

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities
Institute of Caucasiology

CAUCASIOLOGIC PAPERS

Тбилисский государственный университет
им. Иванэ Джавахишвили
Факультет гуманитарных наук
Институт кавказоведения

КАВКАЗОВЕДЧЕСКИЕ РАЗЫСКАНИЯ

Tbilisi 2009 Тбилиси

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
კავკასიოლოგიის ინსტიტუტი

კავკასიოლოგიური ძიებანი

თბილისი

2009

სამეცნიერო ჟურნალი „კავკასიოლოგიური ძიებანი“ ემყარება კავკასიური იდეის კონცეპტუალურ საფუძვლებს. კავკასიის რეგიონალიზაციის პრინციპებს აყალიბებს საერთო გეოგრაფიულ სივრცეში თანაცხოვრების ტრადიციული და თანამედროვე კულტურა, კავკასიელი ხალხების ლინგვისტური, ეთნოგენეტიკური, კულტურული ნათესაობა და საერთო ისტორიული წარსული.

მოპოვებული მიღწევებისა და თანამედროვე კვლევების კვადრატულ ჟურნალი აერთიანებს კავკასიოლოგიის პრობლემათა შემსწავლელ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა დარგებს და, შესაბამისად, განსაზღვრავს კავკასიელი ხალხების სოციოკულტურული ერთობის როლსა და ადგილს მსოფლიო კულტურათა დიალოგის კონტექსტში.

A scientific journal "Caucasiologic papers" is based on the conceptual basis of the Caucasian idea. The principles of the Caucasian regionalization is formed by the traditional and modern culture of co-inhabitation in common geographic areal, linguistic, ethnogenetic, cultural relation of the Caucasian peoples and common historical past.

Along with the gained achievements and the modern researches, the journal unites the branches of humanities studying the Caucasiologic problems and defines the role and place of the socio-cultural unity of the Caucasian peoples in the dialogue context of the world cultures.

Научный журнал "Кавказоведческие разыскания" опирается на концептуальную основу кавказской идеи. Принципы регионализации Кавказа формируют единая, имеющаяся в общем географическом пространстве, традиционная и современная культура совместного проживания, лингвистическое, этногенетическое, культурное родство и общее историческое прошлое кавказских народов.

Опираясь на уже имеющиеся и современные научные достижения, журнал объединяет области гуманитарных наук, изучающих проблемы кавказоведения, и, соответственно, определяет роль и место социокультурной общности кавказских народов в контексте диалога мировых культур.

© ივ. ჯავახიშვილის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

USBN

მთავარი რედაქტორი

ც. ბარამიძე (თბილისი)

სარედაქციო კოლეგია

რ. აბაშია (სწავლული მდივანი, თბილისი), ი. აბდულაევი (მაჰაჩყალა), მ. ალექსეევი (მოსკოვი), ტ. ახუნდოვი (ბაქო), ბ. ბერსიროვი (მაიკოპი), ბ. ბლაჟნოკოვი (ნალჩიკი), ლ. ვარდანიანი (ერევანი), ჯ. კვიციანი (რედ. მოადგილე, თბილისი), ი. კოჯიმა (ტოკიო), მ. ი. მაჰომედოვი (მაჰაჩყალა), მ. როზინი (დონის როსტოვი), მ. ფუტურიძე (რედ. მოადგილე, თბილისი), ვ. შენგელია (თბილისი), ა. ჰარისი (ნეშვილი)

სარედაქციო საბჭო

ა. აბრეგოვი (მაიკოპი)	ნ. რუხაძე (თბილისი)
ლ. აზმაიფარაშვილი (თბილისი)	ლ. სანიკიძე (თბილისი)
ი. ბრაუნი (ვარშავა)	თ. უჯუხუ (თბილისი)
თ. გამყრელიძე (თბილისი)	რ. ფარეულიძე (თბილისი)
თ. გვანცველაძე (თბილისი)	დ. ფორკერი (ლაიფციგი)
ნ. გიშევი (მაიკოპი)	ქ. ქუთათელაძე (თბილისი)
რ. გორდეზიანი (თბილისი)	ნ. ქუთელია (თბილისი)
კ. ვამლინგი (ლუნდი)	მ. ქურდიანი (თბილისი)
ს. ზედელაშვილი (თბილისი)	ე. ქურთიშვილი (თბილისი)
ხ. თაოვი (ნალჩიკი)	მ. ჩუხუა (თბილისი)
ა. კაზიევა (პიატიგორსკი)	ლ. ჭკადუა (სოხუმი)
გ. კვარაცხელია (თბილისი)	ა. ხალიდოვი (გროზნი)
მ. ლორთქიფანიძე (თბილისი)	მ. ხაჩეშიზოვა (მაიკოპი)
ზ. მალაევა (მაჰაჩყალა)	შ. ჯამბეკოვი (გროზნი)
ნ. მაჭავარიანი (თბილისი)	რ. ჯანაშია (თბილისი)
ლ. მინაშვილი (თბილისი)	ო. ჯაფარიძე (თბილისი)
ს. პატიევი (ნაზრანი)	

Editor in Chief

Ts. Baramidze (Tbilisi)

Editorial Staff

R. Abashia (Scientific Secretary, Tbilisi), I. Abdullaev (Makhachkala), T. Akhundov (Baku), M. Alekseev (Moscow), B. Bersirov (Maykop), B. Bgazhnokov (Nalchik), A. Harris (Neshvill), I. Kojima (Tokyo), J. Kvitsiani (Associate Editor, Tbilisi), M. Magomedov (Makhachkala), M. Puturidze (Associate Editor, Tbilisi), M. Rozin (Rostov-on-Don), V. Shengelia (Tbilisi), L. Vardanyan (Erevan)

Editorial Board

A. Abregov (Maykop)
L. Azmaiparashvili (Tbilisi)
I. Braun (Warsaw)
L. Chkadua (Sokhumi)
M. Chukhua (Tbilisi)
D. Forker (Leipzig)
Th. Gamkrelidze (Tbilisi)
N. Gishev (Maykop)
R. Gordeziani (Tbilisi)
T. Gvantseladze (Tbilisi)
Sh. Jambekov (Grozny)
R. Janashia (Tbilisi)
O. Japaridze (Tbilisi)
A. Kazieva (Pyatigorsk)
M. Khachemizova (Maykop)
A. Khalidov (Grozny)
M. Kurdiani (Tbilisi)
E. Kurtishvili (Tbilisi)
K. Kutateladze (Tbilisi)
N. Kutelia (Tbilisi)
G. Kvaratskhelia (Tbilisi)
M. Lordkipanidze (Tbilisi)
N. Machavariani (Tbilisi)
Z. Mallaeva (Makhackala)
L. Minashvili (Tbilisi)
R. Pareulidze (Tbilisi)
S. Patiev (Nazran)
N. Rukhadze (Tbilisi)
L. Sanikidze (Tbilisi)
Kh. Taov (Nalchik)
T. Ujukhu (Tbilisi)
K. Vamling (Lund)
S. Zedelashvili (Tbilisi)

Главный редактор

Ц. Барамидзе (Тбилиси)

Редакционная коллегия

Р. Абашиа (учен. секретарь, Тбилиси), И. Абдуллаев (Махачкала), М. Алексеев (Москва), Т. Ахундов (Баку), Б. Бгажноков (Нальчик), Б. Берсиров (Майкоп), Л. Варданян (Ереван), Дж. Квициани (зам. главного редактора, Тбилиси), Я. Коджима (Токио), М. И. Магомедов (Махачкала), М. Путуридзе (зам. главного редактора, Тбилиси), М. Розин (Ростов-на-Дону), А. Харрис (Нэшвилл), В. Шенгелиа (Тбилиси)

Редакционный совет

A. Абрегов (Майкоп)
Л. Азмайпарашвили (Тбилиси)
Я. Браун (Варшава)
К. Вамлинг (Лунд)
Т. Гамкrelидзе (Тбилиси)
Т. Гванцеладзе (Тбилиси)
Н. Гишев (Майкоп)
Р. Гордeзиани (Тбилиси)
Ш. Джамбеков (Грозный)
Р. Джанашиа (Тбилиси)
О. Джапаридзе (Тбилиси)
С. Зеделашвили (Тбилиси)
А. Казиева (Пятигорск)
Г. Кварацхелиа (Тбилиси)
М. Курдиани (Тбилиси)
Е. Куртишвили (Тбилиси)
К. Кутателадзе (Тбилиси)
Н. Кутелиа (Тбилиси)
М. Лордкипанидзе (Тбилиси)
З. Маллаева (Махачкала)
Н. Мачавариани (Тбилиси)
Л. Минашвили (Тбилиси)
Р. Пареулидзе (Тбилиси)
С. Патиев (Назрань)
Н. Рухадзе (Тбилиси)
Л. Саникидзе (Тбилиси)
Х. Таов (Нальчик)
Т. Уджуху (Тбилиси)
Д. Форкер (Лейпциг)
А. Халидов (Грозный)
М. Хачемизова (Майкоп)
Л. Чкадуа (Сухуми)
М. Чухуа (Тбилиси)

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ენათმეცნიერება

წინასიტყვაობის მაგიერ	4
რ. აბაშია (თბილისი). ბგერათშესატყვისობის ზოგიერთი საერთო წესისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში	21
ა. აბრეგოვი, ს. აბრეგოვა (მაიკოპი). დ. ლუღიეს „რუსულ-ჩერქეზული ლექსიკონი“ – ადიღური ენის პირველი ნაბეჭდი ლექსიკონი	33
*ც. ბარამიძე (თბილისი). ლეზგიურ ენათა ფუნქციონირების საკითხები (ისტორია და თანამედროვეობა)	67
ნ. ბეპიფეი (თბილისი). პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელთა თანხვედრა ოსურში	69
თ. გვანცველაძე (თბილისი). სტუმარმასპინძლობის აფხაზური ტრადიციის ლინგვოკულტურული ასპექტები	81
ლ. გიგლემიანი, ვ. შენგელია (თბილისი). გათიშული სახელური შესიტყვება ქართველურ ენებში	96
თ. ვაშაკიძე (თბილისი). მედიოაქტივზმნიან შესიტყვებათა სინტაქსური მექანიზმისათვის თანამედროვე ქართულში ...	104
რ. ლოლუა (თბილისი). კავკასიის ალბანურის ანბანთრიგის დადგენისათვის (ალბანური ეპიგრაფიკის ორი ძეგლის განხილვა)	117
ზ. მაღაევა (მაჰაჩყალა). სივრცითი სემანტიკის მქონე დეიქტური სიტყვები ხუნძურ-ანდიურ ენებში	139
ნ. მაჭავარიანი (თბილისი). ცხოველთა აფხაზური სახელწოდებების სემანტიკურ-სტრუქტურული ანალიზი	152
ზ. ოცომიევა-ტაგიროვა (მაჰაჩყალა). მხოლობითისა და მრავლობითობის გამოსატვის საშუალებანი ხუნძურ ტოპონიმიკაში	159
მ. ტაბიძე (თბილისი). „უცხოს“ აღმნიშვნელი ლექსიკა ქართულში	167

* ვარსკვლავით აღნიშნული სათაური ეკუთვნის წერილის რეზიუმეს.

დ. ფორკერი (ლაიფციგი). საინფორმაციო სტრუქტურა და სახელდება ჰინუსურ ენაში	181
ნ. ქუთელია (თბილისი). არეალური კონტაქტები და ვოკალური სისტემის დიაქრონიული ტრანსფორმაცია კოლხურში (მეგრულ-ლაზურში)	187
ნ. ქუთელია (თბილისი). აკად. არნოლდ ჩიქობავა ლაზებისა და ლაზურის შესახებ ქართველთა კულტურულ ისტორიულ არეალში	204
მ. ქურდიანი (თბილისი). იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახი თუნოსტრატული და დენე-კავკასიური ფილუმები, ანუ მეტოდის სიმკაცრის პრობლემა კომპარატივისტიკაში ..	214
ნ. ხახიაშვილი (თბილისი). იჭუ ეჭუ-ს წარმომავლობისათვის ..	243
ც. ჯანჯღავა (თბილისი). სახელური მიმართვა მეგრულ-ლაზურში	250
მ. ჯიქია (თბილისი). ერთი ტიპის თხზულ სიტყვათა ინტერპრეტაციისათვის ქართულში	256

ისტორია

*ა. განიჩი (მოსკოვი). რუსეთის იმპერიის სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის საკითხის შესწავლისათვის ამიერკავკასიის მუსულმანებთან მიმართებით (XIX-XX საუკუნის დასაწყისი)	274
ს. ზედელაშვილი (თბილისი). აგრარული რეფორმა ჩრდილოეთ კავკასიაში XIX საუკუნეში	275
დ. კანდელაკი, ე. რაისნერი (თბილისი). ევროპული საზოგადოებრივი აზრი რუსეთისა და კავკასიის ქვეყნების ურთიერთობის შესახებ გუშინ და დღეს	284
ჯ. კვიციანი (თბილისი). საქართველო და კავკასიის ცივილიზაცია (თეორიულ-მეთოდოლოგიური პრობლემა)	299
ბ. კუტალაძე, გ. ჟუჟუნაშვილი (თბილისი). სამხრეთ კავკასიის გეოპოლიტიკა – საუკუნის ანალოგიები (წერილი პირველი)	310

მ. ლორთქიფანიძე (თბილისი). ქართული ეროვნული თვითშეგნების საკითხისათვის	322
*მ. მშვილდაძე (თბილისი). ახალი – ქრისტიანული ცივილიზაციის საწყისი ეტაპი საქართველოში	347
ქ. ქუთათელაძე (თბილისი). რომელ მონასტერს ეკუთვნის ე. წ. „უცნობი მონასტრის“ ტიპიკონი	349
მ. ჩხარტიშვილი (თბილისი). ქართული იდენტობა: როგორ იწრობოდა იგი. ეთნიკური რჩეულობის იდეოლოგია ...	376
*რ. ჰასანოვი (ბაქო). ეთნიკური სეპარატიზმის პრობლემა საქართველოში	406

არქეოლოგია

*ნ. ახვლედიანი (თბილისი). სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე რკინის ათვისების ქვედა ქრონოლოგიური თარიღის შესახებ	434
ი. ბერძენიშვილი (თბილისი). დრანდის ტაძრის თარიღისათვის არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით	436
ნ. ერქომაიშვილი, ზ. ცქვიტინიძე (თბილისი). არქეოლოგიური მენეჯმენტი ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის მშენებლობისას	481
ს. მასერეი (ლოზანა). მრავალდისციპლინარული შესწავლა დასავლეთ საქართველოს ორი დასახლებისა, ვანი და ნოქალაქევი, ძვ. წ. I ათასწლეული	485
ლ. მირიანაშვილი (თბილისი). საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვრის ცვლილების ისტორია XX საუკუნეში	493
მ. ფუთურიძე (თბილისი). მოხატული კერამიკის სამხრეთ კავკასიაში გავრცელების პრობლემისათვის ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისში	511
ო. ჯაფარიძე (თბილისი). კავკასიის უძველესი მოსახლეობის ადრეული ეთნოგენეზის საკითხები	530
ნ. ჯაყელი (თბილისი). ზედაპალეოლითური ხანის ხელოვნების მცირე ფორმის ნიმუშები ძუძუანის მღვიმიდან (დასავლეთ საქართველო)	546

ეთნოლოგია

- ლ. ბერიაშვილი (თბილისი). გლობალიზაცია და კავკასიის ხალხთა ტრადიციული სამიწათმოქმედო სისტემების სტრუქტურის ცვლილების პრობლემები 569
- გ. გოცირიძე (თბილისი). ქართული სუფრის ანთროპოგენური მოდელი 580
- მ. ქანთარია (თბილისი). ჩრდილო-კავკასიის ხალხთა ეთნიკური გეოგრაფიის თანამედროვე პრობლემები 593
- მ. შილაკაძე (თბილისი). ქართულ-აფხაზურ-ადიღური ეთნოკულტურული კონტაქტები (სამუსიკო საკრავები) 605

ლიტერატურა, ფოლკლორი

- ე. გოგიაშვილი (თბილისი). კავკასიელი ქალის სტერეოტიპი XVII-XIX საუკუნეების ევროპულ სამოგზაურო ლიტერატურაში .. 621
- ხ. მამისიმედიშვილი (თბილისი). ჯვარ-ხატები ვაინახების ტრადიციულ ყოფასა და ფოლკლორში 634
- ტ. მახაური (თბილისი). მონადირის დასჯის ფორმები და მოტივები კავკასიის ხალხთა მითოსში 646
- ლ. მინაშვილი (თბილისი). კავკასიის ეპოპეის დიდი ქართველი მხატვარი-მემატიანე 652
- თ. პაიჭაძე (თბილისი). კავკასიელთა ყოფა: ისტორიულ-მხატვრული ფაქტი ინტერკულტურული რეზონანსისათვის 661
- ნ. პოპიაშვილი (თბილისი). ქალი ნართულ ეპოსში 669
- თ. ქურდოვანიძე (თბილისი). ადგილობრივი ტრადიციის ასახვა ქართული და ჩრდილოკავკასიური ზღაპრის სტერეოტიპულ მედიალურ ფორმულაში 682
- მ. ხაჩემიზოვა (მაიკოპი). ლიტერატურისა და ფოლკლორის ურთიერთკავშირი (ტემბოტ კერაშევის შემოქმედების მიხედვით) 694

Contents

Linguistics

Instead of Preface	4
* R. Abashia (Tbilisi) . Towards some common rules of sound-correspondences in the Ibero-Caucasian languages	30
A. Abregov, S. Abregova (Maykop) . L. Leulier's "Dictionary of the Russian-Circassian" languages" – the first printed dictionary of the Adyghean language	39
Ts. Baramidze (Tbilisi) . The issues of functioning of Lezgian languages (history and modern times)	46
* N. Beppieva (Tbilisi) . Personal and possessive pronouns in Ossetian language	79
* T. Gvantseladze (Tbilisi) . Linguocultural aspects of hosting tradition in Abkhazia	95
* L. Giglemiani, V. Shengelia (Tbilisi) . Distantive nominal word-correspondence in the Kartvelian languages	103
T. Vashakidze (Tbilisi) . Towards the syntactic mechanism of word-correspondences with a medio-active verb in modern Georgian	110
R. Lolua (Tbilisi) . Towards the arrangement of Caucasian Albanian alphabet (discussion on two Albanian epigraphic monuments)	138
Z. Mallaeva (Makhachkala) . Deiktische wörter mit lokalsemantik in avarandischen sprachen	143
* N. Machavariani (Tbilisi) . Semantico-structural analysis of animals' Abkhaz names	157
* Z. Otsomieva-Tagirova (Makhachkala) . Expressive means of singular and plural in the Avar toponymics	165

* A title marked with an asterisk applies to a summary of the article.

*M. Tabidze (Tbilisi). Lexica expressing "other" in Georgian	180
D. Forker (Leipzig). Information structure and reference-tracking in Hinukh	181
*N. Kutelia (Tbilisi). Areal contacts and issues of diachronic transformation of vocal system in Colchian (Megrelian-Laz) language	202
*N. Kutelia (Tbilisi). Acad. Arn. Chikobava about the Lazes and their langu- age in the cultural-historical area of Kartvelians (Georgians)	213
M. Kurdiani (Tbilisi). Family of the Iberian-Caucasian languages or Nostratic and Dene- Caucasian phillums or the problem of methodic stric- ness in comparativistics	229
N. Khakhiashvili (Tbilisi). Towards the origin of Georgian იჭვ ეჭვ	247
*Ts. Janjgava (Tbilisi). Nominal addressing in Megrelian-Laz	255
M. Jikia (Tbilisi). Towards the interpretation of one type compound words in Georgian	260

History

*A. Ganich (Moscow). Towards a subject of the study of the state policy of the Russian Empire concerning Transcaucasian Muslims (XIX-be- ginning XX centuries)	272
S. Zedelashvili (Tbilisi). Agrarian reform in the North Caucasus in the 19 th c.	281
D. Kandelaki, E. Reissner (Tbilisi). The opinion of European society about the relationship of Russia and the Caucasian countries today and yesterday	292
*J. Kvitsiani (Tbilisi). Georgia and Caucasian civilization	307
*G. Kutaladze, G. Zhuzhunashvili (Tbilisi). South Caucasian geopolitics – the century analogies (the first essay)	319
*M. Lordkipanidze (Tbilisi). Towards the issue of Georgian national self- consciousness	335

M. Mshvildadze (Tbilisi). New – initial stage of Christian civilization in Georgia	342
*K. Kutateladze (Tbilisi). To which Monastery belongs the typicon of so called "Unknown Monastery"	372
M. Chkhartishvili (Tbilisi). Forging Georgian identity. Ideology of ethnic election	386
R. Gasanov (Baku). Problem of ethnic separatism in Georgia	402

Archeology

N. Akhvlediani (Tbilisi). Towards the determining of the lower chronological feature of the mastery of iron on the territory of the South Caucasus	424
I. Berdenishvili (Tbilisi). Towards dating the Dranda Church according to the archaeological data	450
N. Erkomashvili, Z. Tskvitinidze (Tbilisi). Archeological management during the BTC pipeline construction project	465
C. Masserey (Lausanne) Pluridisciplinary approach of two settlements in Western Georgia, Vani and Nokalakevi, first Millennium B. C. . . .	485
*L. Mirianashvili (Tbilisi). History of Georgia's south-eastern border-change in the 20 th century	509
M. Puturidze (Tbilisi). Towards the problem of distribution of painted pottery at the beginning of the II Millenniums B. C. in South Caucasus	520
*O. Japaridze (Tbilisi). The issues of early ethnogenesis of the ancient population of Caucasus	544
N. Jakeli (Tbilisi). Art objects from Upper Paleolithic site Dzudzuana (Western Georgia)	554

Ethnology

*L. Beriashvili (Tbilisi). Globalization and problems of structuring of traditional agricultural systems of the Caucasian peoples	579
*G. Gotsiridze (Tbilisi). Cultural-historical paradigms of Georgian <i>Supra</i>	592
*M. Kantaria (Tbilisi). Modern problems of ethnical geography of Northern Caucasian peoples	604
M. Shilakadze (Tbilisi). Georgian-Abkhaz-Adyghian ethno-cultural contacts (musical instruments)	612

Literature, Folklore

E. Gogiashvili (Tbilisi). Stereotype of Caucasian woman in the European travel writing of XVII-XIX centuries	628
Kh. Mamisimedishvili (Tbilisi). Prayers house of saints guardians in the traditional life and folklore of the Vainakhs	640
T. Makhauri (Tbilisi). The forms and reasons for punishing a hunter in the mythos of the Caucasian peoples	649
*L. Minashvili (Tbilisi). Great Georgian artist-chronicler of the Caucasus epopee	660
*T. Paichadze (Tbilisi). Caucasians' life: historical-cultural fact for the intercultural resonance	668
*N. Popiashvili (Tbilisi). The face of a woman in the Nart epos	681
*T. Kurdovanidze (Tbilisi). Reflection of local traditions in stereotypical medial formulas of Georgian and North-Caucasian tales	692
M. Khachemizova (Maykop). Interrelationships between literature and folklore (as shown by materials of Tembot Kerashev's creativity)	699

С о д е р ж а н и е

Языкознание

Вместо предисловия	4
Р. Абашиа (Тбилиси). Некоторые общие правила звукосоответствий в иберийско-кавказских языках	26
А. Н. Абрегов, С. К. Абрегова (Майкоп). «Словарь русско-черкесский» Л. Я. Люлье – первый печатный словарь адыгейского языка ...	33
Ц. Барамидзе (Тбилиси). Вопросы функционирования лезгинских языков (история и современность)	56
Н. Бепиева (Тбилиси). Личные и притяжательные местоимения в осетинском языке	75
Т. Гванцеладзе (Тбилиси). Лингвокультурные аспекты абхазской традиции гостеприимства	89
Л. Гиглемиани, В. Шенгелиа (Тбилиси). Дистантное именное словосочетание в картвельских языках	100
*Т. Вашакидзе (Тбилиси). К вопросу о синтаксическом механизме словосочетаний, содержащих медиаактивные глаголы в современном грузинском языке	115
Р. Лолуа (Тбилиси). К установлению порядка значений кавказско-албанского алфавита (обзор двух памятников албанской эпиграфики)	128
З. М. Маллаева (Махачкала). Дейктические слова с пространственной семантикой в аваро-андийских языках	139
Н. Мачавариани (Тбилиси). Семантико-структурный анализ названий животных в абхазском языке	155

* Заглавие, отмеченное звездочкой, относится к резюме статьи.

З. М. Оцомиева-Тагирова (Махачкала). Способы выражения единичности и множественности в аварской топонимике	159
М. Табидзе (Тбилиси). Лексическое обозначение «чужого» в грузинском языке	173
Д. Форкер (Лейпциг). Информационная структура и наименование в гинухском языке	181
Н. Кутелия (Тбилиси). Ареальные контакты и вопросы диахронической трансформации вокальной системы в колхском (мегрельско-лазском) языке	194
Н. Кутелия (Тбилиси). Акад. Арн. Чикобава о лазах и лазском языке в культурно-историческом ареале картвелов	209
*М. Курдиани (Тбилиси). Иберийско-кавказская языковая семья или ностратическая и дене-кавказская филумы (к проблеме строгости метода в компаративистике)	241
*Н. Хахиашвили (Тбилиси). О происхождении грузинского იჭვ ეჭვ	249
Ц. Джанджгава (Тбилиси). Именное обращение в мегрельско-лазском языке	253
*М. Джикиа (Тбилиси). К интерпретации одного типа сложных слов в грузинском языке	264

История

А. А. Ганич (Москва) К вопросу изучения государственной политики Российской империи в отношении мусульман Закавказья (XIX- начало XX вв.)	267
*С. Зеделашвили (Тбилиси). Аграрная реформа на Северном Кавказе в XIX веке	283
*Д. Канделаки, Е. Ренснер (Тбилиси). Европейское общественное мнение об отношениях России и стран Кавказа вчера и сегодня	298
Дж. Квициани (Тбилиси). Грузия и кавказская цивилизация (теоретико-методологическая проблема)	304

*Г. Куталадзе, Г. Жужунашвили (Тбилиси). Геополитика Южного Кавказа – аналогии века (Письмо первое)	317
М. Лордкипанидзе (Тбилиси). К вопросу национального самосознания Грузин	329
М. Мшвиладзе (Тбилиси). Новый – начальный этап христианской цивилизации в Грузии	337
К. Кутателадзе (Тбилиси). Какому монастырю принадлежит типикон т. н. «Неизвестного монастыря»	362
*М. Чхартишвили (Тбилиси). Грузинская идентность: как она закалялась	392
Р. Ш. Гасанов (Баку). Проблема этнического сепаратизма в Грузии	396

Археология

Н. Ахвледиани (Тбилиси). К вопросу об определении нижней хронологической черты освоения железа на территории Южного Кавказа	409
*Н. Бердзенишвили (Тбилиси). О дате Драндского собора по данным археологии	464
Н. Еркомаишвили, З. Цквитинидзе (Тбилиси). Археологический менеджмент при строительстве трубопровода Баку – Тбилиси – Джейхан	465
С. Массерей (Лозанна). Полидисциплинарное изучение двух поселений Западной Грузии, Вани и Нокалакеви, I тыс. до н. э.	485
Л. Мирианашвили (Тбилиси). История изменения юго-восточной границы Грузии в XX веке	502
М. Путуридзе (Тбилиси). К проблеме распространения расписной керамики на территории Южного Кавказа в начале II тыс. до н. э.	511
О. Джапаридзе (Тбилиси). Вопросы раннего этногенеза древнейшего населения Кавказа	538
*Н. Джакели (Тбилиси). Предметы искусства эпохи верхнего палеолита из пещеры Дзудзуана (Западная Грузия)	561

Этнология

- Л. Бериашвили (Тбилиси).** Традиционная система земледелия народов Кавказа и проблема ее структуризации в свете глобализационных процессов современности 574
- Г. Гоциридзе (Тбилиси).** Антропогенная модель грузинского застолья 588
- М. Кантария (Тбилиси).** Современные проблемы этнической географии народов Северного Кавказа 599
- *М. Шилакадзе (Тбилиси).** Грузинско-абхазско-адыгские этнокультурные контакты (музыкальные инструменты) 617

Литература, фольклор

- *Е. Гогиашвили (Тбилиси).** Стереотип кавказской женщины в европейской литературе XVII-XIX веков, посвящённой путешествиям .. 633
- *Х. Мамисимедишили (Тбилиси).** Молельни святых покровителей в традиционной вайнахской бытности и фольклоре 644
- *Т. Махаури (Тбилиси).** Формы и мотивы наказания охотника в мифологии кавказских народов 651
- *Л. Минашвили (Тбилиси).** Великий грузинский художник-летописец Кавказской эпопеи 659
- *Т. Пайчадзе (Тбилиси).** Кавказское бытёе: историко-художественный факт для интеркультурного резонанса 667
- Н. Попиашвили (Тбилиси).** Женщина в нартском эпосе 677
- Т. Курдованидзе (Тбилиси).** Отражение местной традиции в стереотипных медиальных формулах грузинских и северокавказских сказок 688
- М. Н. Хачемизова (Майкоп).** Проблема взаимоотношения литературы и фольклора (на материале творчества Тембота Керашева) ... 694

ენათმეცნიერება

Linguistics

Языкознание

რ. ა ბ ა შ ი ა (თბილისი)

**ბგერათშესატყვისობის ზოგიერთი საერთო წესისათვის
იბერიულ-კავკასიურ ენებში**

ბგერათშესატყვისობას, როგორც ენათა უძველესი ისტორიისა და ნათესაობის გამოსარკვევად აუცილებელ უტყუარ კრიტერიუმს, ფონემატური მიმართებებისა და გარდაქმნების გარკვეული წესი (resp. წესი) განაპირობებს. ამ წესების გამოვლენისა და გათვალისწინების გარეშე, შეუძლებელია ცალკეული მონათესავე ენისა თუ ენათა ჯგუფის ამოსავალი სტრუქტურის სანდო რეკონსტრუქცია.

იბერიულ-კავკასიურ ენებშიც, რომლებიც, როგორც ცნობილია, გამოირჩევიან ფონემატური სისტემის განსაკუთრებული სირთულით, ცალკეულ ჯგუფსა და ქვეჯგუფში შემავალ ენობრივ ერთეულთა შორის ბგერათშესატყვისობას ფონეტიკური ცვლილებების (იდენტური და განსხვავებული ეკვივალენტების განაწილების) გარკვეული წესი უდევს საფუძვლად. ზოგიერთი ასეთი წესი, სისტემატური და რეგულარული ხასიათის გამო, ამ ენათა სხვადასხვა ჯგუფებს შორის ტოპოლოგიური ერთიანობის ფარგლებს სცილდება და გენეტიკურად საერთო ნიშნების არსებობაზე მუთითებს. თანხმოვანთა საარტიკულაციო ბაზისის ერთი მიმართულებით გადაწევის წესი, ძირისეულ მორფემებში სისინა და შიშინა სპირანტთა და აფრიკატთა შეთავსებადობის წესი, დუბლეტურ ფუძეებში სხვადასხვა ლოკალური რიგის სიბილანტთა სუბსტიტუციის წესი და სხვა, რომლებიც დამახასიათებელია ქართველური ენებისთვის, მეტნაკლებად ვლინდება აფხაზურ-ადიღურ, ნახურ და დაღესტნურ ენებშიც.

ზემოაღნიშნული წესები ძირითადად მოქმედებს სიბილანტურ ფონემებთან მიმართებით, რომლებიც ართულებენ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონემატურ სისტემას და ქმნიან „სადემარკაციო ხაზს“ ამ ენათა შორის (სიბილანტთა რაოდენობა ამ ენებში მერყეობს 10-დან (ქართველური ენები) 30-მდე (აფხაზურ-ადიღური ენები).

თანხმოვანთა საარტიკულაციო ბაზისის (საწარმოთქმო ადგილის) ერთი მიმართულებით – წინა რიგიდან უკანა რიგისაკენ – გადაწევის წესი განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ქართველურ ენათა სათანადო მონაცემების მიხედვით. კერძოდ, ქართულ ენასა და დიალექტებშიც წინა რიგის სიბილანტებს ენაცვლება უკანა რიგის სიბილანტები, ე. ი. ზანურსა და

სვანურში ისტორიულად მომხდარი არტიკულაციური გადაწვევის მსგავსად (ჩიქობავა, 1948; ოსიძე, 1989), ქართული ენისა და დიალექტებისთვისაც დამახასიათებელი ყოფილა საწარმოთქმო ადგილის უკან გადაწვევა (აბაშია 2007,72): ფუძე-ენის წინა რიგის (სისინა) სიბილანტებმა მოგვცეს არა მხოლოდ წინა რიგის (სისინა → სისინა), არამედ უკანა რიგის (სისინა → შიშინა) სიბილანტები (ზეპვა → ჟეპა, ფრცხილი → ფრჩხილი, წნეხა → ჭნეხა, ძაჭველი → ჯაჭველი და სხვ.). სიბილანტურ ფონემათა მეორე (უკანა) რიგის შესატყვისობაც – ქართული შიშინა: ზანურ-სვანური შიშინა უკანა წარმოების სშუღთან ერთად – ადასტურებს ქართველურ ენებში ფუძე-ენის სიბილანტურ სპირანტთა და აფრიკატთა ერთი მიმართულებით – წინა რიგიდან უკანა რიგისაკენ – გადაწვევის საერთო წესს, ვინაიდან ქართულშიც ზანურ-სვანურის მსგავსად შიშინა სიბილანტებმა განივითარეს უკანა წარმოების ფონემები (ჟერა → ჟღერა, მჭნარი → მჭკნარი...), საწარმოთქმო ადგილის უკანა მიმართულებით გადაწვევის საკომპენსაციოდ (აბაშია 2007,73). არ განხორციელდა საპირისპირო პროცესი, რომელიც ქართველოლოგიაში გავრცელებული მოსაზრების მიხედვით (მაჭავარიანი, 1960) გვექნებოდა ფუძე-ენაში შუა რიგის (სისინ-შიშინა) სიბილანტთა დაშვების შემთხვევაში, ე. ი. ქართველური ფუძე-ენის სავარაუდო შუა რიგის სიბილანტებს ქართულ ენაში უნდა მოეცა წინა რიგის სიბილანტები, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ფუძე-ენაში შუა რიგის (სისინ-შიშინა) სიბილანტთა დაშვება საეჭვოა.

თანხმოვანთა გადაწვევის ასეთი წესი მეტნაკლებად გამოვლინდა მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებშიც. მაგ. აფხაზური წ (ა-წა „ფსკერი“), ადიღური ჭჷ (ჭჷა "id") ბგერათშესატყვისობის მიხედვით განხორციელდა წინა რიგის სიბილანტის საწარმოთქმო ადგილის უკანა რიგისაკენ გადაწვევა (წ → ჭჷ). აფხაზურ-ადიღურ ენებში სიბილანტური სისტემის შეცვლა ისტორიულად არაერთხელ მომხდარა (როგავა 1973, 305-307) და გარკვეულ ქრონოლოგიურ საფეხურზე უკუპროცესიც განხორციელდა (შიშინა სიბილანტი → სისინა სიბილანტი), მაგრამ, როგორც ჩანს, სიბილანტურ ფონემათა საწარმოთქმო ადგილის წინა რიგიდან უკანა რიგისაკენ გადაწვევის წესი გასდევდა ისტორიულად ამ ფონემათა ჩამოყალიბებისათვის ამოსავალ კარდინალურ ხაზს. ეს ვითარება თვალსაჩინოდ აისახა დადესტნურ ენათა მაგალითზე. საერთო-დადესტნურ ფუძეებში, სადაც წინა რიგის სიბილანტებს შეესატყვისება უკანა რიგის სიბილანტები, ამოსავალია წინა რიგის (სისინა) სიბილანტები, ისევე, როგორც ქართველურ ენებში და ეს პროცესი (მაგ., ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ, ლაკურ-დარგულ და ლეზგიურ ენათა უმეტესობის სისინა სიბილანტებს ახვანურ ენაში თითქმის უგამონაკლისოდ შიშინა სიბილანტები შეესატყვისება) უფრო რეგულარული ხასიათისაა, ვიდრე ქართველურ ენებში (აბაშია 2007, 72).

სიბილანტურ ფონემათა შეთავსებადობის წესი გულისხმობს ძირისეულ (დაუშლელ) მორფემებში, არქტიკებში ერთი საერთო რიგის სიბი-

ლანტურ სპირანტთა და აფრიკატთა თანაარსებობას, სადაც დაუშვებელია სხვადასხვა ლოკალური რიგის სიბილანტთა რეკონსტრუქცია (მაჭავარიანი 1964, აბაშია 2006, 5). ქართველური ფუძე-ენის მაგალითზე ეს წესი უგამონაკლისოა და, ჩვენი აზრით, დარღვევის არც ერთ მაგალითს არ იცნობს. კერძოდ, საერთო-ქართველურ ფუძეებში, სადაც ორი ან ორზე მეტი სიბილანტური ფონემაა რეკონსტრუირებული, ეს ფონემები უნდა წარმოადგენდნენ მხოლოდ და მხოლოდ ერთი (საერთო) ლოკალური რიგის (წინა რიგის ან უკანა რიგის) წევრებს და არა – სხვადასხვა რიგისას.

სიბილანტურ ფონემათა ძირისეულ მორფემებში შეთავსებადობის ასეთი წესი თვალსაჩინოა საერთო-აფხაზურ-ადიდურ, საერთო-ნახურ და საერთო-დაღესტნურ ფუძე-ენათა დონეზე აღდგენილ არქტიპებში, რაც ამ წესის საერთო-იბერიულ-კავკასიურ ხასიათზე მეტყველებს.

დუბლეტურ ფუძეებში **სხვადასხვა ლოკალური რიგის სიბილანტთა სუბსტიტუციის წესიც**, რომელიც აშკარაა ქართველურ ენათა მონაცემების მიხედვით (რაზეც მეტყველებს ზანურ-სვანურში და, განსაკუთრებით, ქათულ ენასა და დიალექტებში დღესაც ცოცხალი დუბლეტური ფუძეები, სადაც ერთმანეთს ენაცვლება სხვადასხვა ლოკალური რიგის – სისინა და შიშინა სიბილანტები), აფხაზურ-ადიდურ ენებში მოქმედებს მიკროენობრივი ერთეულის დონეზეც. უფრო მეტიც, აბაზური ენის ტაპანთურ დიალექტში „სხვადასხვა მოქმედის ენაში არის ან შიშინა, ან სისინა სახეობები ლაბიალიზებული სპირანტებისა და აფრიკატებისა ისე, რომ საერთოდ ტაპანთური დიალექტის მიხედვით იგივე, ორივე სახეობის ბგერები გვაქვს, როგორც ბზიფურში (ე. ი. ჟ⁰, შ⁰ და ზ⁰, ს⁰), ოღონდ ფუნქციურად განუსხვავებელი“ (ლომთათიძე 1969, 308-315).

ყაბარდოული ენის მალკის თქმაში მოქმედთა ერთი ჯგუფის მეტყველებაში სისინა სიბილანტებია (სპირანტები) წარმოდგენილი, მეორე ჯგუფის მეტყველებაში კი – შიშინა ეკვივალენტები (შაგიროვი 1967, 165).

სისინა და შიშინა სიბილანტთა მონაცვლეობა აშკარად ჩანს დაღესტნის მრავალ ენასა და დიალექტშიც.

ამ მხრივ ფასეულ ჩვენებებს იძლევა ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტის ტოხური და ჭადაქლოური თქმები (კერცვაძე 1948) და ბათლუხური დიალექტი (თქმა), სადაც სისინა და შიშინა სიბილანტებს შორის ისეთი რეგულარული შესატყვისობაა წარმოდგენილი, როგორიც ქართველურ ენებში ქართულსა და ზანურ-სვანურს შორის. ასევე ახვახურ, ჭამალურ, ლეზგიურ (სამურის დიალექტი) და ლაკურ ენებში საერთო-დაღესტნური წინა რიგის (სისინა) სიბილანტებს რეგულარულად შეესატყვისება უკანა რიგის (შიშინა) სიბილანტები (აბაშია 2005, 8).

ამასთანავე, უნდა აღინიშნოს, რომ სისინა და შიშინა სიბილანტთა განაწილების მიხედვით, ქართველოლოგიაში ცნობილი განმარტება – ქართული „სისინა ჯგუფის“ ენაა, ზანური „შიშინა ჯგუფისა“ (ნ. მარი) –

შეიძლება განვავრცოთ იბერიულ-კავკასიურ ენათა მასშტაბით.

სისინა-სიბილანტური ენები: ქართული, ჩეჩნური, ინგუშური, ბაცბური, დაღესტნურ ენათა უმეტესობა (ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ენები – გარდა ახვახურისა, ლაკურ-დარგუული ენები, ლეზგიური ენები – გარდა უდიურისა, სადაც ნაკლები სისინა-სიბილანტური რიგი და სრული შიშინა-სიბილანტური რიგია წარმოდგენილი).

შიშინა-სიბილანტური ენები: ზანური (მეგრულ-ლაზური), სვანური, აფხაზური, აბაზური, ადიღური, ყაბარდოული, უბიხური, ახვახური, უდიური (აბაშია 2005, 7)

იბერიულ-კავკასიურ ენებში სიბილანტური ფონემების განაწილები-სა და გარდაქმნების ისტორიულ გზას, ცხადია, ბგერათშესატყვისობის გარკვეული კანონზომიერი წესები განსაზღვრავდა და განსაზღვრავს დღესაც.

ლიტერატურა

აბაშია 2005 – რ. აბაშია, „სისინა-სიბილანტური“ და „შიშინა-სიბილანტური“ დაღესტნური ენები – არნ. ჩიქობავას საკითხავები. XVI. მასალები, თბილისი;

აბაშია 2005 – რ. აბაშია, სიბილანტურ ფონემათა სუბსტიტუციისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში: სამეცნიერო ლიტერატურული ჟურნალი „ენის სახლი“, №1, თბილისი;

აბაშია 2006 – რ. აბაშია, სიბილანტურ ფონემათა შეთავსებადობის წესები საერთო-ქართველური ფუძე-ენის ძირეულ სტრუქტურებში. II, „ქართველოლოგიური კრებული“, თბილისი;

აბაშია 2006 – რ. აბაშია, „კავკასიური ბგერები“ და დაღესტნურ ენათა ფონემატური სისტემა: „არნ. ჩიქობავას საკითხავები – XVII“ მასალები, თბილისი;

აბაშია 2006 – რ. აბაშია, თანხმომავანთა გადაწვევის საერთო წესი ქართველურ ენებში და დიალექტებში: თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის I საენათმეცნიერო კონფერენციის მასალები, თბილისი;

აბაშია 2007 – რ. აბაშია, ბგერათშესატყვისობის ზოგიერთი საერთო წესისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში: კავკასიოლოგთა პირველი საერთაშორისო კონგრესის მასალები, თბილისი;

ლომთათიძე 1976 – ქ. ლომთათიძე, აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი, I, თბილისი;

ლომთათიძე 1969 – К. Ломтатидзе, К вопросу о звуковых соответствиях в речи мельчайшего языкового коллектива: «Вопросы социальной лингвистики», Ленинград;

ოსიძე 1989 – ე. ოსიძე, სიბილანტთა შესატყვისობის შესახებ ქართველურ ენათა ჰარმონიულ კომპლექსებში, იბერიულ-კავკასიური ენათ-

მეცნიერების წელიწდეული, XVI, თბილისი;

როგავა 1973 – გ. როგავა, ბგერათშესატყვისობის საკითხისათვის აფხაზურ-ადიღურ ენებში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. XVIII თბილისი;

შაგიროვი 1967 – А. Шаги́ров, Кабардинский язык: Языки народов СССР, т. IV, Иберийско-кавказские языки, Москва;

ჩიქობავა 1948 – Арн. Чико́бава, Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик: Иберийско-кавказское языкознание, II, Тбилиси;

ცერცვაძე 1948 – ილ. ცერცვაძე, ხუნძური ენის ანწესური დიალექტი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. II, თბილისი.

Р. А б а ш и а (Тбилиси)

**Некоторые общие правила звукосоответствий
в иберийско-кавказских языках**

Звукосоответствия, являющиеся единственным критерием для выявления древнейшей истории и родства языков, обусловлены определенными правилами фонематических соотношений и преобразований, без учета которых невозможна реконструкция исходной структуры отдельных родственных языков или групп языков.

Как известно, иберийско-кавказские языки отличаются довольно сложной фонематической системой. В основе звукосоответствий, выявляемых между отдельными группами и подгруппами иберийско-кавказских языков, лежат определенные правила фонетических изменений (правило распределения идентичных, а также отличающихся друг от друга эквивалентов), которые в силу своего регулярного характера выходят за рамки типологического единства разных групп иберийско-кавказских языков и свидетельствуют о наличии между данными языками генетически общих признаков.

Такие фонетические процессы, как правило передвижения в одном направлении артикуляционной базы согласных, правило совместимости в корневых морфемах свистящих и шипящих спирантов и аффрикат, правило субституции в дублетных основах сибилантов разных локальных рядов и др., характерные для картвельских языков, в большей или меньшей степени действуют в абхазско-адыгских, нахских и дагестанских языках.

Указанные фонетические процессы в основном действуют в сфере сибилантных фонем, усложняющих фонематическую систему иберийско-кавказских языков и образуют между данными языками «демаркационную линию» (количество сибилантов в данных языках колеблется от 10 (в картвельских языках) до 30 (в абхазско-адыгских языках)).

Передвижение артикуляционной базы согласных (места произношения) – от переднего ряда к заднему ряду характерно для картвельских языков. В частности, в грузинском языке и его диалектах сибиланты переднего ряда заменились сибилантами заднего ряда, т.е. аналогично тому, как в занском и сванском языках (Чикобава 1948; Осидзе 1989) исторически произошло передвижение артикуляционной базы согласных, в грузинском языке и в его диалектах также произошло передвижение артикуляционной базы назад (Абашиа 2007,72): сибиланты перед-

него ряда (свистящие) языка-основы дали не только свистящие сибиллянты переднего ряда (свистящие > свистящие), но и сибиллянты заднего ряда (свистящие > шипящие) (zerɣa > žera, prɕxili > pr̥ɕxili, ɕnɛxɑ > ɕnɛxɑ, zɑqɣɛli > žɑxɛli и др.).

В грузинском языке сибиллянтным фонемам второго (заднего) ряда соответствуют шипящие сибиллянты: вместе с занско-сванскими смычными шипящими заднего ряда они свидетельствуют о действии в картвельских языках общего правила передвижения сибиллянтных спирантов и аффрикат языка-основы в одном направлении – от переднего ряда к заднему ряду, т.к. в грузинском языке, как и в занском и сванском, рядом с шипящими сибиллянтами появились фонемы заднего ряда (žera > žʷera, m̥ɕnɑɣi > m̥ɕnɑɣi), что было обусловлено необходимостью компенсирования передвижения артикуляционной базы к заднему ряду (Абашиа 2007,73).

В данном случае можно говорить о противоположном процессе, который, согласно распространенной в картвелологии точке зрения (Мачавариани, 1960), мог иметь место в языке-основе при наличии сибиллянтов среднего ряда (свистяще-шипящих), т. е. предполагаемые сибиллянты среднего ряда картвельского языка-основы должны были дать в грузинском языке сибиллянты переднего ряда. Исходя из этого, трудно допустить существование в языке-основе сибиллянтов среднего ряда (свистяще-шипящих).

Такое передвижение согласных в определенной степени было характерно и для горских иберийско-кавказских языков. Например, в соответствии с правилом звуковых соответствий произошло передвижение артикуляционной базы абхазского согласного ɕ (а-са «дно») и адыгейского согласного ɕ̥ (ɕ̥а «id»), т.е. произошло передвижение сибиллянтов переднего ряда к заднему ряду (ɕ > ɕ̥).

В абхазско-адыгских языках исторически несколько раз произошло изменение системы сибиллянтов (Рогава 1973, 307). На определенной хронологической ступени имел место и обратный процесс (шипящие сибиллянты > свистящие сибиллянты), однако, видимо, для становления сибиллянтных фонем было характерно передвижение артикуляционной базы от переднего ряда к заднему ряду. Особо наглядно этот процесс проявился в дагестанских языках. Как и в картвельских языках, в общедагестанских основах, в которых сибиллянтам переднего ряда соответствуют сибиллянты заднего ряда (например, в аварско-андийско-дидойских языках, лакско-даргинских и лезгинских языках свистящим сибиллянтам без исключения соответствуют шипящие сибиллянты ахвахского языка), исходными являются сибиллянты переднего ряда (свистящие сибиллянты), и этот процесс носит более регулярный характер, чем в картвельских языках (Абашиа 2007,72).

Правило совместимости сибиллянтных фонем подразумевает сосуществование в корневых (неразложимых) морфемах, архетипах одного общего ряда сибиллянтных спирантов и аффрикат, где недопустима реконструкция сибиллянтов различных локальных рядов (Мачавариани 1964; Абашиа 2006,5). В картвельском языке-основе это правило проводится последовательно без всяких исключений. В частности, в общекартвельских основах, в которых реконструированы две или более сибиллянтные фонемы, данные фонемы должны являться члена-

ми одного (общего) локального ряда (переднего или заднего ряда), а не членами разных рядов.

Такое правило совместимости сибилантных фонем в корневых морфемах особо характерно для архетипов, восстановленных на уровне общеабхазско-адыгского, общенахского и общедагестанского языков-основ, что свидетельствует об общеиберийско-кавказском характере данного правила.

Правило субституции в дублетных основах сибилантов разных локальных рядов, которое весьма характерно для картвельских языков (об этом свидетельствует наличие в занском и сванском языках, а также в грузинском языке и его диалектах до сих пор живых дублетных основ, в которых друг друга сменяют сибиланты разных локальных рядов – свистящие и шипящие сибиланты), в абхазско-адыгских языках действует и на уровне микроязыковых единиц. Более того, в тапантском диалекте абазинского языка в речи разных информаторов присутствуют или шипящие, или свистящие разновидности лабиализованных спирантов и аффрикат, следовательно, в тапантском диалекте мы имеем звуки двух разновидностей, как и в бзыбском (т. е. ζ , ξ и z , s), однако функционально различные (Ломтатидзе 1969,309).

В малкийском говоре кабардинского языка в речи одной группы информаторов представлены свистящие сибиланты (спиранты), а в речи других – их шипящие эквиваленты (Шагиров 1967,165).

Чередование свистящих и шипящих сибилантов особо характерно для многих дагестанских языков и диалектов. С этой точки зрения особый интерес представляют данные тохского и чадоколойского говоров анцухского диалекта аварского языка (Церцвадзе 1948), а также ботлихского диалекта, в которых между шипящими и свистящими сибилантами прослеживаются такие же регулярные соответствия, как и в картвельских языках между занским и сванским языками. Аналогично в ахвахском, чамалинском, лезгинском (самурском диалекте) и лакском языках общедагестанским сибилантам переднего ряда (свистящим сибилантам) регулярно соответствуют сибиланты заднего ряда (шипящие сибиланты) (Абашиа 2005,9).

Следует отметить, что, согласно распространенной в картвелологии точке зрения, в соответствии с распределением свистящих и шипящих сибилантов грузинский язык считается языком «свистящей группы», а занский – языком «шипящей группы» (Н. Марр). Данное правило можно распространить на все иберийско-кавказские языки.

Свистяще-сибилантными языками являются: грузинский, чеченский, ингушский, бацбийский, большая часть дагестанских языков (аварско-андийско-дидойские языки, кроме ахвахского языка и лакско-даргинских языков; лезгинские языки, кроме удийского языка, в котором представлен неполный свистяще-сибилантный ряд и полный шипяще-сибилантный ряд).

Шипяще-сибилантными языками являются: занский (мегрельско-лазский), сванский, абхазский, абазинский, адыгейский, кабардинский, убыхский, ахвахский, удийский (Абашиа 2005,7).

Бесспорно, исторический путь распределения и преобразования сибилантных фонем в иберийско-кавказских языках определяется закономерными звукосоответствиями.

Литература

Абашиа, 2005 – Р. Абашиа, «Свистяще-сибилянты» и «шипяще-сибилянты» дагестанские языки: Материалы научной сессии – «Чикобавовские чтения. XVI», Тбилиси;

Абашиа 2005 – Р. Абашиа, К субституции сибилантных фонем в иберийско-кавказских языках: Научно-литературный журнал «Дом языка», №1 Тбилиси;

Абашиа 2006 – Р. Абашиа, Правила совместимости сибилантных фонем в корневых структурах общекартвельского языка- основы. II: «Картвелологический сборник», Тбилиси;

Абашиа 2006 – Р. Абашиа, «Кавказские звуки» и фонематическая система дагестанских языков: «Чикобавовские чтения. XVII», Тбилиси;

Абашиа 2006 – Р. Абашиа, Общее правило передвижения согласных в картвельских языках и диалектах: Материалы I научной конференции факультета гуманитарных наук ТГУ, Тбилиси;

Абашиа 2007 – Р. Абашиа, Некоторые общие правила звукосоответствий в иберийско-кавказских языках: Материалы I международного Конгресса кавказоведов, Тбилиси;

Ломтатидзе 1976 – К. Ломтатидзе, Историческо-сравнительный анализ абхазского и абазинского языков, I, Тбилиси;

Ломтатидзе 1969 – К. Ломтатидзе, К вопросу о звуковых соответствиях в речи мельчайшего языкового коллектива: Вопросы социальной лингвистики, Ленинград;

Осидзе 1989 – Е. Осидзе, К вопросу звукосоответствий сибилантов в гармоничных комплексах картвельских языков: Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, XVI, Тбилиси;

Рогава 1973 – Г. Рогава, К вопросу звукосоответствий в абхазско-адыгских языках: Иберийско-кавказское языкознание, XVIII, Тбилиси;

Шагиров 1967 – А. Шагиров, Кабардинский язык: Языки народов СССР, т. IV, Иберийско-кавказские языки, Москва;

Чикобава 1948 – А. Чикобава, Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик: Иберийско-кавказское языкознание, II, Тбилиси;

Церцвадзе 1948 – И. Церцвадзе, Анцухский диалект аварского языка, Иберийско-кавказское языкознание, II, Тбилиси.

R. A b a s h i a (Tbilisi)

Towards some common rules of sound-correspondences in the Ibero-Caucasian languages

S u m m a r y

Soundcorrespondence, as a trustworthy criterion of clearing up the oldest history and relation of languages, is conditioned by a concrete rule (resp. rules) of phonematic relations and changes.

Without manifestation and consideration of these rules, a trustworthy reconstruction of an original structure of separate kindred languages or group of languages is impossible.

In the Ibero-Caucasian languages, which as it is well-known, are distinguished by complexity of a phonematic system, the sound-correspondence among the language units entering in separate groups and subgroups are based on a concrete rule (of distribution of identic and different equivalents) of phonetic changes.

Some such rules, owing to their systematic and regular character, are beyond the borders of typological unity among the different groups of these languages and point to existence of genetically common marks. A rule of moving of an articulative basis of consonants to one direction, a rule of compatibility of whistling and hushing spirants and affricates in root morphemes, a rule of substitution of sibilants of different localization series in doubletic stems and others, which are characteristic for the Kartvelian languages, are also more or less manifested in the Abkhaz-Adyghian, Nakhian and Daghestanian languages.

The above mentioned rules basically act on sibilant phonemes, which complicate a phonematic system of the Ibero-Caucasian languages and form 'a demarcative line' among these languages (a number of sibilants in these languages ranges from 10 (Kartvelian languages) to 30 (Abkhaz-Adyghian languages)).

A rule of moving of an articulative basis of consonants towards one direction – from front to back – is especially demonstrative according to appropriate data of the Kartvelian languages. In particular, in the Georgian language and dialects, front sibilants are changed by back sibilants, i.e. like the articulative moving which historically took place in Zan and Svan, moving to back of an articulative place was characteristic for Georgian and its dialects: the front sibilants (whistling) of a radical-language gave not only front (whistling → whistling), but back (whistling → hushing) sibilants (zepva > žepa, prcxili > prčxili, čnexa > čnexa, žaqveli > žaxveli . . .).

Even a correspondence of the back sibilantive phonemes – Georgian hushing: Zan-Svan hushing together with back occlusive – confirms a common rule of moving towards one direction – from front to back – of sibilantive spirants and affricates of a ra-

dical language in the Kartvelian languages, as like Zan-Svan, even in Georgian a hushing sibilants developed themselves back phonemes ($\check{z}era > \check{z}\gamma era$, $m\check{c}nari > m\check{c}\kappa\bar{b}ari$) for compensation of moving an articulative place towards a back direction. A contrary process did not take place, which according to the viewpoint spread in Kartvelology would have had in radical-language in the case of assuming the medial (whistling-hushing) sibilants, i. e. hypothetical medial sibilants of a Kartvelian radical-language might have given in Georgian front sibilants, which points to the fact, that assuming of medial (whistling-hushing) sibilants in a radical language is doubtful.

Similar rule of moving of consonants was more and less manifested in the mountain Ibero-Caucasian languages, e. g.: Abkhaz ζ (**a- ζ a** "a bottom"), Adyghian – $\check{\zeta}$ ($\check{\zeta}a$ «id»). According to sound-correspondence moving of an articulative place of a front sibilant towards back took place ($\zeta > \check{\zeta}$). Changing a sibilant system in the Abkhaz-Adyghian languages historically took place many times (G. Rogava) and on concrete chronological level a reverse process took place (hushing sibilant \rightarrow whistling sibilant), but a rule of moving an articulative place of sibilant phonemes from front to back historically emphasized an original cardinal line for formation these phonemes. This situation was noticeably reflected on an example of the Daghestanian languages. In the Common-Daghestanian stems, where front sibilants corresponds with back ones, front (whistling) sibilants are original, like in the Kartvelian languages and this process (e. g.: whistling sibilants of the most part of the Avar-Andi-Dido, Lack-Dargwa and Lezgian languages almost without exception corresponds with hushing sibilants) is of regular character then in the Kartvelian languages.

A rule of compatibility of sibilant phonemes implies co-existence of sibilant spirants and affricates of common kind in root morphemes, archetypes, where reconstruction of sibilants of different localization series is not assumed. On the Kartvelian radical-language example, this rule is without exception and we believe, that it does not know any example of breaking. In particular, in the Common-Kartvelian stems, where two or more sibilant phonemes are reconstructed, these phonemes must be the members of only one (common) local series (front or back) and not – of different ones.

Such rule of compatibility of sibilant phonemes in root morphemes is noticeable in the archetypes reconstructed on the level of Common-Nakh and Common-Daghestanian radical-languages. This fact points to the Common-Ibero-Caucasian character of this rule.

A rule of substitution of the sibilants of different localization series in doublet stems which is noticeable according to the data of the Kartvelian languages (the doublet stems, where whistling and hushing sibilants of different localization series interchange, still alive in Zan-Svan and especially, in the Georgian language and dialects, point to this), in the Abkhaz-Adyghian languages it acts on a level of micro-lingual unit. The more, in the Tapant dialect of Abaz „in a language of different narrators there are hushing or whistling varieties of labialized spirants and affricates, accordingly in the Tapant dialect we have both kind of sounds like in Bzip (i. e. \check{z}° , \check{s}° and z° , s°), but functionally different" (Lomtadze 1969, 309).

In the Malk dialect of Kabardian in the speech of some narrators there are whistling sibilants (spirants), in the speech of other ones – hushing equivalents (Shagirov 1967, 165).

Interchanging of whistling and hushing sibilants is clearly noticeable in many Daghestanian languages and dialects. To this point, valuable evidences are given in the Tokh and Chadakolian subdialects of the Antsukh dialect of Avar, Batlukh subdialect, where such regular correspondence among the whistling and hushing sibilants is represented, like in the Kartvelian languages between Svan and Zan. Also, in the Akhvakh, Chamal, Lezgian (of Samur dialect) and Lak languages Common-Daghestanian front (whistling) sibilants regularly correspond with back (hushing) ones (Abashia 2005, 9).

Herewith, it must be noted that according to distributing of whistling and hushing sibilants, a well-known explanation in the Kartvelology – Georgian is the language of "a whistling group", Zan – of „a hushing group“ (N. Marr) – can be appropriate for the Ibero-Caucasian languages.

Whistling-sibilantive languages are: Georgian, Chechen, Ingush, Bats, the most of the Daghestanian languages (Avar-Andi-Dido languages – besides Akhvakh, Lak-Dargwa languages, Lezgian languages – besides Udi, where incomplete whistling-sibilants and complete hushing sibilants are represented).

Hushing-sibilantive languages are: Zan (Megrelian-Laz), Svan, Abkhaz, Abaza, Adyghian, Kabardian, Ubykh, Akhvakh, Udi.

It is clear, that historical way of distribution and transformation of sibilant phonemes in the Ibero-Caucasian languages was determined and is still determined by the concrete regular rules of sound-correspondence.

Argumentative Ibero-Caucasian language data of existing the above-mentioned rules of sound-correspondence will be presented in the paper.

А. Н. А б р е г о в, С. К. А б р е г о в а (Майкоп)

**«Словарь русско-черкесский» Л. Я. Люлье – первый
печатный словарь адыгейского языка**

Статья посвящена «Словарю русско-черкесскому или адыгскому, с краткою грамматикою сего последнего языка» Л. Я. Люлье, опубликованному в г. Одессе в 1846 году. Это первый печатный словарь адыгейского языка, послуживший началом практической лексикографии адыгейского языка. Он является одним из источников для изучения истории адыгейского языка и исторической диалектологии и представляет обширное собрание адыгейской лексики первой половины XIX века. По существу, «Словарь русско-черкесский» Л. Я. Люлье – единственный письменный лексикографический источник по истории адыгейского языка и шапсугского диалекта.

Хотя со времени публикации «Словаря русско-черкесского» прошло более 160 лет, он представляет предмет большого научного интереса, не потерял своей значимости для истории языка как один из важнейших источников диахронного изучения структуры и системы адыгейского языка вообще и шапсугского диалекта в частности.

Комплексный анализ данного словаря позволяет установить, что шапсугский диалект обладает целым рядом фонетических и морфологических особенностей, а также своеобразием лексики, изучение которых имеет большое теоретическое значение для всестороннего изучения истории адыгейского языка.

Самой древней областью науки о языке следует считать практическую лексикографию. Первоначальное изучение языка начинается со сбора слов и их фиксации, что является отправной точкой практической лексикографии, получающей в дальнейшем значительное развитие. Адыгейская лексикография, зародившаяся в первой половине XIX века, связана с именем Л. Я. Люлье, положившего начало практической лексикографии в истории адыгейского языкознания. Лексикографам XIX века необходимо было прежде всего осознать, что лексико-семантические системы разных языков не тождественны и что для установления нужного варианта перевода почти в каждом случае требуются знания, умение и большой труд. Существенный шаг на этом пути был сделан Л. Я. Люлье, опубликовавшим в 1846 г. в Одессе «Словарь русско-черкесский или адыгский, с краткою грамматикою сего последнего языка», словарный состав которого представляет большой интерес для лексикологии и лексикографии

адыгейского языка. Этот словарь вошел в историю как первый печатный словарь адыгейского языка. Словарь Л. Я. Люлье является важным источником для истории адыгейского языка и исторической диалектологии; к нему обращаются как к одному из обширных собраний адыгейской лексики первой половины XIX века. Его можно рассматривать как связующее звено между глоссариями и небольшими словниками предшествующей эпохи и современными лексикографическими работами по адыгейскому языку, появившимися только в послеоктябрьский период.

Алфавит Л. Я. Люлье, опирающийся на русскую графическую основу, не полностью отражает звуковую систему адыгейского языка, хотя в нем использованы буквы, буквосочетания и диакритические знаки. Автор словаря недостаточно четко улавливал звуки шапсугского диалекта адыгейского языка: с одной стороны, одни и те же звуки обозначались по-разному. С другой стороны, одна и та же буква служила для обозначения разных звуков. Из-за путаницы в обозначении звуков возникают сложности в прочтении слов. Поскольку Л. Я. Люлье не имел лингвистической подготовки, как в свое время на это указывал П. К. Услар [1: 83], он не смог в полной мере отразить богатства звуковой системы адыгейского языка.

А. А. Шаов прав, когда отмечает, что «встречаются случаи, когда одна буква передает два или больше звуков, и наоборот, один и тот же звук обозначается разными знаками. Так, согласный [гъу] в словаре передается тремя различными знаками, например: *ивгуо* «во время»; *вуазэ* «вожак»; *иггуо* «время». Несвершенством алфавита можно объяснить также неразграничение некоторых словоформ, выраженных различными частями речи, например, *куу* прил. «глубокий» и *куу́* нар. «глубоко» (надо: *кууу*) и т. д.» [2: 11]. Проблема использования графических знаков для обозначения звуков адыгейского языка была рассмотрена З.И. Керашевой, А. А. Шаовым и Б.Х. Балкаровым [3:55, 2:11, 4:17]. Этот вопрос более подробно освещен З. И. Керашевой при работе над шапсугским диалектом адыгейского языка [3:16-18]. Однако многие моменты не получили полного описания. Нами рассмотрены все случаи графического обозначения, нашедшие отражение в «Словаре русско-черкесском» Л. Я. Люлье. При передаче гласных Л. Я. Люлье использует буквы русского алфавита, включая и *i*, которые фигурируют не только самостоятельно, но и в сочетаниях типа *ia*, *ie*.

Звуки, которые совпадают и в русском, и адыгейском языках, Л. Я. Люлье, как правило, обозначает однолитерными буквами: *мате* «корзина»; *бзэгу* «язык»; *фабэ* «тепло»; *мафе* «день»; *целл* «десна»; *цее* «зуб»; *мазэ* «месяц»; *мэзэ* «лес»; *нэпе* «сегодня» [5:91, 244, 219, 52, 53, 112, 103, 188].

Орфографически ларингальный согласный в современной адыгейской фонетике обозначается буквой **І**: *Іанэ* «стол», *Іасэ* «тихий, спокойный», *Іазэ* «мастер, лекарь». Этот же звук имеется и в шапсугском диалекте. Однако, на наш взгляд, ларингальный звук [І] у Люлье не получил своего обозначения. З. И. Керашева пишет, что звук **І** пропускается составителем словаря [3: 16]: *алле* «бешеный»; *азе* «врач»; *азэ* «искусный»; *анне* «стол»; *ате*, *мокоате* «стог, стог сена» [5: 16, 29, 84, 204]. Используя букву **а** в начале слова, Л.Я. Люлье, вероятно, по

аналогии с русским языком и в адыгейском написал **а**: *анне* «стол», *ате* «стог». Срв. рус.: *арбуз*, *Анна*, которые произносятся в русском языке с гортанным приступом, т.е. 'арбуз, 'Анна, Иначе нельзя объяснить, по нашему мнению, написание начального **а** в адыгейском языке у Л. Я. Люлье.

Ряд фонетических особенностей шапсугского диалекта мы находим в словаре Л. Я. Люлье, которые имеют важное значение для исторической фонетики адыгских языков. Среди них можно назвать следующие фонетические особенности:

1) наличие звукового комплекса [пкЬ], обозначенного через **пк**: *тёсенка* [5:112] «местоположение»;

2) твердым аффрикатам [чЬ], [чІЬ] адыгейского литературного языка в шапсугском соответствуют [ч], [чІ]. Это четко прослеживается в словаре Л.Я. Люлье, где после аффрикаты [ч] у него всегда стоят буквы **и**, **е**, **ё**.

адыг. лит. яз.	шапс. диал.	по словарю Люлье	русс. яз.
чыгы	чыгы	чигге	дерево
чэ	чэ	тчэ	бег

3) твердым спирнтам [ж], [ш] соответствуют в шапсугском диалекте мягкие [жЬ], [ш]. Здесь также хорошо видна попытка Л.Я. Люлье передать мягкость этих спирнтов с помощью последующих букв **и**, **и** и **е**.

адыг. лит. яз.	шапс. диал.	по словарю Люлье	русс. яз.
жакІэ	жъакІэ	жйайке	борода
бжыхьэ	бжьыхьэ	бжега	осень
	(в хак. говоре)		

Как отмечает З.И. Керашева, в адыгейском литературном языке различают два ряда аффрикат: первичные и вторичные. Вторичные, позднейшие аффрикаты адыгейского языка получены путем аффрикатизации заднеязычных [гЬ], [кЬ], [кІЬ], сохранившихся в шапсугском диалекте и в некоторых диалектах кабардинского языка [3: 31]. Словарь Л. Я. Люлье дает возможность выделить лексемы, в которых сохранились неаффрикатизованные заднеязычные [гЬ], [кЬ], [кІЬ]. Ср.:

адыг лит. яз.	шапс. диал.	по словарю Люлье	русс. яз.
джанэ	гъанэ	гйане	рубашка
кІэнкІэ	кІьакІэ	кйанке	яйцо

В шапсугском диалекте, наряду со звонким [з] и глухим [с], имеется того же ряда свистящий абруптивный спирнт [сІ]. Указанный абруптивный свистящий спирнт [сІ] возник в результате спирнтизации свистящей аффрикаты [цІ]: *сІэ<цІэ* (ср. адыг. *цІэ* «имя»).

Словарь Л. Я. Люлье позволяет выяснить, в каких словах появился этот спирнт в шапсугском диалекте:

адыг. лит. яз.	шапс. диал.	по словарю Люлье	русск. яз.
цӀынэ	сӀынэ	сыне	мокрый
шӀуцӀэ	шӀуысӀэ	шусзе	черный

Следовательно, в шапсугском диалекте при образовании абруптивного [сӀ] возникла трочная система свистящих спирантов [з], [с], [сӀ].

Лабиализованный [кӀьу], сохранившийся в шапсугском диалекте, в других диалектах адыгейского языка и в кабардино-черкесском языке, перешел в [Ӏу]:

шапс. диал.	по словарю Люлье	тем. диал.	каб. яз.	русск. яз.
кӀьульхьэ	кутлха	Ӏульхьэ	Ӏульхьэ	глоток
кӀьугьэ	кугго	Ӏугьэ	Ӏугьэ	дым

Лабиализованный придыхательный фарингальный [кхьу] сохранил хакучинский говор – хак. *кхьуае*, а в словаре Люлье дано написание *куаie* [5:210] «сыр».

Звук [кӀьу] представлен в словаре в следующих словах:

адыг. лит. яз.	шапс. диал.	по словарю Люлье	русск. яз.
Ӏушьхьэ	кӀьушьхьэ	уусха	мак
хьакупчӀэӀу	хьакупчӀэкӀьу	хакупчӀёку	заслонка

Несомненно, для истории изучения фонетики адыгейского языка большой интерес представляет шапсугский диалект, который дает возможность подробно описать протекание таких фонетических процессов, как ассимиляция, метатеза и наращение звуков.

Ассимиляция звуков иногда наблюдается в шапсугском диалекте там, где она не происходит в адыгейском литературном языке и наоборот.

Регрессивная смежная ассимиляция наблюдается в заимствованном слове: тем. *куэтрауз*, бжед. *куытрауз*, шапс. (срв. Люлье) *кукуберауз* «синька» [5:189].

Согласный [ш] перед [хьу] в адыгейском литературном языке остается без изменений, между тем в шапсугском диалекте в результате смежной частичной ассимиляции [ш] переходит в [шь], как в кабардинском языке, или в лабиализованный [шьӀу], например, *пӀашхьӀуэ-пӀашшьхьӀуэ-пӀашшьӀухьӀуэ* (ср. Люлье *пӀашхуо* «ласточка» [5: 98]).

В шапсугском диалекте, как и в бжедугском, наращение сонорных не представлено. Перед переднеязычными звук [н] в шапсугском диалекте, как правило, отсутствует, что очень точно отражено в словаре Л. Я. Люлье. Ср.:

адыг. лит. язык	шапс. диал.	по словарю Люлье	русск. яз.
Перед д:			
щэндрыгъуэ	пчэдыгъуэ	пчэдыгуо	черешня
Перед т:			
Іэнтэгъу	Іэтэгъу	этохуо	локоть
онтэгъу	уэтэгъу	уотоггу	тяжелый
Перед тІ:			
пхъэнтІэкІу	пхъэтІэкІу	пхаток	скамейка
пкІантІэ	пчІатІэ	пчяте	пот

Первые грамматические заметки адыгейского языка написаны Л. Я. Люлье в первой половине XIX века с опорой на грамматический строй русского языка, что явилось причиной выделения в адыгейском языке тех же частей речи и тех же грамматических категорий, которые характерны для русского языка. По этой причине структурные особенности адыгейского языка в большинстве случаев были проигнорированы. Интерес к грамматическим заметкам Л. Я. Люлье усиливается еще и потому, что в них нашли отражение некоторые грамматические особенности шапсугского диалекта адыгейского языка прошлой эпохи. В частности, формант творительного падежа имен представлен фонетическим вариантом **-гъэ** // **-мгъэ**, который в других диалектах адыгейского языка впоследствии перешел в **-джэ** // **-мджэ** и **-кІэ** // **-мкІэ**.

адыг. лит. яз.	шапс. диал.	по словарю Люлье	русск. яз.
сэрчІэ	сэргъэ	сериге	мног

Если в грамматическом очерке есть определенные грамматические сведения о существительных, прилагательных, местоимениях, глаголах, причастиях и деепричастиях, то наречие и служебные части речи фактически не описаны. Автор ограничивается только подачей их дефиниций.

Перед Л. Я. Люлье, естественно, встали непреодолимые трудности, поскольку типологически и структурно адыгейский язык значительно отличался от известных ему индоевропейских языков. Поэтому неслучайно в адыгейском языке он искал предлоги, хотя вместо них в этом языке функционируют послелого, о которых Л. Я. Люлье не имел никакого представления.

При описании системы словоизменения существительных и местоимений адыгейского языка автор грамматики полностью заимствовал модель русского склонения. Автор грамматического очерка обратил внимание на расхождения в системе спряжения и образования временных форм глагола в русском и адыгейском языках. Он выделил пять типов спряжения, однако не дал им никакого объяснения.

Синтаксис адыгейского языка оказался нерассмотренным. О структуре словосочетаний и предложений адыгейского языка мы можем судить по примерам, приводимым в «Краткой грамматике», а также исходя из анализа материала словарных статей.

Ценность данного лексикографического труда заключается в том, что впервые в таком объеме документируется лингвистический материал, отражающий состояние адыгейского языка первой половины XIX века. Несмотря на имеющиеся неточности и

недостатки, на которые указывали Адиль-Гирей, П. К. Услар, И. А. Джавахишвили, З. И. Керашева, А. А. Шаов, [газ. «Кавказ» № 12, 1:83, 6:31, 3:14, 2:10], словарь Л.Я. Люлье должен быть объективно и критически осмыслен, по достоинству оценен и использован при диахронном исследовании различных проблем адыгейского языка. Ведь по большому счету лексикографическая работа Л.Я. Люлье является единственным, наиболее полным источником изучения адыгейской речи первой половины XIX века. В словаре нашли свое отражение существенно важные для истории адыгейского языка лексические особенности шапсугского диалекта той эпохи. Так, в частности, словарь зафиксировал наименование специфического предмета, используемого только шапсугами в зимнее время и получившего название *пцыкьо* «снегоступы» – приспособление из дерева в виде круга с кожаными ремешками, надеваемое для хождения по глубокому снегу [2:118]. В шапсугском диалекте есть слова, отсутствующие в других диалектах и литературном языке и зафиксированные словарем Л. Я. Люлье. Например: *ишъхъэ* «град», *гъуамэ* «запах», *къяуа* «ведро», *нэкъыгъ* «цветок» [5:47, 73, 18, 233] и мн. др. Благодаря словарю Л. Я. Люлье появилась возможность уточнить значение слова *цызэ*, переводимого всеми словарями современного адыгейского языка на русский язык как «белка». Согласно словарю Л. Я. Люлье выясняется, что *чъыгышъхъацыз* следует перевести как «белка», а *цызэ* – как «куница».

В словаре широко представлена лексика, относящаяся к садоводству и виноградарству Причерноморской Шапсугии, являющейся особой климатической зоной проживания адыгов. Например: *хэсэлъхъэ* «прививаю», *дамко* «орешник», *сэнэшъхъэ гъугъэ* «изюм» [5:162,131, 83].

Комплексный анализ материала «Словаря русско-черкесского или адыгского, с краткою грамматикою сего последнего языка» Л. Я. Люлье показал, что шапсугский диалект обладает рядом фонетических, морфологических и лексических особенностей, изучение которых имеет большое теоретическое значение для истории адыгейского языка.

Литература

- Услар П. К. Этнография Кавказа. Т. I. Тифлис, 1887. 120 с.
 Шаов А. А. Основы адыгской лексикографии. Майкоп, 1988. 224 с.
 Керашева З. И. Особенности шапсугского диалекта адыгейского языка. Майкоп, 1957. 148 с.
 Балкаров Б. Х. Фонетика адыгских языков (синхронно-диахронное исследование). Нальчик, 1970. 334 с.
 Люлье Л. Я. Словарь русско-черкесский или адыгский, с краткою грамматикою сего последнего языка. Одесса, 1846. 246 с.
 Адиль-Гирей. Словарь русско-черкесский или адыгейский, с краткою грамматикою сего последнего языка, составленный Леонтием Люлье. – Газ. «Кавказ», № 12. Тбилиси, 1847.
 Джавахишвили И. А. Введение в историю грузинского народа. Т. II. Первоначальный строй и родство грузинского и кавказских языков. Тбилиси. 754 с.

A. A b r e g o v, S. A b r e g o v a (Maykop)

**L. Leulier's "Dictionary of the Russian-Circassian Languages" –
the first printed dictionary of the Adyghian language**

The article is devoted to the „Dictionary of the Russian-Circassian or Adyghian Languages with a Short Grammar of the Latter Language“ by L. Leulier, published in Odessa in 1946.

This is the first printed dictionary of the Adyghian language that marked the beginning of the practical lexicography of the Adyghian language.

It is one of the sources for the study of the history of the Adyghian language and historical dialectology. It is an extensive collection of the Adyghian vocabulary of the 1st half of the 19th century.

Essentially the „Dictionary of the Russian-Circassian or Adyghian Languages with a Short Grammar of the Latter Language“ by L. Leulier is the only written lexicographic source in the history of the Adyghian language and Shapsughe dialect.

Though 160 years have passed since its publication, it is of great scientific value. It has not lost its importance for the history of the language as one of the most important sources for the diachronic study of the structure and the system of the Adyghian language, in general, and for the study of the Shapsughe dialect in particular.

A complex analysis of this dictionary allows ascertaining, that the Shapsughe dialect possesses a number of phonetic and morphological peculiarities and its original vocabulary. The study of the vocabulary has great theoretical significance for the study of the history of the Adyghian language.

«Russian-Circassian dictionary» compiled by Leulier L. is the first printed Adyghian dictionary. The oldest science field about language is the practical lexicography. Originally, the study of the language begins with word – formation, that is the starting point of practical lexicography, that obtained the significance in future. Adyghian lexicography, that was founded in the first half of the 19th century, is bound with the name Leulier who initiated practical lexicography in the history of Adyghian linguistics. The lexicographers of the 19th century must have understood, that lexical-semantic systems of different languages are not identical, and for establishing the suitable form of translation, almost in any case the knowledge, skill and work are needed. The essential step was made in Russian-Circassian dictionary, the vocabulary of which is of great impor-

tance for lexicology and Adyghian lexicography. This dictionary came into history as the first Adyghian printed dictionary. The dictionary of Leulier is a very important source for Adyghian history and historical dialectology. It is one of the most complete volumes of the Adyghian vocabulary of the first half of the 19th century. It can be regarded as the main link between glossaries and small word-lists of the previous epoch, and modern lexicographical works in the Adyghian language. They appeared only in Post-October period.

Russian-Circassian dictionary of Leulier is the only written lexicographical source for the history of the Adyghian language. The alphabet of Leulier, based on Russian graphical foundation, does not completely reflect the sound system of the Adyghian language, though it has the letters, letter-combinations and diacritical marks. The author of the dictionary has not enough clearly caught the sounds of Shapsughe dialect of the Adyghian language. On the one hand, one and the same sounds were designated differently. On the other hand, one and the same letter served as a sign for different sounds. Because of a mess in designation the difficulties in reading came into existence. Leulier did not have linguistic training, as P. K. Uskar pointed out [1: 83], he could not completely show the variety of Adyghian sound system

A. Shaov A. is right when he says, that there are cases when one and the same letter gives 2 or even more sounds, or vice versa, one and the same sound designates 2 different signs. So, the consonant [гъу] in the dictionary designates 3 different signs, for example : *ивгую* «во время»; *вугазе* «вожак»; *иггую* «время». The indissolubility of some free combinations of words, expressed by different parts of speech, can be explained by the imperfection of the alphabet. For example, adjective *куу* «глубокий» and adverb *куу* «глубоко» (must be «куоу») etc [2 :11]. The problem of using the graphical signs for symbolizing the sounds of the Adyghian language was considered by B. X. Kerasheva, A. A Shaov, and B. X Balkarov [3: 55, 2:11, 4:17]. In details this question is elucidated by Z. I. Kerasheva in her work about Shapsughe dialect of the Adyghian language [3:16-18]. But many moments were not fully described. We examined all the cases of graphical designation, that obtained the reflection in the Russian-Circassian dictionary of Leulier, where he uses different letters of the Russian alphabet, including [I] that appears not independently, but in combinations like *ия* *ие*.

Sounds that coincide in the Russian and Adyghian languages, L. Leulier, as a rule, denotes by one-letter: *мате* «корзина»; *бзегу* «язык»; *фабе* «тепло»; *мафе* «день»; *целл* «десна»; *цее* «зуб»; *мазе* «месяц»; *мезе* «лес»; *непе* «сегодня» [5:91, 244,219,52, 53, 112,103,188]

Orthographically, laryngeal consonants in modern Adyghian phonetics are designated by the letter I: *Ианэ* «стол», *Иасэ* «тихий, спокойный», *Иазэ* «мастер, лекарь». There is the same sound in Shapsughe dialect. Though, to our mind laryngeal sound [I] is omitted by lexicographers [3:16]: *алле* «бешеный»; *азе* «врач»; *азе* «искусный»; *анне* «стол»; *ате*, *мокоате* «стог, стог сена» [5; 16, 29, 84, 204].

Using the letter **a** in the initial position, L. Leulier, probably, by analogy with the Russian language, wrote in Adyghian **a**: *анне* «стол», *аме* «стог». Compare with Russian: *арбуз*, *Анна*, which are pronounced in the Russian language with a glottal plosion, that is, *'арбуз*, *'Анна*. Otherwise, the spelling of initial **a** in the Adyghian language, to our mind, is unexplainable. In the dictionary by Leulier we can find a number of phonetic peculiarities of Shapsughe dialect, that is of great importance for historical phonetics of the Adyghian language. We can name the following phonetic peculiarities among them:

- 1) The presence of sound combination [кЬ], designed through ПК: теспка [5:12] «местоположение»;
- 2) Soft affricates [чЬ], [чІЬ] the Adyghian literary language in Shapsughe correspondences [ч], [чІ]. In the Leulier dictionary we can see the traces where after affricate [ч] there are the letters и, е, ё.

Adyghian lit. lang.	Shaps. dial.	Leulier dict.	Russ. lang.
ЧЬыгы	чыгы	чигге	дерево
ЧЬэ	чэ	тче	бег

- 3) Hard spirants [ж], [ш] correspond to soft [жЬ], [ш] in the Shapsughe dialect. Here we can observe the attempt of Leulier to render the palatalization of these spirants with the help of the following letters **i**, **u** and **e**.

Adyghian lit. lang.	Shaps. dial.	Leulier dict.	Russ. lang.
жакІэ	жЬакІэ	жiайке	борода
бжыхЬэ	бжЬыхЬэ	бжега	осень

As Kerasheva Z. I. points out, there are 2 rows of affricates in the Adyghian literary language: primary and secondary. Secondary, late affricates of the Adyghian language, are obtained through affricatization of back [гЬ], [кЬ], [кІЬ], preserved in the Shapsughe dialect [3: 6], and in some dialects of the Kabardian language [3: 31]. The dictionary of Leulier gives the possibility to show the lexemes in which back vowels that have not become affricates, are preserved: Compare

Adyghian lit. lang.	Shaps. dial.	Leulier dict.	Russ. lang.
джане	гЬанэ	гiане	рубашка
кІэнкІэ	кЬакІэ	кiанке	яйцо

In Shapsughe dialect, along with voiced [з] and voiceless [с], there is a sibilant abrupt spirant [сІ]. This abrupt sibilant spirant came into existence as the result of spirantization of sibilant affricate [цІ] : *сІэ* < *цІэ* (compare with Adyghian *цІэ* «имя»)

The dictionary of Leulier allows us to clear out in what words this spirant in Shapsughe dialect appeared.

Adyghian lit. lang.	Shaps. dial.	Leulier dict.	Russ. lang.
цЫнэ	сЫнэ	сыне	мокрый
шЮцІэ	шЮысІэ	шусзе	чёрный

So, with the formation of the abrupt [cI] the tertiary system of sibilant spirants [з], [с] has appeared in the Shapsughe dialect.

The labialised [кІъу], preserved in the Shapsugh dialect, in other dialects of the Adyghian language and in the Kabardian-Circassian language changed into [Іу]:

Shaps. dialect	Leulier's dictionary	Chemguy dialect	Kabardian lang.	Russ. lang.
кІульхъэ	кутлха	Іульхъэ	Іульхъэ	глоток
кІуьгъо	кугго	Іуьгъо	Іуьгъо	дым

The labialised aspirated pharyngeal consonant [кхъу] has preserved the Hackushinsky dialect – Нскач. *кхъуае*, Leulier's dictionary gives the following spelling *куа-іе* [5:210] „сыр“.

The sound [кІъу] is introduced in the dictionary in the following words:

Adyghian lit. lang.	Shaps. dial.	Leulier dict.	Russ. lang.
Іушьхъэ	кІушьхъэ	уусха	мак
хъакупчъэІу	хъакупчъэкІу	хакупчѐку	заслонка

Undoubtedly, the Shapsughe dialect represents a great interest for the history of the phonetic research of the Adyghian language. It gives a chance to describe the course of phonetic processes, such as assimilation, metathesis and the augment of sounds in detail.

Sometimes the assimilation of the sounds is observed in the Shapsughe dialect there, where it is not observed the Adyghian literary language and vice versa.

The regressive related assimilation is observed in a borrowed word: Chemguy *куэпрауз*, bged. *куыпрауз*, shaps. (cf. Leulier) *кукуберауз* [5:189] „синька“.

The consonant [ш] before [хъу] remains the same in the Adyghian literary language, while in the Shapsughe dialect, as the result of the related partial assimilation it changes into [ш], [шъ] like in the Kabardian language, or labialised [шъу]. For example, *псІашхъуэ* – *псІашъхъуэ*- *псІашъухъуэ* (cf. Leulier *пцаишхуо* „ласточка“ [5:98]).

In the Shapsughe dialect, like in the Bzedughe dialect, augment of the resonant is not represented. Before the front vowels [н], as a rule, is absent in the Shapsughe dialect. It is shown in Leulier's dictionary. Cf:

	Adyghian lit. lang.	Shaps. dial.	Leulier dict.	Russ. lang.
Before д	щэндрыгъуэ	пчэдыгъуэ	пчэдыгъуэ	черешня
Before т	Іэнтэгъу онтэгъу	Іэтэгъу уэтэгъу	этохуо уотоггу	локоть тяжёлый
Before тІ	пхъэнтІэкІу пкІантІэ	пхъэтІэкІу пчІатІэ	пхаток пчяте	скамейка пот

The first Grammar notes of the Adyghian language were written in the first part of XIX century by L. Leulier. He relied on the grammatical structure of the Russian language. That was the cause of singling out in the Adyghian language just the same parts of speech and grammatical categories which are typical for the Russian language. For this reason the structural peculiarities of the Adyghian language in many cases were ignored. The interest to the Leulier's Grammar notes grows because some grammatical peculiarities of the Shapsughe dialect of the Adyghian language of the last epoch found their reflection in them.

In particular, the formant of the instrumental case of nouns is represented by phonetic variant -гъэ // -мгъэ which in other dialects of the Adyghian language became -джэ// -мджэ and -кІэ// -мкІэ.

Adyghian lit. lang.	Shaps. dial.	Leulier dict.	Russ. lang.
сэргчІэ	сэргъэ	сериге	мноий

There is some definite grammatical information about the nouns, adjectives, pronouns, verbs, the participle and the gerund in the Grammar notes. Adverbs and the auxiliary parts of speech practically are not described. The author gives only their definitions.

L. Leulier had some insuperable difficulties, as the Adyghian language differs typologically and structurally from other known to him as the Indo-European languages. Owing to this he was searching for prepositions but instead of them the postposition function in this language. Leulier had no idea about them.

By describing the system of the inflections of the nouns and the pronouns of the Adyghian language the author of the Grammar has borrowed the model of Russian declension. The author of the Grammar paid attention to the divergences in the system of conjugation and formation of the temporal forms of verbs in the Russian language and in the Adyghian language. He singled out five types of conjugation but he didn't give any explanation to them.

It turned out that the syntax of the Adyghian language hadn't been studied. We can judge about the structure of word combinations and sentences of the Adyghian language only using the examples which are given in „The Short Grammar“ and coming from the analysis of the material of the lexical articles.

The value of this lexicographical work is that the linguistic material is given in such volume for the first time. It reflects the state of the Adyghian language in the first part of XIX century. In spite of some inaccuracies and faults, at which Adil-Hirey, P.K. Uslar, I. A. Javakhishvili, Z. I. Kerasheva, A. A. Shaov [newspaper „Caucasus“ №12, 1:83, 6:31, 3:14, 2:10] pointed out, the Leulier's dictionary must be objectively and critically comprehended, appreciated at its true value and used for diachronic investigation of different problems of the Adyghian language.

The Leulier's lexicographical work is the most full source in researching of the Adyghian speech of the first part of XIX century. Lexical peculiarities of the Shapsughe dialect of that epoch (important for the history of the Adyghian language) found their reflection in the dictionary. The dictionary fixed the denomination of the specific object which only the Shapsughe used in winter. It had the name *пцыкъо* „snowshoe“ – an attachment made of wood. It had a shape of a circle with leather straps. It was used for walking on snow [2:118]. There are words in the Shapsughe dialect which are not present in other dialects and in the literary language. They are fixed in Leulier's dictionary. For example *шэхъэ* „hail“, *гьуамэ* „smell“, *кьуасо* „a bucket“, *нэкьыгъ* „a flower“ [5:47, 73, 18, 233], etc. Thanks to Leulier's dictionary, there is a possibility to specify the meaning of the word *цызэ* which is translated by all the dictionaries of modern Adyghian language as „squirrel“. According to Lulier's dictionary, *чьыгьышхьфцыз* should be translated as „squirrel“ and *цызэ* as „marten“.

The dictionary contains the words belonging to gardening and wine-growing on the territory in the Black Sea Region of Shapsughes where Adyghian live. For example, *хэсэльхъэ* „inoculate“, *дамко* „hazel“, *сэнашхъэ гьугъэ* „raisins“ [5:162, 131, 83].

160 years have passed since „The Dictionary of the the Russian-Circassian Languages with a Short Grammar of the latter“ by Leulier was published, but still it attracts a great attention and hasn't lost its value for the history of the language as one of the most important sources of diachronic research of culture and the system of Adyghian language.

The complex analysis of the material of „The Dictionary of the Russian-Circassian or Adyghian Languages with a Short Grammar of the latter“ by Leulier has shown that the Shapsughe dialect has some phonetic, morphological and lexical peculiarities, the study of which has a great theoretical meaning for the history of the Adyghian language.

Literature

Uslar P. K. Ethnography of the Caucasus. T.I. Tiflis, 1887. 120 pp.

Shaov A. A. The basis of the Adyghian Lexicography. Maykop, 1988. 224 pp.

Kerasheva Z. I. The Peculiarities of Shapsughe dialect of the Adyghian language. Maykop, 1957. 148 pp

Balkarov B.X. Phonetics of the Adyghian language. Nalchik, 1970. 334 pp.

Leulier L. U. The Dictionary of the Russian-Circassian or Adyghian Languages with a Short Grammar of the latter. Odessa, 1846. 246 pp

Adil-Hirey. The Dictionary of Russian-Circassian or Adyghian Languages with a Short Grammar of the latter, compiled by Leulier.- Newspaper „Caucasus“, №12. Tbilisi, 1847.

Javakhishvili I. A. Works, X, Primitive system and the kinship of Georgian and Caucasian languages. Tbilisi, 1992, 754 pp.

Ts. B a r a m i d z e (Tbilisi)

**The issues of functioning of Lezgian languages
(history and modern times)**

Traditionally the Caucasus always was an arena of interests and battle of large neighboring countries. During the process of this battle as a result of conquering the Caucasus, disconnection the Caucasian nations and their separating, settling and rooting of foreign ethnoses, deporting and also extinguishing of aborigine nations often were realized.

The Caucasus is characterized by years-old language interaction of paleo-Caucasian, Indo-European, Turkish and Semitic peoples.

The Ibero-Caucasian nations have been living on this territory from immemorial times, others came to the Caucasus in different period of the historical past.

In the paper we will discuss the Lezgian languages belonging to a sub-group of the Daghestanian languages of the Ibero-Caucasian languages family, historical and the modern aspects of a language situation in these languages for which it is necessary to make a little excursus in the remote and recent past.

Migration and language contacts were dissimilar in different epoch. In the latter half of the 20th century new transnational and trans-cultural interrelation were arisen, origination and realization of which are essentially differ from early data. Consequently, the periods of appearing the foreign ethnoses in the Caucasus can be divided into two stages:

1. early stage – from the 5th century to the 18th one;

a) the groups, settled during the conquering war, having come together with conquerors;

b) foreigners, who came to the Caucasus as a result of specificity of their life;

c) refugees who were specially settled by the states conquerors having an aim of realizing purposeful ethnic expansion.

2. latter stage (the 19th-20th cc.) – coming and settling of foreign ethnoses had organized and governed character.

a) the question of settling the „new comers" becomes governed; demographic proportion between „new comers" and „aborigines" was formed, in order to become necessity the intervention of the „third part" for regulating interrelation between these collectives;

b) providing the interests of „new comers" by the „third party" (Russia) which declaratively takes a „weak's" (minority's) side;

c) in the interrelation of „new comers" and „aborigines" social and cultural facts had great importance (it also becomes judicial);

d) contact language of „new comers" and „aborigines" became not the language of a local population, but of the „third party" (Tabidze 2005: 65).

For changing the settling place of ethnoses the government of Tsarskoi Russia successfully used a) war; b) economic and c) religious factors.

For a „war" factor can be considered Russian-Turkish and Russian-Iranian wars during of which and as a result of which a boundary-line of Daghestan was often changed and the population moved practically without control.

During the times, aggressors helped to weakening ethnos aborigines but this process was more purposefully and successfully fulfilled by Russia who could use antinational nature of communistic ideology for ethnic mixing of enslaved Caucasian states in the 20th century and for „Divide et impera" ("Divide and rule").

Language situation in the Lezgian languages is a part of a language policy in the North Caucasus.

Soviet researches „successfully" created new and the newest history of the Caucasus, noting, that the entering Russia in the Caucasus was necessary for rooting Russian civilization in „wild nations". The same historians „contributed greatly" to strengthen neo-colonial Bolshevik thinking.

The Lezgian languages – a sub-group of the Daghestanian languages, are spread in the South regions of Daghestan: Agul, Akhti, Derbeti, Kurakhi, Magaramkent; Ruthul, Suleiman-Stalski, Tabassaran, Khasavurt, Khiv, Charod and the Northern regions of Azerbaijan: Vartashen, Zakatal, Ismaill, Kutkashen, Khachmar. The total number of speakers – more than 500 000 people. ("According to the census of 1989, 466 thousand people living in the South-Easter part of Dagestan and in the North part of Azerbaijan, speak Lezgian" (Gaidarov, Guilmagomedov, ... 2009: 3).

The followings belong to the Lezgian languages: Lezgian, Tabassaran, Agul, Ruthul, Tsakhur, Budukh, Kriz, Arch, Udin and Khinalug languages.

At present the Lezgian languages are compactly spread only in Daghestan and Azerbaijan, also a little number is occur in Georgia, in different parts of Russia, Turkmenistan, Armenia and Ukraine.

Bilingualism – as the most complex and dissimilar social phenomenon, was characteristic for the people speaking Lezgian languages long since. All stages of bilingualism is met: **coordinative** (equal knowledge of both languages, e. g. Tabassaran and Azerbaijanian, Tabassaran and Lezgian...), **subordinative** (non-native language subordinated to native one), **receptive** (a person can understand but can speak badly or can not speak at all), etc. Overwhelming majority speaking two or several languages is characterized by the fact that one (native) language is basic (or the first) for them and the other – the second.

Contacting mixing of bilingualism is a result of joint living on the same territory of the members of majority, economy, economic and cultural contacts between them. Polylinguism is also characteristic for the radical nationality of the Lezgian languages,

they are tri-linguals.

In villages of the smallest languages in the world Archi and Ginukh are situated at the snowy height at the boundary of Georgia. More than 400 people speak the Ginukh language, though the Ginukh population speak four languages – Avar, Tsezian, Russian and most even Bezhtian. The ethnoses taking part in the mentioned process, usually preserve their self-consciousness, traditions and customs.

The major part of Northern Caucasian population among them the Lezgians, speaks not only their native language, but Russian, being basicall and not only means of inter-national relation.

According to the results of micro-register in 1994, 85, 1 per cent of population of the North Caucasus consider their native language of their nationality. A part of population in republics of region consider Russian together with a native language – about 32 per cent (including 29,7 per cent – Russians). Herewith, 4,53 per cent of representatives of non-Russian nationality consider Russian as a native language, 80,6 per cent – as a second language of relation.

In multinational Daghestan (which was recently named „mountain of languages and nations") in science the language of the literary works is „unopened page". These works are created by the representatives of the Daghestanian languages which parallel with the native language know other ones. This was spread in certain outside of Daghestan in the 14th-19th cc. At this time many representatives of its nations wrote and spoke even the Arab, Persian, Turkish languages.

Influence of Russian on Lezgian is difficult and long process. After disintegration of the USSR lawful condition of Russian was changed: it greatly lost the function of an inter-national language and became the language with lowering status – the language of national minority (Abdulova 2007: 34).

E. A. Abdulova notes: „Unfortunately, there are such „thinkers", who urge to tear away native languages from charitable influence of Russian, to move from generally used Cyrillic alphabet to Latin, which will be deterrent of enriching national culture" (Abdulova 2007: 36).

As it is clear, common lowering of role of centralized methods of ruling federal system of education and at the same time increasing the authority of regional educational system, also independence of educational institutions are predicated. Similar changes will ground the necessity of correcting the standard and lawful base of education of Russian Federation. National doctrine of education formulates as a basic task: „preserving and developing educational space of Russia".

Apparently, for preserving and developing common-Russian educational space, regional educational systems must not come in sharp conflict with federal doctrine.

The modern world – this is the moving toward new, more radical phase of globalization and political integration, in which some social priorities are broken, others pretend to global domineering. As a matter of fact, occuring processes actively rub out the boundaries of language and cultural difference of nations.

Owing to such clashes, the situation of the not numerous languages – among

them the Lezgian languages, becomes more troubled. In this case language policy becomes as a factor, which formulates and changes language situation in separate regions and in a country and in the world, as well.

Linguists must take part in social life of minority languages and contribute to supporting. Many problems of international relation and protection of these languages would have been successfully resolved, if each person legislatively recognize priority of the native languages and not the state languages of the title nations. This would allow to remove inequality among bearings the state languages and the languages having no official status.

In the 20s of the 20th century a new language policy was worked out by the Soviet government. This policy was built on formal recognition of complete equality of all languages. Taking part in language building and educational policy, many countries (even not large in number) had possibility to restore or to create written language as a basis for developing the literary language, as a result of what in 30s education in the North- Caucasian regions became massive and popular.

Though latter on deformation in a language policy – forcing of so called internationalism (which in many cases turned as russification), mistaken thesis about two native languages (native language and Russian) and others – provoked massive moving of national schools to Russian education. At the beginning of the 80s education in native language was brought to a stop. From national schools only name was left. In Daghestan a native language was taught as an additional subject and to its teaching was not attracted enough attention.

In the 90s of the 20th century together with reorientation of statehood ("perestroika") a language reform was restored up an energy. The law „Languages of the peoples of USSR", adopted in 1991, 25 October by Sypreme Soviet of Russian Federation, determined lawful condition of languages of the nations living in Russia and regulated all basic problems of using the languages on the state territory. The law fixed Russian as a state language on all territory of Russia and the status of other languages was left to judgment of the republics incorporated into Russian Federation. In the middle of 90s of the 20th century practically in all republics the languages of the titled ethnoses, together with Russian, were recognized as the state languages, but this status did not expand an official areal of their functioning. To proclaim for example Lezgian as a state language, is not difficult, but to give equal rights to it as Russian is more difficult.

We represent juridical status of Lezgian according to countries and regions (Written... 2000: 267-285):

Country: Russian

Region: Republic of Daghestan

Language status: state

Status of languages is defined in the Constitution of the Republic of Daghestan (1994): „The state languages of the Republic of Daghestan are Russian and the languages of Daghestanian nations" (p. 10). On the page 31st each person has right of „free choice of a language of contact, upbringing, education and creation".

Year: 1988. Source: Constitution of the Republic of Daghestan.

Commentary: the Law on the languages of Daghestan was not adopted. It exists only in a form of a project. Basically its conception is to recognize equality of all Daghestanian languages (including new-written languages), to give the state supporting to all languages. All written (and new written) languages of the Daghestanian peoples are called state languages.

Fiction is created by bearers of a language. Majority of translations is made from Russian and into Russian. There are also the translations from other languages of Russia, including the languages of Daghestan.

Using a language in religious practice and ideological works. Using a language in religious service, ritual and ceremony.

Russia: Isslam.

A. Sermon: – no, B. Lituurgy: – Yes; C. Education: no (1995).

Commentary: Lately many religious educational institutions were opened in Daghestan (310 schools at Mosque, 115 madrasas, 6 institutes), but Lezgian is used not in one of them. The language is used in religious ceremonies: for presenting condolences, in daily prayings and in similar situations.

Translations of sacred texts: Koran (separate chapters); Gospel from John was translated by ordering of Institute of Bible (Stockholm).

Year: 1988. Commentary: On the pages of newspapers from time to time separate articles of religious character, fragment from Koran are published. On TV representatives of clergies appear with interpretation of Koran, position of Islam, congratulation the holidays. Lately the books were published dedicated to religious theme – basically translations, less – originals.

Canonical texts of Christianity in the muslim religious and cultural areal attract attention of specialists.

Ideological works:

Ideology: communism (50 texts) – 1995. During the Soviet years a large number of texts connected with official ideology was published.

Ideology: Islam (under 20 texts). Exact quantitative information is absent. Islam literature appeared lately (usually translated).

Literature: Source: Daghestanian book publishing-house.

Commentary: In 1991-1994, 18 books under the heading „Children's literature" were published. Data of 1991-1994 is represented in the position „Little prosaic genre" without division into „stories" and „tales".

Well-known narrative prose (level of an elementary school) – total number of texts – 11. Text-books and collections of exercises for the children under school age – 11. Other kinds of well-known prose – 0. Non-narrative prose of high level (level of a secondary school) – 14, text books and collections of exercises for secondary school – 14. Other kinds of prose of higher level – 0. Scientific non-narrative prose (university level) – 0. University text books – 0. Other kinds of scientific prose – 0. Scientific texts are published first of all on the Lezgian linguistic problems.

Periodicals: Lately in Daghestan a large number of newspapers and magazines in basic written languages of the Republic is published, though some newspapers, although they are registered in the State Press Department of the Republic of Daghestan, in view of insufficiency of financial means actually are not published or they are published several times in a year. For the same reason some newspapers are published within a year and afterwards they are brought to a stop. New publications are replaced. The state department, as a rule, registers only those publications, edition of which is not less than 1000 copies.

The Lezgian languages belong to these four literary languages of Daghestan in which the most number of periodicals is published. In all, the periodicals are published in nine languages in the republic (including Russian). In regions where several ethnoses live jointly the periodicals can be published in two languages. Republican magazines are published in 5-7 languages. A republican newspaper „Lezgi Gazet" (t. Mahachkala), a regional newspaper „Sadval" ("Unity") (t. Izberbash, in Lezgian and Russian, once or twice in a month), a newspaper „Lezginistandin Khabarar" ("Lezgian News") (t. Izberbash, once in a month), in Akhtin region „Shii Dunia" ("The New World") and others are published.

The Lezgian language is one of the languages among 14 ones, which are functioning in a sphere of education in Daghestan, also it is the language of education among the 8 languages.

In pre-schools, in villages, in five regions (with Lezgian population) Lezgian is a language of upbringing. It is used as a language of education in high and national elementary schools (from 1 to 4 forms). In this language education is conducted only in villages, in town schools it is taught as a subject. It is taught as a subject in elementary and secondary schools (from 1 to 4 forms), in pedagogical colleges. In those educational institutions, where the language is used as the means of education, it is taught also as a subject, so far as such institutions are either schools or philological faculties of colleges and universities.

At the national elementary schools Lezgian is used as the means of education from 1 to 4 forms. Such schools are situated in villages and in the regions with multinational population.

Lezgian is taught and is the means of education at the Daghestanian State University at the faculty of Daghestanian philosophy, speciality „Russian language and literature, national language and literature" and at the faculty of culture, at the department of „Actor mastership", at the Daghestanian Pedagogical University – at the philosophic faculty, at the Russian-Daghestanian department and at the faculty of elementary forms, speciality „a teacher of elementary forms".

Republic radio broadcasting is constructed according to the following principles: 11 editorial offices; strict definite time is assigned for each language. The broadcasting time in Lezgian is regulated within the Lezgian editorial office according to thematic rubrics.

It is necessary to take into account, that in view of specific etho-language situation in Daghestan (poly-linguality and poly-culturality) many themes are represented in Russian, which is understandable for everyone, e. g.: local news, religious and moral broadcastings, stories about national culture, oriented not only for Lezgian speakers but for all population of Daghestan. Therefore, Russian editorial office of Republic radio is exceptionally connected with regional Daghestanian subjects, including Lezgian. Russian is not only means of contact, but the means of representing the culture to other nations. Thus, the other language (Russian) is the means of representing the national culture. Before the regional stations worked. At present they stopped their activity in connection with financial difficulties.

Television – as a whole volume of a republic broadcasting in the national languages of Daghestan – more than 8 hours in a week (from 1.15 till 2.20 a day). Lezgian is one of the 10 languages (Russian + 9 languages): Lezgian, Avar, Azerbaijanian, Dargva, Kumik, Lak, Nogaian, Russian, Rutul, Tabassaran, Tatan, Chechen (the same situation is in radio broadcasting), in which television broadcasts in Daghestan. During the broadcasting Lezgian occupies noticeable place in republic television.

In contrast to radio broadcasting of Daghestan, where a strict definite time is assigned for each language, working of the Daghestanian television is organized according to thematic principles: each from such thematic editorial offices decides – depending on available material, how to distribute the broadcasting time among different languages, keeping only common proportion.

Relatively not much time of broadcasting in the national languages is explained by the fact, that for television to a greater degree than for radio broadcasting is characteristic the using of Russian during the broadcasting the different plans (announcements, common-Daghestanian news, informational, publicistic, religious-instructive, historical, cultural and others), i. e. in the broadcastings directed practically to all population of the republic, such situation is explained by the fact, that specific cultural and language situation of Daghestan needs a language-mediator, understandable for all multinational population. Just Russian plays such role. Polycultural peculiarity of Daghestan makes a „good“ ground for assimilating of the population.

The first attempt of forming Lezgian amateur theatre applies to 1905. In 1932 central theatre of nations of Daghestan united national studies. Afterwards on their basis professional and people's dramatic theatres were organized. At the beginning of the 20th century performances were staged according to Azerbaijanian and also Russian and Georgian authors. In 1905 the first play of a Lezgian author was staged.

At present Lezgian S. Stalski state drammatical theatre is situated in t. Derbent. Mainly the plays of Lezgian authors, also translated ones are staged.

Lezgian is not used in central administration, it is used in regional and local administration, in judge – it is not used.

Language rights are guaranteed for citizens by Russian Federation, by the constitution of RF, independently of living place and disposition of judge organs. Also in accordance with Constitution of Daghestan (p. 119) legal procedure in the republic is

conducted in Russian „or in the language of majority of the present locality", and all the members taking part in affairs have right to acquaint with materials of affairs and to make a speech in judge in native language with assignation of a translator. The process can be conducted even in Lezgian, but this happens rare or never.

Legislated organs: Lezgian practically is not used at federal meeting of Russian Federation, though in accordance with federal law „On languages of the nations of RF" (24.07.1998): „...at the meetings of Soviet Federation and State Duma, at committee and commission of chamber, at parliament audition the members of Soviet Federation and deputy of the State Duma have right to make a speech in the state languages of a republic or other languages of nations of RF providing with translation of a speech in the state language of RF, in accordance with regulation of chamber of Federal meetings of RF" (chapter III, item 11.2).

People's meeting of the Republic of Daghestan, legislative organs in the capitals of the republic and in the regional centres, representatives of the republic organs do not use Lezgian either at plenary debates or in recordings of debates, at meetings of committee and in recording accounts of meetings. It is used only in draft law, decrees and other legislative statements.

Lezgian is not used in the sphere of manufacture; traditional spheres of economic activities are limited to contact in the national languages; a native language is not used in the service and commercial spheres (in written advertisements – no, in oral ones – no, in marking of product – no, in instruction of using a product – no, in inner changing of information – notice/bulletin – no, in letters/messages – no, in outer written changing of information of regional government – no, in outer talks of regional government – no.

Thus, the „state" Lezgian language is used in indicated spheres.

Peculiarity of ethno-language situation of Daghestan is its ethnic and language diversity: at present in the Republic of Daghestan 11 written (among them 3 new-written) languages of radical nationality are functioned.

In the multinational Lezgian speaking collective the communication takes place in a native language. During the contact with the members of other nationality Russian is used.

It can be said, that the degree of vitality of Lezgian on the modern stage is not apprehensive and one can say with certainty the stability of using the language in future, but among youth not high level of its using in non-official spheres and in state policy is noticeable.

From the Lezgian languages Tabassaran has the state status and it is used in the same spheres.

Other Lezgian languages are intensively functioned in inter-personal contacts in different spheres: family, daily life, friendly contacts, transport, etc.

Russian has priority in Daghestan and in accordance with federal legislation the norms of its teaching are established (9 hours in a week for learning the Russian language and literature, and 3-4 hours at schools – for a native language). Federal resources are used for learning Russian and republic ones – for the national languages. It is clear

that these resources are not equal. In a word, at schools there is a definite state standart of necessary subjects and a native language is not „entered" in this standart.

Increasing of teaching hours the native language can cause the damage to „basic subjects". It turns out, that parents have to choose those subjects, which are necessary for their children in future and good education must be got in Russian. A native language is not entered the category of „necessary" subjects, as knowing of a native language is unclaimed – this knowledge practically is not used – either in a sphere of national contacts, in bussness, in entrance exams (except philological faculties).

A language situation in Daghestan is characterized by considerable narrowing of functionative sphere of the native languages and their unclaimness. Perspectives of preserving, developing and functioning of a language are mostly deffend on educational process, but in the modern conditions no pedagogical innovation will not prevent the disappearance of the language. A language, the means of communication must have political and social loading and the present problems are within the competence of government, which defines the priorities of national and educational policy of the state and regions.

In the condition of Daghestan language policy must be flexible as much as possible and must support the equality of languages, it must give them opportunity of freely development and function, which supposes to give right to everyone to use its language, to get education in a native language, and this must be just right (provided by juridical and material) and not compulsion. More progressive in the North-Caucasian regions is unilateral national-Russian bilingualism, when the representatives of non-Russian ethnoses know a native language and Russian, but Russians – only Russian. Such unilateral bilingualism can not provide the constant two-sided communication.

The state policy in the sphere of national languages was enough liberal in the 90s of the 20th century. At the same time Russian Federation commit itself to provide with functioning of Russian as a state language. Basic rights and responsibility of creating the conditions for functioning the national languages were completely given to the fellows of RF. But this principle did not take into account some essential moments: Can the republics use these rights in a sufficient measure? Can they have financial, regular and other possibilities for these? Thus, the responsibility for state of the national languages, which underwent essential changes as a results of national-cultural policy, realized at the second half of the 20th century in USSR, was taken upon by the fellows of RF.

Literature

Abdulova 2007 – E. A. Abdulova, "Again on bilingualizm in the north Caucasus", coll." Lingustic Caucasiology and Turkology: traditions and up-to-dateness", Karashaevsk.

Antelava 2007 – E. Antelava, „Caucasus and Russia", v. 1, Tbilisi, 2007 (in Georg.).

Bgazhnokov, Shogenov 1999 – B. Kh. Bgazhnokov, A. A. Shogenov, „Crisis of the national languages in Russia/The languages of the nations of Russia: percpectives of

developing". Materials of the international seminary, Elista, 1999.

Chikobava 1965 – Arn. Chikobava, „History of studying the Ibero-Caucasian languages", Tbilisi, (in. Georg.).

Chikobava 1979 – Arn. Chikobava, „Introduction to the Ibero-Caucasian linguistics", Tbilisi (in Georg.).

Dadov 2007 – I. A. Dadov, "Development of national languages and culture of inter-national relations"

<http://portals.ru>.

Diachkov 1991 – M. V. Diachkov „On the modern views of foreign researchers on the language policy in the USSR/Russian in the USSR", №2.

Ephendiev 1999 – F. S. Ephendiev, „Ethno-culture and national selfconsciousness", Nalchik.

Gaidarov, Guilmagomedov... 2009 – R. I. Gaidarov, A. G. Guilmagomedov, U. A. Meilanov, B. B. Talibov, "The modern Lezgian language", Makhachkala.

Gapirov 1999 – Ia. Z. Gapirov, „Language consciousness as a factor of socialization of personality/The languages of the nations of Russia: perspectives of developing", Materials of the international seminary, Elista.

Gusman-Tirado, Gabunia 2007 – R. Gusman-Tirado, Z. M. Gabunia, „The modern globalization and the problems of not numerous languages in the linguistics of the 21st century", coll. „Linguistic Caucasiology and Turkology: traditions and the present time", Karachaevsk.

Kuzmin, Artemenko 2007 – M. N. Kuzmin, O. I. Artemenko, „The languages of the nations of Russia, their status and position in the educational system", coll. „Linguistic Caucasiology and Turkology: traditions and the present time", Karachaevsk.

Linguistic encyclopaedic dictionary 1990 – Linguistic encyclopaedic dictionary, Moscow, 1990.

Nestiuk 2007 – T. L. Nestiuk, „Law regulation in the sphere of education as a bases of resolving a language situation in the regions of the Russian Federation", coll. „Linguistic Caucasiology and Turkology: traditions and the present time", Karachaevsk.

Sherieva 2008 – Z. Z. Sherieva, „The problems of functioning of the Kabardian and Balkarian languages in KGB", coll. „Actual problems of common and Adyghian philology", materials of the 6th international scientific conference, Maykop.

<http://portatus.ru>

Tabidze 2005 – M. Tabidze, „Language situation in Georgia and the problems of functioning of Georgian", Tbilisi (in Georg.).

Written... 2000 – Written languages of the world: Languages of RF, b1 (in Russ.) Moscow.

Zedelashvili 2005 – S. Zedelashvili, „Institutions of social governing and establishing of territorial-administrative governing by Russia in 60s -70s of the 20th century", Tbilisi (in Georg.).

Ц. Б а р а м и д з е (Тбилиси)

**Вопросы функционирования лезгинских языков
(История и современность)**

Кавказ по традиции всегда представлял арену интересов и борьбы больших соседних стран. В процессе этой борьбы, в целях овладения Кавказом часто осуществлялось разобщение кавказских народов и их разъединение, заселение и укоренение чужих этносов, переселение и, даже часто, исчезновение местных народов.

Кавказ характеризуется многолетним языковым взаимодействием палеокавказских, индо-европейских, тюркских и семитских народов.

Иберийско-кавказские народы проживают на этой территории с незапамятных времен, остальные же проникли на Кавказ в разные периоды исторического прошлого.

В докладе нами будут рассмотрены лезгинские языки, входящие в подгруппу дагестанских языков иберийско-кавказской семьи языков, исторические и современные аспекты языковой ситуации в этих языках, для чего необходимо провести небольшой экскурс в далекое и недавнее прошлое.

Миграции и языковые контакты были неоднозначными в разные эпохи. Во второй половине XX века в мире возникли новые транснациональные и транскультурные взаимоотношения, основы и реализация которых существенно отличаются от ранее известных. Поэтому моменты появления на Кавказе чужих этносов можно разделить на два этапа:

1. Ранняя ступень – с V века по XVIII век.

- а) Группы, заселившиеся во время завоевательских войн, пришедшие вместе с завоевателями;
- б) Чужеземцы, которые попали на Кавказ вследствие специфики их жизни;
- в) Беженцы, которые специально были заселены государствами-завоевателями с целью осуществления целенаправленной этнической экспансии.

2. Поздняя ступень (XIX-XX вв.) – пришествие и заселение чужих этносов приобретает организованный, управляемый характер.

- а) Вопрос заселения «пришельцев» становится управляемым; создаются такие демографические пропорции между «пришельцами» и «местными», чтобы постоянно возникала необходимость вмешательства «третьей сторо-

ны» при урегулировании взаимоотношений между этими коллективами;

б) Обеспечение интересов «пришельцев» берет на себя «третья сторона» (Россия), которая декларативно становится на сторону «слабого» (меньшинства);

в) Во взаимоотношениях «пришельцев» и «местных» все большую значимость получают (в том числе приобретают правовую силу) социальные и культурные факторы;

г) Языком общения «пришельцев» и «местных» становится не язык местного населения, а язык «третьей» стороны (ср. Табидзе 2005, 65).

Для изменения места обитания этносов правительство царской России с успехом использовало: а) военные, б) экономические и в) религиозные факторы.

За «военный» фактор можно принять русско-турецкие и русско-иранские войны, во время которых и в результате которых пограничная полоса Дагестана постоянно менялась, а население передвигалось практически бесконтрольно.

Во все времена агрессоры способствовали ослаблению этносов-аборигенов, однако наиболее целенаправленно, продолжительно и успешно этот процесс осуществлялся Россией, которая уже в XX веке умело использовала антинациональную природу коммунистической идеологии для этнического смешения поработанных государств Кавказа и для «господства путем отключения».

Языковая ситуация в лезгинских языках является частью языковой политики на Северном Кавказе.

Советские исследователи «успешно» сформировали новую и новейшую историю Кавказа, отмечая, что приход России на Кавказ был необходим для внедрения русской цивилизации в «дикие народы». Тем самым историки вносили свой «вклад» в укрепление неокOLONиального большевистского мышления.

Лезгинские языки – подгруппа дагестанских языков – распространены в южных районах Дагестана: Агульском, Ахтынском, Дербентском, Курахском, Магарамкентском, Рутульском, Сулейман-Стальском, Табасаранском, Хасавюртовском, Хивском, Чародинском и северных районах Азербайджана: Варташенском, Закатальском, Исмаиллинском, Куткашенском, Хачмасском. Общее число говорящих – свыше 500 000 человек. (Ср.: "На лезгинском языке, по переписи 1989 года, говорят 466 тысяч человек, населяющих юго-восточную часть Дагестана и северную часть Азербайджана" (Гайдаров, Гюльмагомедов... 2009: 3)).

В состав лезгинских языков входят: лезгинский, табасаранский, агульский, рутульский, цахурский, будухский, крызский, арчинский, удинский и хиналугский языки.

На сегодняшний день лезгинские языки компактно распространены только в Дагестане и Азербайджане, в то же время в небольших количествах встречаются в Грузии, различных краях России, Туркменистане, Армении и в Украине.

Двуязычие – билингвизм – как весьма сложное и неоднородное социальное явление, было характерно издавна для говорящих на лезгинских языках. Встречаются все степени двуязычия: **координативное** (равное владение двумя языками

ми, например табасаранским и азербайджанским, табасаранским и лезгинским...), **субординативное** (неродной язык подчинен родному), **рецептивное** (человек понимает, но говорит плохо или вообще не говорит) и т. д. В подавляющем же большинстве владение двумя или несколькими языками характеризуется тем, что один (родной) язык у говорящих основной (или первый), а другие – вторые.

Следствием совместного проживания на одной территории представителей множества общностей, хозяйственно-экономических и культурных связей между ними является контактное смешанное двуязычие.

Для коренных народностей лезгинских языков также характерно многоязычие (полилингвизм): они являются трехязычными.

У снежных вершин на границе с Грузией расположены, наверное, самые маленькие в мире селения и языки – Арчи и Гинух. На гинухском языке, функционирующем как бытовой, говорят немногим более 400 человек, однако жители Гинуха владеют четырьмя языками – аварским, цезским, русским, а многие также и бежтинским. Этносы, участвующие в данном процессе, обычно сохраняют свое самосознание, а вместе с тем и традиции, обычаи.

Большинство жителей Северного Кавказа, среди них и лезгины, говорят не только на своем родном, но и на русском языке, являющимся основным, но не единственным средством межнационального общения.

По результатам микропереписи 1994 года, 85,1% населения Северного Кавказа считает родным язык своей национальности. Доля населения в республиках региона с родным русским языком составила в среднем 32% (в том числе 29,7% – русских). При этом среди представителей нерусских национальностей назвали русский язык в качестве родного в среднем 4,53%, а в качестве второго языка общения – 80,6%.

В многонациональном Дагестане (который издавна называли «горой языков и народов»), «нераскрытой страницей» в науке является язык произведений художественной литературы, созданных представителями дагестанских языков, которые, наряду с родным языком, активно владеют и другими. Это было распространено в определенных кругах Дагестана XIV-XIX вв., в тот период многие представители его народов писали и говорили также на арабском, персидском, тюркских языках.

Влияние русского языка на лезгинские представляет сложный и длительный процесс. После распада СССР изменилось правовое положение русского языка: он в значительной мере утратил функцию языка межнационального общения и стал языком с пониженным статусом, а точнее языком национального меньшинства (Абдулова 2007, 34).

Е. А. Абдулова продолжает: «К сожалению, сегодня находятся такие «мыслители», которые призывают отгородить национальные языки от благотворительного влияния русского языка. Имеют место и предложения перейти от общепринятой кириллицы на латиницу, что явилось бы сдерживающим фактором обогащения национальных культур» (Абдулова 2007, 36).

Как видно, прогнозируется общее снижение роли централизованных методов управления федеральной системой образования и одновременно возрастание полномочий региональных образовательных систем, а также самостоятельности самих образовательных учреждений. Подобные изменения обосновывают необходимость корректировки нормативно-правовой базы образования Российской Федерации. Национальная доктрина образования формулирует в качестве основной задачи «сохранение и развитие единого образовательного пространства России».

Очевидно, что для сохранения и развития общероссийского образовательного пространства региональные системы образования не должны вступать в резкие противоречия с федеральной доктриной.

Современный мир – это движение к новой, более радикальной фазе глобализации и политической интеграции, в котором одни общественные приоритеты рушатся, а другие претендуют на глобальное доминирование. В сущности, происходящие процессы активно стирают границы языкового и культурного различия народов, трансформируя традиционные социальные структуры.

В силу таких трендов ситуация с малочисленными языками, в том числе и с лезгинскими языками, оказывается еще более тревожной. В этом случае языковая политика становится фактором, формирующим и изменяющим языковую ситуацию как в отдельных регионах, так и в стране, и в мировом пространстве.

Лингвисты должны включиться в социальную жизнь миноритарных языков и внести свой вклад в их поддержку. Многие проблемы межнациональных отношений и защиты этих языков были бы успешно решены, если бы для каждого человека законодательно признавался приоритет родных языков, а не государственных языков титульных народов. Это позволило бы устранить правовое неравенство между носителями государственных языков и языков, не имеющих официального статуса.

В 20-х гг. XX века Советским государством была выработана новая языковая политика, построенная на формальном признании полного равноправия всех языков. В ходе языкового строительства и образовательной политики многие страны (даже небольшие по численности) получили возможность возродить или создать письменность как основу для развития литературного языка, вследствие чего уже в 30-ые гг. образование в северокавказском регионе стало массовым и доступным.

Однако позже деформация в языковой политике – форсирование так называемой интернационализации (что во многом фактически оборачивалось русификацией), ошибочный тезис о двух родных языках (своего родного и русского) и т. д. – вызвала массовый переход национальных школ на русский язык обучения. К началу 80-ых гг. обучение на родных языках было прекращено. От национальной школы осталось в основном только название. В Дагестане родной язык изучался как дополнительный учебный предмет, и его преподаванию не уделялось должного внимания.

В 90-ые гг. XX века, параллельно с перестройкой государственности на новых федеративных началах стала набирать силу и языковая реформа. Закон «О языках народов РСФСР», принятый 25 октября 1991 года Верховным Советом Российской Федерации, определил правовое положение языков народов, проживающих в России, и регламентировал все основные вопросы использования языков на территории государства. Закон закрепил русский язык в качестве государственного на всей территории России, статус же прочих языков был оставлен на усмотрение республик в составе Российской Федерации. К середине 90-ых гг. XX века практически во всех республиках языки титульных этносов, наряду с русским, были признаны государственными, но этот статус не расширил официального поля их функционирования. Провозгласить государственным языком, например, лезгинский несложно, гораздо труднее уравнивать его в правах с русским.

Представляем юридический статус лезгинского языка по странам и регионам (Письменные языки мира 2000. 267-285):.

Страна: Россия

Регион: Республика Дагестан

Статус языка: государственный

В Конституции Республики Дагестан (1994г.) определяется статус языков: «Государственными языками Республики Дагестан являются русский язык и языки народов Дагестана» (Ст. 10). В ст. 31 говорится: за каждым человеком признается право «на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества».

Год: 1988. Источник: Конституция Республики Дагестан.

Комментарий. Закон о языках Дагестана не принят. Он существует только в виде проекта. В основе его концепции лежит признание равноправия всех языков Дагестана (включая новописьменные), предоставление государственной поддержки всем языкам. Все письменные (и новописьменные) языки народов Дагестана называются государственными.

Художественная литература создается носителями языка. Большинство переводов делается с русского и на русский язык. Имеются также переводы с других языков России, в том числе и с языков Дагестана.

Использование языка в религиозной практике и идеологических произведениях – Использование языка в религиозных службах, ритуалах и обрядах.

Россия: ислам.

А. Проповедь: нет, В. Литургия/Ритуал: да, С. Обучение: нет (1995г.).

Комментарий. За последние годы в Дагестане открылось много религиозных учебных заведений (310 школ при мечетях, 115 медресе, 6 институтов), но ни в одном из них лезгинский язык не используется. Язык используется в религиозных обрядах: для выражения соболезнования, в ежедневных молитвах и в других подобных ситуациях.

Переводы священных текстов: Коран (отдельные главы); Евангелие от Иоанна переведено по заказу Института Библии (г. Стокгольм).

Год: 1988. Комментарий. На страницах газет и журналов время от времени публикуются отдельные статьи религиозного характера, отрывки из Корана. По телевидению выступают представители духовенства с толкованиями Корана, положений ислама, поздравлениями с праздниками. За последние годы опубликованы книги, посвященные религиозной тематике – в основном переведенные, меньше – оригинальные.

Канонические тексты христианства в мусульманском религиозно-культурном ареале представляют интерес прежде всего для специалистов.

Идеологические произведения:

Идеология: коммунизм (50 текстов) – 1995. За годы Советской власти было выпущено большое количество текстов, связанных с официальной идеологией.

Идеология: ислам (менее 20 текстов). Точные количественные сведения отсутствуют. Исламская литература стала появляться в последние годы (обычно переведенная).

Литература. Источник: Дагестанское книжное издательство.

Комментарий. В 1991-1994гг. было опубликовано 18 книг в рубрике «Детская литература». Данные за 1991-1994гг. представлены в позиции «Малые прозаические жанры», без разделения на «рассказы» и «повести».

Популярная повествовательная проза (уровень начальной школы) – общее количество текстов – 11. Учебники и сборники упражнений для детских дошкольных учреждений и начальной школы – 11. Другие виды популярной прозы – 0. Неповествовательная проза более высокого уровня (уровень средней школы) – 14, учебники и сборники упражнений для средней школы – 14. Другие виды прозы более высокого уровня – 0. Научная неповествовательная проза (университетский уровень) – 0. Университетские учебники – 0. Другие виды научной прозы – 0. Научные тексты публикуются прежде всего по вопросам лезгинского языкознания.

Периодическая печать. В последние несколько лет в Дагестане издается большое количество газет и журналов на основных письменных языках республики, однако некоторые газеты, хотя и проходят регистрацию в Государственном управлении по печати Республики Дагестан, ввиду недостаточности финансовых средств в действительности либо не выходят в свет, либо выходят всего несколько раз в год. По той же причине некоторые газеты издаются в течение года, а затем прекращают свое существование. На смену им приходят новые издания. Госуправление, как правило, регистрирует только те издания, тираж которых составляет не менее 1000 экземпляров.

Лезгинский язык относится к тем четырем литературным языкам Дагестана, на которых издается наибольшее количество периодической печати. Всего в республике периодика выходит на 9 языках (включая русский язык). В районах совместного проживания нескольких этносов газеты могут издаваться на 2 языках. Республиканские журналы издаются на 5-7 языках. Издается республиканская газета «Лезги газет» (г. Махачкала), районная газета «Садвал» («Единство») (г. Изербаш, на лезгинском и русском языках, один-два раза в месяц), газета «Лез-

гинистандин хабарар» («Новости Лезгистана») (г. Изербаш, один раз в месяц), в Ахтинском районе – Цийи дунья («Новый мир») и др.

Лезгинский язык является одним из 14 языков, которые функционируют в сфере образования в Дагестане, в том числе – одним из 8 языков, используемых в качестве языка обучения.

В детских дошкольных учреждениях, в сельской местности, в пяти районах (с лезгинским составом населения) лезгинский является языком воспитания. Используется как средство обучения в высшей и национальной начальной школе (с 1 по 4 класс). Обучение на языке в школе проводится только в сельской местности, в городских школах он изучается как предмет. Преподается как предмет в начальной и средней школе (с 1 по 4 класс), в педагогических колледжах. В тех учебных заведениях, где данный язык используется как средство обучения, он изучается также и как предмет, поскольку такими заведениями являются либо школы, либо филологические факультеты колледжей и университетов.

В национальной начальной школе лезгинский язык используется как средство обучения с 1 по 4 класс. Такие школы расположены в сельской местности, в районах с многонациональным составом населения.

Лезгинский язык преподается и является средством обучения в Дагестанском государственном университете на факультете дагестанской филологии, специальность «Русский язык и литература, национальный язык и литература» и на факультете культуры, отделение «Актерское мастерство»; в Дагестанском государственном педагогическом университете – на филологическом факультете, русско-дагестанское отделение и на факультете начальных классов, специальность «Учитель начальных классов».

Республиканское радиовещание Дагестана построено по следующему принципу: 11 редакций; каждому языку отводится строго определенное время. Время вещания, отведенное лезгинскому языку, распределяется внутри лезгинской редакции по тематическим рубрикам.

Необходимо учитывать, что ввиду специфической этноязыковой ситуации в Дагестане (многоязычие и поликультурность), многие темы представлены на русском языке, который понятен всем, например, местные новости, религиозно-нравственные передачи, рассказы о национальной культуре, ориентированные не только на носителей лезгинского языка, но и на всех жителей Дагестана. Поэтому русская редакция республиканского радио связана исключительно с региональной дагестанской тематикой, в том числе лезгинской. Русский язык является не только средством общения, но и средством представления своей культуры другим народам. Таким образом, другой язык (русский) является средством представления национальной культуры. Раньше работали и районные станции. В настоящее время они прекратили свою деятельность в связи с финансовыми трудностями.

Телевидение – в целом объем республиканского вещания на национальных языках Дагестана – более 8 часов в неделю (от 1 часа 15 мин. до 2 часов 20 мин. в день). Лезгинский язык является одним из 10 языков (русский + 9 языков): лез-

гинский, аварский, азербайджанский, даргинский, кумыкский, лакский, ногайский, русский, рутульский, табасаранский, татский, чеченский (такое же положение и в радиовещании), на которых ведется телевидение в Дагестане. По времени вещания лезгинский язык занимает заметное место в республиканском телевидении.

В отличие от радиовещания Дагестана, где за каждым языком закреплено строго определенное время, работа дагестанского телевидения организована по тематическому принципу: каждая из таких тематических редакций решает, в зависимости от имеющегося в наличии материала, как распределить время вещания между различными языками, соблюдая только общие пропорции.

Относительно небольшое время вещания на национальных языках объясняется тем, что для телевидения в гораздо большей степени, нежели для радиовещания, характерно использование русского языка в передачах самого различного плана (объявления, общедагестанские новости, информационно-публицистические, религиозно-просветительские, историко-культурные и т. д.). Т. е. такое положение в связи с передачами, адресованными практически всем жителям республики, объясняется тем, что в специфической культурно-языковой ситуации Дагестана требуется язык-посредник, понятный для всего многонационального населения. Роль такого языка и выполняет русский. Многокультурное своеобразие Дагестана создает «хорошую» почву для ассимиляции населения.

Первые попытки создать лезгинский самодеятельный театр относятся к 1905 году. В 1932 году Центральный театр народов Дагестана объединил вокруг себя национальные студии. На их базе в последующие годы были организованы профессиональные и народные драматические театры. В начале XX века ставились спектакли по пьесам азербайджанских, а также русских и грузинских авторов. В 1905 году была поставлена первая пьеса лезгинского автора.

В настоящее время Лезгинский государственный драматический театр им. С. Стальского находится в г. Дербенте. Спектакли ставятся преимущественно по пьесам лезгинских писателей, а также по переведенным пьесам.

Лезгинский язык не используется в центральной администрации, в региональной и местной администрации – используется, в суде – нет.

Языковые права гарантируются всем гражданам Российской Федерации конституцией РФ, независимо от места их проживания и расположения судебных органов. Также, в соответствии с Конституцией Дагестана (ст. 119), судопроизводство в республике ведется на русском языке «или на языке большинства населения данной местности», и всем участвующим в деле предоставляется право ознакомления с материалами дела на родном языке и право выступления в суде на родном языке с предоставлением переводчика. Процесс может проводиться и на лезгинском языке, но такое случается редко, или вообще не бывает.

Законодательный орган: Лезгинский язык практически не используется в Федеральном собрании Российской Федерации, однако, в соответствии с Федеральным законом «О языках народов РФ» (от 24.07.1998г.) «...на заседаниях Совета Федерации и Государственной думы, комитетов и комиссий палат, на парла-

ментских слушаниях члены Совета Федерации и депутаты Государственной Думы вправе выступать на государственных языках республик или иных языках народов Российской Федерации при обеспечении перевода выступления на государственный язык Российской Федерации, в соответствии с регламентами палат Федерального собрания Российской Федерации» (Глава III, статья 11.2).

Народное собрание Республики Дагестан, законодательные органы в столицах республик и центрах регионов, представительные республиканские органы не используют лезгинский язык ни в пленарных дебатах, ни в записи дебатов, ни на заседаниях комитетов, ни в письменных отчетах о заседаниях. Он используется только в законопроектах, декретах и других законодательных актах.

Лезгинский язык не используется в сфере производства; традиционные области хозяйственной деятельности тоже ограниченно обращаются к национальным языкам, не используется родной язык и в сфере обслуживания и торговли (в письменной рекламе – нет, в устной рекламе – нет, в маркировке продукции – нет, в инструкциях по использованию продукции – нет, во внутреннем обмене информацией – объявления/бюллетени – нет, письма/послания – нет, во внешнем письменном обмене информацией с региональным правительством – нет, во внешних разговорах с региональным правительством – нет).

Таким образом, «государственный» лезгинский язык используется в указанных сферах только при устном общении лиц данной национальности.

Особенностью этноязыковой ситуации Дагестана является его этническая и языковая пестрота: в Республике Дагестан в настоящее время функционируют 11 письменных (из них 3 новописьменных) языков коренных национальностей.

В мононациональном лезгинском речевом коллективе коммуникация происходит на родном языке. При общении с лицами другой национальности чаще всего используется русский язык.

Можно сказать, что степень витальности лезгинского языка на современном этапе не внушает опасений, и можно с уверенностью прогнозировать стабильность использования языка в будущем, но среди молодежи наблюдается невысокий уровень его использования в неофициальных сферах общения и в государственной политике.

Из лезгинских языков такой же государственный статус имеет табасаранский язык, который имеет такую же сферу использования.

Остальные лезгинские языки интенсивно функционируют в межличностном общении в различных сферах: семья, быт, дружеское общение, производство, транспорт и т. д.

Приоритетным в Дагестане является русский язык, и по федеральному законодательству устанавливаются нормативы его изучения (9 часов в неделю на изучение русского языка и литературы, а на родной язык – 3-4 часа в школах...). Федеральные средства идут на обеспечение изучения русского языка, а на национальные языки расходуются республиканские средства. Понятно, что эти средства неравноценны. Одним словом, в школах существует определенный государственный

ный стандарт по обязательным предметам, и родной язык в этот стандарт не «вписывается».

Увеличение часов на изучение родного языка может идти в ущерб «основным предметам». Получается, что родители вынуждены выбирать те предметы, которые необходимы детям для дальнейшего образования, а чтобы получить хорошее образование, надо получить его на русском языке. Под категорию «необходимых» предметов родной язык не подпадает, так как знание родного языка остается невостребованным – эти знания практически нигде не применяются, ни в сфере национального общения, ни в делопроизводстве, ни при сдаче вступительных экзаменов (исключением являются филологические факультеты).

Языковая ситуация в Дагестане, характеризующаяся значительным сужением сфер функционирования родных языков и их невостребованностью, значительно повысила роль школы в важном деле сохранения языка. Перспективы сохранения, развития и функционирования языка во многом зависят от образовательного процесса, но в современных условиях никакие педагогические инновации не предотвратят исчезновение языка. Язык, являясь средством коммуникации, должен иметь политическую и общественную нагрузку, и данный вопрос находится в компетенции органов власти, определяющих приоритеты национальной и образовательной политики государства и регионов.

Языковая политика в условиях Дагестана должна быть максимально гибкой и поддерживать равноправие языков, предоставлять возможность свободного их развития и функционирования, что предполагает предоставление каждому права пользования своим языком, получения образования на родном языке, и это должно быть именно право (обеспеченное юридически и материально), а не принуждение. Наиболее прогрессивным в северокавказском регионе является одностороннее национально-русское двуязычие, при котором представители нерусских этносов владеют родным языком и русским, а русские – только русским. Такое одностороннее двуязычие не в состоянии обеспечить постоянную двухстороннюю коммуникацию.

Государственная политика в сфере национальных языков в 90-ых годах XX века была достаточно либеральной. В то же время Российская Федерация взяла на себя обязательства по обеспечению функционирования русского языка как государственного. Основные права и обязанности по созданию условий для функционирования национальных языков были полностью отданы субъектам РФ. Но этот принцип не учитывал некоторых существенных моментов: могут ли республики воспользоваться этим правом в достаточной мере, имеют ли они для этого финансовые, кадровые и другие возможности. Таким образом, ответственность за состояние национальных языков, которые претерпели существенные изменения в результате национально-культурной политики, осуществлявшейся во второй половине XX века в СССР, приняли на себя субъекты РФ.

Литература

Абдулова 2007 – Е. А. Абдулова. Еще раз о двуязычии на Северном Кавказе – сб.: Лингвистическое кавказоведение и тюркология: традиции и современность, Карачаевск.

Антелава 2007 – Е. Антелава. Кавказ и Россия, т. 1, Тбилиси (на груз. яз.).

Бгажноков, Шогенов 1999 – Б. Х. Бгажноков, А. А. Шогенов. Кризис национальных языков в России//Языки народов России, перспективы развития. Материалы международного семинара, Элиста.

Гайдаров, Гюльмагомедов... 2009 – Р. И. Гайдаров, А. Г. Гюльмагомедов, У. А. Мейланов, Б. Б. Талибов. Современный лезгинский язык, Махачкала.

Гапиров 1999 – Я. З. Гапиров. Языковое самосознание как фактор социализации личности//Языки народов России: перспективы развития. Материалы международного семинара, Элиста.

Гусман-Тирадо, Габуниа 2007 – Р. Гусман-Тирадо, З. М. Габуниа. Современная глобализация и проблемы малочисленных языков в лингвистике XXI века – в сб. Лингвистическое кавказоведение и тюркология: традиции и современность, Карачаевск.

Дадов 2007 – И. А. Дадов. Развитие национальных языков и культура межнациональных отношений.

<http://portalus.ru>

Дьячков 1991 – М. В. Дьячков. О современных взглядах зарубежных ученых на языковую политику в СССР//Русский язык в СССР, №2.

Эфендиев 1999 – Ф. С. Эфендиев. Этнокультура и национальное самосознание, Нальчик, Эль-Фа.

Зеделашвили 2005 – С. Зеделашвили. Институты общественного правления и установление территориально-административного правления России в 60-70 годах XX века, Тбилиси (на груз. яз.).

Нестюк 2007 – Т. Л. Нестюк. Правовое регулирование в области образования как основа решения языковой ситуации в регионах Российской Федерации – сб. Лингвистическое кавказоведение и тюркология: традиции и современность, Карачаевск.

Кузьмин, Артеменко 2007 – М. Н. Кузьмин, О. И. Артеменко. Языки народов России, их статус и положение в системе образования – сб. Лингвистическое кавказоведение и тюркология: традиции и современность, Карачаевск.

Табидзе 2005 – М. Табидзе. Языковая ситуация в Грузии и вопросы функционирования грузинского языка. Тбилиси (на груз. языке).

Шериева 2008 – З. З. Шериева. Проблемы функционирования кабардинского и балкарского языков в КБР – сб. Актуальные проблемы общей и адыгской филологии. Материалы VI международной научной конференции, Майкоп.

<http://portalus.ru>

Чикобава 1979 – Арн. Чикобава. Введение в иберийско-кавказское языкознание, Тбилиси (на груз. языке).

Чикобава 1965 – Арн. Чикобава. История изучения иберийско-кавказских языков, Тбилиси (на груз. яз.).

Лингвистический энциклопедический словарь 1990 – Лингвистический энциклопедический словарь, Москва.

Письменные языки мира 2000 – Письменные языки мира (Языки Российской Федерации, книга 1), Москва.

ც. ბ ა რ ა მ ი ძ ე (თბილისი)

ლეზგიურ ენათა ფუნქციონირების საკითხები
(ისტორია და თანამედროვეობა)

რ ე ზ ი უ მ ე

კავკასია ტრადიციულად წარმოადგენდა დიდი ქვეყნების ინტერესთა და ბრძოლის არენას. კავკასიის დაპყრობის მიზნით წარმოებული ამ ბრძოლების დროს ხშირად ხდებოდა კავკასიელი ხალხების გაყოფა-გახლეჩა, უცხო ეთნოსთა ჩამოსახლება, გადასახლება და, ასევე, ადგილობრივი ხალხების გაქრობაც კი.

კავკასია ხასიათდება პალეოკავკასიური, ინდოევროპული, თურქული და სემიტური ხალხების მრავალსაუკუნოვანი ენობრივი ურთიერთობებით. იბერიულ-კავკასიური ხალხები ცხოვრობენ ამ ტერიტორიაზე უხსოვარი დროიდან, დანარჩენები კი კავკასიაში ისტორიული წარსულის სხვადასხვა დროს მოვიდნენ აქ. მიგრაციები და ენობრივი კონტაქტები სხვადასხვა ეპოქაში არაერთგვაროვანი იყო. მოხსენებაში განხილულია ენობრივი კონტაქტების სახეები ძველად და ახლა ლეზგიურ ენათა მონაცემების მიხედვით.

XIX საუკუნიდან ლეზგიურ ენათა ენობრივი პოლიტიკა, ისევე, როგორც მთლიანად დაღესტანში, იყო და რჩება ცალმხრივი.

რუსიფიკაციისა და ასიმილაციის პროცესში ეს ეთნოსები არ მართავდნენ და არც შეეძლოთ მიემართათ რაიმე ორგანიზებული საშუალებებისათვის თავიანთი ენობრივი უფლებების დასაცავად. ენობრივი სიტუაცია ლეზგიურ ეთნოსებში ჩრდილოეთ კავკასიაში გატარებული ერთიანი ენობრივი პოლიტიკის ნაწილია.

XX საუკუნის ოციან წლებში საბჭოთა ხელისუფლებამ შეიმუშავა ახალი ენობრივი პოლიტიკა, რომელიც აგებული იყო ყველა ენის სრული თანასწორუფლებიანობის ფორმალური აღიარების პრინციპზე. ენობრივი „მშენებლობის“ დროს საგანმანათლებლო პოლიტიკით მრავალმა ქვეყანამ (მათ შორის მცირერიცხოვანმა ერებმაც) მიიღო საკუთარი ენის აღორძინების, დამწერლობის შექმნისა და ლიტერატურული ენის განვითარების შესაძლებლობა, რის შედეგადაც უკვე 30-იან წლებში ჩრდილოეთ კავკასიაში განათლება ყველასათვის ხელმისაწვდომი და მასობრივი გახდა. ოღონდ ცოტა მოგვიანებით ენობრივ პოლიტიკაში გატარებულმა დეფორმაციამ – ე. წ. ინტერნაციონალიზაციის (რომელიც უმეტეს შემთხვევაში, რუსიფიკაციას წარმოადგენდა) ფორსირებამ ორი მშობლიური ენის შესახებ შექმნილმა მცდარმა თეზისმა (რუსულიც მშობლიურია) და ა. შ. გამოიწვია ნაციონალური სკოლების რუსული ენით სწავლებაზე გადაყვანა. 80-იან წლებში მშობლიურ ენებზე სწავლება შეწყდა. XX საუკუნის 90-იან წლებში „პერესტროიკის“ პარალელურად ახალი ენობრივი რეფორმა დაიწყო რუსეთის ფედერაციაში. კანონმა გაამყარა რუსული ენის, როგორც სახელმწიფო ენის, უფლებები რუსეთის მთელ ტერიტორიაზე, დანარჩენი ენების სტატუსი კი რუსეთის ფედერაციაში შემავალი რესპუბლიკების შეხედულებისამებრ უნდა გადაწყვეტილიყო. 90-იანი წლების შუაში პრაქტიკულად ყველა რესპუბლიკაში ტიტულის მქონე ენები რუსულთან ერთად მიხნეულ იქნა სახელმწიფო ენებად, მაგრამ ამ სტატუსს არ გაუფართოებია ხსენებულ ენათა ფუნქციონირების არეალი.

მოსხენებაში განხილულია ლეზგიურ ენათა იურიდიული სტატუსი და მისი რეალიზაციის შესაძლებლობები ყველა სფეროში, ლეზგიურ ენათა სიცოცხლისუნარიანობის ხარისხი და პერსპექტივები.

ნ. ბ ე პ ი ე ვ ი (თბილისი)

**პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელთა
თანხვედრა ოსურში**

ოსურში გამოყოფენ პირის ნაცვალსახელების სამ ფორმას:

1. სრული აზ – მე, ды – შენ, уый – ის; мах – ჩვენ, сымах – თქვენ, уыдон – ისინი;

2. მოკლე (ენკლიტიკური) ма (ჩემი), да (შენი), йа (მისი); на (ჩვენი), уа (თქვენი), са (მათი);

3. უკუქცევითი-პირისა маахадæг (მე თვითონ), даахадæг (შენ თვითონ), йаахадæг (ის თვითონ); наахадæг (ჩვენ თვითონ), уаахадæг (თქვენ თვითონ), саахадæг (ისინი თვითონ). (აბაევი 1970, 576-580; ოსური ენის გრამატიკა 1963, 170).

არსებობს სხვა მოსაზრებაც: „პირის ნაცვალსახელებს აქვთ ორი ფორმა: სრული და მოკლე, ენკლიტიკური ფორმა“ (მედოევი 2003, 130). რაც შეეხება მესამე ფორმას, ის ბ. მედოევს ცალკე გამოყოფილი აქვს როგორც გაძლიერებითი ნაცვალსახელები. აღნიშნულია, რომ გაძლიერებითი ნაცვალსახელები იწარმოება პირის ნაცვალსახელის ენკლიტიკურ ფორმაზე ნაცვალსახელი აადæг (თვითონ) ან მისი მრავლობითის хуыдтæг ფორმის დართვით: наахадæг – наахуыдтæг, уаахадæг – уаахуыдтæг; саахадæг – саахуыдтæг (მედოევი 2003, 136).

აქვე ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ საერთოდ კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ზოგიერთ მეცნიერს (მედოევი 2003, 126-150) ცალკე ჯგუფად არ აქვს გამოყოფილი. ამის მიზეზად, ვფიქრობთ, იმას მიიჩნევენ, რომ პირის ნაცვალსახელები ნათესაობით ბრუნვაში იძენენ კუთვნილებითის ფორმასა და ფუნქციას.

სახ. აз – მე ды – შენ уый – ის

ნათ. маӊ – ჩემ, ჩემი дау – შენ, შენი уый – მის, მისი

Маӊ тыххай хыл кодтой – ჩემ გამო ჩხუბობდნენ

Маӊ у ацы хадзæр – ჩემია ეს სახლი

Дау тыххæй рцыдтæн	– შენ გამო მოვედი
Дау у ацы чиныг?	– შენია ეს წიგნი?
Уый фæстæ никæй бауæрзтон	– მის შემდეგ აღარავინ შემყვარებია
Уый чиныг у	– მისი წიგნია

ასეთივე თანხვედრა პირის ნაცვალსახელთა მოკლე (ენკლიტიკური) ფორმებისა (**мæ** – ჩემ, ჩემი; **дæ** – შენ, შენი; **уый** – მის, მისი) და მრავლობითი რიცხვის წარმოებისას.

ეს არ იძლევა იმის უფლებას, რომ კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ცალკე ჯგუფად არ გამოიყოს. სამართლიანად შენიშნავდა აკად. ვ. აბაევი: «Поскольку притяжательные местоимения формально не обособлены от личных, совпадая с родительным падежом последних, может встать вопрос о целесообразности их выделения в особую категорию. Если бы притяжательность была единственной функцией родительного падежа местоимений, отделение притяжательных местоимений от личных было бы действительно мало оправдано (აბაევი 1970, 582).»

პირისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ბრუნვაში თანხვედრა შეუნიშნავს ნ.ხ.კულაევს: Возвратно-притяжательные (совпадающие с формой родительного падежа определенно-личных местоимений), обозначают принадлежность (ოსური ენის გრამატიკა 1963, 171). მაგრამ ამ საკითხზე მეტი არაფერია ნათქვამი.

ოსურ ენაში კუთვნილებითი ნაცვალსახელები, ზოგიერთი სხვა ენისაგან განსხვავებით, ერთი თავისებურებითაც გამოირჩევა. სახელთა ზოგიერთი კატეგორია აუცილებლად მოითხოვს კუთვნილებითი ნაცვალსახელების თანდართვას. ასეთებია ადამიანის სხეულის ნაწილები, ნათესაობის აღმნიშვნელი ტერმინები და სხვ (აბაევი 1970, 576-580).

მაგ.: ოსურში ვერ ვიტყვით ასე – ხელი ვიტკინე. აქ აუცილებელია ჩავრთოთ კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ჩემი. **Æз мæ къух ныщавтон** – მე ჩემი ხელი ვიტკინე. ასევე ვერ ვიტყვით კუთვნილებითი ნაცვალსახელის (ჩემის) გარეშე – ხელი ჩამოვართვი. ოსურში ვამბობთ – მე ჩემი ხელი ჩამოვართვი – **Æз мæ къух райстон**.

ოსურში ვერ ვიტყვით, ის დედასთან და მამასთან ცხოვრობს. აქ აუცილებელია დავიხმართო კუთვნილებითი ნაცვალსახელები. **Йæ фыд æмæ йæ мадимæ цæры** – თავის დედასთან და თავის მამასთან ცხოვრობს (აბაევი 1970, 582).

ამდენად, სრულიად საფუძვლიანად მიგვაჩნია ვ. აბაევის მიერ კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ცალკე ჯგუფად გამოყოფა. ეს მიდგომა ადრე გამოცემულ ოსურ სასკოლო სახელმძღვანელოებშიც აისახა (გაბარაევი 1987, 105).

ჩვენ ამჟღერად შევჩერდებით მრავლობითი რიცხვის პირის ნაცვალსახელებისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ზოგიერთ თანხვედრაზე.

პირის ნაცვალსახელები:

მხ. რიცხვი	მრავლ. რიცხვი
æз (მე)	мах (ჩვენ)
ды (შენ)	сымах (თქვენ)
уый (ის)	уыдон (ისინი)

მათი ბრუნება თავისებურია. პირველი პირის ნაცვალსახელი **æз** (მე) სახელობითში ერთი ფუძით არის წარმოდგენილი, დანარჩენ ბრუნვებში (მსოლობით რიცხვში) კი სუპლექტურად არის წარმოდგენილი (**мæн, мæнæн..**).

პირის ნაცვალსახელები მრავლობით რიცხვში სახელობითსა (Номон) და ნათესაობით (Гуырынон) ბრუნვებში ერთნაირი ფუძით არის წარმოდგენილი:

სახ. **мах сымах уыдон**

ნათ. **мах сымах уыдон**

Мах хабарæн ницы зонæм “ჩვენ ამ საქმისა არაფერი ვიცით”. . .

რაც შეეხება კუთვნილებით ნაცვალსახელებს, ოსურში გამოყოფენ ხუთ ფორმას:

1. მოკლე (**мæ**)
2. სრული (**мæн**)
3. უკუქცევით-კუთვნილებითი (**мæхи**)
4. სრული სუბსტანტიური
5. სუბსტანტიური უკუქცევით-კუთვნილებითი.

ჩვენ შევეხებით მხოლოდ პირველ სამ ფორმას (მეოთხე და მეხუთე ფორმას აქვს სუბსტანტიური ფუნქცია და როგორც არსებითი სახელები, ისე იბრუნვიან: **мæнон, мæноны... мæнуæттæ, мæнуæтты ...**).

აქ აღსანიშნავია თანხვედრა პირისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელებისა, რაც ასე გამოიხატება:

1. კუთვნილებითი ნაცვალსახელების მოკლე ფორმა ემთხვევა პირის ნაცვალსახელების ენკლიტიკურ ფორმას ნათესაობით ბრუნვაში:

мæ ჩემი	нæ ჩვენი
дæ შენი	уæ თქვენი
йæ მისი	сæ მათი

ერთი მხრივ გვაქვს:

Мæ чызг у	ჩემი გოგოა
Нæ чызг у	ჩვენი გოგოა
Дæ чызг у	შენი გოგოა
Уæ чызг у	თქვენი გოგოა

მეორე მხრივ:

Мæ чызджы	ჩემს გოგოს
Нæ чызджы	ჩვენს გოგოს
Дæ чызджы	შენს გოგოს
Уæ чызджы	თქვენს გოგოს

Йæ чызг у მისი გოგოა **Йæ** чызджы მის გოგოს
Сæ чызг у მათი გოგოა **Сæ** чызджы მათ გოგოს

2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელის სრული ფორმა ემთხვევა ასევე პირის ნაცვალსახელების ენკლიტიკურ ფორმას ნათესაობით ბრუნვაში:

мæн ჩემი	мах ჩვენი
дæу შენი	сымах თქვენი
уый მისი	уыдон მათი

კითხვაზე: ვის გამო ჩხუბობენ? უპასუხებენ – **мæн** тыххæй – ჩემ გამო (პირის ნაცვ.)

კითხვაზე: ეს საქონელი ვისია? უპასუხებენ – **ман** у – ჩემია (კუთვ. ნაცვ.)

ასევეა მეორე და მესამე პირშიც: შენ ვინ გკითხავს? **дæу** (პირის ნაცვ.) чи фарсы? შენია ეს წიგნი? **дæу** (კუთვ. ნაცვ.) у ацы чиныг?

სახლში თქვენ იყავით? хадзæры **сымæх** (პირის ნაცვ.) уыдыстут?

სახლი თქვენია? хадзæр **сымæх** у (კუთვ. ნაცვ.)

და ა. შ.

3. უკუქცევით-კუთვნილებითი ფორმა ემთხვევა პირის ნაცვალსახელების უკუქცევით ფორმას მოთხრობით ბრუნვაში.

мæхи ჩემი	нæхи ჩვენი
дæхи შენი	уæхи თქვენი
йæхи მისი	сæхи მათი

პირველი (მოკლე) ფორმა მხოლოდ ატრიბუტის ფუნქციით იხმარება და არ იცვლება ბრუნების დროს:

мæ чиныг ჩემი წიგნი

мæ чиныгы ჩემი წიგნის

ასევე არ იცვლება მეორე და მესამე პირის ფორმები, რომლებსაც ატრიბუტული და პრედიკატული ფუნქცია აქვთ (აბაევი 1970, 581).

мах чиныг	ჩვენი წიგნი
ацы чиныг мах у	ეს წიგნი ჩვენია
нæхи чиныг	ჩვენი საკუთარი წიგნი
ацы чиныг нæхи у	ეს ჩვენი საკუთარი წიგნია

აქვე უნდა შევნიშნოთ: მართალია, **мæн** ჩემ-ს აღნიშნავს, მაგრამ ის დიგორულ დიალექტში იხმარება ამ ფორმით, ლიტერატურული კი ატრიბუტუვად გამოიყენება და მოკლე ფორმით შეეწყობა მსაზღვრელს:

mae დიდინაეგ	ჩემი ყვაილი
აი mae დიდინაეგ у	ეს ჩემი ყვაილია მაგრამ
აцы дидинаег maen у	ეს ყვაილი ჩემია

რაც შეეხება სრული ფორმის პირის ნაცვალსახელებს მრავლობით რიცხვში, ისინი აბსოლუტურად იდენტურნი არიან სრული ფორმის კუთვნილებითი ნაცვალსახელებისა:

max ацыдыстам	ჩვენ წავედით
сымах ацыдыстут	თქვენ წახვედით
уыдон ацыдысты	ისინი წავიდნენ

max хæдзар	ჩვენი სახლი
сымах хæдзар	თქვენი სახლი
уыдон хæдзар	მათი სახლი

ოსურში ბგერითი თანხვედრის გამო არ განირჩევა პირისა (მრავლობითი რიცხვის მოთხრობით ბრუნვაში) და კუთვნილებითი ნაცვალსახელები.

უნდა განვასხვაოთ ასეთი სახის პირისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ერთმანეთისაგან. თუ ნაცვალსახელები **max** зарæм (ჩვენ ვმდერთ), **сымах** зарут (თქვენ მდერთ), **уыдон** зарынц (ისინი მდერიან) ახლავს ზმნას, პირის ნაცვალსახელებია (სრული ფორმის), ხოლო თუ ისინი პრედიკატივის ფუნქციას ასრულებენ **max** зарæг (ჩვენი სიმღერა), **сымах** зарæг (თქვენი სიმღერა), **уыдон** зарæг (მათი სიმღერა) – კუთვნილებითი ნაცვალსახელებია (უკუქცევითი ფორმის).

ამრიგად, ოსურში დასტურდება ნაცვალსახელთა ფუნქცია – გამოხატოს კუთვნილება. ამიტომ მიგვაჩნია, რომ კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ცალკე ჯგუფად უნდა გამოიყოს, როგორც ეს ჰქონდა აკად. ვ. აბაევს.

ამასთანავე, საჭიროა ოსურში გაიმიჯნოს პირისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელები. მიუხედავად იმისა, რომ ნათესაობით ბრუნვაში პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელებს ერთნაირი ბგერითი შედგენილობა აქვთ, რაც იწვევს აზრთა სხვადასხვაობას, ეს მაინც არ გვაძლევს მათი გაერთიანების საფუძველს. მათი ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად საკმარისია დავაკვირდეთ, თუ რა მეტყველების ნაწილს ახლავს ეს ნაცვალსახელი – ზმნას თუ სახელს. თუ ნაცვალსახელი ახლავს ზმნას, ის პირისაა (**max** зарæм – ჩვენ ვმდერთ), ხოლო თუ ახლავს სახელს – კუთვნილებითია (**max** зарæг у – ჩვენი სიმღერა).

ლიტერატურა

აბაევი 1970 – В. И. Абаев, Краткий грамматический очерк осетинского языка: В книге Осетинско-русский словарь, Орджоникидзе, 1970

ბაგაევი 1965 – Багаты Н., Ирон æвзæджы грамматикæ, 1 хай, Цхинвал, 1965

გაბარაევი 1987 – Гæбæраты Н. Я., Ирон ывзаг, Ахуыргæнæн чиныг 5-6 кълæстæн, Цхинвал, 1987

მედლევი 2003 – Медойты Б. Г., Нырыккон ирон æвзаг морфологи, Цхинвал, 2003

ოსური ენის გრამატიკა 1963 – Грамматика осетинского языка, под редакцией проф. Г. С. Ахвледиани, т. 1, Орджоникидзе, 1963; т.2, 1969

Н. Б е п п и е в а (Тбилиси)

**Личные и притяжательные местоимения
в осетинском языке**

В осетинском языке выделяют три вида личных местоимений:

1. Полные: **æз- я, ды-ты, уый-он, мах-мы, сымах-вы, уыдон-они**;
2. Краткие: (энклитические) **мæ** (мой), **дæ** (твой), **йæ** (его), **нæ** (наш), **уæ** (ваш), **сæ** (их);
3. Возвратно-притяжательные **мæхæдæг** (я сам), **дæхæдæг** (ты сам), **йæхæдæг** (он сам), **нæхæдæг**: (мы сами), **уæхæдæг** (вы сами), **сæхæдæг** (они сами). (Абаев 1970, 576-580; Грамматика осетинского языка 1963, 170).

Существует и другое предположение: «У личных местоимений есть две формы: полная и краткая, энклитическая форма» (Медойты 2003, 130). Что касается третьего вида, то он у Б.Г. Медоева выделяется отдельно как усилительные местоимения. Отмечено, что усилительные местоимения происходят от энклитической формы личных местоимений присоединением местоимения **хæдæг** (сам) или его множественного числа **хуыдтæг**: **нæхæдæг-нæхуыдтæг**, **уæхæдæг-уæхуыдтæг**; **сæхæдæг-сæхуыдтæг** (Медойты 2003, 136).

Здесь необходимо отметить, что притяжательные местоимения некоторыми учеными (Медойты 2003, 126-150) не выделяются в качестве отдельной группы. Причиной этого, по нашему мнению, является то, что форма родительного падежа личных местоимений совпадает с формой притяжательных местоимений и выступает в той же функции.

Им.	æз- я	ды- ты	уый-он
Род.	мæн-мой	дæу-твой	уый-его

Мæн тыххæй хыл кодтой – из-за меня поругались

Мæн у ацы хæдзар – это мой дом

Дæу тыххæй рацыдтæн – из-за тебя пришел

Дæу у ацы чиныг? – это твоя книга?

Уый фæстæ никæй бауарзтон – после него никого не полюбила

Уый чиныг у – его книга.

Такое совпадение форм наблюдается также и при образовании кратких (энклитических) форм (**мæ** – мой, **дæ** – твой, **уый** – его) и множественного числа личных местоимений в целом.

Это не дает права не выделять притяжательные местоимения в отдельную группу. Обоснованным видится мнение акад. В.И. Абаева: «Поскольку притяжательные местоимения формально не обособлены от личных, совпадая с родительным падежом последних, может встать вопрос о целесообразности их выделения в особую категорию. Если бы притяжательность была единственной функцией родительного падежа местоимений, отделение притяжательных местоимений от личных было бы действительно мало оправдано» (Абаев 1970, 582). Совпадение падежных форм личных и притяжательных местоимений заметил Н.Х. Кулаев: «Возвратно-притяжательные (совпадающие с формой родительного падежа определенно-личных местоимений), обозначают принадлежность» (Грамматика осетинского языка 1963, 171). К сожалению, по этому вопросу больше ничего не сказано.

В осетинском языке притяжательные местоимения, в отличие от некоторых других языков, характеризуются одной особенностью. Некоторые категории имен обязательно требуют добавления притяжательных местоимений. К таким категориям имен относятся слова, обозначающие части тела (человека) и термины, обозначающие родство и некоторые другие слова (Абаев 1970, 576-580), напр., в осетинском нельзя сказать – поранил руку. Здесь необходимо использовать притяжательное местоимение **мой**: *Æз маæ къух ныццавтон* – я поранил **свою** (досл. **мою**) руку. Также нельзя без притяжательного местоимения сказать – пожал руку: поосетински говорим – *Æз маæ къух райстон* «я **свою** (досл. **мою**) руку пожал». Поосетински не скажешь – он живет с отцом и матерью. Здесь также необходимо использовать притяжательное местоимение: *Йæ фыд æмаæ йæ мадимæ цары* «живет со своей матерью и со своим отцом» (Абаев 1970, 582).

Нам представляется обоснованным выделение В.И. Абаевым притяжательных местоимений в качестве отдельной группы. Такой подход был принят и в выпущенных ранее учебных пособиях по осетинскому языку (Габараты 1987,105).

Мы на этот раз остановимся на некоторых случаях совпадения личных и притяжательных местоимений множественного числа.

Личные местоимения:

ед. число	мн. число
æз (я)	мах (мы)
ды (ты)	сымах (вы)
уый (он)	уыдон(они)

Их склонение своеобразно. Личное местоимение æз (я) в именительном представлено одной основой, а в остальных падежах (в ед. числе) представлено супплетивными основами (*мæн, мæнæн...*).

Личные местоимения во множественном числе, в именительном (*номон*) и родительном (*гуырынон*) падежах представлены одной основой:

Им.	мах	сымах	уыдон
Род.	мах	сымах	уыдон

Мах хабарæн ницы зонаем «Мы по этому делу ничего не знаем»...

Что касается притяжательных местоимений, в осетинском выделяют пять видов:

1. краткий (мæ)
2. полный (мæн)
3. возвратно-притяжательный (мæхи)
4. полный субстантивный
5. субстантивный возвратно-притяжательный

Мы коснемся только первых трех видов (четвертый и пятый вид выступают в качестве субстантивов и склоняются соответственно: мæнон, мæноны... мæнæуттæ, мæнуæтты...)

Здесь необходимо отметить совпадение личных и притяжательных местоимений, что выражается в следующем:

1. Краткая форма притяжательных местоимений совпадает с личными краткими местоимениями в форме родительного падежа:

мæ – мой	нæ – наш
дæ – твой	уæ – ваш
йæ – его	сæ – их

С одной стороны мы имеем:

мæ чызг у – моя дочь
нæ чызг у – наша дочь
дæ чызг у – твоя дочь
йæ чызг у – ее дочь
сæ чызг у – их дочь

С другой стороны:

мæ чызджы – моей дочери
нæ чызджы – нашей дочери
твоей дочери – твоей дочери
йæ чызджы – ее дочери
сæ чызджы – их дочери

2. Полная форма притяжательных местоимений совпадает с личными энклитическими местоимениями в форме родительного падежа:

мæн – мой	мах – наш
дæу – твой	сымах – ваш
уый – его	уыдон – их

На вопрос: из-за кого дерутся? Ответят – **мæн** тыххæй «из-за **меня**» (личн. мест.)

На вопрос: этот товар чей? Ответят – **мæн** у «**мой**» (притяж. мест.)

Также во втором и в третьем лице: тебя кто спрашивает? дæу «ты» (личн. мест.); чи фарсы? твоя эта книга? дæу «твоя» (притяж. мест.); у ацы чиныг? дома вы были? хæдзары сымах (личн.мест.) уыдыстут? дом ваш? хæдзар сымах у (притяж. мест.) и т. д.

3. Возвратно-притяжательные местоимения совпадают с личными местоимениями возвратного вида в форме родительного падежа.

мæхи – мой нæхи – наш
дæхи – твой уæхи – ваш
йæхи – его сæхи – их

Первая (краткая) форма применяется только с атрибутивной функцией и не склоняется:

мæ чиныг – моя книга
мæ чиныгы – в моей книге

Также не меняются формы второго и третьего лица, у которых имеется атрибутивная или предикативная функция (Абаев 1970, 581):

мах чиныг – наша книга
ацы чиныг мах у – эта книга наша
нæхи чиныг – наша личная книга
ацы чиныг нæхи у – это наша личная книга

Здесь необходимо отметить, что форма мæн обозначает мой//я//е, но эта форма употребляется только в дигорском диалекте, в литературном же используется краткая форма, которая в качестве атрибута присоединяется к определяемому.

Мæ дидинаг – мой цветок
Ай мæ дидинаг у – это мой цветок

Но:

Ацы дидинаг мæн у – этот цветок мой

Что касается полной формы личных местоимений во множественном числе, то они абсолютно идентичны с полной формой притяжательных местоимений:

Мах ацыдыстæм – мы ушли
Сымах ацыдыстут – вы ушли
Уыдон ацыдысты – они ушли
Мах хæдзар – наш дом
Сымах хæдзар – ваш дом
Уыдон хæдзар – их дом

В осетинском языке формы личных (множественного числа в родительном падеже) и притяжательных местоимений фонетически совпадают.

Как отличить личные и притяжательные местоимения друг от друга? Если местоимения сопровождается глагол, то мы имеем личные местоимения (полного вида), напр., *мах зарæм* (мы поем), *сымах зарут* (вы поете), *уыдон зырынц* (они поют); если же они выполняют предикативную функцию, то это притяжательные местоимения (возвратной формы), напр., *мах зарæг* (наша песня), *сымах зарæг* (ваша песня), *уыдон зарæг* (их песня).

Таким образом, в осетинском языке подтверждается функция местоимений – выражение принадлежности. Поэтому эта группа местоимений должна рассматриваться как отдельная группа притяжательных местоимений, как это и было указано акад. В. И. Абаевым.

Вместе с тем необходимо размежевать личные и притяжательные местоимения в осетинском языке. Несмотря на то, что в родительном падеже личные и притяжательные местоимения отличаются звуковой тождественностью, что и вызвало различные точки зрения, это нам не дает права на объединение этих групп. Для разграничения этих местоимений достаточно посмотреть, к какой части речи примыкает это местоимение – к глаголу или имени. Если местоимение находится с глаголом, то оно личное (*мах зарæм* – мы поем), если же оно находится с именем – притяжательное (*мах зарæг у* – наша песня).

Литература

Абаев 1970 – В.И. Абаев, Краткий грамматический очерк осетинского языка: В книге «Осетинско-русский словарь», Орджоникидзе, 1970

Багаты 1965 – Багаты Н. Ирон æвзаджы грамматикæ, 1 хай, Цхинвал, 1965

Гæбæраты 1987 – Гæбæраты Н. Я., Ирон æвзаг, Ахуыргæнæн чиныг 5-6 къласстæн, Цхинвал, 1987

Грамматика осетинского языка 1963 – Грамматика осетинского языка, под редакцией проф. Г. С. Ахвледиани, т. I, Орджоникидзе, 1963, т. II, 1969

Медойты 2003 – Медойты Б. Г. Нырыккон ирон æвзаг мифологи, Цхинвал, 2003

N. B e r p i e v a (Tbilisi)

Personal and possessive pronouns in Ossetian language

S u m m a r y

Three forms of possessive pronouns are distinguished in the Ossetian language: Full, Short, Reflexive-possessive. It does not grant the right not to distinguish the personal pronouns as a separate group.

Correctly for possessive pronouns formally are not isolated from personal, coinciding with a genitive case of the last, there can be a question about advisability of their

allocation in a special category. If possessiveness was unique function of a genitive case pronoun, the branch of possessive pronouns from personal would be really a little justified. We should distinguish such personal and possessive pronouns from each other. If pronouns a **мах** зарём (we sing), **сымах** зарут (you sing), **уыдон** зырынц (they sing) are accompanied by a verb, thus they are personal pronouns (the full form), if they carry out a function of a predicative – **мах** зарёг (our song), **сымах** зарёг (your song), **уыдон** зарёг (their song) – they are possessive pronouns (the reflexive form).

At the same time it is necessary to limit personal and possessive pronouns in Ossetian. In spite of the fact that in a genitive case the personal and possessive pronouns have identical sound structure that causes the different point of views, it does not give the right of their association. To distinguish them from each other it is necessary to look at with what part of speech is this pronoun – with a verb or a noun.

თ. გ ვ ა ნ ც ე ლ ა ძ ე (თბილისი)

**სტუმარმასპინძლობის აფხაზური ტრადიციის
ლინგვოკულტურული ასპექტები**

სტუმარმასპინძლობის ტრადიცია კავკასიაში მცხოვრები ყველა ეთნოსის ერთ-ერთი მთავარი მახასიათებელია. სტუმრის განსაკუთრებული პატივისცემა, მისი უპირატესობის ხაზგასმა, მზადყოფნა სტუმრის სიცოცხლისა და პირადი ღირსების დასაცავად – ყველა კავკასიელ ხალხში ითვლება უმთავრეს პრიორიტეტად. ყოველი ადამიანი, ყოველი ოჯახი ნებისმიერ დროს, ნებისმიერ სიტუაციაში ვალდებულია, მზად იყოს სტუმრის მისაღებად და სამასპინძლოდ, რა სირთულესთანაც უნდა იყოს ეს დაკავშირებული. საზოგადოება მუდამ ფხიზლად ადევნებს თვალყურს იმას, თუ როგორ სრულდება ამ ტრადიციის მოთხოვნები, იგი ქებით ამკობს მათ, ვინც ღირსეული მასპინძლობით გამოირჩევა და მკაცრად გმობს იმას, ვინც უღირსი მასპინძლობით შეარცხვენს საკუთარ ოჯახს, საგვარეულოს, თემ-სოფელს და მთლიანად თავის ეთნოსსაც კი. კავკასიელები იმდენად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებენ ამ ტრადიციას, რომ ადამიანს პირველ რიგში იმით აფასებენ, თუ როგორი მასპინძელია იგი. განსაკუთრებით ფასდება ისეთი ადამიანი, ვინც მნიშვნელოვანი მატერიალური, ფსიქოლოგიური თუ სხვა პრობლემების მიუხედავად (საოჯახო, სათემო, სამსახურებრივი საქმეები, მგლოვიარობა, სნეულება და ა. შ.) არ აგრძნობინებს სტუმარს თავის პრობლემებს და ისე უმასპინძლებს, როგორც ამას სტუმარმასპინძლობის დაუწერელი წესები მოითხოვენ.

ამ თვალსაზრისით გამონაკლისი არც აფხაზი ხალხია. სტუმარმასპინძლობის მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციების განუხრევლად დაცვა აფხაზი კაცის მიერ დღემდე განიხილება **აფსუარა**-ს (აფხაზთა თვითსახელ **აფსუა**-საგან მომდინარე სახელია, უდრის „აფხაზობა“-ს), ანუ აფხაზისათვის სავალდებულო დადებით თვისებათა ერთობის განუყოფელ ნაწილად. რა თქმა უნდა, სტუმარმასპინძლობის აფხაზური ტრადიცია ბევრი რამით ჰგავს სხვა კავკასიელ ეთნოსთა (როგორც მონათესავე ხალხთა, ისე არამონათესავეთა) შესაბამის ტრადიციებს, მაგრამ მას მაინც აქვს მრავალი განმასხვავებელი ნიშან-თვისება და მკაფიოდ ჩამოყალიბებული ეროვნული მახასიათებლები (ვრცლად ამის შესახებ იხ.: ინალ-იფა 1984, 103-122).

სტუმარმასპინძლობის აფხაზური ტრადიცია მჭიდრო კავშირშია ენობრივ (ვერბალურ) მასალასთან, რომლის გაუთვალისწინებლადაც შეუძლებელია ამ ეთნოსის სულის შესახებ სრული წარმოდგენის შექმნა. ქვემოთ ჩვენ განვიხილავთ სწორედ ამ ენობრივ (ვერბალურ) მასალას.

სტუმარმასპინძლობასთან დაკავშირებული აფხაზური ლექსიკა და ფრაზეოლოგია იყოფა შემდეგ ჯგუფებად: სპეციალური ტერმინები და ტერმინოლოგიური შესიტყვებანი; სტუმრისა და მასპინძლის თვისებათა მიმართ ხალხის დამოკიდებულების ამსახველი შეფასებითი ეპითეტები; პატივისცემის გამომხატველი მიმართვის ფორმულები; ეზოში, სახლში, სუფრასთან მიწვევის ფორმულები; სადღეგრძელოები; ანდაზები და თქმულებები, რომლებიც ნერგავენ სტუმარმასპინძლობის ტრადიციისადმი პატივისცემლურ დამოკიდებულებას და ა. შ.

სტუმარმასპინძლობის ტრადიციასთან დაკავშირებული ტერმინები და ტერმინოლოგიური შესიტყვებებია:

ა-სას „სტუმარი“;

აადუგ „სტუმარი“ (ზედმიწ.: მომსვლელი);

ა-ფშმა „მასპინძელი“;

ა-ფშმა იფშმაცა „მასპინძლის ახლობელ-ნათესაევი და მეზობლები, რომლებიც ესმარებიან მას მასპინძლობაში“ (ზედმიწ.: მასპინძლის მასპინძლები);

სასრა აცარა „სტუმრად წასვლა“ (სასრა დცედტ „სტუმრად წავიდა“). ამ შემთხვევაში სახელის ზოგადი ფორმის მაწარმოებელი ა- პრეფიქსის გარეშე წარმოდგენილი მასდარი (სასრა) გამოიყენება მიზნის გარემოების როლში;

ა-სასდკლარა „სტუმრის მიღება; სტუმარმასპინძლობა“ (ასას დიდიკლტ „სტუმარი მიიღო“);

ა-თაარა „1. სტუმრად წვევა; 2. ძველებური ტრადიცია, როცა სტუმრად მიდიოდნენ და მასპინძლისათვის საჩუქრები მიჰქონდათ“ (ასას დი-თაადტ „სტუმარი ეწვია; სტუმარი ეწვია და საჩუქრები მიართვა“);

ა-სასაადრთა „საგანგებოდ აგებული სასტუმრო სახლი“ (ზედმიწ.: სტუმრის მოსასვლელი). წარსულში ამგვარ სახლებს განსაკუთრებით რთავდნენ და უვლიდნენ, რათა სტუმარს თავი მყუდროდ ეგრძნო;

ა-სას დაადრა „სტუმრის მოსვლა“ (ასას დაადტ „სტუმარი მოვიდა“);

ა-თაზაარა „სტუმრის ყოლა“ (ასას დითოჟუპ „სტუმარი ჰყავს“. ზედმიწ.: სტუმარი შიგ [სახლში, ოჯახში] ჰყავს);

აადგლარა „მცირე ხნით წვევა; გზიდან გადახვევა სტუმრად“ (ამჟა შიასტუაზ დაადგლედტ „გზად რომ მიდიოდა, სტუმრად გადაუხვია“);

აანჭაასრა „ვინმესთან სტუმრად დადგომა, გაჩერება“ (ასასცა ასა-საადრთაჭუგ დაანჭაასიტ „სტუმრები სასტუმრო სახლში დადგნენ, მოეწვევნენ“);

ა-ფლარა „შეხვედრა, შეგებება“ (აფშმა ასას დიფლედტ „მასპინძელი სტუმარს შეგებება“);

ა-ფხ-არა „მოწვევა“ (აფშმა ასას დააფხ-ედტ „მასპინძელმა სტუმარი მოიწვია“);

ა-სას იხ^ო „სასტუმრო კერძი, სტუმრის ულუფა; მოულოდნელი სტუმრისათვის გადანახული სანოვაგე“. სირცხვილად ითვლებოდა, თუ ოჯახს არ ჰქონდა გადანახული მოულოდნელი სტუმრის სამასპინძლო სანოვაგე, ან თვითონ თუ მიერთმევდნენ სტუმრის კერძს;

ა-ჩეფჯეკა „პურმარილი“ (ზედმიწ.: პური და მარილი);

ა-ჩარა „პურობა, ქეიფი; ქორწილი“. ტერმინი წარმოადგენს ა-ჩა „პური“ სიტყვის ფუძისაგან მომდინარე მასდარს. შდრ., ერთი მხრივ, ქართ. პური- და პურობა, მეორე მხრივ, აბაზური ჩარა „ჭამა“;

აკრფარა დუ „დიდი პურობა, დიდი ქეიფი“ (ზედმიწ.: დიდი ჭამა);

ა-ჭააწარა „რითიმე, ნუგბართ გამასპინძლება“ (ზედმიწ.: რისამე, ვისიმე პირში რამის ჩადება). ტიპური ფრაზაა: აფშმა აკ^აც ჰჭაეწედტ „მასპინძელმა ხორციტ გვიმასპინძლა“;

ა-ნგჰაჭა „სადღეგრძელო“ (ზედმიწ.: დალოცვის პირი, დამლოცავი პირი);

ა-ჯზ^ო „სადღეგრძელო“ (ზედმიწ.: ღვინის ულუფა, ღვინის წილი). სიტყვა აშუამად თითქმის დავიწყებულია. იციან მხოლოდ ღრმად მოხუცებულებმა;

ა-ხებუა „საქონლის მოხარშული თავის ნახევარი, რომელსაც პატივისცემის ნიშნად მიართმევდნენ საპატიო, უხუცეს სტუმარს“;

ა-ხაწგელარა „სტუმართა მომსახურება ფეხზე დგომით სუფრასთან წესრიგის დაცვის მიზნით“. ჩვეულებრივ, ამ მოვალეობას ასრულებენ მასპინძელი და მისი ახლობელი მამაკაცები;

ა-ტოლბაშ // ა-ტალბოშ „თამადა“. ნასესხებია თურქული ენიდან;

ა-ჯნაჰა(ჯგ) „მერიქიფე, ღვინის მწდე“;

აკრთარა „მასპინძლის მიერ მის ოჯახში პირველად მისული სტუმრის დასაჩუქრება“ (ზედმიწ.: რისამე მიცემა);

ა-ჭაა ანგზაარა „დასაჩუქრება“ ტიპურ ფრაზაში: სჩაგ უაჭაა დანუპ „მიჩუქნია შენთვის ჩემი ცხენი“ (ზედმიწ.: ჩემი ცხენი შენს პირშია) და ა. შ.

დასახელებულ ტერმინთა ერთ ნაწილს მიესადაგება სტუმრისა თუ მასპინძლის თვისებათა შესაფასებელი დადებითი ან უარყოფითი კონტრაცის მქონე ეპითეტები. მაგალითად, ჩერქეზული წარმოშობის ზედსართავი სახელი დახ-, რომელიც ჩერქეზულში აღნიშნავს „ლამაზს“, აფხაზურ ენაში გამოიყენება მხოლოდ სტუმრის ეპითეტად და შესიტყვება

ასას დახ- გამოხატავს „საპატიო, უცხო სტუმარს“; მასპინძლისა და სტუმრის თვისებათა შესაფასებლად იხმარება აგრეთვე ზედსართავი სახელები: ა-ბზია „კარგი“ და ა-ც^ოგ^ა // ა-ბააფსუ „ცუდი“...

სტუმარმასპინძლობის ტრადიციასთანაა დაკავშირებული პატივისცემის გამომხატველი მიმართვის ფორმულებიც, რომლებიც სხვა შემთხვევებშიც გამოიყენება. ამ ჯგუფში შედის შემდეგი ლექსიკური ერთეულები:

უხს-ზ ზგემტ „შენი თავის ტკივილი წავიდე!“ (შდრ. ქართ.: შენი ჭირიმე, შენი კვნესამე, შენი სატკივარი მერგოს);

უხაწკ სცემტ // უხაცკ სცემტ „შენ მაგიერ წავედი“ (შდრ. ქართ.: შენ გენაცვალე);

სუკ^ოგ^აშოლჷპ „შენზე გარს შემოვლებული ვარ“ (შდრ. ქართ.: შემოგველე);

დად – ბერიკაცის მიმართვა ახალგაზრდისადმი. დაახლოებით უდრის ქართულ მიმართვას „ბაბუ“. თუ მიმართვის ობიექტი ერთზე მეტია, გამოიყენება კრებითი მრავლობითი რიცხვის ფორმა დადრაა;

ნან – ხანდაზმული ქალის მიმართვა ახალგაზრდისადმი. სიტყვა დედის აღმნიშვნელი საერთო იბერიულ-კავკასიური ფუძეა...

სტუმარ-მასპინძლის ურთიერთობის ამსახველ ვერბალურ საშუალებებს განეკუთვნება აგრეთვე სტუმრის მიწვევა-მიპატიუების ფორმულები. მაგალითად:

თუ აფხაზმა გადაწყვიტა გზად მიმავალი მგზავრის მიწვევა, ასეთ მზა ფორმულას წარმოთქვამს: უმზახვწ, ჰაფშმაზაამტ „გზიდან გადმოუხვიე, დაე, მასპინძლები ვიყოთ“;

სტუმარს ეგებებიან მისალმების ზოგადი ფორმულით: ბზიალა ტაა-ბემტ „კარგით, სიკეთით გნახეთ“ (შდრ. ქართ. კეთილი იყოს შენი მობრძანება);

სუფრასთან მსხდომ სტუმრებს შემდეგი სიტყვებით სთხოვენ, მიირთვან კერძები და სასმელი: შნაპჷ აშ^ოგ^კ! „[კერძს] ხელი მოჰკიდეთ!“ აკრჷ შ^ოქა! „რამე შეჭამეთ!“ იჷ^ოჷ! „დალიეთ!“;

სტუმრის პატივსაცემად გამართული პურობის უმთავრესი ვერბალური კომპონენტებია სტუმრის მისამართით წარმოთქმული საქებარი სადღეგრძელოები. ყოველი სადღეგრძელო წარმოითქმის თანმიმდევრობის მკაცრი დაცვით. აუცილებლად მიიჩნევა სტუმართა დადებითი თვისებების ხაზგასასმელად სადღეგრძელოთა შემკობა დადებითი ეპითეტებით, მეტაფორებით, შედარებებით, ჰიპერბოლებით. ხალხური წარმოდგენით, ის თამადა მიიჩნევა თავისი საქმის დიდოსტატად, ვინც მჭევრმეტყველურად ამბობს სადღეგრძელოებს, თავის მოუბეზრებლად ხელმძღვანელობს პურობას, ქმნის თბილ, მეგობრულ და მიმზიდველ ატმოსფეროს, ფხიზლად აღვენებს თვალყურს წესრიგს, ცდილობს სტუმარს თავი მყუდროდ ა-

რძობინოს, ვინც დაჯილდოებულია იუმორის გრძობით და ა. შ. რა თქმა უნდა, თამადას შეუძლია იმპროვიზება (ეს აუცილებელიც კია!), მაგრამ იგი, უპირველეს ყოვლისა, მოვალეა, დაიცვას დიდი ხნის წინ შემუშავებული თამადის ქცევის ნორმები.

სტუმარმასპინძლობის ტრადიციისადმი ეთნოსის დამოკიდებულების გამომხატველ ვერბალურ საშუალებათაგან განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ ანდაზებს, შეგონებებს (სენტენციებს), ხალხურ თქმულებებს, რომელნიც ახალგაზრდებს უნერგავენ თვალსაზრისს სტუმარმასპინძლობის ტრადიციის, როგორც აფხაზებს, ე. ი. აფხაზი ხალხის ეროვნული თვითიდენტობის განუყოფელი ნაწილის, დიდი მნიშვნელობისა და გარდაუვალი აუცილებლობის შესახებ. ქვემოთ დავიმოწმებთ ამ თემატურ ჯგუფში შემავალ ზოგ ანდაზასა და შეგონებას:

ასას ბეჟ-ნასუფკ იცუპ „სტუმარს თან შვიდი ბედნიერება ახლავს (მოჰყვება)“;

ასას იიჷ-იიჷო დაქითუპ „სტუმარს ნება აქვს, რაც მოესურვება ქნას და რაც მიესურვება თქვას“;

ასას დმეცხნარგუ აფშმა დინჰაროტუპ „სტუმარმა რომც გადაამლაშოს, მასპინძელმა უნდა მოუთმინოს“;

ასასი აფშმედ ედბარჩაედროტუპ „სტუმარმა და მასპინძელმა ერთმანეთი უნდა გააუმჯობესონ“;

ასას იცუწაზუ აზსთაა იტუპ „რაც სტუმარს გადაუმაღლე, ეშმაკის საკუთრებაა“;

ასას დაადრა დარა იუსუპ, ასას იცარა აფშმა იუსუპ „სტუმრის მოსვლა მისი ნებაა (მისი საქმეა), სტუმრის წასვლა მასპინძლის ნებაა (საქმეა)“. იგულისხმება, რომ სტუმარს ნებისმიერ დროს შეუძლია მიადგეს მასპინძლის კარს, სამაგიეროდ სტუმრის ყოფნის დროს (ვადას) მასპინძლის ქცევა განსაზღვრავს;

აფშმა ბააფს დნასკ-აგაზხოდტ // აფშმა ცგ-ა დნასკ-აგაზ ბზიოტუპ „უვარგისი მასპინძელი გამცილებლობს // ცუდი მასპინძელი კარგი გამცილებელია“;

ასას დეცგ-არსგზუპ „სტუმარი ცუდის გამომამკარავებელია“. იგულისხმება, რომ სტუმრის მიღებაზეა დამოკიდებული იმის გამომჟღავნება, თუ რა ნაკლი აქვს მასპინძლის ოჯახს;

ასასი ასესი „სტუმარი ბატკანს უნდა ჰგაედეს“ (ზედმიწ.: სტუმარი და ბატკანი). იგულისხმება, რომ სტუმარი წყნარი, თავდაჭერილი უნდა იყოს და არ ამჟღავნებდეს აგრესიასა და პრეტენზიებს;

ახე ზმარდაზ ალგმა იფედტ „ვისაც [საქონლის მოხარშული] თავი მიართვეს, ყური შეჭამა“. აფხაზური ეტიკეტის თანახმად, საპატიო სტუმარს საქონლის მოხარშულ თავს მიართმევდნენ. იგი მოვალე იყო, სხვა-

თათვისაც ეწილადებინა ხორცი. სამარცხვინოდ მიიჩნეოდა, თუ სტუმარი ყურებს თავისთვის დაიტოვებდა და შეჭამდა;

ბადია მეშმათ ზქალა დააფაზ მგალა იგედტ „მუშმათ ბედიამ საკუთარი ზურგით მოტანილი თავისივე მუცლით წაიღო“. იგულისხმება, რომ სტუმარმა თავისივე მოტანილი მოსაკითხი სანოვავე თვითონვე არ უნდა შეჭამოს, ანუ თავდაჭერა სტუმარსაც მოეთხოვება;

სასრა იმცაც სას დიზნგჳგომ „ვინც სტუმრად არ ყოფილა, სტუმარს ვერ უმასპინძლებს (ვერ გაუძღვება)“;

ასას ასას დიცგმღენ, აგჯაგ-უ აფშმა იცგმღენ „სტუმარს სტუმარი სძულდა, ორივე კი – მასპინძელს“;

ტაგა სასრა დუმეშთენ! „შენს სულელს სტუმრად ნუ გაუშვებ“;

ტაღაგ-უ ჩესლა დშე! „შენი მტერიც კი საჭმლით მოკალი!“

ასასცა ზგჯაცააჲა იწჲან თაცტჲამ „ვისაც სტუმრები მოსდის (ვისთანაც სტუმრები დადიან), მისი ქვაბი არ დაიცლება“ და მრ. სხვ.

სტუმარიცა და მასპინძელიც ვალდებულნი არიან არა მარტო დაიცვან ქცევის წესები, არამედ სათანადოდ, დროულად გამოიყენონ ეთნოსის მიერ დადგენილი ურთიერთობის ვერბალური საშუალებებიც. აღზრდის ხალხური სისტემა მთლიანად უჭერს მხარს საყოველთაოდ გავრცელებულ შეხედულებას სტუმრის განსაკუთრებული სტატუსის შესახებ, რაც უნერგავს ახალ თაობას თვალსაზრისს იმის შესახებ, რომ: ა) სტუმრის ღირსეულად მიღება ყოველი აფხაზისათვის უდიდესი პატივია; ბ) სტუმრის წვევა ღვთის განსაკუთრებული წყალობაა; გ) არ არსებობს სტუმრის გულდია მასპინძლობაზე უფრო მნიშვნელოვანი საქმე; დ) სტუმარს მასპინძლისათვის ბედნიერება და ავტორიტეტი მოაქვს; ე) სტუმარი ხელშეუხებელია და ა. შ. ენობრივი ქცევის წესები უკრძალავენ როგორც სტუმარს, ისე მასპინძელს ბილწსიტყვაობას, ერთიმეორისადმი უპატივცემულო დამოკიდებულებას, დამსწრე თუ იმ მომენტში იქ არმყოფი პირების სიტყვიერ შეურაცხყოფას.

მასპინძელს უნდა ჰქონდეს საკუთარი პრობლემების დაფარვის უნარი, რათა არ შეაწუხოს სტუმარი და გუნება არ წაუხდინოს მას. მასვე ევალება, გამოხატოს გულწრფელი სიხარული მის ოჯახში სტუმრის მოსვლის გამო. მასპინძლის მოვალეობაა ისიც, რომ მორიდებით მოუბოდიშოს სტუმარს, ჩემს ოჯახს გაუჭირდება შენნაირი სტუმრის სათანადოდ მასპინძლობა, მაგრამ ყველანი შევეცდებით გასიამოვნოთ. ასევე აუცილებელია, რომ მასპინძელმა სთხოვოს სტუმრებს, თავი ისე იგრძნონ, თითქოს საკუთარ ოჯახში იყვნენ, არ დაიმორცხვონ, მიირთვან კერძები და სასმელი, მოილხინონ, იმღერონ და იცეკვონ... სტუმარმასპინძლობის ტრადიციის მნიშვნელოვანი კომპონენტია მასპინძლის მიერ თავის დამდაბლება სტუმრის აღმატებული ქების ფონზე. საამისოდ გამოიყენება მზა ფორმულები: სჩეფჯკა სგჯგ „ჩემი მცირედი პურმარილი“, ჩარაშა

აკვ ზუდტ „პურობასავით რაღაც გავმართე“... ეს ფორმულები სტუმარმასპინძლობის ტრადიციის აუცილებელ ვერბალურ კომპონენტებად მიიხსენიება და ყოველი აფხაზი ვალდებულია, გამოიყენოს ისინი სათანადო დროს.

თავის მხრივ, სტუმარიც ვალდებულია, მოუბოდიშოს მასპინძელს მისი მოსვლით შექმნილი უხერხულობისა და იმის გამო, რომ მოაცილია მასპინძლის ოჯახი... მზა ფორმულით – სუსასემკან სუუსენდაზ „ნეტამც შენი სტუმარი კი არა, შენი საქმე ვიყო“ – სტუმარი მიანიშნებს, რომ მას შეგნებული აქვს, თუ რა პრობლემაც შეუქმნა მასპინძელს მისმა მოსვლამ.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სტუმარს პატივდების იერარქიაში მეტად მაღალი სტატუსი ენიჭება. პროფ. შ. ინალ-იფას გამოკვლევის თანახმად, სტუმარს ამ სისტემაში მეტად საპატიო მეორე ადგილი უჭირავს უხუცესი მასპინძლის (ბერიკაცის) შემდეგ. ამ სისტემაში სტუმრის მომდევნო საფეხურებზე დგანან შემდეგი პირები: 1. თემის უხუცესი; 2. მასპინძლის დედის ძმა; 3. მასპინძლის უხუცესი მეზობელი; 4. მამამძუძე (ძიძის ქმარი); 5. საგვარეულოს უხუცესი; 6. ბიძაშვილი (დედის ძმისწული); 7. საგვარეულოს წარმომადგენელი; 8. აღზრდილი; 9. ახლობელი მეზობელი; 10. სტუმრის მსლებელი; 11. ძუძუმტე; 12. პატრონიმის წარმომადგენელი; 13. სიძე; 14. მამის ნათესავი დედამისის მხრიდან; 15. მასპინძლის უფროსი ვაჟი; 16. დისწული; 17. ახლობელ-მეგობარი (ვრცლად იხ.: ინალ-იფა 1984, 112-113).

ზოგჯერ, როცა უხუცეს მასპინძელს არ შეუძლია (მაგალითად, მძიმე ავადმყოფობის ან სხვა სერიოზული მიზეზის გამო) თავისი მოვალეობის შესრულება, სტუმარი აღნიშნულ სისტემაში პირველ ადგილს იკავებს. აქვე ისიც სათქმელია, რომ სტუმრებიც იყოფიან კატეგორიებად: მათში ყველაზე საპატიო უხუცესი სტუმარია (ასას ეძაბუ), მას მოსდევს საპატიო, უცხო სტუმარი (ასას დახ~), მერე კი შუათანა სტუმარი (ასას გ'ზუხანტ') და უმცროსი სტუმარი (ასას ეძ'ზუ) (იხ.: ინალ-იფა, იქვე). ჩვენ იმ მხრიდან დავძენთ, რომ ანალოგიურად, ე. ი. ასაკის მიხედვით იყოფიან სტუმარი ქალებიც.

ამ სისტემის ანალიზი საფუძველს იძლევა, დავასკვნათ, რომ აფხაზთა შორის პატივდების იერარქიული დაყოფა უმჭიდროესადაა დაკავშირებული ასაკისადმი მოწიწებასთან (შეიძლება ამას კულტიც კი ეწოდოს!) და ამის შემდგომ სოციალურ თავისებურებებთან. რაც შეეხება სტუმართა დაყოფას კატეგორიებად, ამ შემთხვევაში არსებითია ასაკი. გამონაკლისს ქმნიან მხოლოდ მაღალი სოციალური სტატუსის მქონე ახალგაზრდები.

სტუმარმასპინძლობის აფხაზური ტრადიცია და მასთან დაკავშირებული ენობრივი მასალა გვიჩვენებს, რომ აფხაზი ხალხი თავის სოციალურ-კულტურულ ცხოვრებასა და საკუთარი იდენტობის დაცვაში მნიშვნელოვან როლს აკისრებს სტუმარმასპინძლობას, იწონებს თავმდაბლობას, გულუხვობას, ყურადღებიანობას, სოციალურ, ეროვნულ და რელიგი-

ურ ტოლერანტობას და როგორც სტუმრის, ისე მასპინძლის სხვა დადებით თვისებებს.

ყურადღებას იპყრობს ერთი არსებითი მომენტიც: სტუმარმასპინძლობის წესების დაცვა, ერთი შეხედვით (განსაკუთრებით არაკავკასიელთა აღქმით), მეტად ძნელ და შემაწუხებელ საქმედ ჩანს, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ სტუმარმასპინძლობის ტრადიციის, როგორც აფხაზებს (აფხაზი ხალხის იდენტობის), განუყოფელი ნაწილის, დაცვის მნიშვნელოვნებისა და განუხრელობის შეგნება აფხაზთა ახალ-ახალ თაობებს ჩაენერგებათ დედის რძესთან ერთად, ცხადი გახდება, რომ სტუმარმასპინძლობას აფხაზთათვის დიდი ბედნიერება და უზარმაზარი სულიერი კმაყოფილება მოაქვს. შესაბამისად, ამ ტრადიციის დაცვა ადამიანის ცხოვრების დამამშვენებელ საქმედ მიიჩნევა. მაგრამ ზოგჯერ ამ ტრადიციას შეუძლია ადამიანს უბედურებაც მოუტანოს, თუკი იქმნება კონფლიქტი მის მოთხოვნებსა და ქაღალდზე დაწერილ კანონებს შორის, რომლებიც მუდამ არ ითვალისწინებენ ეროვნულ სპეციფიკას. ასე, მაგალითად, აფხაზური მხატვრული ლიტერატურის ფუძემდებლის, დიმიტრი გულიას ცნობილ რომან „კამაჭიჭ“-ში აღწერილია ამბავი იმის შესახებ, თუ როგორ დააპატიმრეს და ციხეში გამოკეტეს ძველებური აფხაზური ეროვნული ტრადიციების პატივისმცემელი და ერთგული დამცველი აფხაზი გლეხი ალიასი მხოლოდ იმიტომ, რომ ვერ უღალატა სტუმარმასპინძლობის ტრადიციას და უმასპინძლა სამ ყაჩაღს (გულია 1982, 32-38). ამ შემთხვევაში ალიასი სრულიად მართალი იყო, როგორც ეროვნული ტრადიციების უსიტყვოდ აღსრულების მომხრე. ამავე ტრადიციებით ისარგებლეს ყაჩაღებმაც, რომლებმაც, რა თქმა უნდა, წინასწარვე იცოდნენ, რომ მათი სტუმრობა ალიასს სიკეთეს არ მოუტანდა, მაგრამ მათ თავი არ შეუწუხებიათ, რათა თუნდაც სიტყვიერად გამოეხატათ სინანული იმის გამო, რომ ალიასი გამოუვალ მდგომარეობაში ჩააგდეს. რაც შეეხება ოფიციალურ რუსულ ხელისუფლებას, მას სრულებითაც არ გაუთვალისწინებია, რომ ალიასს სხვა გზა, გარდა ყაჩაღთა მასპინძლობისა, უბრალოდ არ ჰქონდა.

ლიტერატურა

გულია 1982 – დ. გულია. კამაჭიჭი. თხზულებანი ექვს ტომად. ტ. 2. სოხუმი (აფხაზ. ენაზე).

გულია 1985 – დ. გულია. ანდაზები, გამოცანები, ენის გასატეხები. თხზულებანი ექვს ტომად. ტ. 5. სოხუმი (აფხაზ. და რუს. ენებზე).

ინალ-იფა 1984 – Ш.Д. Инал-ипа. Очерки об абхазском этикете. Сухуми.

Т. Г в а н ц е л а д з е (Тбилиси)

Лингвокультурные аспекты абхазской традиции гостеприимства

Традиция гостеприимства является одной из четко выраженных характеристик всех кавказских народов. Особо почтительное отношение к гостю, подчеркивание превосходства гостя перед хозяином, выказывание готовности к защите личного достоинства и жизни гостей стоят превыше всего в каждом кавказском этносе. Каждый человек и каждая семья всегда, в любой ситуации, в любое время должны быть готовы достойно встречать и угощать гостей, каким бы трудным делом это ни являлось. Общество всегда бдительно следит за тем, как выполняются требования этой традиции, восхваляя достойных хозяев и порицая тех, кто осрамил не только себя и свою семью, но и весь род, село и даже свою нацию плохим приемом гостя. Отношение кавказцев к традиции гостеприимства настолько значимо, что человек в первую очередь ценится именно тем, как он может принимать гостей. Особенно почитаются те лица, которые, невзирая на значимые материальные, психологические или иные трудности (занятость семейными, общинными или служебными делами, траур, болезнь и т. д.), не подадут гостю знака о своих личных проблемах и обслужат его так, как этого требуют неписанные законы гостеприимства.

Абхазский народ в этом плане не отличается от других народов Кавказа. Для абхаза защита многовековых традиций гостеприимства по сей день считается одной из важнейших частей **Апсуара** (абстрактная форма от абхазского автоэтнонима **Апсуа** «абхаз»), т. е. общности добрых качеств, обязательных для достойного человека абхазской национальности. Конечно, абхазская традиция вовсе не стоит обособленно от аналогичных традиций других кавказских этносов (как родственных, так и неродственных), хотя имеет четко выраженную национальную специфику (об этнографических вопросах гостеприимства подробнее см.: Инал-ипа 1984, 103-122).

Абхазская традиция гостеприимства тесно связана с языковым (вербальным) материалом, без которого невозможно создать полного представления о духе народа. Ниже нами рассматриваются именно основные вербальные средства абхазского языка, отражающие особенности этой традиции.

Абхазская лексика и фразеология, связанная с гостеприимством, разделяются на следующие основные группы: специальные термины и терминологические сочетания; оценочные эпитеты, отражающие отношение людей к качествам

гостей и хозяев; формулы почтительного обращения между гостями и хозяевами; формулы приглашения гостей во двор, в дом и к столу; просительные выражения перед трапезой; заздравные тосты; пословицы и предания, внедряющие важность традиции гостеприимства и т. д.

Специальными терминами и терминологическими сочетаниями, связанными с традицией гостеприимства в абхазском языке являются:

a-sas «гость»;

аајѡэ «гость» от глагола аајра «идти сюда» (досл.: приходящий сюда, посетитель);

а-рš°ма «хозяин»;

а-рš°ма ірš°мас°а «родственники и близкие соседи хозяина, помогавшие ему во время приема гостей» (досл.: хозяйева хозяина);

sasra asaга «идти в гости» (sasra dcejt' «он пошел в гости»). В данном случае отыменный масдар без префикса общей формы а- (sasra) употребляется в функции обстоятельства цели;

а-sasdk'элара «принимать гостей; гостеприимство» (asas didik'əlt' «он принял гостя»);

а-таара «1. гостить; 2. старинный обычай ходить в гости с подарками для хозяев» (ditaajt' «1. он погостил у него, он стал у него гостем; 2. он приехал к нему в гости с подарками»);

а-sasaajrta «специальный дом во дворе абхаза для приема гостей» (досл.: место прихода гостя). Такая постройка обставлялась особо, чтобы гость чувствовал себя уютно;

а-sas jaajra «приход гостя» (asas daajt' «гость пришел»);

а-tazaara «иметь гостя» (asas ditowp' «у него гость»);

аадгэлара «зайти по пути на время; свернуть с дороги на время» (amѡа dšiaswaz daadgəlejt' «проходя по дороге, он на время остановился у кого-либо»);

аанč'асра «остановиться, устроиться у кого-либо в качестве гостя» (asasc°a asasaajrtač'ə jaanč'asit' «гости устроились в гостинице»);

а-рэлара «встречать» (арš°ма asas dipəlejt' «хозяин встретил гостя»);

аарх~ара «приглашать, пригласить» (арš°ма asas daajrx~ejt' «хозяин пригласил гостя»);

а-sas ix°э «пища, приготовленная из особых продуктов, специально для гостя» (досл.: доля гостя). Считалось срамом, если семья не имела запасов для достойного угощения гостей, или члены семьи сами же ели долю гостей;

а-čejjək'a «хлеб-соль; застолье» (досл.: хлеб и соль);

а-čара «пир, застолье» – масдарная форма от а-ча «хлеб». Ср.: с одной стороны, грузинское р'угова «пир, застолье» от р'иг-и «хлеб» и, с другой стороны, абазинское čара «есть, кушать, принимать еду» от čа «хлеб»;

а-k'гəfara du «пир, застолье» (досл.: большое кушание);

а-č'ас'ара «угощать чем-либо» (досл.: положить в рот кому-либо что-либо).

Типична фраза: apš^oma ak^oac hč^oəjč^oejt^o «хозяин угостил нас мясом»;

a-nəh^oač^oəa «тост» (досл.: рот молитвы. Подразумевается произнесение молитвы в честь кого-либо, с пожеланиями добра и здоровья);

a-ωəx^o «тост» (досл.: доля вина). Слово ныне употребляется редко, лишь в речи стариков;

a-xəbž^oəa «половина вареной головы скотины, которая преподносится старейшему гостю в знак уважения»;

a-t^oolbaš // a-t^oalboš «тамада» (из турецкого языка);

a-ωənaħa(ωə) «виночерпий, обслуживающий гостей и наполняющий им стаканы вином»;

a-xac^ogəlara «обслуживать гостей стоя, следя за порядком». Обычно эту функцию выполняют хозяин и его близкие;

a-k^ogətara «одаривание хозяином гостя, впервые посетившего его дом» (досл.: давать что-либо);

a-č^oəa anəzaara «подарок» в типичном высказывании: sč^oə wač^oəa janup^o «моя лошадь в твоём распоряжении, т.е. дарю тебе свою лошадь» и т. д.

Часть перечисленных терминов сопровождается подходящими по смыслу эпитетами, которые выражают положительную или отрицательную оценку как хозяев, так и гостей. Например, имя прилагательное черкесского происхождения daχ~, которое в черкесском означает «красивый», в абхазском употребляется только с именем существительным a-sas в значении «почетный»; к словам, обозначающим гостя и хозяина, также прилагаются имена: a-bzia «хороший» и a-c^og~a // a-baarpə «плохой»...

С традицией гостеприимства тесно связаны и формулы почтительного обращения, употребляемые в языке и в других случаях. К этой категории относятся:

uxx~ə zgejt^o «да унесу я твою головную боль!» (ср., груз. šeni č'igi me «твоя беда мне!», šeni k'vnesa me «пусть передастся мне твой стон!», šeni sat'k'ivari mergos «да получу я твою боль!»...);

uxac^ok'ə scejt^o «пусть уйду я вместо тебя!» (подразумевается отправляться на тот свет). Ср., груз. šen genacvale «да заменю я тебя (в беде)!»;

suk^oəxšəowp^o – ласкательное обращение. Обычно произносят пожилые женщины;

dad – форма обращения старшего человека к молодому, ср. dadraa – форма обращения старшего человека к молодым людям;

naħ – форма обращения старшей женщины к молодому человеку. Слово восходит к общеберийско-кавказской основе papa «мать» ...

К вербальным средствам выражения отношений между гостями и хозяевами относятся и формулы приглашения во двор, в дом или к столу. Например:

Если абхаз решил пригласить в гости проходящего мимо его дома человека, то он произносит следующую фразу: utəaxəč^o ħapš^omazaajt^o «сверни с доро-

ги, пусть мы будем хозяевами!».

Приехавшего гостя встречают приветственными словами: *bziala waabejt'* «мы тебя видели с добром!»

Посадивших за стол гостей просят приняться за еду словами: *š°nar'ə aš°ərk'ə* «держите рукой, возьмите в руки [еду]!», *ak'ərə š°fa* «кушайте! ешьте!», *iž°ž°ə* «пейте!»

Главнейшими вербальными компонентами застолья, устраиваемого в честь приезда гостя, являются задравные тосты с обилием хвалебных эпитетов в адрес гостя. Каждый тост произносится со строгим соблюдением их последовательности. Считается необходимым украшение тостов положительными эпитетами, метафорами, сравнениями, гиперболами, восхваляющими добрые качества гостей. По народному представлению, тот тамада считается мастером своего дела, кто красноречиво произносит тосты; без назойливости руководит застольем; создает теплую, дружескую и привлекательную атмосферу; кто внимательно следит за порядком и за тем, чтобы гость чувствовал себя уютно; кто одарен чувством юмора и т. д. Естественно, тамада может импровизировать (это даже необходимо), однако он обязан следовать за давно установленными правилами поведения тамады и не нарушать их.

Среди вербальных средств выражения отношений этноса к традиции гостеприимства особое место занимают пословицы, поговорки, сентенции и народные предания, внедряющие среди молодого поколения важность и непререкаемость традиции гостеприимства, как органической части национального идеала Апсуара, т.е. самоидентности абхазского народа.

Приведем несколько пословиц, поговорок и сентенций из этой тематической группы: *asas bəž-nasərk' icup'* «гостя сопровождают семь счастливых», т.е. гость приносит хозяину счастье; *asas iiwa-iih°o dak'itup'* «гость свободен в поведении и речи», т.е. гость имеет право делать и говорить все, что захочет; *asas dməsx°xarg~ə arš°ma dičharowp'* «если гость перебарщивает, хозяин должен терпеть»; *asasi arš°mej ejbarč°ejrowp'* «гость и хозяин должны усовершенствовать друг друга»; *asas ic°uc'°axəz aəəstaa it°up'* «то, что укроешь от гостя, принадлежит дьяволу»;

asas jaajra asas jusup', icara – arš°ma jusup' «приход гостя – его дело, а уход – дело хозяина», т.е. гость вправе, прийти в любое время, но время его ухода зависит от хозяина;

arš°ma baapsə dnask'~agaωxojt' // arš°ma c°g~a dnask'~gaω bziowp' «плохой хозяин становится провожающим // плохой хозяин является хорошим провожником»;

asas dəc°g~arx°əx°owp' «гость является выявителем недостатков»;

asasi asəsi «гость, что ягненок» (досл.: гость и ягненок) – подразумевается, что гость должен быть безобидным, не проявлять агрессию или претензии;

axə zmardaz aləmha ifejt' «кому преподнесли голову, тот съел ухо» – поговорка связана с традицией преподнесения почетному гостю вареной головы скотины: гость должен не есть уши и передать их кому-либо другому;

badia məš°mat zk°ala jaajgaz mg°ala igejt' «что Мушмат Бедиа принес на спине, унес животом» – подразумевается случай, когда гость принесенную им же еду сам съел, нарушив правила поведения гостя;

sasra imcac sas diznəq°gom «кто в гостях не бывал, тот гостя принимать не сможет»;

asas asas dic°əmtʷən, aʷəjag~ə apš°ma ic°əmtʷən «гость гостя ненавидел, а хозяин – обоих»;

waga sasra duməštən! «своего дурака в гости не посылай!»;

wəjag~ə čəsla dšə! «даже своего врага корми до смерти!»;

asasc°a zəč°saawa ic°wan tac°wam «кого гости посещают, его котел не опустеет» и т. д.

Как гость, так и хозяин должны строго соблюдать не только правила поведения, но и четко, уместно использовать вербальные средства общения, установленные этносом. Народная система воспитания полностью поддерживает общепринятый взгляд на особый статус гостя, внушая молодому поколению, что: а) достойный прием гостей является великой честью для каждого абхаза; б) приезд гостя – исключительный дар Бога; в) не существует более важного дела, чем радужный прием гостей; г) гости приносят семье счастье и авторитет среди народа; д) гость неприкосновенен и т. д. Нормы языкового поведения запрещают как хозяину, так и гостю сквернословие, неуважительное отношение друг к другу, словесное оскорбление не только присутствующих, но и отсутствующих лиц.

Хозяин должен обладать искусством скрывать свои личные проблемы, дабы не испортить настроение гостю. Ему же вменяется в обязанность выражать безграничную и искреннюю радость в связи с посещением его дома гостями. Одновременно хозяин должен скромно извиниться за то, что его семья не сможет достойно угостить гостей, однако все они будут стараться доставить удовольствие гостям. Обязанностью хозяина является также и то, что он должен искренне просить гостей, чтобы они у него чувствовали себя как дома, не стеснялись, принимали еду и напитки, веселились, пели и танцевали... Важной частью традиции гостеприимства является и самоунижение, скромное самовыражение хозяина при одновременном восхвалении гостей. При этом употребляются готовые формулы: sčejjək'a x°əč'ə «мой скромный хлеб-соль», čaraš°a ak'ə zujt' «я устроил нечто вроде пира» и т. д. Они считаются необходимой вербальной частью традиции гостеприимства, и каждый абхаз должен применять их в соответствующих случаях.

В свою очередь и гость обязан извиниться за причиненное его прибытием беспокойство хозяину, за то, что он оторвал хозяев от своих дел и т. д. Готовой формулой – susasəmk'°an suusəndaz «чтобы я не являлся твоим гостем, а стал твоим делом!» – гость намекает, что ему понятны трудности, возникшие у хозяина в связи с приходом гостя.

Здесь же следует отметить и высочайший статус гостя в абхазской системе степеней почетности. Согласно исследованию проф. Ш.Д. Инал-ипа, гость занимает почетнейшее второе место в этой системе, уступая лишь старшему хозяину

(обычно – старцу почтенного возраста). В данной системе гостю по перечисленному порядку уступают: 1. старейшина общины; 2. дядя по матери; 3. старший сосед; 4. воспитатель по традиции атальчества; 5. старейшина рода; 6. двоюродный брат по матери; 7. представитель рода; 8. воспитанник; 9. близкий сосед; 10. сопровождающий гостя; 11. молочный брат; 12. представитель патронимии; 13. зять; 14. родственник отца по матери; 15. старший сын хозяина; 16. племянник по сестре; 17. приятель (подробнее см.: Инал-ипа 1984, 112-113).

Иногда, когда старший хозяин не в состоянии выполнять свои обязанности (например, по причине его тяжелой болезни), гость занимает первое место в этой системе степеней почетности. Следует также отметить и то, что гости тоже делятся по категориям: среди них выше стоит мужчина преклонного или среднего возраста – *asas eĵhabə* «старший гость», ниже которого занимают места: *asas dax~* «почетный, далекий гость», *asas g°əbžanət°* «средний по возрасту гость», *asas eĵc'bə* «младший по возрасту гость» и *asas č'k'əp* «молодой гость» (Инал-ипа, там же). С нашей стороны добавим, что аналогично (по возрасту) устанавливаются степени почетности и среди женщин, прибывших в гости.

Анализ этой системы дает основу для заключения, что деление по степени почетности среди абхазов теснейшим образом связано с почитанием (можно даже сказать: с культом!) старших по возрасту людей, а также с социальными особенностями. Что же касается деления гостей по категориям, то в этом случае решающим фактором является возраст. Исключение составляют сравнительно молодые люди с высоким социальным статусом.

Языковой материал наряду с учетом практики гостеприимства показывает, что абхазский народ гостеприимству отводит важную роль в социально-культурной жизни этноса и в защите своей самоидентности, восхваляя скромное поведение, щедрость, чуткость, социальную, национальную и религиозную толерантность и другие положительные свойства как гостей, так и их хозяев.

Следует обратить внимание на один важный момент: соблюдение правил гостеприимства, на первый взгляд (особенно для лиц некавказской национальности), кажется довольно сложным и обременяющим, но если учесть тот факт, что понимание важности и непререкаемости соблюдения этой традиции, являющейся органической частью самоидентности абхазского народа (Апсуара), внушается новым поколениям с молоком матери, станет ясным, что гостеприимство приносит абхамам большую радость и огромное душевное удовольствие, а, следовательно, соблюдение этой традиции считается необходимой украшающей частью жизни человека. Однако, иногда эта традиция может принести и беду, если возникает конфликт между ней и писаными законами, не всегда учитывающими национальные особенности. Так, например, в известном романе основоположника абхазской художественной литературы Д. И. Гулиа «Камачич» описана ситуация, когда простой абхазский крестьянин Алиас, уважающий и соблюдающий древние абхазские традиции, был арестован и посажен в тюрьму из-за того, что не смог нарушить норм гостеприимства и принял трех разбойников как гостей и угостил их

(Гулиа 1982, 32-38). В этом случае Алиас был совершенно прав как приверженец безоговорочной защиты национальных традиций. Теми же традициями воспользовались и разбойники, заранее понимавшие, что их визит в дом Алиаса не принесет добра этому последнему, однако они не потрудились и даже словесно не выразили озабоченности по поводу того, что поставили хозяина в неловкое положение. А официальные русские власти вовсе не учли, что у Алиаса не было другого выхода, кроме как угостить разбойников.

Литература

Гулиа 1982 – Д. И. Гулиа. Камачич: Сборник сочинений в шести томах, т. 2. Сухуми (на абхаз. яз.);

Гулиа 1985 – Д.И. Гулиа. Пословицы, загадки, скороговорки: Сборник сочинений в шести томах, т. 5. Сухуми, 1985 (на абхаз. и рус. яз.);

Инал-ипа 1984 – Ш.Д. Инал-ипа. Очерки об абхазском этикете: Сухуми.

T. G v a n t s e l a d z e (Tbilisi)

Linguocultural aspects of hosting tradition in Abkhazia

S u m m a r y

Tradition of hosting is one of the most important part of ethnic culture of Abkhaz people. Many interesting language (verbal) material is connected with this century-old tradition:

Special terms (guest, host, receiving guest, hospitality, feast, toast, toaster, someone pouring out wine, present to host from guest, present to guest from host, etc.);

Special epithets, which marks dignity or defects of guest and host (dear guest, bad guest, good host, liberal host, bad host, etc.);

Addressing formulas expressing respect (I've took your headache, I went to the future life instead of you, etc.);

Special formulas of guest invitation (please, take a seat, be our guest, and etc.);

Toasts, which are intended to praise dignity of host and guest;

Proverbs and legends through which the next generation is taught, that receiving guest suitably is most important part of Abkhaz people's identity.

ლ. გიგლემიანი, ვ. შენგელია (თბილისი)

გათიშული სახელური შესიტყვება ქართველურ ენებში

სახელური შესიტყვების (ატრიბუტული სინტაგმის) შესახებ ქართველურ ენებში მრავალ მკვლევარს აქვს გამოთქმული საყურადღებო მოსაზრება (ა. შანიძე, არნ. ჩიქობავა, ს. ჯანაშია, ვ. თოფურია, ი. გიგინეიშვილი, ე. ლომთაძე, გ. კლიმოვი, ც. კალაძე, ი. იმნაიშვილი, ა. კიზირია, ლ. კვაჭაძე, თ. უთურგაიძე, ნ. აბესაძე, გ. კარტოზია, შ. აფრიდონიძე, ი. ჩანტლაძე, მ. ნაჭყებია...). ბევრი მათგანი შესიტყვების გათიშვის საკითხსაც განიხილავს. ვფიქრობთ, მაინც საჭიროა ზოგიერთ მომენტზე ყურადღების გამახვილება.

როგორც ცნობილია, სახელური შესიტყვების ანალიზისას ორი ძირითადი საკითხი დგას – შესიტყვების წევრთა თანმიმდევრობისა და მათი სინტაქსური ურთიერთობის საკითხები. თანამედროვე იბერიულ-კავკასიურ ენებში პრეპოზიციაც გვაქვს და პოსტპოზიციაც, მსაზღვრელი კი შეიძლება შეუთანხმდეს საზღვრულს ბრუნვაში, რიცხვსა და გრამატიკულ კლასში.

ქართველურ ენებში სახელურ შესიტყვებასთან დაკავშირებით მხოლოდ სიტყვათა რიგისა და ბრუნვასა და რიცხვში შეთანხმების საკითხები განიხილება, რადგან კლასის მორფოლოგიური კატეგორია ცოცხალი სახით ამ ენებს არ შემოუნახავს.

მსაზღვრელ-საზღვრულის ურთიერთობა ქართველურ ენებში ამჟამად განსხვავებულია იმის მიხედვით, პრეპოზიციაც გვაქვს თუ პოსტპოზიციაც, ამასთან, პირველ შემთხვევაში – მსაზღვრელი და საზღვრული ერთმანეთს უშუალოდ უკავშირდება, თუ ისინი გათიშულია ერთმანეთისაგან სხვა სიტყვით; სინტაქსური დამოკიდებულება მსაზღვრელისა საზღვრულზე შესუსტებულია, როცა მსაზღვრელი წინ უძღვის საზღვრულს; „საკმარისია მსაზღვრელი დაისვას საზღვრულის შემდეგ, ანდა სხვა სიტყვა აღმოჩნდეს საზღვრულსა და წინამავალ მსაზღვრელს შორის, რომ მსაზღვრელის სინტაქსური კავშირი საზღვრულთან აღდგება“ (ჩიქობავა 1979, 191). ძველ ქართულში სხვაგვარი ვითარება იყო – მსაზღვრელ-საზღვრულის სრული შეთანხმება გვქონდა ყველა შემთხვევაში.

გათიშული სახელური შესიტყვება ფართოდ გავრცელებული არ არის და უფრო პოეზიის ენისათვის არის დამახასიათებელი; პროზაში მის გამოყენებას სტილისტიკური დანიშნულება აქვს. რაც შეეხება ზეპირ მეტყველებას, ჩვენი დაკვირვებით, გათიშული კონსტრუქციის რეალიზაცია აქ ინტონაციურ გარემოს უკავშირდება, კერძოდ, ინტონაციის ისეთ კომპონენტს, როგორცაა **მეტყველების ტემპი**: გათიშვა უფრო ხშირად დინჯი, ნელი ტემპით მეტყველებისას ხდება.

1. ძველ ქართულში მსაზღვრელისა და საზღვრულის გათიშვის შემთხვევები მოგვეპოვება და აქაც მათ ურთიერთობაში დაცულია ის ნორმები (იგულისხმება ბრუნვასა და რიცხვში შეთანხმება), რაც გაუთიშაობის შემთხვევაში შეინიშნება, მსაზღვრელი ატრიბუტულია თუ მართული (იმნაიშვილი 1959, 552; კალაძე 1961, 118).

მამა გვეის ჩუენ **აბრაჰამი**.

სასამან **გემო** ცნის **ჭამადისა**.

ტკბილი მესმოდეს მე **სიტყუანი** შენგან.

როგორც წესი, არ ხდება ჩვენებითი ნაცვალსახელის საზღვრულისაგან ზმნით გათიშვა. არც გაუფორმებელი სახელობითის (ე. წ. წრფელობითის) ფორმაში დასმული სახელები ეთიშება ერთმანეთს.

2. ახალ ქართულში პრეპოზიციური მსაზღვრელი თუ უშუალოდ უკავშირდება საზღვრულს, მაშინ, როგორც აღინიშნა, საზღვრულთან კავშირი შესუსტებულია და ამის შედეგად – მსაზღვრელ სახელზე ბრუნვის ნიშნის დართვა შეზღუდული, მაგრამ, როგორც კი მსაზღვრელი საზღვრულისაგან გაითიშება და ბრუნვის ნიშნები აღდგება, მსაზღვრელი სახელის კუმშვა-კვეცაც ისევე ხდება, როგორც სათანადო სახელის ცალკე ბრუნებისას (შანიძე 1942, 90; შანიძე 1953, 93; ჩიქობავა 1950, 047).

ახალს აშენებს **სახლს**.

მადლის მწამს **დმერთის**.

პატარის ყიდვა უნდა **მანქანის**.

მსაზღვრელ-საზღვრულის გათიშვა უფრო ხშირად ხდება სახელობითში, მოთხრობითსა და მიცემითში, იშვიათად – სხვა ბრუნვებში (კვაჭაძე 1977, 178; კიზირია 1982, 218).

ზეპირ მეტყველებაში გათიშული მსაზღვრელისა და საზღვრულის რიცხვში შეთანხმება ფაკულტატურია:

შავი/შავები ვიყიდე **ფანქრები**.

ატრიბუტული კომპლექსის შემადგენლობაში შემავალი ჩვენებითი ნაცვალსახელი საზღვრულისაგან განცალკევებით არა გვაქვს.

3. მეგრულ-ლაზურში, როგორც ცნობილია, პრეპოზიციური წყობისას მსაზღვრელი ბრუნვის ნიშნებს არ დაირთავს, მაგრამ მსაზღვრელ-სა-

ზღვრულის გათიშვის შემთხვევაში ბრუნვის ნიშნები წარმოდგენილია მსაზღვრელშიც (კიზირია 1982, 218; ნაჭყებია 2005, 79), ხოლო რიცხვში შეთანხმება ფაკულტატურად გვაქვს.

მეგრ. ჩქინქ გემორტუ ქიანაქ „ჩვენმა გაიმარჯვა ქვეყანამ“

მეგრ. სუმს ქიმეჩუ ჯიმას „სამს მისცა ძმას“

მეგრ. ჭარგა/ჭარგეფი ეუნდუ ჩხოულეფი „ჭრელი/ჭრელები ჰყავდა ძროხები“

ჩვენებითი ნაცვალსახელის გათიშვა საზღვრულისაგან არ ხდება.

4. სვანურში ძირითადია პრეპოზიციური წყობა და ამ შემთხვევაში მსაზღვრელ-საზღვრულს შორის ბრუნვასა და რიცხვში შეთანხმება არა გვაქვს, მაგრამ გათიშულ კონსტრუქციაში ბრუნვაში შეთანხმება გვექნება (აბესაძე 1975, 11; ჩანტლაძე 1998, 219-221); რიცხვში შეთანხმება ფაკულტატურია.

მახეს ხტაგემ ქორს „ახალს ვაგებ სახლს“

ხოჩად მწქტე დნნად „კარგმა მითხრა გოგომ“

ხოშწლს/ხოშას ხტაგემ ქორწლს „ახალს/ახლებს ვაგებ სახლებს“

ჩვენებითი ნაცვალსახელის გათიშვის შემთხვევები არ დასტურდება. ამასთან, -ე-ზე დაბოლოებული მსაზღვრელი სახელი გათიშვისას ჩვეულებრივად იბრუნვის, ე. ი. არ ხდება ე-ს ა-თი შენაცვლება, რაც მსაზღვრელ-საზღვრულის უშუალო კავშირის დროს ჩვეულებრივია.

5. ზემოთქმულის გათვალისწინებით, შეიძლება ითქვას, რომ მსაზღვრელისა და საზღვრულის გათიშვა საერთოქართველური მოვლენაა; ამ დონეზე ატრიბუტული კომპლექსის გათიშულ კომპონენტებს შორის შეიძლება ვივარაუდოთ ბრუნვასა და რიცხვში შეთანხმება (ამჟამად რიცხვში შეთანხმება ფაკულტატურია). საკითხი შემდგომ უფრო გამოწვლილვით შესწავლას მოითხოვს.

მსაზღვრელის საზღვრულისაგან გათიშვა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა გარდა, სხვა ოჯახის ენებშიც დასტურდება და საერთო საკითხებიც დგება. ასე რომ, გათიშული სახელური შესიტყვების საკითხი ზოგადლინგვისტურ საკითხად წარმოგვიდგება.

ლიტერატურა

აბესაძე 1975 – ნ. აბესაძე, ბრუნვათა სინტაქსური ფუნქციები სვანურში ქართულთან მიმართებით. – თსუ შრომები, ტ. 164, თბილისი.

იმნაიშვილი 1957 – ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბილისი.

კალაძე 1961 – ც. კალაძე, განსაზღვრება ქართულში. – ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, თბილისი.

კიზირია 1982 – ა. კიზირია, მარტივი წინადადების შედგენილობა ქართველურ ენებში, თბილისი.

ნაჭყებია 2005 – მ. ნაჭყებია, მსაზღვრელ-საზღვრულის ურთიერთობა ქართველურ ენებში, თბილისი.

შანიძე 1942 – ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები. ნაკვეთი პირველი, თბილისი.

შანიძე 1953 – ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები. I. მორფოლოგია, თბილისი.

ჩანტლაძე 1998 – ი. ჩანტლაძე, ქართველოლოგიური ძიებანი. I, თბილისი.

ჩიქობავა 1950 – არნ. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, თბილისი.

ჩიქობავა 1979 – არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი.

Л. Г и г л е м и а н и, В. Ш е н г е л и а (Тбилиси)

Дистантное именное словосочетание в картвельских языках

Именное словосочетание (атрибутивная синтагма) в картвельских языках являлось предметом анализа многих исследователей (А. Шанидзе, Арн. Чикобава, С. Джанашиа, В. Топуриа, И. Гигинейшвили, Э. Ломтадзе, Г. Климов, Ц. Каладзе, И. Имнайшвили, А. Кизириа, Л. Квачадзе, Т. Утургаидзе, Н. Абесадзе, Г. Картозиа, Ш. Апридонидзе, И. Чантладзе, М. Начкебия...). Многие из них касаются и проблемы дистантного именного словосочетания. Считаем нужным обратить внимание на некоторые вопросы.

Как известно, при анализе именного словосочетания ставятся два основных вопроса – о последовательности членов словосочетания и об их оформлении. В современных иберийско-кавказских языках представлены как препозиционный, так и постпозиционный порядок слов в атрибутивной синтагме, а определение может согласовываться с определяемым в падеже, числе и грамматическом классе.

В связи с именным словосочетанием в картвельских языках ставятся вопросы только порядка слов и согласования в падеже и числе, т. к. в этих языках нет морфологически выраженной категории класса.

В настоящее время отношение определяемого и определяющего в картвельских языках зависит от того, имеем ли дело с препозицией или постпозицией, к тому же, в первом случае – определение и определяемое непосредственно связаны друг с другом или они разделены другими словами; синтаксическая зависимость определения от определяемого ослаблена, если определение предшествует определяющему. "Достаточно поставить определение после определяющего или отделить определяемое слово другим словом от предшествующего определения, чтобы синтаксическая связь с определением восстановилась" (Чикобава 1979, 191). В древнегрузинском языке положение было иным – полное согласование было представлено в любом случае.

Дистантное словосочетание не имеет широкого распространения и более характерно для поэтической речи, но встречается и в прозаических произведениях (в стилистических целях). Что же касается устной речи, по нашему наблюдению, реализация разделенной конструкции связана с таким компонентом интонации, каким является **темп речи**: разделение чаще происходит, когда речь спокойная,

медленная.

1. В древнегрузинском языке встречаются примеры разделения определяемого и определения и в этом случае, как и при контактном строе, согласование (в падеже и числе) налицо тогда, когда определение атрибутивное и когда оно управляемое (Имнайшвили 1959, 552; Каладзе 1961, 118).

mama^j gyvis čwen abrahami букв. „Отец есть у нас Авраам"

sasaman gemoj cnis čamadisaj букв. „Небо вкус узнает еды"

ṭkbili mesmodes me sitqwani šengan букв. „Сладкие слышал я слова от тебя".

Указательное местоимение, как правило, от определяемого имени не отделяется. Не разделяются, также, имена в неоформленном именительном падеже (в т. н. „црпелобити").

2. В новогрузинском языке при препозиционном строе в контактном именном словосочетании связь между его компонентами, как было отмечено выше, ослаблена, в результате чего оформление определения падежными формантами ограничено, но, когда определение и определяемое разделены, показатели падежей представлены, а редукция и утеря конечного гласного в определяемом имени происходит так же, как при самостоятельном употреблении (Шанидзе 1942, 90; Шанидзе 1953, 93; Чикобава 1950, 047).

axals ašenebs saxls букв. „Новый строит дом"

maylis mčams ʎmertis букв. „Во Всевышнего верю Бога"

pačaris qidva unda mankanis букв. „Маленькую хочет купить машину".

Разделение именного словосочетания чаще происходит в именительном, эргативном и дательном падежах, реже – в других падежах (Квачадзе 1977, 178; Кизириа 1982, 218).

В устной речи согласование в числе между разделенными определением и определяющим факультативно:

šavi/šavebi viqide pankprebi букв. „Черный/черные купил карандаши".

Указательное местоимение, входящее в состав атрибутивного словосочетания, отдельно от определяемого не встречается.

3. В мегрельско-лазском (занском) языке, как известно, господствует препозиционный строй, при котором определение падежными показателями не оформляется, но при разделении определения и определяемого падежные форманты представлены и в определении (Кизириа 1982, 218; Начкебия 2005, 79), а согласование в числе факультативно.

мегр. **čkink gemozgu kianak** букв. „Наша победила страна"

мегр. **sums kimeču žimas** букв. „Трем дал братьям"

мегр. **čarga/čargepi `undu šxouleri** букв. „Пятнистую/пятнистых имел коров".

Разделение указательного местоимения и определяемого не происходит.

4. В сванском языке основным является препозиционный строй, и в этом случае нет согласования в падеже и числе, но при дистантной связи согласование в падеже имеется (Абесадзе 1975, 11; Чантладзе 1998, 219-221), согласование же в числе факультативно.

maxes xwagem **kors** букв. „Новый строю дом“

xočad mäkwe **dīnad** букв. „Хорошая сказала девочка“

xošas/xošäls xwagem **koräls** букв. „Новый/новые строю дома“.

Не засвидетельствованы случаи отделения указательного местоимения от определяемого.

При дистантной связи в определении перегласовка конечного **e** в **a** не происходит, что при контактной связи является обычным.

5. Исходя из вышесказанного, можно констатировать, что разделение определяющего и определяемого – общекартвельское явление; на этом уровне можно предположить существование согласования в падеже и числе (в настоящее время согласование в числе во всех трех языках факультативно). Вопрос требует дальнейшего углубленного изучения.

Разделение определяющего и определяемого, кроме иберийско-кавказских языков, распространено и в других языковых семьях, и ставятся общие вопросы. Поэтому проблема дистантного словосочетания представляется общелингвистической проблемой.

Литература

Абесадзе 1975 – Н. Абесадзе, Синтаксические функции падежей в сванском языке в сравнении с грузинском: Труды ТГУ, т. 164, Тбилиси (на груз. яз.);

Имнайшвили 1957 – И. Имнайшвили, Склонение имен и функции падежей в древнегрузинском языке: Тбилиси (на груз. яз.);

Каладзе 1961 – Ц. Каладзе, Определение в грузинском языке: Вопросы структуры картвельских языков, Тбилиси (на груз. яз.);

Кизириа 1982 – А. Кизириа, Структура простого предложения в картвельских языках: Тбилиси (на груз. яз.);

Начкебия 2005 – М. Начкебия, Взаимоотношение определяющего и определяемого в картвельских языках: Тбилиси (на груз. яз.);

Шанидзе 1942 – А. Шанидзе, Основы грузинской грамматики. Часть первая: Тбилиси (на груз. яз.);

Шанидзе 1953 – А. Шанидзе, Основы грамматики грузинского языка. I. Морфология: Тбилиси (на груз. яз.);

Чикобава 1950 – Арн. Чикобава, Общая характеристика грузинского языка: Толковый словарь грузинского языка, т. I, Тбилиси (на груз. яз.);

Чикобава 1979 – Арн. Чикобава, Введение в иберийско-кавказское языкознание: Тбилиси (на груз. яз.).

L. G i g l e m i a n i, V. S h e n g e l i a (Tbilisi)

Distantive nominal word-correspondence in the Kartvelian languages

S u m m a r y

During the distancing of prepositive, determinandum and determinatum manifest some peculiarities in the Kartvelian languages.

1. agreement of a distanced determinandum and determinatum in number is facultative;

2. in old Georgian a determinandum and determinatum don't distant each other in a non-marked nominative case;

3. in Svan during the distancing of a determinatum from determinandum transferring of **e** into **a** does not take place.

According to our observation, in oral speech the distancing of a determinandum and a determinatum often occurs in the condition of slow speed of utterance.

თ. ვ ა შ ა კ ი ძ ე (თბილისი)

**მედიაქტივზმიან შესიტყვებათა სინტაქსური მექანიზმისათვის
თანამედროვე ქართულში**

მარტივი წინადადების სტრუქტურა-მექანიზმს ძველსა და ახალ ქართულში განსაზღვრავს ზმნა. არნ. ჩიქობავა წერს: „რელატიურ-გარდაუვალზმნიანი და რელატიურ-გარდამავალზმნიანი წინადადება ისევე უჩვეულოა სხვა (მაგ., ინდოევროპული) ენებისათვის, როგორც ორპირიანობა (რელატიურობა) მათში მონაწილე ზმნისა. ამ ტიპის ქართულ წინადადებათა სინტაქსური მექანიზმის სპეციფიკურობისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობისაა ორი კარდინალური მნიშვნელობის სინტაქსური ფაქტი: ა) ზმნა მართავს მორფოლოგიური სუბიექტის ბრუნვას ისევე, როგორც მორფოლოგიური ობიექტისას და ბ) მორფოლოგიური ობიექტი მართავს ზმნის პირს ისევე, როგორც მორფოლოგიური სუბიექტი. ამიტომაც ამ ტიპის წინადადების მართვის ადგილს იჭერს კოორდინაცია. კოორდინაციას ვუწოდებთ ისეთს რთულს სინტაქსურ ურთიერთობას, როდესაც ზმნა მართავს მასთან მორფოლოგიურად დაკავშირებული სახელების, – MS-ისა და MO-ის – ბრუნვებს, სახელნი თავის მხრივ მართავენ ზმნის პირს და ითანხმებენ რიცხვს. არა გვაქვს ოდენ მართული ზმნა – შემასმენელი, არც ოდენ მმართველი (ზმნისა) სახელი – ქვემდებარე, არც სახელი, მართული ზმნის მიერ – დამატება (თუ ორიოდე შემთხვევაში მაინც ჩნდება დამატება, ეს იმიტომ, რომ წყდება სახელის მორფოლოგიური კავშირი ზმნასთან), არის მხოლოდ კოორდინატები: კოორდინატი არის წვერი კოორდინაციისა, ანუ კოორდინაციაში მონაწილე სიტყვა (სახელები თუ ზმნა)... კოორდინატი შეიძლება იყოს ძირითადი, დიდი, მცირე და უმცირესი. ძირითადი კოორდინატი ზმნა, მმართველი მასთან მორფოლოგიურად დაკავშირებული სახელების, MS-ისა და MO-ის, ბრუნვათა; იგი ცენტრია კოორდინაციისა. სახელები, – MS და MO, – გვევლინება დიდი, მცირე და უმცირესი კოორდინატის როლში... დიდია ის კოორდინატი, რომელიც მართავს ზმნის პირს და ითანხმებს რიცხვს; მცირეა ის კოორდინატი, რომელიც მართავს ზმნის პირს, მაგრამ არ ითანხმებს რიცხვს; უმცირესია ის კოორდინატი, რომელიც ითანხმებს ზმნის რიცხვს, მაგრამ არ მართავს პირს“ (ჩიქობავა 1968: 233-234).

აღნიშნული ტიპის სინტაქსურ მექანიზმს ლ. კვაჭაძე საურთიერთო დაქვემდებარებით ხსნის. მკვლევარი აღნიშნავს: „საურთიერთო დაქვემდებარება, როდესაც წყვილის ცალები ერთმანეთზე ახდენენ გავლენას: ისინი ერთმანეთის მიმართ დამქვემდებარებლები არიან და დაქვემდებარებულებიც. მაგ., **ბავშვები ხატავენ, ბავშვებმა დახატეს**. სახელი ითანხმებს ზმნა-შემასმენელს პირსა და რიცხვში, ზმნა-შემასმენელი კი მართავს სახელს ბრუნვაში. მაშასადამე, საურთიერთო დაქვემდებარებას ქმნის სინტაქსური დამოკიდებულების ორი სახე – მართვა და შეთანხმება: სახელი მათანხმებელიც არის და მართულიც, ზმნა-შემასმენელი კი – მმართველიცა და შეთანხმებელიც“ (კვაჭაძე 1977: 23).

„მართვა შეიძლება რეალურიც იყოს და პოტენციურიც. პოტენციური მართვა გვაქვს კოორდინაციაში, როდესაც წინადადების კონსტრუქციული მოდელი რეალიზებულია I და II პირის ნაცვალსახელებით (**მე მოვკალ, ჩვენ დავწერეთ, შენ აიდე** და სხვ.). პოტენციური მართვის მიზეზი მხოლოდ და მხოლოდ სიტყვათა ლექსიკურ-მორფოლოგიურ თვისებებში უნდა ვეძიოთ. ზემოაღნიშნულ შემთხვევაში იგი ბრუნვათა მიხედვით პირის ნაცვალსახელთა ფორმალური დამოკიდებულებით არის გამოწვეული. ნაცვალსახელი, იკავებს რა სათანადო ადგილს წინადადების კონსტრუქციულ სტრუქტურაში, აუცილებლად იგულისხმება რომელსამე ბრუნვაში, რაც ადვილად დგინდება მის ნაცვალად სხვა ლექსიკური ერთეულის ჩასმით ან შენაცვლებით (ფარდობითი მიმართების საფუძველზე)... შეთანხმებისაგან განსხვავებით, რომელიც ყოველთვის დინამიკურია, მართვა შეიძლება დინამიკურიც იყოს და სტატიკურიც... დაქვემდებარების სტატიკური სახეობა გვაქვს მაშინ, როდესაც გაბატონებული წევრი თავისი დაქვემდებარებულისაგან მოითხოვს ერთ ფორმას სტატიკურ (უცვლელ) მდგომარეობაში; მაგ., **დანით ჭრის, ემალება დედას, მასწავლებლად მუშაობს** და სხვ. როგორც უნდა შეიცვალოს წინადადების კონსტრუქცია (დაქვემდებარების მოშლის გარეშე), სინტაქსური დამოკიდებულება უცვლელი რჩება... დინამიკური მართვა, სტატიკურთან შედარებით, უფრო ძლიერი დამოკიდებულებაა, რადგანაც გაბატონებული წევრი თავისი დაქვემდებარებულისაგან მოითხოვს არა მარტო ერთ ლექსიკურ-გრამატიკულ ფორმას, არამედ თავისი ცვალებადობის ასახვასაც (**წერს ბავშვი – დაწერა ბავშვმა**...). გარკვეულ მონაკვეთში დინამიკური მართვა სტატიკურია, მაგრამ საერთოდ – ცვალებადი“ (დავითიანი 1973: 284-285).

თანამედროვე ქართულში შეიძლება გამოიყოს მართვის ორი ძირითადი ტიპი: 1. **ძლიერი მართვა**, როცა სახელი თუ სახელები ზმნისაგან მართულნი არიან სხვადასხვა ბრუნვის ფორმით დრო-კილოთა ჯგუფების მიხედვით (ა. **უშენებს მამა შვილს სახლს – აუშენა მამამ შვილს სახლი – აუშენებია მამას შვილისთვის სახლი**; ბ. **აშენებს კაცი სახლს – ააშენა კაცი სახლი – აუშენებია კაცს სახლი**; გ. **ჰპატრონობს მამა შვილს – უპატრონა მამამ შვილს – უპატრონებია მამას შვილისთვის**; დ. **ცხოვ**

რობს **კაცი** – იცხოვრა **კაცმა** – უცხოვრია **კაცს**) და 2. **სუსტი მართვა**, როცა ზმნა გარკვეული ბრუნვის ფორმით მართავს მასთან დაკავშირებულ სახელსა თუ სახელებს, მაგრამ ეს უკანასკნელი ბრუნვას არ იცვლიან დრო-კილოთა ჯგუფების მიხედვით (ა. ჰპირდება **მამა შვილს გასეირნებას** – დაჰპირდა **მამა შვილს გასეირნებას** – დაჰპირებია **მამა შვილს გასეირნებას**; ბ. ემალება **შვილი მამას** – დაემალა **შვილი მამას** – დამალვია **შვილი მამას**; გ. იმალება **კაცი** – დაიმალა **კაცი** – დამალულა **კაცი**; დ. სძინავს **კაცს** – ეძინა **კაცს** – სძინებია **კაცს**).

ჩვენ შევეცადეთ, გვეჩვენებინა მედიაოქტივზმნიან შესიტყვებათა სინტაქსური მექანიზმი კოორდინაციის საფუძველზე თანამედროვე ქართულში, რაც საჭიროებს ორი უმთავრესი საკითხის ანალიზს: 1. როგორია მედიაოქტივზმნიანი შესიტყვების **ძირითადი კოორდინატი** (ზმნა) – როგორც **მმართველი**, ანუ რა სახის სინტაქსური ურთიერთობა მყარდება ზმნურ კოორდინატსა და მასთან დაკავშირებულ სახელებს – მორფოლოგიურ სუბიექტსა და მორფოლოგიურ ობიექტს – შორის ძირითადი კოორდინატის მიერ მათი (სახელების) მართვის თვალსაზრისით; 2. როგორია მედიაოქტივზმნიანი შესიტყვების **ძირითადი კოორდინატი**, როგორც **მართული** კომპონენტი, მაშასადამე, როგორ იმართვის იგი (ზმნა) მორფოლოგიური სუბიექტისა და მორფოლოგიური ობიექტის მიერ თანამედროვე ქართულში და რა ხარისხითაა წარმოდგენილი სახელურ კოორდინატთა სინტაქსური ძალა ზმნურ კოორდინატში მათი ასახვის თვალსაზრისით.

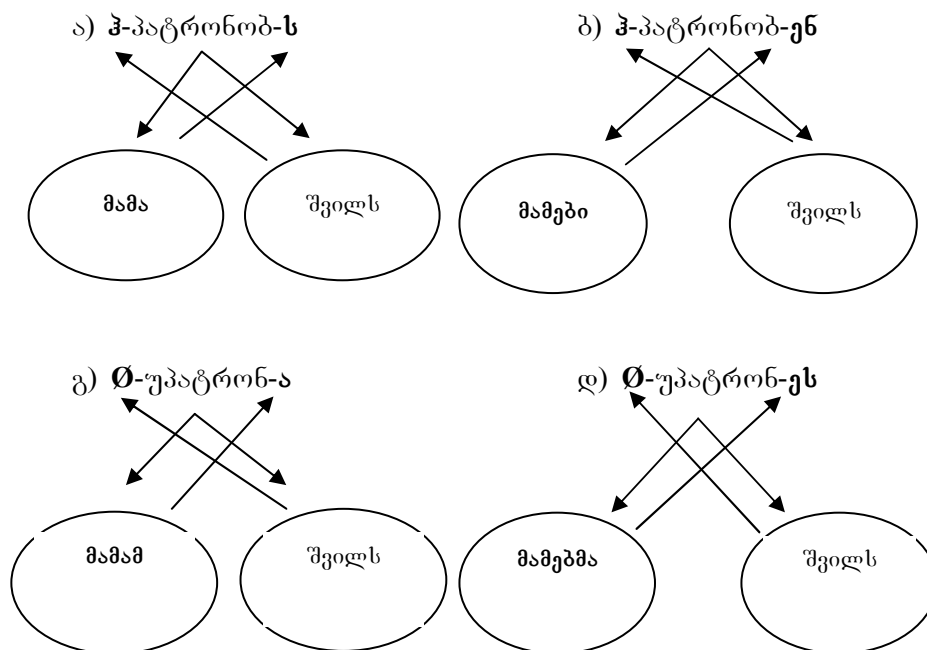
თანამედროვე ქართულში მედიაოქტივზმნიან შესიტყვებათა ორი ტიპი გამოიყოფა: ა) რელატიურ-მედიაოქტივზმნიანი (როცა ზმნასთან დაკავშირებულია ორი სახელი: ჰპატრონობს **მამა შვილს...**) და ბ) აბსოლუტურ-მედიაოქტივზმნიანი (როცა ზმნას მიემართება მხოლოდ ერთი სახელი: ცხოვრობს **კაცი...**).

მორფოლოგიური სუბიექტისა და მორფოლოგიური ობიექტის პირი თუ რიცხვი ხან ნიშნებითაა წარმოდგენილი ზმნაში (ჰ-პატრონობს-ს **მამა შვილს**; ჰ-პატრონობ-ენ **მამები შვილს...**), ხან – ნულით (გ-პატრონობ-Ø-თ **მამა თქვენ**, გ-პატრონობ-ენ-Ø **მამები თქვენ...**). ბუნებრივია, პირთა ყველა დასაშვებ კომბინაციაში ძნელად მოიძებნება ისეთი პირი, რომელიც ყოველთვის აღბეჭდილია ზმნაში. ეს უკანასკნელი (ზმნა) ყველა შემთხვევაში თანაბარი სინტაქსური ძალით იმართვის სახელისა თუ სახელების მიერ პირში და შეთანხმებულია მათთან რიცხვის მიხედვით რეალურად ან პოტენციურად.

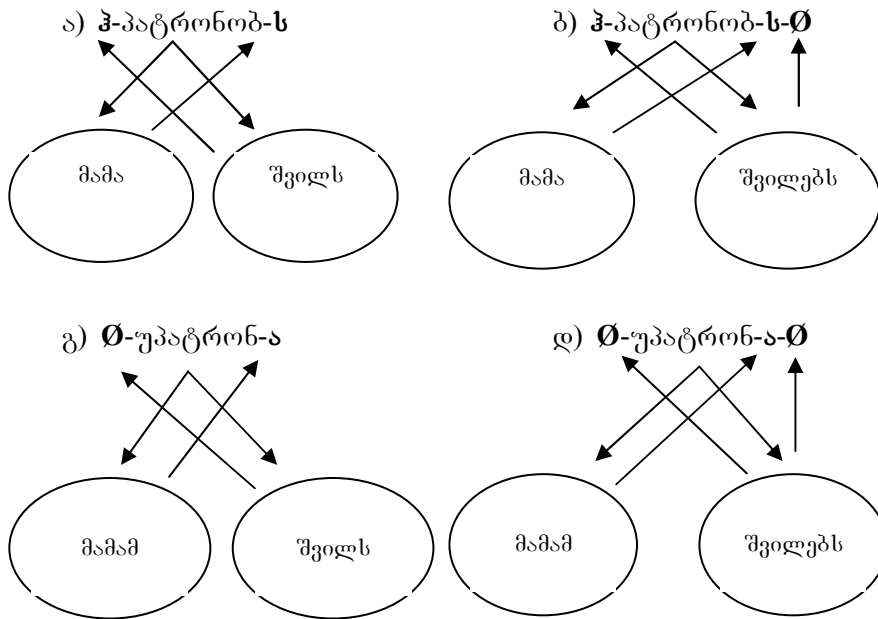
როგორ მართავს თავად მედიაოქტივი ზმნა მასთან დაკავშირებულ სახელებს?

პირველ შემთხვევაში (ჰპატრონობს **მამა შვილს**) მორფოლოგიური სუბიექტი დრო-კილოთა I სერიის მწკრივებში ზმნისაგან მართულია სახელობითი ბრუნვის ფორმით (ჰპატრონობს **მამა**), ხოლო II სერიის ნაკლებთან – მოთხრობითით (უპატრონა **მამამ**). მორფოლოგიური სუბიექტი

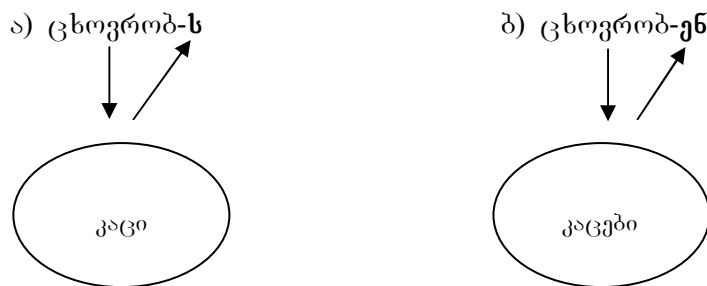
რეალურად აისახება ზმნაში და ამავდროულად ითანხმებს მას (ზმნას) რიცხვში (ჰ-პატრონობ-ენ **მამები** შეიღს – უპატრონ-ეს **მამებმა** შეიღს...). მაშასადამე, გვაქვს ურთიერთმართვა. ზმნა (მედიაოპტიკური) **პირითადი კოორდინატია**, ხოლო მორფოლოგიური სუბიექტი – **დიდი კოორდინატი**:

რაც შეეხება მორფოლოგიურ ობიექტს, იგი ზმნისაგან მართულია მიცემითი ბრუნვის ფორმით როგორც I, ისე II სერიის მწკრივებში (ჰპატრონობს **შეიღს** – უპატრონა **შეიღს**...). მხოლოდით რიცხვში დასმული მორფოლოგიური ობიექტი რეალურად აღიბეჭდება ზმნაში დრო-კილოთა I სერიის ნაკვებთან (ჰ-პატრონობ-ს მამა **შეიღს**), ხოლო მრავლობითობა ობიექტისა ზმნაში აისახება პოტენციურად (ჰ-პატრონობ-ს-Ø მამა **შეიღებს**). II სერიის მწკრივებში კი მორფოლოგიური ობიექტი (მხოლოდით-სა თუ მრავლობით რიცხვში დასმული) პოტენციურად არის ზმნაში ასახული (Ø-უპატრონ-ა მამამ **შეიღს** – Ø-უპატრონ-ა-Ø მამამ **შეიღებს**). მაშასადამე, **პირითადი კოორდინატი** თანაბარი სინტაქსური ძალით იმართვის როგორც მორფოლოგიური სუბიექტის, ისე მორფოლოგიური ობიექტის მიერ. ბუნებრივია, ეს უკანასკნელიც (მორფოლოგიური ობიექტი) **დიდი კოორდინატი** იქნება:

მეორე შემთხვევაში (ცხოვრობს კაცი) ზმნასთან დაკავშირებულია ერთი სახელი, სუბიექტი, რომელიც დრო-კილოთა I სერიის მწკრივებში ზმნისაგან მართულია სახელობითი ბრუნვის ფორმით (ცხოვრობს კაცი), ხოლო II სერიის ნაკვეთებთან – მოთხრობითით (იცხოვრა კაცმა). ამავე დროს, თავად სუბიექტი რეალურად აისახება ზმნაში და რიცხვის მიხედვითაც ითანხმებს მას (ცხოვრობ-ს კაცი; ცხოვრობ-ენ კაცები; იცხოვრ-ა კაცმა; იცხოვრ-ეს კაცებმა...). ბუნებრივია, ამ შემთხვევაშიც მედიოაქტივ-ზმნიანი შესიტყვების სინტაქსური მექანიზმი აგებულია ურთიერთმართვის (კოორდინაციის) საფუძველზე: ზმნა ძირითადი კოორდინატია, ხოლო მორფოლოგიური სუბიექტი – დიდი კოორდინატი:

დრო-კილოთა III სერიის ნაკვეთებში (უპატრონებია მამას შვილის-თვის; უცხოვრია კაცს...) მოქმედების შემსრულებელია მიცემითბრუნვის-ფორმიანი სახელი (ქართულში სხვა შემთხვევებშიც ჩანს მიცემითბრუნვისფორმიანი სახელი, კერძოდ, ირიბი ობიექტი, მოქმედების უშუალო შემსრულებლად, მაგ., აწერინებს დედა შვილს წერილს...). მეორე სახელი (შვილისთვის), რომელიც I და II სერიის მწკრივებში ირიბი ობიექტის ფუნქციას ასრულებდა, იცვლის სინტაქსურ სტატუსს და ე. წ. უბრალო დამატებად წარმოგვიდგება. ეს უკანასკნელიც იმართვის ზმნისაგან, მხოლოდ – ნათესაობითი ბრუნვის -თვის თანდებუდიანი ფორმით (უპატრონებია შვილისთვის).

ორსავე შემთხვევაში (უპატრონებია მამას და უცხოვრია კაცს) წარმოჩენილია მოქმედების შედეგი, რაც იმას ნიშნავს, რომ „ქონების“ ცნებასთან შერწყმული „მდგომარეობის“ ცნება „მფლობელ“ პირს განეკუთვნება. აღსანიშნავია, რომ ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში შედეგზე მისანიშნებლად (ამ ტიპის შემთხვევებში) ძირითადად აღწერითი ვარიანტები დასტურდება: ცხოვრებაა აქუს მას, კვლმწიფებაა აქუს მას, მთავრობაა აქუს მას, გლოვაა აქუს მას და სხვ. სრულიად ბუნებრივია, რომ ეს „შედეგი“ (იგივე სუბიექტი: ცხოვრებაა, კვლმწიფებაა, მთავრობაა, გლოვაა...) ირიბი ობიექტის, მფლობელის, მიცემითბრუნვისფორმიანი სახელის კუთვნილებაა.

დასკვნის სახით აღნიშნავთ, რომ თანამედროვე ქართულში მედიაკტივზმნიან შესიტყვებათა სინტაქსური მექანიზმი აგებულია ურთიერთმართვის (კოორდინაციის) საფუძველზე.

ლიტერატურა

- დავითიანი 1973 – ა. დავითიანი, ქართული ენის სინტაქსი, თბილისი.
 კვაჭაძე 1977 – ლ. კვაჭაძე, თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბილისი.
 ჩიქობავა 1968 – არნ. ჩიქობავა, მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, თბილისი.

T. V a s h a k i d z e (Tbilisi)

**Towards the syntactic mechanism of word-correspondences
with a medio-active verb in modern Georgian**

In old and new Georgian a verb defines a structure-mechanism of a simple sentence. Arn. Chikobava writes: "A sentence with a relative- intransitive verb and a relative-transitive verb is as usual for other (e. g. Indo-European) languages as bi-personality (relitiveness) of a verb which occurs in it. Two syntactic facts having cardinal meaning, have decisive importance for specificity of a syntactic mechanism of the Georgian sentences of this type: a) a verb governs a declension of a morphological subject like a morphological of an object and b) a morphological object governs a verb person like a morphological subject. Hence, a co-ordination occupies a place of the governing of a sentence of this type. We call a co-ordination such complex syntactical relation, when a verb governs cases of nouns – of MS and MO, which are morphologically connected with it. Nouns, to their turn, govern a verb person and accord a number. We have neither only a governed verb – a predicate nor a governer (of a verb) noun – a subject, nor a noun, governed by a verb – an object (if in some cases an object occurs this in only owing to the fact, that a morphological connection of a noun with a verb is broken), there are only coordinates: a coordinate is a member of a co-ordination or a word participating in a co-ordination (nouns or a verb). A coordinate can be basic, big, small and smallest. A verb is a basic coordinate, a governer of cases of nouns – of MS and MO, morphologically connected with it. It is a centre of co-ordination. Nouns – MS and MO occur in a role of big, small and smallest coordinates. A big coordinate is that, which governs a verb person and accord a number. A small coordinate is that, which governs a verb person, but does not accord a number. A smallest coordinate is that, which accord a verb number, but does not govern a person" (Chikobava 1968: 233-234).

L. Kvachadze explains a syntactic mechanism of the mentioned type by relational subordinating. The researcher notes: "Subordination is relational, when the singles of pairs influence on each other: they are subordinators and subordinated towards each other; e. g.: **bavšvebi xaṭaven** "Children are drawing", **bavšvebma daxაṭes** "Children have drawn". A noun accords a verb-predicate in a person and a number, a verb-predicate governs a noun in a case. Thus, a relational subordination is created by two kinds of syntactical relation – governing and agreement, as well, a noun is an agreemer and governed, a verb-predicate – is a governer and agreed, as well" (Kvachadze 1977: 23).

"Governing can be real and potential. A potential governing occurs in the co-ordination, when a constructive model of a sentence is realized by I or II personal pronouns (**me movkali** "I killed", **čven davčeret** "We wrote", **šen aiye** "You took" and others). The reason of a potential governing must be sought only in the lexical-morphological features of words. In above mentioned case it is caused by a form-non-changing of personal pronouns according to cases. A pronoun, having occupied a relevant place in a constructive structure of a sentence, is meant by all means in any case, which is easily established through placing or alternation of other lexical unit instead of it (on the basis of directed relation). Differently from agreement, which is always dynamic, a governing can be dynamic as well as statistic. Static type of a subordination occurs then, when a dominated member demands from its subordinating one form in static (unchangeable) position, e. g.: **danit čris** "He cuts with a knife", **emaleba dedas** "He hides from a mother", **masçavleblad mušaobs** "He works as a teacher" and others. How a sentence structure can be changed (without upsetting of subordination), a syntactic relation is unchangeable. A dynamic governing, differently from static, is a stronger relation, as a dominated member demands from its subordinating not only one lexical-grammatical form, but also reflecting its changeability (**çers bavšvi** "A child is writing" – **daçera bavšvma** "A child has written"). In certain section a dynamic government is statistic, but generally – changeable" (Davitiani 1973: 284-285).

Two main types of governing can be distinguished in the modern Georgian: 1. **a strong governing**, when a noun or nouns are governed by a verb through different case forms according to groups of tenses and mood (**a.** ušenebs **mama švils saxls** "A father is building a house for a child" – aušena **mamam švils saxli** "A father built a house for a child" – aušenebia **mamas švilistvis saxli** "A father has built a house for a child"; **b.** ašenebs **ḳaci saxls** "A man is building a house" – aašena **ḳacma saxli** "A man built a house" – aušenebia **ḳacs saxli** "A man has built a house"; **c.** hpaṭronobs **mama švils** "A father patronizes a child" – upaṭrona **mamam švils** "A father patronized a child" – upaṭronebia **mamas švilistvis** "A father has patronized a child"; **d.** cxovrobs **ḳaci** "A man is living" – icxovra **ḳacma** "A man lived" – ucxovria **ḳacs** "A man has lived" and others). 2. **a weak governing**, when a verb governs a noun or nouns connected with it, through a certain case form, but the latter do not change a case according to the groups of tenses and mood: **a)** hpirdeba **mama švils gaseirnebas** "A father is promising a child to take a stroll" – dahpirda **mama švils gaseirnebas** "A father has promised a child to take a stroll"; **b)** emaleba **švili mamas** "A child is hiding for a father" – daemala **švili mamas** "A child hid for a father" – dahmalvia **švili mamas** "A child has hidden for a father"; **c)** imaleba **ḳaci** "A man is hiding" – daimala **ḳaci** "A man hid" – damalula **ḳaci** "A man has hidden"; **d)** sžinavs **ḳacs** "A man is sleeping" – ežina **ḳacs** "A man slept" – sžinebia **ḳacs** "A man has slept").

We tried to show a syntactic mechanism of correspondences with a medio-active verb on the basis of co-ordination in the modern Georgian, which needs the analysis of two main issues: 1. what kind is a **main coordinate** (a verb) of correspondence with a

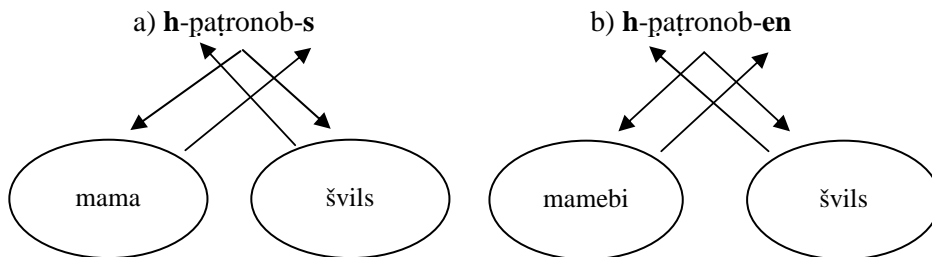
medio-active verb as a **governer** or what kind of syntactic relation is established between a verbal coordinate and the nouns connected with it – between a morphological subject and a morphological object, by a basic co-ordinate from the viewpoint of their (nouns) governing; 2. what kind is a **basic coordinate** of correspondence with a medio-active verb as a **governed** component, i. e. how it is (a verb) governed by a morphological subject and a morphological object in the modern Georgian and by what kind of quality of a syntactical power of a nominal coordinates in a verb co-ordination is represented from the viewpoint of their reflecting.

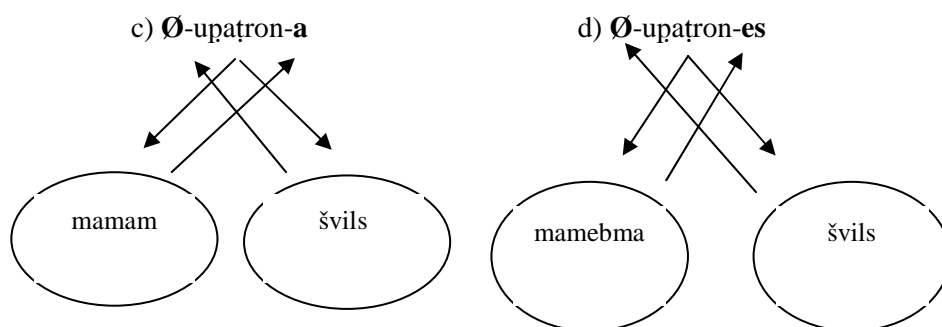
Two types of word-correspondences with a medio-active verb are distinguished in the modern Georgian: a) with relative medio-active verb (when two nouns are connected with a verb: hpaṭronobs **mama švils**...) and b) with absolute-active verb (when only one noun is connected with a verb: cxovrobs **ḱaci**...).

A person or a number of a morphological subject and a morphological object is represented in a verb sometimes by markers (hpaṭronob-s **mama švils**, hpaṭronob-en **mamebi švils**...) and sometime by zero (gpaṭronob-Ø-t **mama tkven**, gpaṭronob-en-Ø **mamebi tkven**...). It is natural, that in all supposing combination of persons it is difficult to find such a person, which is always reflected in a verb. In all cases a verb is governed by a noun or nouns through a syntactic power in a person and is really or potentially accorded with them according to a number.

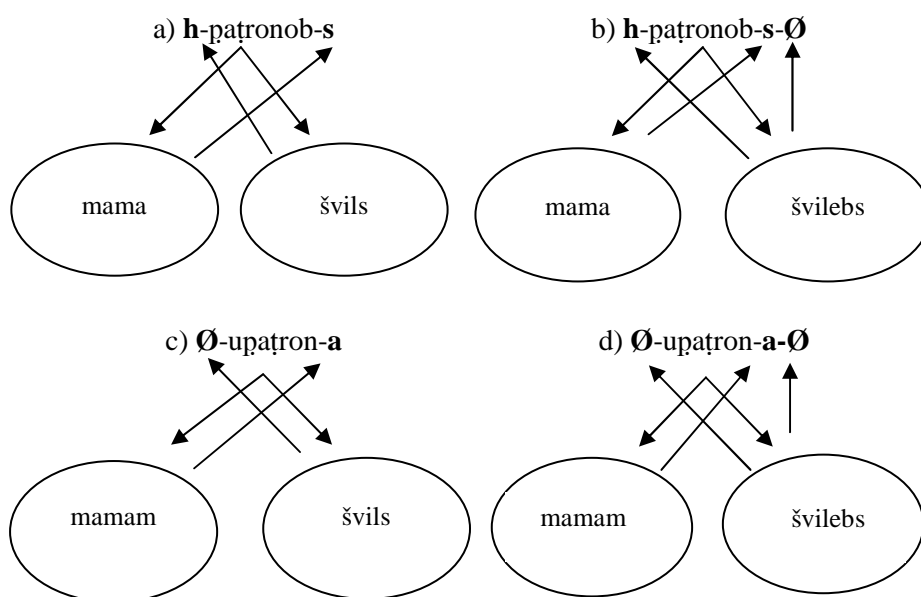
How does a medio-active verb govern the nouns connected with it?

In the first case (hpaṭronobs **mama švils**) a morphological subject is governed by a verb in the screeves of I series of tenses and mood in a nominative case form (hpaṭronobs **mama**), but in the screeves of the II series – in an ergative case form (upaṭrona **mamam**). A morphological subject is really reflected in a verb and at the same time it accords a verb in a number (hpaṭronob-en **mamebi švils** – upaṭron-es **mamebma švils**). Thus, we have an intergoverning. A verb (medio-active) is a **main coordinate** and a morphological subject – a **big coordinate**:

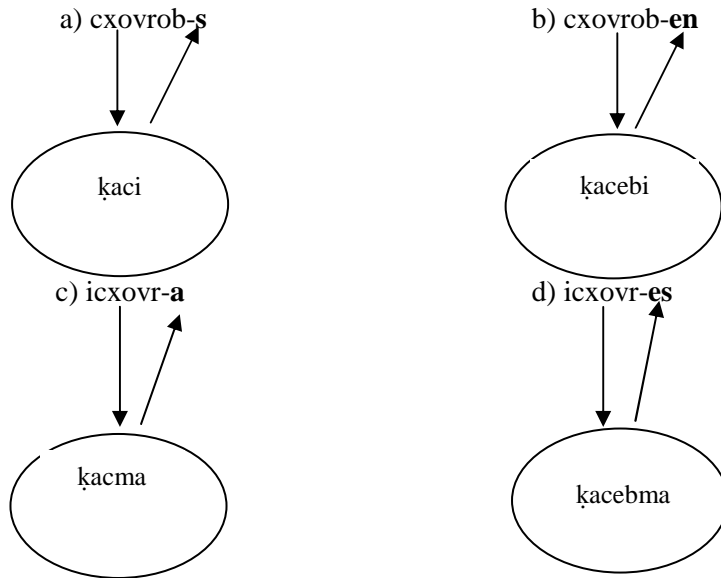

As for a morphological object, it is governed by a verb in a dative case form in the screeves of I series as well as II series (hpaṭronobs **švils** – upaṭrona **švils**...). A singular morphological object is really reflected in a verb in the screeves of I series of tenses and mood (h-paṭronob-s **mama švils**), but plurality of an object is reflected in a verb potentially (h-paṭronob-s-Ø **mama švilebs**). In the screeves of II series a morphological object (in singular or in plural) is potentially reflected in a verb (Ø-upaṭrona **mamam švils** – Ø-upaṭrona **mamam švilebs**...). Thus, a **main coordinate** is governed by a morphological subject as well as morphological object through an equal syntactical power. It is natural, that a morphological object is a **big coordinate**:

In the second case (cxovrobs **ḳaci**) one noun, subject, which in the screeves of I series of tenses and mood is governed by a verb in a nominative case form (cxovrobs **ḳaci**) and in the screeves of II series – in an ergative case form (icxovroa **ḳacma**), is connected with a verb. At the same time a subject is really reflected in a verb and

accords it according to a number (cxovrob-**s** **ḡaci**; cxovrob-**en** **ḡacebi**; icxovr-**a** **ḡacma**; icxovr-**es** **ḡacebma**). It is natural, that even in this case a syntactic mechanism of word-correspondence with a medio-active verb is built on the basis of intergoverning (co-ordination): a verb is a **basic coordinate** and a morphological subject – a **big coordinate**:

In the screeves of III series of tenses and mood (upaṭronebia **mamas ṡvilistvis**; ucxovria **ḡacs**...) a noun with a dative case form is a fulfiller of an action (in Georgian also in other cases a noun with a dative case form, in particular, an indirect object, is shown as a fulfiller of an action, e. g.: aḡerinebs deda **ṡvils** ḡerils "A mother is making a child to write a letter"). The other noun (**ṡvilistvis** "for a child"), which fulfilled a function of an indirect object in the screeves of I and II series, changes a syntactical status and is represented as so called a simple direct. This latter also is governed by a verb, only with **-tvis** preposition of a genitive case form (upaṭronebia **ṡvilistvis**).

In both cases (upaṭronebia **mamas** and ucxovria **ḡacs**) a result of an action is manifested, which means, that the conception of "statement" combined with the conception of "having" belongs to a "proprietor" person. It must be noted, that in old Georgian written sources basically descriptive variants are evidenced for pointing to a result (in the cases of this type): **mtavrobaj akus**, **vxovrebaḡ akus**, **qelmḡipebaḡ akus**, **glovaj akus** and others. It is natural, that this "result" (a subject: **mtavrobaj**, **vxovrebaḡ**, **qelmḡipebaḡ**, **glovaj**...) is a possession of an indirect object, a proprietor, a noun with a dative case form.

In the conclusion we underline, that in the modern Georgian a syntactical mechanism of word-correspondences with a medio-active verb is built on the basis of intergoverning (co-ordination).

Literature

Davitiani 1973 – A. Davitiani, Georgian syntax, Tbilisi.

Kvachadze 1977 – L. Kvachadze, Syntax of the modern Georgian language, Tbilisi.

Chikobava 1968 – Arn. Chikobava, Problem of a simple sentence in Georgian, Tbilisi.

Т. В а ш а к и д з е (Тбилиси)

К вопросу о синтаксическом механизме словосочетаний, содержащих медиоактивные глаголы в современном грузинском языке

Р е з ю м е

В современном грузинском языке выделяется два типа словосочетаний, содержащих медиоактивные глаголы: а) релятивно-медиоактивные (когда с глаголом связано два имени: *hraṭronobs is mas* "заботится он о нём"...) и б) абсолютно-медиоактивные (когда к глаголу относится только одно имя: *sxovrobs is* "живёт он"...). Следует отметить, что в современном грузинском языке (также, как и в древнегрузинском) лицо или число морфологического субъекта и морфологического объекта представлены в глаголе то в виде морфологического показателя (*hraṭronob-s is mas* "заботится он о нём", *h-raṭronob-en isini mas* "заботятся они о нём"…), то нулевым показателем (*g-raṭronob-Ø-t is tkven* "заботится он о вас", *g-raṭronob-en-Ø isini tkven* "заботятся они о вас"…). Естественно, во всех допускаемых комбинациях лиц трудно найти такое лицо, которое всегда отражается в глаголе. Таким образом, во всех случаях глагол синтаксически равноправно управляет именем или именами в лице и согласуется с ним в числе (реально или потенциально).

В первом случае (*hraṭronobs is mas* "заботится он о нём") субъект в форме именительного падежа управляется глаголом в соответствии с рядами первой серии во времени и наклонении (*hraṭronobs is* "заботится он"), в скривых второй серии – в эргативе (*uraṭrona man* "заботился он"). Реальный субъект отражается в глаголе и в то же время согласуется с ним (глаголом) и в числе (*h-raṭronob-en isini mas* "заботятся они"; *Ø-uraṭron-es mat mas* "заботились о них"), таким образом, налицо взаимное управление, глагол является основной координатой, а морфологический субъект – большой координатой.

Во втором случае (сховობს ის "живёт он") с глаголом связано одно имя, субъект, который в скривах первой серии времен и наклонений глаголов управляем глаголом в форме именительного падежа (сховობს **ის** "живёт он"), а в глаголах второй серии – эргативом (ისხოვთა **მან** "жил он"). В то же время сам субъект реально отражается в глаголе, согласуясь в числе (сხოვობენ **ისინი** "живут они"; ისხოვრეს **მათ** "жили они"). И в этом случае синтаксический механизм словосочетаний с медиаактивными глаголами строится на основе взаимного управления. Глагол – основная координата, а морфологический субъект – большая координата.

В скривах третьей серии времен и наклонений глаголов (ურატრონებია **მას** "оказывается он заботился"; ისხოვია **მას** "оказывается он жил") действие совершается лицом в дательном падеже (в грузинском и в других случаях налицо имя в дательном падеже, косвенный объект, совершающий действие, например, აცერინებს ის **მას** მას "заставляет писать он его то"). Второе имя (ურატრონებია მას **მისთვის** "оказывается заботился он о нём"), которое в рядах первой и второй серий выполняло функцию косвенного дополнения, также меняет синтаксический статус и предстаёт в виде т. н. простого дополнения, которое также управляемо глаголом, но только в форме родительного падежа с послелогом (ურატრონებია **მისთვის** "оказывается заботился о нём").

В обоих случаях (ურატრონებია **მას** "оказывается заботился он", ისხოვია **მას** "оказывается жил он") представлен результат действия. А это означает, что понятие "имения", сочетаемое с понятием "состояния" относится к действующему лицу, владельцу, который в форме дательного падежа управляется глаголом "имеет" (в древних грузинских рукописях варианты описаний, указывающие на "результат", засвидетельствованы в основном в виде: **მთავრობაქ აქუს** "власть имеет", **გლოვაქ აქუს** "траур имеет", **სხოვრებაქ აქუს** "жизнь имеет", **ჯელმციებაქ აქუს** "правление имеет"...). В таком случае, совершенно естественно, что этот "результат" (тот же субъект: **სხოვრებაქ** "жизнь", **ჯელმციებაქ** "правление", **მთავრობაქ** "власть", **გლოვაქ** "траур"...) принадлежит косвенному объекту (владельцу).

Как видно, в современном грузинском языке синтаксический механизм словосочетаний, содержащих медиаактивные глаголы, основан на взаимном управлении (координации).

რ. ლ ო ლ უ ა (თბილისი)

კავკასიის ალბანურის ანბანთრიგის დადგენისათვის
(ალბანური ეპიგრაფიკის ორი ძეგლის განხილვა)

ალბანური ანბანის პარადიგმატიკის კვლევისას ამოსავალია იღ. აბულადის მიერ 1937 წ.¹ აღმოჩენილი ეჩმიადინის №7117 ხელნაწერი². ეს ჯერ-ჯერობით, შეიძლება ითქვას, ერთადერთი წყაროა, რომელშიც მოცემულია ალბანური ანბანის ასო-ბგერათა რიგი. არსებობს აგრეთვე არმენოლოგ ა. ქურდიანის მიერ 1956 წ. აშშ –ში აღმოჩენილი XVI ს. სომხური ხელნაწერი³, რომელიც, სავარაუდოდ, ეჩმიადინის ხელნაწერის ასლია⁴. ეს ხელნაწერი, მატენადარანის (ეჩმიადინის) №7117 ხელნაწერთან შედარებით, გარკვეულ განსხვავებებს იძლევა, როგორც გრაფიკათა მოხაზულობის თვალსაზრისით, ისე მათ სახელდებაშიც (№11 Ⴀ „აუღ“-ის ნაცვლად გვაქვს „მუღ“, №33 Ⴁ „შაქ“-ის მაგივრად „ჩაქ“, ხოლო №39 Ⴃ „ჩაჲ“-ის ნაცვლად „აჲა“⁵), თუმცა გრაფიკათა რაოდენობა და ანბანთრიგი ზუსტად ემთხვევა მატენადარანის №7117 ხელნაწერის მონაცემებს.

¹ Абуладзе И. В., К открытию алфавита кавказских албанцев, Известия Института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра, №4, ч. 1, Тбилиси, 1938, 69-71.

² დღეს ეს ხელნაწერი დაცულია ერევანში, მატენადარანის ბიბლიოთეკაში.

³ Kurdian H., The newly discovered alphabet of Caucasian Albanians, Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, part 1-2, London, 1956, 80-83.

⁴ აკ. შანიძე განსხვავებულ მოსაზრებას გამოთქვამს ამ ხელნაწერის წარმომავლობის შესახებ. მისი აზრით, ამ ხელნაწერის შემდგენი იგივე დედნით (სავარაუდოდ, X საუკუნის) სარგებლობდა, ოღონდ მატენადარანის ხელნაწერისგან დამოუკიდებლად (Шанидзе А. Г., Новые данные об алфавите кавказских албанцев (второй список албанского алфавита), Труды первой конференции закавказских университетов. Баку, 1959, 204-206).

ჩვენი აზრით, ა. ქურდიანის მიერ მიკვლეულ ხელნაწერში მოცემული ალბანური ანბანის დედანი მატენადარანის №7117 ხელნაწერის ანბანი უნდა იყოს. ამას გვაფიქრებინებს, ორივე ხელნაწერში იდენტური შეცდომების არსებობა, მაგ., №2 ბ (ბ) გრაფიკას ორივეგან „ოდეთ“ ეწოდება; №3 გ (გ) – „ზიმ“; №5 ე (ე) – „შბ“... არ გვაქვს ერთი შემთხვევაც იმისა, რომ მატენადარანის ხელნაწერში დაფიქსირებული მცდარი სახელწოდება ა. ქურდიანის ხელნაწერში სწორი ფორმით მოცემული იყოს. ამასვე ადასტურებს ამ წყაროებში წარმოდგენილი ალბანური ასო-ნიშნების მოხაზულობის მსგავსება. თუ გვაქვს განსხვავება, მაშინ ა. ქურდიანის ხელნაწერის ნიშნები უფრო დამახინჯებული სახით გვხვდება.

⁵ სამივე შემთხვევაში მატენადარანის ხელნაწერის ჩვენება სწორია.

იმის დასადგენად, თუ რამდენად სანდოა ზემოთ მოხსენიებულ წყაროებში წარმოდგენილი ალბანური ანბანთრიგი, ვიხელმძღვანელებთ აკად. აკ. შანიძის მიერ შემოთავაზებული მეთოდით, რომელიც მას გამოყენებული აქვს ილ. აბულაძის მიერ აღმოჩენილი ხელნაწერის კვლევისას,¹ სახელდობრ, შევამოწმებთ, თუ რამდენად სწორადაა გადმოცემული ამ ხელნაწერში სხვა (ბერძნული, სირიული, ქართული, კობტური და არაბული) ალფაბეტების გრაფიკათა რაოდენობა და ანბანთრიგი. ბერძნული-სა და კობტურის ასო-ბგერათა რაოდენობა და მათი რიგი ზუსტია; სირიულ (ასურულ) ანბანში №21-22 ასო-ნიშნები მოქცეულია №16-18, ხოლო №17 – №18-19 გრაფემებს შორის; ლათინურს მოკლებული აქვს №5 (E) და №22 (W), ხოლო ქართულს №3 **ჟ**. არაბული ერთადერთი ანბანია, სადაც მნიშვნელოვნად დარღვეულია რიგი. ეს აიხსნება იმით, რომ გადამწერებმა დააღაგეს ასო-ბგერები მარცხნიდან მარჯვნივ, ანუ ტრადიციული არაბული წერის მიმართულების საწინააღმდეგოდ.

უნდა დავასკვნათ, რომ გარკვეული შეცდომები გვაქვს, მაგრამ მათი რიცხვი გაცილებით ნაკლებია გრაფიკულ და გრაფიკათა სახელწოდებებში ფონეტიკურ შეცდომებთან შედარებით. მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიის ალბანური ზემოჩამოთვლილ ანბანთა შორის ყველაზე ვრცელებულია (52 გრაფემა) და XV ს.–მდე (მატენადარანის ხელნაწერის გადაწერის თარიღი) უკვე დიდი ხნით ადრე დაკარგული იყო ალბანური დამწერლობის ტრადიცია, მაინც უნდა მივიჩნიოთ, რომ სომხურ ხელნაწერებში მოცემული ალბანური ანბანის გრაფიკათა რაოდენობა და ანბანთრიგი მთლიანობაში ზუსტი უნდა იყოს. ამის შესახებ მეტყველებს ამ წყაროებში წარმოდგენილ სხვა ალფაბეტთა იგივე მონაცემების გადმოცემის მეტ-ნაკლები სიზუსტე და ალბანური ანბანის ორივე ნუსხის შედარება ერთმანეთთან.

სომხურ ხელნაწერებში წარმოდგენილი ალბანური ანბანის რიგის მეტ-ნაკლები სიზუსტის საილუსტრაციოდ უნდა მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითი სინური პალიმფსესტიდან. ერთ-ერთ ფურცელზე (Sin 13 4r-3v) სათაურის ქვეშ შეგვიძლია ამოვიკითხოთ წინადადება:

Օ.ԴԿԻԻՕ.ԴԿ ԴԿ.Ն.ԼՕ.ԴԿ ԵՏՕ.Դ

უფესუნ პეტროსი Զ-ლო

თქმა-მასდ. პეტრე-ნათ. ԹԹԹ-მრ.-ნათ.

ეს წინადადება უნდა წავიკითხოთ შემდეგნაირად: “შესრულება (ზედმიწ. “თქმა”) პეტრეს მეორეთაგან [ეპისტოლედან]”. აქ **Ե Զ** (ალბანური ანბანის №2 ასო-ბგერა) აღნიშნავს რიცხვს – ორი. მართლაც, მინაწე-

¹ Шанидзе А. Г., Новоткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, Известия Института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра, № 4, ч. 1, Тбилиси, 1938, 1-68.

შანდალი წარმოადგენს ძალზე დაზიანებულ თიხის პირამიდას ვერტიკალური ხერხეულით.¹ წარწერა გაყოფილია ოთხ ნაწილად: ათი ასო-ნიშანი მოთავსებულია ჰორიზონტალურ წრეზე (№4 გრაფემა წაშლილია და არ იკითხება); სამ-სამი გრაფემა განთავსებულია ვერტიკალურად II და IV მხრის მარჯვენა ფეხებზე; მეოთხე მხრის მარცხენა ფეხზე კი, გვხვდება ცალკეული ნიშანი. სულ 15 ან 16 გრაფემა.

ა. აბრამიანი წარწერას შემდეგნაირად თარგმნის: „მიეტევოს ცოდვები გიუტს“.²

ბ. კლიმოვმა პირველმა შენიშნა, რომ შანდალზე მოცემულია ალბანური ანბანის ნაწილი, კერძოდ: №1-10 მონაკვეთი ანბანთრიგის მიხედვით.³

ეს შეხედულება გაიზიარა ს. მურავიოვმა და გამოთქვა აზრი, რომ ვერტიკალურად განლაგებული მონაკვეთები წარმოადგენს ალბანური ანბანის №13-15 (**ჟსწ**) და №40-42 მონაკვეთებს, მაგრამ მკვლევარი შენიშნავს, რომ გრაფიტის ავტორს აერია ერთმანეთში №40 და №41 გრაფემები, ანუ, მისი აზრით, მეორე მონაკვეთი მოცემულია ასეთი სახით: №41-40-42 (**აზს**).⁴

ჩვენ ვიზიარებთ ბ. კლიმოვის მოსაზრებას. ჰორიზონტალური წარწერა მართლაც წარმოადგენს ალბანური ანბანის №1-10 მონაკვეთს. საინტერესოა, რომ წარწერის ასო-ბგერათა თანმიმდევრობა ზუსტად იმეორებს მატენადარანის №7117 ხელნაწერის შესაბამის მონაკვეთს.

სინას პალიმფსესტის შესაბამის გრაფემათა მოხაზულობა თითქმის მთლიანად ემთხვევა ამ გრაფიტის ნიშანთა მოხაზულობას. წარწერაზე გამოსახული ანბანის №2 **ბ ბ** და №8 **ქ (ე)** ასო-ბგერების თავშეკრული ფორმები გვაფიქრებინებს იმას, რომ გრაფიტი და ალბანური ლექციონარი ერთ პერიოდში უნდა შესრულებულიყო.

უნდა აღინიშნოს, რომ ვერტიკალურად განლაგებული ნიშნები არ წარმოადგენენ ალბანური ანბანის რომელიმე ნაწილს. თუ IV მხრის მარჯვენა ფეხზე გვაქვს №40-42 მონაკვეთი (როგორც ს. მურავიოვს მიაჩნდა), მაშინ შანდალზე უნდა ყოფილიყო გამოსახული ან მთელი ალბანური ანბანი, ანდა მისი №1-42 მონაკვეთი, რაც შეუძლებლად გვეჩვენება, თუ გაავითვალისწინებთ შანდლის ზომას (7X7 სმ.; სიმაღლე 11 სმ.) და მასზე გამოსახული გრაფემების ზომებს: დათვლა გვიჩვენებს, რომ შანდალზე გრაფემების მაქსიმალური რიცხვი 34 უნდა ყოფილიყო, თუმცა

¹ Вахидов Р. М., Минкэчевыр эпиграфик абидэлэранин археоложи характеристикасы, Известия Академии наук Азербайджанской ССР, серия общественных наук, № 4. Баку, 1958, 112-113.

² Абрамян А. Г., Дешифровка надписей кавказских агван, Ереван, 1964, 56-58.

³ Климов Г. А., К чтению двух памятників агванской (кавказско-албанской) эпиграфики, Вопросы языкознания, № 3, Москва, 1970, 109-110.

⁴ Муравьев С. Н., Три этюда по кавказско-албанской (алуанской) письменности, Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. VIII, Тбилиси, 1981, 278-279.

დაუზიანებელ ადგილებში (მაგ. I მხარის მარცხენა ფეხი, III მხარის მარჯვენა ფეხი და ა.შ.) წარწერებისა არავითარი კვალი არ ჩანს.

შანდლის II მხარეს განთავსებული ასოებიდან, პირველი და მესამე **ჟ** ი ასო-ბგერას წარმოადგენს (ანბანის №13), ხოლო შუა (მეორე) **ნ ბ**-ს (№2). შესაბამისად ეს მონაკვეთი უნდა წაკითხულ იქნას – **ჟნჟ იბი** – შდრ. უდიური ბი “მკეთებელი”, “ნაკეთები”.

ს. მურავიოვის მოსაზრებასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ მონაკვეთის I და III გრაფემა იდენტურია (**ჟ**). წარწერის III ნიშნის (№15 მურავიოვის აზრით) შემთხვევაში, მკლევარი მცდარად ადადგენს მას **ჟ**¹, იგი არ არის თავშეკრული, შდრ. პალიმფსესტის **ჟ** ნიშანს. მონაკვეთის II გრაფემა ვერანაირად ვერ ჩაითვლება ანბანის №14–დ (**ს**). მას ქვედა რგოლი შეკრული აქვს და ასევე მოეპოვება ზედმეტი მარჯვნივ მიმართული ხაზი, შდრ. პალიმფსესტის **ს**.²

ალბანურ ლექციონარში (სინურ პალიმფსესტში) ხშირად გვხვდება „კეთება“ ზმნის აღმნიშვნელი ესა თუ ის ფორმები. შეგვიძლია დავასახელოთ: **ბიჟ-ა** (აწმყო – შდრ. უდ. აწმყოს მაწარმოებელი -ა; ბეს-ა-ნე „აკეთებს“); **ბიჟ-აჟ**, **ბიჟ-ე**, **ბიჟ-აჟნ** (ეს ფორმები ნამყო დროს გამოხატავს ჩვენი აზრით, პირველი ფორმა ნამყო უწყვეტელი [იმპერფექტი] უნდა იყოს, მეორე ნამყო [პერფექტი], ხოლო მესამე აორისტი; შდრ. უდ. იმპერფექტის მაწარმოებელი -ა-ჟ/-ა-ი – ბეს-ა-ნე-ჟ “აკეთებდა”, პერფექტის მაწარმოებელი -ე – ბ-ე-ნე “გააკეთა”, ხოლო აორისტის -ი – ბ-ი-ნე “აკეთათა”); **ბიჟ-ან** (ბრძანებითის ფორმა; შდრ. უდ. ბრძანებითის მაწარმოებელი -ა; ბ-ა „გააკეთე“).

ამ ფორმების ერთმანეთთან შეპირისპირებით დგინდება, რომ ამ ზმნის ფუძე უნდა იყოს **ბიჟ**. ამასვე მოწმობს მარტივ მაწარმოებლიანი მასდარის, ანუ *მასდარი I*-ის ფორმა, რომელიც დავადასტურეთ ზმნურ კომპოზიტში ბუყანა-ბიჟ-ეს-ა „შეყვარება“, ზედმიწ. **ბუყანა** “სურვილის (საფიქრებელია, რომ ეს აბსოლუტივის ფორმაა) კეთება”–მიც.; შდრ. უდ. **ბუყ-ეს** „ყვარება“, „სურვილი“ და **ბ-ეს-ა[ხ]** „კეთება”–მიც. (**ეს**- მასდარი I-ის მაწარმოებელია კავკასიის ალბანურსა და უდიურში). ამ ზმნის მასდარის სრული, ანუ რთულმაწარმოებლიანი ფორმა (*მასდარი II*) ვერ დავიმოწმეთ, თუმცა, სხვა ზმნათა ჩვენების მიხედვით, უნდა იყოს ***ბიჟ-ეს-უნ**.

¹ Муравьев С. Н., Три этюда по кавказско-албанской (алуанской) письменности, Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. VIII, Тбилиси, 1981, 278.

² შდრ. ამ შანდალზე პორიზონტალურ წრეზე გამოსახულ №2 ნიშანს; იხ. სურათი.

ამ ფუძის დაშლაც, როგორც ჩანს, შესაძლებელია. ევგ. ჯეირანიშვილმა უდიურში გამოავლინა თავიკიდური უფუნქციო, ზმნის ძირთან შეზრდილ ელემენტთა მთელი წყება, კერძოდ: ა-, ე-, უ-, უჲ-, ბა-, ბი-, ბო-, ბოჲ-, ბუჲ- და სხვა¹. ეს ელემენტები, ევგ. ჯეირანიშვილის აზრით, გრამატიკული კლას-კატეგორის გაქვევებული ფორმანტები უნდა იყოს².

ჩვენ ხელთ არსებულ ალბანურ მასალაზე დაყრდნობით, ევგ. ჯეირანიშვილის მიერ წარმოდგენილ კლასის ფორმანტთა სიას შეგვიძლია მივუმატოთ ვა-, თ-, ძა- აფიქსები).

კავკასიის ალბანურის ამოკითხული მასალის საფუძველზე, ალბანურში კლასის ფორმანტთა განაწილების სქემა შეგვიძლია ასეთი სახით წარმოვიდგინოთ³

I კლასისა (მამაკაცის) *ვ > ვა ფონეტიკური ვარიანტებით: თ < *ვა, უ < *ვე, უჲ < *ვეჲ ...

II კლასისა (ქალის)?

III კლასისა (ნივთის) *ბ გახმოვანებით: ბა, ბი, ბო, ბოჲ, ბუ, ბუჲ...

IV კლასი?⁴

მრავლობითში?

ბუნებრივია, ეს სქემა სრული არ არის (I და III კლასების მიმართებაშიც) და გრამატიკული კლასების საკითხიც ალბანურში საკვლევიია.

აქედან გამომდინარე, განხილული ზმნის ფუძე უნდა დაიშალოს შემდეგნაირად: ბი-ჲ, სადაც ბი- კლასის პრეფიქსი უნდა იყოს⁵; შდრ. ლეზგიურის განუსაზღვრელი კილოს ფორმა იჲ-ზ „კეთება“. ლეზგიურში ამ ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება „კეთება“ ზმნის დრო-კილოთა უმრავლესობა, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ მასდარში სხვა ფუძე გვაქვს – აგ-უნ „კეთება“. საფიქრებელია, რომ კავკასიის ალბანურშიც „კეთება“ ზმნის დრო-კილოთა ნაწილი სუპლექტური ფორმებით იწარმოებოდა. ალბანურ ლექციონარში დავიმოწმეთ ფორმა ბა-ლა, რომელიც, სავარაუდოდ, განხილული ზმნის მყოფადი უნდა იყოს; შდრ. უდიური ბა-ლ-ლე < ბა-ლ-ნე „გააკეთებს“ (-ალ მყოფადი I-ის მაწარმოებელია უდიურსა და კავკასიის ალბანურში).

წარწერის წარმოდგენილი ფორმა იბი, ჩვენი აზრით, ნამყოს მიმღეობაა. იბერიულ-კავკასიურ ენებში, სადაც კლას-კატეგორია განირჩევა, კლასის ფორმანტი მიმღეობაში სუფიქსის სახითაც გვხვდება. ასეთივე

¹ ევგ. ჯეირანიშვილი, უდიური ენა. გრამატიკა, ქრესტომათია, ლექსიკონი, თბილისი, 1971, 112-113.

² ეჭვი გვეპარება, რომ ა- და ე- პრეფიქსები კლასის ფორმანტები იყო.

³ ალბანურ პალიმფსესტში, საფიქრებელია, რომ ზმნას ახასიათებს კლასოვანი უღვლილება.

⁴ ოთხკლასოვან სისტემას საერთოლექზიურისა და საერთოდადესტურის მორფოლოგიურ სტრუქტურათა რეკონსტრუქციების საფუძველზე ვვარაუდობთ.

⁵ ამ ზმნის კლასების მიხედვით ცვლის შემთხვევები ვერ დავიმოწმეთ.

ვითარება უნდა გვქონოდა კავკასიის ალბანურშიც – ბი-ე-ეს „კეთება“ – ი-ბი < *ე-ი-ბი „მკეთებელი“ (წარს.) „ნაკეთები“¹.

შანდლის IV მხარეს გამოსახული ასო-ბგერებიდან I (ქვედა) ანბანის №41 **ჟ** წარმოადგენს (ეს ასო-ნიშანი უეჭველად **ღ** ფონემას აღნიშნავდა და ეს საესებით მტკიცდება პალიმფსესტის მასალით. ჩვენ ზ. ალექსიძისგან განსხვავებული მოსაზრება გვაქვს იმის შესახებ, თუ მატუნადარანის ნუსხის რომელ გრაფემასთან უნდა იყოს იდენტიფიცირებული ეს ნიშანი. ზ. ალექსიძე მას ანბანის №37 ასო-ბგერად მიიჩნევდა,² ხოლო ჩვენ №41 -დ); II **ჟ ა** (№1), ხოლო III **ჟ რ** (№ 42). შესაბამისად აღნიშნული მონაკვეთი უნდა წავიკითხოთ, როგორც **ჟჟჟ ღარ**; შდრ. უდიური **ღარ** „ვაჟი“, „ბიჭი“. ამ შემთხვევაში, საფიქრებელია, რომ საქმე გვაქვს მამაკაცის საკუთარ სახელთან. ასეთი ტიპის ანთროპონიმები იშვიათობას არ წარმოადგენს, მაგ.: ქართული საკუთარი სახელები „**ბიჭი-კო**“, „**ჭაბუკი**“ და სხვა. დამატებით არგუმენტად შეგვიძლია მოვიყვანოთ ის, რომ ასეთი სახის ნაკეთობებზე, ავტორის მიერ თავისი სახელის გამოსახვის შემთხვევები ძალზე ხშირია.

გაკვირვებას იწვევს ის ფაქტი, რომ ეს სახელი სახელობითი ბრუნვის ფორმაშია. ცნობილია, რომ უდიურში მიმდებარე იხვევ მართავს სახელს, როგორც ზმნის დრო-კილოიანი ფორმა და, შესაბამისად, აქ ერგატივის ფორმა უნდა გვქონდეს, მაგ., უდ. **ღარ-ენ ბი აშ** „ვაჟის (ერგ.) ნაკეთები საქმე“ („ვაჟის მიერ გაკეთებული საქმე“).

ამის ასახსნელად შეგვიძლია ორი ვარაუდის გამოთქმა: 1. საქმე გვაქვს ასეთი ტიპის სინტაქსურ კონსტრუქციასთან, სადაც მიმდებარე გამოყენებულია მსაზღვრელად; შდრ. უდ. **ქატუხ ბი ღარ შუ-ა** „ამის (მიც.) მკეთებელი ვაჟი (სახ.) ვინ არის?“; **ქატუხ ბი ადამარ პურიყან** „ამის მკეთებელი ადამიანი მოკვდეს!“. ეს ამ შემთხვევაში წარწერის საერთო ხასიათიდან გამომდინარე ნაკლებად მოსალოდნელია, რადგან, წარწერაზე ჰორიზონტალურად გამოსახული ალბანური ანბანის მონაკვეთის (№1-10) გრაფემათა თანმიმდევრობის მიხედვით, ჩვენ ადვილად შეგვიძლია დავაღვათ ვერტიკალურად შესრულებული მინაწერებიც. სიტყვა **ღარ** განთავსებულია შანდლის ბოლო IV მხარის მარჯვენა, ასევე ბოლო ფეხზე. ამავე დროს, მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ ასეთი ტიპის წინადადებაში აუცილებელია შემასმენელი, რომელიც ქვემდებარეს (**ღარ**) უნდა მოსდევდეს.

¹ კავკასიის ალბანურში, ამ ტიპის მიმდებარე წარმოებისას ზმნის კლასის აღნიშნული პრეფიქსი მას არ გადაეყვება, მაგ., **ბუყანა** „სურვილი“, „ყვარება“ > ხი-ბუ < *ყი-ბუ „მოყვარე“...

² ზ. ალექსიძე, კავკასიის ალბანეთის დამწერლობა, ენა და მწერლობა, თბილისი, 2003, 101.

2. წინადადებაში უნდა ყოფილიყო შემასმენელი მეშველი ზმნის სახით (პალიმფსესტში ვაა/ვა, „ყოფნა“-აწმყო I კლასისთვის; ბაა/ბა III კლასისთვის).

ჩვენი აზრით, მეშველი ზმნა უნდა აღვადგინოთ IV მხარის მარცხენა ფეხზე, რომელიც ძალზე დაზიანებულია. იქ გვხვდება ნიშანი და მისი ზუსტი იდენტიფიკაცია შეუძლებელია. საფირებელია, რომ წარწერა ასეთი სახით უნდა აღდგეს **ⴌⴓ ⴒⴑ ⴓⴓⴓ** (იბი [ვა] დარ) „[შანდალის] მკეთებელი (ვარ)¹ დარი“.

წარწერა №2 კერამიტის ნატეხზე

[———?] **ⴌ ⴓ ⴒ ⴑ ⴓ ⴓ** (ჯ) (შ)? ? [———]

ნატეხი რომელიღაცა კერამიკული ჭურჭლის ფრაგმენტს წარმოადგენს. ზომებია 16X4 სმ. წარწერა შედგება 4 მკაფიო და 1 ან 2 გაურკვეველი, ნაწილობრივ წაშლილი გრაფემისგან.²

ა. აბრამიანი წარწერას შემდეგნაირად თარგმნის: „უბადრუკი“, ტრანსკრიფციით **მაღარ**³.

გ. კლიმოვის თარგმანია: **მანას[ე]** (საკუთარი სახელია, მკვლევარის აზრით).⁴

ს. მურავიოვის აზრით, წარწერა წარმოადგენს ანბანის ფრაგმენტს (№ 29-33), მაგრამ მიიჩნევს, რომ გრაფიტის ავტორმა №32 ასო-ბგერის მაგიერ შეცდომით გამოსახა მასზე №34.⁵

ჩვენ ვიზიარებთ ს. მურავიოვის მოსაზრებას ერთი შენიშვნით. ვფიქრობთ, რომ წარწერის ავტორს არ დაუშვია შეცდომა. ჩვენი აზრით, მატენადარანის ხელნაწერის ანბანში №32 გრაფემა (**ⴓ**) დამახინჯებული სახით გვხვდება: საკმარისია ავწიოთ მისი მარცხენა კაუჭი, რომ მივი-

¹ კაკასიის ალბანურის ზმნა პირის კატეგორიას არ განარჩევს.

² Ваидов Р. М., Минкэчевыр эпиграфик абидэлэранин археоложи характеристикасы, Известия Академии наук Азербайджанской ССР, серия общественных наук, № 4. Баку, 1958, 113.

³ Абрамян А. Г., Дешифровка надписей кавказских агван, Ереван, 1964, 58-59.

⁴ Климов Г. А., К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности, Вопросы языкознания, № 3, Москва, 1967, 78.

⁵ Муравьев С. Н., Три этюда по кавказско-албанской (алуанской) письменности, Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. VIII. Тбилиси, 1981, 280-281.

ღოთ წარწერის №4 გრაფემა. გრაფიტის ეს გრაფემა არ შეიძლება ჩაითვალოს №34-დ **ჟ** (ჯ). იგი თავშეკრული არ არის და დამატებითი მარჯვნივ მიმართული ხაზი აქვს.

წარწერის გრაფემები პალიმფსესტის შესაბამის ასო-ბგერათაგან მოხაზულობით განსხვავდებიან. გვაქვს საფუძველი ვივარაუდოდ, რომ ეს გრაფიტი ალბანურ ლექციონარზე ადრე შესრულდა. ამას მოწმობს №30 (წარწერის №2 ნიშანი) გრაფემის ფორმა. მას, პალიმფსესტის ანალოგიური ასო-ბგერისაგან განსხვავებით, მეორე დამატებითი ქვედა ხაზი აქვს. უნდა აღინიშნოს, რომ ალბანურ პალიმფსესტში 3 გრაფემას **ჟ ჟ ჟ** (№1, №19, №30), თითქმის იდენტური მოხაზულობა აქვთ, რაც შეუძლებელია ალბანური ანბანის შემქმნელს ასეთი სახით ჰქონოდა წარმოდგენილი. ჩვენი აზრით, ანბანის შედგენის დროს, ამ ასო-ბგერებს მკაფიოდ განმასხვავებელი ელემენტები უნდა ჰქონოდა, შდრ.; სომხური **ჟ (ზ)** და **ჟ (ჯ); ჟ (დ)** და **ჟ (ზ)**, რომელთაც V ს. სომხურ ეპიგრაფიკაში განსხვავებული მოხაზულობა აქვთ, მაგრამ შემდეგ ემსგავსებიან ერთმანეთს.

ჩვენი ვარაუდით, №30-ს გამარტივება სწრაფწერის ინტერესითაა ნაკარნახევი, რამაც დაარღვია მისი ოპოზიცია №1 **ჟ** და №19 **ჟ** ნიშნებთან.

წარწერის მეხუთე, ნაწილობრივ დაზიანებული გრაფემა შესაძლებელია იყოს ანბანის №33 **ჟ (შ)** (შდრ. ანალოგიური გრაფემის მოხაზულობა წარწერაზე კრამიტის ნატეხზე №1, გრაფემა №8; იხ. ფოტოსურათი¹). ჩვენი აზრით, ამ გრაფემის იდენტიფიკაცია არ შეიძლება არც №42-თან (**ა**)² და არც №43-თან (**ბ**).³

საფიქრებელია, რომ აქაც გვაქვს მატენადარანის №7117 ხელნაწერის ანბანის №29-33 მონაკვეთის ზუსტი შესატყვისი.

წარწერა №2 კრამიტის ნატეხზე საინტერესოა სხვა მხრივაც. უნდა ვივარაუდოდ, რომ იმ ჭურჭელზე, რომლის ნატეხსაც იგი წარმოადგენს, მთლიანად წარმოდგენილი იყო ალბანური ანბანი. გამომდინარე იქიდან, რომ კრამიტის ნატეხზე პირველი გრაფემის წინ ცარიელი ადგილია, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მასზე გამოსახული ანბანი გაყოფილი იყო მონაკვეთებად. მაინც რამდენ გრაფემიანი მონაკვეთები უნდა გვქონოდა? თუ გავითვალისწინებთ, რომ პირველი გრაფემა ანბანის №29-ს წარმოადგენს, წინ უნდა გვქონოდა 28 ასო-ბგერა ან შეიძლება მეტი, მაგრამ არავითარ

¹ Муравьев С. Н., Три этюда по кавказско-албанской (алуанской) письменности, Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. VIII. Тбилиси, 1981, 273.

² Абрамян А. Г., Дешифровка надписей кавказских агван, Ереван, 1964, 58-59.

³ Климов Г. А., К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности, Вопросы языкознания, № 3, Москва, 1967, 78.

შემთხვევაში ნაკლები. ეს ვარაუდი გამყარებულია იმ ფაქტით, რომ მატე-ნადარანის ხელნაწერის ანბანურ ნაწილში არც ერთი ფაქტი არა გვაქვს ზედმეტი გრაფემის დამატებისა (გარდა არაბულისა, სადაც ორჯერ მეორდება ერთი და იგივე ასო-ბგერა), დაკლების შემთხვევები კი ხშირია. 28 იყოფა 2-ზე, 4-ზე, 7-ზე და 14-ზე. ამასთან ერთად გასათვალისწინებელია, რომ თითოეული მონაკვეთი 5-6 გრაფემაზე ნაკლები არ შეიძლება ყოფილიყო (წარწერაზე გამოსახულ გრაფემათა რაოდენობა). გამოდის, რომ დალაგების პრინციპი უნდა ყოფილიყო 28X2, 14X4 ან კიდევ 7X8 და ჯამი იქნება 56. შესაძლოა, ბოლო მონაკვეთი ყოფილიყო ნაკლები, მაგრამ ყველა შემთხვევაში ჩვენ ვიღებთ 52-ზე (ალბანური ანბანის გრაფემათა რაოდენობა სომხურ ხელნაწერთა მიხედვით) დიდ ციფრს (სავარაუდოდ 55-56), შდრ. ზ. ალექსიძის მოსაზრებას: „ალბანურ ტექსტში გრაფემათა საერთო რაოდენობა უნდა ყოფილიყო 54-56“;¹ ა. აბრამიანიც მიიხსენებს, რომ სომხურთან, ქართულთან და ბერძნულთან ანალოგიით, რომელთა ასო-ბგერათა რაოდენობა რიცხვით მნიშვნელობათა გამოსათვისათვის იყოფოდა 9-ზე, ალბანურშიც უნდა ყოფილიყო 54 გრაფემა.²

საპირისპირო არგუმენტად შეიძლება გამოდგეს ის, რომ ალბანური ანბანის სომხურთან შედარებისას ვლინდება საინტერესო მათემატიკური კანონზომიერება. თუ დავყოფთ ალბანურ და სომხურ ალფაბეტებს ორ ან ოთხ ნაწილად, მივიღებთ თანაფარდობას ალბანური ასო-ბგერებისა თავის სომხურ შესატყვისობებთან. თუ დავყოფთ ორ ნაწილად: I ნაწილში ალბანურის 26 ასო-ბგერას უდრის 18 სომხური; II ნაწილში 26=18.

თუ დავყოფთ ოთხ ნაწილად: I ნაწილში 13=11; II ნაწილში 13=7; III ნაწილში 13=7; IV ნაწილში 13=11.

თუ დავუშვებთ, რომ ალბანურ ანბანს 52-ზე მეტი ასო-ნიშანი ჰქონდა, ბუნებრივია, ეს პროპორციები ირღვევა.

აქვე გვსურს აღვნიშნოთ, რომ ამას შემთხვევითობას მივაწერთ. ასეთი სახის რაიმე კანონზომიერება არ ვლინდება სომხურისა (რომელიც უეჭველია ემყარება ბერძნულ პარადიგმატიკას) და ბერძნულის შედარებისას.

კვლავ გვინდა მივუბრუნდეთ სომხურ ხელნაწერებში მოცემულ ანბანთრიგის საკითხს. შესაძლებელია გამოითქვას ვარაუდი, რომ ამ ხელნაწერთა გადამწერებმა დააღაგეს ალბანური ნიშნები სომხურ ანბანთრიგზე და, შესაბამისად, ჩვენ კავკასიის ალბანურ ანბანს დამახინჯებული სახით ვიცნობთ.

ეს ვარაუდი მართებულად არ მიგვაჩნია, რადგან ალბანური ანბანთრიგი ნაწილობრივ დადასტურებულია ორი განხილული არასრული ეპიგრაფიკული ნუსხით და ალბანური პალიმფსესტის მასალით.

ყურადღებას გავამახვილებთ ზოგიერთი გრაფემის პოზიციაზე.

¹ ზ. ალექსიძე, კავკასიის ალბანეთის დამწერლობა, ენა და მწერლობა, თბილისი, 2003, 151.

² Абрамян А. Г., Дешифровка надписей кавказских агван, Ереван, 1964, 34.

1. ალბანური ანბანის №8 **ჲ** „ჟილ“-ს გამოსახავს გრაფიტი №2 მანდალზე №7 **Ⓒ** და №9 **Ⓓ** –ს ნიშნებს შორის. ეს ასო-ბგერები ბერძნულ η და θ -ს შეესატყვისება და ცნობილია, რომ ბერძნულში ამ გრაფემებს შორის არავითარი ნიშანი არ გვხვდება.

2. ალბანური ანბანის №30 **Ⓐ** „ყარ“-ს გამოსახავს გრაფიტი №2 კრამიტის ნატეხზე **Ⓐ (მ)** და **Ⓐ (ნ)** ასო-ნიშნებს შორის, ბერძნულში კი μ და ν -ს შორის გრაფემა არ გვაქვს.

3. პალიმფსესტის მასალით დამტკიცდა, რომ **Ⓐ** „დან“-ის რიცხვითი მნიშვნელობა არის 90, მაშასადამე იგი ალბანური ანბანის №18 გრაფემაა, ბერძნულში კი მის ადგილას „ეპისემონი“ **Ϟ** „კობა“ გვხვდება.

მოყვანილი მაგალითებით მტკიცდება, რომ ალბანური მართლაც განაბნევს თავის სპეციფიკურ ასო-ბგერებს „ბერძნული“ ნაწილის ნიშნებს შორის¹. აქედან გამომდინარე, უნდა დავასკვნათ, რომ სომხურ ხელნაწერებში წარმოდგენილი ალბანური ანბანის რიგი ნდობას იმსახურებს და ალბანური ანბანის კვლევა ამ ნუსხათა მონაცემებზე უნდა იყოს დაფუძნებული.

¹ ეს აახლოებს ალბანურ ანბანს სომხურთან, თუმცა ლოგიკურია იმის დაშვებაც, რომ ალბანურში, ასო-ნიშანთა დალაგების ეს პრინციპი სომხურისაგან დამოუკიდებლად წარმოიქმნა.

სომხური საისტორიო წყაროების, კავკასიის ალბანური ანბანის პარადიგმატიკისა და გრაფიკული საფუძვლების კვლევა გვიჩვენა, რომ მაშტოცის (იგივე მესროპის) მონაწილეობა ალბანური ანბანის შექმნაში, სრულიად გამორიცხულია. თუ ალბანური, მართლაც, მაშტოცის შედგენილია, ბუნებრივია, ის ისეთივე დამოკიდებულებაში იქნებოდა სომხურთან, როგორც ეს უკანასკნელი ბერძნულთან, შდრ.: სომხური ანბანი 21 ბერძნულ ასო-ბგერას იყენებს, ანუ კლასიკური ბერძნულის №1-24 ნაწილს, „ეპისემონთა“ გამოკლებით. სომხურში ზუსტად დაცულია ამ ბერძნულ ასო-ბგერათა თანმიმდევრობა და ფონემური მნიშვნელობები, თუ არ ჩავთვით **Ⓐ** და **Ⓐ**-ს, მაგრამ აქაც მსგავსი ქდერადობის ფონემები გვაქვს.

ალბანურისა და სომხურის შედარებისას კი ირკვევა, რომ, სულ მცირე, ოთხი სომხური ბგერის ალბანური ანბანის ფონეტიკურ შესატყვისებს ალფაბეტში სხვა ადგილი უჭირავთ, მიუხედავად იმისა, რომ ანალოგიური ქდერადობის ბგერები ალბანურს ჰქონდა. სომხურ **Ⓐ** -ს (**Ⓐ**) შეესატყვისება ალბანური **Ⓐ** (**Ⓐ**), სომხურ **Ⓐ** -ს (**Ⓐ**) –ალბანური **Ⓐ** (**Ⓐ**)... ასევე არსებითად განსხვავებულია ორივე ანბანის გრაფიკული სტრუქტურებიც. აქედან გამომდინარე, ჩვენთვის მიუღებელია იმ მეცნიერთა აზრი, რომლებიც ალბანურს *a priori* სომხურისაგან მიმდინარედ მიიხედავენ (ა. აბრამიანი; ს. მურავიოვი...). ამა თუ იმ დამწერლობათა წარმოშობასთან დაკავშირებულ საკითხთა კომპლექსური კვლევა სიფრთხილეს საჭიროებს.

კავკასიის ალბანური ენისა და დამწერლობის შესახებ საკითხები და, მათ შორის, ალბანური ანბანის გენეზისის პრობლემა განხილულია ჩვენს მონოგრაფიაში „კავკასიის ალბანური ენის სტრუქტურის საკითხები“, რომლის გამოქვეყნება წელს ივარაუდება.

Р. Л о л у а (Тбилиси)

**К установлению порядка значений кавказско-албанского алфавита
(обзор двух памятников албанской эпиграфики)**

В вопросе о порядке значений кавказско-албанского алфавита необходимо опираться, прежде всего, на найденную И.В. Абуладзе в 1937 г.¹ эчмиадзинскую № 7117 рукопись². Это практически единственный источник, в котором, как следует полагать, дан полный перечень албанских букв и их фонетические значения. Также существует найденный в США в 1953 г. арменологом А. Курдяном³ предположительно более поздний список вышеназванной рукописи.⁴ Эта рукопись обнаруживает некоторые расхождения с эчмиадзинским (матенадаранским) списком как в графике, так и в названиях графем (№ 11 **Თ** вместо «**jud**» — «**mud**»; №33 **Თ** вместо «**šak**» — «**čak**»; №39 **Თ** вместо «**čaj**» — «**jaj**»⁵), хотя алфавитный ряд и количество букв точно соответствуют данным в матенадаранской рукописи.

Для того, чтобы определить насколько можно доверять интересующим нас показателям кавказско-албанской азбуки в указанных источниках, мы используем

¹ Абуладзе И. В., К открытию алфавита кавказских албанцев, Известия Института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра, №4, ч. 1, Тбилиси, 1938, 69-71.

² Ныне она хранится в библиотеке «Матенадаран» в Ереване.

³ Kurdian H., The newly discovered alphabet of Caucasian Albanians, Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, part 1-2. London, 1956, 80-83.

⁴ Иное предположение по поводу происхождения этого списка высказал А.Г. Шанидзе. Как полагает исследователь, данный в рукописи кавказско-албанский алфавит переписан непосредственно с общего для обеих рукописей и, предположительно относящегося к X в, оригинала. (Шанидзе А. Г., Новые данные об алфавите кавказских албанцев (второй список албанского алфавита), Труды первой конференции закавказских университетов. Баку, 1959, 204-206).

По нашему мнению, албанский алфавит, представленный в рукописи А. Курдяна (XVI в.) списан с матенадаранской №7117 рукописи (XV в.). На это указывает наличие идентичных ошибок в обеих рукописях, так напр. буква №2 **Ბ** (**b**) в обоих списках передана как **o** „**odet**“; №3 **Ბ** (**g**) — „**zim**“; №5 **Ბ** (**e**) — „**eb**“... Нет ни одного случая, чтобы искаженное название той или иной буквы по матенадаранской рукописи в списке, найденном А. Курдяном, было бы дано в правильной форме. Также наше мнение подтверждается сопоставлением графем обоих списков. Если имеются расхождения между ними, то начертания форм рукописи А. Курдяна носят более искаженный характер.

⁵ Во всех трех случаях правильное фонетическое значение этих букв дано в матенадаранском списке.

метод, подсказанный акад. А. Г. Шанидзе при изучении найденной И. В. Абуладзе рукописи.¹ Можно проверить, насколько точно переданы в матенадаранском списке порядок в перечислении и количество графем в других алфавитах: греческом, латинском, грузинском, коптском и арабском. В греческом и коптском ошибок нет. В сирийском алфавите буквы № 21-22 помещены между № 16-18, а № 17 между № 18-19. В латинском отсутствуют две графемы – № 5 (**E**) и № 22 (**W**), а в грузинском – № 3 **ჟ**, «**gan**». Единственный алфавит, в котором значительно нарушен порядок, – арабский. Это объясняется тем, что переписчики расположили арабские буквы слева направо, т.е. нарушили этим традиционное арабское направление написания.

Несмотря на вышеуказанные ошибки, следует отметить тот факт, что их количество заметно уступает количеству ошибок графического и фонетического (в названиях букв) порядка. Исходя из вышесказанного, можно заключить: несмотря на то, что кавказско-албанский алфавит среди вышеприведенных самый внушительный (52 графемы), и к моменту переписки нашего источника (XV в.) в течение долгого времени уже не употреблялся, представленный в указанной рукописи алфавитный порядок, в целом, заслуживает доверия. Об этом свидетельствует более или менее точная передача тех же данных других алфавитов в представленном источнике и сравнение обоих списков албанского алфавита друг с другом.

В доказательство «пригодности» алфавитного порядка армянских списков можно привести несколько примеров из албано-грузинского палимпсеста: в **Sin 13 4r-3v** под заголовком можно прочесть:

ო-ჟ-ჟ-ჟ-ო-ჟ-ჟ ჟ-ჟ-ბ-ო-ჟ-ჟ ბ-ს-ო-ჟ

upesun petrosi ḡ-γoj

сказать—масд. петр—род 2—мн.—род.

Это предложение можно перевести не иначе, как «исполнить (досл. «сказать») из второй [эпистоли] Петра». Действительно, приписка стоит рядом с заголовком второй эпистоли Апостола Петра. Здесь **ბ ბ** (№2 буква албанского алфавита) употребляется вместо числа и означает 2.

В **Sin 13 27v-28r** есть приписка на средней части полей, которая читается, как **ḡ-ḡ** (**d**²)**ე**. Сверху и снизу графемы соединены титловыми знаками. В тексте говорится о жертвоприношении, так как встречается слово **ჟ-ო-ბ-გ** **ḡorba** «жертва». Представляется, что этими буквами передан номер псалма; №11 **ḡ(d) = 90**; № 5 **ჟ-ე = 5**. Действительно, в 95 псалме упоминается приношение жертвы.

¹ Шанидзе А. Г., Новоткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, Известия Института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра, № 4, ч. 1, Тбилиси, 1938, 1-68.

² Скобками обозначаем графемы с неустановленными фонетическими значениями.

Это косвенно подтверждает и кавказско-албанская эпиграфика, а именно «*надпись на подсвечнике № 2*», в которой дан фрагмент албанского алфавита №1-10 и «*надпись на черепке № 2*» (№29-32).

Граффити на подсвечнике № 2

Ⲁ a	Ⲃ b	Ⲅ g	?	Ⲇ e	Ⲉ z	Ⲋ ej	Ⲍ (ž)	Ⲏ t	Ⲑ (ç)
				ⲆⲂⲎ ibi				ⲌⲀ [va]	ⲈⲀⲂ yar

Подсвечник представляет собой четырехгранную усеченную пирамиду из обожженной глины со сквозным отверстием вдоль вертикальной оси и четырьмя ножками. Этот подсвечник грубой лепки, и его поверхность имеет склонность крошиться.¹ Надпись состоит из четырех частей: 10 графем, расположенных по кругу горизонтально (из них, графема № 4 стерта); двух отрывков, состоящих из трех букв и расположенных вертикально вдоль вторых (правых) ножек II и IV граней, и, одиночного знака на первой ножке IV грани. Всего 15 или 16 графем.

А. Г. Абрамян переводит надпись следующим образом: «Да будут отпущены грехи Гюту».²

Г. А. Климов первым заметил, что на подсвечнике дан фрагмент алфавита № 1-10.³

Эту точку зрения поддержал С. Н. Муравьев и высказал предположение, что и вертикально расположенные буквы являются отрывками алфавита № 13-15 (ⲆⲂⲎ) и № 40-42, с замечанием, что перепутаны буквы № 40 и № 41, т. е. второй отрывок дан в следующей последовательности: №40-42-41 (ⲈⲀⲂ).⁴

Можно полностью согласиться с мнением Г.А. Климова. Горизонтально расположенные буквы, действительно, являются фрагментом алфавита №1-10. Интересно, что порядок, в котором расположены буквы надписи, полностью совпадает с соответствующим отрезком матенадаранской № 7117 рукописи.

Начертания знаков этой надписи практически идентичны с формами соот-

¹ Вахидов Р. М., Минкэчевыр эпиграфик абидэлэранин археоложи характеристикасы, Известия Академии наук Азербайджанской ССР, серия общественных наук, № 4. Баку, 1958, 112-113.

² Абрамян А.Г., Дешифровка надписей кавказских агван, Ереван, 1964, 56-58.

³ Климов Г. А., К чтению двух памятникв агванской (кавказско-албанской) эпиграфики, Вопросы языкознания, № 3, Москва, 1970, 109-110.

⁴ Муравьев С. Н., Три этюда по кавказско-албанской (алуанской) письменности, Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. VIII, Тбилиси, 1981, 278-279.

ветствующих букв палимпсеста. Нераскрытые окружности таких графем надписи, как №2 **Б б** и №8 **Р (ž)**, дают основание предполагать, что албанский лекционарий и эта надпись выполнены в один период.

Вертикально расположенные графемы не представляют какой-либо части албанского алфавита. Исходя из простой логики, если на четвертой ножке имеется фрагмент алфавита № 40-42 (как считал С.Н. Муравьев), то нужно полагать, что на подсвечнике был изображен либо весь албанский алфавит, либо, по крайней мере, его отрывок № 1-42. Если принять во внимание размеры подсвечника — высоту 11 см, основание 7х7 см, и размеры размещенных на нем графем, то максимальное число букв на подсвечнике не могло превышать 34 единицы. При этом необходимо учесть, что на неповрежденных участках подсвечника (напр., левая ножка I грани и правая ножка III грани) нет следов надписей.

Подсвечник №2

Из графем, расположенных на правой ножке второй грани I и III представляют № 13 **Ч i**, а II (средняя) — № 2 **Б б**. Следовательно, этот отрывок должен быть прочитан как — **ЧБЧ ibi** (срв. удийское **bi** «сделанный», «делавший»).

По поводу мнения С. Н. Муравьева необходимо отметить, что I и III графемы отрезка (**Ч**) ничем друг от друга не отличаются; в случае третьей графемы надписи отрезка С.Н.Муравьев неверно восстанавливает для нее (№15 **И**) о-образный верх **Ч**.¹ Материалы палимпсеста показывают, что это ошибочная

¹ Муравьев С.Н., Три этюда по кавказско-албанской (алуанской) письменности. Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. VIII, Тбилиси, 1981, 278.

форма, срв. с графемой **Ბ** палимпсеста. II букву отрезка нельзя идентифицировать как №14 **Ბ** (**ṣ̌**) алфавита, у нее о-образный, а не и-образный низ и лишняя черта наверху, срв. с графемой **Ბ** палимпсеста¹.

В албанском палимпсесте часто употребляются те или иные формы глагола со значением «делать». В числе таких необходимо отметить: **bij-a** (настоящее время – срв.: удийский показатель презенса -a: bes-a-ne «делает»); **bij-aj**; **bij-e**; **bij-ajn** (эти формы выражают прошедшее время. По нашему мнению, первая – это имперфект, вторая – перфект, а третья – аорист, срв.: удийский формант имперфекта -a-j // -a-i; bes-a-ne-j «делал», формант перфекта -e, b-e-ne «сделал» и формант аориста -i – b-i-ne «делал». **bij-an** повелительное наклонение, срв.: удийский показатель императива -a ; b-a «делай».

Путем сопоставления этих форм можно установить основу данного глагола – **bij**. Это подтверждается формой *масдара I*-го, которую мы зафиксировали в составе сложного глагола buqana-**bij**-es-a «полюбить»-род., **buqana** «желать» (нужно полагать, что это слово стоит в форме абсолютива) + «делать», срв.: удийские **buq-es** «любить», «желать» и **b-es-a[x]** «делать»-род. (-es – показатель *масдара I* в кавказско-албанском и удийском языках). Форму *масдара II* мы не засвидетельствовали, но, по показаниям других глаголов, ее можно реконструировать в следующем виде: ***bij-es-un**.

Мы предполагаем, что можно разложить и основу исследуемого глагола. Е. Ф. Джейранишвили в удийском языке выявил целую серию окаменелых префиксов грамматических классов, это: a-, e-, u-, uə-, ba-, bi-, bo-, boə-, bu-...² К приведенным Е.Ф. Джейранишвили формантам³, которые присутствуют и в кавказско-албанском языке, на основании албанского материала, можно добавить аффиксы va-, o-, ja- ...

По нашему мнению, распределение формантов грамматических классов в кавказско-албанском языке можно представить в виде следующей схемы:⁴

I класс (мужчины): * v > va: с фонетическими вариантами: o < *va, u < *vu, uə < *vuə...

II класс (женщины): ?

III класс (вещей): * b – с огласовкой: ba, bi, bo, boə, bu, buə...

¹ Срв. с №2 буквой горизонтальной надписи на этом подсвечнике, см. фото.

² Джейранишвили Е.Ф., Удийский язык. Грамматика. Хрестоматия. Словарь., Тбилиси, 1971, 112-113 (на груз. яз.).

³ Трудно согласиться с той частью мнения Е. Ф. Джейранишвили, согласно которой, e- и a – это окаменелые классные префиксы.

⁴ Глагол кавказско-албанских письменных памятников, по-видимому, все еще изменяется по классам.

IV класс: ?¹

Во множественном числе: ?

Нужно отметить, что эта схема не полная (в том числе и по отношению к I и III классам), и вопрос грамматических классов в кавказско-албанском требует углубленного изучения.

Исходя из вышесказанного, интересующую нас основу можно разложить следующим образом: **bi-j**, где **bi-**, по-видимому, префикс грамматического класса², срв.: форму неопределенного (целевого) наклонения лезгинского языка **iji-z** «делать», от которой образуется большая часть форм времен и наклонений этого глагола, хотя нужно отметить, что масдар образуется от другой основы – **av-up** «делать». Часть времен и наклонений рассматриваемого нами глагола кавказско-албанского языка также, возможно, образовывались супплетивно. В палимпсесте мы зафиксировали форму **b-ala**, которая должна, по нашему мнению, обозначать будущее время данного глагола, срв. удийский **b-al-le** < **b-al-ne** «сделает» (**-al** формант будущего I-го в удийском и кавказско-албанском языках).

Мы предполагаем, что представленная форма **ibi** является причастием прошедшего времени. В тех иберийско-кавказских языках, в которых сохранена категория грамматических классов, формант класса в причастиях, помимо префикса, может выступать и в виде суффикса. Такое же положение имело место и в кавказско-албанском: **bi-j-es** «делать» – **i-bi** < ***ji-bi** «сделанный», «сделавший»³.

Из букв на правой IV ножке I (нижняя) является № 41 **Ბ**, II (средняя) – **Გ** **a**, а III (верхняя) – **Დ** **r**.

Первая буква, безусловно, обозначала фонему **γ**. Это подтверждается материалами палимпсеста. Мы расходимся во мнении с З.Н. Алексидзе по поводу того, с какой буквой матенадаранского списка ее нужно идентифицировать. Он считает ее № 37 албанского алфавита,⁴ мы – № 41.

Фрагмент, соответственно, нужно читать как **ᲑᲒᲓ** **γar** (срв. удийское **γar** «сын», «парень», «мальчик»). Мы считаем, что в данном случае это имя собственное (срв. груз. собственные имена **biḡḡo** «паренек» или **ḡbuḡi** «молодой человек»). В качестве дополнительного аргумента можно привести тот факт, что случаи изображения автором своего имени на изделиях такого рода нередки.

Непонятно, почему слово стоит в именительном падеже. Мы имеем прича-

¹ Четыре грамматических класса предполагаем исходя из реконструкций общелезгинского и общедагестанского состояний.

² Изменение этого глагола по грамматическим классам нами не было засвидетельствовано.

³ В кавказско-албанском при образовании этого типа причастий классный префикс глагола опускается, напр. **bu-q-es-up** «любить», «желать» > **xi-bu** < ***qi-bu** «любящий»...

⁴ Алексидзе З.Н., Писменность, язык и литература Кавказской Албании, Тбилиси, 2003, 101 (на груз. яз.).

стную форму переходного глагола, и известно, что в удийском языке причастие так же управляет именем, как временная форма глагола и, соответственно, имя **yar** должно стоять в эргативном падеже.

Для объяснения этого можно предположить: 1. Мы имеем такую синтаксическую конструкцию, в которой причастие употреблено в функции определяющего, срв.: удийские *kaṭux bi yar šu-a* «это (дат.) делавший мальчик (им.) кто такой?» *kaṭux bi adamar puriḡan* «это делавший человек пусть умрет!». В данном случае, исходя из общей характеристики надписи, это предположение представляется нам маловероятным. Следуя последовательности букв размещенного на подсвечнике отрывка албанского алфавита (№1-10), мы можем легко расположить и вертикальные приписки. Надпись должна заканчиваться словом **yar**, так как оно находится на правой ножке IV (последней) стороны подсвечника. В то же время, как явствует из вышеприведенных примеров, в таких синтаксических конструкциях необходимо сказуемое в постпозиции к подлежащему (**yar**).

2. В предложении должно было быть сказуемое в качестве вспомогательного глагола, в палимпсесте **-vaa//va** «быть» [наст. вр.] для I класса; **baa//ba** для III класса).

Мы предполагаем, что вспомогательный глагол должен был находиться на левой ножке IV грани подсвечника. Эта ножка существенно повреждена, но можно различить знак, точная идентификация которого представляется невозможной.

Надпись должна быть реконструирована в следующем виде: **ЧБЧ [Б-Э]**
ᄎᄎᄎ (ibi [va] yar) «[подсвечник] сделавший есмь¹ гар».

Граффити на черепке № 2

[____ ?] **ᄎ m ᄎ q Ч n** (ž) (š)? ? [_____]

¹ Кавказско-албанский глагол не имеет категории лица.

Черепок является, видимо, фрагментом какого-то керамического изделия. Размеры 16x4 см. Надпись состоит из 4 четких и 1 или 2 стертых букв.¹

Перевод А. Г. Абрамяна — «Ничтожный» (транскрипция **maḡar**).²

Прочтение Г.А. Климова — **manas[e]** (им. собственное).³

С. Н. Муравьев заметил, что надпись является фрагментом албанского алфавита № 29-33 с оговоркой, что автор вместо буквы № 32 ошибочно поместил №34.⁴

Можно согласиться с мнением С.Н.Муравьева с одним замечанием. Мы считаем, что автор не допускал ошибки. По нашему мнению, в матенадаранской №7117 рукописи № 32-ая графема дана в искаженной форме (). Достаточно поднять левый крючок этой графемы, и мы получим №4 букву надписи.

Эту графему нельзя идентифицировать, как № 34 **Ƴ** (**ǰ**) (**ǰajn**). У нее o-образный, а не o-образный верх и дополнительная черта справа.

Знаки надписи несколько отличаются от букв палимпсеста. Можно предположить, что граффити исполнено в более ранний период. Об этом свидетельствует форма №30-ой (№2 буква надписи). У нее, в отличие от соответствующего знака палимпсеста, имеется вторая дополнительная нижняя черта. В албанском палимпсесте 3 графемы **Ƴ**, **Ƴ**, **Ƴ** (№1, №19, №30) имеют практически идентичное начертание, что не могло быть так задумано создателем кавказско-албанской азбуки. Нужно полагать, что в оригинале алфавита эти буквы имели элементы, существенно отличающие их друг от друга, срв.: армянские **Զ** (**z**) и **Ձ** (**ǰ**); **Զ** (**z**) и **Զ** (**č**), которые в армянской эпиграфике V в. имеют отличительные черты, но в процессе развития армянской письменности приобретают схожее начертание.

По нашему мнению, упрощение №30-ой было продиктовано интересами скорописи, и при этом нарушалась ее оппозиция к №1 **Ƴ** и №19 **Ƴ** знакам албанской письменности.

Идентификация пятой частично стертой графемы проблемна. Она вполне может являться № 33 **Ƴ** (**š**) (срв. начертание аналогичной буквы надписи на черепке №1; графема №8; см. иллюстрацию⁵).

¹ Вахидов Р. М., Минкэчевыр эпиграфик абидэлэранин археоложи характеристикасы, Известия Академии наук Азербайджанской ССР, серия общественных наук, № 4. Баку, 1958, 113.

² Абрамян А. Г., Дешифровка надписей кавказских агван, Ереван, 1964, 58-59.

³ Климов Г. А., К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности, Вопросы языкознания, № 3, Москва, 1967, 78.

⁴ Муравьев С. Н., Три этюда по кавказско-албанской (алуанской) письменности, Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. VIII, Тбилиси, 1981, 280-281.

⁵ Муравьев С. Н., Указанная работа, 273.

Эту графему, по нашему мнению, нельзя идентифицировать ни с №42 (𐌁),¹ ни с № 43 (𐌃).²

Мы предполагаем, что и здесь имеем точное повторение № 29-32 ряда матенадаранского списка.

Граффити на черепке № 2 интересен и в другом смысле. Логично предположить, что на сосуде, обломком которого является данный черепок, был представлен весь албанский алфавит. Так как перед первой буквой надписи имеется пустой, неповрежденный участок, то можно заключить, что буквы алфавита были разделены на группы. Какое количество букв было в каждой группе? Необходимо учитывать, что надпись начинается с №29 алфавита, т.е. до нее было 28 графем (возможно, больше, но никак не меньше; это предположение основано на том, что в алфавитной части эчмиадзинской рукописи есть много случаев пропуска нужных букв и нет ни одного добавления лишних, лишь в арабском одна и та же буква повторяется дважды). 28 можно разбить на 2, 4, 7, 14, хотя нужно учитывать, что каждый отрезок должен был состоять из 5-6 букв (число знаков надписи). Выходит, что принцип передачи алфавита должен был быть выражен через 28x2, 14x4 или 7x8. В итоге мы получаем 56, хотя последний отрезок мог быть неполным. В любой пропорции (с учетом того, что до этого отрезка могли быть пропущенные буквы) мы имеем число больше 52-х (число знаков албанского алфавита согласно спискам армянских рукописей): вероятно, 55-56, срв. мнение З.Н. Алексидзе: «В албанском тексте общее число графем должно было составлять 54-56».³ А. Г. Абрамян также считал, что в албанском алфавите должно было быть 54 графемы, по аналогии с армянским, греческим, грузинским, в которых для передачи цифровых значений общее число букв разбивалось на 9.⁴

В качестве противоположного аргумента можно привести то, что при сравнении албанского и армянского алфавитов усматривается некая математическая закономерность. Если разделить албанский и армянский алфавиты на две или четыре части, то мы получим тождество албанских букв с их армянскими коррелятами. Если делить на две части, то в I части 26 албанским буквам соответствуют 18 армянских; во II части – 26=18. Если делить на четыре части, то в I части 13=11; во II части 13=7; в III части 13=7; в IV части 13=11.

Если допустить существование «дополнительных» букв в албанском алфавите, то эти пропорции, естественно, нарушаются.

Мы предполагаем, что это простое совпадение; нужно отметить, что между армянским и греческим (армянский алфавит, без всяких сомнений, базируется на греческой парадигматике) закономерности такого рода не прослеживаются.

¹ Абрамян А. Г., Дешифровка надписей кавказских агван, Ереван, 1964, 58-59.

² Климов Г. А., К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности, Вопросы языкознания, № 3, Москва, 1967, 78.

³ Алексидзе З.Н., Письменность, язык и литература Кавказской Албании, Тбилиси, 2003, 151 (на груз. яз.).

⁴ Абрамян А. Г., Указанная работа, 34.

Хотелось бы вернуться к вопросу данного в армянских списках следования букв албанского алфавита. Можно высказать предположение, что переписчики этих рукописей расположили графемы албанской азбуки в армянском алфавитном порядке и, как следствие, албанский алфавит «арменизирован».

Это предположение представляется нам маловероятным, так как алфавитный порядок представленной в этих рукописях кавказско-албанской азбуки, как показано выше, частично подтвержден двумя неполными эпиграфическими списками и случаями употребления графем для обозначения чисел в албанском палимпсесте.

Подробнее остановимся на позиции некоторых букв:

1. №8 буква албанского алфавита **Բ** «*žil*» изображена на *надписи №2 на подсвечнике* между буквами №7 **Ը** и №9 **Ջ**. Эти буквы соответствуют греческим **η** и **θ**. Как известно, в греческом между этими знаками нет никакой буквы;

2. №30 буква албанского алфавита **Զ** «**gar*» изображена на *надписи №2 на черепке* между **Մ** (**m**) и **Ն** (**n**). В греческом между **μ** и **ν** нет никакой графемы;

3. Как показано выше, буква **Ի** «*dan*» употреблена вместо числа – 90 и, соответственно, является №18 буквой албанского алфавита. В греческом на ее месте находится «эписемон» **Ϛ** «*korra*».

Эти примеры показывают, что албанский алфавит помещает графемы для своих специфических звуков между «греческими» буквами алфавита¹. Исходя из этого, можно заключить, что представленный в армянских списках албанский алфавитный порядок заслуживает доверия, и исследование албанского письма должно базироваться на данных этих списков.

¹ Это сближает албанский алфавит с армянским, хотя логично допустить, что албанский использует похожий принцип расстановки букв независимо от армянского. Исследование армянских письменных источников, парадигматики и графических основ кавказско-албанского алфавита показало, что участие Маштоца (того же Месропа) в создании кавказско-албанской азбуки можно исключить. Если бы албанский был создан Маштоцем, то он бы пребывал в таком же отношении с армянским, как и последний с греческим, срв.: армянский использует 21 букву греч. алфавита, т. е. № 1-24 классического греческого, за исключением «эписемонов» и «кси», точно сохраняя порядок их следования и фонетические значения, если не брать в учет **Լ** и **ր/հ**, но и это фонемы с близким звучанием. При сравнении же армянского и албанского алфавитов выясняется, что албанские фонетические соответствия как минимум 4-х армянских букв занимают в алфавите другие места (resp. не совпадает их позиция с аналогичными армянскими), напр., арм. **Թ** (**j**) / алб. **Զ** (**q**); арм. **Ջ** (**ž**) / алб. **Շ** (**γ**), причем аналогичные фонемы в албанском были. Также, существенным образом, противопоставлены графические структуры обоих алфавитов. Исходя из этого, для нас неприемлемо мнение ученых, *a priori* считавших, что албанский алфавит – продукт творчества создателя армянской азбуки (А.Г. Абрамян, С.Н. Муравьев и др.). Комплекс вопросов, связанных с происхождением того или иного письма, требует большой осторожности.

Вопросы кавказско-албанского языка и письменности, и в том числе, проблема генезиса албанского алфавита, рассмотрены в нашей монографии «Вопросы структуры кавказско-албанского языка», опубликование которой планируется в этом году.

R. L o l u a (Tbilisi)

**Towards the arrangement of Caucasian Albanian alphabet
(discussion on two Albanian epigraphic monuments)**

S u m m a r y

The article discusses the issue of reliability of Albanian alphabet arrangement in Armenian manuscripts (Matenadaran's N 7117 manuscript and so-called A.Kurdianni's manuscript) which is essential for the studying the genesis of Caucasian Albanian alphabet.

We can conclude that represented alphabet arrangement must be entirely precise. It is also proved by several examples cited from Sinai Palimpsest about using of graphemes which denote figures and two incomplete epigraphic schedule of Albanian alphabet.

Graphite N 2 on the candlestick. The graphemes which are written horizontally on it represent the fragment of N 1-10 Albanian alphabet, while the vertical inscriptions are facsimile. The sentence can be constructed like this: **ibi [va] yar** „maker are Ghar”(a proper name).

Graphite N 2 on the piece of tile. It represents the fragment of N 29-32 Albanian alphabet. This inscription gives us an opportunity to reconstruct presumably the number of Albanian graphemes – 55-56.

3. М. М а л л а е в а (Махачкала)

**Дейктические слова с пространственной семантикой
в аваро-андийских языках**

Пространство – это форма существования материи. Все, что мы видим, существует только в пространстве. Однако, в зависимости от того, что оказывается в фокусе внимания: 1) само пространство или 2) объекты в нем, различают два понимания пространства. В первом случае пространство отвлечено от человека, это классическое понимание пространства по Ньютону – мир воспринимается, как он есть, безотносительно субъективного человеческого отношения к нему.

Во втором случае пространство «одушевлено» присутствием человека – это понимание пространства по Лейбницу – в центре внимания оказывается не само пространство, а объекты в нем. Здесь, в зависимости от личностных установок человека, в центре его внимания могут оказаться разные объекты.

Восприятие ситуации в разных ракурсах зависит не только от субъективных установок человека, но и от идиоэтнических особенностей восприятия пространства. В зависимости от субъективных установок и от идиоэтнических особенностей, каждый язык располагает целым набором фонетических, морфологических, синтаксических и лексических средств, выражающих локализацию и передвижение объекта в пространстве. На лексическом уровне языка одним из таких средств является указательное местоимение.

Среди аваро-андийских языков наиболее расчлененной системой указательных местоимений располагает каратинский язык. Здесь представлено одиннадцать указательных местоимений, выражающих пространственную локализацию объекта относительно коммуникантов: 1) *hab* «этот» в сфере говорящего, без конкретизации пространственного расположения по вертикали; 2) *hob* «тот» в сфере говорящего, без конкретизации пространственного расположения по вертикали; 3) *hadib* «этот» в сфере говорящего на одинаковом уровне с коммуникантами; 4) *wudib* «тот» в сфере слушающего на одинаковом уровне с коммуникантами; 5) *gʷalʷib* «этот» в сфере говорящего выше коммуникантов; 6) *wulʷib* «тот» в сфере слушающего (2 лица) выше коммуникантов; 7) *hagib* «этот» в сфере говорящего ниже коммуникантов; 8) *wugib* «тот» в сфере слушающего ниже коммуникантов; 9) *hugub* «тот» ниже и дальше коммуникантов; 10) *hudub* «тот» на одинаковом уровне и дальше коммуникантов; 11) *hulʷub* «тот» выше и дальше коммуникантов.

Оба участника акта речи, как говорящий, так и слушающий, одинаково значимы для выражения семантики пространственной локализации и располагают одинаковым количеством указательных местоимений. Пространственную локализацию в сфере первого лица, т.е. говорящего, выражают четыре указательных местоимения: *hab, hadib, ha'ib, hagib*. Столько же указательных местоимений выражают пространственную локализацию в сфере второго лица: *hob, wudib, wu'ib, wugib*. Объекты, расположенные вблизи коммуникантов, различают локализацию относительно участников акта речи. Объекты, удаленные от коммуникантов, такой корреляцией не располагают, они различают локализацию только по вертикали: *hugub* «тот» ниже, *hudub* «тот» на одинаковом уровне, *hu'ub* «тот» выше.

Различное расположение возле участников акта речи передается корреляцией гласных: *-a-* – сфера говорящего; *-o-, -u-* – сфера слушающего. Различная локализация по вертикали передается корреляцией согласных: *-d-* – одинаковый уровень, *-l'* – выше, *-g-* – ниже участников акта речи.

Одинаковая восьмичленная дейктическая система представлена в чамалинском, багвалинском и тиндинском языках: четырехчленная горизонтальная и четырехчленная вертикальная. Горизонтальная система представлена двумя сферами: сферой говорящего и сферой слушающего, и каждая сфера располагает двумя местоимениями, например:

чам.: в сфере говорящего – *ab* «это (рядом)», *adab* «это (вдали по горизонтали)»; в сфере слушающего – *ob* «то (рядом)», *udab* «то (вдали по горизонтали)»;

багв.: в сфере говорящего – *ab* «это (рядом)», *adab* «это (вдали по горизонтали)»; в сфере слушающего – *ob* «то (рядом)», *odob* «то (вдали по горизонтали)»;

тинд.: в сфере говорящего – *ab* «это (рядом)», *adab* «это (вдали по горизонтали)»; в сфере слушающего – *ob* «то (рядом)», *odab* «то (вдали по горизонтали)».

Вертикальная система также располагает двумя сферами, каждая из которых представлена двумя местоимениями, например:

чам.: в сфере говорящего – *azhab* «это (ниже)», *alab* «это, выше»;

в сфере слушающего – *uzhab* «то (ниже)», *ulab* «то, выше»;

багв.: в сфере говорящего – *wib* «это (ниже)», *alhab* «это, выше»;

в сфере слушающего – *web* «то (ниже)», *olhob* «то, выше»;

тинд.: в сфере говорящего – *ag'ab* «это (ниже)», *alab* «это, выше»;

в сфере слушающего – *og'ab* «то (ниже)», *ol'ab* «то, выше».

Восемь указательных местоимений различают удаленность от 1 и 2 лица прямо по горизонтали, вниз, вверх и без конкретизации удаленности. В морфологической структуре указательных местоимений *a* выражает сферу 1 лица, *o, u* – сферу 2 лица; *-da-* локализацию на одинаковой плоскости с коммуникантами; *-la-* (багв. – *-lha-*) локализацию выше коммуникантов. Локализацию ниже коммуникантов выражают: *-zh-* (чам.), *-y'* (тинд.).

Аварский, андийский, ботлихский и годоберинский языки располагают пятичленной системой указательных местоимений, которая состоит из трехчленной горизонтальной и двучленной вертикальной. Пространственную ориентацию по

горизонталы выражают указательные местоимения, передающие три степени удаленности от говорящего и слушающего: 1) в сфере говорящего: ав., ботл., годоб. *hab / ab*; анд.: *hob / honob* «это»; 2) в сфере слушающего: ав., анд., ботл., годоб. *heb* «это / то»; 3) в отдаленности как от говорящего, так и от слушающего по горизонтали: ав. *dob (hadab, hudub)*; анд. *hedeb (hidib, indib, hundob)*; годоб. *hadab (hudob)* – в скобках даются диалектные варианты.

Пространственную ориентацию по вертикали выражают указательные местоимения, передающие две степени удаленности от коммуникантов, при этом разграничение сферы говорящего и слушающего нерелевантно. Расположение объекта выше уровня коммуникантов передают указательные местоимения: ав. *lob (hal'ab, hol'ob)*; анд. *he'eb (hi(n)lib, hu(n)lob)*. Расположение объекта ниже уровня коммуникантов передают местоимения: ав., годоб. *ʔob (haʔaib, hoʔob)*; анд. *hegeb (hi(n)gib, hu(n)gob)*.

Градации по горизонтали в ахвахском совпадают с аварским, андийским, ботлихским и годоберинским языками, и представлена тремя указательными местоимениями, т.е. различается сфера 1 лица (*ha-b-e*); сфера 2 лица (*hu-b-e*) и удаленность от коммуникантов (*hudu-b-e*). Градации по вертикали представлена четырьмя местоимениями и различает сильную и слабую удаленность от коммуникантов вверх и вниз: *hal'ebe* «то, наверху»; *hul'ube* «тот, выше»; *hagebe* «то, внизу»; *hugube* «то, ниже».

Указательные местоимения в аваро-андийских языках различаются не только по типу указания, но и по наличию – отсутствию объекта в поле зрения (по видимости-невидимости). Указательную функцию в структуре данных местоимений выполняет спирант *h*. Почти все указательные местоимения в андийских языках и все указательные местоимения в аварском языке представлены двумя вариантами: с элементом *h*- в структуре местоимения и без *h*-. Во всех случаях наращения *h*- гласные в структуре указательных местоимений андийских языков назализуются.

Наречия места также передают все выше упомянутые семантические оттенки пространственной локализации, поскольку они образованы от соответствующих указательных местоимений, ср. ав.: *hab > hanib* «здесь» (в сфере говорящего); *heb > henib* «здесь» (в сфере адресата); *dob > doba* «там» (вдали от говорящего и адресата, на одной плоскости с ними); *lob > loba* «там» (вдали от говорящего и адресата, выше от них); *ʔob > ʔoba* «там» (вдали от говорящего и адресата, ниже от них).

Чамалинский язык обнаруживает самую богатую (среди аваро-андийских языков) систему форм местоименных наречий, количество которых по диалектам колеблется от тринадцати до пятнадцати (для сравнения: в аварском таких наречий – пять), например: 1) *a^h* (All. *aal, aaj*, El. *aanoo*) «здесь (вообще) (в сфере говорящего)»; данному наречию гакваринского диалекта в гигатлинском соответствует наречие *hanna*; 2) *ak, ad^h* (All. *al'a, al'al*; El. *ak, ano*) «здесь (в сфере первого лица, в непосредственной близости от него)»; 3) *ada^h* (All. *adi, adal*; El. *adanoo*)

«здесь (в сфере 1 лица, на одной плоскости с собеседником)»; 4) *adak,a^h* (All. *ada'a, ada'al*; El. *adanoo*) «здесь (в конкретном месте, в сфере 1 лица, на одной плоскости с собеседником)»; 5) *azha^h* (All. *azhi, azhal* El. *azhanoo*) «здесь (вообще, в сфере 1 лица, ниже собеседников)»; 6) *azhk,a^h \ azhak,a^h* (All. *azha'a, asch'al*; El. *azhk,anoo*) «здесь (в конкретном месте, в сфере 1 лица, ниже собеседников)»; 7) *al'k,a^h \ al'ak,a^h* (All. *al'a'a, al'al'al*; El. *al'k,anoo*) «здесь (в конкретном месте, в сфере 1 лица, выше собеседников)»; 8) *u^h* (All. *ooj, ool*; El. *unoo*) «там (вообще), в сфере 2 лица»; (гигатлинский диалект – *hunna*); 9) *ok,a^h* (All. *o'a, o'al*; El. *ok,anoo*) «там (в конкретном месте, в сфере 2 лица)»; 10) *uda^h* (All. *udi, uddal*; El. *udanoo*) «там (вообще, в сфере 2 лица, на одной плоскости с собеседниками)» (гигатлинский диалект – *hudanna*); 11) *ud(a)k,a^h* (All. *ud'l'a, ud'al*; El. *udk,anoo*) «там (в конкретном месте, в сфере 2 лица, на одной плоскости с собеседниками)»; 12) *uzh(a)k,a^h* (All. *usch'l'a, usch'al*; El. *uzhk,anoo*) «там (в конкретном месте, в сфере 2 лица, ниже собеседников)»; 13) *ul'a^h* (All. *ul'i, ul'al*; El. *ul'anoo*) «там (вообще, в сфере 2 лица, выше собеседников)»; 14) *ul'(a)k,a^h* (All. *ul'a'a, ul'al'al*; El. *ul'k,anoo*) «там (в конкретном месте, в сфере 2 лица, выше собеседников)». Это только наречия в форме локатива. Каждая из этих форм образует также формы падежей, передающих двигательные значения объекта, т.е. количество местоименных наречий, включая ориентирующие значения, доходит до сорока пяти.

Исследование вопросов выражения семантики пространства указательными местоимениями в дагестанских языках (особенно бесписьменных) актуально не только потому, что здесь представлены многочисленные и разнообразные дейктические системы, но и потому, что носители этих языков (число которых постоянно уменьшается), покинув родные села в горах и переехав в города, перестают различать градацию указательных слов по вертикали. Они пользуются преимущественно указательными местоимениями с семантикой «этот» и «тот». Этот факт обычно рассматривается как дополнительный аргумент в пользу признания мнения об обусловленности семантической специфики указательных местоимений, дифференцированно выражающих разноплановость пространственных направлений, ландшафтом места проживания носителей этих языков. Хотя не менее важным фактором является, на наш взгляд, и влияние русского языка, который не различает такой градации в семантике указательных местоимений.

Z. M a l l a e v a (Makhachkala)

**Deiktische wörter mit lokalsemantik
in avaro-andischen sprachen**

Bekanntlich gehören Raum- und Zeiterfahrung zu den grundlegenden Erfahrungen überhaupt. Alles, was wir sehen, existiert nur im Raum. Aber je nachdem, was sich als Fokus der Aufmerksamkeit herausstellt: 1) der Raum selbst oder 2) die Objekte darin, unterscheidet man zwei Auffassungen vom Raum. In erstem Fall wird nur der Raum ohne den Menschen betrachtet – das ist die klassische Auffassung nach Newton, die Welt wird so wahrgenommen, wie sie ist, ohne subjektives menschliches Verhältnis zu dieser Welt.

Im zweiten Fall ist der Raum mit der Anwesenheit des Menschen «beseelt» – das ist die klassische Auffassung nach Leibniz – im Mittelpunkt der Aufmerksamkeit steht nicht der Raum selbst, sondern die Objekte darin.

Raum- und Zeitvorstellungen können mit Hilfe unterschiedlicher Sprachmittel kommuniziert werden, deren spezifische Verwendung durch Sprachbesonderheiten geprägt wird. Um die Raumvorstellung zu kommunizieren, werden in verschiedenen Sprachen unterschiedliche Sprachmittel verwendet.

Die Lokalverhältnisse, wie auch Zeitverhältnisse werden durch grammatische (morphologische und syntaktische) und lexikalische Mittel ausgedrückt. Die zentrale Stellung im lexikalischen Bereich nehmen die Demonstrativpronomina und Lokaladverbien ein, die das Kernstück des deiktischen Systems der Sprache bilden. Um den Gegensatz zwischen Sprechort und anderen Orten auszudrücken, werden in den meisten Sprachen deiktische Wörter gebraucht.

Dabei ist das System der Raumdeixis in verschiedenen Sprachen nicht identisch. In den kaukasischen Sprachen ist das System der Raumdeixis viel komplizierter als z. B. in den indoeuropäischen Sprachen. In den indoeuropäischen Sprachen spielt das Ego des Sprechers eine grundlegende Rolle. Es wird zum Raumzentrum.

In den dagestanischen Sprachen ist eine weniger egozentrische Deixis vorhanden. Hier wird die Gesprächssituation ausgebaut. Der Angesprochene bekommt hier auch einen Raum. In einigen Sprachen, z.B. in den andischen Sprachen (avaro-andische Gruppe der dagestanischen Sprachen) spielt der Raum des Angesprochenen eine ebenso wichtige Rolle, wie der Raum des Sprechers. Hier sind die deiktischen Systeme stärker ausdifferenziert als in anderen dagestanischen Sprachen (ausgenommen eine

Mundart der darginischen Sprache).

Um die Raumsemantik der Personalpronomina adäquat zu beschreiben, wurde die Methodik der Feststellung der deiktischen Wörter nach folgenden Angaben ausgearbeitet:

I. Lokalisierung des Objekts im Raum in bezug auf die Gesprächspartner:

- 1) Lokalisierung im Handlungsfeld des Sprechers (der 1. Person);
- 2) Lokalisierung im Handlungsfeld des Angesprochenen (der 2. Person);
- 3) Lokalisierung außer dem Handlungsfeld der Gesprächspartner;

II. die horizontale Entfernung des Objekts von den Gesprächspartnern:

- 1) außer dem Handlungsfeld der 1. Person;
 - a) weit von der 1. Person; б) sehr weit von der 1. Person;
 - 2) außer dem Handlungsfeld der 2. Person;
 - a) weit von der 2. Person; б) sehr weit von der 2. Person;
 - 3) außer dem Handlungsfeld der Gesprächspartner;
 - a) weit von den Gesprächspartnern; б) sehr weit von den Gesprächspartnern;

III. die vertikale Entfernung des Objekts von den Gesprächspartnern: 1) höher als die 1. Person; 2) höher als die 2. Person; 3) höher als die Gesprächspartner; 4) höher und entfernt von der 1. Person; 5) höher und entfernt von der 2. Person; 6) höher und entfernt von den Gesprächspartnern; 7) niedriger als die 1. Person; 8) niedriger als die 2. Person; 9) niedriger als die Gesprächspartner; 10) niedriger und entfernt von der 1. Person; 11) niedriger und entfernt von der 2. Person; 12) niedriger und entfernt von den Gesprächspartnern.

Das heißt, theoretisch ist das Funktionieren von 22 Demonstrativpronomina möglich, die verschiedene Stufen der horizontalen und vertikalen Entfernung des Objekts im Raum, in bezug auf die Gesprächspartner wiedergeben.

Dieses Modell der orientierenden Bedeutungen wurde unter Berücksichtigung der Demonstrativpronomina in allen dagestanischen Sprachen ausgearbeitet. [In jeder konkreten Sprache wurde dann die Methode der Applikation auf dieses Modell verwendet].

Als Ergebnis der Auswertung der Demonstrativpronomina der avaro-andischen Sprachen stellte sich folgendes heraus:

Das volle Modell der orientierenden Bedeutungen wurde in keiner der avaro-andischen Sprachen vorhanden. Jede von diesen Sprachen verfügt über eine viel oder weniger reduzierte Variante dieses Modells. Unter den avaro-andischen Sprachen besitzt die Karatinische das am meisten differenzierte Deixissystem. Hier sind 11 Demonstrativpronomina vorhanden, die die Raumlokalisierung des Objekts in Bezug auf die Gesprächspartner ausdrücken. Dabei werden der Raum des Sprechers und der des Adressaten im gleichen Masse in Betracht gezogen.

z. B.: 1) *hab* «dieses» (nah beim Sprecher, entfernt vom Adressaten, ohne Konkretisierung der vertikalen Lokalisation); 2) *hob* «dieses» (entfernt vom Sprecher, nah beim Adressaten, ohne Konkretisierung der vertikalen Lokalisation); 3) *hadib* «dieses» (im Handlungsfeld des Sprechers (der 1. Person) auf der Höhe der Gesprächspartner);

4) *wudib* «jenes» (im Handlungsfeld des Adressaten (der 2. Person) auf der Höhe der Gesprächspartner); 5) *hal'ib* «dieses» (im Handlungsfeld des Sprechers (der 1. Person) vertikal entfernt und höher als die Gesprächspartner); 6) *wul'ib* «jenes» (im Handlungsfeld des Adressaten (der 2. Person) vertikal entfernt und höher als die Gesprächspartner); 7) *hagib* «dieses» (im Handlungsfeld des Sprechers (der 1. Person) vertikal entfernt und niedriger als die Gesprächspartner); 8) *wugib* «jenes» (im Handlungsfeld des Adressaten (der 2. Person) niedriger als die Gesprächspartner); 9) *hugub* «jenes» (vertikal entfernt vom Sprecher und Adressat, niedriger als sie); 10) *hudub* «jenes» (horizontal weit entfernt vom Sprecher und Adressat); 11) *hul'ub* «jenes» (vertikal entfernt vom Sprecher und Adressat, höher als sie).

Die beiden Gesprächspartner, sowohl der Sprecher als auch der Adressat, sind in gleichem Masse wichtig für den Ausdruck der Lokalverhältnisse und verfügen über die gleiche Zahl von Demonstrativpronomina.

Die Raumlokalisierung im Handlungsfeld des Sprechers (der 1. Person) drücken vier Demonstrativpronomina aus: *hab*, *hadib*, *hal'ib*, *hagib*, sie unterscheiden nur verschiedene Lokalisierungen: ohne Konkretisierung, auf der Ebene der Gesprächspartner, höher und niedriger als der Sprecher.

Ebensoviel Demonstrativpronomina drücken die Lokalisierung im Handlungsfeld des Angesprochenen (der 2. Person): *hob*, *wudib*, *wul'ib*, *wugib*. Die Demonstrativpronomina, die auf von Gesprächspartnern nicht entfernte Objekte hinweisen, unterscheiden die Lokalisierung in bezug auf den Sprecher und Adressaten. Die Demonstrativpronomina, die auf von Gesprächspartnern entfernte Objekte hinweisen, unterscheiden solche Korrelationen nicht. Sie unterscheiden nur vertikale (*hugub* «jenes, niedriger» und *hul'ub* «jenes», höher) und horizontale (*hudub* «jenes») Entfernungen von Gesprächspartnern, auf gleicher Höhe.

Verschiedene Lokalisierungen in Bezug auf die Gesprächspartner werden durch Korrelation der Vokale: *-a-* – Handlungsfeld des Sprechers (der 1. Person); *-o-*, *-u-* – Handlungsfeld des Adressaten (der 2. Person) wiedergegeben.

Verschiedene vertikale Lokalisierungen werden durch Korrelation der Konsonanten: *-d-* – auf der gleichen Ebene, *-l'* – höher, *-g-* – niedriger als die Gesprächspartner wiedergegeben.

Ein gleichwertiges achtgliedriges Deixissystem ist im Tschamalinischen, Bagwalinischen und im Tindi vorhanden: eine viergliedrige horizontale und viergliedrige vertikale.

Das horizontale System besteht aus zwei Bereichen: Handlungsfeld des Sprechers (der 1. Person) und Handlungsfeld des Adressaten (der 2. Person), und jede von ihnen verfügt über zwei Personalpronomina:

Tscham.: im Handlungsfeld des Sprechers – *ab* «dieses (nah)», *adab* «dieses (horizontal entfernt)»; im Handlungsfeld des Adressaten – *ob* «jenes (nah)», *udab* «jenes (horizontal entfernt)»;

Bagw.: im Handlungsfeld des Sprechers – *ab* «dieses (nah)», *adab* «dieses (horizontal entfernt)»; im Handlungsfeld des Adressaten – *ob* «jenes (nah)», *odob* «jenes

(horizontal entfernt)»);

Tindi: im Handlungsfeld des Sprechers – *ab* «dieses (nah)», *adab* «dieses (horizontal entfernt)»; im Handlungsfeld des Adressaten – *ob* «jenes (nah)», *odab* «jenes (horizontal entfernt)»);

Das vertikale System besteht auch aus zwei Handlungsfeldern: aus dem Handlungsfeld des Sprechers und dem Handlungsfeld des Adressaten, und jede von ihnen verfügt über zwei Personalpronomina:

Tscham.: im Handlungsfeld des Sprechers – *azhab* «dieses, (niedriger)», *alab* «dieses, höher»; im Handlungsfeld des Adressaten – *uzhab* «jenes (niedriger)», *ulab* «jenes, höher »;

Bagw.: im Handlungsfeld des Sprechers – *wib* «dieses, (niedriger)», *alhab* «dieses, höher»; im Handlungsfeld des Adressaten – *web* «jenes (niedriger)», *olhab* «jenes, höher»;

Tindi: im Handlungsfeld des Sprechers – *ayab* «dieses, (niedriger)», *alab* «dieses, höher»; im Handlungsfeld des Adressaten – *oyab* «jenes (niedriger)», *olab* «jenes, höher».

Acht Demonstrativpronomina unterscheiden die Entfernung von der 1. und 2. Person direkt horizontal, höher, niedriger und ohne Konkretisierung. Die morphologische Struktur dieser Demonstrativpronomina ist auch ganz durchsichtig: *-a-* bezeichnet den Handlungsfeld der 1. Person und *-o-*, *-u-* – den der 2.; *-d-* bezeichnet horizontale Entfernung auf der gleichen Ebene, *-l-* (bagw. *-lh-*) – vertikale Lokalisierung höher als die Gesprächspartner: *-zh-* (tscham.) – *-y-* (tind.) – vertikale Lokalisierung niedriger als die Gesprächspartner.

Die Demonstrativpronomina der Bagwalinischen Sprache, die die Lokalisierung des Objekts niedriger als der Sprecher bezeichnen, fallen aus dem Gesamtsystem heraus und sind als Korrelate *web* und *wib* vorhanden.

Andi, Botlich und Godoberi verfügen über ein fünfgliedriges System der Demonstrativpronomina, ebenso wie das Avarische, die drei Stufen der horizontalen Entfernung und zwei Stufen vertikaler Entfernung (oben und unten) ausdrücken.

Die horizontale Entfernung drücken folgende Demonstrativpronomina aus:

1) im Handlungsfeld des Sprechers: Av., Botl., Godob. *hab / ab*; Andi *hob / honob* «dieses»;

2) im Handlungsfeld des Adressaten: Av., And., Botl., Godob. *heb* «dieses / jenes»;

3) horizontal entfernt vom Sprecher und vom Adressaten: Av. *dob* (*hadab*, *hudub*); Andi: *hedeb* (*hidib*, *indib*, *hundob*); Godob. *hadab* (*hudob*) „jenes“ – in Klammern sind Dialektenvarianten gegeben. Bei horizontaler Entfernung werden der Raum des Sprechers und der des Adressaten in gleichem Masse berücksichtigt.

Die vertikale Entfernung drücken die Personalpronomina, die zwei Stufen der Entfernung wiedergeben, aus. Dabei spielt der Raum des Adressaten keine Rolle. Die Lokalisierung des Objekts höher als die Gesprächspartner drücken folgende Demonstrativpronomina aus: Av. *lob* (*halab*, *holob*); Andi *heleb* (*hi(n)l'ib*, *hu(n)l'ob*).

Die Lokalisierung des Objekts niedriger als die Gesprächspartner drücken folgende Demonstrativpronomina aus: Av. *ȳob* (*haȳaib*, *hoȳob*); Andi *hegeb* (*hi(n)gib*, *hu(n)gob*).

In allen avaro-andischen Sprachen enden die Demonstrativpronomina auf ein Klassenaffix, außer in Achwach, wo der Konsonantenauslaut unmöglich ist. Hier haben die Demonstrativpronomina folgende Struktur: *ha-b-e* «dieses» (im Handlungsfeld der 1. Person); *hu-b-e* «jenes» (im Handlungsfeld der 2. Person); *hudu-b-e* «jener, noch weiter» usw.

Die horizontale Einstufung in Achwach fällt mit Avarischen zusammen und besteht aus drei Demonstrativpronomina: *ha-b-e* „dieses“ im Handlungsfeld der 1. Person; *hu-b-e* „jenes“ im Handlungsfeld der 2. Person und Entfernung von Gesprächspartnern – *hudu-b-e* „jenes“. Die vertikale Einstufung ist mit vier Demonstrativpronomina vorhanden, die weite und nicht so weite Entfernung des Objekts von den Gesprächspartnern nach oben und nach unten unterscheiden: *halebe* «dieses, oben»; *hulube* «jenes, noch höher»; *hagebe* «jenes, unten», *hugube* «jenes, noch niedriger».

Das deiktische System der Andischen Sprachen ist stärker ausdifferenziert als im Avarischen. In den Andischen Sprachen ist eine weniger egozentrische Deixis vorhanden, als im Avarischen, weil hier das Handlungsfeld der 2. Person ebenso wichtig ist für die Lokalverhältnisse wie das Handlungsfeld der 1. Person.

Kennzeichnend für die meisten dagestanischen Sprachen ist das fünfgliedrige deiktische System des Avarischen mit drei Demonstrativpronomina für horizontale und zwei für vertikale Entfernung:

a) horizontale Entfernung:

Hab (*ab*) «dieses» (nah beim Sprecher, mittelweit entfernt vom Adressaten).

Heb (*eb*) «dieses / jenes» (mittelweit entfernt vom Sprecher, nah beim Adressaten).

Hadab (*dob*) «jenes» (horizontal weit entfernt vom Sprecher und Angesprochenen).

b) vertikale Entfernung:

Lob (*halab*) «jenes» (vertikal entfernt vom Sprecher und Angesprochenen, höher als sie).

ȳob (*haȳab*) «jenes» (vertikal entfernt vom Sprecher und Angesprochenen, niedriger als sie).

In fast allen andischen Sprachen unterscheiden die Demonstrativpronomina das sichtbare und nicht sichtbare Objekt. Die meisten Demonstrativpronomina sind in zwei Varianten vorhanden: mit Element *h-* in der Struktur und ohne *h-*. Z. B., in der Tschamalinischen Sprache sind folgende Demonstrativpronomina vorhanden: 1) *ab* (*ha^hb*) – im Handlungsfeld der 1. Person ohne Konkretisierung der vertikaler Lokalisation «dieses»; 2) *ob* (*hu^h-b*) – im Handlungsfeld der 2. Person ohne Konkretisierung der vertikaler Lokalisation «dieses / jenes»; 3) *adab* (*ha^hda^hb*) – im Handlungsfeld der 1. Person auf gleicher Höhe mit ihm «jenes»; 4) *udab* (*hu^hda^h-b*) – im Handlungsfeld der 1. Person auf gleicher Höhe mit ihm «jenes»; 5) *azhab* (*ha^hzha^hb*) – unten, im Handlungsfeld der 1. Person «jenes»; 6) *uzhab* (*hu^hzha^hb*) – unten, im Handlungsfeld

der 2. Person «jenes, niedriger»; 7) *a'ab* (*ha''la''b*) – oben im Handlungsfeld der 1. Person «jenes, höher»; 8) *u'ab* (*hu''la''b*) – oben im Handlungsfeld der 2. Person «jenes, höher».

Bemerkenswert ist, dass alle Demonstrativpronomina mit Element *h*- nasalisiert sind. Ähnliche hinweisende Elemente in Struktur der Personalpronomina in Achwach und Karatinisch wurden auch von Z. M. Magomedbekova herausgestellt [1967: 76; 1971: 104]. *h*- erfüllt hinweisende Funktion nicht nur in avaro-andischen, sondern auch in anderen dagestanischen Sprachen.

Das sichtbare und nicht sichtbare Objekt unterscheiden die Demonstrativpronomina in allen dagestanischen Sprachen. So, L. I. Zhirkow [1924: 134] meint, dass Element *h/ha* in Anlaut der avarischen Demonstrativpronomina *haw*, *hew*, *hayaw* hinweisende Funktion erfüllt. Die Pronomina mit dem Element *h* in der Struktur weisen auf das sichtbare Objekt, und die Demonstrativpronomina ohne *h* in der Struktur auf das nichtsichtbare Objekt, vgl.: *Hab* «dieses» (nah beim Sprecher, sichtbar); *Ab* «dieses» (nah beim Sprecher, nichtsichtbar); *Heb* «dieses / jenes» (mittelweit horizontal vom Sprecher entfernt, nah beim Adressaten, sichtbar); *Eb* «dieses / jenes» (mittelweit horizontal vom Sprecher entfernt, nah beim Adressaten, nicht sichtbar); *Hadab* «jenes» (horizontal weit entfernt vom Sprecher und Adressaten, sichtbar); *Dob* «jenes» (horizontal weit entfernt vom Sprecher und Adressaten, nicht sichtbar); *Halab* «jenes» (vertikal entfernt vom Sprecher und Adressaten, höher als sie, sichtbar); *Lob* «jenes» (vertikal entfernt vom Sprecher und Adressaten, höher als sie, nicht sichtbar). *Hayab* «jenes» (vertikal entfernt vom Sprecher und Adressaten, niedriger als sie, sichtbar). *Yob* «jenes» (vertikal entfernt vom Sprecher und Adressaten, niedriger als sie, nicht sichtbar). Zum Beispiel:

Hab mina dir bugo. «Das ist mein Haus» (wörtlich: «Dieses (nah bei mir, sichtbar) Haus mein ist»).

Heb mina dir guro. «Das ist nicht mein Haus» (wörtlich: «Dieses / jenes (mittelweit horizontal entfernt von mir, nah beim Adressaten, sichtbar) Haus nicht mein ist»).

Lob mina dir wasassul bugo. «Das ist meines Sohns Haus» (wörtlich: «Dieses (vertikal entfernt von mir und dem Adressaten, höher von uns, nicht sichtbar) Haus meines Sohns ist»).

Hayab mina dir inssul bugo. «Das ist meines Vaters Haus» (wörtlich: «Dieses (vertikal entfernt von mir und dem Adressaten, niedriger von uns, sichtbar) Haus meines Vaters ist»).

Wenn für die Gesprächspartner nicht wichtig ist, ob das Objekt sichtbar oder nichtsichtbar ist, werden folgende Demonstrativpronomina (von den oben erwähnten) gebraucht: *hab*, *heb*, *dob*, *yob*, *lob* also, sichtbare und «neutrale» Pronomina.

Die Lokaladverbien unterscheiden ebenso alle oben erwähnte lokalen semantischen Schattierungen. Das ist dadurch bedingt, dass diese Lokaladverbien von entsprechenden Demonstrativpronomina gebildet sind, vgl. av.: *hab* > *hanib* «hier» (im Handlungsfeld des Sprechers); *heb* > *henib* «hier» (im Handlungsfeld des Adressaten); *dob* > *doba* «dort» (horizontal entfernt vom Handlungsfeld des Sprechers und des Adressa-

ten); *lob* > *loba* «dort» (entfernt vom Handlungsfeld des Sprechers und des Adressaten, höher als sie); *yob* > *yoba* «dort» (entfernt vom Handlungsfeld des Sprechers und des Adressaten, niedriger als sie).

Die Tschamalinische Sprache verfügt über das reichste (unter den avaro-andischen Sprachen) System der Pronominaladverbien, die die Lokalisierung des Objekts in bezug auf die Gesprächspartner ausdrücken. Die Zahl der Pronominaladverbien in den Dialekten der Tschamalinischen Sprache schwankt zwischen 13 und 15), z. B.:

- 1) *a^h* (All. *aal, aaj*, El. *aanoo*) «hier (im Bereich des Sprechers)»;
- 2) *ak,a^h* (All. *a'l'a, a'l'al*; El. *ak,ano*) «hier (im Bereich der 1. Person ganz nah von ihm)»;
- 3) *ada^h* (All. *adi, adal*; El. *adanoo*) «hier (im Bereich der 1. Person, auf gleicher Ebene mit dem Adressaten)»;
- 4) *adak,a^h* (All. *ada'l'a, ada'l'al*; El. *adanoo*) «hier (an bestimmten Ort, im Bereich der 1. Person, auf gleicher Ebene mit dem Adressaten)»;
- 5) *azha^h* (All. *azhi, azhal* El. *azhanoo*) «hier (an unbestimmten Ort, im Bereich der 1. Person, niedriger als Gesprächspartner)»;
- 6) *azhk,a^h \ azhak,a^h* (All. *azha'l'a, asch'l'al*; El. *azhk,anoo*) «здесь (am bestimmten Ort, im Bereich der 1. Person, niedriger als Gesprächspartner)»;
- 7) *alk,a^h \ al'ak,a^h* (All. *a'l'a'a, a'l'al'al*; El. *alk,anoo*) «heir (am bestimmten Ort, im Bereich der 1. Person, höher als Gesprächspartner)»;
- 8) *u^h* (All. *ooj, ool*; El. *unoo*) «dort (am unbestimmten Ort), im Bereich der 2. Person»;
- 9) *ok,a^h* (All. *o'l'a, o'l'al*; El. *ok,anoo*) «dort (am bestimmten Ort, im Bereich der 2. Person)»;
- 10) *uda^h* (All. *udi, uddal*; El. *udanoo*) «dort (am unbestimmten Ort, im Bereich der 2. Person, auf gleicher Ebene mit dem Adressaten)»;
- 11) *ud(a)k,a^h* (All. *ud'l'a, ud'l'al*; El. *udk,anoo*) «dort (am bestimmten Ort, im Bereich der 2. Person, auf gleicher Ebene mit den Adressaten)»;
- 12) *uzh(a)k,a^h* (All. *usch'l'a, usch'l'al*; El. *uzhk,anoo*) «dort (an bestimmten Ort, im Bereich der 2. Person, niedriger als die Gesprächspartner)»;
- 13) *ul'a^h* (All. *ul'i, ul'al*; El. *ul'anoo*) «dort (am unbestimmten Ort, im Bereich der 2. Person, höher als die Gesprächspartner)»;
- 14) *ul'(a)k,a^h* (All. *ul'a'l'a, ul'a'l'al*; El. *ul'k,anoo*) «dort (am bestimmten Ort, im Bereich der 2. Person, höher als die Gesprächspartner)» [siehe auch: Magomedova 1990: 101-102].

Das sind die Pronominaladverbien nur in Form des Lokativkasus. Mit entsprechenden Elativ- und Allativformen, die die verschiedenen Bewegungsbedeutungen ausdrücken, reicht ihre Zahl bis 45.

Insgesamt drücken die Pronominaladverbien in den avaro-andischen Sprachen folgende Bedeutungen der Lokalisierung aus: 1. Die Lokalisierung «nah vom 1. Person» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 2. Die Lokalisierung «nah vom 2. Person» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 3. Die Lokalisierung

«horizontal weit entfernt vom Sprecher» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 4. Die Lokalisierung «horizontal weit entfernt vom Adressaten» – ist im Chamalinischen und im Karatinischen vorhanden; 5. Die Lokalisierung «höher als der Sprecher» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 6. Die Lokalisierung «höher als der Adressat» – ist im Chamalinischen und im Karatinischen vorhanden; 7. Die Lokalisierung «höher als Orientierungspunkt» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 8. Die Lokalisierung «über dem Orientierungspunkt» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 9. Die Lokalisierung «niedriger als Orientierungspunkt» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 10. Die Lokalisierung «unter dem Orientierungspunkt» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 11. Die Lokalisierung «vor dem Orientierungspunkt» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 12. Die Lokalisierung «hinter dem Orientierungspunkt» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 13. Die Lokalisierung «innen dem Orientierungspunkt» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 14. Die Lokalisierung «außer dem Orientierungspunkt» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 15. Die Lokalisierung «im Zentrum des Orientierungspunkts» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 16. Die Lokalisierung «am Rande des Orientierungspunkts» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 17. Die Lokalisierung «neben dem Orientierungspunkt» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 18. Die Lokalisierung «weit vom Orientierungspunkt» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 19. Die Lokalisierung «um den Orientierungspunkt» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden; 20. Die Lokalisierung «zwischen Orientierungspunkten» – ist in allen avaro-andischen Sprachen vorhanden.

Außer der Semantik der Lokalisierung des Objekts in bezug auf den Orientierungspunkt, drücken die Pronominaladverbien auch folgende Bewegungsbedeutungen aus: a) Die Annäherung des Objekts an diesen oder jenen Punkt der Oberfläche des Orientierungspunktes; b) Die Entfernung des Objekts vom entsprechendem Punkt des Orientierungspunktes; c) Die Annäherung an die Seite der Lokalisierung des Objekts auf dem Orientierungspunkt; d) Die Entfernung von der Seite der Lokalisierung des Objekts auf dem Orientierungspunkt; e) Die Bewegung durch den Punkt der Lokalisierung des Objekts auf dem Orientierungspunkt.

Das heißt, alle Bedeutungen der Lokalisierung können drei bis fünf Mal vervielfacht werden.

Es sei noch bemerkt, dass das mehrgliedrige deiktische System nur in den dagestanischen Sprachen vorhanden ist, die in hohen Bergen bzw. Gebirgen beheimatet sind. In den Sprachen der Völkerschaften, die das Flachland bewohnen, ist nur die horizontale Gliederung vorhanden. Daher äußern die Linguisten die Meinung, dass das Vorhandensein des mehrgliedrigen deiktischen Systems von der Umwelt der Bewohner abhängig ist. Aber es gibt in Dagestan die Völkerschaften, die noch höher in Gebirgen beheimatet sind und deren Sprachen nur dreigliedrige horizontale Entfernung unterscheiden.

Literatur

Zhirkov 1924 – Zhirkov L. I. Grammatika awarskogo jazyka. – Moskva.

Magomedova 1990 – Magomedova P. T. K charakteristike dejkitscheskich sistem tschamalinskogo jazyka// Wyrazhenije prostranstwennych odnoschenij w jazykach Dagestana. – Machatschkala. – S. 100-108.

Magomedova 2000 – Magomedova P. T. Tschamalinskij jazyk // Jazyki Dagestana. – Machatschkala – Moskwa. – S. 468-480.

Magomedbekova 1967 – Magomedbekova Z. M. Achwachskij jazyk, – Tbilisi.

Magomedbekova 1971 – Magomedbekova Z. M. Karatinskij jazyk, – Tbilisi.

Cercwadze 1965 – Cercwadze I. I. Andijskij jazyk, – Tbilisi, 1965.

ნ. მაჭავარიანი (თბილისი)

**ცხოველთა აფხაზური სახელწოდებების
სემანტიკურ-სტრუქტურული ანალიზი**

ენის ლექსიკის სემასიოლოგიური თვალსაზრისით შესწავლა უპირველესად ითვალისწინებს სიტყვის მნიშვნელობის დახასიათებას, მისი სემანტიკური სტრუქტურის აღწერას სინქრონულ დონეზე.

აღსანიშნისა და აღმნიშვნელის ურთიერთმიმართებაში საინტერესოა აღმნიშვნელის სემანტიკური აგებულება, მისი ლექსიკური სინტაგმატიკა, ენობრივი მეტაფორა.

ცნობილია, რომ ენობრივ ერთობებს ერთიმეორისაგან განასხვავებს აღსანიშნისა და აღმნიშვნელს შორის სხვადასხვაგვარი მიდგომა.

სხვადასხვა ენაში სხვადასხვაგვარადაა ასახული ობიექტური სინამდვილე: სივრცე, ბუნების მოვლენები, მცენარეთა თუ ცხოველთა სამყარო.

ენის ლექსიკის ამა თუ იმ უბანში უკუფენილია ენობრივი ერთობის ყოფის სხვადასხვაობა, რადგან ყოფის სხვადასხვაობა განსაზღვრავს სწორედ იმ თავისებურებებს, რომლებიც სხვადასხვა ენის ლექსიკური ფონდის შინაგან დანაწევებაში შეიმჩნევა.

აფხაზური ენის ძირითადი ლექსიკური ფონდის სოლიდური ნაწილი ცხოველთა აღმნიშვნელ სახელებს მოიცავს.

სემანტიკური თვალსაზრისით ცხოველთა ლექსიკა შეიძლება დაიყოს შინაურ და გარეულ, მდებარებითი და მამრობითი სქესის, ნაშიერთა სახელწოდებებად.

სტრუქტურული თვალსაზრისით ცხოველთა ლექსიკაში გამოიყოფა სხვადასხვა მოდელეები.

1. ცხოველთა სახელწოდებანი წარმოდგენილია გაუფორმებელი ფუძით, სიტყვათმაწარმოებელ აფიქსთა გარეშე: აჟი „ძროხა“, აცი „კამეჩი“, აჯმა „თხა“, აცგუ „კატა“, აბ „ბოტი, ვაცი“, ატასა „ცხვარი“, აჰიგნაფ „თაგვი“, აჰია „ღორი“, აჟა „კურდღელი“, ათგ „ვერძი“, აბგა „მგელი“, აზგ „ცხენი“.

2. ცხოველთა სახელწოდებებს ერთვის მამრობითი სქესის ცხოველფორიენლთა აღმნიშვნელი -ღ ნახევარსუფიქსი: ათღლ „ყონი“, აბაღლ „გაცი“, აციღაღლ „კურო“, აჰიაფაღლ „კერატი“. საგულისხმოა, რომ აღნიშნული

-ლ ელემენტს დაირთავს აკიტალ⁷ „კვერცი“ ლექსემაც.

ცხოველთა მამრობითობის აღსანიშნავად გამოიყენება აგრეთვე -აბ ნახევარსუფიქსი. ამ სუფიქსის ამოსავალი მნიშვნელობა არის „მამა“: აბ „ბოტი“, აცოგოაბა (ბზ.) აცოგოაბ „ხვადი კატა“, აბლაბ „ხარ-ჟიხვი“, ახაბა „მამალი ცხენი“, ახტა „ვაყა“.

3. ცხოველთა სახელწოდებებს მდედრობითობის აღსანიშნავად ერთვის მდედრობითი სქესის აღმნიშვნელი ნახევარსუფიქსი -ფს: აცგოაფს „ძუ კატა“, ახადაფს „ჭაკი ვირი, ფაშატი, ვირი, ხრდალი“, აჟაფს „დედა-ლი კურდღელი“;

მდედრობითობის გამოსახატავად გამოიყენება აგრეთვე -ან ნახევარსუფიქსი, რომლის ამოსავალი მნიშვნელობა არის „დედა“: ახან „ფაშატი“.

4. ნაშიერთა სახელებს ერთვის დემინუტივის -ს სუფიქსი: ასღს „ბატკანი“, აძღს „თიკანი“, აჰიღს „ხბო“, აცოწღს „მოზვერი“, აშგშ < აშღს „გოჭი“.

აღნიშნული სუფიქსი, როგორც ქეთევან ლომთათიძემ გაარკვია, მომდინარეობს აწღს (ბზ. აწ'ს) „ჩიტი“ ძირიდან, რომელიც შემდეგ განზოგადდა და ნაშიერთა აღმნიშვნელ სინორჩე-სიპატარავის გამომხატველ სუფიქსად იქცა.

ნაშიერთა -ს სუფიქსიან სახელებს მრავლობითში -ს ჩამოსცილდება და მის ადგილას დაერთვის -რ(ა) სუფიქსი. ასღს „ბატკანი“, ასარა „ბატკნები“, აჰიღს „ხბო“, აჰიარა „ხბორები“.

5. გარეულობის აღსანიშნავად ცხოველის აღმნიშვნელ სახელის ფუძეს წინ ერთვის აბნა „ტყე“ ლექსემა: აბნაცო „ხარ-ირემი“, აბგნა „ტახი“, აბნააცო ხარ-ირემი“ აბგნა „ფურ-ირემი“. ეს სიტყვა -აბნა „ტყე“ გამოდის მსაზღვრელის როლში და დგას საზღვრულის წინ. აფხაზურში მიმართებითი ზედსართავით გამოხატული მსაზღვრელი წინ უძღვის საზღვრულს.

6. ცხოველთა სადგომის, შემოზღუდული სივრცის აღსანიშნავად ცხოველის აღმნიშვნელ ფუძეს ერთვის -რთა /-თრა სუფიქსი, აჟო-თრა „ბოსელი“, აჰიგსთრა „სახბორე“.

ეს სუფიქსი უნდა მომდინარეობდეს ათრა „სორო“ ფუძისაგან, რომლის მნიშვნელობაც გაფართოებულია და ამჟამად, ზოგადად შემოზღუდული სივრცის აღსანიშნავად იხმარება.

7. ცხოველთა სიმრავლე აღინიშნება ნივთთა კატეგორის -ქია სუფიქსით: ახ-ქია „ცხენები“, აჟო-ქია „ძროხები“ ან კრებითობის -რა სუფიქსით. შესაძლოა -რა და -ქია სუფიქსების ერთდროული დართვაც: აჰა-რა-ქია „ბატკნები“, აჰიარა-რა-ქია „ხბორები“. ასეთ შემთხვევებში, ვფიქ-

რობთ, დაჩრდილულია წინამავალი -რა სუფიქსის ფუნქცია და ფუძე ხელმეორედ არის გაფორმებული ნივთთა კატეგორიის მრავლობითობის სხვა სუფიქსით.

სიხშირის მიხედვით ცხოველთა აღმნიშვნელ სახელწოდებებში პირველ ადგილზე ოდენფუძიანი წარმოებაა, მეორე ადგილზე გარეული ჯიშების აღმნიშვნელი სახელწოდებებია, რომლებიც აბნა „ტყე“ ლექსე-მას შეიცავს, ბოლო ადგილი ვითარებით ზედსართავ სახელდართულ ფუძეებს უკავია. ასეთებია აბგახიჰჰ „მელა“, ზედმიწევნით: მგელი პატარა“, აბგადღუ „მგელი“, სიტყვასიტყვით: „მგელი დიდი“. ამ შემთხვევაშიც აფხაზურ ენაში არსებული მოდელი, საზღვრულ-მსაზღვრელის ხმარებისა, დაცულია. ვითარებითი ზედსართავით გამოხატული მსაზღვარელი მოსდევს საზღვრულს.

აღსანიშნავია აგრეთვე ისეთი შემთხვევები, როდესაც ცხოველთა აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინები ამჟამად არსებით სახელად ქცეული ზმნური ფუძეებია: ალალა „ირაო საქონელი“ (მდრ. ა-ლა-ლა-რა „რამეში შიგ შესვლა“), აგრეთვე -ხ სუფიქსით ნაწარმოები სახელწოდება ა-შია-რა-ხ „ნადირი“ (მდრ. ა-შია-რა „ნადირობა“).

Н. М а ч а в а р и а н и (Тбилиси)

**Семантико-структурный анализ названий
животных в абхазском языке**

При изучении языка с семантической точки зрения в первую очередь принимается во внимание характеристика значения слова, описание его семантической структуры на синхронном уровне.

В соотношении означаемого и означающего особый интерес вызывает структура означающего, его лексическая синтагматика, языковая метафора.

Известно, что языковые общности отличаются друг от друга различным подходом к означаемому и означающему.

Каждый язык по-разному членит объективный мир: пространство, явления природы, животный и растительный мир.

В той или иной области лексики отражено разнообразие бытия языковой общности, именно разнообразие бытия определяет те особенности, которые отмечаются во внутреннем членении лексического фонда разных языков.

Солидная часть основного лексического фонда абхазского языка содержит названия животных. С семантической точки зрения лексику, обозначающую животных, можно разделить на следующие группы: домашние и дикие животные; женского и мужского пола; детеныши.

Со структурной точки зрения в лексике названий животных выявляются разные модели.

1. Названия животных представлены неоформлено, без словообразовательных аффиксов:

აჟო „корова“, асо „буйвол“, აჟმა „коза“, асгú „кошка“, аb „козел“, аwаsа „овца“, аhоэnар „мышка“, аhоа „свинья“, აჟა „заяц“, аtэ „баран“, аbგа „волк“, асээ „лошадь“.

2. К названиям животных присоединяется полусуффиксальный показатель -γ̃, обозначающий животных и птиц мужского пола: аtэγ̃ „баран“, аbаγ̃ „козел“, асоаγ̃ „бугай, бычок“, аhоараγ̃ „хряк“. Следует отметить, что элемент -γ̃ присоединяется также к лексеме აqოtаγ̃ „яйцо“.

Для обозначения животных мужского пола используется также полусуффиксальный элемент -аb. Исходное значение этого суффикса „отец“: аb „козел“,

асогоаба (бз.), асогоаб „кот“, абуаб „тур“, ас̣аба „жеребец“.

3. Для обозначения животных женского пола к слову присоединяется показатель женского рода – полусуффиксальный элемент -ps: асгоарс „кошка“, ас̣адарс „кобыла“, аҗарс „зайчиха“. Для выражения женского пола также применяется полусуффиксальный элемент -ап, исходное значение которого „мать“: ас̣ап „лошадка“.

4. Для обозначения детенышей к слову присоединяется суффикс деминутива -s: ас̣эс „ягненок“, аз̣эс „козленок“, аһоэс „теленок“, асоҗэс „бычок“, аҗэҗ < аҗэс „поросенок“.

Указанный суффикс, по мнению К. В. Ломтатидзе, происходит от корня ас̣эс (бз. ас̣ós) со значением „птица“, который впоследствии приобрел отвлеченное значение и преобразовался в суффикс со значением детенышей животных.

Названия животных с суффиксом -s теряют его в формах множественного числа, и на его месте появляется суффикс -(а): ас̣эс „ягненок“, асага „ягнята“, аһоэс „теленки“, аһоага „телята“.

5. Для обозначения диких животных к основе названия животного в начальной позиции присоединяется лексема абна „лес“: абнасo „самец оленя“, абнаһоа „кабан“, абн̣с̣асo „самец оленя“, абн̣с̣а „самка оленя“. Слово абна „лес“ выступает в роли определяющего и стоит перед определяемым. В абхазском языке определяющее, выраженное относительным прилагательным, находится в препозиции по отношению к определяемому.

6. Для обозначения места стоянки животных ограниченного пространства к основе названия животного присоединяется суффикс -рта /-тра: аҗо-тра „хлев“, аһоэстра „телятник“.

Этот суффикс, очевидно, происходит от основы atra „нора“, значение которой расширилось и сейчас используется для обозначения ограниченного пространства вообще.

7. Множественное число животных обозначается суффиксом категории вещи -коа: ас̣-коа „лошади“, аҗо-коа „коровы“ или же суффиксом собирательности -га. Возможно одновременное присоединение суффиксов -га и -коа: асага-коа „ягнята“, аһоа-га-коа „телята“. В таких случаях, думаем, затемнена функция предшествующего суффикса -га, и основа оформлена вторично другим суффиксом множественности категории вещи.

По частотности употребления в названиях животных первое место занимают образования с одной только основой, неоформленные; на втором месте – названия диких животных, содержащие лексему абна „лес“; последнее место занимают основы с качественными прилагательными. К таковым относятся абҗахоэҗэ „лиса“ (досл.: маленький волк), абҗадэу „волк“, (досл.: большой волк). И в этом случае соблюдена существующая в абхазском языке модель определяемого – оп-

ределяющего, а именно: определяющее, выраженное качественным прилагательным, следует за определяемым.

Нужно отметить также такие случаи, когда общие термины, обозначающие животных, в наше время представляют субстантивированные глагольные основы: *alala* „бесхозный скот" (ср. *a-la-la-ra* "войти куда-либо или во что-то"), а также *a-šoa-ra-x* „зверь", образованное с помощью суффикса *-x* (ср. *a-šoa-ra* „охота").

N. M a c h a v a r i a n i (Tbilisi)

Semantico-structural analysis of animals' Abkhaz names

S u m m a r y

Studying language vocabulary from semasiologic viewpoint foresees first of all characterization of a word's meaning, describing its semantic structure on synchronic level.

For interrelation of a denotative and a denotator, a semantic structure of a denotator, its lexical syntagmatics, language metaphor are noteworthy.

It is well-known, that different approaching between a denotative and a denotator differs from each other language unities.

Objective reality is differently reflected in different languages: space, natural disasters, world of plants and animals.

Different life of a language unity is mirrored in this or that area of a language vocabulary, as different life defines those peculiarities, which are observable in inner fragmentation of a lexical fund of different languages.

A great part of a basic lexical fund of Abkhaz is the names denoting animals.

According to semantic viewpoint, animal vocabulary can be divided into the names of domestic and wild, female and male and posterities.

Different models are distinguished in animals vocabulary from the structural viewpoint.

1. Names of animals are given with an unmarked stem, without word-forming affixes: **ažo** „a cow“, **aco** „a buffalo“, **ažma** „a goat“, **acgú** „a cat“, **ab** „a billy-goat“, **awasa** „a sheep“, **ahoənap** „a mouse“, **ahoa** „a pig“, **aža** „a hare“, **atə** „a ram“, **abga** „a wolf“, **ačəə** „a horse“...

2. A half-suffix **-γ** denoting male animal and bird is added to animals names: **atəγ** „a ram“, **abayγ** „a billy-goat“, **acoayγ** „a bullock“, **ahoapayγ** „a steer“. It is noteworthy, that the mentioned **-γ** element is added to **aqotayγ** „an egg“ lexeme.

A half-suffix **-ab** is also used to denote a male animal. An initial meaning of this suffix is „a father“: **ab** „a billy-goat“, **acogoaba** (Bz.), **acogoab** „a male cat“, **abyab** „a male wild goat“, **ačába** „a male horse“, **axta** „a stallion“.

3. A half-suffix **-ps** denoting female gender is added to the names of animals: **acgoaps** „a female cat“, **ačadaps** „a jenny“, **ažaps** „a female hare“.

A half-suffix **-an** an initial meaning of which is ‘a mother’ (**ačan** „she-ass“) is also used to denote female animal.

4. A suffix **-s** of diminutive is added to the names of posterities: **asəs** „a lamb“, **ažəs** „a (goat) kid“, **ahoəs** „a calf“, **acoçəs** „a bullock“, **ašəš < ašəs** „a piglet“.

The mentioned suffix, as Ketevan Lomtadze researched, comes from a **açəs** (**ačəs**) „a bird“ root, which then was generalized and became a suffix denoting posterities and expressing their littleness.

In plural in the names of posterities with **-s** suffix, this **-s** is changed into **-r(a)** suffix: **asəs** „a lamb“ – **asara** „lambs“, **ahoəs** „a calf“ – **ahoara** „calves“..

5. A lexeme **abna** „forest“ is added before a stem of a name denoting an animal to denote wildness: **abnaco** „a stag“, **abən hoa** „a boar“, **abnčaco** „a stag“, **abənčaa** „a hind“. The word **abna** „a forest“ has a role of a determinandum and stands before a determinatum. In Abkhaz determinandum expressed by a relative adverb is before a determinatum.

6. A suffix **-rta /-tra** is added to a stem expressing an animal, to denote animals' dwelling place: **ažo-tra** „a cow-shed“, **ahoəstra** „a calf-shed“.

This suffix must be come from **atra** „a hole“ stem, the meaning of which is generalized and at present it is used generally to denote a walled-off space.

7. Multitude of animals is expressed by **-koa** suffix of material category: **ač-koa** „horses“, **ažo-koa** „cows“, or by **-ra** collective suffix. Simultaneous adding of **-ra** and **-koa** suffixes is also possible: **asa-ra-koa** „lambs“, **ahoa-ra-koa** „calves“. We believe, that in this case function of the preceding **-ra** suffix is shaded and other plural suffix of material category is again added to a stem.

According to frequency, in the names denoting animals on the first place is only stemmed formation, on the second place – the names which contain **abna** „forest“ lexeme denoting wildness, on the last place – circumstantial adverb name-added stems, such as **abgaxoəčə** „a fox“, exactly „a little fox“, **abgadəu** „wolf“, exactly „a big wolf“. In this case, the model of using determinandum-determinatum existing in Abkhaz is preserved. A determinatum is followed by a determinandum expressed by a circumstantial adverb.

The cases are also noteworthy, when the general terms denoting animals are verbal stems changed into a noun: **alala** „cattle“, (cf.: **a-la-la-ra** „entering in smth.“), also, the stems formed by **-x** suffix: **a-šoa-ra-x** „wild animals“ (cf.: **a-šoa-ra** „to hunt“).

3. М. О ц о м и е в а - Т а г и р о в а (Махачкала)

**Способы выражения единичности и множественности
в аварской топонимике**

Основной функцией топонимов является, как известно, функция адресная. «Все на земле имеет свой адрес, – пишет известный топонимист Э. М. Мурзаев, – этот адрес начинается с места рождения человека. Родное село, улица, на которой он живет, город, страна – все имеет свои имена». Совокупность таких адресных географических названий в данном языке составляет его топонимическое пространство (Бондалетов 1983:30). А это топонимическое пространство имеет, в какой-то степени, свои категории количества, времени и пространства. Категории количества, времени и пространства, являясь объектом исследований математиков и философов, в то же время, как понятийные категории, выражающиеся средствами языка, подлежат компетенции лингвистов – с точки зрения выявления и установления многообразных формальных средств и способов обозначения в языках этих понятийных категорий. Некоторые лингвисты утверждают, что понятия категории единичности и множественности не тождественны грамматической категории числа. Грамматическое число представляет собой лишь один из многих способов обозначения в языке этих категорий (Холодович 1946: 16 – 21; Рифтин 1946: 37 – 49; Тронский 1946: 54; Цинциус 1946: 73 – 76; Козин 1946: 122; Новикова 1960: 125 – 141; Скорик 1961: 139 – 155; Меновщиков 1962: 118 – 125; Панфилов 1962: 91 – 118). Кумахов М. А. в статье «Число и грамматика» (ВЯ, 1969, № 4) анализирует обширный материал по способам выражения грамматического числа в языках абхазо-адыгской группы с типологическими параллелями из других языков.

В работе сопоставляются лишь универсальные способы выражения единичности и множественности топонимов посредством грамматических форм числа и категории собирательности. Единственное число обозначается звательной формой имени (нулевая форма). Географические названия в большинстве употребляются только в единственном числе в каком-то из местных падежей и обозначают единичный объект (*singularia tantum*). Например: *Гочло*, *Хунзахъ*, *Гьамуци*. *Гобода*, *Гьоцалъ* и т. д.

Есть села и объекты, у которых в названиях употребляется, как было сказано выше, нулевая форма: с *Хажиаул*, с *Хажидада*, местность *Ярумпоч* «Ярим-Почта», *Цемер*, *Хубар*, *Надар*, *Нукьущ*, *Нуцалавал* «Муцал-аул», *Манасавал* «Ма-

нас-аул», местность *Макъас, Магъар, КӀудиябросо, КӀогъор, Къусур* «Кусур», *Къасумкент, Къакъаюрт, Костек, Кахулай, Инчхе, Жунгут, Дусрахъ, Дилим, Датун, Дагъбаш, Пумаротар*, местность *Паякъакъа, Палитала, Гадилянгъишюрт, Гъоор, ГъаркӀас*, местность *Гъутан*, местность *Гъудуш, Гъозтала, Гъизилиюрт, Гъведиш, Гъаякент*, местность *Гъараногъай, Гъазиюрт, Гъазанищ, Гъабчугъай, Гунбет, Буртунай, Бавтугъай, Ахътубе, Ахъайтала, АсхӀабилкули, Алмахъ, Агъачавул, Паща «Аша»* и т. д. Как видим, в данной форме встречаются и простые, и сложные слова.

Форма множественного числа в названиях аулов или других географических объектов почти не встречается в аварском языке. Возможно, что такие ойконимы как *Агъул, Къадал, Рутул* есть самоназвание народностей на территории Дагестана. Топоним *Дубки* – заимствование из русского языка, который происходит от слова «дуб» *микк* – «местность, где растут дубовые деревья».

Форма множественного числа от названия аула, селения или местности употребляется для обозначения жителей данного аула или данной местности. Можно выделить следующие формы их образования:

1. Основа слова + аффикс *-сел*:

Агъада – агъадисел

2. Усечение аффикса местного падежа:

Акнада – акнадисел

2.1. -усечение *-да, -тӀа, -и(б), -ахъ* без изменения в корне:

АнсалтӀа – ансал, ансалтӀисел,

Тануси – тӀанус

Бетелда – бетел, бетелдисел

Хунзахъ – хунз

Гъумеки – гъумек

Кутиши – кутиш

ГъаркӀас – гъеркӀес

Бекъиль – Бекъ

Гъигъаль – гъигъал

Бетелда – бетел

Гъолокъ – гъалкъал

Гъидадь – гъид

ГъоцӀаль – гъацӀал

Гахъуца – гахъуц

ГӀаймаки – гӀамек, гӀамик

Къелеб – къел

ГӀалахъ – гӀалхъал

КӀикӀуни – кӀикӀун

Зирани – зирен

МелъелтӀа – мелъел

Игъали – игъил

Муцули – муцул

ИнкӀвалитӀа – инкӀвел

Рилъаб – рилъ

ИштӀибури – иштӀал

Рисиб – рис

Къудукъ – къаркъал

Рихъуни(б) – рихъун

Къосрода – къасрал

Ингишу – ингиш

КӀикӀуни(б) – кӀикӀун

2.2. -усечение аффикса местного падежа с изменением в корне:

БакъайчӀи – бекъечӀ

БуцӀра – буцӀул

Ругъжа – ругъеж

Гъамсукъ – гъенс

Сугъраль – сугъул

Гъазанищ – гъезден

Харахъи – херехъ

Гъарани – гъерен

<i>ХарачIи – херечI</i>	<i>Гъенеколо(б) – гъенел</i>
<i>Хелекьюри – хелкъал</i>	<i>ГъацIалухъ – гъецIел</i>
<i>Балахьуни – белехъ</i>	<i>Гъачада – гъечел</i>
<i>Хьаргаби – хьергеб</i>	<i>Гъоор(иб) – гъаал</i>
<i>ХIоцо – хIец</i>	<i>Гъунухъ (Гъонохъ) – гъенх</i>
<i>ХIурухъ – хIехъ</i>	<i>ГIасаб – гIес</i>
<i>ЦIадахIари – цIедехI</i>	<i>ГIашилIа – гIеш</i>
<i>ЦIатанихъ – цIетен</i>	<i>Кванхидаль – квенх</i>
<i>Чанаб – чутIун</i>	<i>Кудали – кудел</i>
<i>ЧиркъатIа – чIеркъ</i>	<i>Кутлаб – кутел</i>
<i>Шагъада – шегъ</i>	<i>КъахIиб – къехI</i>
<i>Шамгъада – шемгъ</i>	<i>Къучраб – къучур</i>
<i>ЩулалъутIа – щелель</i>	<i>Къорош – къеш</i>
<i>Щулани – щулен</i>	<i>ЛъагIилухъ – лъегIел</i>
<i>БацIада – бецI</i>	<i>Могъроб – мугъур</i>
<i>Бугънада – бугъун</i>	

3. Прибавление к названию топонима аффиксов множественности *-ал, -ел*:

<i>Ансухъ – ансухъел</i>	<i>Гелбахъ – гелбахъал</i>
<i>БежтIа – бежтIал</i>	<i>Урма – урмал</i>

4. Прибавление к названию топонима аффикса множественности *-асел* (если слово оканчивается на гласный), *-есел* (если слово оканчивается на согласный):

<i>Ахакъ – ахакъ-есел</i>	<i>Гъонода – гъонод-асел</i>
---------------------------	------------------------------

5. Словообразование без изменения в корне:

5.1. – прибавление аффикса *-ял* (если слово оканчивается на гласный):

<i>Ахъайтала – ахъайталаял</i>	<i>Гертма – гертмаял</i>
--------------------------------	--------------------------

5.2. – прибавление аффикса *-иял* (если слово оканчивается на согласный):

<i>КIахъ – кIахъиял=</i>	<i>Къохъ – къахъиял</i>
--------------------------	-------------------------

6. Название селения может обозначать его жителей:

<i>Байикъ – байикъ</i>	<i>Жунгут – жунгут</i>
------------------------	------------------------

7. При усечении аффикса местного падежа + аффикс *-ал*:

7.1. – без изменения в корне:

<i>Бакълъ-ухъ – бакълъ-ал</i>	<i>Инхо – инхвал</i>
<i>Бухт-и(б) – бухт-ал</i>	<i>ТIукиIа – тIукал</i>
<i>Гену(б) – генал</i>	

7.2. – с выпадением второго гласного в слове:

<i>Гъонохъ – гъанхъал</i>	<i>Къохъ – къахъал</i>
<i>Гъамуци(б) – гъамицал</i>	<i>МочIохъ – мачIхъал</i>
<i>Гъандихъ – гъандхъал</i>	<i>Мугурухъ – маграл</i>
<i>ГIебутIа – гIебтIал</i>	<i>Нукъуц – накъцал</i>
<i>КъулецIма – къвалцIал</i>	<i>Унсоколо – ансал</i>

1. аффикс *-сел*;
2. усечение аффиксов местных падежей;
3. аффиксы *-ал, -ял*;
4. аффиксы *-асел, есел*;
5. аффикс *-иял*;
6. Название населенного пункта – название жителей;
7. Аффикс *-би*;
8. Аффикс *-лал*;
9. Аффикс *-вал*;
10. Аффикс *-ул*;
11. Аффикс *-гбул*;
12. Аффикс *-рил*;
13. Аффикс *-ер*.

Все эти аффиксы можно объединить в следующие группы:

I. Аффиксальное словообразование.

1.1. Продуктивные аффиксы;

1.1.1. Аффиксы *-ал, -ял, -ел, -ул*, в которых можно выделить общий суффикс *-л*;

1.1.2. Аффикс *-би*.

1.2. Непроизводные аффиксы (единичные примеры): *-лал, -вал, -гбул, -рил*, в которых возможно также выделить суффикс множественности *-л*, и *-ер*.

II. Безаффиксальный способ образования оттопонимных слов.

1. Усечение аффиксов.

2. Название селения – название жителей селения.

Таким образом, все топонимические названия имеют только единственное число. Как видим из вышеперечисленных примеров, слова-названия жителей населенных пунктов образуются посредством определенного количества аффиксов, среди которых встречаются и единичные примеры.

Из словообразовательных аффиксов, обозначающих оттопонимические названия жителей в единственном числе, продуктивными являются: *-сев, -сей, -ев, -ей, -ав* (*газалав* «мужчина из селения Гозолоколо»), *-ай* (*газалай* «женщина из села Гозолоколо»).

Проанализированный топонимический материал показывает, что в двусоставных топонимах аффиксальное оформление в оттопонимических образованиях получает второй член. Интересно, что именно исходные формы, имена нарицательные, послужившие основой для топонимических образований, в своих словообразовательных системах таких аффиксов, как правило, не имеют. Можно, например, сравнить широкоупотребительные слова *кули* > *коло-б* > *коло-сев* в топонимических образованиях типа *гозолоколо-сев* или *газал-ав* «житель с. Гозолоколо», *ГуртАколо-сев* «житель с. Уртаколо», и полное отсутствие производных такого типа от нарицательного слова *кули* – *коло-да-сев* (местн. п. 1 сер.). Эти примеры свидетельствуют об иной словообразовательной системе у топонимических образований, в отличие от нарицательной лексики, на что указывал Б. А. Серебренников в статье «О методах изучения топонимических названий» (ВЯ, 1959, № 6: 36 – 37).

Значение собирательной множественности может быть выражено и аналитическим способом посредством сочетания имени *чи*, *чагЛи*, *Гадамал* с семантикой обобщенного собирательного значения. Например: *КIарамIаса чи// чагЛи // Гадамал* «люди из села Карата». Такие примеры образуются по форме: «название села + -са (аффикс местного падежа) + *чи // чагЛи // Гадамал*». Очень интересны примеры со словом *чи* (ед. ч.), которые могут употребляться как *singularia* так и *pluralia tantum*: *СалтIаса чи* «человек, люди из селения Салта» – *СалтIаса Гадамал* «люди из селения Салта».

Таким образом, можно сделать следующий вывод: в оттопонимических словах существуют такие семантические типы собирательной множественности, как:

1. Аналитический способ.
2. Синтетический способ.

Нужно отметить, что изучение топонимического пространства с вышеуказанной точки зрения актуально как с собственно языковой стороны, так и с позиции экстралингвистики, т.е. это возможность более глубоко и всесторонне постигнуть историко-культурный облик народа и его территории.

Литература

- Козин 1946** – Козин К.А. К вопросу о показателях множественности в монгольском языке // Уч. зап. Серия филологических наук, № 10, 122;
- Кумахов 1969** – Кумахов М. А. Число и грамматика // ВЯ, № 4;
- Меновщиков 1962** – Меновщиков Г. А. Грамматика языка азиатских эскимосов. – Москва – Ленинград, 118 – 125;
- Новикова 1960** – Новикова К. А. Очерки диалектов эвенского языка. – Москва – Ленинград, 125 – 141;
- Панфилов 1962** – Панфилов В. З. Грамматика нивхского языка. – Москва – Ленинград, 91 – 118.
- Рифтин 1946** – Рифтин А. П. Из истории множественного числа. // Уч. зап. Серия филологических наук, № 10, 37 – 49;
- Серебренников 1959** – Серебренников Б. А. О методах изучения топонимических названий // ВЯ, № 6: 36 – 37.
- Скорик 1961** – Скорик П. Я. Грамматика чукотского языка. – Москва – Ленинград, 139 – 155;
- Тронский 1946** – Тронский И.М. К семантике множественного числа в греческом и латинском языках // Уч. зап. Серия филологических наук, № 10, 54;
- Холодович 1946** – Холодович А. А. Категория множества в японском в свете общей теории множественности в языке. // Уч. зап. Серия филологических наук. № 10, 16 – 21;
- Цинциус 1946** – Цинциус В. И. Множественное число имени в тунгусо-маньчжурских языках // Уч. зап. Серия филологических наук, № 10, 73 – 76;

Z. O t s o m i e v a - T a g i r o v a (Makhachkala)

Expressive means of singular and plural in the Avar toponymics

S u m m a r y

"Toponymy of any territory in all its variety appears closely associated with each other in a number of invisible filaments, about the presence of which we know only when as a result renaming of some objects is uncomfortable to use separate toponyms" (Superanskaya, 1985:107). It is accounted for the facts that place-names on each historically or the certain system is formed the geographically selected territory. As Murzaev E. M. marks in the article "Toponymy and geography" under the toponymy system it is necessary to understand the aggregate of specific features or signs, appropriately repetitive in process of forming geographic names and in their modern stability (1963:14).

It becomes obvious from the analysis of linguistic sources that term "renaming" has appeared recently. In the linguistic phenomenon is first described in the article by Devkina V.D. "Renaming" (1984:3-30). Traditionally new words are name units, naming new realities. Renaming is beyond this picture of neologisms because they are new not on contents, but in a due form: continuing to exist a reviewer gets a new nomination.

Comparing the renaming with other lexical phenomena likeness is marked with variants: by synonyms, parallels, paraphrases and fashionable words which are based on the identity values of the words. By the major point of their contiguity, to our minds, they are united around one circle of problems, which we suggest to name after Shemchuk Yu.M. (2005:116), by violation of stability of lexical composition of the system. They form group around referent, but fit for his name from different sides. Renaming is examined by linguistic diachrony, while variants, synonyms, parallels and paraphrases are synchronous units.

Organizing moments in the toponymy system in an inventory of the names and its location in relation to other words of the language which they are used in and also territory which it all takes place in. considering scopes of renaming, it is necessary to take into account the possibilities of the following types of relations:

- classic case of complete oblivion of "old toponym";
- primary replacement renaming of former words in a certain situation, of the terms which nomination is inseparable;
- parallel use with the stake of preference of renaming.

In composition of toponyms list of renaming can be divided into:

1) most the mass presented nominal types, being standards for other names of the same groups;

2) relatively recent toponyms for which concept of norm and system has not been fully established yet.

The structural analysis of renaming allows to assert that the process of renaming of denotates flows not only on a chart "word>word" (*qahāib* > *Soveŧskoe*), but also on the charts of "sentence, combination of words>word" (*Cəpe rakāuleb baqalda* > *Cəre-rakāida*) is the "Observant point, letters, where an observant point is located"), "word>combination of words" (*halhana* > *Kilŧāŧa*).

Thus, among the new names, it is possible to select the names , information:

- in honour or in memory of the glorified people;
- names-characters of this epoch: in the Soviet period.

It is necessary to fit for the concept of renaming wider: to take into account both different-designed words and units. By the result of formal approach to the solution to the problems of tipology , there is the selections of two groups of units:

1. separate words;
2. syntactic constructions as combination of words or suggestion.

მ. ტ ა ბ ი ძ ე (თბილისი)

„უცხო“ აღმნიშვნელი ლექსიკა ქართულში

სიტყვები (კონტექსტის გარეშე) ფუნქციური ნიშან-თვისებებით არ ხასიათდებიან. ძირითადად მათ ცალკე, ტექსტის გარეშე არც ექსპრესიული შეფერილობა ახლავთ. ანუ მათი ექსპრესიულობის მარკირება კონტექსტზეა დამოკიდებული. არის მოსაზრება, რომ ე. წ. ნეიტრალური ლექსიკის ნეიტრალურობას განაპირობებს არა მისი უფერულობა, არამედ ის, რომ მის ფონზე უკეთ წარმოჩნდება სხვა ლექსიკური პლასტების ემოციური შეფერილობა.

ქართულში სემანტიკურად „სხვა“ უფრო ნეიტრალურია, ვიდრე „უცხო“, ხოლო ისეთი „უცხო“, რომელიც ფიზიკურად (ტერიტორიულად) სხვაგანაა, შორსაა, სხვადასხვა პლასტებში განთავსდება:

I. „უცხო“ ნეიტრალური შეფასება. იგი ობიექტურად სხვაა და მის მიმართ ენა გარკვეულ ეტიკეტს იცავს (უცხო, უცნობი, იქეთური, მოსული, სტუმარი („შენ ხომ სტუმარი არა ხარ, შინაური ხარ“), არაჩვენებური;

II. „უცხო“ შეფასება, როგორც სახიფათოსი, მას ისეთი თვისებები არა აქვს, რომლებიც აუცილებელია პოზიტიური შეფასების მისაღებად, იგი: ა) „ურჯულა“, „უჯიშა“, „უწესა“; ბ) მოსელის ფორმითაა საშიში: „მომხდურია“, „მოვარდნილია“, „შემოჩვეულია“; გ) იმგვარი თვისებების მქონეა, რომელიც ადგილობრივი ცხოვრების წესის უპატივცემულობას ან ვერგაგებას ნიშნავს: „ყრუა“, „მოსისხლეა“, დ) ყველაზე მიუღებელი ისაა, ვისაც ჰქონდა პოზიტიური თვისებები და დათმო, უარყო ისინი: ამ გზით გაუცხოება და მტრობანარევი სიშორეა გადმოცემული, ამ შინაარსს, ჩვეულებრივ, წინავეითარების მაწარმოებლებით გადმოსცემენ (ნამეგობრადი (ვინც მეგობარი იყო და აღარ არის), ნაქმრევი, ნაცოლარი, ნაძმევი, ნამოყვრადი; ძლიერი ექსპრესია მოდის განსაკუთრებით გადაზმნისწინიანი მიმღებებიდან, როგორიცაა „გადარჯულეული“, „გადაგვარებული“, „გადაჯიშებული“ და ა. შ. ამ სიტყვების ექსპრესიული ძალა მარტო ზმნისწინში კი არაა, არამედ იმ გზაშიც, რომელიც სახელმა ჯერ გაზმნაების, მერე მიმღებობად ქცევისას შეიძინა (ჯიში – ჯიშობს – იჯიშა – გაჯიშდა//გაჯიშიანდა – გაჯიშიანებული – გადაჯიშდა – გადაჯიშებული); ყველა ახალი ფაზა ამ ფუძისათვის ექსპრესიის ახალი მასშტაბის მომტანია და აქედან „ვარდნა“ „გადა“ ზმნისწინის მე-

შეეობით უფრო დიდ დანაკარგთანაა დაკავშირებული, ვიდრე ამას მარტო ჯიმის არქონა („უჯიშობა“) გულისხმობს.

კავკასიის მკვიდრთა შეგნებაში ღრმადია გამჯდარი საერთოკავკასიური თვითაღქმა და არეალური ერთობის თავისებურებანი. კავკასიელები ადვილად ცნობენ ერთმანეთს ეროვნული ნიშნის მიხედვით (ზოგჯერ ოლქებისა და სოფლების სიზუსტითაც კი), თუმცა გარეშეთათვის კავკასია უადრესად მონოლითურ ერთობად წარმოდგება (დღესაც კი, როდესაც კავკასიაში რამდენიმე ცხელი წერტილია გაჩენილი).

ქართული ენა ამ არეალურ ერთობას თავისებურად ასახავს და ამ არეალს გარეთ მოხვედრილთა, „სხვათა“, მარკირებისასაც საინტერესო სურათს გვიჩვენებს. „სხვა“ ანუ არაკავკასიელი ქართველთათვის ასევე იყოფა ასე ვთქვათ, შორეულ „სხვად“ და საკუთარ, ახლობელ „სხვად“. ასეთია გამოთქმები „ჩვენი ებრაელები“, „აქაურები“ და „იქაურები“, ზოგ შემთხვევაში ეროვნული ჯგუფები დაყოფილია გეოგრაფიული ნიშნით: „ახალციხელი სომხები“, „თბილისელი სომხები“, „სომხეთის სომხები“ და ა. შ. ამ დაყოფაში ჩადებულია იმ სხვაობათა დაფიქსირების სურვილი, რომელიც ერთი ეროვნების ხალხს სხვადასხვა გეოგრაფიულ წერტილში ინდივიდუალობის სახით აქვს გამოხატული და დანარჩენი გეოგრაფიული სივრცის ჯგუფებიდან გამოარჩევს. „უცხონი“, „სხვები“ სხვადასხვაგვარად გაიჩვენა: ა) რელიგიური ნიშნით – „ურჯულო“ (ეს იგივე არაა, რაც „ურწმუნო“, რადგან ქართულ მახასიათებლებში არაქრისტიანი საერთოდ რელიგიის უქონელს ნიშნავდა); ბ) ეროვნული ნიშნით („არაქართველი“, „სხვა“, „უცხოელი“, არაჩვენებური“...); აქ საინტერესოა ლექსემა „უცხოეთი“, რომელიც განზოგადებულ სხვა ქვეყანას ნიშნავს, იმას, სადაც „უცხოეთელები“ უცხოელები“ ცხოვრობენ. გ) უცხოებს ზოგჯერ აზოგადებენ ისეთი მარკერით, რომელიც აღსანიშნის სიმორეზე მითითებას წარმოადგენს: ჩინელივითაა (თუმცა დღეს ჩინეთი უფრო მოახლოვდა), „ჩემთვის ჩინურია“; დ) ყველა, ვინც ჩვენებური არაა, არის „გერეშე“ (სხვა ადგილწარმოშობასთან დაკავშირებული); ამ რიგისაა „შინაური“ და გარეშე“ ოპოზიცია; გაერთიანების ფორმაა ყველა კათოლიკესთვის „ფრანგის“ წოდება, ყველა გრიგორიანელის (მათ შორის ქართველისაც) „სომხად“, ხოლო მე-20 საუკუნის II ნახევარში რუსულენოვანი ებრაელების „გერმანელებად“ მოხსენიება. ე) ქართველები, რომლებმაც დაკარგეს ეროვნული იდენტობის ზოგი ნიშანი და სრულად ან ნაწილობრივ დაკარგეს დედაენა, სხვადასხვაგვარად აღინიშნებიან: „გადამთიელი“, „უცხოელები“, „უჯიშო“, „რუსაპეტა“ (რუსის თვისებები აქვს) და სხვ. უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული ენის დიდი სიტყვაწარმოებითი და ფორმაწარმოებითი პოტენციალი მოცემული ლექსიკის მრავალფეროვნებას განსაზღვრავს და ენის მტარებლებს შესაძლებლობას აძლევს, ?საქართველო-კავკასია-დანარჩენი სამყაროსა“ და ან „საქართველო-კავკასიის“ მიმართებაში „უცხოობის“ თითქმის ყველა ნიუანსის მარკირება მოახდინონ.

შენიშნავთ, რომ „უცხო“ მნიშვნელობა სხვადასხვა ადრესატისა და მიზნისათვის სხვადასხვანაირად შეირჩევა. დასახელებულ მაგალითთა უმრავლესობა გასაგებია მხოლოდ ქართველის ან კავკასიელისათვის; უცხოელთან (არაკავკასიელთან) საუბარში მეტყველებაში გამოიყენება „უცხო“ უფრო ნეიტრალურად განზოგადებული, ზოგჯერ კი „დიპლომატიური“ მახასიათებლები (მაგ., უცხოელი).

ჰუმბოლდტი მიუთითებდა, რომ ენობრივ ნიშანში არის „მიმაგრებული“ კულტურული ინფორმაცია. კულტურული მარკირებულობის უმნიშვნელოვანესი წყაროა ენობრივი ერთეულების ჩართულობა დისკურსის (ტექსტის) გარკვეულ ტიპში.

არსებობს ყველა ხალხისათვის განსაკუთრებულად სპეციფიკური სახეობრივ-ასოციაციური მექანიზმები ე. წ. მეორადი ნომინაციებისათვის. მაგ. რუსულში ძალიან არის ერთგულების სიმბოლო (თუმცა ნაკლოვანებათა აღმნიშვნელიც შეიძლება იყოს), ბელორუსებთან კი ძალიან ძირითადად უარყოფითი მოვლენაა. ანუ ყველა ენას ახასიათებს სპეციფიკური თანამნიშვნელობის (კონოტაციის) ფაქტი.

ისტორიული განვითარების გზაზე ყოველ ერს აქვს გადატანილი გარეშე აგრესია. სწორედ აგრესიული „მომხდური“ ხასიათდებოდა განსაკუთრებით მკაცრად: „მტერი“, „მოღალატე“, „სასტიკი“, „ყრუ“, „რჯულ-ძალი“ და ა. შ.

იმის მიხედვით, თუ როგორ იცვლებოდა მტერი, იცვლებოდა მარკერებიც. შესაბამისად, ისეთი ნეიტრალური ლექსემები, როგორიცაა „უცხო“ ან „სხვა“ იმ მხარეს განთავსდება, სადაც „პოზიტიური უცხოები“ იგულისხმებიან, ანუ „ჩვენიანი უცხოები“, მეორე მხარეს კი ხვდებიან – „უცხო“ მტრები (მათ შორის მტერი თანამემამულეებიც), ამიტომაცაა, რომ მტერი და სიავე სხვაგან, ჩვენს იქით განთავსდება (მაგ., „მტერს და ავს, რაც იმათ სჭირთ“, „ისეთი ამბავია, რომ მტრისას...“, „ჩემი (შენი) მტრის კარზე ყოფილიყოს“);

ძველ ქართულ წერილობით დოკუმენტებსა და წყაროებში შესაძლებელია უცხოს სხვადასხვაგვარი დახასიათების პოვნა („უცხო (სხვა) ადამიანი“, „უცხო წესები“, უცხო ცხოვრება“ (ცხოვრების წესი, იხ. აბოს წამება), უცხო ენა და სხვ. „სხვად“ მიიჩნევა სხვადასხვა ხალხი, რომელიც განსხვავდება ქართველებისაგან, უპირველეს ყოვლისა, რელიგიით (ხშირად ამგვარ სხვებს „თათრებს“ უწოდებდნენ (იხ., „ქართლის ცხოვრება“: „თათრები“ სხვადასხვა დროს ჰქვიათ მონღოლებს, ურუმებს, აგარიელებს, დაღესტნელებს, აზერბაიჯანელებს... ქართველებსაც კი, რომლებმაც ისლამი მიიღეს („გათათრდნენ“).

ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხების ქცევის სტერეოტიპთა მსგავსებაზე საუბრისას შნეიდერი აღნიშნავს (**Shneider, Россия и Северный Кавказ в дореволюционный период: особенности интеграционных процессов**), რომ ჩრდ. კავკასიელი ხალხების უკიდურესად წინააღმდეგობრივი ეთნიკური

სტრუქტურით განპირობებული კულტურულ-საყოფაცხოვრებო განსხვავებები (ბარისა და მთისა, მომთაბარე და სამიწათმოქმედო და სხვ.) ღრმა საფუძვლებს შეიცავდა ეთნიკური კონფლიქტებისათვის, მაგრამ ამ ხალხმა გამოიმუშავა მშვიდობის შენარჩუნების უნიკალური მექანიზმები (ყონალობა, გაძიძავება, ძმადნაფიცობა, სტუმართმოყვარეობა...) ახსოვდათ, რომ „ერთი გასროლის ექო კავკასიაში ასი წელი გაისმის“.

გარდა იმ ცდისა, რომ გაუცხოების „შერბილება“ სხვადასხვა ადამიანის მეშვეობით განხორციელებულიყო, იგრძნობოდა ერთი ტენდენცია: ყველა რეგიონული ერთობისთვის დამახასიათებელი ე. წ. სამეზობლო კონკურენცია (მეტოქეობა) რაც შეიძლება ნაკლებ აგრესიული გაეხადათ და „შეჯიბრის“ კალაპოტში ჩაეყენებინათ. ამ ცდის საფუძველზე ჩნდება ე. წ. სავარაუდო „ობიექტური შემფასებლის“, „ნეიტრალური დამკვირვებლის“ „არბიტრის“ თეორიული სტატუსი. კავკასიას სხვადასხვა დროს სხვადასხვა „არბიტრი“ ჰყავდა.* „საუცხოოში“ სწორედ ასეთი არბიტრი იგულისხმება. აქ ჩანს სურვილი იმისა, რომ მოძიებულ იქნას რაღაც ობიექტური სამართალი მიწაზე, რომელიც მიუკერძოებლად, იქამდე, მტრული, „უცხო თვალითაც“ კი აღიარებს მის უპირატესობას.

სამეტყველო ეტიკეტი არის სამეტყველო ქცევის სპეციფიკური წესები ადამიანთა ურთიერთობისას, მათი სოციალური და ფსიქოლოგიური როლების შესაბამისი სიტუაციის (ოფიციალურის ან არაოფიციალურის) მიხედვით. ამიტომაცაა, რომ ქართველი ოფიციალურ ვითარებაში „უცხოელს“ იტყვის და არა „უცხოს“, რამდენადაც სადაურობის - ელ მაწარმოებელი საქართველოს გარეთ არსებულ მთელ მსოფლიოსაც მოიცავს და აღნიშნავს არა როგორც ეთნიკურ ან კულტურულ სიშორეს, არამედ ოდენ ტერიტორიულს. ეს ტერმინი გეოგრაფიულ, ტერიტორიულ საფუძველზეა ჩამოყალიბებული. აქ შინაგანი ზრდილობითი მიმართვა „მუშაობს“, რადგანაც მოლაპარაკე გარეშეს „ხელს არ კრავს“, მხოლოდ უტყუარ ფაქტზე – მის უცხოეთიდან მოსულობაზე აკეთებს აქცენტს. თუმცა ქართულ სასაუბრო ან დიალექტურ მეტყველებაში ადვილად გავიგონებთ: „თავი არ მომჭრა ამ უცხო კაცთან“ (და ეს უცხო კერძო სამყოფლის გარშემო ნებისმიერ სიბრტყეზე შეიძლება იყოს განთავსებული). უცხოების კლასიფიკაციისას თვისობრივ-სივრცული პარამეტრები მოქმედებენ: ერთი და იმავე წარმოშობის უცხო/სხვას დღეს ენაში სხვადასხვა კონოტაცია (ზოგ კონტექსტში კი სემანტიკაც) აქვს. სხვა ისაა, ვინც არც მე ვარ და არც შენ (თუმცა ენა ამბობს „მე სხვა ვარ, მე მეტი მომეთხოვება“, ან „შენ სხვა ხარ, შენ მეტი გმართებს“ ანუ „სხვებს“ შორის არის ისეთი „სხვა“, რომელიც ვიღაცისთვის უფრო ახლობელია, ვიდრე დანარჩენები. სხვა – უცხო – მოსული – გადამთიელი – მოთრეული – გადასული – წასული – გადაშენებული – გადაჯიშებულია. ამგვარ კონტექსტში

* მაგ., რუსეთიც ასეთი არბიტრი იყო – წერს შნიდერი.

„მოსული“, შესაძლოა, მაინც არ გახდა საკუთარი, რადგან მისი მოსვლა ახსოვთ, ან მისი გამოცნობა თან მოყოლილი ნიშან-თვისებების გამო ძნელი არ არის.

მაგალითად, როგორც აღნიშნავენ, ინდოეთის ენათა უმრავლესობაში „გარეშე“ სიტყვას შემდეგი შინაარსი აქვს გადმოსაცემი:

- ა) გეოგრაფიულად, ტერიტორიულად „გარეთ“ ყოფნა;
- ბ) მეზობლად ან სადღაც ახლო-მახლოში, მაგრამ არა აქ;
- დ) სხვა ქვეყნის სტატუსის მქონე ბლობა;
- ე) სხვის მფლობელობაში ყოფნა.

ქართულში დღეს „გარე“, „უცხო“ რამდენიმე ოფიციალურ შესიტყვებაში გვხვდება: „საგარეო საქმეთა სამინისტრო“, საზღვარგარეთ წასვლის ვიზა“, გარევაჭრობა, „გარემოვაჭრები“, „უცხოელ სტუდენტთა სასტუმრო“, „უცხო სიტყვათა ლექსიკონი“, „უცხო ენა“ (აქ ჩვენ გარკვეულ იერარქიას ვხვდებით: პირველი ენა, მეორე ენა), უცხოეთის საინფორმაციო სააგენტოები, „უცხოელთა განსახლება“, „სხვის საქმეებში ჩარევა, „სხვა სახელმწიფოთა გადაწყვეტილება“...

ინდივიდის უცხოობის ხაზგასასმელად ქართულში სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ვითარებისათვის გამოიყენებოდა: გაუცხოებული, გარიყული, განდევნილი, მოკვეთილი, განდგომილი. (იგრძნობა, რომ ამ ცნების კონტრაციური გადარიბება ხდება სულ უფრო მოხშირებული „აუტსაიდერის“ ხარჯზე). დღეს უცხოს ცნებას ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა გამომხატველი ღირებულებები დაუკავშირდა. მსაზღვრელზე „უცხო“ მტკივნეულად რეაგირებენ ის ადამიანები, რომელთაც ინტეგრაციის პრობლემა უდგათ და, რომელთაც ოფიციალური სტატუსების მიღმა სიტყვა „უცხოში“ ჩადებული მრავალწახნაგოვანი ინფორმაცია და კონტრაცია აფრთხობთ და აღიზიანებთ.*

უდავოა, რომ დღეს უცხოს აღმნიშვნელი ლექსიკა ჩვეულებრივი სამეტყველო ეტიკეტის საზღვრებს გასცდა და სამოქალაქო ეტიკეტის ნაწილად გადაიქცა.

ე. ბერნის აზრით, სამეტყველო ეტიკეტი არის საზოგადოებრივი ურთიერთობების ეროვნულ-კულტურული კომპონენტი. ეტიკეტური ურთიერთობები უნივერსალიებია, მაგრამ მათი გამოვლინება სპეციფიკურია, ამიტომაცაა, რომ ეს მასალა ლინგვოკულტუროლოგიის მიერ შეისწავლება.

* შეიძლება დავასახელოთ ერთი ინტერვიუ (ჩვენ მიერ ჩაწერილი) ინტერვიუ, სადაც შეკვეთში იმიგრირებული უცხოელი რესპოდენტი ამბობს, რომ შეკვდებს აქვთ ისეთი „საშინელი“ სიტყვა, როგორცაა „ინდრაარვარე“ რაც მოსულს ნიშნავს. და რომ ამ სიტყვას უარყოფითი კონტრაცია აქვს მიგრანტებისათვის.

ლიტერატურა

თ. გვანცელაძე, ქართველური ენები თუ ქართველური დიალექტები, ქუთაისი, 2005.

სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I, თბილისი, იзд. გამომც „მერანი“, 1991;

სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, თბილისი, იзд. გამომც „მერანი“, 1993.

მ.ტაბიძე, ენობრივი სიტუაცია საქართველოში და ქართული ენის ფუნქციონირების საკითხები. გამომც „ქართული ენა“, თბილისი, 2005.

ტ. ფუტყარაძე, ქართველები, თბილისი, 2005.

ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, „სახელგამი“, თბილისი, 1955.

ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, „სახელგამი“, თბილისი, 1959.

ქართული აგიოგრაფიული ძეგლების სიმფონია-ლექსიკონი, I, თბილისი, 2005. 392

Е. П. Акимова (Литва) «Свой» и «чужой» в языковом сознании литовцев и русских Литвы. Есть ли коммуникативный конфликт?», Международная конференция «Язык и общество на пороге нового тысячелетия:итоги и перспективы», Институт языкознания РАН, 23-26 октября, Москва, 2001.

Florian Coulmas, Sociolinguistics: The Study of Speakers` Choices, Cambridge, 2005

Bo Petersson, National Self-images and Regional Identities in Russia, 2000, Hampshire GU 11 3 HR England.

J. A. Fishman, Language and Ethnicity. Language, Ethnicity and Intergroup Relations, Howard Geertz, G. „The interpretation of Cultures.“ Basic Books, New-York. 1973

Giles, Department of Psychology, University of Bristol, England, 1977 (Published in cooperation with European Association of Experimental Social Psychology by Academic Press London, New York and San Francisco): European Monographs in Social Psychology 13; Series Editor: Henri Tajfel.

Uses of the Other. „The East“ in European Identity Formation, Iver B. Neumann, Borderlines, volum 9, University of Minnesota Press. Minneapolis, 1999.

М. Табидзе (Тбилиси)

**Лексическое обозначение «чужого»
в грузинском языке**

Современные гуманитарные науки особенно интересуются проблемами языковой идентичности общества. Персональное или коллективное самоопределение (т. н. идентичность, identity) является тем фактором, который, с одной стороны, объединяет людей вокруг общих (схожих) ориентиров, а с другой стороны – отличает их от остальных (или противопоставляет другим).

Человек (или группа людей) воспринимает себя в совокупности нескольких основных признаков (язык, вера, прошлое и др.). При описании своей идентичности человек называет именно эти признаки, но во время маркирования имеет значение цель – к чему стремится говорящий: подчеркнуть свое отличие от других или найти схожесть с другими. Именно к установлению этих признаков стремятся такие научные дисциплины, как социолингвистика, психология, социология и др.

Каждый коллектив (среди них и нация) себя рассматривает, представляет, характеризует внутренне (для своих (from inside)) и внешне – для других (from outside).

Язык, который является главным реализатором не только информации, но и отношения говорящего к этой информации, проявляет двойственную природу такого подхода:

- а) кем мы являемся;
- б) кем мы не являемся.

Грузины, также как и любой другой народ, себя осмысливают национальной общностью, которую сплачивает общая вера, общая культура и общая история,¹ хотя также, как другие, характеризуя себя внутри своей общности, замечают и подчеркивают даже мельчайшие отличительные детали каждого говора, сельского наречия или даже специфическую речь представителей отдельной фамилии. Несомненно, будет ошибкой не учитывать своеобразность «внутренней» (интернальной) и «внешней» (экстернальной) характеристик во время анализа языковой

¹ Даже тогда, когда по той или иной причине, не все маркеры задействованы одинаково, напр., разрушена территориальная целостность, забыт тот или другой эпизод истории, или индивидом позабыт родной язык, и др., индивид (или коллектив) сохраняет свою идентичность за счёт других маркеров.

идентности личности или коллектива, также как не следует переоценивать значения того или иного маркера. напр., для русского Закавказье это то, что находится по ту сторону Кавказского хребта, а для грузина «амиеркавказия» это то, что находится «с этой, со своей стороны Кавказского хребта» (зато «имиеркавказия» обозначает северную сторону хребта).

Для жителя Восточной Грузии все западногрузинские жители «имеретинцы» (ср., имиер кавказец – букв., «по ту сторону»), и наоборот, все восточные грузины являются «карталинцами» или как иногда говорят, «картвелинами».²

Общество в представлении индивида (или коллектива) делится на две основные части: он сам и все остальные. Эта оппозиция ярко выражена в любом языке. Исключением не является и грузинский.

Надо отметить, что терминами идентности интересуется весь мир. Европейцы посвящают монографии теме определения собственной идентности и часто используют маркером объединения в Евросоюзе территориальный признак, как отличающий от востока, как они называют всех остальных жителей Евро-Азиатского континента. На этом и основывается мнение, что «восток», как оппозиционный маркер для европейцев, превратился в слово-символ, консолидирующий европейские государства (Uses of the Other. 1999).³

Исторические источники на пути формирования идентности (самоопределения) грузин дают представление о разных принципах в использовании языковых средств для самоопределения и самохарактеризации себя «с внутренней» и «с внешней» стороны (М. Табидзе 2005).

«... потому, что была вся Иверия* под правлением Грузинского царя: первое, если спросишь кого-нибудь из грузин, т.е. имеретинца, месхетинца, и херкахинца, какой ты веры, мгновенно ответит «грузин». Вторично, есть у них всех книга и язык один – одним царём Фарнавазом I-ым созданный: и если спросишь тех же, вышеназванных людей, «каким языком и книгой владеешь», мгновенно ответит: «грузинским». Поскольку не назовёт ни веру, ни язык и книгу имеретинцев или месхетинцев и херкахинцев, а – Грузинский.* В третьих: нигде не найдём мы большие строения и церкви и монастыри, или иконы или кресты драгоценные, на которых надписи сделаны по-другому, чем «Мы, Царь Грузии или Абхазии», и это написано на камнях, на иконах и крестах; и опять же это есть знаки которыми владеет царь Картлийский*. Так же (грузинским – М. Т.) называли владения царя Грузинского (Карталинского) ... и др., даже крестьянам, неграмотным, ведомы сила и мощь Горгасала, Давида Строителя и Царицы Тамар...» – пишет известный учёный, историк царевич Вахушти в одной из глав («Новая история Гру-

² Картвели = грузины.

³ "На свете нас только двое, Я и другой. Кто этот другой?" (В. Neumann 1999).

* одно из самоназваний Грузии.

* самоназвания грузин, живущих в разных уголках Грузии.

* одно из самоназваний Грузии.

зии XIV-XVIII вв., после распада государства на три царства и пять княжеств») своей объемной книги об истории Грузии (Вахушти 1973, 292).

Заслуживает внимания лексика, обозначающая чужого в грузинском, а именно слова, содержащие коннотационные нюансы позитивного, негативного или нейтрального отношения к чужому, к другому, не к своему.

Национальная идентичность в грузинском языке определяется в основном словами, которые указывают на схожесть нравов, быта или веры. На первом месте стоит вера. В грузинском (языке народа) любая другая вера, помимо христианства, называется неверием (груз. *uḡulo* – это тот, у кого нет веры, таким может быть и мусульманин (кстати, и грузины, принявшие мусульманскую веру). В «Картлис цховреба» (книгах летописи Грузии) неоднократно встречается характеристика чужестранцев (среди них и недругов), особенности которых в основном выделяются путем сравнения с особенностями грузин и Грузии. Напр., во времена нашествия Чингис-хана в «Картлис цховреба» сделана запись, что «... со стороны востока, с места, которого называют Чинмачином, появились некие люди удивительные... другим\чужим («*utskho*») лицом, нравами и даже наружностью,...поскольку ни в старых книгах, нигде ни найти сказания о них: потому что они есть чужие языком, чужие лицом, чужие жизнью. не знающие вкуса еды, кормились они мясом и молоком животных...ими и исчисляли лета, как мы грузины исчисляем их хорониконом...» (с. 158-159).

В специальной литературе высказано мнение, что идентичность, т.н. самоопределение человека, основывается на отличии от других, остальных. Человеку легче найти свои особенности путем нахождения отличий, чем самому назвать и дефиницировать свой характер, свои особенности.

Обычно в изучении национальной идентичности рассматриваются следующие аспекты:

1. Отношение к остальному миру (вклад в культуру, военные победы и т. д.);
2. Идеал, в котором можно вместить историю нации или личности; здесь имеется в виду героические поступки, сказания о героях, служение идеалам, засвидетельствованные в исторических книгах и памятниках;
3. Как преподносит человек себя во время знакомства «чужим», и как – «своим».

В определении национальной идентичности соблюдается своеобразный порядок. По тому, кому адресована информация, информант на первый план выдвигает разные признаки и расставляет их в определённой иерархии. Напр., для европейца его принадлежность Европе важна для отгораживания себя от остального мира, так что выражения «мы, европейцы» или «они, неевропейцы» сплачивают, объединяют весьма разных людей, в этих выражениях содержится значение скорее культурной (или даже расовой), нежели территориальной общности; потому что в реальной, народной речи (а не научно-политической) европейцем воспринимается не каждый гражданин того или иного европейского государства; но когда речь идёт о самих европейцах, они отличают себя от других по следующим

признакам: а) полярным (Северная Европа, южане; Восточная Европа, Запад); б) по темпераменту: Юг и остальные; в) по политическому признаку («Восточная Европа» с прибалтийскими государствами) и остальные.

Подобную систему можно усмотреть и в грузинском языке: а) «мы, кавказцы» – это все жители Кавказа; б) «свои» – это родственные кавказские народы (говорящие на иберийско-кавказских языках), даже те, которые отличаются от грузин вероисповеданием или воспоминаниями о политических конфликтах; в) «у нас» – это значит на территории Кавказа, всего Кавказа; г) такое понятие как Закавказье, в народной речи почти не употребляется, это в большей степени политическо-географический термин, также как Европа и Азия, для народа не маркер его идентичности. Правда, Грузия официально относится к Европе, и грузинская культура, основанная на христианских ценностях, несомненно, является частью европейской культуры, но в глубине души грузины связывают себя больше с Кавказом, чем с тем или иным континентом. Нужно отметить, что в грузинском языке словосочетание – «я в этом вопросе азиат» – означает строгость нравов и четкие рамки морали (что само по себе часто берет начало с христианства, а не с Азией), а с Европой связано понятие свободы от догм, нетрадиционность и современность (иногда прогрессивность, иногда развязность).

Что можно считать политически релевантным маркером границ? Таковым может быть язык, история, религия и т. д.

Что превращает язык в важного носителя национальной идентичности?

В определении языковой идентичности близость или отдаленность языков рассматривается не с позиции их морфологических или синтаксических особенностей, а социолингвистически. Напр., разница между хорватским и сербским языками, или русским и украинским лингвистически невелика, но это не значит, что для хорвата или украинца язык не может выступать в роли маркера национальной идентичности; в таких случаях в коллективе важно желание консолидации (и если других маркеров недостаточно, то коллектив объединяется политическим признаком (Uses of the Other 1999)).

На пути исторического развития каждое государство испытывало агрессию извне. Именно этот пришелец характеризовался таким словом, как «чужой», «враг», «неверующий», «иноверный», «жестокий» (напр., в грузинском языке «Мурван-глухой» – предводитель арабов, которого так прозвали из-за особенной жестокости, якобы не слышавший стоны людей). А это само собой подразумевает то, что было характерно такому «чужому», плохо, а то, что характерно именователю, – противоположное этому, т.е. хорошо: «свой, собственный, домашний, ближний, верующий, верный» и т. д.

По тому, как изменяется враг, меняется количество и порядок недостатков и достоинств*.

* Для определения собственной идентичности европейцы выделяют разные периоды. В основном эти периоды характеризуются по врагам, по нашествиям (сарацины, турки, коммунисты...).

Лексемы «другой», «чужой» в грузинском остаются за пределами того пространства, в котором собираются все «знакомые». В категории «чужой» подразумеваются «татарин», «неверующий», во времена имперского правления – «северянин», тот кто далек, как будто за горами («gadamthieli») и др.

В грузинском «другим\чужим» может называться и сам грузин, если тот не отвечает тем требованиям, которыми среди грузин определяется грузин (здесь имеются в виду и положительные, и отрицательные стороны), к таким применяются определения «ujisho», «gadajishebuli», «gauxhoebuli» (что в переводе приблизительно означает «беспорядный», «выродившийся», «отчужденный», но в грузинском эти понятия имеют весьма негативную коннотацию).

В грузинском языке слова, выражающие негативные качества человека, которые считаются неприемлемыми для грузин, можно классифицировать в следующие подгруппы^{*}:

1. arakacoba;
2. вероломство, нарушение данного слова (upiroba, pirumtkicoba, gautanloba...);
3. скупость (sidzunts`e, ts`uts`urakoba, khelmocheriloba...);
4. трусость (simxdale, lachroba, guldedloba...);
5. тщеславие (ampartavneba, qoqlöchinoba, tavmotneoba).

Достоинства:

1. katsoba;
2. щедрость (guluxvoba, khelgashliloba, purmarilianoba...);
3. верность (ertguleba, ughalatoba, tavadebuloba...);
4. смелость (simamats`e, gulmagroba, vazhkacoba...);
6. надежность (saimeooba, gamtanoba, kldesavit mqari).

Конечно, можно выделить бесчисленное количество подобных групп, но мы остановились на самых важных. По первому параметру, как позитивной, так и негативной схем, полагаются особенные комментарии; katsoba/ara-kacoba являются т.н. непереводаемыми словами, которые в грузинском имеют множество значений: kats`i в грузинском языке в обычном толковании означает «человек», «мужчина», но абстрактное существительное от конкретного «kats`i» – «katsoba» (также как негативное «ara (не)-kacoba») превращается в слово-символ одновременно всех качеств ценимых (или наоборот неприемлемых) в человеке; именно этим и объясняется количество производных от этого существительного (прилагательные: kats`ur-i, na-kats`ar-i, ara-kats`ur-i..., ласкательно-уменьшительный kats`una, фразеологизмы: arakats`i viqo (букв., не быть мне человеком) и т. д.).

^{*} Данная классификация основывается на опросы, в разное время проведенные магистрантами Тбилисского университета языка и культуры им.И.Чавчавадзе (2002-2006), и на анализ литературных произведений.

В грузинском языке имеется весьма многочисленная и коннотационно разнообразная лексика, отражающая ценности, характерные национальной идентичности. «Чужой» в грузинском не только тот, кому чужд грузинский быт, образ жизни, традиции, но который и не может понять всего этого. Видимо так и появилось в грузинском производное «sa-uckho-o» (наилучший), что дословно переводится как «предназначенный для чужого», здесь кроется стремление предоставить «чужому» нечто лучшее, для него доступное, способное понравиться даже чужому.

В грузинский толковый словарь («Sitqvis k`ona») Сулхан-Саба Орбелиани (1658-1725), выдающийся грузинский писатель, лексиколог и богослов включил слова с очень интересным толкованием, именно с позиции идентичности. Например:

«chveneburi – chuenis temisa (свой, нашего племени).

utsxo – skhva(s) kveq(a)nisa (чужой – чужестранец).

utsxotesli skhva gvaris(a) ushjulo (чужого семени, принадлежащий другой фамильной линии, безверный (не имеющий веры).

uts`xotomi skhva gvarisa (чужеродный, принадлежащий другой фамильной линии).

sxua – ara igi. igi skhva bunebit ganqopilsa ets`odebis, vitar kats`i, ts`kheni, kholo skhvai bunebita ganukhopelsa, vitar petre, pavle. ara ese, aramed igi (другой – не тот. **Тем другим** по природе разделенного называют, как человека, лошадь, а чужим называют по природе неделимого, как Петр, Павел, не этот, а тот.».)

Лексема «чужой» может иметь и негативное значение, например, это слово может обозначать тех представителей разных национальностей и этносов, которых объединяло враждебное отношение к Грузии и христианству, такого чужого называли «татар». «Татар» не означало национальность, что доказывается следующими примерами:

а) татарами именуются монголы:

«Грузины их, монголов, называют татарами» («Картлис цховреба», 1959, 160, 8);

б) татарами называются туркмены:

«И после, как свойственно дьяволу, поднял дьявол, ненавидящий все доброе, татаров против христиан и собралось несчетное количество туркменов и направились они в Самцхе» («Картлис цховреба», II, 1959, 343).

в) татары – урумы:

«...страну Тао захватили татары урумы.» («Картлис цховреба», II, 1959, 500).

г) татары – кызылбаши:

«И многие кызылбаши пали. и затруднилось взятие крепости..., и тогда татары схватили одного слугу царя Луарсаба великого».

д) татары (агаряне):

«...кахетинцы «напали на султана в Бахтриони и истребили всех злов и больше не осталось татар...в Кахети» («Картлис цховреба», 1959, 438).

Обычно гораздо легким кажется характеристика чужого, чем ближнего, поскольку легче заметить общие особенности, чем детали, которые требуют больше знаний.

Желание, чтобы индивид или народ, по возможности оградил свое пространство, в котором он чувствует себя уверенно, в котором он у себя дома, надежно защищен, находит отклик и в языке. Слова, которые выражают подобное единство, есть в любом языке. В грузинском тоже их немало. Самыми простыми (и частыми) в употреблении являются местоимения *chemebi/chvenebi* (мой/наши), *sakutari/tvisi* (собственный/свой), *chveneburi* (наш) и т. д. В агиографических текстах часто встречаются примеры, где «свой» и «родственник» имеют разные значения, а именно, «свой» ближе, чем родственник, и ближе чем друг (напр., *tvista da natesavta... aghutqumida* (обещал своим и родственникам); *p`irvel qovlisa tvista da megobarta ganushorian* (в первую очередь расставались со своими и друзьями).

«Своих» узнают по прононсу, по юмору, по общим словам-символам, по общему речевому этикету, по общим оценочным критериям, по общим друзьям и врагам. Совпадение всех этих параметров возможно только в очень сплоченном коллективе, в таком как этнос, государство.

«Бесспорно, что язык имеет весьма значительную символическую силу для этноса... ничто не может быть символом этноса (вид пищи, одежда, место жительства, артефакты, особенности труда), но язык может; язык объединяет целый этнос, собирает его, призывает к единству» (J. A. Fishman 1977).

Литература

Т. Гванцеладзе, Картвельские языки или картвельские диалекты, Кутаиси, 2005 (на груз. яз.)

Сулхан-Саба Орбелиани, Словарь грузинского языка, I, Тбилиси, изд. "Мерани", 1991 (на груз. яз.)

Сулхан-Саба Орбелиани, Словарь грузинского языка, II, Тбилиси, изд. "Мерани", 1991 (на груз. яз.)

М. Табидзе, Языковая ситуация в Грузии и вопросы функционирования грузинского языка, Тбилиси, 2005 (на груз. яз.)

Т. Путкардзе, Грузины, Тбилиси, 2005 (на груз. яз.)

"Картлис цховреба", I, под редакцией С. Каухчишвили, "Госиздаст", Тбилиси, 1955 (на груз. яз.)

"Картлис цховреба", II, под редакцией С. Каухчишвили, "Госиздаст", Тбилиси, 1959 (на груз. яз.)

Симфония-словарь грузинских агиографических памятников, I, Тбилиси, 2005 392 (на груз. яз.)

Е. П. Акимова (Литва), «Свой» и «чужой» в языковом сознании литовцев и русских Литвы. Есть ли коммуникативный конфликт?» Международная конференция «Язык и общество на пороге нового тысячелетия:итоги и перспективы», Институт языкознания РАН, 23-26 октября, Москва, 2001

Florian Coulmas, *Sociolinguistics: The Study of Speakers' Choices*, Cambridge, 2005

B. Petersson, *National Self-images and Regional Identities in Russia*, 2000, Hampshire GU 11 3 HR England.

J. A. Fishman, *Language and Ethnicity. Language, Ethnicity and Intergroup Relations*, Howard Geertz, G. „The interpretation of Cultures." Basic Books, New-York. 1973

Giles, Department of Psychology, University of Bristol, England, 1977 (Published in cooperation with European Association of Experimental Social Psychology by Academic Press London, New York and San Francisco): *European Monographs in Social Psychology* 13; Series Editor: Henri Tajfel.

Uses of the Other. „The East“ in *European Identity Formation*, Iver B. Neumann, *Borderlines*, volum 9, University of Minnesota Press. Minneapolis, 1999.

M. T a b i d z e (Tbilisi)

Lexica expressing "other" in Georgian language

S u m m a r y

Words (without context) have no functional characterization. Usually, they have no expression without text.

In Georgian language, semantically, „foreigner“ is more neutral, then „other“, which is away, a great distance away.

Caucasians easily recognize each other by national signs. (Sometimes by exactness of regions and villages), but for foreigners the Caucasus is exceptionally monolith unity.

Georgian language reflects this areal unity in his own way and shows very interesting picture in expressing "foreigners". It must be marked, that Georgian language's potential of word building and form production define varicosity of given lexica. It gives opportunity to people speaking in this language to express every nuance of „foreigner“ in connection with Georgia-Caucasus-Others or Georgia-Caucasus.

Qualitative-spatial parameters operate while classificating others: today, in language **other/foreigner** have different connotation.

D. Forker (Leipzig)

**Information structure and reference-tracking
 in Hinukh**

1. Introduction

Hinukh is the smallest of the five Tsezic languages spoken in western Daghestan in the Caucasus, by about 500 speakers. It belongs to the Nakh-Daghestanian language family. Typologically it is suffixing and Ergative case-marking with the basic word order SOV.

As is typical for these languages it has a noun class system with five classes that are used to mark agreement between nouns in the Absolutive case and verbs, and coreferential adjectives or adverbials (table 1). Only verbs that begin with a vowel can have a class prefix.¹

number \ class	I	II	III	IV	V
singular	∅	y-	b-	y-	r-
plural	b-	b-/r-	r-	r-	r-

table 1

(1) [očordiyu rek'u-y **geni b-ut'-o ažey-λ'os**]_i
 old person.OBL-ERG pear(III) III- collect-PRS tree-SRABL

[**lonno karzina b-ič'er-ho**]_{ii} [...] **hibaytu zaman-a-t**
 three basket(III) III-fill-PRS this.OBL time-OBL-INTERESS

∅-aq'-o uži welosiped-λ'o [...] **haylo uži-y**
 I-come-PRS boy bicycle-SRESS this.OBL boy-ERG

∅-eze-n haylo-λ'or-no b-ik'ek'-o
 I-look-CVB he.OBL-SRLAT-and III-steal-PRS

‘An old man is collecting pears from a tree, he is filling three baskets.
 [...] At that time a boy on a bike is coming. [...] This boy, looking at him, is stealing it.’

As can be seen in example (1), the agreement marking can be ambiguous.

This talk will be devoted to the reference-tracking system of Hinukh. First, the referential status of the class prefixes will be explored. Then the various referential devices will be investigated and compared to each other with respect to the grammatical role of their referents and to the syntactical status of their clauses.

2. Do the class prefixes function as reference-tracking devices?

The class prefixes code gender and number of Absolutive arguments (almost like pronouns). The first expectation may be that clauses with class prefixed verbs contain fewer other reference-tracking devices (e.g. NPs or pronouns) than clauses with other verbs. This prediction is not born out as a comparison of the Referential density (as defined in Bickel 2003) shows (table 2). The Referential density is the ratio of overt to possible argument NPs which may be nouns or pronouns. For clause (i) in (1) it is 1 because all possible arguments are overtly expressed. But for clause (ii) it is 0,5 (1/2) because there is no overt agent.

For my corpus of 453 clauses² the average Referential density of the 81 clauses containing verbs without class prefixes is 0.516. That is, about the half of the arguments are overtly expressed. For the other 372 clauses the average Referential density is 0.636 which means that almost two third of the arguments are overt.

(2) [haw-no xece-n xižina-ma] [hoboži hibayrutow q'ono rek'e

she-and let-PFT hut-INESS then same two person

Ø-aq'e-n haylu-de-n]

I-come-PFT she.OBL-APUDESS2-and

'And they let her in the hut. Then the same two men came to her.'

Referential density	clauses	density	variance
no class prefix	81	0.516	0.016
class prefix	372	0.636	0.0175

table 2

Explanations:

(1) The difference in density is not big enough to be significant. But the sample should be enlarged, including only Pear stories.

(2) If a new, enlarged study reveals nevertheless a significant difference in density, there is a suggestion made by B.Bickel (p.c.): Maybe the class prefixes demand an activation of the case-frame for Absolutive case which leads in turn to more overt Absolutive NPs in clauses with verbs containing class prefixes.³

(3) If there is still no significant influence of the class prefix vs. non class prefix difference on the Referential density, this may be due to the fact that about the half of the verbs in my dictionary has a class prefix, the other doesn't. Thus although it seems that class prefixed verbs are more frequent in texts, it is due to chance whether the verbs has it or not. This is not a reliable way for indicating reference. It is not the function of agreement morphology to identify referents in discourse.

3. Topic continuity

If we exclude class prefixes, referential devices in Hinuq are: proper names, other lexical noun phrases⁴, pronouns, numerals and zero anaphora.

The corpus on which the analysis presented in this section is based is composed of ten ‘pear stories’ with a total amount of 469 clauses. There are no proper names in it, and numerals have been included to the pronouns. Thus, only three coding devices remain, namely lexical NPs, pronouns and zero anaphora. The distribution of them according to their argument position is given in the following table:

	lexical NPs	pronouns	zero	total
S	97	52	90	239
A	21	51	151	223
P	122	28	49	199
total	240	131	290	661

table 3

These data may be interpreted in two different ways. Either one groups together S and A following the widely accepted claim that there is a strong correlation between topic and subject (table 4). In the absence of any contrary indications the subject of a sentence will be interpreted as its topic and the predicate as a comment about this topic.⁵

	lexical NPs	pronouns	zero	total
S + A	118	103	241	462
P	122	28	49	199
total	240	131	290	661

table 4

Most of the pronouns and zero anaphors used in the narratives occur in the S and in the A position. This is in accordance with Givón’s (1983) remarks about continuous topics. And looking at all referents in S and A position we find that only a relatively small amount of them (118 out of 462) are coded as lexical NPs whereas more than the half (241) occurs as zero anaphora.

For P the situation is reversed, almost two third of the P-positions are occupied by lexical NPs (122 out of 199). This may be explained by remembering that in topic-comment sentences⁶ where the topic is the subject, the predicate is focused. Lambrecht (1994: 207) defines Focus as „the unpredictable or pragmatically non-recoverable element in an utterance.“ Therefore, objects which are part of the predicate are more often coded with full NPs than with pronouns or zero anaphora.

Another way of interpreting table 3 is by grouping together S and P (table 5). This interpretation is supported by Du Bois’ (1987) claims about the ‘preferred argument structure’.

	lexical NPs	pronouns	zero	total
A	21	51	151	223
S + P	219	80	139	438
total	240	131	290	661

table 5

One of Du Bois' constraints is „Avoid lexical A's“ (1987:823) which indeed matches well with the data in the above table 5 (see also graph 1), less than a tenth of the lexical NPs are found in the A position.⁷ From another point of view just looking at the distribution of the three referential devices among all occurrences of referents in the A-position we find that the majority of them are coded by zero anaphora and only a relatively small proportion by lexical NPs (graph 2).

graph 1 graph 2

The other constraint formulated by Du Bois (1987:827) concerns the relation between the A-position and newly introduced referents; it says „Avoid new A's“. The following table gives the number of new and given referents for each position.

	new	given	total
S	41	198	239
A	6	217	223
P	38	161	199
total	85	576	661

table 6

Indeed, we find that the majority of the referents occurring in the A-position have been already mentioned in the discourse.

Both constraints on the expressions filling out A-positions can be brought together under Givón's term of 'topic continuity'. According to Givón (1983:18), discourse is most naturally continuous. Continuity from one clause to the next is the most expected and unsurprising situation and is therefore either not marked morphologically (zero anaphor), or is encoded with minimal morphological marking. Discontinuity, on the other hand, is surprising thus more morphologically and/or structurally more marked.

One of the measurements suggested by Givón in order to investigate topic continuity is the Referential distance which assesses the number of clause boundaries between the previous occurrence in discourse of a referent and its current occurrence in a clause. Thus, in example (3) in clause (iii) the pronoun *hatoy* gets the referential index 1 because its referent is identical to the referent of the zero anaphora in the immediately preceding clause. The possessive pronoun *haytos* in clause (v) gets also the referential index

1 in this clause, because its referent is identical to the class prefix (zero anaphora) of clause (iv). In turn, this class prefix (zero anaphora) gets 3, because the last mention of its referent was in clause (i) with the Genitive NP *užiš*.

(3) [**haylo uži-š sede-z y-aš-iš šapka**]_i
this.OBL boy-GEN1 one.OBL-DAT IV-find-PST hat

[**hag y-aši-nos**]_{ii} [**hezo hafoy šaruk'a-n y-ik'-no**]_{iii}
this IV-find-SEQ then he.ERG whistle-and IV-beat-CVB

[**hezor-no Ø-utir-iš**]_{iv} [**toλ-iš haylo-s šapka**]_v
back-and I-turn.CAUS-PST give-PST he.OBL-GEN1 hat

(i) One found the hat of this boy. (ii) Having found it, (iii) he whistled (iv) and made (him) turn back (v) and gave his hat (to him).

The average Referential distance (RD) of the three selected coding devices for S, A and P is presented in the following table:

Referential distance	lexical NPs	pronouns	zero
S	11.001	1.48	1.861
A	4.717	1.669	1.689
P	10.806	1.595	2.143

table 7

There is a small difference between pronouns and zero anaphora, in any case the RD of zero anaphora is even higher than the RD of pronouns (which is contradicts the typological predictions that Givón (1983:30ff) makes on the basis of various studies of different languages). This shows that it is very common for Hinuq speakers to drop overt arguments so that in the appropriate context a single verb like *neλiš* ('gave') on its own would be a complete utterance. On the other hand, the use of pronouns is not very common.

The RD value of lexical NPs is generally higher than that of pronouns and zero anaphors (they can 'look back' up to 11 clauses).

The low RD value for lexical As (which means high continuity) results from the interaction of the aforementioned constraints:

“Avoid new A's“ „Avoid lexical As“

→ As are subjects, thus topical, continuous → less coding material

Then the question is: Why is the RD value of the expressions in the S-position which functions as subjects and should thus be topical (continuous) so high? The explanation is that intransitive sentences are used for the introduction of new referents. These presentational sentences make use of indefinite NPs and a limited set of intransitive predicates like 'be', 'be at', 'live', 'arrive', 'have' and 'appear'. The sentences have typically VS word order and sometimes the numeral 'one' is used to mark thematically important referents (4).

(4) **hes zoq'e-n rek'we**

one be-PFT person

'There was a man.'

4. Finiteness

In order to form complex sentences, Hinuq makes extensive use of converbs. Many sentences are composed of one or more non-finite converbal clauses together with a finite clause. The converbal clauses often express temporal, causal or other circumstances of the main event described by the finite clause. Therefore, main clause and converb often share a number of arguments.

Referential density	clauses	density	variance
finite	207	0.736	0.0221
non-finite	150	0.515	0.0221

table 8

The difference in the Referential density between finite and non-finite clauses is quite clear. It may be explained by looking at the converbs which have been mainly used. By far the most common converb is the 'narrative converb' which coordinates two or more simultaneous or sequential events in a narrative sequence (5). These events typically share the actor with the event described in the finite clause. The actor is either completely left out or only once overtly expressed, usually in the finite clause.

(5) **[k'onk'a-n b-ixer-no] [karžina-n k'onk'a-λ'o-n gor-no]**

bike-and III-uplift-CVB basket-and bike-SRESS-and put-CVB

[Ø-oxe-s]

I-leave-PST

'(He) uplifted the bike, put the basket on the bike and left.'

Other converbs (e.g. the converb meaning 'after') occur often with a subject that is different from the one of the main clause and therefore overt, but they are less used.

Literature

Bickel, Balthasar. (2003) 'Referential Density in Discourse and Syntactic Typology'. *Language* 79: 709-736.

Du Bois, John W. (1987) 'The discourse Basis of Ergativity'. *Language* 63: 805-855.

Givón, Talmy. (1983) *Topic Continuity in Discourse*. Amsterdam: John Benjamins.

Lambrecht, Knud. (1994) *Information Structure and Sentence Form*. Cambridge: Cambridge University Press.

ნ. ქუთელია (თბილისი)

**არეალური კონტაქტები და ვოკალური სისტემის
დიაქრონიული ტრანსფორმაცია კოლხურში
(მეგრულ-ლაზურში)**

საერთო ქართველური წინარე ენის დაშლა საფუძვლად დაედო ენობრივი ერთეულების წარმოქმნას, რომელებიც შემდგომში ჩამოყალიბდნენ, როგორც ისტორიულად დადასტურებული ქართველური დიალექტები, რომელთა შემდგომი დიფერენციაცია საფუძვლად დაედო ლინგვისტთა მიერ ქართველურ ენებად კვალიფიცირებულ ქართულს, კოლხურს (resp. მეგრულ-ლაზურში) და სვანურს.

ლაზური და მეგრული კოლხურის (resp. ზანურის) დიალექტებადაა მიჩნეული. ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდით ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისში ლაზ-მეგრელებს ჯერ კიდევ ჰქონდათ შენარჩუნებული ტერიტორიული მთლიანობა და ასე იყო პირველ ორ საუკუნეში. შემდეგ ერთ-ერთი ქართველი ტომთაგანი შეიჭრა შიგ შუაგულში, რასაც მოჰყვა მეგრელებისა და ლაზების დაცილება და ენობრივ ურთიერთქმედების შესუსტება (ივ. ჯავახიშვილი, 1913, 57). მეგრულისა და ლაზურის შემდგომ დიფერენციაციას ხელი შეუწყო არა მარტო გათიშვამ, არამედ იმ ისტორიულმა პროცესებმა, რომელიც წინა აზიაში თურქ-ოსმალთა გაბატონებას მოჰყვა. კომუნიკაცია ლაზურსა და მეგრულს შორის შესუსტდა და XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან თითქმის შეწყდა. მიუხედავად მეგრულისა და ლაზურის ასეთი იზოლაციისა და განვითარების გზების სხვადასხვაობისა კოლხური ენობრივი სისტემის ფონოლოგიური და გრამატიკული სტრუქტურის მოდელი ერთიანია.

ფონემათა ინვენტარისა და პარადიგმატულ და სინტაგმატურ მიმართებათა თავლსაზრისით.

ნებისმიერი ენის ფონოლოგიურ სტრუქტურას მნიშვნელოვანწილად განაპირობებს ენაში ისტორიულად მოქმედი ფონეტიკური პროცესები. ფონეტიკური ტენდენციები და ე. წ. „ფონეტიკური კანონები“, ფონემათა შეერთების წესები – ფონოტაქტიკა განაპირობებენ მოცემული ენის ბევრთი სისტემის ორგანიზაციას და საბოლოოდ აყალიბებენ ენის ფონოლოგიურ მოდელს. ფონეტიკური და ფონოლოგიურ ასპექტების ერთობლივობა და ქრონოლოგიური თანაჟამიერობა განსაზღვრავენ ენის

ფონოლოგიურ სტრუქტურას მთლიანობაში (ა. მარტინე).

ფონეტიკური ევოლუციის და ენის სტრუქტურის ურთიერთმოქმედებას და ურთიერთგანპირობებულობას განსაზღვრა მეგრული-ლაზური ენობრივი ერთიანობის დიფერენციაციის და ინტეგრაციის თანაჟამიერი პროცესი და მათი ჩამოყალიბება კოლხურის დიალექტებად.

მეგრულ-ლაზური ფონოლოგიური სტრუქტურა ვითარდება ამ ენის შინაგანი კანონებით და განიხილება ჩემს მიერ როგორც შედეგი ისტორიულად მოქმედი პალატილიზაციის, დეფარინგულიზაციის, გლოტალიზაციის და სონორიზაციის პროცესებისა. ყველა ეს ტენდენციები სცილდება კომბინატორული ინტერპრეტაციის საზღვრებს და გლობალურია ენისთვის, ვინაიდან განპირობებულია თავად ენის სტრუქტურით.

ამ თავითვე მინდა დავადასტურო: სინტაგმატურ მიმართებათა კანონიკური ფორმები დადგენილი მეგრულში ტ. გუდავა-თ. გამყრელიძის მიერ სრულად ემთხვევა ჩვენს მიერ დადგენილ ძირეული მორფემის თანხმოვან ფონემათა დისტრიბუციულ მიმართებებს კონტაქტურ მიმდევრობაში. თ ა ნ ხ მ ო ვ ა ნ თ ა კ ო მ ბ ი ნ ი რ ე ბ ი ს თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი თ ლ ა - ზ უ რ - მ ე გ რ უ ლ ი ძ ი რ ე უ ლ ი მ ო რ ფ ე მ ი ს წ ყ ო ბ ა ძ ი რ ი - თ ა დ ა დ დ ე ც ე ს ი უ რ ი ა, მ ა გ რ ა მ ე ს ა რ ნ ი შ ნ ა ვ ს ი მ ა ს, რ ო მ ა ქ ც ე ს ი უ რ ი მ ი მ დ ე ვ რ ო ბ ი ს კ ო მ პ ლ ე ქ ს ე ბ ი ე ნ ა - შ ი ა რ რ ე ა ლ ი ზ დ ე ბ ა; გ ვ ა ქ ვ ს შ ე მ თ ხ ვ ე ვ ე ბ ი რ ო დ ე - ს ა ც დ ე ც ე ს ი უ რ ი ჯ გ უ ფ ი ა ქ ც ე ს ი უ რ ა დ გ ა რ დ ა ი ქ მ ე - ბ ა.

კონსონანტთა შეთავსების ძირითადი კანონიკური ჯგუფები განისაზღვრება შემდეგი სტრუქტურებით:

ლაზური	მეგრული
$S_mCCC_v - S_nCCC_v$	$S_rCCC_v - S_nCCC_v$
$S_mCC - S_nCC$	$S_rCC - S_nCC$
$S_mCC_v - S_nCC_v$	$S_rCC_v - S_nCC_v$
$CCC_v; S_rCC;$	CCC_v
$S_mC; S_nC; S_mC_v; S_nC_v; CC; CC_v$	$S_rC; S_nC; CC; CC_v$

ლაზურსა და მეგრულში მორფემის ფარგლებში თითოეულ პოზიციაში დასაშვებ თანხმოვან ფონემათა რიგი მკაცრად არის განსაზღვრული: პირველი **a** პოზიციაში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს მხოლოდ სონანტები **მ-ნ-რ**; მეორე **b** პოზიციაში ანტერიორული რიგის თანხმოვნები: **ბ-ფ-პ, დ-თ-ტ, ძ-ც-წ, ჯ-ჩ-ჭ-ზ-ს-ჟშ**; მესამე **c** პოზიციაში პოსტერიორული რიგის თანხმოვნები: **გ-ქ-კ, ღ-ხ-ყ**; მეოთხე **d** პოზიციაში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს მხოლოდ ფონემა **ვ**; უფრო დაბალი რიგის სამ- და ორწევრიანი ჯგუფები მიიღება **a-b-c-d** მიმდევრობიდან ერთი ან ორი წევრის ამოღე-

ბით. რიგების აღრევა დაუშვებელია (იხ. ტ. გუდავა, თ. გამყრელიძე, თანხმოდანთ კომპლექსები მეგრულში, თსუ კრებული „აკაკი შანიძე“, თბ., 1981; ნ. ქუთელია, ლაზურის ფონემატური სტრუქტურა, თსუ, 2005).

წინამდებარე გამოკვლევა ეხება ლაზური ვოკალური სისტემის დიაქრონიულ ტრანსფორმაციას. ვოკალურმა სისტემამ ლაზურში მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადა როგორც ფონემათა ინვენტარის თვალსაზრისით, ისე მისი პარადიგმატულ და სინტაგმატურ მიმართებათა თვალსაზრისით. ლაზური ვოკალური სისტემა გართულდა ქართულთან და მეგრულთან შედარებით; მარტივი ხმოვნების გვერდით ჩამოყალიბდა პალატილიზებული ხმოვნები, რომლებიც მეორეული წარმოშობისანი არიან. პალატილიზებულ ხმოვნებს პირველად აკად. ნ. მარმა მიაქცია ყურადღება (Март. Н, Грамматика чанского (лазского) языка, С-Пб, 1910) და გრაფიკულად უმლაუტის ნიშნით გამოხატა: ო, უ; უმლაუტის ნიშნით გადმოგვცემს ამ ბგერებს ი. ყიფშიძე თავის ჩხალურ ტექსტებში. პალატილიზებულ ხმოვნებს გრაფიკულად უმლაუტის ნიშნით გადმოგვცემს ჟ. დიუმეზილი არქაბულ ტექსტებში. ადრე მე ისინი გამოვხატე **ა-აე-აო-აუ** ნიშნით თუმცა ამჟამად გაუმართლებლად მიმაჩნია, ვინაიდან **ა** – დამოუკიდებელი ფონემაა და რიგ შემთხვევებში შეიძლება გაუგებრობა გამოიწვიოს, მაგ. ისეთ ფორმაში როგორიცაა ატტოფუ „უყიდა“. ვოკალური ელემენტები **ა-ე-ო-უ** ლაზურში ფუნქციონირებენ და ზმურ პარადიგმებში კორელაციურ ოპოზიციებს ქმნიან:

ა ~ აე

გაძიცინუ (გაეცინა) ~ გაძიცინუ „დასცინა“

გალუ (გაელა, სიარული) ~ გალუ „ჩასვლა“

ო ~ ოე

გონთხუ „გაჭიმა“ ~ გონთხუ „ჩაარტყა, ჩასცხო“;

გოთუ „შეახვია, შემოახვია“ ~ გოთხუ „დააფარა“;

გოკითხუ „კითხა, გამოკითხა“ ~ გოკითხუ „შეაგინა“;

უ ~ უე

გულუნ „სიარული“ ~ გულუნ „ჩამოსვლა“;

უზდი „მოუჭირე“ ~ უზდი „აიღე“

ქართველურ ენათა სიტყვის სტრუქტურა ძირითადად სხვადასხვა სიდიდის კონსონანტური ჯგუფებით განისაზღვრება. ამ მხრივ თანამედროვე ლაზურში განსხვავებული ვითარება გვაქვს – აქ წარმოდგენილია ორ-, სამ-, ოთხ- და ხუთ- წევრიანი ვოკალური ჯგუფები; წარმოთქმაში გვაქვს უკონსონანტო ჯგუფებიც, რაც პალატილიზაციის ტენდენციის მოქმედების სრული შეუზღუდავობით აიხსნება.

იოტიზაცია როგორც პალატალიზაციის მოქმედების შედეგი კანონზომიერ ხასიათს ატარებს ლაზურში **რ, ყ** ფონემების მიმართ. იოტიზაციის ტენდენციას დაექვემდებარენ აგრეთვე სხვა ცალკეული ფონემები და ფონემათა ჯგუფები: **ვ, ლ, შ, ჟ, ს, ჯ, რს, მს, ჩხ, ნჩხ...**

ლაზურში ცალკეულ ფონემათა და ფონემათა ჯგუფების იოტიზაციამ რეგულარული ხასიათი მიიღო და წარმოიქმნა რთული ვოკალური ჯგუფები როგორც ერთი მორფემის ფარგლებში, ისე მორფემათა გასაყარზე.

ქართული-ზანური მასალის გაანალიზების შედეგად შ. ძიძიგურმა დაადგინა ორწევრიანი ვოკალური ჯგუფების ABC რიგები, რომელთა ფონეტიკური სუბსტანცია გარკვეულ კანონზომიერებას ამჟღავნებს: A=ღია+ვიწრო ხმოვნები; B=ვიწრო+ღია, C=თანაბარი ღიაობის მხოვანთა კომბინაციები. ვოკალთა კომბინირების პროცესი ძირეულ მორფემაში და მორფემათა გასაყარზე სრულად არის წარმოდგენილი ჩემს მონოგრაფიაში „ლაზურის ფონემატური სტრუქტურა“, 2005. და საჭიროდ არ ჩათვალე გამემეორებინა.

ლაზურში წარმოიქმნება სამი, ოთხი და ხუთწევრიანი ვოკალურ ჯგუფები. რთულ ვოკალურ ჯგუფებს ქმნიან სრული ხმოვნები **ა-ე-ო-უ** და ნახევარხმოვნები **ჲ, ჭ, ჭ** იშვიათად რეალიზდება სამწევრიან ვოკალურ ჯგუფებში; სრულიად არ გვხვდება ოთხ- და ხუთწევრიან ჯგუფებში. სამწევრიან ვოკალურ ჯგუფში პირველი (a) და მესამე (c) პოზიცია შეიძლება დაიკავოს ნებისმიერმა სრულმა ხმოვანმა, მეორე (b) ადგილზე ყოველთვის იქნება **ჲ**, იაშვიათი გამონაკლისის სახით შეიძლება შეგვხვდეს **ი**.

ოთხწევრიანი ვოკალური ჯგუფი სამწევრიანი ჯგუფის მოდელზეა აგებული, მეოთხე (d) პოზიცია შეიძლება დაიკავონ **ა, ი|ჲ, ე** ხმოვნებმა. ოთხ- და ხუთწევრიანი ვოკალური ჯგუფები შეიძლება გამარტივდნენ და გარდაიქმნან უფრო დაბალი რიგის ხმოვანთკომპლექსებად ერთი ან ორი წევრის ამოღებით.

ისტორიულად რთლი ვოკალური ჯგუფების წარმოქმნა და ენის განვითარების თანამედროვე ეტაპზე მათი სტრუქტურული მოდელის ჩამოყალიბება მორფემის ფარგლებში და მორფემათა გასაყარზე ლაზური ფონოტაქტიკის ურთულესი პრობლემაა.

მე კვლავ ვუბრუნდები ვოკალთა პარადიგმატული სისტემის გართულებას, კერძოდ ახალი ვოკალურ ელემენტთა **ა-ჲ-რ-ჭ** წარმოქმნას ლაზურში. ვფიქრობ პალატალიზაციის მოქმედებას მიეწერება ლაზურში ვოკალური ინვენტარის შევსება **ა-ჲ-რ-ჭ** ფონემებით და შესაბამისად ფონოლოგიურ ოპოზიციათა ახალი სტრუქტურების შექმნა პარადიგმატულ მიმართებათა სისტემაში, თუმცა ასევე ისმის კითხვა: შეეხო კი ეს ცვლებები ამ სისტემის არსებით საფუძველს?! როდესაც არასამწერლო ენაში

ჩნდება ფონეტიკური ტენდენცია, ის ისეთი სისწრაფით და ინტენსივობით ვითარდება, რომ მასშტაბები ყოველგვარ ზღვარს სცილდება და მთლიანად ანგრევს ძირის სტრუქტურას (ფ. ბრუნო, ე. ბურსიე).

არსებობს მოსაზრება, რომ პლატალიზაციის პროცესს, რომელიც ლაზურში ინტენსიურად წარიმართა და შეეხო არა მარტო ცალკეულ ბგერებს, არამედ ბგერთკომპლექსებს, თურქულმა ენამ შეუწყო ხელი. ასეთი ვარაუდი დღევანდელი თვალსაზრისით შეიძლება ბუნებრივად კი მოგვეჩვენოს, მაგრამ ჯერ უნდა გავცეთ პასუხი კითხვებს: 1. როგორი შეიძლებოდა ყოფილიყო ინტერფერენციის პროცესის დინამიკა ტრაპიზონის იმპერიაში და შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ზღვისპირეთში, სადაც ლაზები (resp. ჭანები) კომპაქტურად იყვნენ განსახლებულნი და მეტყველებდნენ ჭანურად ანუ ლაზურად; 2. როდიდან და რა პირობებში განხორციელდა და ვითარდებოდა ლაზურ-თურქული ენობრივი კონტაქტები; 3. იყო კი ის ისეთი მჭიდრო და ხანგრძლივი, რომ მას არსებითი ცვლილებები შეეტანა ენის ფონოლოგიურ სისტემაში, ვინაიდან ფაქტია, რომ გამოიყოფა ახალი, მეორეული წარმოშობის ვოკალები, როგორც პარადიგმატულ მიმართებათა ერთეულები და სხვადასხვა სიდიდის ვოკალური სინტაგმები რეალურად არსებულ სტრუქტურებში, რაც უცხოა როგორც მეგრულისათვის, ისე ქართულისთვის.

ბუნებრივია ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა ინტენსიურ კვლევა-ძიებას საჭიროებს. აუცილებელია წინა აზიაში თურქ-სელჯუკთა მოგვიანებით კი ოსმალთა ექსპანსიის ისტორიული ფონის გათვალისწინება: როდის მოვიდნენ და დამკვიდრდნენ თურქ-სელჯუკები ლაზთა კომპაქტურად განსახლებულ ტერიტორიაზე?! ეს საკითხი მოითხოვს გეოგრაფიულ-პოლიტიკური და ეთნიკური ნომენკლატურის შესწავლას „დიდი კომინების იმპერიაში“, სადაც მოსახლეობის დიდი ნაწილი არაბი, სპარსი და თურქი ქრონისტების აღწერილობით „ლაზები, ჭანები და სხვა ქართველური ტომები არიან“. „დიდი კომინების იმპერიაში“ არსებული ენობრივი სიტუაციის არაადეკვატური ინტერპრეტაცია ხელს შეუშლის სწორად განისაზღვროს ქართველურ ენა-კილოთა განვითარების გზები და ინტერფერენციის პროცესის დინამიკა, რაც თავის მხრივ შეაფერხებს ქართველთა ენა-კილოების ისტორიული განვითარების შედეგების ლინგვისტურ კვალიფიკაციას და სისტემატიზაციას ენობრივი იერარქიის სხვადასხვა დონეზე.

ისტორიული ფონი ასეთია: მოგვიანებით ლაზური მეტყველება ვითარდება ტრაპიზონის იმპერიის ფარგლებში XIII-XV სს. ქარველურ ენა-კილოების გარემოცვაში. სელჯუკთა არმიამ ორჯერ (1205-1230) მიიტანა იერიში ტრაპიზონზე, მაგრამ ქალაქი ვერ აიღო. განსაკუთრებულ როლს ტრაპიზონის იმპერიის პოლიტიკურ და სოციალურ ცხოვრებაში თამაშობდნენ ადგილობრივი ქართველური წარმოშობის დიდებულნი და მათი მრავალრიცხოვანი საგვარეულონი.

ბიზანტიელი ავტორი – გეორგი პაქიმერი, თანამედროვეობის ცნობილი ინგლისელი ბიზანტინისტი ენტონი ბრაიერი, XVIII საუკ. თურქი ისტორიკოსები ქათიბ ჩელები და ევლია ჩელები აღნიშნავენ, რომ ტრაპიზონის იმპერიის ძირითად მოსახლეობას ლაზები შეადგენდნენ. ასევე სხვა მუსლიმი ქრონისტები ტრაპიზონს მოიხსენიებენ როგორც „ლაზიკის ქალაქს“. არაბი გეოგრაფი აბუ ალ-ფიდა (1273-1331) ტრაპიზონს უწოდებს „ლაზების დიდ საპორტო ქალაქს“. ე. ბრაიერის აზრით ლაზები XIII საუკუნეში (1204 წ.) მკვიდრად იყვნენ დასახლებულნი ტრაპიზონის იმპერიაში, სადაც ჩამოყალიბდა კიდევ ადმინისტრაციული ერთეული – თემა „დიდი ლაზეთი“, რომელიც იწყებოდა ათინადან და მოდიოდა საქართველოს საზღვრებამდე (A. Bryer, Some Notes on the Laz and the Tran. Bedi Kartlisa, Paris 1976; Э. Жордания, Этнический состав населения Понта XIII-XV вв. часть 1: Лазы, Byzantinistika L, VII, 1996). ბიზანტინისტ რუსტამ შუქუროვს მართლია მნიშვნელოვანი წვლილი მიუძღვის „დიდი კომნიენების იმპერიის“ შესწავლაში, მაგრამ ვერ დავეთანხმები იმ მოსაზრებაში, რომ ტრაპიზონის იმპერიაში „...вторым по численности этносом был картвельский, представленный лазами и чанами, двумя чрезвычайно близкими друг к другу народами, населявшими восточную половину империи – возможно, часть Мацуки, области Сирмены, Ризеона, Лазики, а в глубь материка – восток Хермианы... Не исключено, что в составе Трапезундской империи были и другие этнические или скорее, это этно-территориальные ополчения. Так, Панарет упоминает „лазские отряды“ (P. M. Шукуров, Великие Комнены и Восток (1204-1561), Санкт-Петербург, ст. 53, 59)“. არანაკლებ საინტერესოა ტრაპიზონის იმპერიის სამხედრო ორგანიზაციის შესახებ არსებული ინფორმაცია ბერძენ და მუსლიმ ქრონისტებთან. ენტონი ბრაიერის მიხედვით ტრაპიზონის იმპერია დაყოფილი იყო სამხედრო-ადმინისტრაციული ქვეგანყოფილებად – ბანდონებად (βάνδον). ბანდონები არსებობდნენ იმპერიის სხვადასხვა ტერიტორიაზე: ტრაპიზონი, ტრიკომია, მაცუკა, პალეომაცუკა, გემორა, სირმენა, რიზენა. ეს ის ადგილებია, სადაც მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი ლაზებია. იმპერიის მთიანეთი მოფენილი იყო ციხესიმაგრეებით, რომელთა მიმართ ქრონისტები ხმარობდნენ ტოპონიმებს: „ჭანისი“, „ჯანისი“, „ჩანისი“, „წანისი“ – ცხადია იქ ჭანთა ანუ ლაზთა ბანდონები იდგნენ. ე. ბრაიერს მიაჩნია, რომ „... оборонительную организацию Трапезундской империи в основном определяли чанские подразделения благодаря их воинственности. „Они обеспечивали Трапезундскую империю воинами, храбрыми как львы, которые никогда не молились за беглецов“ (რ. შუქუროვი, ე. ბრაიერი – დასახელებული შრომები).

ასე, რომ ტრაპიზონის იმპერიის ძირითადი, მკვიდრი მოსახლეობა ქართველური ტომებია, დომინირებს ლაზები ანუ ჭანები. რაც შეეხება ბერძნულ მოსახლეობას ისინი კოლონისტები იყვნენ, რომლებიც მოვიდნენ უკვე მჭიდროდ დასახლებულ ტერიტორიაზე, სადაც ძირითადი მოსახლეობა ქართველთა მოღმის იყო და მსოფლიოში სახელი ქონდათ

განთქმული ლითონის დამუშავების ხელობით და ზღვაოსნობის განვითარებით (იხ. გ. გოხელიშვილი, მითრიდატე პონტოელი, თბ., 1965).

ისტორიული ფონი ასეთია: სულჯუკები არ ყოფილან ლაზეთში და არც ოსმალები დამკვიდრებულან ერთბაშად. ოსმალები ლაზეთში ბევრჯერ შეიჭრნენ და სამხედრო ოპერაციებსაც წარმატებით ანხორციელებდნენ, მაგრამ ფეხს ვერ იკიდებდნენ – ლაზები დიდ წინააღმდეგობას უწევდნენ და ამარცხებდნენ. XVII საუკუნის მიწურულს ლაზეთში გაბატონდა ისლამი, თუმცა სერიოზული პოლიტიკური ბრძოლები მერვეც გრძელდებოდა. „ლაზი ხალხის ბრძოლას ოსმალების წინააღმდეგ სათავეში ედგა ჭანიკის ფეოდალური საგვარეულოს თავკაცი „ხვანთქრის რისხვად“ წოდებული ჯანიკლი ალი-ფაშა და მისი შვილი ბათალი-ბეი.

ჯანიკლი (resp. ჭანიკლი) ალი-ფაშა ლაზისტანს განაგებდა 1749-1785 წლებში. მას ემორჩილებოდა ოთხი სანჯაყი (სადროშო) და სამოცი მაზრი. ეს იყო უზარმაზარი ტერიტორია მსოფლიოში განთქმული უძველესი ქალაქებით: ტრაპიზონი, სინოპი, არზრუმი, ამაზია... ჯანიკის (ჭანიკის) ტერიტორიაში შედიოდა კუმჯულაზის რეიდსა და ყიზილერმაკის შესართავთან ახლოს სამსუნის ყურეს შორის მდებარე თემისკირის ქვეყანა (დ. ჯანელიძე „ლაზთა ბელადი“, 1984, გვ. 118). ბიზანტიისტი ერეკლე უორდანიას წერს: "Трапезунд пал в 1461 г., но лазы остались независимыми. Лазистан считался турецкой провинцией, но власть султана здесь была номинальной и распространялась лишь на побережье. Лазы были обращены в ислам примерно после 1580 г., сохраняли свою автономию до 40-ых гг. XIX в. под властью своих бегов, которые управляли своими землями из своих горных крепостей. Персидский историк XVII века Искандер Мунш в своем произведении "История Шах-Аббаса Великого" рассказывая о дипломатических контактах с разными христианскими государствами и правителями, отмечает: "Среди этих правителей были и христианские правители: Лазики, Германии, Франции, Англии, Голландии, Португалии и Испании..." М. Сейвор, комментируя это сведение Искандера Мунша, отмечает, что "... посольство лазов в Сефевидский Иран свидетельствует о виртуальной автономии лазских правителей в XVII в. (Э. Жордания, Этнический состав населения Понта в XIII-XV вв., часть 1: Лазы, Byzantinoslavica, L, VII 1997, ст. 58)".

როგორც უკვე ვთქვე სულჯუკები ლაზეთში არ ყოფილან, მოგვიანებით თურქ-ოსმალების სამხედრო გარნიზონები შემოვიდნენ ლაზისტანში და იცვლებოდნენ წელიწადში ორჯერ. ენობრივი კონტაქტები მკვიდრ მოსახლეობასთან იშვიათად ან სულაც არ იყო. ბილინგვიზმი გვიან, ათათურქის ხანიდან იწყება. ამ ფონზე შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რომ ისეთმა გამძლე იერარქიულმა დონემ ენისა, როგორც არის ფონოლოგიური სისტემა ასეთი ძლიერი სხვაობა მოგცა მეგრულთან ვოკალთა სისტემის თვალსაზრისით?!

Н. К у т е л и а (Тбилиси)

Ареальные контакты и вопросы диахронической трансформации вокальной системы в колхском (мегрельско-лазском) языке

Распад общекартвельского языка положил начало возникновению языковых единиц, которые приобрели в дальнейшем форму исторически засвидетельствованных картвельских диалектов. На раннем этапе распада общекартвельского языкового единства сванский, согласно Г. Деетерсу, выделился как самостоятельная единица, в противоположность грузинско-занскому языковому единству. К более позднему этапу относится выделение грузинского и занского (мегрельско-лазского). К наиболее позднему этапу надо относить распад занской (resp. колхской) языковой общности, и тем самым, возникновение и обособленное развитие мегрельского и лазского диалектов. Причиной распада колхского языкового единства послужили культурно-исторические факторы. В начале новой эры картвельские племена – лазы и мегрелы, в исторической традиции именуемые колхами, всё ещё сохраняли территориальную целостность, нарушение которой относится, предположительно, к V-VIII вв. (И. А. Джавахишвили). Дальнейшее развитие исторических событий привело к их полной языковой изоляции.

Несмотря на полную изоляцию от ареала распространения других картвельских языковых единиц, лазский сохраняет удивительное сходство с ними с точки зрения фонемного инвентаря и парадигматических отношений, значительно расходясь в правилах синтагматической сочетаемости.

Фонологическую структуру языка во многом определяют фонетические явления, имеющие место в процессе развития любой языковой единицы. Фонетические тенденции и так называемые „фонетические законы“, правила фонотактики сочетаемости фонем определяют фонетическую организацию звуковой системы языка и формируют в конечном итоге фонологическую модель языка. Совокупность и хронологическое единение фонетических и фонологических аспектов определяют фонологическую структуру языка в целом. Фонетическая эволюция и структура языка как взаимодействующие и взаимообусловленные явления (А. Мартине) определили единовременность процессов дифференциации мегрельско-лазской языковой общности и интеграции мегрельского и лазского как обособленных диалектов.

Мегрельско-лазская фонологическая структура развивалась согласно законам внутри языка и рассматривается нами, в основном, как результат исторически действующих процессов палатализации, дефарингализации, глоттализации и соноризации. Все эти тенденции выходят за пределы комбинаторной интерпретации и являются глобальными для языка, ибо обусловлены самой структурой языка.

В начале же хочу заверить: правила фонотактики сочетаемости согласных фонем и определение канонических форм синтагматической сочетаемости компонентов в мегрельском, установленные Т. Гамкрелидзе- Т. Гудава, абсолютно совпадают с итогами моих исследований в лазском – **фонологическая структура консонантов в мегрельском и лазском идентична. Проанализированный материал выявил основную структурную особенность: занская (resp. колхская) корневая морфема преимущественно децессивного строя.** Согласно теории Г. Ахвледиани, существует общеструктурное правило, подразумевающее образование децессивных комплексов как естественных. Разумеется это не означает, что в языке не могут существовать акцессивные группы. Акцессивные комплексы в языке имеются, порой даже образуются из децессивных групп.

Основные канонические формы консонантных групп в мегрельском и лазском определяются структурами:

лазский	мегрельский
$S_mCCC_v - S_nCCC_v$	$S_rCCC_v - S_nCCC_v$
$S_mCC - S_nCC$	$S_rCC - S_nCC$
$S_mCC_v - S_nCC_v$	$S_rCC_v - S_nCC_v$
$CCC_v; S_rCC;$	CCC_v
$S_mC; S_nC; S_mC_v; S_nC_v; CC; CC_v$	$S_rC; S_nC; CC; CC_v$

Самой крупной единицей контактной сочетаемости является четырёхчленный комплекс. Все иные группы более низкого разряда складываются из той же последовательности путём изъятия одного или двух членов, причём в колхском (мегрельско-лазском) действует структурное правило, запрещающее смещение рядов.

Однако тема моего исследования – лазский вокализм и его диахроническая трансформация. Вокальная система гласных претерпела наиболее существенные преобразования, что повлекло за собой значительное отдаление от вокализма мегрельского и грузинского как по составу фонемных единиц, так и по их парадигматической и синтагматической структурам.

Основным источником осложнения системы лазского вокализма был процесс палатализации с её последствиями: 1. закономерное превращение фонем $r-q'>j$; 2. йотирование отдельных фонем и групп фонем; 3. редукция ауслата путём йотирования; 4. палатализация вокального анлаута; 5. превращение первичных глас-

ных в палатализованные ä-ö-ë-ï.

Палатализованные гласные в лазском имеют вторичное происхождение. Физико-акустические свойства палатализованного гласного иногда становятся предметом спора среди специалистов. В ряде случаев палатализованный звук воспринимается как механическая сумма его первоначальной артикуляции и действия средней части языка относительно центра палатума.

Палатализованный звук есть качественно совершенно новый звук, артикуляция которого не сводится к механической сумме первоначальной и палатальной артикуляций. Палатализация, как вторичная артикуляция, меняет и первичные физико-акустические свойства данного звука. Артикуляция любого палатализованного звука в большей или меньшей степени стремится к центру палатума. Соответственно меняется и первоначальное место произношения звука. Возьмем, к примеру, русские палатализованные согласные звуки. При произношении обычного, непалатализованного Л кончик языка касается зубов, тогда как произнося палатализованный Л', передняя часть языка смыкается с альвеолами. В этом случае место произношения палатализованного звука довольно значительно удалено от его первоначального артикуляционного центра: Л и Л' различаются между собой как в физико-акустическом, так и функциональном отношениях (Шахматов, 1901; Бондарко, 1966, с. 394 и сл.).

То же самое можно утверждать и относительно лазских палатализованных гласных. никоим образом нельзя представлять себе дело так, якобы палатализованные гласные лазского являются механической смесью полугласного j и простых гласных. Исторически эти гласные получены в результате непосредственного соседства полугласного с гласными а-э-о-и. Позиционная палатализация со временем превратилась в факт фонологической значимости. В настоящее время палатализованные гласные лазского языка не подлежат расчленению на т.н. составные части, также как нельзя расчленять аффрикаты, сложные гласные русского языка (я-е-ё-ю), умляютные гласные в немецком и французские назальные гласные. Палатализованный гласный в лазском один звук, хотя, конечно и сложный, но все же один, как в физико-акустическом, так и в функциональном отношении.

На существование палатализованных гласных в лазском первым обратил внимание академик Н. Я. Марр (Марр, 1910, с. 10). В таблицах, где Н.Я. Марр представляет лазский алфавит, палатализованные о и и графически изображены со знаком умляута: ö и ü. Со знаком умляута изображает эти звуки и И. Кипшидзе (1911, 17). Также со знаком умляута изображает палатализованные гласные Ж. Дюмезиль в своих текстах: **k'öči oxo-mušše moxtu-ši iyis na yüč'opu šeyere komeču** (Dumézil, 1967, 57₂₇). „Человек, вернувшись в свой дом, отдал всем все, что было куплено для них“; **penjeres k'ama gyüsu** (Dumézil, 1967, 57/36). „По окну резанул саблей“. Эти формы особенно примечательны, ибо в них ü непосредственно следует за y¹.

¹ Полугласный йот (j) у G/ Dumézil обозначается графемой y.

В итоге в лазском образовались вокалические элементы ä-ë-ö-ü . Они функционируют в коррелятивных оппозициях:

o ~ ä

gazicinu „засмеялся“ ~ gäzicinu „надсмехался“;

galu „ходить, идти“ ~ gälu „спускаться вниз“;

o ~ ö

gontxu „растянул“ ~ göntxu „ударил, треснул“;

gotu „завернул“ ~ götu „накрыл сверху“;

gok'itxu „спросил, выспрашивал“ ~ gök'itxu „выругал“;

u ~ ü

gulup „ходит“ ~ gügup „спускается“

uzdi! „сожми!“ ~ üzdi! „подыми!“

Основную отличительную особенность структуры слова картвельских языков составляют консонантные группы, однако современный лазский в этом отношении проявляет своеобразие: в нем представлены вокальные группы, состоящие из двух, трех, четырех и пяти членов; имеются даже бесконсонантные группы, слова, в которых нет ни одного согласного. Подобное скопление гласных чуждо картвельским языкам.

Создание сложных вокальных групп в лазском обусловлено в основном сильной тенденцией к палатализации, вызвавшей вокализацию отдельных фонем и комплексов фонем путем их иотизации.

Иотизация носит закономерный характер в случае с фонемами **г, г'**. Тенденции к иотизации подвержены также отдельные фонемы и группы фонем – **в, л, ш, ж, с, ж, rs, ms, чх, нчх...**

Тенденция к палатализации в атинском диалекте настолько сильна, что в позиции ауслота происходит иотизация целой группы фонем. В результате произошла редукция ауслота /см. Чикобава, 1936, с. 28-29/ путем иотизации, способствовавшей со своей стороны дифтонгизации ауслота. Иотизация отдельных фонем и групп фонем в лазском приняла регулярный характер, и возникли сложные вокальные группы как в пределах одной морфемы, так и на стыке морфем.

В результате анализа грузино-занского (колхского) материала Ш. Дзидзигури установил три класса соединений двучленных вокальных групп **А, В, С**, проявляющих определенную фонетическую закономерность: в классе **А** представлена последовательность гласных „открытый + закрытый“, в классе **В** – последовательность „закрытый + открытый“, а в классе **С** – сочетаются гласные одинакового раствора /см. Дзидзигури ИКЯ, 1946, с. 19 и сл./ Установленная Ш. Дзидзигури модель двучленных вокальных групп полностью соответствует структуре двучленных групп и в лазском. Мы попытаемся представить двучленные комбинации вокальных согласно этой модели.

Гласные полного образования. В комплексах класса **А** при сочетании гласных в пределах одной морфемы в основном соблюдается принцип последователь-

ности открытый + закрытый. В частности, в случае двух гласных полного образования первый из них более открытый, чем второй. В такие группы объединяются в основном гетероганнные гласные, хотя имеются и сочетания гомоганнных гласных полного образования, причем принцип последовательности открытый + закрытый также сохраняется.

Двучленные вокальные группы в пределах одной морфемы и на стыке морфем реализуются по-разному: 1. сохраняют полногласие; 2. превращаются в дифтонги; 3. дают долгий гласный.

Реализацию группы из двух гласных полного образования в пределах одной морфемы в лазском следует, по-видимому, считать вторичным, т.е. поздним образованием. Возникновению таких комплексов способствовало выпадение гласных в интервокальной позиции, причем обращает на себя внимание то, что чаще всего выпадают антериорные звуки и исторически фарингальный!

Комплексы гласных класса **A** в пределах одной морфемы реализуются главным образом за счет выпадения согласных. В именных формах при соединении гласных корневой основы и аффикса двучленные комплексы также не упрощаются. На стыке морфем в глагольных формах с превербами комплексы гласных упрощаются: 1. При соединении гласных среднего и заднего рядов путем неполного исчезновения одного из гласных, причем чаще выпадает предшествующий гласный, если он более широкого раствора, чем последующий; 2. Если первым компонентом комплекса является палатальный гласный (**e**), то он не исчезает бесследно – вызывает палатализацию последующего гласного. Предварительным условием упрощения вокальных комплексов в превербных формах глаголов Арн. Чикобава и Ш. Дзидзигури считают процесс регрессивной ассимиляции, подразумевая, что происходит полная ассимиляция и затем утеря второго компонента.

Вокальные комплексы класса **A** при наличии палатальных гласных **e**, **i** в качестве первого компонента в пределах одной морфемы и в позиции ауслота претерпевают дифтонгизацию; на стыке же двух морфем в превербных формах глаголов дифтонгизации не происходит, но теряется первый компонент при сохранении полногласия второго; если же выпадает второй компонент, сохраняется первый.

Реализация двучленных вокальных комплексов класса **B** происходит в пределах одной морфемы и на стыке морфем в основном за счет выпадения согласного. На реализацию комплексов этого класса налагаются определенные ограничения: одни из этих комплексов встречаются только в превербных формах глаголов и могут упрощаться, другие же, наоборот, никогда не образуются в глаголах с превербами (таковы: **ua||wa**, **ue||we**, **uo**, **io**, **ia**); если вокальный комплекс класса **B** начинается гласным **u**, он часто преобразуется в полугласный **w**. Если комплекс класса **B** находится на стыке морфем, и его первым компонентом является палатальный гласный (**e**, **i**), он преобразуется в полугласный **j**, который, в свою очередь, вызывает палатализацию последующего гласного.

В лазском образовались трех-, четырех- и пятичленные вокальные комплексы. Сложные комплексы создают гласные полного образования **a-e-i-o-u** и полугласные **j-w**. Полугласный **w** редко реализуется в трехчленных группах и совершенно не встречается в четырех- и пятичленных.

Обозначим последовательность вокальных в группе символами **a-b-c-d-e**, где **a** означает первую позицию, **b** – вторую, **c** – третью, **d** – четвертую, **e** – пятую.

Трехчленные вокальные группы

Трехчленные вокальные группы возникают как в пределах одной морфемы, так и на стыке морфем. Три гласных полного образования в непосредственной близости в пределах одной морфемы относятся к числу редко реализуемых вокальных комплексов.

В пределах одной морфемы позицию в трехчленной вокальной группе может занимать гласный полного образования **a-э-i-o-u**, в позиции **b** может быть представлен только полугласный **j**, а в позиции **c** – гласные **a-e-i**. На стыке морфем позицию **c** могут занять **o, u**. Лабиовелярные гласные в пределах одной морфемы могут занять только позицию **a**. Такая последовательность гласных в трехчленных вокальных комплексах канонична для лазского.

В трехчленных вокальных группах первую и третью позиции может занять любой из гласных полного образования, на второй же позиции всегда будет – **j**, в виде исключения может образоваться **i**.

В пределах одной морфемы в позиции в трехчленном вокальном комплексе могут находиться гласные **a-e-i**, на стыке же морфем эту позицию могут занимать только **o-u**. Если позицию **a** в трехчленной вокальной группе занимает полугласный **w**, тогда в позиции **b** могут находиться только гласные **a, e**. Это канонические комбинации вокалов. Трехчленные вокальные группы иной дистрибуции не существуют в лазском.

Трехчленный вокальный комплекс не что иное, как двучленная вокальная группа структуры **ABC**, компоненты которой разделены полугласным. В классе **C** полугласный **j** соответственно займет позицию между гоморганными и гетерорганными гласными одинакового раствора; в классе **A** – позицию между вокалами последовательности открытый + закрытый, а классе **B j** займет место между гласными последовательности закрытый + открытый. Трехчленные вокальные комплексы в лазском упрощаются, преобразуясь в ряд двучленных групп классов **ABC**, спорадически трехчленный комплекс может превратиться и в один гласный.

В лазском имеются четырех- и пятичленные вокальные группы.

В пятичленных вокальных группах строго соблюдается следующее правило последовательности гласных: позицию **a** могут занимать только **a-i**; в позиции **b** представлен только **j**, в позиции **c** – **a, э, i**; в позиции **d** – **j|i**; последнюю позицию **e** может занимать только **i**.

Четырех- и пятичленные вокальные группы могут упроститься и преобразоваться в группу более низкого разряда путем выпадения одного или двух членов.

В словах, содержащих четырех- и пятичленные вокальные комплексы, почти никогда не встречаются консонантные группы. При реализации трехчленного вокального комплекса в слове может быть представлена двучленная группа назальных согласных.

Как видим, в лазском не так уж и редки бесконсонантные лексические единицы – слова, состоящие из одних гласных фонем.

Бесконсонантные группы в основном создают те слова из собственно лазской и заимствованной извне лексики, в которых в качестве консонантов выступают фонемы **r, q'**. Именно вокализация указанных согласных обуславливает создание бесконсонантных вокальных групп.

Исторически возникновение сложных вокальных групп и на современном этапе развития языка – формирование их структурной модели в пределах одной морфемы и на стыке морфем – сложнейшая проблема лазской фонотактики, решение которой требует скрупулезного изучения. Представленная нами модель вокальных комплексов первая такая попытка и, конечно, не застрахована от ошибок.

Далее я возвращаюсь к вопросу об усложнении парадигматической системы лазского вокализма элементами **ä-ë-ö-ü**.

Предполагают, что они возникли на почве влияния турецкого языка, с чем я не согласна. Перед лингвистами стоит серьезная задача – выяснить динамику процесса языковых контактов, которые зависят в конечном счете от социально-исторических условий.

Лазский язык развивался на территории Трапезундской империи в пределах XIII-XV вв. в области распространения картвельских диалектов.

Нельзя не согласиться с известным исследователем Трапезундской империи Р. М. Шукуровым, что вплоть до первой трети XIX в. о Трапезундской империи почти ничего не было известно достоверно. Относительная неудача первых историков, исследующих Трапезундскую империю XVII-XVIII вв. была связана с тем обстоятельством, что базовые источники по истории империи тогда еще не были открыты, существующие ранее источники были весьма скудные, если не сказать больше (Н. К.). Советской историографии, а в частности и грузинской, были недоступны многочисленные материалы на арабском, персидском и турецком языках.

Ныне наши знания значительно обогатились благодаря крупнейшим ученым Запада (А. Вугер) и замечательной московской школе византистов во главе с С.П. Карповым, ибо при анализе материала исследователи в соответствии с традициями медиевистической школы МГУ придерживаются метода комплексного подхода.

Сельджукская армия дважды (1205-1230 гг.) осаждала Трапезунд, но взять город не смогла. Особую роль в политической и социальной структуре Трапезундской империи играла местная родовая знать картвельского происхождения.

Византийский автор – Георгий Пахимер, крупнейший английский византинолог современности А. Брайер, турецкие историки XVIII в. Катиб Челеби и Эвлия Челеби отмечают, что основное население Трапезундской империи состояло из

лазов. Также мусульманские хронисты часто Трапезунд называют „город Лазики“. Арабский географ Абу ал-Фида (1273-1331) называет Трапезунд большим портом лазов. По мнению А. Брайера, лазы с начала XIII в. (1204 г.) твердо осели на территории Трапезундской империи, где и была образована административная единица – фема Великая Лазия, которая начиналась с Атины и доходила до границ Грузии (А. Bryer. *Some Notes on the Laz and the Tzan. Bedi Kartlisa*, Paris, 1976; Э. Жордания, *Этнический состав населения Понта XIII-XV вв. часть 1: Лазы, Byzantinoslavica L, VII, 1996*).

По мнению Р.М. Шукурова в Трапезундской империи „вторым по численности этносом был картвельский, представленный лазами и чанами, двумя чрезвычайно близкими друг к другу народами, населявшими восточную половину империи – возможно, часть Мацуки, области Сирмены, Ризеона, Лазики, а в глубь материка – восток Хермианы... Не исключено, что в составе Трапезундской империи были и другие этнические или скорее, это этно-территориальные ополчения. Так, Панарет упоминает „лазские отряды“ (Р. М. Шукуров, *Великие Комнины и Восток (1204-1561)*, Санкт-Петербург, ст. 53, 59). А. Брайер предполагает, что оборонительную организацию Трапезундской империи в основном определяли чанские подразделения благодаря их воинственности. „Они обеспечивали Трапезундскую империю воинами, храбрыми как львы, которые никогда не молились за беглецов“ (А. Bryer. *Some Notes on the Laz, and the Tzan*, 1. p. 181).

“Трапезунд пал в 1461 г., но лазы остались независимыми. Лазистан считался турецкой провинцией, но власть султана здесь была номинальной и распространялась лишь на побережье. Лазы были обращены в ислам примерно после 1580 г., сохраняли свою автономию до 40-ых гг. XIX в. под властью своих бегов, которые управляли своими землями из горных крепостей. Персидский историк – Искандер Мунш в своем произведении „История Шах-Аббаса Великого“ рассказывает о дипломатических контактах с разными христианскими государствами и правителями и отмечает: „Среди этих правителей были и христианские правители: Лазики, Германии, Франции, Англии, Голландии, Португалии и Испании... М. Сейвор комментируя эти сведения Искандера Мунша, отмечает, что“... посольство лазов в Сефевидский Иран свидетельствует о виртуальной автономии лазских правителей в XVII в.“

Лазские правители, как видим, проводили независимую внешнюю политику и устанавливали дипломатические контакты с другими государствами и прежде всего с теми, которые находились в противоречии с Османской империей“ (Э. Жордания, *Этнический состав населения Понта в XIII-XV вв. часть 1: Лазы, Byzantinoslavica, L, VII 1997, ст. 58*).

Общеизвестно полное неповиновение крупного лазского феодала Джаникли Али-Фаша, владельца Самсуна, Синопа, огромной и богатейшей территории горного Темискири; под его контролем находились некоторые территории Крыма (середина XVIII в). Мусульманские хронисты того времени называли Джаникли

Али-Фаша – „Гроза султана“.

Сельджуков в Лазистане не было, позднее тюрки-османы появились в Лазистане в виде военных гарнизонов, которые менялись в год два раза. Языковые контакты с лазами редко осуществлялись, а порой вовсе отсутствовали. Билингвизм наступил значительно позже – со времен Ата-Тюрка. На этом фоне можно ли предположить, что такой устойчивый уровень языковой иерархии как фонологическая система претерпела столь значительные отклонения от вокалической системы мегрельского.

N. K u t e l i a (Tbilisi)

Areal contacts and issues of diachronic transformation of vocal system in Colchian (Megrelian-Laz) language

S u m m a r y

Disintegration of Common Kartvelian language gave rise to appearing language unities which later acquired forms of historically testified Kartvelian languages. At the earlier stage of disintegration according G. Deeters was singled out as an independent unity opposed to Georgian-Colchian (resp. Georgian-Zan) language unity. At a later stage two languages Georgian and Colchian (Megrelian-Laz) were distinguished. At a much later period after disintegration of Colchian community Megrelian and Laz dialects appeared and developed.

The reason of disintegration of Colchian (Megrelian-Laz) language unity was caused by cultural-historical factors. In the beginning of the new era Kartvelian tribes Laz and Megrelians according to historical traditions named Colchs still maintained territorial integrity of which transgression belonged to 5th-8th centuries.

Further development of historical events brought them to complete language isolation.

In spite of this isolation from the areal of spreading ether kartvelian unities the Laz language keeps amazing similarity with them as regards phonemic inventory and paradigmatic relations, but differs in syntagmatic combinability.

Megrelian-Laz phonological structure was developing in *accordance with the laws within the language* and I consider it mainly as the result of historically acting phonetic processes taking place in the process of development of any language unity for phonetic tendencies and the so called „Phonetic laws“, rules of phonotactics phonemes` combinations determine phonetic organization of sound system and finally form phonetic model of language. The whole complex and chronological unity of phonetic and phonological aspects determine phonological system of the language. Phonetic evolution and structure of language as mutually acting and interrelated phenomenon (A. Martinet) determined simultaneity of processes of differentiation of Megrelian-Laz language

community and integration of Megrelian and Laz as isolated dialects.

At first I want to assure: differentiation of canonical forms of syntagmatic combinations of consonants in Megrelian root morpheme defined by T. Gamkrelidze – T. Gudava mainly coincide with the results of my research in Laz phonological structure in Megrelian and Laz are mainly identical. The analyzed material revealed main structural feature – Colchian (resp. Zan) root morpheme is mainly of decisive structure. According to G. Akhvlediani’s theory common – structure rule exists that means formation of decisive complexes as quite natural Main canonical form of consonant group of Colch root morpheme in determined by structures:

Laz	Megrelian
S _m CCC _v , S _n CCC _v	S _r CCC _v , S _n CCC _v
S _m CC, S _n CC	S _r CC – S _n CC
S _m CC _v , S _n CC _v	S _r CC _v – S _n CC _v
CCC _v , S _r CC	CCC _v
S _m C; C _n C; S _m C _v ; C _n C _v ; CC; CC _v	S _r C; S _n C; CC; CC _v

The biggest unity of contact combinability is four member (tetranominal) complex. All other groups of lower integrity are added in the same succession by means of taking away one or two members with structural rule forbidding displacement of rows.

However, vocal system of vowels in Laz and its diachronical transformation underwent more important changes that caused its removal from Megrelian and Georgian vocalism as in structure of phonetic unities so in paradigmatic and syntagmatic structures. Consequently in Laz vocal elements **ä-ë-ö-ü** were formed. They function in correlative oppositions and differentiate verbal forms (N. Kutelia – Phonemataical structure of Laz, 2005). It is considered that they appeared under the influence of Turkish language and I agree with this opinion.

The linguists face a serious task to reveal dynamics of the process of language contacts that finally depend on social-historical conditions. Now our knowledge has been enriched thanks to distinguished western scholars (A. Bryer) and famous Moscow school of Byzantine studies at the head of which is S.P. Karpov. For in the analysis of the material researchers of Medievalistic school of Moscow state University adhere to the method of complex approach.

The Laz language had been developing on the territory of the Trabzon Empire in about 13th-15th centuries in the area of spreading Kartvelian dialects. There were no Seljüks in Lazistan. Later Ottoman-Turks appeared in Lazistan in the form of military units which were changed twice a year. Language contacts with Laz people were scarcely carried out and often there were none. Bilingualism began later in the period of Ata-Turk, with this background it is difficult to imagine that such stable level of language hierarchy as phonological system underwent important difference from Megrelian vowel system.

ნ. ქ უ თ ე ლ ი ა (თბილისი)

**აკად. არნოლდ ჩიქობავა ლაზებისა და ლაზურის
შესახებ ქართველთა კულტურულ-ისტორიულ არეალში***

ქართველურ ენათა ჯგუფს შეადგენს ქართული, ზანური ანუ, მეგრულ-ლაზური (კოლხური), რომლებიც საერთო-ქართველური ფუძე-ენიდან მომდინარეობენ. რაც უფრო ღრმად მივდივართ ამ ენათა ისტორიულ წარსულში, მით უფრო ცხადი ხდება მათი წარმომავლობა ერთი საერთო ფუძე-ენიდან; ბუნებრივად არის, ვინაიდან ყველა ამ ენის მატარებელი ტომები ქართველები არიან, ქართველი ერისა და ქართული კულტურის შემქმნელები.

საერთო-ქართველურის დაშლა დაელო საფუძვლად დამოუკიდებელი ენობრივი ერთეულების წარმოქმნას და ჩამოყალიბდა ისტორიულად დადასტურებული ქართველური ენები. ადრეულ ეტაპზე დეცენტრის მიხედვით გამოიყო სვანური, როგორც დამოუკიდებელი ერთეული ქართულ-ზანური ენობრივი ერთიანობის საპირისპიროდ. გვიანდელ ეტაპზე მოხდა ქართულისა და ზანურის (მეგრულ-ლაზური) როგორც დამოუკიდებელი ენების გამოყოფა. უფრო მოგვიანებით ზანურს გამოეყო მეგრული და ლაზური და დაიწყო მათი დამოუკიდებელი განვითარება. ზანურის დაშლას კულტურულ-ისტორიული ფაქტორი ედო საფუძვლად.

ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისში ლაზ-მეგრელებს ჯერ კიდევ ჰქონდათ შენარჩუნებული ტერიტორიული მთლიანობა „ასე იყო, როგორც ჩანს, პირველს ორს საუკუნეში. შემდეგ, როგორც ეტყობა, ერთ-ერთ ქართველ ტომთაგანი ან აღმოსავლეთიდან, ან არადა სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან შიგ შუაგულში შეჭრილა და მეგრელები და ლაზები ერთმანეთს დაუმორებია, ხოლო დაპყრობილ ადგილებს მცხოვრებლებს ქართული შეუთვისებიათ. ამის გამო ახლანდელი გურულები და იმერლები გაქართველდნენ მეგრულ-ლაზებად უნდა ჩავთვალოთ. (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 1913, გვ. 57).

„ლაზურისა და მეგრულის შემდგომ დიფერენციაციას ხელი შეუწყო არა მარტო გათიშვამ, რომლის შედეგადაც მათი ურთიერთქმედება შე-

* მოხსენება წაკითხულ იქნა 1998 წლის 22 ოქტომბერს არნ. ჩიქობავას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილ საერთაშორისო სიმპოზიუმის სხობაზე, რომელიც „იუნესკოს“ ვეგით ჩატარდა. სრული ტექსტი იბეჭდება პირველად.

წყდა და განვითარება დამოუკიდებელი გზებით წარიმართა; უდიდესი მნიშვნელობისა იყო ენობრივი გარემოცვა, რომელშიც ისინი მოექცნენ“ (არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, 1936, გვ. 8-9).

1453 წელს თურქ-ოსმალებმა კონსტანტინეპოლი აიღეს და ბიზანტიის იმპერია დაემხო. ცოტა მოგვიანებით, 1461 წლის ივლისში თურქეთის ფლოტი ტრაპიზონს მოადგა, ხოლო 15 აგვისტოს სულთანი მეჰმედ II ქალაქში შევიდა და დიდი კომინების იმპერიამ, რომლის მფლობელობაშიც შედიოდა ისტორიული ლაზეთის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი შეწყვიტა არსებობა (С. Рансимун, Падение Константинополя в 1453 году, М., 1983). ამას მოჰყვა გარდატეხა წინა აზიის ხალხთა არა მარტო პოლიტიკურ, არამედ კულტურულ ცხოვრებაშიც. დაიწყო თურქ-ოსმალთა ექსპანსია, რასაცა საბოლოო ანგარიშში მოჰყვა ლაზების დენაციონალიზაცია. ლაზების ერთი ნაწილი კონტინენტალურ საბერძნეთში გადასახლდა და მათი ენა ბერძნულმა შთანთქა. ლაზების ძირითადმა ნაწილმა კი, რომელიც მშობლიურ მიწა-წყალზე დარჩა შეინარჩუნო ენა და გასაოცარი სიჯიუტით აღუდგა წინ ეთნიკურ და ენობრივ ასიმილაციას.

ლაზები კომპაქტურად მოსახლეობენ ამჟამინდელ თურქეთში. თურქული მათთვის სახელმწიფო ენაა. ასე რომ ლაზურ მოსახლეობაში თავი იჩინა მასიურმა ორენოვნებამ. ათინურ კილოკავზე მოლაპარაკე ლაზების ერთი ნაწილი საუკუნეების მანძილზე მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ბერძნულენოვან მოსახლეობასთან. ასეთი მჭიდრო ენობრივი კონტაქტის ლინგვისტური შედეგი ისე შორს არის წასული, რომ ლაზურის ნებისმიერ კილოკავებზე მოლაპარაკეს ძალიან უჭირს ათინელის გაგება; მათ შორის ენობრივი კომუნიკაცია თითქმის შეუძლებელი ხდება. თავის მხრივ გართულდა კომუნიკაცია ლაზურსა და მეგრულს შორის, ადრე მათ შორის სხვაობა ისე მცირე იყო, რომ გაგებინების პრობლემა არასოდეს არ მდგარა. მიუხედავად ასეთი იზოლაციისა ქართულენოვან სამყაროსაგან, ფონემათა ინვენტარისა და პარადიგმატურ მოართებათა თვალსაზრისით ლაზური დღესაც გასაოცარ სიახლოვეს ინარჩუნებს ქართველურ ენებთან, მაგრამ ამავე დროს განსხვავდება მათგან ფონემათა დისტრიბუტული მიმართებების თვალსაზრისით.

ენის სტრუქტურას მნიშვნელოვანწილად განაპირობებს ენაში ისტორიულად მოქმედი ფონეტიკური პროცესები, ე. წ. ფონემატიკური ტენდენციები. სწორედ ეს ტენდენციები და ამ ნიადაგზე აღმოცენებული ფონეტიკური კანონები წარმართავენ ენის ფონოლოგიური მოდელის ფორმირებას. ენის სტრუქტურის და მისი ფონეტიკური ევოლუციის ურთიერთქმედება და ურთიერთგანპირობებულობა დაედო საფუძვლად ზანური ენობრივი ერთიანობის დიფერენციაციასა და იმავდროულად მეგრულისა და ლაზურის დამოუკიდებელ ენობრივ ერთეულებად ინტეგრაციის პროცესს. მიუხედავად ამისა აკად. ჩიქობავა ყოველთვის ხაზს უსვამდა იმ გარემოებას, რომ ლაზური და მეგრული ერთი ენის ზანურის დიალექტებია. ეს

ორი დიალექტი ამბობს ჩიქობავა – ისევე ახლოს არის ერთმანეთთან, როგორც ქართული ენა გურული და ხევსურული კილოები და უფრო ახლოს ვიდრე სვანური ლენტეხური და ბალსქვემოური დიალექტები. აკად. ჩიქობავა განსაკუთრებით უსვამს ხაზს იმ გარემოებას, რომ ქართული ენა, მისი დიალექტები, მისი ისტორია განხლავთ ის საფუძველი საიდანაც ცხადი ხდება ლაზურის და მეგრულის გენეტიკური ერთიანობა და ისტორია.

განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ის ამოცანა, რომელიც აკად. ჩიქობავამ ქართველოლოგიას დააუსახა; ქართველური ენების მდიდარი ისტორია არ შეიძლება აიხსნას მხოლოდ ქართველური ენების მონაცემებით, საჭიროა გასვლა მის ფარგლებს გარეთ. აუცილებელია, ერთი მხრივ აფხაზურ-ადიდურ და ჩეჩნურ-დაღესტნური ენების მასალათა მოხმობა, მეორეს მხრივ წინა აზიის მკვდარი ენების მონაცემების გათვალისწინება. განსაკუთრებული მნიშვნელობას ანიჭებდა აკად. ჩიქობავა მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულად მეზობელი ქვეყნების არაინდოევროპული ენების შესწავლას, სახელდობრ:

შუმერული – IV-III ათასწლეულის არაინდოევროპული ენა. დადასტურებული პიქტოგრაფიული და ლურსმული დამწერლობით შესრულებული ტექსტებში მესოპოტამიდან.

ხათური – არაინდოევროპული ენა მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთის რეგიონის ავტოქტონური მოსახლეობისა. დადასტურებული ლურსმული დამწერლობით შესრულებულ ხეთურ ტექსტებში.

ელამური – ლურსმული დამწერლობით შესრულებული არაინდოევროპული ენა, აღმოჩენილი ე. წ. „აქამენიდურ წარწერებში“.

ხურიტულ-ურარტული – ჯგუფი არაინდოევროპული ენებისა. დადასტურებული III-I ათასწლეულში წინა აზიის სხვადასხვა რეგიონში; ზემო მესოპოტამია, სირიის ჩრდილო ნაწილი, მცირე აზია, სამხრეთ კავკასია და ჩრდილო-დასავლეთ ირანი.

აკად. ჩიქობავას ძირითადი თეზა მდგომარეობს შემდეგში: იბერიულ-კავკასიური ენების ისტორიის შესწავლა უშუალოდ უკავშირდება ამ ენებს. ქართველოლოგიის პრობლემებთან დაკავშირებით თავისი შეხედულება აკად. ჩიქობავამ წამოაყენა ჯერ კიდევ 1936 წელს თავის ფუძემდებელ შრომაში „ჭანურის გრამატიკული ანალიზი“. სამწუხაროდ, უნდა ითქვას, რომ ქართველოლოგიური კვლევის დღევანდელ ეტაპზე შრომები, რომლებიც ითვალისწინებდნენ ამ ენათა მონაცემებს, არ გაგვანჩია, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ხეთოლოგიის აკად. გ. გიორგაძისა და თურქოლოგიის დოც. შ. გაბისკირიას გამოკვლევებს.

თანამედროვე ლაზურს ახასიათებს ძლიერი დიალექტური დიფერენციაცია. მიუთითებდა რა ამაზე აკად. ჩიქობავა სრულიად სამართლიანად აყენებდა საკითხს ყოველი ლაზური სოფლის მეტყველების შესწავლის აუცილებლობის შესახებ. მინდა ავღნიშნო, რომ ფონეტიკური, ლექსიკური, გარკვეული წილად გრამატიკული, განსაკუთრებით სინტაქსურ მიმართებათა პლანში, პროცესების სრულმა განუკითხაობამ ის შედეგი გამოიღო, რომ სხვადასხვა რეგიონში მცხოვრებ ლაზთა შორის კომუნიკაცია ზოგჯერ შეუძლებელიც კია.

იმისათვის, რომ შეგვენარჩუნებინა ენა, მისი მთლიანობა და რაც მთავარია, კომუნიკაბელობა, უნდა განხორციელდეს ნორმატიული აქტი ლაზური მეტყველების მიმართ. დადგა საკითხი შექმნილიყო წიგნი ლაზურზე, რომელიც გასაგები იქნებოდა ყველა ლაზისათვის. ამ იდეის ერთ-ერთი ინიციატორი იყო ცნობილი თურქოლოგი პროფ. ოთ. გიგინეიშვილი, მას მხარი დაუჭირა აკად. გ. ახვლედიანმა, წიგნიზე მუშაობა დამევალა მე. ჩემი ხელმძღვანელი და მთავარი კონსულტანტი იყო აკად. ჩიქობავა. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ძნელია გადაჭარბებით შეაფასო ის ღვაწლი, რომელიც მიუძღვის აკად. ჩიქობავას ლაზური კულტურის და ლაზთა ეთნიკური შეგნების შენარჩუნების საქმეში. ბუნებრივია დაისვას კითხვა რაში გამოიხატებოდა აკად. ჩიქობავას მოღვაწეობა ამ მიმართულებით? მე უკვე ვთქვი და ახლაც ვიმეორებ: სრულმა განუკითხაობამ, თავაწყვეტილმა ფონეტიკურმა პროცესებმა ენობრივი იერარქიის ყველა საფეხურზე მიიყვანეს სხვადასხვა რეგიონის ლაზთა მეტყველება სრულ გაუგებრობამდე. ენათმეცნიერთა წინაშე იდგა ამოცანა შეეზღუდათ ის პროცესები და მოექციათ ისინი გარკვეული ინტეგრაციულ სფეროში, რათა შენარჩუნებულიყო მთავარი ფუნქცია – გაგებინება.

ამ მიზნით შეიქმნა პირველი ლაზური წიგნი „ლაზური პარამითეფე“. ტექსტს ახლდა ლაზურ-მეგრულ-ქართულ-თურქულ ლექსიკონი. მთავარი ამოცანა, რომელიც აკად. ჩიქობავამ დასახა იყო შემდეგი: ტექსტი უნდა გაწმენდილიყო ჭარბი თურქულ-ბერძნული ლექსიკისაგან და მოგვეძებნა საკუთრივ ლაზური სიტყვები; ქართველური ენათა შედარების საფუძველზე აღდგენილი იყო ის ლაზური ძირები, რომელთა არსებობა უდაო იყო. ასე მაგალითად, ტყის აღმნიშვნელი სიტყვა ლაზურში დღეს აღარ არის. შეუძლებელია, რომ ხე-ტყით მდიდარ ლაზებს ტყის აღმნიშვნელი სიტყვა არ ქონოდათ, მითუმეტეს რომ ლაზურში არის გამოთქმა „მტკური ქოთუმე“, რაც ტყის, გარეულ ქათამს ნიშნავს. ლაზ. მტკა სხვა არაფერია თუ არა საერთო-ქართველური ტყე (შესატყვისებაზე ჯერ კიდევ პროფ. ა. ცაგარელი და აკად. ნ. მარი მიუთითებდნენ).

საკითხი იმის შესახებ თუ რომელი ანბანით უნდა გვესარგებლა პირველი ლაზური წიგნის შექმნისას საერთოდ არ მდგარა. აქ გამოვლინდა აკად. ჩიქობავას სიბრძნე და მოქალაქეობრივი პოზოციის შეუდრეკელობა. ზანური „მეგრულ-ლაზური“ როგორც ერთ-ერთი ქართველური ენა უნდა

სარგებლობდეს თავისი საკუთარი ქართული ანბანით, რომელიც ადეკვატურად გადმოცემს ლაზურ ფონემათა სისტემას.

დასავლეთში გაჩნდა ტენდენცია – თავს მოახვიონ ლაზებს ლათინური ანბანი. ამას უსწრებდა უხეირო ცდა მიესადაგებინათ ლაზურისთვის სლავური „კირილიცა“. ამასთან დაკავშირებით მინდა გავიხსენო ერთი ასეთი შემთხვევა: თურქეთიდან მივიღე ინგლისურ ენაზე დაწერილი წერილი ლაზი მასწავლებლისაგან. ის ბოდიშს იხდიდა იმის გამო, რომ არ იცოდა „ლაზური“ ანბანი – „კირილიცა“ და მპირდებოდა, რომ შემდეგ წერილში ამ „შეცდომას“ გამოასწორებდა.

ვეროპულ საენათმეცნიერო შრომებში ლაზური წარმოდგენილია ლათინური ტრანსკრიპციით, ისე როგორც თითქმის ყველა სხვა ენის მასალა, მაგრამ სახელმძღვანელო, ლექსიკონი, ჟურნალი უნდა გამოდიოდეს ქართული ანბანით. ყველა ცდა ამის უზულვებელყოფისა მიგვიყვანს ლაზების ისტორიის და კულტურული ტრადიციების უარყოფამდე.

დღეს ლაზისტანი თურქეთის რესპუბლიკაში შედის. მათ ცივილიზებული და კულტურული ცხოვრების ყველა პირობა გააჩნიათ. ლაზები მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ თურქეთის პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. ლაზების სახელმწიფო ენა თურქულია, მაგრამ არსებობს ლაზური ეთნოსი და ლაზური მეტყველება და მათი შენარჩუნება ცივილიზებული სამყაროს ზრუნვის საგანი უნდა იყოს

Н. К у т е л и а (Тбилиси)

**Акад. Арн. Чикобава о лазах и лазском языке в
культурно-историческом ареале картвелов**

Картвельские языки – грузинский, мегрело-лазский (занский) и сванский – исходят из общего языка-основы, условно именуемого общекартвельским языком. Чем больше углубляемся в историческое прошлое этих языков, тем яснее становится их происхождение из одного языка-основы, и это вполне естественно, ибо все племена, носители указанных языков, являются грузинами, создателями грузинской нации и грузинской культуры

Распад общекартвельского языка положил начало возникновению отдельных языковых единиц, которые приобрели в дальнейшем форму исторически засвидетельствованных картвельских языков. На раннем этапе распада общекартвельского языкового единства сванский, согласно Г. Деетерсу, выделился как самостоятельная единица в противоположность грузино-занскому языковому единству. К более позднему этапу относится выделение грузинского и занского (мегрело-лазского) языков, как независимых единиц.

К наиболее позднему этапу надо относить распад занской языковой общности и, тем самым, возникновение и обособленное развитие мегрельского и лазского диалектов.

Причиной распада занского языкового единства послужили культурно-исторические факторы. В начале новой эры грузинские племена – лазы и мегрелы, в исторической традиции именуемые колхами, все еще сохраняли территориальную целостность, нарушение которой предположительно относится к началу новой эры (И. А. Джавахишвили). Дальнейшее развитие исторических событий привело к их полной языковой изоляции.

Лазы длительное время находились под политическим и культурным влиянием Византии. Юго-западная часть исторической Лазики, включенная в пределы Трапезундской империи, подверглась воздействию греко-византийской культуры. Весьма значительным было влияние греческого языка на речь лазов, проживавших в регионе Трапизон-Ризе-Атина, тогда как лазская речь в регионе Вице-Архави-Хопа в значительно меньшей степени испытала это влияние.

В 1453 году турки-османы взяли Константинополь, и Византийская империя пала. Несколько позднее, в июле 1461 г. турецкий флот подступил к Трапизону. 15 августа того же года султан Мехмед II вступил в город, и Империя Великих

Комнинов, включавшая административную единицу – фема Великая Лазия, которая начиналась с Атины и доходила до границ Грузии (А. Брайер), прекратила существование. Наступил крутой перелом не только в политической, но и в культурной жизни всех народов Передней Азии, в том числе и лазов. Экспансия тюрок-османов в конечном итоге вызвала денационализацию лазов. Некоторые из лазов переселились в континентальную Грецию и растворились среди греков. Основная же часть лазов, оставшаяся на родной земле, с невероятным упорством сопротивляясь любым попыткам их этнической и языковой ассимиляции, сумела сохранить язык, территориальное единство и, что самое главное, этническую целостность.

Лазы компактными группами проживают в современной Турции. Ныне турецкий язык для лазского населения является вторым языком, более того, государственным языком. Лазы, говорящие на атинском наречии в течение веков, теснейшим образом общались с грекоязычным населением. Лингвистическое последствие столь тесных межъязыковых контактов настолько значительное, что ныне лазы, говорящие на разных наречиях, говорах и подговорах, с трудом понимают атинский, более того, часто и друг друга. С другой стороны, усложнилась коммуникация между лазским и мегрельским. Разница между ними раньше была столь мала, что проблема взаимопонимания никогда не возникала.

Несмотря на полную изоляцию от ареала распространения других картвельских языков, лазский сохраняет удивительное сходство с ними с точки зрения фонемного инвентаря и парадигматических отношений, значительно расходясь в правилах синтагматической сочетаемости.

Структуру языка в значительной степени обуславливают имевшие место в языке фонетические процессы, так называемые фонетические тенденции. Эти тенденции и возникшие на их основе фонетические законы и направляют процесс формирования фонологической модели языка. Взаимодействующие и взаимообуславливающие действия фонетической эволюции и структуры языка определили одновременность процессов дифференциации занской (мегрело-лазской) языковой общности и интеграции мегрельского и лазского как независимых языковых единиц. Арн. Чикобава всегда утверждал, что „чанский и мегрельский – два диалекта одного языка, именуемого условно занским; эти два диалекта также близки друг к другу, как гурийское и хевсурское наречия грузинского языка и более близки, „чем лентехский и нижнебальский диалекты сванского языка“.

Акад. Арн. Чикобава особо подчеркивает, что при анализе фонетических и грамматических процессов лазского и мегрельского генетическое взаимоотношение и история этих явлений становятся ясными, поскольку опорной базой служит грузинский язык, его диалекты, его история.

Наиболее важной и, я бы сказала, исходной точкой для картвелистики является задача, изложенная Арн. Чикобава в следующем суждении: Богатейшее историческое прошлое грузинского языка не может быть объяснено только данными картвельских языков, необходимо выйти за пределы этих языков, с одной сторо-

ны, к языкам абхазско-адыгской и чечено-дагестанской групп; с другой стороны, он не может обойти вопроса об отношении этих языков к древним языкам Передней Азии. В этой связи особое значение имеют неиндоевропейские языки исторически смежных территорий Ближнего Востока: шумерский – неиндоевропейский язык древнейших пиктографических и клинописных текстов IV-III тысячелетий до н.э. из Месопотамии; хаттский – неиндоевропейский язык автохтонного населения северо-восточных областей Малой Азии, известный по отрывкам в составе хеттских клинописных текстов; эламский – неиндоевропейский язык северо-западной части Ирана; хуррито-урартский – группа неиндоевропейских языков, засвидетельствованная в III-I тысячелетиях до н.э. в разных областях Передней Азии – Верхней Месопотамии, Северной Сирии, Малой Азии, Южном Закавказье, северо-западном Иране. Исходя из этого Арн. Чикобава выдвинул свой основополагающий тезис: „...исследование прошлого картвельских и других кавказских языков тесно связано с проблемой этих языков". Положения акад. Арн. Чикобава о задачах картвелистики были изложены в 1936 году в фундаментальном исследовании о грамматическом строе лазского языка с богатым текстовым материалом. Однако на данном этапе развития картвелистики работы, учитывающие данные вышеназванных языков Передней Азии, отсутствуют, если не считать результатов работ хеттолога Г. Гиоргадзе и тюрколога Ш. Габискирия.

Современный лазский характеризуется сильной дифференциацией. Отмечая это обстоятельство, акад. Арн. Чикобава совершенно справедливо указывал на необходимость особого изучения лазской речи. Видя столь интенсивный процесс дифференциации лазской речи, акад. Арн. Чикобава поставил перед лингвистами неотложную задачу – изучить не только хопский, архавский, вицкий, атинский наречия и отдельные говоры, но и речь каждой лазской деревни, ибо в силу дифференциации коммуникация между ними усложнилась, а иногда и вовсе неосуществима. Хочу особо отметить, что полный разгул фонетических, лексических и, в какой-то мере, грамматических процессов, особенно на уровне синтаксических соотношений, ставит под угрозу междиалектные, межговорные коммуникации лазского населения.

Чтобы сохранить язык, его целостность, а главное, коммуникабельность, надо было осуществить нормативный акт в отношении лазской речи. Встал вопрос о создании книги на лазском языке, которая была бы доступна всем лазам. Одним из инициаторов этой идеи был известный тюрколог проф. О. Гигинеишвили, поддерживал идею акад. Г. Ахвледиани. Задача эта была поручена мне. Руководителем и главным консультантом всех моих работ был акад. Арн. Чикобава. Трудно переоценить роль акад. Арн. Чикобава в деле сохранения культурного наследия и этнического сознания лазов.

В чем конкретно заключалась деятельность акад. Арн. Чикобава в этом направлении? Сильная дифференциация лазской речи, полный, осмелюсь сказать, разгул процессов дифференциации на всех иерархических ступенях языка, довели лазскую речь в отдельных регионах до полного непонимания. Перед учеными

стояла задача – обуздать разгулявшиеся процессы и направить их в какой-то мере в интеграционное русло, дабы сохранить основную функцию – коммуникацию.

С этой целью была создана первая книга на лазском – „Лазури парамитепе“. К тексту был приложен словарь на лазском, мегрельском, грузинском и турецком языках. Задача, которую поставил Арн. Чикобава, была такова: Надо было очистить текст от наводнения греческой и турецкой лексики, найти утраченные, исконно лазские слова, восстановить путем сравнительного анализа картвельских языков некоторые лексические основы, существование которых было бесспорным.

Вопрос – на каком алфавите будет выполнена первая лазская книга вообще не стоял. Тут проявилась мудрость ученого и гражданская стойкость акад. Арн. Чикобава – занский (мегрело-лазский) как один из картвельских языков должен пользоваться своим грузинским алфавитом, который адекватно передает фонемную систему лазской речи.

На Западе появилась тенденция навязать лазам латинский алфавит. Этому предшествовала неудачная попытка приспособить лазский к славянской кириллице, как „исконно“ лазскому алфавиту. Я помню случай, когда педагог-лаз из Турции, написав мне письмо по-английски, извинялся по поводу незнания „лазского алфавита“ – кириллицы и обещал в будущем „исправить“ эту ошибку. Хочу отметить, что, по моему глубокому убеждению, данное положение исходит не от лингвистов.

В лингвистических трудах лазская речь представлена латинской транскрипцией, также как любой другой языковой материал, но составлять учебники и словари, издавать журналы на любом другом алфавите, кроме грузинского, надо расценивать как акт, направленный против истории и культурных традиций лазов.

Ныне лазы, проживающие на своих исконных землях, являются гражданами Турецкой республики. Для них открыты все возможности цивилизованной и культурной жизни. Лазы играют довольно-таки весомую роль в политической и культурной жизни Турции. Турецкий язык является государственным языком лазов, но существует лазский этнос и лазская речь, и цивилизованный мир обязан убереечь их от вымирания.

N. K u t e l i a (Tbilisi)

**Acad. Arn. Chikobava about Lazes and their language
in the cultural-historical areal of Kartvelians (Georgians)**

S u m m a r y

Disintegration of the Common Kartvelian languages gave rise to appearing of language units that later acquired the form of historically testified Kartvelian dialects: Georgian, Colchian, Svan. At the earlier stage of disintegration of the Kartvelian languages according to G. Deeters Svan was distinguished as an independent unity contrary to Georgian-Colchian language unity. At a later stage Georgian and Colchian (Laz-Megrelian) were distinguished.

Disintegration of Colchian (resp. Megrelian-Laz) language unite was caused by cultural and historical factors. The Laz were under political and cultural of Byzantine for a long period of time. In 1453 the Turks captured Constantinople and Byzantine Empire fell. Later in August 1461 Turkish warriors burst into besieged Trabzon and Great Komnenian Dynasty including of historical Lazica came to an end. There was a sudden change in the character of Turkish dominion. However, Lazes managed to maintain their language territorial integrity and, which is more important, ethnic unity.

In spite of isolation from the areal of other Kartvelian language units Laz maintained surprising similarity to them as regards phonemic inventory paradigmatic relations, but there is considerable difference in the rules of syntagmatic combinability.

მ. ქ უ რ დ ი ა ნ ი (თბილისი)

**იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახი თუ ნოსტრატული
და დენე-კავკასიური ფილუმები, ანუ მეთოდის
სიმკაცრის პრობლემა კომპარატივისტიკაში**

ძირითადი დებულებები: 1. ნებისმიერი მეცნიერება კომპეტენტურია მხოლოდ საკუთარი მეთოდის ფარგლებში, რომლის გარეთაც არავერიფიცირებადი ჰიპოთეზების სფეროა.

ენათმეცნიერების კომპარატივისტული (ისტორიულ-შედარებითი) მეთოდი ისევე ზუსტი და ვერიფიცირებადია, როგორც საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა მეთოდები.

ენათმეცნიერების კომპარატივისტული მეთოდი უნივერსალურია და თანაბრად გამოსადეგი ენათა ნებისმიერი ოჯახის მიმართ.

კრიზისი, რომელიც შეიქმნა თანამედროვე შედარებითი ლინგვისტიკის ზოგიერთ მონაკვეთზე, გამოწვეულია არა კომპარატივისტული მეთოდის ხარვეზებით, არამედ მისი სრული გამოუსადეგრობით ლინგვისტიკის ერთი ნაწილის ჰიპოთეზათა, ჩვეულებრივ ექსტრალინგვისტურთა, დასამტკიცებლად.

კომპარატივისტული მეთოდით თავისი ჰიპოთეზების დამტკიცების შეუძლებლობა მათ ავტორებს იძულებულს ხდის მიმართონ კომპარატივისტული მეთოდის შეგნებულ, მიზანსწრაფულ დისკრედიტაციას.

2. მკვლევართა ნაწილი ცდილობს კომპარატივისტული მეთოდის დისკრედიტაციას სხვადასხვა მხრიდან და სხვადასხვა ხერხით:

ა) მეთოდის სიმკაცრის დაქვეითების ხარჯზე ხდება ენათა ოჯახების თვითნებური გაერთიანება ფილუმებად. მაგ.: ნოეტური, ნოსტრატული, ბორეული, დენე-კავკასიური და ა. შ. კერძოდ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის წევრებს ორ სხვადასხვა ფილუმში აერთიანებენ: ქართველურ ენებს ნოსტრატულში (ინდო-ევროპულთან, სემიტურთან, ურალურთან, ალთაურთან და დრავიდულთან ერთად), ხოლო აფხაზურ-ადიღურ და ნახურ-დაღესტნურს დენე-კავკასიურში (სინო-ტიბეტურთან, ენისეურთან და ამერიკის ინდიელთა ნა-დენე ენებთან ერთად).

ბ) მეთოდის სიმკაცრის უგულებელყოფის თუ მისადმი ნიჰილისტური დამოკიდებულების დანერგვის გზით ხდება ენობრივ ერთეულთა კვალიფიცირება ენად და დიალექტად არაიმპანენტური მარკერების გამოყენე-

ბით და ა. შ.

ვ) „ჩვენი ენებისათვის“ კომპარატივისტული მეთოდის არაუნივერსალურობის მტკიცებით „სპეციფიკურ გამონაკლისთა“ აღმოჩენის გზით: ერთი მხრივ, კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობათა და უდგუნადობის აღიარებით უეჭველად ახლო ნათესავ ენებს შორის და მეორე მხრივ, ასეთ ბგერათშესატყვისობათა პოვნირებით ერთი ენის დიალექტებს, ერთი ენის ერთი და იმავე დიალექტის კილოკავებსა და თვით ადამიანთა ერთი ოჯახის წევრთა სხვადასხვა თაობისა და სქესის ინდივიდთა მეტყველებაში და ა. შ.

დ) მეთოდის ცალმხრივობის დეკლარირებით, რომელიც თითქოს ენათა დიფერენციის პროცესებსა და შედეგებს ხსნის, მაგრამ ენათა კონვერგენციის პროცესების შედეგთა გამოვლენა და ახსნა არ ძალუძს და ა. შ.

ე) კომპარატივისტული მეთოდის არსებითი კრიტერიუმის, ბგერათშესატყვისობათა, მტკიცებულებით ძალასა და სანდოობაში ეჭვის დანერგვით, ენათა შორის ე. წ. „მეორადი“ ბგერათშესატყვისობების დამყარების შესაძლებლობის აპრიორული დაშვების გზით და ენათა ნათესაობის გვერდით „ენათა დანათესავების“ ჰიპოთეზის წამოყენებით (ე. წ. ალოგენეტური თეორია) და ა. შ.

სინამდვილეში კომპარატივისტულ მეთოდს აქვს პასუხი ყველა ამ გამოწვევაზე და ეს პასუხები ცალსახაა.

რაც შეეხება კომპარატივისტული მეთოდით ვერდამტკიცებად და არავერიფიცირებად ჰიპოთეზათა ავტორებს (რომელთა ერთი ნაწილი ცდილობს ხარვეზები საკუთარ განათლებაში აქციოს მეცნიერების პრობლემად), ისინი სიტყვით აცხადებენ, რომ მათ თვალსაზრისებს აქვთ არსებობის უფლება მეცნიერებაში როგორც არსებულ თეორიათა ალტერნატივას, საქმით კი ცდილობენ ამ კვაზიმეცნიერული შეხედულებებისთვის გაბატონებული (resp. ოფიციალური), მეტიც, უალტერნატივო მოძღვრების მდგომარეობის დაკანონებას და ამ მიზნის მისაღწევად არც ერთ საშუალებას არ თაკილობენ (ეს სამწუხარო ტრადიცია ენათმეცნიერებაში ნ. მარის „ენის შესახებ ახალი მოძღვრების“ მიმდევართაგან იღებს სათავეს).

კომპარატივისტიკაში „Dark Ages“ –ის დამყარების მცდელობა გარკვეული პერიოდულობით მეორდება ხოლმე ენათმეცნიერების ისტორიაში სხვადასხვა ხანგრძლივობით, მასშტაბებითა და ინტენსივობით, მაგრამ ენათმეცნიერების მეთოდთა ვერიფიცირებადობა გადაუღალავ დაბრკოლებას წარმოადგენს კვაზიმეცნიერული ოპუსებისათვის.

1979 წლის 22 ივნისს, ჩერქესკში (ყარაჩაი-ჩერქეზეთი) იბერიულ-კავკასიურ ენათა სისტემისა და ისტორიის შესწავლისადმი მიძღვნილი VIII რეგიონალური სამეცნიერო სესიის დასკვნით სხდომაზე აკადემიკოსმა არნოლდ ჩიქობავამ ნოსტრატულ ჰიპოთეზასთან დაკავშირებით განა-

ცხადა: „მეცნიერება ვერ ითმენს ამოებას“. ეს მეცნიერების წარმომადგენელმა კი არ თქვა, არამედ პუშკინმა, გენიალურმა პოეტმა. მას მხედველობაში არ ჰქონია ლინგვისტიკა, მაგრამ ამოება ლინგვისტიკაშიც წამოტივტივდება ხოლმე.

ყველაზე მოღური ამჟამად არის ნოსტრატული თეორია. ეს არის ენები ინდო-ევროპული, უგრო-ფინური (ურალური), ალთაური, სემიტურ-ქამიტური, დრავიდული... ანუ ევრაზიის ენები. სწავლობენ ასეთ დიდ კომპლექსს, ავლენენ საერთოს. არაფერი ცუდი ამაში არ არის...

მაშ მანინც რატომღა ეგების ამაზე ლაპარაკი? მიზეზი მარტივია. ჩვენთან საბჭოთა ლინგვისტურ ლიტერატურაში ნოსტრატულ ენათა წრეში რთავენ ქართულ ენასაც. ხოლო აფხაზურ-ადიღური, ნახური, დაღესტნური ენები ნოსტრატულ ენათა წრეში დღემდე არ ჩაურთავეთ.

ქართველურ ენათა ნოსტრატულთან კავშირზე ლაპარაკისას არც ერთ ავტორს სიტყვაც კი არ უთქვამს ჩრდილო-კავკასიური ენების სამხრეთ-კავკასიურ ენებთან კავშირის სასარგებლოდ. გამოდის რომ ქართველური ენები შეიძლება დაკავშირებულ იქნენ ინდო-ევროპულ ენებთან, დრავიდულ ენებთან, მაგრამ შეუძლებელია დაკავშირებულ იქნენ ჩრდილო-კავკასიურ ენებთან.

მეცნიერება აქ ცოტაა, უცნაური რამეები კი ამ ოპერაციაში თავსაყრელადაა. ეს არის ის ამოება, რომელსაც ვერ ითმენს მეცნიერება, ამოება, რომლის შესახებაც ლაპარაკობდა პუშკინი. ასეთი მეცნიერება დამაჯერებელი ვერ გახდება“.

ლინგვოკავკასიოლოგიის თბილისური სკოლის ამჟამინდელი მიღწევები კომპარატივისტიკაში, რომელთა ფონზეც მიმდინარეობს ჩემი დღევანდელი მოხსენება, პრინციპულად და რადიკალურად განასხვავებენ იმ არგუმენტების მტკიცებულებით ძალას, რომელიც შეიძლებოდა წამოყენებულიყო ნოსტრატული ჰიპოთეზის მაგვარი კონსტრუქტების საპირისპიროდ XX საუკუნეში და რომლებიც დღეს, XXI საუკუნის დასაწყისში შეიძლება იქნან წარმოდგენილნი. ამჟამად ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის კორექტული და ადეკვატური გამოყენებით უკვე საბოლოოდ და ცალსახად არის დამტკიცებული ქართველური და მთის კავკასიური ენების ნათესაობა, თვალნათლივ ნაჩვენებია ისიც, რომ ჩრდილო-კავკასიური ენების ორი ჯგუფი: აფხაზურ-ადიღური და ნახურ-დაღესტნური არ არის ერთმანეთთან უფრო ახლო ნათესაობაში, ვიდრე თითოეული მათგანი სამხრეთ-კავკასიურთან, ასევე დასაბუთებულია ამ ენებთან ბასკურ ენის ნათესაობაც და განსაზღვრულია ბასკური ენის ადგილი იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის შიგნით. ასეთი განცხადების საფუძველს უპირველეს ყოვლისა მაძლევს უკანასკნელი პერიოდის ორი კაპიტალური ნაშრომი: პროფესორ მერაბ ჩუხუას მიერ ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაცია : „ბგერათშესატყვისობათა სისტემა ქართველურ-ნახურ ენებში“, რომელიც მან 2006 წელს

დაიცვა არნოდდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტში (რედაქციისგან: ამჟამად ეს მონოგრაფია უკვე გამოცემულია სათაურით: „იბერიულ-იჩქერიულ ენათა შედარებითი გრამატიკა“, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2008: 763) და თქვენი მონა მორჩილის – „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები“, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2007: 1040.

1954-1956 წლებში ჟურნალში «Вопросы языкознания» (1954, №3 – 1956, №1), გამართა დისკუსია იბერიულ-კავკასიური ენების შიდა და გარე ნათესაობის საკითხებზე. გარე ნათესაობაში იგულისხმებოდა აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას მიერ წამოყენებული ჰიპოთეზა ე. წ. ხეთურ-იბერიულ ენათა ოჯახის არსებობის შესახებ, რომელშიც იბერიულ-კავკასიურ ენებთან ერთად მოიაზრებული იყო მცირე და წინა აზიის არაინდო-ევროპული და არასემიტური ენები (ხათური, ურარტული, ხურიტული, ელამური და სხვა). ენათა ასეთი მაკრო ოჯახის არსებობის იდეა ახალი არ იყო და მას ფესვები ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში ჰქონდა (ლენორმანი, ჰომელი...), მაშინ მათ „აღაროდულ ენებად“ მოიხსენიებდნენ. თუმცა ისიც ცალსახად უნდა ითქვას, რომ არც ერთი ამ მკვდარი ენის ნათესაობა იბერიულ-კავკასიურ ოჯახთან ან მის რომელიმე ჯგუფთან მკაცრი მეცნიერული მეთოდით არც XIX საუკუნეში დაუმტკიცებია ვინმეს, არც XX-ში, არც XXI-ში, თუმცა ვარაუდებისა და მოხალისეთა ნაკლებობა არ იგრძნობა.

დისკუსიის მთავარი შედეგი, რისთვისაც მოხდა კიდევ ამ დისკუსიის ინსპირირება, იყო იბერიულ-კავკასიურ ენათა შიდა ნათესაობისადმი ნიჰილისტური განწყობილების გაძლიერება სხვა ენობრივი ოჯახების მკვლევარ კომპარატივისტებს შორის, რომელთაც თავად არ მიუწვდებოდათ ხელი არც ქართველურ და არც მთის კავკასიურ ენათა მასალაზე. მათი ასეთი განწყობის სტაბილურობას უზრუნველყოფდა ქართველური და კავკასიური ენების ავტორიტეტული მკვლევრების ერთი ჯგუფის პერიოდული განცხადებები იბერიულ-კავკასიური ენების შიდა ნათესაობის ჯერჯერობით დაუმტკიცებლობისა თუ დაუსაბუთებლობის შესახებ. მხოლოდ ფაქტის კონსტატაციის პრეტენზიის მქონე ასეთი განცხადებების სისშირე გამოწვეული იყო მათი ქვეტექსტით: არ დამტკიცდა აქამდე, არ დამტკიცდება არასოდეს! იქმნებოდა შთაბეჭდილება, რომ კავკასიოლოგთა თბილისური სკოლის მთელი ძალისხმევა მხოლოდ აქეთ, ე. ი. კომპარატივისტული მეთოდით ქართველური და კავკასიური ენების ნათესაობის დამტკიცებისაკენ იყო მიმართული, მაგრამ ამ ძალისხმევას არანაირი შედეგი არც აქამდე მოჰყოლია და არც შემდეგში მოჰყვებოდა, რაკი თითქმის ყველა კავკასიური ენა მონოგრაფიულად უკვე შესწავლილი ჰქონდათ, შედარებისათვის საკმარისი ენობრივი მასალაც უკვე გამოვლენილი, ხელჩასაჭიდი კი თითქოს არაფერი ჩანდა, თუმცა ობიექტურობა მოითხოვს ითქვას, რომ უკვე არსებობდა რენე

ლაფონის (ბასკურ-ქართველური, 1948), ტოვო გუდავას დაღესტნურ-ქართველური (დაღესტნურ-ქართველური, 1954) და ქეთევან ლომთათიძის (აფხაზურ-ქართველური, 1955) მიერ დადგენილი რამდენიმე ბგერათშესატყვისობა, რომლებიც შეიძლება საკმარისი არ ყოფილიყო იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის საბოლოო, ცალსახა და უეჭველი დამტკიცებისათვის, მაგრამ ამ ნათესაობის დამტკიცების პერსპექტიულობის თვალსაზრისით ანგარიშგასაწევ და თვალსაჩინო ფაქტებს წარმოადგენდა.

ყველაზე შეუწყნარებელი მეცნიერებაში ორმაგი სტანდარტებია. სამწუხაროდ, მკაცრი მეცნიერული მეთოდის იმ მომხრეებს, რომლებსაც ნიჰილისტური დამოკიდებულება მხოლოდ იბერიულ-კავკასიური ენების ნათესაობის დამტკიცების არცთუ მრავალრიცხოვანი ცდების მიმართ უნდებოდათ, რატომღაც ავიწყდებოდათ მეთოდოლოგიური სიმკაცრის დაცვის სავალდებულობის მოთხოვნა, როდესაც ქართველური ენები, ვთქვათ, ნოსტრატულ ენათა ოჯახის უეჭველ წევრად ცხადდებოდა სემიტურ-ქამიტურ, ინდო-ევროპულ, ურალურ, დრავიდულ და ალთაურ ენებთან ერთად, უდროოდ გარდაცვლილი ვლადისლავ ილიჩ-სვიტიჩის (1934-1966) მიერ და მის სადიდებლად ეპითეტებსაც არ იშურებდნენ (დადებითი რეცენზიების სია იხ. ილიჩ-სვიტიჩი 1984 : 7).

ქართველური და კავკასიური ენების სპეციალისტებისათვის, ვისაც ნოსტრატული ენების შედარებითი ლექსიკონის ეს სამტომეული ერთხელ მაინც აუღია ხელში, აშკარაა, თუ რამდენად არაკორექტულად, მეთოდოლოგიური ასპექტით, და არაკომპეტენტურად, მასალის ფლობის თვალსაზრისით, იქნა გამოყენებული ქართველურ ენათა მასალა ნოსტრატული ჰიპოთეზის შესაქმნელად (იხ. აგრეთვე: ფონხუა 1974 : 335-342). ასეთივე სურათი ჩანს სხვა, მაგალითად, სემიტო-ქამიტური (ლევინი 1995 : 5 და შმდ.) თუ დრავიდული (ანდრონოვი 1982) ენების მონაცემებთან დაკავშირებითაც (ამ ჰიპოთეზის მიმართ უადრესად სერიოზული პრეტენზიები ჰქონდა თვალსაჩინო თურქოლოგ-კომპარატივისტ ა. მ. შნერბაკსაც).

ილიჩ-სვიტიჩის მიერ დადგენილი ე. წ. ნოსტრატული „ბგერათშესატყვისობების“ დაზუსტება სცადა ა. რ. ბომჰარდმა, მაგრამ მან ეს ფაქტობრივად იმავე მასალაზე დაყრდნობით გააკეთა და შედეგიც, ბუნებრივია, ანალოგიური აღმოჩნდა, თუმცა „ბგერათშესატყვისობათა“ ფორმულები განსხვავებული (ბომჰარდი 1990).

თავად ვლადისლავ ილიჩ-სვიტიჩი არცთუ უსაფუძვლო გაღიზიანებით აღნიშნავდა: „საინტერესოა, რომ გარე (ენობრივი ოჯახის გარე – მ. ქ.) შედარებათა საკითხების დამუშავებაში, ამ პერიოდში თითქმის არ მონაწილეობენ ინდო-ევროპეისტები (ვგონებ, ჰ. პედერსენის გამოკლებით). ინდო-ევროპეისტიკაში, ნეოგრამატიკოსების დროიდან მოყოლებული და 30-40-იან წლებამდე, გაბატონებულია რამდენადმე უგულებელყოფითი დამოკიდებულება გარე შედარებათა მცდელობებისადმი, როგორც დილუ-

ტანტური შრომებისადმი, რომლებიც არ არიან დაფუძნებული ზუსტ მეთოდებზე. მსგავსი თვალსაზრისი, საფუძველჩაყრილი XIX საუკუნის დასასრულსა და XX საუკუნის დასაწყისში, როდესაც ინდო-ევროპული კომპარატივისტიკა წარმოადგენდა ფაქტობრივად კომპარატივისტიკის ერთადერთ დამუშავებულ დარგს საერთოდ, უკვე ა. მეიეს დროს იქცა მეცნიერების დამამუხრუჭებელ ანაქრონიზმად“ (ილინ-სვიტიჩი 1971 : 40).

ილინ-სვიტიჩი თავისი ლექსიკონის შესავალში დილექტანტურს უწოდებს ინდო-ევროპული და სემიტური ენების (გერმან მიოლერი) თუ სემიტური და ქართველური ენების (ნიკო მარი) და სხვ. ერთ ფილემად გაერთიანების უფრო ადრეულ მცდელობებს. საკუთრივ მისი ოპუსი, ერთი შეხედვით მართლაც შეიძლება ნაკლებ დილექტანტურის შთაბეჭდილებას ახდენდეს ვიდრე მისი წინამორბედებისა, მაგრამ სულაც ეს არ ნიშნავს, რომ მისი მცდელობა ნაკლებ კვაზიმეცნიერული არ არის.

ინდო-ევროპეისტთა მოთხოვნები, წაყენებული კომპარატივისტული მეთოდის ზუსტად და მკაცრად გამოყენებისადმი ამჟამად ისევე აქტუალურია, უფრო სწორად, აქტუალურია როგორც არასდროს, რადგან არათუ დილექტანტურმა, არამედ, საერთოდ, მეცნიერებისაგან განსმდგომმა ჰიპოთეზებმა შემოაღწიეს სამეცნიერო მიმოქცევაში, მეტიც, ისინი ზოგჯერ სპეციალური სახელმძღვანელოების გვერდებზე ხვდებიან.

პირადად მე ენის მონოგენეზისური თეორიის მომხრე ვარ და სრულიად ბუნებრივად მიმაჩნია, რომ ენათა ოჯახების ურთიერთნათესაობის პრობლემა პრინციპულ მეცნიერულ პრობლემად იყოს აღიარებული და მისი კვლევა ინტენსიურად წარმოებდეს, მაგრამ იმავდროულად, სრულიად შეუწყნარებლად მივიჩნევ ამ პრობლემის გადაწყვეტის მცდელობებს კომპარატივისტული მეთოდის გამოყენების სიზუსტისა და სიმკაცრის შესუსტების ხარჯზე და, მით უმეტეს, შემდეგ ასეთი „კვლევის“ შედეგების გამოცხადებას ობიექტურ ჭეშმარიტებად.

ჯერ კიდევ 1924 წელს ოსლოში წაკითხული ლექციების ციკლში ა. მეიე წუხდა: „... მეთოდები, წარმატებით გამოყენებული ინდო-ევროპული ენების კვლევისას, ყველგან ერთნაირად როდია გამოსადეგი. საჭიროა დაფიქრება კვლევის მეთოდოლოგიაზე, შემოწმება ჩვენი მეთოდების სისწორისა და ცდა **მკაფიობისა და სიზუსტის მოთხოვნათა დაქვეითების გარეშე** (ხაზგასმა ჩემია – მ. ქ.) მათი გავრცელებისა ახალ ფართო არეებზე.

მეთოდის გადასინჯვა (იგულისხმება – გამკაცრების მიმართულეობით მ. ქ.) მით უმეტეს აუცილებელია, რომ ბოლო დროს ბევრმა ენათმეცნიერმა წამოყენა ცუდად დასაბუთებული ჰიპოთეზები. ახალი ეტიმოლოგია ძალიან ბევრია, მაგრამ მათი უმრავლესობა იმ რიგისაა, რომ მათში შეუძლებელია აღმოაჩინო რაიმე, მტკიცებულების საწყისიც კი“ (მეიე 1954 : 9).

XX-XXI საუკუნეების მიჯნაზე ასეთი ფანტასტიკური თეორიების ლომის წილი სწორედ ენათა ოჯახებს შორის ნათესაობაზე მოდის, ასეთ

ენობრივ ოჯახებს „მაკროოჯახებს“ ან „ფილუმებს“ უწოდებენ. „ფილუმი“ ბერძნული წარმოშობის სიტყვაა, ის „ტომს“ / „გვარს“ ნიშნავს და ტერმინოლოგიურად იმავე სემანტიკურ ჯგუფს განეკუთვნება, რასაც „ოჯახი“. ბუნებრივია, რომ ოჯახები გვარებად (resp. ტომებად) იყვნენ გაერთიანებულნი და, ისიც ბუნებრივია, რომ ტომის შიგნით ნათესაობა უფრო შორეული ქრონოლოგიისა იყოს, ვიდრე ოჯახის შიგნით, მაგრამ ამ ნათესაობის დადგენისათვის მეთოდოლოგიური შედეგების დაშვება ფაქტობრივად თვით ნათესაობის დამტკიცებაზე უარის თქმას ნიშნავს.

„ნოსტრატული თეორიის“ (როგორც იდეა, ასევე ტერმინი „ნოსტრატული ენები“ ეკუთვნის პოლგარ პედერსენს) გარდა, რომელიც, როგორც ცნობილია, ერთ ფილუმში მოიაზრებს ძველი სამყაროს ექვს ენობრივ ოჯახს: სემიტო-ქამიტურს, ქართველურს, ინდო-ევროპულს, ურალურს, დრავიდულს, ალთაურს (ილიჩ-სვიტიჩი 1971-1984), არსებობს „ბორეული ჰიპოთეზა“, რომელიც ერთ ფილუმად აერთიანებს: ინდო-ევროპულ, ურალურ და ალთაურ ენებს. ამ ჰიპოთეზის ავტორს ნ. ანდრეევს, ბორეალური წინარე ენის არსებობა დამტკიცებულად მიაჩნია მას შემდეგ, რაც მან გააანალიზა ადრეული ინდო-ევროპული პრაენის რეკონსტრუირებული 203 ძირეული სიტყვა და შეადარა რა ისინი ურალური (resp. უგრო-ფინური) და ალთაური ენების სიტყვებს, განაცხადა: „გამოირკვა, რომ 203 ძირეული სიტყვიდან 198 არის როგორც ურალური, ასევე ალთაური წარმოებული ფორმების შემადგენლობაში, ხოლო დარჩენილი ხუთი პოენიერია, უკიდურეს შემთხვევაში, ერთში მაინც ამ ორი ენობრივი ჯგუფიდან“ (ანდრეევი 1986 : 3).

XX საუკუნის მეორე ნახევარში აკად. გ.ჯაჰუკიანს ჰქონდა მცდელობა ხური-ურარტული ენები ერთ ფილუმში მოეაზრებინა ინდო-ევროპულ ენებთან ერთად (ხური-ურარტული ენები ნოსტრატულ ენათა ოჯახის სავარაუდო წევრად ესახებოდა პოლგარ პედერსენსაც) და ცხადია „კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობათა“ დადგენა, ილიჩ-სვიტიჩისა და სტაროსტინის მსგავსად არც მას გასჭირვებია (ჯაჰუკიანი 1967).

განსაკუთრებით პოპულარულია ფილუმების იდეა ამერიკის შეერთებულ შტატებში, კერძოდ კი, სტენფორდის უნივერსიტეტში, რომლის პროფესორები ჯ. გრინბერგი, ჯ. ბენგტსონი და მ. რულენი ძირითადად სწორედ მსოფლიო ენათა ოჯახების ფილუმებად გაერთიანებით არიან დაკავებული.

ასეთ ფილუმად არის აგრეთვე წარმოდგენილი დენე-კავკასიური ენობრივი ერთობა, რომელიც ჩრდილო კავკასიის ენებს ჩრდილო ამერიკის ნა-დენე ენებთან მონათესავედ განიხილავს. ამ ჰიპოთეზას ექსტრალინგვისტური ფაქტორიც ასაზრდოებს, კერძოდ გენეტიკოს ლუიჯი ლუკა კავალი-სფორცას თვალსაზრისი (თავად ამტკიცებს „კვლევის შედეგები“-თ), რომლის თანახმად ჩრდილო-კავკასიელებისა და სამხრეთ-კავკასიელების ენები და გენები სხვადასხვა ფილუმებს განეკუთვნება (კავალი-

სფორცა 2000: 165, იხ. აგრეთვე კავალი-სფორცა 1991) ინდო-ევროპეისტიკის (resp. კომპარატივისტიკის) მკაცრი მეთოდებიდან შორსმდგომი ადამიანები ასეთი ფილუმების შექმნას XX საუკუნის დასაწყისიდანვე ცდილობდნენ და, ცხადია, ამ საქმეში ყველაზე ნაკლებ შესწავლილი და მასალობრივად მათთვის ნაკლებად ხელმისაწვდომი ენებით მანიპულირებდნენ. მათთვის, ამ მხრივ, კავკასიური ენები და ბასკური ერთგვარი კლონდაიკი იყო ახალი ჰიპოთეზების წამოსაყენებლად.

ჯერ იყო და დინ უორთმა (D. Worth) დაუკავშირა ერთმანეთს ბასკური და პალეოციმბირული, შემდეგ კი კ. ულენბეკმა, რომელიც ყოველგვარ ახალ ჰიპოთეზას უჭერდა მხარს, აღმოაჩინა „სრული პარალელიზმი“ თავდაპირველად ბასკურ ზმნასა და ჩუქჩურ ზმნას შორის, შემდეგ კი ეს „სრული პარალელიზმი“ გაავრცელა ჩუქჩურის მონათესავე კორიაკულ და კამჩადალურ ენებზე. კარლ ბოუდამ კი ბასკურ და პალეოციმბირულ ენათა შედარებაში კავკასიური ენებიც ჩართო. ცხადია, ამას აღფრთოვანებით შეხვდა კ. ულენბეკი: „ჩვენ ჯერ კიდევ ცოტა რამ ვიცით ჩუქჩურ-კორიაკულ-კამჩადალური ჯგუფის გარე ნათესაობის შესახებ. იქნებ აღმოჩნდეს საბოლოო ჯამში, რომ ეს ჯგუფი კავკასიური ენების განშტოებას წარმოადგენს. ჩუქჩურისა და ბასკურის თანხვედნები ნებას გვაძლევს ჩავრთოთ ისინი ბასკურისა და კავკასიურის შედარებითს შესწავლაში“, – წერდა ის 1946 წელს.

ჩართეს კიდევ ე. ლევიმ (E. Lewy) წამოაყენა ჰიპოთეზა, რომლის თანახმად ბასკური, კავკასიური, ჩუქჩური და ზოგი სხვა ნაკლებ შესწავლილი ენა, ენათა იმ დიდი ფილუმის კუნძულოვანი გადმონაშთებია, რომელიც დანარჩენ ტერიტორიებზე შთანქმულ იქნა ენათა ოთხი ახალი ოჯახის მიერ. რად ღირს მარტო ამ ოთხი ახალი ოჯახის ლევისეული კლასიფიკაცია: ინდო-ევროპული, ინდო-ჩინური (sic.), ურალურ-ალთაური და სემიტური (ლაფონი, 1976 : 74-76; ტოვარი, 1980 : 35-36).

ყველაზე შორს ამ გზაზე პროფ. ს. სტაროსტინი წავიდა, რომელმაც ჯერ ჩრდილოკავკასიური და ენისეური ენების ნათესაობა „დაამტკიცა“ (სტაროსტინი 1982 : 144-237), მათ შორის „ბგერათშესატყვისობათა აღმოჩენით“, შემდეგ კი ისინი სინო-ტიბეტურ ენათა ოჯახებთან ერთად ერთ ფილუმში გააერთიანა, ცხადია, ასევე „ბგერათშესატყვისობათა დადგენის“ გზით.

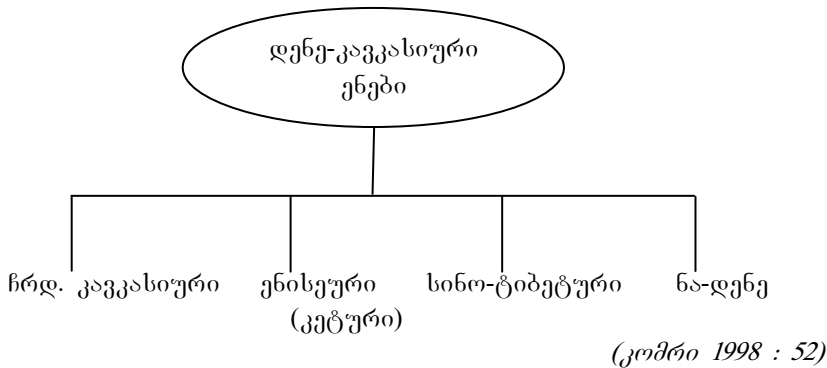
თავს უფლებას მივცემ თავი შევიკავო ს. სტაროსტინის „კომპარატივისტული“ მოღვაწეობის კვალიფიკაციისაგან და მის შესაფასებლად ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის სიმკაცრის აღიარებული დამცველი, პროფ. ბაქარ გიგინეიშვილი დავიმოწმო: „ეტიმოლოგიური დაკავშირებანი და რეკონსტრუირებული ფორმები სრულიად ფანტასტიურია და შორს სცილდება როგორც ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების, ისე, საზოგადოდ, მეცნიერული ანალიზის მეთოდებს. შედარებითი ენათმეცნიერება ეტიმოლოგიურ შეპირისპირებებს ემყარება, მათს ბაზაზე ადგენს იგი ბგერათშესატყვისობათა ფორმულებს. ხოლო დასაკავშირებელ

ფორმათა ანალიზი თუ თვითნებურია, სემანტიკური მხარე კი მხოლოდ ასოციაციებზე დაფუძნებული, კარგს ვერას მივიღებთ. პირიქით, ენათმეცნიერების ეს უზუსტესი დარგი მეცნიერების სრულ პროფანაციად იქცევა. სწორედ ასეთი სურათი იხატება ჩვენს წინ ს. სტაროსტინის ნაშრომთა (რომელთა უმრავლესობა თეზისების სახითაა) გაცნობისას. საოცარი არე-დარევა და ქაოსი შეიტანა მან ჩრდილოკავკასიურ ენათა შედარებითს შესწავლაში, რომელთაგან რამდენადმე კარგად არცერთს არ იცნობს“ (გიგინეიშვილი 1990 : 14).

ამ შეფასების განმეორება უცვლელად და უგამონაკლისოდ შეიძლება ს. სტაროსტინის შემდეგდროინდელ ნაშრომებზე, მათ შორის, ს. ნიკოლაევიან თანაავტორობით 1994 წელს მოსკოვში ინგლისურ ენაზე გამოცემული 1408 გვერდიანი „ჩრდილო-კავკასიურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონის“ შესახებ (იხ. აგრეთვე ნიკოლსონი 1997 : 20).

ფილუმებზე მსჯელობისას აუცილებელია კომპარატივისტული თვალსაზრისით სანდო მასალის ფლობა. ნოსტრატული ჰიპოთეზის ერთ-ერთ სერიოზულ დაბრკოლებად ისიც ისახება, რომ სამწუხაროდ არ მოიპოვება ეტიმოლოგიური ლექსიკონები არა თუ სემიტურ-ქამიტური ენობრივი ოჯახისათვის, არამედ არც ცალ-ცალკე, სემიტური და ქამიტური ენებრივი ჯგუფებისათვის. რა თქმა უნდა აქ ანგარიშში ჩასაგდება არ არის ვლადიმირ ორიოლისა და ოლგა სტოლბოვას სემიტურ-ქამიტურ (resp. აფრ-აზიურ) ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი (Hamito-Semitic Etymological Dictionary, Leiden: E. J. Brill. 1995). რომელიც ტოლს არ უდებს ს. ნიკოლაევისა და ს. სტაროსტინის ჩრდილოკავკასიურ ეტიმოლოგიურ ლექსიკონს რეკონსტრუირებულ არქეტიპთა ნებისმიერობითა და ფანტასტიურობით (გამანადგურებელი რეცენზია ორიოლისა და სტოლბოვას ლექსიკონზე იხ. ქეიე 1997 : 107-113).

თუ რა კატასტროფულ დონემდეა მისული თანამედროვე ლინგვისტიკაში მკაცრი მეცნიერული მეთოდების უგულვებელყოფა და რაოდენ საყოველთაო ხასიათს ატარებს ეს ტენდენცია, კარგად ჩანს სამეცნიერო – პოპულარული გამოცემის – „მსოფლიო ენათა ატლასის“ მაგალითზე (რომლის რედაქტორი ცნობილი კავკასიოლოგი ბერნარ კომრია), სადაც ასეთი გენეალოგიური ცხრილია გამოქვეყნებული:

იქმნება და ინერგება აზრი, რომ ჩრდილო-კავკასიური და სამხრეთ-კავკასიური ენების ნათესაობა დამტკიცებულია ან დასაშვებია ნებისმიერ ენობრივ ოჯახთან, ოღონდ არა ერთმანეთთან. მათი გაერთიანება დასაშვებია ნებისმიერ ფილუმში, ოღონდ არა ერთსა და იმავეში (იბერიულ-კავკასიური ენების სხვადასხვა ფილუმებში შეყვანის კრიტიკა იხ. აგრეთვე ხალიდოვი 2006: 21-26).

ნიკოლაი ტრუბეცკოიმ ფილუმების ე. წ. „დიდი ენობრივი ოჯახების“ სავარაუდო წევრთა ნათესაობის მტკიცებასთან დაკავშირებით, ლინგვისტა III საერთაშორისო კონგრესზე (რომი, 1933), ასე გამოხატა თავისი სკეფსისი: „... ვეჭვობ, რომ ოდესმე შესაძლებელი გახდეს, დამაჯერებლად და უნაკლოდ (მეცნიერული თვალსაზრისით) დამტკიცდეს ნათესაობა ინდოევროპულისა სემიტურთან, ურალურთან ან ჩრდილოკავკასიურ ენებთან. ამასთან, მე მესმის „ნათესაობა“ მაინცდამაინც მისი პირდაპირი, ანუ **გენეალოგიური მნიშვნელობით**“ (ტრუბეცკოი 1987 : 61).

ნ. ტრუბეცკოის ამ გამოსვლის („ნათესაობის პრობლემა დიდ ენობრივ ოჯახთა შორის“) კომენტარებში ვიან. ვს. ივანოვი წერს:

„ტრუბეცკოის შენიშვნების ფასეულობა ამ შემთხვევაში იმაში მდგომარეობს, რომ მან მიათითა ზოგიერთ პრინციპულ სიძნელეზე, რომლებიც შეიძლება დაბრკოლებად ქცეულიყო შედარებისთვის და სპეციალურად უნდა ყოფილიყო დათქმული“ (ტრუბეცკოი 1987 : 420). მაგრამ იგივე ვიან. ვს. ივანოვი თვლის, რომ „ილიჩ-სვიტინის ნოსტრატულ ენათა ლექსიკონში თავმოყრილია დიდი ლექსიკური მასალა, რაც უფლებას იძლევა არიდებულ იქნეს ტრუბეცკოის ეს არსებითი სიტყვისგება“ (ტრუბეცკოი 1987 : 420).

სრულიად არ მიმაჩნია შეუძლებლად მომავალში ენობრივ ოჯახთა ფილუმებად გაერთიანება მათ შორის კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობების დადგენის გზით, მაგრამ დღეს არც ერთ ენობრივ ფილუმის არსებობა არ არის მეცნიერულად დამტკიცებული, მათ შორის არც ენათა ე. წ. ნოსტრატული ფილუმისა, და ილიჩ-სვიტინის ლექსიკონიც მხოლოდ ამყარებს ტრუბეცკოის სკეფსისს.

ცალსახად უნდა ითქვას, რომ სადღეისოდ არც ერთ ენობრივ ფილუმში შემავალ ენათა ოჯახების ნათესაობა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის დაცვით არ არის დამტკიცებული (სემიტურ-ქამიტური იგივე აფრაზიური ენათა ოჯახია და არა ფილუმი) – მიუხედავად ამისა, როგორც ვთქვი, გამოკვლევების რიცხვი განუხრელად იზრდება, ისევე როგორც მათი გავლენა თანამედროვე ენათმეცნიერებაზე, რაც სერიოზულ საფრთხეს ქმნის ზუსტი და მკაცრი მეცნიერული მეთოდების დისკრედიტაციისა და თვით ლინგვისტიკის, როგორც მეცნიერების დარგის, პროფანაციისა (იხ. აგრეთვე ჰოლი 1987).

1979 წელს, როდესაც ლინგვისტიკისათვის ეს საბედისწერო საფრთხე ჯერ კიდევ თითქოს თვალსაჩინო არ იყო, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავლის“ წინასიტყვაობაში აკად. არნოლდ ჩიქობავა

წერდა: „თანამედროვე თეორიულ ენათმეცნიერებას არსებითი საკითხების გაგებაში დიდი სიჭრელე ახასიათებს. ყველა თავისი სამრეკლოდან რეკავს, მასთან ისე, რომ მეტწილად ცხადი არ არის, რასაც რეკავს და რისთვის რეკავს. გაურკვეველობას ამ საკითხებში არამცირედი ზიანი მოუყენებია წარსულში იბერიულ-კავკასიური ენების მეცნიერული შესწავლის საქმისათვის“ (ჩიქობავა 1979 : 3).

ახლა თვის ჩრდილო-კავკასიური ენების ნათესაობის (რაშიაც ეჭვი თითქოს აღარავის შეაქვს) მტკიცების კომპარატივისტული უზრუნველყოფის შესახებ:

ჩრდილო-კავკასიური ენების ნათესაობის დამტკიცებას ნ.ტრუბეცკოის სახელს უკავშირებენ, კერძოდ მის ერთ-ერთი ყველაზე გახმაურებული ნაშრომს, რომელიც 1930 წელს გამოქვეყნდა გერმანულ ენაზე ვენაში: „Nordkaukasische Wortgleichungen“ („Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes“. Bd. XXXVII, Heft 2, Wien, 1930 : 76-92) (რუსული თარგმანი: ტრუბეცკოი 1987 : 271-282).

ამ ნაშრომის ობიექტური შეფასება ეკუთვნის გ. დეეტერსს: „ნ. ტრუბეცკოიმ დაადგინა 100-ზე მეტი (სინამდვილეში მათი რაოდენობა ამ ნაშრომში ზუსტად ასია მ. ქ.) ფარდობა აღმოსავლურ- და დასავლურ-კავკასიურს შორის, რომელიც მოიცავს აგრეთვე რიცხვით სახელებს, პირისა და ჩვენებით ნაცვალსახელებს, მაგრამ ბგერათშესატყვისობა უმეტეს შემთხვევაში ცხადი არ არის“ (დეეტერსი 1963 : 41).

ჩრდილოკავკასიურ ენათა შედარებითი გრამატიკისადმი მიძღვნილი პირველი მეცნიერული ნაშრომი ფრანგულ ენაზე გამოიცა პარიზში 1933 წელს: **G. Dumézil, Introduction a la Grammaire comparée des langues caucasiennes du Nord. Paris, 1933 : 150.** ჟორჟ დიუმეზილის ეს, ხუთი თავისაგან შემდგარი მონოგრაფია მიუხედავად იმისა, რომ არაერთ საინტერესო ფაქტსა თუ მოსაზრებას შეიცავს, შედარებით გრამატიკას მაინც არ წარმოადგენს ამ ტერმინის მეთოდოლოგიური დატვირთვით.

შედარება მოიცავს გრამატიკულ კლასებს (თავი პირველი); ნაცვალსახელურ ფუძეებს (თავი მეორე); სახელთა ბრუნებას (თავი მესამე); ზმნათა დროებს (თავი მეოთხე); ჩრდილოკავკასიურსა და ბასკურს (თავი მეხუთე), მაგრამ არა ფონოლოგიურ სისტემებს, რაც მხოლოდ მაშინ არის დასაშვები, როდესაც ამ ენობრივ ჯგუფთა შორის კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობები უკვე დადგენილია.

აფხაზურ-ადიღურ და ნახურ-დაღესტნურ ენებს შორის კი კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობების სისტემა ჯერ კიდევ არ იყო გამოვლენილი, არაფერი რომ არ ვთქვათ ბასკური ენისა და ჩრდილოკავკასიური ენების ურთიერთმიმართებაზე, სადაც ბგერათშესატყვისობათა პოვნის საკითხი იმხანად არც იდგა დღის წესრიგში და ის არც დიუმეზილს დაუყენებია თავის მონოგრაფიაში.

1981 წელს ნალჩიკში რუსულ ენაზე გამოიცა აფხაზურ-ადიღური და ნახურ-დაღესტნური ენების ისტორიულ-შედარებითი მორფოლოგიის შესავალი: **Абдоков А. И., Введение в сравнительно-историческую морфологию абхазо-адыгских и нахско-дагестанских языков, Нальчик : Кабардино-Балкарский государственный университет, 1981.**

თავისთავად ცხადია, მონათესავე ენათა ისტორიულ-შედარებითი მორფოლოგიის შექმნას მაშინ აქვს აზრი, თუ ამ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკა არსებობს, ანუ თუ მათი ნათესაობა ცალსახად არის დამტკიცებული კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობების სისტემის გამოვლენის სახით.

ა. აბდოკოვს ესმოდა რა, რომ სერიოზული სირთულეების წინაშე იდგა, მან სცადა თავისი ისტორიულ-შედარებითი მორფოლოგიის შესავლის გამართლება შედარებითი ფონეტიკისა და ლექსიკისადმი მიძღვნილი ახალი გამოკვლევით:

О звуковых и словарных соответствиях северокавказских языков, Нальчик: "Эльбрус", 1983: 200.

ამ ნაშრომში პოვნიერია რამდენიმე საინტერესო მახვილგონივრული და სარწმუნო დაკავშირება, თუმცა კვლავინდებურად არასაკმარისი ჩრდილოკავკასიურ ენათა ორი ჯგუფის ურთიერთნათესაობის პრობლემის ცალსახა გადაწყვეტისათვის.

ამ მხრივ ცალ-ცალკე, როგორც აფხაზურ-ადიღურ ენათა, ასევე ნახურ-დაღესტნურ ენათა ჯგუფებს შიგნით, ბგერათშესატყვისობათა კანონზომიერებულობისა და რეგულარულობის თვალსაზრისით სერიოზული პრობლემები არსებობდა, ეს პრობლემები კიდევ უფრო თვალსაჩინო იყო ჯგუფთაშორისი შედარების მცდელობათა ფონზე. „შესავალმა“ კი კიდევ ერთხელ ნათელყო სამეცნიერო მიმოქცევაში მყოფ იმ ფაქტთა და არგუმენტთა უკმარისობა, რომლებიც მოიხმობოდა აფხაზურ-ადიღური და ნახურ-დაღესტნური ენების ნათესაობის დასამტკიცებლად: მთავარ დაბრკოლებად კვლავ ბგერათშესატყვისობათა კანონზომიერებისა და რეგულარულობის გადაუჭრელობა რჩებოდა. მეტიც ობიექტურად რომ ვთქვათ, ამ და მსგავსი გამოკვლევების წერისას, ვერიფიცირებად მეთოდებზე დაყრდნობით იმისი საგანგებო და ცალსახა დაზუსტებითაც არავინ შეიწუხა თავი, ნახური და დაღესტნური ენები მართლაც ერთ ენობრივ ჯგუფს შეადგენენ, როგორც ეს ტრადიციულად და აპრიორულად არის მიღებული თუ ორ სხვადასხვა ჯგუფს წარმოადგენენ.

ახლა თვით პრობლემასთან დაკავშირებით – ჩრდილოკავკასიურ (აფხაზურ-ადიღურ და ნახურ-დაღესტნურ) ენებს უპირისპირებენ სამხრეთკავკასიურ (ქართველურ) ენებს იმ მოსაზრებით, ვითომდა მათი ურთიერთნათესაობა უფრო სარწმუნოა ან სულაც დამტკიცებულია (?), ვიდრე მათი ნათესაობა სამხრეთკავკასიურ ენებთან.

ზემოთნახსენებ ჩემს მონოგრაფიაში „იბერიულ-კავკასიური ენათმეც-

ნიერების საფუძვლები“ ვფიქრობ ცალსახად დავამტკიცე, რომ ჩრდილო-კავკასიური (აფხაზურ-ადიღური და ნახურ-დაღესტნური) არ არიან ერთმანეთთან გენეტიურად უფრო ახლოს, ვიდრე თითოეული მათგანი სამხრეთკავკასიურ (ბასკურ-ქართველურ) ენებთან.

1985 წელს ვიაჩესლავ ა. ჩირიკბამ გამოაქვეყნა სტატია: „Баскский и северокавказские языки“ ("Древняя анатолія", Москва: „Наука“, 1985 : 95-105), რომელიც სასტიკად, თუმცა ობიექტურად იქნა გაკრიტიკებული და მიკუთვნებული ფანტასტიკის სფეროს (თრასქი 1995 : 81-86).

კიდევ უფრო ფანტასტიკურია ჯონ ბენგსტონისა და მერიტ რულენის ცდები ბასკურის დაკავშირებისა ე. წ. დენე-კავკასიურთან (თრასქი 1995 : 90-91) და სხვ. რამდენადაც ჩემთვის ცნობილია, ამ თეორიის წინააღმდეგ თრასქი საგანგებო წერილსაც ამზადებდა სათაურით: „ბასკური და დენე-კავკასიური: კრიტიკა ბასკურის მხრიდან“ ("Basque and Dene-Caucasian: a critique from Basque side").

რა გასაკვირია რომ ჩირიკბას, ბენგსტონის, რულენისა თუ სტაროსტინის (მერიტ რულენმა და სერგეი სტაროსტინმა, როგორც მოსალოდნელი იყო ერთმანეთი იპოვეს და 1994 წელს ერთობლივი სტატიაც გამოაქვეყნეს „პროტო-ენისეური რეკონსტრუქციები, ექსტრაენისეური შედარებებით“) კვაზიმეცნიერული „ნაშრომების“ გადამკიდვე თრასქსა და მის კოლეგებს, რომლებიც უშუალოდ ვერ ფლობენ კავკასიურ და კერძოდ ქართველურ მასალას და ვერც დამოუკიდებლად ახერხებენ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მკაცრი დაცვით ბასკურისა და ქართველური ენების შედარებას და არც ამ სფეროში პოვნიერ მცირერიცხოვან კომპარატივის-ტულ გამოკვლევებზე მიუწვდებათ ხელი, აბსოლუტურად უარყოფითი დამოკიდებულება რომ ჰქონოდათ ბასკური და ქართველური (resp. კავკასიური) ენების ნათესაობის პრობლემისადმი.

ბასკურ-ქართველური და მთის კავკასიური ენების ნათესაობა და მათი კუთვნილება ერთი – იბერიულ-კავკასიური ოჯახისადმი უკვე დამტკიცებულია იმავე მკაცრი და ვერიფიცირებადი მეთოდებით, როგორც თაც არის დამტკიცებული ინდო-ევროპულ ენათა ნათესაობა, ეს კი ყოველგვარ გონივრულ საფუძველს აცლის ნოსტრატული და დენე-კავკასიური ფილუმების ჰიპოთეზებს, რომლებიც სამხრეთ და ჩრდილო კავკასიურ ენებს პრინციპულად სხვადასხვა გენეალოგიურ ხეებს აკუთვნებს (მით უმეტეს, რომ ცალსახად გაირკვა ბასკური ენის ადგილი იბერიულ-კავკასიური ენობრივი ოჯახის სწორედ ბასკურ-ქართველურ ჯგუფში).

ლიტერატურა

ანდრეევი 1986 – Андреев Н. Д., Раннеиндоевропейский язык, Ленинград: „Наука“, 1986.

ანდრონოვი 1982 – Андронов М. С., Из истории классификации дравидских языков (сб.: Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства, Москва: „Наука“ 1982).

ბენგტსონი, რუჟენი 1994 – Bengtson J., Ruhlen M., Global Etimologies. On the Origins of Language, Stanford: „Stanford University Press“, 1994.

ბომჰარდი 1984 – Bomhard A. R., Toward Proto-Nostratic. A Neu Approach to the Comparson of Proto-Indo-European and Proto-Afroasiatic. Foreword by Paul J. Hopper, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1984.

ბომჰარდი 1990 – Bomhard A. R., A Survey of the Comparative Phonology of the So-calle „Nostratic“ Languages ("Trends in Linguistics. Studies and Monographs 45" : Linguistic Change and Reconstruction Methodology, Berlin-New York ; „Mouton de Gruyter“, 1990. : 331-358).

ბომჰარდი, კერნსი 1994 – Bomhard A. R., Kerns J., C The Nostrtic Macrofamily. A Study in Distant Linguistic Relationship, Berlin / New York: „Mouton de Cruyter“ 1994.

გიგინეიშვილი 1990 – გიგინეიშვილი ბ. ჩრდილოკავკასიელ ხალხთა ისტორიული განსახლების პრობლემა ენობრივ მონაცემთა მიხედვით (გაზეთი „სახალხო განათლება“, № 23, 7 ივნისი, 1990, თბილისი: 14-15).

დიუმეზილი 1933 – Dumézil G., Introduction á la grammaire comparee des Langue caucasiennes du Nord, Paris, 1933.

ტრასკი 1995 – Trask R. L., Origins and Relatives of the Basque Language: Review of the evidence (Towards a History of the Basque Language, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995. : 69-99).

ილიჩ-სვიტიჩი 1971-1984 – Иллич-Свитыч В. М., Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидский, алтайский). Сравнительный словарь, Москва: „Наука“: I – 1971, II – 1976, III – 1984.

კავალი-სფორცა 1991 – Cavalli-Sforza L. L. Genes, Peoples and Languages (Scientific American, 1991, vol 265, no 5).

კავალი-სფორცა 2000 – Cavalli-Sforza L. L. Genes, Peoples and Languages, New York: North Point Press Adivision of Farrac, Straus and Giroux, 2000

კომრი 1998 – Comrie B. (ed.) Атлас языков мира, Москва: „Лик пресс“, 1998.

ლაფონი 1976 – Lafon R., ბასკური ენა (კრებულში „ბასკური ენა და ბასკურ-კავკასიური ჰიპოთეზა“, არნ. ჩიქობავას წინასიტყვაობითა და რედაქციით, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1976 : 9-84).

ლევინი 1995 – Levin S., Semitic and Indo-European the Principal Etymologies (with observations on Afro-Asiatic), Amsterdam/Philadelphia: Jonh Benjamins Publishing Company, 1995.

მარი 1908 – Марр Н. Я., Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими, Санкт-Петербург, 1908.

მეიე 1954 – Meillet A. Сравнительный метод в историческом языкознании (Перевод с французского). Москва: „Издательство Иностранной литературы“, 1954,

ნიკოლაევი, სტაროსტინი 1994 – Nikolayev S. L., Starostin S. A., A North Caucasian Etymological Dictionary. Edited by S. A. Starostin, Moscow: „Asterisk Publishers“, 1994.

ნიკოლსი 1997 – Nichols J., Nikolaev and Starostin’s North Caucasian Etymological Dictionary and the methodology of long-range comparison: an assessment (Non – Slavic Languages conference. X. 8-10 May 1997, Papers to be presented and abstracts. Towards an Areal Linguistic Typology of Native Siberia, Chicago, 1997: 20).

ორიოლი, სტოლბოვა 1995 – Orel V. E., Stolbova O. V., Hamito-Semitic Etymologica Dictionary: Materials for a Reconstruction, Leiden: E. J. Brill, 1995.

სტაროსტინი 1982 – Старостин С. А., Праенисейская реконструкция и внешние связи енисейских языков (“Кетский сборник (антропология, этнография, мифология, лингвистика)”), Ленинград, 1982: 144-237.

სტაროსტინი, რულენი 1994 – Starostin S., Ruhlen M., Proto-Yeniseian Reconstructions, with extra-Yeniseian comparisons (“On the Origin of Languages: Studies in Linguistic Taxonomy”, Stanford : Stanford University Press, 1994 : 70-92).

ტოვარი 1980 – Tovar A., ბასკური ენა (ავტორიზებული ინგლისური თარგმანიდან თარგმნა ნათელა სტურუამ. არნ. ჩიქობავას წინასიტყვაობითა და რედაქციით), თბილისი: „მეცნიერება“ 1980.

ტრუბეცკოი 1987 – Трубецкой Н. С., Избранные труды по филологии, Москва: „Прогресс“, 1987 .

ფონხუა 1974 – ფონხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბილისი: „მეცნიერება“, 1974.

ქურდიანი 2007 – ქურდიანი მ., იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2007

ჩიქობავა 1979 – ჩიქობავა ა., იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1979.

ჩირიკბა 1985 – Чирикба В. А., Баскский и северокавказские языки (В сб.: „Древняя Анатолия“, Москва: „Наука“, 1985: 95-105).

ჩუხუა 2006 – ჩუხუა მ., ბგერათშესატყვისობათა სისტემა ქართველურ-ნახურ ენებში (ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი), თბილისი, 2006.

ხალიდოვი 2006 – Халидов А. И., Введение в изучение кавказских языков, Грозный, 2006.

ჯაჰუკიანი 1967 – Джаукян Г. Б. Взаимоотношение индоевропейских, хуррито-урартских и кавказских языков, Ереван: Издательство Академии Наук Армянской ССР.

ჰოლი 1987 – Hall R. A. Jr., Linguistics and Pseudo-Linguistics, Amsterdam/Philadelphia : Jon Benjamins Publishing Company, 1987.

M. K u r d i a n i (Tbilisi)

**Family of the Iberian-Caucasian languages or Nostratic
and Dene-Caucasian phillums or the problem of
methodic strictness in comparativistics**

Basic propositions: 1. *Any science is competent within the own limits, outside of which there is a sphere of non-verified hypotheses.*

A comparative method of linguistics is as exact and verified as the methods of natural sciences.

A comparative method of linguistics is universal and equally useful for any family of languages.

The crisis which was created in some parts of the modern comparative linguistics is caused not by the gaps of a comparative method, but its absolute uselessness for confirming the hypotheses of one part of linguists, – simple of extra-linguists.

Impossibility of confirming their hypotheses through a comparative method makes the authors to turn to conscious, purposeful discredit of a comparative method.

2. *A part of researchers tries to discredit a comparative method through different methods and from different side:*

a) at expense of worsening a methodic strictness, wilful uniting of languages' families into phillums takes place; e. g.: the members of the family of the Noetic, Nostratic, Boreic, Dene-Caucasian and others, in particular, Iberian-Caucasian languages are united in two different phillums: the Kartvelian languages – in Nostratic (together with Indo-European, Semitic, Uralian, Altarian and Dravidian) and Abkhaz-Adyghian and Nakhian-Daghestanian ones – in Dene-Caucasian (together with Sino-Tibetan, Yeniseian and Na-Dene languages of American Indians).

b) qualification of language units into a language and a dialect through using non-immanent markers, etc. is carried out through neglecting a methodic strictness or implanting nihilistic attitude towards it.

c) discovering of "specific exceptions" through confirming the non-universality of a comparative method for "our languages": through acknowledging the unestablishing of natural and regular sound-correspondences among the closely related languages, on one hand and through existing of such sound-correspondences among the dialects of one language, among the sub-dialects of the same dialect of one language and even in the speech of individuals of different generation and sex of the members of one family of human-beings, on other hand, etc.

d) through declaring one-sidedness of a method, which as if explains the process and outcomes of divergence of languages, but it can not manifest and explain the outcomes of processes of languages' convergence, etc.

e) to implant doubt in trustworthiness and power through confirming essential criterion (sound-correspondences) of a comparative method, through a priori assuming of possibility of establishing the so-called "secondary" sound-correspondences among languages and through putting a hypothesis of "languages' kinshiping" (so called allo-genetic theory) along with the kinship of languages, etc.

Actually, a comparative method has answers to all these challenges and these answers are clear.

As regards the authors (a part of who tries to turn the gaps in own education to the scientific problems) who can not confirm and vertificate their hypotheses through a comparative method, they verbally declare, that their viewpoints have right of existing in science as alternate of existing theories, but practically they try to legalize the status of dominating (resp. official), the more, non-alternative doctrine for this quasi-scientific views and for achieving this goal they don't shun any means (this regrettable tradition in linguistics begins from N. Marr and the followers of his "new linguistic doctrine").

An attempt of establishing the "Dark ages" in comparativistics is repeated for particular period in the history of linguistics for different duration, dimensions and intensivity, but verifcatness of linguistic methods are insuparable obstacles for quasi-scientific opuses.

In 1979, 22 June, in Circassian (Karachai-Circassian) at the concluding meeting of the 8th regional scientific session dedicated to the studying of the history and system of the Iberian-Caucasian languages, Academician Arnold Chikobava said: "Science can not endure the pointlessness. This said not a representative of a science, but Pushkin, a genius poet. He did not take into account linguistics, but pointlessness sometimes is surfaced in linguistics.

At present a nostratic theory is in fashion. These are Indo-European, Ugro-Finnish (Uralian), Altian, Semitic-Hamitic, Dravidian languages... or the languages of Euro-Asia. They study such wide complex, reveal the common. There is nothing bad in it.

But why do we still speak about it? A reason is simple. In the soviet linguistic literature Georgian also belongs to Nostratic languages, and the Abkhaz-Adyghian, Nakhian, Daghestanian languages have not been occupied in the circle of the Nostratic languages up-to-date.

During speaking the connection of the Kartvelian languages with Nostratic, not one author said a word in favour of contact of the North-Caucasian languages with the South-Caucasian ones. It comes out, that the Kartvelian languages can be connected with the Indo-European, Dravidian languages, but they can not be connected with the North-Caucasian languages.

Science approaching here is poor, but in this operation there is plenty of strange things. This is just that pointlessness which science can not endure, the pointlessness

about which Pushkin spoke. Such science can not be credible".

The present achievements in comparativistics by the Tbilisi school of linguo-Caucasiology, on the background of which I speak my report, fundamentally and radically differentiate the confirming power of those arguments, which would have been arisen to the contrary of similar constructs of a Nostratic hypothesis in the 20th c. and which can be presented today, at the beginning of the 21st c. At present, through corrective and adequate using of a historical-comparative method the kinship of the Kartvelian and mountainian Caucasian languages is finally and clearly confirmed, also the kinship of the Basque language with these languages is argued and a place of Basque in the family of the Iberian-Caucasian languages is defined. Two fundamental works of the latest period give me base to say this: Merab Chukhua's dissertation for the degree of doctor of philological sciences: "System of sound-correspondences in the Kartvelian-Nakhian languages", which he defended in 2006 at the Arnold Chikobava Institute of Linguistics (at present this monograph is published under the title: "Comparative grammar of the Iberian-Ichkerian languages", Tbilisi: Tbilisi University publishing house, 2008: 763) and your humble servant's "Fundamentals of the Iberian-Caucasian linguistics", Tbilisi: Tbilisi University publishing house, 2007: 1040.

In 1954-1956 in the journal «Вопросы языкознания» – "Linguistic Issues" (1954, №3 – 1956, №1), a discussion was carried out on the issues of internal and external kinship of the Iberian-Caucasian languages. The external kinship meant Academician Simon Janashia's hypothesis on existing of the family of so-called Khetian-Iberian languages, in which together with the Iberian-Caucasian languages, non-Indo-European and non-Semitic languages (Khatian, Urartian, Khurit, Elam and others) of Minor and Front Asia were considered. The idea of existence of such macro-family was not novelty and is rooted still in the 19th c. (Lenorman, Hommel...). In that period they were called the "Alarodian languages". Though it must be said clearly that the kinship of none of these dead languages with the Iberian-Caucasian family or with its any group was not confirmed through strict scientific method by no one either in the 19th c., 20th c. or 21nd c., though one can not feel the lack of suppositions and volunteers.

The principle outcome of the discussion, for which this discussion was inspired, was the strengthening a nihilistic attitude towards the inner kinship of the Iberian-Caucasian languages among the researcher-comparativistics of other languages' family and who could not attain the material of either the Kartvelian or mountainian Caucasian languages. Their such stability was provided by the recurrent statements on still unconfirmedness and baseless of internal kinship of the Iberian-Caucasian languages by one group of competent scholars of the Kartvelian and Caucasian languages. Frequency of such statements, having claim to establishing only a fact, was provoked by their sub-text: it has not been verificated up-to-date, it will not been ever verificated! An impression was made, that all efforts of Tbilisian school of caucasiologists was directed only towards this, i. e. towards the verification of kinship of the Kartvelian and Caucasian languages through a comparative method, but this effort has resulted nothing either up-to-date and would have result nothing in future, as almost all Caucasian languages have already

been monographically studied, sufficient language material for comparing has been already revealed, there was nothing to be relied on, though objectivity needs to say, there were some sound-correspondences established by Rene Lafon (Basque-Kartvelian, 1945), Togo Gudava (Daghestanian-Kartvelian, 1954) and Ketevan Lomtadze (Abkhaz-Kartvelian, 1955) and which can not be sufficient for final, obvious and undoubted confirming the kinship of the Iberian-Caucasian languages, but the facts were to be taken into account and obvious from the viewpoint of perspectiveness of confirming of this kinship.

Double standards are most unacceptable in science. Unfortunately, the supporters of a strict scientific method, who had a nihilistic attitude towards not numerous attempts of confirming the kinship of only the Iberian-Caucasian languages, for some reason they forgot the demand of obligatoriness of defending a methodological strictness, when the Kartvelian languages, let's say, were considered to be undoubted members of the Nostratic languages' family together with the Semitic-Hamit, Indo-European, Uralian, Dravid and Altain languages by untimely dead Vladislav Ilich-Svitich (1934-1966) and they expressed a lot of epithets for his gloryfying (a list of positive reviews see Ilich-Svitich 1984: 7).

For the specialists of the Kartvelian and Caucasian languages, who have even seen this three-volume comparative dictionary of the Nostratic languages, it is obvious, how non-correctly, through methodological aspect and non-competently from the viewpoint of possessing the material, the material of the Kartvelian languages was used for creating a Nostratic hypothesis (see, also Pochkhua 1974: 335-342). The similar picture is seen, e. g. with the connection of Semito-Hamit (Levin 1995:5 and ff) and Dravid (Andronov 1982) languages data (an outstanding Turcologist-comparativist A. M. Shcherbak had a serious claim on this hypothesis).

A. R. Bomhard tried to specify so called Nostratic "sound-correspondences" established by Ilich-Svitich, but actually he did it basing on the same material and the result, naturally appeared to be analogous, though the formulae of "sound-correspondences" were different (Bomhard 1990).

Personally Vladislav Ilich-Svitich noted with not grounded irritate:

"It is interesting, that during processing the external (external of a language family – M. K.) comparative issues, in this period, the Indo-Europeasts (I think, except H. Pedersen) did not take part. In Indo-Europeastics, since the period of neo-grammaticians till the 30s-40s, certain slighting attitude towards the attempts of external comparings as dilettante works, which are nor based on exact methods, has been prevalent. Analogous viewpoint, which was founded at the end of the 19th c. and at the beginning of the 20th c. when Indo-European comparativistics actually was only processed branch of comparatives, became an obstructing anachronism of science still in A. Meillet's period" (Ilich-Svitich 1971: 40).

Ilich-Svitich in preface of his dictionary, calls as dilettante an earlier attempts of uniting the Indo-European and Semitic languages (German Möller) or the Semitic and Kartvelian languages (Niko Marr) into one phillums. Especially his opus can be make an

impression of less dilettante at a glance than of his predecessor, but this does not mean at all, that his attempt is not less quasi-scientific.

The demands of Indo-Europeans, made for exact and strict usage of a comparative method, are still actual, more exactly, they are more actual than never, as not dilettante hypotheses but generally, the hypotheses which stand aside from science, achieved in scientific distribution, the more, they sometime appear along with professional textbooks.

Personally me, I am a supporter to mono-genetic theory of a language and I consider it natural, that a problem of inter-kinship of languages' family to be acknowledged as a fundamental scientific problem and to be researched intensively, but at the same time, I consider unacceptable the attempt of solving this problem at expense of weakening the exactness and strictness of usage a comparative method and, the more, to declare the outcomes of such "research" as an objective truth.

Still in 1924, in a series of lectures read in Oslo, A. Meillet worried: "...the methods, which were successfully used during researching the Indo-European languages, must not be similarly used in every cases. We have to think on a research methodology, to check the rightness of our methods and to attempt their spreading on new wide areas **without neglecting the demands of clearness and exactness** (underline mine – M. K).

Revising of methodics (it means – towards the direction of strictness M. K) is essential especially because at the latest period many linguists arose a bad-argued hypothesis. New etymology is much, but majority of it is such, that it is impossible to discover something in it, even basic principles of assertion" (Meillet 1954: 9).

At the boundary of the 20th-21st cc. a number of such fantastic theories – just on kinship among the families of languages, is large. Such language families are called "macro-families or "phillums" "Phillum" is of Greek origin, it means "tribe"/"surname" and terminologically it belongs to the same semantic group as "family". It is natural, that families were united according to surnames (resp. tribes) and it is natural too, that relation within a tribe is of far chronology than within a family, but the methodologic reducing for establishing this kinship actually means to deny the confirming just of kinship. Except a "Nostratic theory" (an idea as well as a term "Nostratic languages" belongs to Holgar Pedersen), which, as it is well-known intends six language families of the ancient world in one phillum: Semitic-Hamitic, Kartvelian, Indo-European, Uralian, Dravidian, Altian (Ilich-Svitich 1971-1984), there is "Boreic hypothesis", which unites into one phillums: the Indo-European, Uralian and Altian languages. The author of this hypothesis N. Andreev considers the existence of Boreic pre-language to be confirmed after that, when he analysed reconstructed 203 root words of an earlier Indo-European pre-language and having compared it with the words of the Uralian (resp. Ugro-Finnish) and Altian languages, said: "It was researched that from 203 basic words 198 are in the composition of Uralian as well as Altaian derived forms and the rests five are found in an extreme case, yet in one from these two language groups" (Andreev 1986: 3).

In the second half of the 20th c. Acad. G. Jahukian tried to intend Khuri-Urartian languages in one phillum together with the Indo-European languages (even Holgar

Pedersen considered the Khuri-Urartian languages to be a supposed member of the Nostatic languages' family) and it is obvious, that establishing of "natural and regular sound-correspondences", similarly with Ilich-Svitich and Starostin, was not difficult even for him (Jahukian 1967).

An idea of phillums is especial popular in the United States of America, in particular, at the Stenphord University. The professors of the University G. Greenberg, G. Bengtson and M. Ruhlen are basically busy just with uniting the families of the world languages into phillums.

A Dene-Caucasian language unity, which discusses the North-Caucasian languages to be related languages with the North-American Na-dene languages, is also represented as such phillum. An extra-linguistic factor supports this hypothesis, in particular, genetic-researcher Luigi Lucca Cavalli-Sforza's viewpoint ("results of research" confirm), according to which the North-Caucasian and South-Caucasian languages and genes belong to different phillums (Cavalli-Sforza 2000: 165, see, also Cavalli-Sforza 1991).

The researchers who stand far from strict methods of Indo-Europeanistics (resp. comparativistics) tried to create such phillums at the beginning of the 20th c. and it is obvious, that they manipulated with the languages which are less studied and materially are less available for them. In this respect, for them the Caucasian languages and Basque were a kind of "Klondike" for arising new hypotheses.

It was begun with that Din Worth connected to each other Basque and Paleo-Siberian, then K. Uhlenbeck who supported to any new hypothesis, discovered "absolute parallelism" firstly between a Basque verb and a Chukchian verb and then he spread this "absolute parallelism" on the Koriakian and Kamchadalian languages – related languages of Chukchian. Karl Bouda added the Caucasian languages in comparing the Basque and Paleo-Siberian languages. It is obvious, that K. Ulenbeck met this with enthusiasm: "We know a little about external kinship of the Chukchian-Korikian-Kamchadalian group. Perhaps, finally it will be appeared, that this group is a branch of the Caucasian languages. Coinciding of Chukchian and Basque allows us to include them in comparative studying of Basque and Caucasian" – wrote he in 1946.

And they included. E. Lewy arose a hypothesis, according to which the Basque, Caucasian, Chukchian and other less-studied languages are the island vestiges of that large phillum of the languages, which were devoured by four new languages' families on the rest territory. What the price of only Lewy's classification of these four new families is: Indo-European, Indo-Chinese (sic.), Uralian-Altaian and Semitic (Lafon, 1976: 74-76; Tovar, 1980: 35-36).

S. Starostin went too far on this way, who first "confirmed" the kinship of the North-Caucasian and Yeniseian languages (Starostin 1982: 144-237) through "discovering the sound-correspondences" among them, then he united them in one phillum together with Sino-Tibetian languages, of course, through "establishing such sound-correspondences".

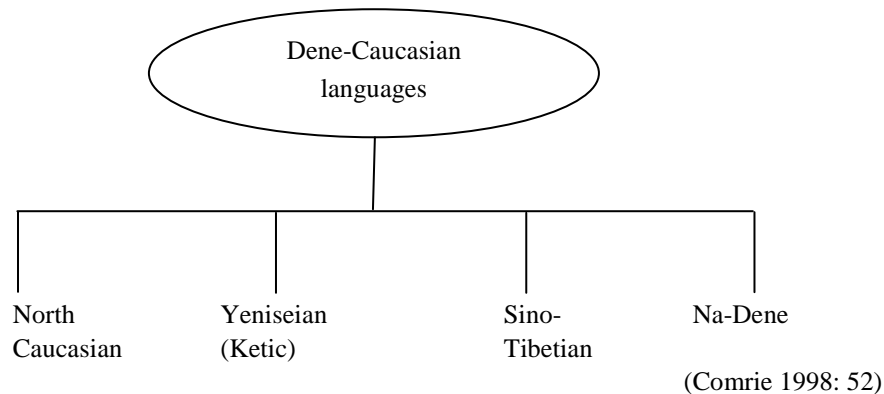
I hold myself right to restrain from qualifying S. Starostin's "comparativistic" activity and for avaluating this to call to witness Prof. Bakar Gigineishvili – a recognized

defender of the strictness of a historical-comparative method: "Etymological contacts and reconstructed forms are absolutely fantastic and they are far from the methods of a historical-comparative linguistics as well as generally, scientific analysis. Comparative linguistics is based on etymological comparisons, it establishes the formulae of sound-correspondences on their basis. If an analysis of relating forms is arbitrary and a semantic aspect is based only on associations, we would get nothing good. On the contrary, this exactest branch of linguistics will become an absolute profanation. Just the picture is similar while acknowledging S. Starostin's works (most of which is in the form of thesis). He brought about such strange disorder and chaos in comparative studying of the North-Caucasian linguistics, from which he knows well not one" (Gigineishvili 1990: 14).

This appraisal can be repeated unchangeably and without exception about S. Starostin's further works, among them on 1408 paged "Etymological dictionary of the North-Caucasian languages", published in 1994, in Moscow, in English, with co-authorship S. Nikolaev (see also Nicolson 1997: 20).

During discussing on phillums, it is essential to have trustworthy material from the comparative viewpoint. One of the serious obstacles of a Nostratic hypothesis is also the fact, that unfortunately there are no etymological dictionaries either for Semitic-Hamitic language family and for separate, Semitic and Hamitic language groups. Certainly, we don't take into account the etymological dictionary of the Hamito-Semitic (resp. Afro-Asiatic) languages by Vladimir Oriol and Olga Stolbova (Hamito-Semitic Etymological Dictionary, Leiden: E. J. Brill, 1995), which is equal with the North-Caucasian etymological dictionary by S. Nikolaev and S. Starostin with wilfulness and fancifulness of reconstructed arche-types (destructive review on Oriol and Stolbova's dictionary see Kaye, 1997: 107, 113).

A catastrophic picture of neglecting the strict scientific methods in the modern linguistics and what kind of general character has this tendency, is clearly seen on the example of a scientific-popular journal "Atlas of the world languages" (an editor of which is an outstanding Caucasiologist Bernar Comrie) in which such genealogic scheme is published:

The idea is created and implanted, that the kinship of the North-Caucasian and South-Caucasian languages is confirmed or supposed with any language family, but not with to each other. Their uniting is supposed in any phillum, but not in same one (critic on entering the Iberian-Caucasian languages in different phillums see also Khalidov 2006: 21-26).

Nikolai Trubetskoy expressed his skepsis, connected with the confirming the kinship of the supposed members of so-called "big language families" of phillums, at the III international congress of linguists (Rome, 1933).

"I doubt, that at one time it will be possible to confirm credibly and perfectly (from the scientific vienwpoint) the kinship of the Indo-European with Semitic, Uralian or North-Caucasian languages. Moreover, I understand "kinship" all the same with its direct or **genealogical** meaning" (Trubetskoy 1987: 61).

In the comments of N. Trubetskoy's this speech ("Problem of kinship among the big language families") Viach. Vs. Ivanov writes:

"In this case the valuable of Trubetskoy's remarks is that he pointed to some principal difficulties, which can be become obstacles for comparison and must be specially agreed" (Trubetskoy 1987: 420). But the same Viach. Vs. Ivanov considers, that "there is a large lexical material in Ilich-Svitich's dictionary of the Nostratic languages, which gives right to be avoided Trubetskoy's this essential answer" (Trubetskoy 1987: 420).

I absolutely do not think it impossible in future the uniting of language families into phillums through establishing natural and regular sound-correspondences among them. But today the existence of not one language phillum is not scientifically confirmed, among them neither of so-called a Nostratic phillum, and Ilich-Svitich's dictionary just only firms Trubetskoy's skepsis.

It can be said clearly, that today the kinship of families of the languages entering in not a single language phillum, is not confirmed through keeping a historical, comparative method (Semitic-Hamitic is the same Arfo-Asiatic languages' family and not a phillum) – even though, as I said, a number of researches is being continuously increased like their influence on the modern linguistics, which makes a serious danger for discrediting exact and strict scientific methods and profanation of linguistics, as a brach of science (see, also Hall 1987).

In 1979, when this fateful danger for linguistics was not still clear, in the preface of the "Introduction to the Ibero-Caucasian linguistics" Acad. Arn. Chikobava wrote: "Great diversity is characteristic for the modern theoretic linguistics in understanding the essential issues. Everybody "rings from his/her bell-tower" so that mostly it is unclear what he/she "rings" and for what he/she "rings". Vagueness in these issues causes not a little harm in scientific studying of the Ibero-Caucasia languages in past" (Chikobava 1979: 3).

Now about a comparative providing of confirming the kinship of the North Caucasian-languages (in which almost nobody doubt): confirming the kinship of the North-Caucasian languages is connected with N. Trubetskoy, in particular, with his widely known work, which was published in 1930, in Viena, in German: "**Nordkaukasische**

Wortgleichungen" ("Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes", Bd. XXXVII, Heft 2, Wien, 1930: 76-92), (Russian translation: Trubetskoy 1987: 271-282).

An objective evaluation of this work belongs to G. Deeters: "N. Trubetskoy established more than 100 (actually, their number in this work is exactly hundred M. K.) comparisons between East- and West Caucasian, which also include numerals, personal and demonstrative pronouns, but sound-correspondences are not clear in most cases" (Deeters, 1963: 41).

The first scientific work, dedicated to a comparative grammar of the North-Caucasian languages, was published in France, in Paris, in 1933: **G. Dumézil, Introduction a la Grammaire comparée des langues caucasiennes du Nord, Paris, 1933: 150.** Gorge Dumézil's this monograph, containing five chapters, and even though that many noteworthy facts or viewpoints are expressed in it, does not belong to a comparative grammar – with a methodological loading of this term.

Comparison includes grammatical classes (Chapter I); pronominal stems (chapter II); declension of nouns (Chapter III); tenses of verbs (chapter IV); North-Caucasian and Basque (Chapter V), but not phonological systems, which is allowed only then, when natural and regular sound-correspondences between these language groups would have already been established.

A system of natural and regular sound-correspondences among the Abkhaz-Adyghian and Nakhian-Daghestanian languages has not been established yet, saying nothing about interrelation of Basque and the North-Caucasian languages, in which a problem of existence of sound-correspondences had not high priority in that period and neither Dumézil has put in his monograph.

Introduction to historical-comparative morphology of the Abkhaz-Adyghian and Nakhian-Daghestanian languages was published in 1981, in Nalchik, in Russian: **Абдоков А. И., Введение в сравнительно-историческую морфологию абхазо-адыгских и нахско-дагестанских языков, Нальчик: Кабардино-Балкарский государственный университет, 1981.**

It is obvious without saying that creating the historical-comparative morphology of the related languages is purposeful if there is a historical-comparative phonetics of these languages or their kinship is clearly confirmed in the form of revealing a system of natural and regular sound-correspondences. To this point, from the viewpoint of naturalness and regularness of sound-correspondences, there were serious problems within the groups of the Abkhaz-Adyghian as well as Nakhian-Daghestanian languages.

These problems were more obvious on the background of the attempts of comparison among the groups. The "Introduction" once again made clear the lack of facts and arguments existing in scientific circulation which were used for confirming the kinship of the Abkhaz-Adyghian and Nakhian-Daghestanian languages: unsettled state of naturalness and regularity of sound-correspondences are reminded as main obstacles. To say more objectively, during writing such and similar researches, nobody bothered to clarify specially and clearly on basing verified methods, if the Nakhian and Daghestanian languages are really one language group, as it is acknowledged traditionally and

approved or they are two different groups.

Now as regards the problem – some researchers compare the North-Caucasian (Abkhaz-Adyghian and Nakhian Daghestanian) languages with the South-Caucasian (Kartvelian) languages, considering, as if their inter-kinship is more trustworthy or is confirmed (?!), then their kinship with the South-Caucasian languages.

In abovementioned my monograph "Fundamentals of the Iberian-Caucasian linguistics" I think, I confirmed clearly that the North-Caucasian (Abkhaz-Adyghian and Nakhian-Daghestanian) languages are not genetically closer to each other, then each of them with the South-Caucasian (Basque-Kartvelian) languages.

In 1985 Viacheslav A. Chirikba published an article: "The Basque and South-Caucasian languages" ("Drevnaya anatolia, Moscow, "Nauka", 1985: 95-105), which was harshly, though objectively criticized and was considered to be a fantastic sphere (Trask, 1995: 81-86).

John Bengtson and Merit Ruhlen's attempts of connecting Basque with so-called Dene-Caucasian (Trask 1995: 90-91) are more fantastic and others. As far as I know, against this theory Trask prepared a special letter under a title: "Basque and Dene-Caucasian: critique from Basque's side".

It is not surprise, if Trask and his colleagues, unfortunate dependents on the quasi-scientific works by Chirikba, Bengtson, Ruhlen or Starostin (Merit Ruhlen and Sergei Starostin, as it was expected, found each other and in 1994 they published a joint article "Proto-Yeniseian reconstructions with extra- Yeniseian comparisons") and who directly cannot have the Caucasian, in particular Kartvelian material and can not compare independently the Basque and Kartvelian languages through the strict keeping a historical-comparative method and even they can not obtain a small-number of researches existing in this sphere, would have a negative attitude towards the problem of kinship of the Basque and Kartvelian (resp. Caucasian) languages.

The kinship of the Basque-Kartvelian and mountainian Caucasian languages and the fact that they belong to one – Iberian-Caucasian family has already been confirmed through those strict and verified methods, through which the kinship of the Indo-European languages is confirmed. And this loses all kinds of rational ground of the hypothesis of the Nostratic and Dene-Caucasian phillums, according to which the South and North Caucasian languages belong to principally different genealogic trees (all the more, a place of Basque just in a Basque-Kartvelian group of the Iberian-Caucasian language family was clearly established).

Literature

Andreev 1986 – Andreev N. D., Early-Indo-European languages, Leningrad, "Nauka", 1986.

Andronov 1982 – Andronov M. S., From the history of classification of the Dravid languages, coll. "Theoretical foundations of classification of the world languages. Problems of Kinship", Moscow, "Nauka", 1982 (in Russ.).

Bengtson, Ruhlen 1994 – Bengtson J., Ruhlen M., *Global Etimologies. On the Origins of Language*, Stanford: „Stanford University Press", 1994.

Bomhard 1984 – Bomhard A. R., *Toward Proto-Nostratic. A Neu Approach to the Comparision of Proto-Indo-European and Proto-Afroasiatic*. Foreword by Paul

J. Hopper, Amsterdam/Philadelpia: John Benjamins Publishing Company, 1984.

Bomhard 1990 – Bomhard A. R., *A Survey of the Comparative Phonology of the So-calle „Nostratic" Languages ("Trends in Linguistics. Studies and Monographs 45" : Linguistic Change and Reconstruction Methodology, Berlin-New York ; „Mouton de Gruyter", 1990. : 331-358).*

Bomhard, Kerns 1994 – Bomhard A. R., Kerns J., *C The Nostrtic Macrofamily. A Study in Distant Linguistic Relationship*, Berlin / New York: „Mouton de Cruyter"1994.

Gigineishvili 1990 – Gigineishvili B., *Problem of historical settling of the North-Caucasian peoples according to language data (newsp. "Sakhalkho Ganatleba", №23, 7 June, 1990, Tbilisi: 14-15), (in Georg.)*.

Dumézil 1933 – Dumézil G., *Introduction á la grammaire comparee des Langue caucasiennes du Nord*, Paris, 1933.

Trask 1995 – Trask R. L., *Origins and Relatives of the Basque Language: Re-view of the evidence (Towards a History of the Basque Language, Amsterdam/Philadel-phia: John Benjamins Publishing Company, 1995. : 69-99).*

Illich-Svitich 1971-1984 – Illich-Svitich V. M., *Experiment of comparison of the Nostratic languages (Semitic-Khamit, Kartvelian, Indo-European, Uralian, Dravid, Altian), Comparative dictionary, Moscow, "Nauka"; I-1971, II-1976, III-1984 (in Russ.)*.

Cavalli-Sforza 1991 – Cavalli-Sforza L. L. *Genes, Peoples and Languages (Scientific American, 1991, vol 265, no 5).*

Cavalli-Sforza 2000 – Cavalli-Sforza L. L. *Genes, Peoples and Languages, New York: North Point Press Adivision of Farrac, Straus and Giroux, 2000*

Comrie 1998 – Comrie B. (ed.) *Атлас языков мира, Москва: „Лик пресс", 1998.*

Lafon 1976 – Lafon R., *"Basque language (in the coll. "Basque and Basque-Caucasian hypothesis", with Arn. Chikobava's foreward and editorship, Tbilisi, TSU publ. house, 1976: 9-84, (in Georg.)*.

Levin 1995 – Levin S., *Semitic and Indo-European the Principal Etymologies (with observations on Afro-Asiatic), Amsterdam/Philadelphia: Jonh Benjamins Publis-hing Company, 1995.*

Marr 1908 – Marr N. I., *Basic schedules in grammar of the ancient Georgian language with a preliminary information on kinship of Georgian with Semitic, Saint-Petersburg, 1908 (in Russ.)*.

Meillet 1954 – Meillet A. *Comparative method in historical linguistics (translated from France), Moscow, "Publishing house of the foreign literature", 1954.*

Nikolayev, Starostin 1994 – Nikolayev S. L., Starostin S. A., A North Caucasian Etymological Dictionary. Edited by S. A. Starostin, Moscow: „Asterisk Publishers", 1994.

Nichols 1997 – Nichols J., Nikolaev and Starostin's North Caucasian Etymological Dictionary and the methodology of long-range comparison: an assessment (Non – Slavic Languages conference. X. 8-10 May 1997, Papers to be presented and abstracts. Towards an Areal Linguistic Typology of Native Siberia, Chicago, 1997: 20).

Orel, Stolbova 1995 – Orel V. E., Stolbova O. V., Hamito-Semitic Etymological Dictionary: Materials for a Reconstruction, Leiden: E. J. Brill, 1995.

Starostin 1982 – Starostin S. A., Proto-Yeniseian reconstruction and external relations of the Yeniseian languages ("Ketic coll. (anthropology, ethnography, mythology, linguistics)", Leningrad, 1982: 144-237 (in Russ.)).

Starostin, Ruhlen 1994 – Starostin S., Ruhlen M., Proto-Yeniseian Reconstructions, with extra-Yeniseian comparisons ("On the Origin of Languages: Studies in Linguistic Taxonomy", Stanford : Stanford University Press, 1994 : 70-92).

Tovar 1980 – Tovar A., The Basque language (translated from English by Natela Sturua, with Arn. Chikobava's introduction and editorship), Tbilisi, "Metsniereba", 1980.

Trubetskoy 1987 – Trubetskoy N. C., Coll. of works in philology, Moscow, "Progres", 1987 (in Russ.).

Potchkhua 1974 – Potchkhua B., Lexicology of Georgian, Tbilisi, "Metsniereba", 1974, (in Georg.).

Kurdiani 2007 – Kurdiani M., Fundamentals of Iberian-Caucasian linguistics, Tbilisi, TSU publ. house, 2007 (in Georg.).

Chikobava 1979 – Chikobava Arn., Introduction to Iberian-Caucasian linguistics, Tbilisi, TSU publ. house, 1979 (in Georg.).

Chirikba 1985 – Chirikba V. A., "Basque and North-Caucasian languages (in coll. "The ancient Anatolia", Moscow, "Nauka", 1985: 95-105), (in Russ.).

Chukhua 2006 – Chukhua M., System of sound-correspondences in the Kartvelian-Nakh languages (synopsis of thesis presented for a degree of a doctor of philological sciences, Tbilisi, 2006), (in Georg.).

Khalidov 2006 – Khalidov A. I., Introduction to studying the Caucasian languages, Grozny, 2006 (in Russ.).

Jaukyan 1967 – Jahukyan G. B., Interrelation of the Indo-European, Khurito-Urartian and Caucasian languages, Erevan, publ. house of the Armenian SSR Academy of Sciences (in Russ.).

Hall 1987 – Hall R. A. Jr., Linguistics and Pseudo-Linguistics, Amsterdam/Philadelphia : Jon Benjamins Publishing Company, 1987.

М. К у р д и а н и (Тбилиси)

**Иберийско-кавказская языковая семья или
ностратическая и дене-кавказская филумы?
(к проблеме строгости метода в компаративистике)**

Р е з ю м е

1. Любая наука компетентна лишь в рамках собственного метода, за которой находится сфера неverified гипотез.

Компаративистический (историко-сравнительный) метод языкознания не уступает по точности и верифицируемости методам естественных наук.

Компаративистический метод языкознания универсален и в одинаковой степени пригоден для установления родства внутри любой языковой семьи.

Причиной кризиса, проявляющегося в определенных областях современной сравнительной лингвистики, являются не недостатки и несовершенство компаративистического метода, а его полная непригодность для подтверждения гипотез некоторых лингвистов, как правило, экстралингвистического характера.

Невозможность доказать свои гипотезы с помощью компаративистического метода заставляет авторов этих гипотез прибегнуть к сознательной и целенаправленной дискредитации самого метода.

2. Часть исследователей старается дискредитировать компаративистический метод с разных сторон и разными способами:

а) За счет понижения строгости метода происходит произвольное объединение языковых семей в филумы, напр., нозетический, ностратический, бореальный, дене-кавказский и т. д. В частности, членов иберийско-кавказской языковой семьи объединяют в два разных филума: картвельские языки в ностратический (вместе с индоевропейским, семито-хамитическим, уральским, алтайским и дравидским), а абхазско-адыгские и нахско-дагестанские языки в дене-кавказский (вместе с сино-тибетским, енисейским и на-дене языками американских индейцев).

б) Путем игнорирования строгости метода или же насаждения нигилистического к нему отношения дается квалификация языка или диалекта языковым единицам с использованием неимманентных маркеров и т. д.

в) Путем утверждения неуниверсальности компаративистического метода и обнаружения «специфических исключений» в «наших языках» (т. е. в иберийско-кавказских языках): с одной стороны, признанием невозможности установления закономерных и регулярных звукосоответствий между несомненно близкородственными языками, а с другой стороны, обнаружением таких звукосоответствий между диалектами одного и того же языка, между говорами одного и того же диалекта или даже между индивидуальной речью членов одной семьи разного поколения и пола и т. д.

г) Декларированием односторонности метода, который будто способен объяснить процессы и результаты дивергенции языков, но не в силах выявить и объяснить результаты процессов конвергенции и т. д.

д) Путем насаждения сомнений в доказательной силе и достоверности звукосоответствий – релевантного критерия компаративистического метода, и априорного допущения возможности установления между языками т.н. «вторичных» звукосоответствий и выдвижения наряду с языковым родством гипотезы «языкового сродства» (т.н. аллогенетическая теория) и т. д.

3. На самом же деле компаративистический метод имеет ответы на все эти вызовы, и эти ответы однозначны.

Что касается авторов гипотез недоказуемых и неverifiedируемых компаративистическим методом (одна часть которых старается пробелы в своем образовании превратить в проблему науки), они хоть и заявляют, что их точка зрения имеет право на существование в науке в качестве альтернативы существующих теорий, на деле прилагают все усилия обеспечить своим квазинаучным взглядам господствующее (resp. официальное) положение, более того стремятся узаконить положение безальтернативного учения и на этом пути не выбирают средств (эта несовместимая с наукой традиция берет начало в языкознании от последователей «нового учения о языке» Н. Я. Марра).

Попытки установления в компаративистике „Dark Ages" с определенной периодичностью повторяются в истории языкознания с разной длительностью, в разных масштабах и интенсивностью, но верифицируемость лингвистических методов является непреодолимым препятствием для квазинаучных опусов.

4. Современные успехи тбилисской школы лингвистического кавказоведения в области компаративистики, в контексте которых должна быть воспринята настоящая статья, принципиально и радикально проводят грань между доказательной силой тех аргументов, которые могли быть выдвинуты против конструкций типа ностратической и дене-кавказской гипотез в XX в. (дедуктивных) и которые могут быть выдвинуты сейчас в начале XXI века (индуктивных).

Сегодня, когда путем корректного и адекватного применения компаративистического метода, т.е. выявления системы закономерных и регулярных звукосоответствий, уже окончательно и однозначно доказано родство картвельских и горских кавказских языков (см. М. Курдиани, Основы иберийско-кавказского языкознания, Тбилиси: издательство Тбилисского университета, 2007: 1040 и М. Чухуа, Сравнительная грамматика нахско- картвельских языков, Тбилиси: издательство Тбилисского университета, 2008: 763) и установлено, что две группы северокавказских языков – абхазско-адыгская и нахско-дагестанская не находятся между собой в более близком родстве, чем каждая из них с южнокавказской (resp. картвельской) группой, еще более отчетливо и наглядно проявляется полная научная несостоятельность попыток распределить членов одной языковой семьи, иберийско-кавказской, в двух разных филумах – в ностратическом (южнокавказских) и дене-кавказском (северокавказских).

ნ. ხ ა ხ ი ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

იჭუ || ეჭუ-ს წარმომავლობისათვის

ენაში როგორც სემანტიკურად, ისე მასალობრივადაც ცხადად ვლინდება „ნათლისა“ და „ხედვის“ აღმნიშვნელ ცნებათა ურთიერთმიმართება, ურთიერთგანპირობებულობა, რაც უნივერსალური მოვლენა ჩანს. ცნობილია, რომ მრავალ ენაში „მზის“, „მთვარის“ და, ზოგადად, „მნათობთა“ და „ნათების“, აგრეთვე „ხედვის“ აღმნიშვნელი ლექსიკა ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირშია.

ხედვის სემანტიკურ ველში შემავალ სიტყვებს შეუძლიათ სხვადასხვა გონებრივი პროცესები გამოხატონ (ერთი მხრივ: *ხედვა, ცქერა, ყურება* და მეორე მხრივ: *ცოდნა, ჩვენება, მიჩნევა*; აგრეთვე: *დაცვა, მფარველობა, მწყხა... სიყვარულიც* კი...). ეს საკითხი არაერთხელ გამხდარა მეცნიერთა კვლევის საგანი.

ამჯერად გვინდა **ეჭვ** სიტყვას შევეხოთ.

ქველის მიხედვით: **ეჭვი** 1. დარწმუნების უქონლობა, უნდობლობა, დაურწმუნებლობა. *ეჭვს ბევრი თვალი აქვსო (ანდაზა)...* ◊ **ეჭვის თვალთ უყურებს (შეხედავს)** ეჭვით უყურებს (შეხედავს) – ეეჭვება, შემოწმებას თვლის საჭიროდ, კრიტიკულად უყურებს. ◊ **ეჭვს გარეშეა** ეჭვი არ არის, უეჭველია, ნამდვილია. ◊ **ეჭვს გაიფლებს (გულში)** ეჭვს გაიტარებს, ეჭვს გაიჩენს (გულში)... ◊ **ეჭვში შეჰყავს** ეჭვს უჩენს, – აეჭვებს. ◊ **ეჭვი შეაქვს (შეიტანს, მიიტანს)** ეჭვის თვალთ შეხედავს, საეჭვოდ მიაჩნია (მიიჩნევს), ეჭვდება... 2. ვარაუდი, ფიქრი, გუშინი“... (ქველ III).

სულხან-საბას განმარტებით: „**ეჭვ** (1 მეფ. 18, 29) ესე არს არა მართლიად, არამედ გონებით ჰგონებდეს რა(დ)სმე ნაცლიად¹ ZA. ნ. **იეჭუა, მეეჭუე, ნაეჭვ, საეჭუო**; შდრ. **იჭვ**–“ **იჭვ** (1 კორინთ. 10, 27) ეჭვი Z...“

ძველ ქართულ ტექსტებში დასტურდება **იჭუ || ეჭუ** „სინდისის, ფიქრის, ეჭვის“ მნიშვნელობებით: **იჭუ** „სინდისი“, ფიქრი, მოლოდება: „შეიწრებულ არნ იგი *იჭუთა* თუსითა“ O, – დაპყრობითა სუნდისისაჲთა“ Pb., სიბრძ. სოლ. 17, 10; „არა დააყენებდა *იჭვ* ენასა თუსსა“; კ. იერ.-ნათლისდ.

¹ ნაცილი ტყუილი (სულხან-საბა).

87, 8... **იჭუელ**-ი „ეჭვიანი, არამტკიცე“... (აბულაძე 1973).

ასევეა „სინურ მრავალთავშიც“; ივ. იმნაიშვილის განმარტებით: **იჭუ**: 1. *სინდისი*: ოდეს იგი მოიღო დედაკაცმან მან ნელსაცხებელი იგი ქრისტესთვის, და-მცა-ასხა თავსა, თუმცა კადნიერებად აქუნდა საქმეთაგან. ხოლო მან *იჭუსათუს* ვერ იკადრა თავსა დასხმად, არამედ ფერვისა წუერთა შეეხო 212, 10. 2. *ეჭვი*: განვაშორნეთ თავნი ჩუენნი ყოველსაგან *იჭუსა* და ვადიდებდეთ უფალსა. 175, 37 (სინ. მრ.).

პარალელურად დასტურდება ე- თავსართიანი ფორმებიც:

ეჭუა ეჭვიანობა, ფიქრი: „რომელსა *ეჭუ* მე“ ფს. 118, 39. „არა *ეჭუდე* შენ შიშსა მას სიკუდილისასა“ ზირ. 9, 18. **ეჭუა** ეჭვი: „აქუნდა *ეჭუად* მოყუსისა მიმართ თვისისა“... Q-240, გვ. 168... **საეჭუ** საეჭვო, საგონებელი: „არას უჩუენებდა მას *საეჭუსა*“ მ. ცხ. 60 r (აბულაძე 1973).

იჭუ || **ეჭუ** სიტყვის თავკიდური ი || ე მიჩნეულია ხმოვანთავსართად (არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფურია). მსგავსი წარმოების სახელები გადმონაშთის სახით დასტურდება ძველ ქართულში: ა პრეფიქსიანები: ადგილი, აჩრდილი, ალაგი... ი პრეფიქსიანები: იგავი, იდაყვი, იდუმალ, ისარი... ე თავსართიანები ყველაზე ცოტაა: ერქვანი... „ე თავსართიანი უნდა იყოს **ეჭვი**, თუნდაც იმის გამო, რომ მას ენაცვლება ი: **ეჭვი** || **იჭვი**“ (თოფურია, 1979: 96).

არნ. ჩიქობავა ამ სიტყვაში (**იჭუ** || **ეჭუ**) ბოლოკიდურ უ ხმოვანსაც სუფიქსად მიიჩნევს: „ქართულში -უ- სუფიქსი უმარცვლო უ-ს სახითაც არის მოსალოდნელი (სათანადო შემთხვევაში ახალ ქართულში -გ- იწერება. ასეთ სუფიქსებს ბუნებრივია მოველოდეთ იმ ფუძეებში, რომელთაც ბოლოკიდურ ბგერად ძველ ქართულში უმარცვლო უ მოუდის: იჭუ, კიცუ, ნაძუ...“ (ჩიქობავა 1942: 87).

ქართულში ადადგენენ *ჭუ-ს სტრუქტურის ზმნას „გამონათება, ეღვარება, ციმციმი“-ს სემანტიკით, შემდეგი ლექსიკური მონაცემების საფუძველზე: გამოსჭვივის, გამჭვირვალე, ჭვირი, სჭვირს...¹ ჭვრეტა, ჭვრიტე..., რომელთაც შესაბამისი შესატყვისობები დაეძებნებათ მეგრულ-ჭანურსა და სვანურში. ქართული ჭვირ- და ჭვივ (გამოსჭვივის) ფუძეთა შეპირისპირების საფუძველზე გამოიყოფა -ირ ელემენტი (იხ. ნადარეიშვილი 1971: 127).²

¹ ჭვირ- || ჭურ- უძველეს საერთოქართველურ ფუძედაა აღიარებული. არსებობს უამრავი გამოკვლევა ამ სიტყვის შესახებ. სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთი საინტერესო, საგულისხმო და საყურადღებო (ზოგჯერ ურთიერთგამომრიცხავი) თვალსაზრისია გამოთქმული ამ ფუძიდან ნაწარმოებ სახელებსა და მათ სემანტიკურ გადასვლებთან (ცვლილებებთან) დაკავშირებით (ი. ყიფშიძე, ნ. მარი, ფ. ერთელიშვილი, აკ. შანიძე, გ. როგავა, ვ. შენგელია, გ. კარტოზია, აღ. ჭინჭარაული, პ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, ათ. არაბული, მ. ჩუხუა...). აქ მათ დეტალურად არ განვიხილავთ, რადგან ეს ძალიან შორს მიმავალი საკითხია...

² ხომ არ შეიძლება აქვე განვიხილოთ ძვ. ქართ. ჭუ(ე)ილი, რომელსაც სულხან-საბა ასე განმარტავს: „ჭმუნვა, გინა წუხილი“; აგრეთვე, ძვ. ქართ. მსჭუალვა (განმსჭუალვა), სამსჭუალი...

ვფიქრობთ, შესაძლოა ამ აღდგენილ *ჭტუ- ძირს უკავშირდებოდეს იჭტუ || ეჭტუ ლექსემაც.

ქეგლის მონაცემებით: ჭვირი სხივი (რამეში გამოტანებული) || ძვ. შუქი... სჭვირს ძვ. იგივეა, რაც გამოჭვივის... ჭვივის (|| ჭვივს) გამოჩანს, გამოჭვივის. ჭვირობა 1. გამჭვირვალობა 2. ძვ. ჭვრეტა, მზერა, ცქერა (ქეგლ VIII).

ჭვირი ძველ ქართულ ტექსტებში დასტურდება *სხივის, ნათების, ხედვის (ჭვრეტის)* მნიშვნელობებით: ჭვრი შეხედვა; ჭვრობა (41, 16 ეზეკ.) ჭვრეტა; ჭვრს გამოსჭვრეტს; მჭვრობელი გამომჭვრეტელი (სულხან-საბა).

დავით ჩუბინაშვილი კი ასე განმარტავს: ჭვირი საშუალ გამჭვირვალის, მჭვირობის, прозрачный... ჭვირობა გამჭვირვალეა ან ჭვრეტა, მზერა, ცქერა; прозрачность, зреть... (ჩუბინაშვილი 1988).

ვფიქრობთ, ერთი მხრივ, სინათლე (ჭვირი „სხივი“) და ხედვა (ჭვრეტა), და მეორე მხრივ, ჭვირ- ფუძის სწორედ ეს „საშუალგამჭვირვალეობა“, ბუნდოვანება, გამონათება, გამოკრთომა – გამოჭვრეტა (სხივივით) არის ამოსავალი ეჭვ- სიტყვის მნიშვნელობისათვის.¹

ლიტერატურა

აბულაძე 1973 – ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები), თბ., 1973.

თოფურია 1979 – ვ. თოფურია, III, თბ., 1979.

იმნაიშვილი 1975 – ივ. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი. გამოკვლევა და ლექსიკონი, თბ., 1975 (ძვ. ქართ. ენის კათედრის შრ. №17).

ნადარეიშვილი 1971 – ლ. ნადარეიშვილი, ერთი საერთოქართველური ძირის შესახებ, მაცნე №3, 1971.

სინ. მრ. – სინური მრავალთავი 864 წლისა. აკაკი შანიძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და გამოკვლევით. თბ., 1959 (ძვ. ქართ. ენის კათედრის შრომები №5).

სულხან-საბა – სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული I, 1991; II, 1993.

¹ აღნიშნულ თვალსაზრისს ტიპოლოგიურად მხარს უჭერს სხვა ენათა მონაცემებიც. მაგ., ფასმერის ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში ვკითხულობთ: „зорок“ „взгляд“, „облик“, ст.-слав. Зрак morfe, ofis (Супр.), Болг. зрак „взгляд“, сербхорв. зрѧк, род. п. зрѧка „солнечный“ луч; воздух“, словен. zrȧk „луч, воздух“, чеш., слвц. zrak „лик“, польск. wzrok „взгляд“. См. зреть, зря“ (ფასმერი II, 1967).

– зор: взор, род. п. взора, зоркий. От зреть. зорить „следить за к.-м., Не открываясь“, также зрить (см.) см. взор, зрение, зреть, зря. Ср. лит. žarà, мн. žaros „лучи“, лтш. zaraĩns „сияющий“, зарuòт „испускать лучи“, см. М. – Э. 4, 691 (ფასმერი II, 1967) და ა. შ. აქვე შეიძლება განვიხილოთ რუს. подозрение.

ფასმერი II, 1967 – М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка (перевод с немецкого... О. Н. Трубачева), Москва, 1967.

ქეგლ III – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. III (დ-ე); თბ., 1952.

ქეგლ VIII – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VIII (ჩ-ჰ), თბ., 1964.

ჩიქობავა 1942 – არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება. თბ., 1942.

ჩუბინაშვილი 1988 – დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი (სანკტ-პეტერბურგი, 1887) თბ., 1988.

N. K h a k h i a s h v i l i (Tbilisi)

Towards the origin of Georgian *იჭვ* || *ეჭვ*

The interrelation between the conceptions denoting **light** and **seeing** is clearly manifested in a language semantically as well as materially. This phenomenon seems to be universal. It is well-known, that in many languages the vocabulary denoting **the sun**, **the moon** and generally **luminaries** and **lighting**, also **seeing** are in close connection to each other.

The words entering in a semantic field of **seeing** can express different mental processes (from one side: **seeing**, **watching**, **looking** and from other side: **knowledge**, **showing**, **considering**; also: **protecting**, **defending**, **grazing**... even **love**...). This issue has been the subject of scientific research many times.

At present we discuss the word **ეჭვი**.

According to GED: **ეჭვი** 'doubt': 1. lack of conviction, distrust, unconviction; „Doubt has many eyes" (a proverb)..., ◇ **He/She throws doubt upon smth.** – He/She is uncertain about smth; observes critically; ◇ **without a shadow of a doubt** – there is no doubt, doubtless, true... ◇ **He/She makes smb. to doubt**; ◇ **He/She has doubt about smth.** – He/She considers it doubtful, he/she doubts about smth; 2. supposition, thinking, intuition ... (GED, III).

According to Sulkhan-Saba's explanation: „**ეჭვი** (I Kings 18, 29) 'doubt' – it is not true, but thinking to be lie", ZA. see: **იეჭუა**, **მეეჭუე**, **ნაეჭვ**, **საეჭუო**; c.f.: **იჭვი**... **იჭვი** 'doubt', 'unbelieve' (I Corinthians 10, 27), Z.

In old Georgian texts **იჭვ|ეჭვ** with the meaning of 'conscience, think, doubt' is evidenced: **იჭვ** 'conscience', thinking: "*šeiçrebul arn igi ičwita twisita*" O. – *dapgrobita swindisisajta*", Pb., Sibr. Sol. 17,10; "*ara daqenebda ičwi enasa twissa*"; K. *Ier-Natl.* 87,8... **იჭუელ-ი** – „having doubt", 'maleable'... (Abuladze, 1973).

Also in „Sina Miscellany"; according to Iv. Imnaishvili's explanation: **იჭვ** 1. **conscience**: *odes igi moiyo dedačacman man nelsacxebeli igi kriststჳs, da-mca-asxa tavsა, tumca qadnicrebaო akunda sakmetagan. xolo man ičwisatwis ver ičad-ra tavsა dasxmad, aramed perqisa čurta šexო*, 212, 10; 2. **doubt**: *ganvašornet tavni čuenni čovlisagan ičwisa da vadidebdet upalsa*. 175, 37 (Sin. Mis.).

The forms with **e-** prefix are also evidenced in parallel:

ეჭუა 'to doubt, thinking': "*romelsა večუ me*", Ps. 118, 39; "*ara ečude šen šišsa mas sičudilisasa*"... 9, 18; **ეჭუა** 'doubt': "*akunda ečუai moqusisa mimart twisisა*" –

Q-240, p. 168..., **sacču** „smth. doubtful”: "*aras učucnebda mas sacčusa*", M. Tskh. 60 r (Abuladze, 1973).

The initial **il|e** of the word **ičw/ečw** is considered to be a vowel prefix (Arn. Chikobava, V. Topuria). The nouns of the similar origin are evidenced in the form of relict in old Georgian: with **-a** prefix: *adgili, ačrdili, alagi...*; with **-i** prefix: *igavi, idaqvi, idumali, isari...*: The ones with **-e** prefix are less: *erkvani...*, "... **ečvi** 'doubt' must be with **-e** prefix, only for the reason, that it is alternated by **-i**: **ečvi** // **ičvi**" (Topuria, 1979: 96).

Arn. Chikobava considers the final **w** vowel as a suffix in this word (**ičw|ečw**) „In Georgian a suffix **-u-** is excepted to be an unsyllabic **u** (in some cases in new Georgian **-v-** is written). Such suffixes are naturally expected in such stems, which have an unsyllabic **-u** as a final sound in old Georgian: *ičw, kicu, nazu...*" (Chikobava, 1942: 87).

In Georgian the verb with ***čwi** structure is reconstructed with the semantics of 'peeping out', 'dazzling', 'glimmering' on the basis of the following lexical data: *gamosčviris, gaamčvirvale, čviri, sčvirs...*,¹ *čvreta, čvrič...*, which have the relevant word-correspondings in Megrelian-Chan and Svan. On the basis of comparing the Georgian **čvir-** and **čviv** (**gamosčviris**) stems **-ir** element is distinguished (see Nadareishvili, 1971: 127).²

We believe, that it is possible, that the **ičw|ečw** lexeme is connected with this reconstructed ***čw-** root.

According to the data of GED: **čviri-** 'a ray (passed through smth.)' || in old 'light'..., **sčvirs** in old is the same as in old 'smth. what shines'..., **čviris** (|| **čviris**) 'smth. what shines', **čviroba** 1. transparency; 2. in old 'gazing, staring' (GED, VIII).

In old Georgian texts **čviri** is evidenced with the meaning of *ray, shining, watching*: **čwiri** 'to look at', **čwiroba** (41, 16, Ezek.), **čwirs** 'shining out', **mčwirobeli** 'that who watches' (Sulkhan-Saba).

D. Chubinashvili explains as thus: **čwiiri**, transparent; **čviroba-** 'transparency, gazing, staring, watching...' (D. Chubinashvili, 1988).

We think, that on one hand **light** (**čviri** 'a ray') and **seeing** (**čvreta**) and on the other hand just this „transparency", obscurity, shining, twinkling (like a ray) of the stem **čvir-** is initial for the meaning of **ečv-** word.³

¹ **čwir-/čwir-** is considered to be the ancient Common-Kartvelian stem. There are numerous researches on this word. There are noteworthy, interesting (sometimes mutually exclusive) viewpoints on the nouns originated from this stem and their semantic changes (cf.: I. Qipshidze, N. Marr, P. Ertelishvili, A. Shanidze, G. Rogava, V. Shengelia, G. Kartozia, A. Tchintcharauli, H. Fenrich, Z. Sarjeladze, A. Arabuli, M. Chukhua and others). We cannot discuss them in detail as it will lead us too far...

² Can we discuss here the old Georgian **ču(v)ili** which according to Sulkhan-Saba's explanation means 'worrying, sadness,' also, old Georgian **msčualva** (**ganmsčualva**), **samsčuali...**

³ For etymology cf.: Russian зóпок..., зреть, заря... (M. Vasmer, „Russian Etymological Dictionary“).

Literature

- II. Abuladze – „Old Georgian Dictionary" (materials); Tbilisi, 1973.
 Georgian Explanatory Dictionary, III (d-e), Tbilisi, 1952.
 Sulkhani-Saba Orbeliani – „Georgian Dictionary", I, 1991, II, 1993.
 Sina Miscellany of 864, under Akaki Shanidze's editorship, preface and researches, Tbilisi, 1959 (the works of the Chair of Old Georgian, №5).
 Iv. Imnaishvili, Sina Miscellany, researches and dictionary, Tbilisi, 1975 (the works of the Chair of Old Georgian, №17).
 Arn. Chikobava – „The old structure of a noun stem", Tbilisi, 1942.
 V. Topuria, III, Tbilisi, 1979.
 D. Chubinashvili – „Georgian-Russian Dictionary", (Sant-Petersburg, 1887), Tbilisi, 1988.
 L. Nadareishvili – „One Common-Kartvelian root", Matsne, N3, 1971.
 Georgian Explanatory Dictionary, VIII (ch-h), Tbilisi, 1964.
 M. Vasmer – „Russian Etymological Dictionary", (Translated from German by O. Trubachev), Mosc., 1967.

Н. Х а х и а ш в и л и (Тбилиси)

О происхождении грузинского იჭვ || ეჭვ

Р е з ю м е

В древнегрузинских текстах встречается слово **იჭვ || ეჭვ** со значением «совесть, мысль, подозрение».

Начальный гласный **i/e** этого слова считается префиксом (Арн. Чикобава, В. Топурия). Такое образование слов должно было быть характерным для картвельских языков.

В грузинском языке восстанавливают глагол ***čwis** с семантикой «светить», «сверкать», ср. **čviri** «луч», **sčvirs** «светит», «блестит», – то же самое, что **gamosčvis** (Л. Надарейшвили).

Считаем, что с корнем этого восстановленного глагола ***čwis** связано груз. **იჭვ || ეჭვ** «подозрение».

По определению Д. Чубинашвили, **čviroba** «прозрачность»; «смотреть», «зреть», **čviri** – «полупрозрачный», **mčvirobi** «прозрачный».

Считаем, что именно эта «неясность», «полупрозрачность» и является основой значения слова **იჭვ || ეჭვ**.

ც. ჯ ა ნ ჯ ღ ა ვ ა (თბილისი)

სახელური მიმართვა მეგრულ-ლაზურში

სახელური მიმართვის სპეციალური ფორმა (წოდებითი) ქართველური ენებიდან მხოლოდ ქართულს მოეპოვება. აღნიშნულ ფორმას ზოგი მკვლევარი ბრუნვად განიხილავს (შანიძე 1930; შანიძე 1942; იმნაიშვილი 1957...), ზოგი კი მას ბრუნვად არ მიიჩნევს (ჩიქობავა 1928; თოფურია 1934; ჩიქობავა 1950...). მიმართვის ფორმები ქართულში მონოგრაფიულად შეისწავლა შ. აფრიდონიძემ, რომელმაც, სხვა საკითხებთან ერთად, წარმოადგინა სახელური მიმართვის ფორმათა გამოწველილვითი ანალიზი (აფრიდონიძე 2003).

მეგრულ-ლაზურში (ზანურში) ქართული წოდებითის ფუნქციას სახელობით ბრუნვაში დასმული სახელი ასრულებს:

ა) ხმოვანფუძიანი სახელი, ბუნებრივია, ფუძის სახით (ე. ი. სახელობითის ნულოვანი ნიშნით) არის წარმოდგენილი: მეგრ. ბაბა! „მამა!“, ბაბუ! „ბაბუა!“, ლაზ. ნანა! „დედა!“, ჯუმა! „ძმაო!“...

ბ) სახელობითი ბრუნვის ნიშნის -ი ფორმანტის ხმარება თანხმოვანფუძიან სახელებთან ფაკულტატურია, თუკი ისინი ასრულებენ სუბიექტის, ობიექტისა და მსაზღვრელის ფუნქციებს, მაგრამ მიმართვისას ამ სახელებთან სახელობითი ბრუნვის ნიშანი შენარჩუნებულია: მეგრ. ოსური! „ქალო!“, დავითი! „დავით!“, ლაზ. სქირი! „შვილო!“... (ჯანჯღავა 1999, 8).

თუ მიმართვისას მსაზღვრელ-საზღვრული გამოიყენება, თანხმოვანფუძიან სახელებთან სახელობითის ნიშანი -ი შეიძლება მხოლოდ საზღვრულს ჰქონდეს: მეგრ. ჯგირ კონი! „კარგო კაცო!“, სქვამ ცირა! „ლამაზო გოგო!“, ჩქიმ ცხენი! „ჩემო ცხენო!“...

მიმართვის ფორმას თავისებური ინტონაცია ახლავს და სხვა სიტყვის წარმოთქმამდე გარკვეული პაუზაც გვექნება, რაც აღნიშნულ ფორმას წერისას მძიმით გამოგვაყოფინებს. შესაძლებელია მიმართვის ფორმის წინ და მომდევნოდაც შორისდებულიც გვექონდეს (შესაბამისად: **ჴო || ვო და უი): ჴო გუგუია! || ჴო გუგუია უი!** „გუგუია!“

მიმართვის ნათესაობის აღმნიშვნელ სახელებში ჩვეულებრივია თანხმოვნის დაკარგვა ან მარცვლის მოკვეცა: დია! (< დიდა) „დედა!“, ბლი! || ბლი! (< ბლი) „ბიჭო!“, ძლა! || ძა! (< ძლაბი) „გოგო!“, მამი! (< მამიდა) „მამიდა!“, დეი! (დეიდა) „დეიდა!“ ... ეგვევ ხდება, როდესაც მიმართვის

ფორმად საკუთარი სახელები გამოიყენება: **ამერა!** || **ამე!** „ამირან“, **ჯემა!** „ჯემალი“, **ვარლა!** „ვარლამი“, **ქუჩუ!** „ქუჩუნი“, **ძაბუ!** „ძაბული“...

მიმართვისას შეიძლება ბოლოკიდური ხმოვნის გაორმაგება მოხდეს: **ბები!** „ბებია“, **გივი!** „გივი“, **ბაბუ!** „ბაბუა“...

მარცვალი შეიძლება მოეკვეცოს მიმართვისას გამოყენებულ შესიტყვების მეორე კომპონენტსაც და შესიტყვება კომპოზიტად იქცეს (მაგ., ვარ **სი კიჩი!** || ვარ, **სიკო!** „არა, შე კაცო!“).

მიმართვისას ხშირია „დედის“ აღმნიშვნელი სიტყვის **ნანა**-ს გამოყენება (რომელიც მეგრულში, ლაზურისაგან განსხვავებით, თითქმის აღარ იხმარება): ქო, **ნანა!** „კი, დედა“, მეუ, **ნანა!** „წადი, დედა“, ვაი, **ნანა!** „ვაიმე დედა!“... ამავ **ნანა**-მ უცვლელად ან სხვადასხვაგვარი ფონეტიკური ცვლილებით და გარკვეული ინტონაციის თანხლებით შეიძლება გაკვირვება, შიში, შეშფოთება... გამოხატოს: **ნანა!** || **ნანაა!** || **ნანაია!** || **ნა!** || **ნაა!** „დედა!“, აღნიშნული მნიშვნელობები სათანადო ინტონაციის დახმარებით შეიძლება ჰქონდეს **დიდა** „დედა“ სიტყვის შეკვეცილ და ბოლოკიდური ხმოვნის გემინაციით მიღებულ ფორმებსაც (**დია!** || **დი!** || **დიი!** „დედა!“).

მამაკაცისადმი ფამილარული მიმართვისას მეგრულში გამოიყენება უცნობი ეტიმოლოგიის **წიე!** || **წე!** „ბიჭო“ (ეს სიტყვა შეიძლება უკავშირდებოდეს ქართულ **წულ** სიტყვას)

საინტერესოა მეგრული აი, **ღორნთი!** „ნეტავ ღმერთო!... მადლობა ღმერთს!“ ზედმიწ. „აი, ღმერთო!“

მიმართვის ფორმებად შეიძლება მივიჩნიოთ დაძახების პასუხად მეგრულში გამოყენებული **პატონი!** „პატონო!“ და ე. წ. ფიცილის ფორმულა **ღორნთუმე!** „ღმერთმანი!“

თუ ატრიბუტულ სინტაგმაში მსაზღვრელი „დედის“, „მამის“, „ბებიის“, „ბაბუის“ აღმნიშვნელი სიტყვებია, მიმართვად გამოყენებისას პრეპოზიციაც გვაქვს და პოსტპოზიციაც; უკანასკნელ შემთხვევაში შესიტყვება კომპოზიტად იქცევა: **ჩქიმ დიდა!** || **დიაჩქიმი!** „ჩემო დედა!“ || „დედაჩემო“, **ჩქიმ მუმა!** || **მუაჩქიმი!** „ჩემო მამა!“ || „მამაჩემო“ **ჩქიმ ბები!** || **ბებჩქიმი!** „ჩემო ბებია!“ || „ბებიჩემო“, **ჩქიმ ბაბუ!** || **ბაბუჩქიმი!** „ჩემო ბაბუა!“ || „ბაბუჩემო“ ნათესაობის აღმნიშვნელი სხვა სახელები ატრიბუტულ სინტაგმაში მხოლოდ პრეპოზიციურად გამოიყენება: **ჩქიმ ჯიმა!** „ჩემო ძმაო!“ **ჩქიმ დეი!** „ჩემო დედა!“, **ჩქიმ ბიძი/ბიძია!** „ჩემო ბიძია!“.

ვფიქრობთ, მომავალში მიმართვის ფორმები მეგრულ-ლაზურში უფრო დაწვრილებითი შესწავლის საგანი უნდა გახდეს.

ლიტერატურა

აფრიდონიძე 2003 – შ. აფრიდონიძე, მიმართვის ფორმათა სტრუქტურა და ფუნქციონირება ახალ ქართულში. სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი, თბილისი.

თოფურია 1934 – ვ. თოფურია, წოდებითი ბრუნვისათვის. – ჟურნ. „კულტურული აღმშენებლობა“, №1, თბილისი.

იმნაიშვილი 1957 – ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბილისი.

შანიძე 1930 – ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა. I. მორფოლოგია, თბილისი.

შანიძე 1942 – ა. შანიძე, წოდებითის ფორმის ადგილისათვის გრამატიკაში. – სმამ, ტ. III, №5, თბილისი.

ჩიქობავა 1928 – არნ. ჩიქობავა, მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში. I. ქვემდებარე-დამატების საკითხი ძველ ქართულში, თბილისი.

ჩიქობავა 1950 – ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. – ქველ, ტ. I, თბილისი.

ჯანჯღავა 1999 – ც. ჯანჯღავა, სახელის მორფონოლოგიური ანალიზი მეგრულში, საკანდ. დისერტ. ავტორეფ., თბილისი.

Ц. Джанджгава (Тбилиси)

Именное обращение в мегрельско-лазском языке

Из картвельских языков лишь в грузинском имеется специальная (звательная) форма именного обращения. Указанную форму часть исследователей рассматривает в качестве падежа (Шанидзе 1930; Шанидзе 1942; Имнайшвили 1957...), часть же не считает ее падежом (Чикобава 1928; Топуриа 1934; Чикобава 1950, 036...). Формы обращения в грузинском языке стали предметом монографического изучения Ш. Апридонидзе, которая, вместе с другими вопросами, представила скрупулезный анализ форм именного обращения (Апридонидзе 2003).

В мегрельско-лазском (занском) языке функцию звательного падежа грузинского языка выполняет имя в именительном падеже:

а) имя с конечной гласной, естественно, представлено в виде основы (т. е. с нулевым показателем именительного падежа): мегр. **baba!** „папа!", **babu!** „дедушка!", лаз. **nana!** „мама!", **žuma!** „брат!"...

б) употребление в именах форманта именительного падежа **-i** является факкультативным, если эти имена выполняют функции субъекта, объекта и определяемого, но при использовании в качестве обращения в них показатель именительного падежа сохраняется: мегр. **osuri!** „женщина!", **daviti!** „Давид!", лаз. **skiri!** „дитя!"... (Джанджгава 1999, 8).

Если для обращения используется именное словосочетание, в именах с согласным исходом формант именительного падежа **-i** может присутствовать только в определяемом: мегр. **žgir koči!** „хороший человек!" **skvam cira!** „красивая девочка!", **čkim cxeni!** „моя лошадь!"...

Форме обращения сопутствует особая интонация и до произнесения следующего слова имеется определенная пауза, что на письме отмечается запятой. Перед формой обращения и после возможно употребление междометий (соответственно: **wo // vo** и **ui**): **wo/vo gugua!** // **wo / vo gugya ui!** „Гугуа!" (имя).

При обращении в именах, обозначающих родственные отношения, часты случаи утери согласного или конечного слога: **dia!** (< **dida**) „мама!", **boi // bo!** (< **boši**) „парень!" **ža!** // **za!** „девочка!", **mami!** (< **mamida**) „тетя!" (сестра отца), **dei!** (< **deida**) „тетя!" (сестра матери)... То же самое происходит, когда при обращении используются собственные имена: **amera!** // **ame!** (< **amerani**), **žema!** (< **žemali**), **var-**

la! (< **varlami**), **kuču!** (< **kučuči**)...

При обращении возможно удвоение конечного гласного: **bebii!** „бабушка!", **givii!** „Гиви!" **babuu!** „дедушка!"...

При использовании словосочетания в качестве обращения возможно усечение конечного слога второго компонента, и в этом случае словосочетание превращается в композит (напр. **var, siḳoči!** // **var, siḳo** „нет, мужчина!").

При обращении в мегрельском, вместе с **dida** // **deda** „мать" используется слово **nana** (последнее в мегрельском, в отличие от лазского, в других случаях редко встречается): **ko, nana!** „да, мама!", **mcu, nana!** „иди, мама!", **vai nana!** „Ой, мама!"...

При фамильярном обращении к мужчине в мегрельском употребляется слово с неизвестной этимологией **ḳie!** // **ḳe!** „парень!" (это слово, возможно, связано с грузинском **ḳuli** „дитя").

Интересна мегрельская фраза **ai ḳorontī!** „дай Бог!"... „слава Богу!", букв. „вот Бог!".

Формами обращения надо считать используемое в ответ на зов в мегрельском слово **paḥoni!** (срв. груз. **baḥono!**) и т. н. клятвенную формулу **ḳorontume!** (срв. груз. **ḳmertmani!**).

Если в мегрельской атрибутивной синтагме в качестве определяемого используются слова „мать", „отец", „бабушка", „дедушка", то в обращении имеется как препозиция, так и постпозиция; в последнем случае словосочетание превращается в композит: **ḳkim dida!** // **diačkimi!** „моя мама!" // „мама моя!", **ḳkim muma!** // **muačkimi!** „мой отец!" // „отец мой!", **ḳkim bebi!** // **bebčkimi!** „моя бабушка!" // „бабушка моя!", **ḳkim babu!** // **babučkimi!** „мой дедушка!" // „дедушка мой!" Другие слова, обозначающие родственные отношения, в атрибутивной синтагме встречаются лишь в препозиции: **ḳkim žima!** „мой брат!", **ḳkim dei!** „моя тетя!" **ḳkim biži!** / **bižia!** „мой дядя!"

Думаем, что формы обращения в мегрельско-лазском языке требуют дальнейшего и более тщательного изучения.

Литература

Апридонидзе 2003 – Ш. Апридонидзе, Структура и функционирование форм обращения в грузинском языке. АДД, Тбилиси (на груз. и англ. яз.).

Джанджгава 1999 – Ц. Джанджгава, Морфологический анализ имени в мегрельском. АКД, Тбилиси (на груз. и англ. яз.).

Имнайшвили 1957 – И. Имнайшвили, Склонение имен и функции падежей в древнегрузинском языке, Тбилиси (на груз. яз.).

Топуриа 1934 – В. Топуриа, К вопросу о звательном падеже. – Журн. „Культурное строительство", №1, Тбилиси (на груз. яз.).

Чикобава 1928 – Арн. Чикобава, Проблема простого предложения в грузинском языке. I, Тбилиси (на груз. яз.).

Чикобава 1950 – Арн. Чикобава, Общая характеристика грузинского языка. – Толковый словарь грузинского языка, Тбилиси (на груз. яз., резюме на рус. и франц. яз.).

Шанидзе 1930 – А. Шанидзе, Грамматика грузинского языка. I. Морфология, Тифлис (на груз. яз.).

Шанидзе 1942 – А. Шанидзе, О месте звательной формы в грамматике. – Сообщ. АН Грузии, т. III, №5, Тбилиси.

Ts. J a n j g a v a (Tbilisi)

Nominal addressing in Megrelian-Laz

S u m m a r y

Megrelian-Laz, differently from Georgian, has no special form (vocative) for a nominal addressing. This function is fulfilled by a noun in a nominative case (vowel-ending noun – in a form of a stem, in a consonant-ending noun a nominative case marker - **i** is preserved).

During addressing, in the words and proper nouns denoting relative, elision of a syllable and lengthening of a final consonant is natural.

The word denoting **mother** is used to express surprise and fear with a certain intonation.

During addressing the words denoting **mother** and **father** a possessive pronoun occurs as a prepositionally as well as postpositionally (in a latter case compounds are formed).

მ. ჯ ი ქ ი ა (თბილისი)

**ერთი ტიპის თხზულ სიტყვათა
ინტერპრეტაციისათვის ქართულში**

თანამედროვე ქართულში არსებობს სახელისა და ზმნისგან შედგენილი -ია სუფიქსით დაბოლოებული კომპოზიტები ცხენიპარიას ტიპისა. სპეციალისტები მათ განმარტავენ შემდეგნაირად: (1) მეორე კომპონენტი, ე. ი. ზმნური ფუძე, სემანტიკურად უახლოვდება მოქმედებითი გვარის მიმდევობას; (2) მეორე კომპონენტი ბრძანებითის ფორმაა; (3) პირდაპირი დამატება გამოხატულია არსებითი სახელით, ხოლო მეორე კომპონენტი არის მიმდევობა, რომელიც ეყრდნობა აორისტს და დაკარგული აქვს თავისი პრეფიქსი; (4) იგი შედგება პირდაპირობიექტიანი მიმდევობისა და -ა სუფიქსიანი საწყისისაგან; (5) ასეთ ფორმათა ზმნური კომპონენტი ეყრდნობა საწყის ფორმას, რომელიც გამოხატავს ქონა-ყოლას; (6) ისინი გამოიყენება მიმდევობის ფუნქციით, თუმცა არსებობს მათგან სტილისტური ნიუანსებით განსხვავებული პარალელური ფორმებიც.

ასეთ თხზულ სიტყვათა სახელადი ნაწილი ან ნათესაობითშია, ან სახელობითსა და მიცემითში. ამათგან ყველაზე ხშირად ნათესაობითი გვხვდება.

ენის შინაგანი აგებულება შინაფორმაში წარმოჩნდება ენობრივი ხედვის საშუალებით, რაც მოტივაციათა დინამიკურობაში იჩენს თავს. ჩვენს შემთხვევაში სახელდება უსაბაბო არ იქნებოდა და, სემანტიკური ველიდან გამომდინარე, წარმოქმნილი სიტყვა მოდელის მიხედვით ფორმდება -ია სუფიქსით.

-ია სუფიქსიანი ფორმები ადვილად გასამიჯნია ამ პოლისემიური აფიქსის სხვა წარმონაქმნთაგან. ყალიბი თითქოს მიმდევობისაა, მაგრამ თხზვის რაკურსი მიმდევობისას არ ემთხვევა. მის სპეციფიკურობას, ჩვენი აზრით, -ია სუფიქსი უნდა აპირობებდეს იმითაც, რომ იგი არ ფიგურირებს მიმდევობის პრეფიქს-სუფიქსურ ინვენტარში. მოქმედებითი გვარის მიმდევობის სუბიექტი *nomen agentis*-ია, პირია, რომლის ძირითადი საქმიანობაა აღნიშნული. -ია სუფიქსიანი წარმონაქმნის შემთხვევაში კი სუბიექტი თავის თავზე არასდროს არ იტყვის, ქვაწუნია ან ადლიბოტია ვარო, მაშინ, როცა მშენებელი ვარ ან მმართველი ვარ-ის თქმას წინ არაფერი უდგას. სახელმძღვანელებს მრავალთაგან ერთი თვისება შექმნილი ჩვევის ას-

პექტში აქვს დაფიქსირებული და სახელდების სუბიექტი ხასიათდება იმ კუთხით, რომლის წარმოჩენაც მისთვის დიდად სახარბიელო არ უნდა იყოს. უკვე თვისებად გადაქცეული ჩვევა მესამე პირის თვალთ არის შემჩნეული, რასაც მოსდევს შერქმევის აქტი. მოკვლეულ მასალაში დაფიქსირებულია შთაბეჭდილება აღსანიშნის თუ აშკარა არა, ერთგვარად მაინც უარყოფითი ნიუანსის შემცველ ჩვევაზე. ამდენად, ადლიბოტიდან ჯამიტლეკამდე სახელდებათა ერთგვარად „ვნებული“ დიაპაზონია.

თხზვის ამ მოდელით წარმოქმნილი სიტყვები ანდაზებშიც დასტურდება – დოჭამიას დო აგონდებოდა და ყველიჭამიას – ყველიო; დღისით კევისდეჭიო, ღამე – საქმისკეთიო.

შინაარსობრივად არაერთგვაროვანი ერთეულების შემცველი კორპუსი სემანტიკურად ასე ჯგუფდება:

მცენარეთა სახელები: კატაპარია, ნამიკრეფია, ფერიჭამია, ფესვიჭამია, წყალიკრეფია და სხვ.

მწერების სახელები: ბეწვიჭამია, თესლიჭამია, კვერცხიჭამია, კოკრიჭამია, ლაფნიჭამია, ლეშიჭამია, მარცვლიჭამია, ნემსიპარია, ნემსიყლაპია, ტყავიჭამია, ფოთლიჭამია, ქერქიჭამია, ყანაჭამია, ცილაჭამია და სხვ.

ფრინველთა სახელებად გვხვდება: ბატკნიჭამია, ბაყაყიჭამია, ბაყაყიყლაპია, ბზეწვია, გველიყლაპია, თავიდრეკია, თევზიპარია, თევზიყლაპია, თვალჭყეცია, ლამიტოპია, ლამიყლაპია, მზეწვია.

თევზის სახელია ქარიყლაპია.

ცხოველის სახელია ჭიანჭველაჭამია.

ტოპონიმები: ცხვარიჭამია, ტაშიკვრია, ქვაყუნტია, კამბეჩიგაძვერია და სხვ. ტექნიკურ ტერმინთა ლექსიკონში ამ მოდელის 3 ტერმინი აღმოჩნდა: კაუჭხვეტია (скребок-крячок), კირღულია (известь-кипелка) და მიწახაპია (землечерпалка).

უპირატესად ნათელია პარიასა და ყლაპიასთან მიერთებულ სახელთა მნიშვნელობები (თუმცა კი ცოდვიჭამია ნიშნავს წამგლეჯს, აზრთყლაპია ცენზორს და ხარიპარია კი ვარსკვლავის სახელია), მაგრამ ამ ერთცნებიან კომპოზიტთა უმრავლესობა გადატანითი მნიშვნელობითაა დამკვიდრებული ჩვენს ენაში: დოყლაპია ბოთეს უწოდეს, კვეიდეტია ლაპარაკის მომაბეზრებელი ჩვევის მქონეა, ქარიფანტია ქარაფშუტაა, ქვახარშია – ძუნწი, ცხვირიბზეკია კი უკადრისის აღმნიშვნელია და ა. შ.

კომპონენტთა მნიშვნელობა არცერთგან არაა გაბუნდოვანებული და ამგვარი სიტყვები მეტსახელად ფუნქციობისას (უნდა ითქვას, რომ მათი უმრავლესობა სწორედ თიკუნია) ზოგჯერ პიროვნების ნამდვილ სახელს ჯაბნის.

ქართული ანთროპონიმის კვლევისას მეტსახელად თუ გვარსახელის ფუძედ შეგვხვდა ოცდაათამდე ამ ტიპის კომპოზიტი. ამ სიტყვებში ნათლად ჩანს თიკუნის შერჩევის მოტივი და რადგან გვარების ფუძეთა უმეტესობა სწორედ მეტსახელებს ემყარება, კონკრეტული ფაქტისგან

გვარის წარმოქმნის მოწმენი ვხდებით.

ონომასტიკის განვითარების მიხედვით, ქართულ ზღაპრულ ეპოსში გამოიყოფა სამი ძირითადი ციკლი: 1) ანონიმური პერსონაჟები, 2) პერსონაჟთა თვისებებთან დაკავშირებული მეტსახელები და 3) საყოველთაო გავრცელების ონომასტიკა. ჩვენთვის საინტერესო ტიპის სახელები უხვადაა აღბეჭდილი ზღაპრებში, საიდანაც, თავის მხრივ, ხალხის რეალური ყოფიდან აღმოჩნდა. ასე, მაგალითად, წყალიპარია ბევრ წყალს სვამდა, ცაჭვრეტია სულ ცაში იცქირებოდა, ბელტიყლაპია ხნულიდან ბელტებს ყლაპავდა, ჩიტკალია ცხრა მთას იქით ჩიტს კლავდა, კვერცხიპარია გვრიტს ბუდიდან ჩუმად კვერცხებს აცლიდა, ნაცარქექია სულ ერთიანად ნაცარს ქექავდა და მეტსახელიც შესაფერისი შეურჩიეს.

ჩვენი აზრით, ზემოთ განხილული კომპოზიტი მარტივი გავრცობილი წინადადების ფარდია. ამ წინადადების შეკუმშვის (კომპრესიის) შედეგად მიიღება გაარსებითებული ლექსიკური ერთეული. წინადადებისგან მომდინარე ეს სიტყვა შეიცავს ზმნის ფუძეს, რითაც ინარჩუნებს პრედიკატულობას და სახელადი ნაწილით გამოხატულ პირდაპირ დამატებასაც მიემართება, ხოლო თვით კომპოზიტი -ია სუფიქსის მეშვეობით ქვემდებარის სტატუსს ირგებს. რთული სიტყვის შინაარსი კომპონენტთა სემანტიკური გამჭვირვალობის გამო ქმნის ადეკვატურ წარმოდგენას და წინადადების აქტუალური დანაწევრება ერთცნებიან კომპოზიტად წარმოჩნდება. თავისუფლად შეიძლება ამ სიტყვათა გავრცობილ მორფოსინტაქსემად მიჩნევა, რაც შეკუმშული წინადადების ეკვივალენტად გვესახება.

ამ ფაქტის ტიპოლოგიურ ასპექტში გასამაგრებლად მივმართავთ რუსულს.

რუსულში ფუძეთა რაგვარობისა და კომპონენტთა სინტაქსური კორელაციის მიხედვით გამოიყოფა თხზულ სიტყვათა რამდენიმე ძირითადი ტიპი.

თხზული სიტყვები, რომლებიც იქმნება e ან o შემაერთებელი ხმოვნებით, რომელთა ფუძის პირველი ნაწილი არსებითია, ხოლო მეორე ნაწილი – ზმნის ძირი (სუფიქსითა თუ სუფიქსის გარეშე), ერთიანდება პირველ ტიპში. ისინი იყოფა შემდეგ ქვეტიპებად:

მამრობითი სქესის არსებითი სახელები – ძირითადად პირთა და მოწვობილობათა სახელები. აქ შემადგენელ ნაწილთა კორელაცია შეიძლება სხვადასხვაგვარი იყოს: კომპოზიტი გამოხატავს აგენსს, სუბიექტს, იგია მოქმედების შემსრულებელი: конокрад ‘ცხენიპარია’, волкодав ‘ნაგაზი’, свинопас ‘მეღორე, ღორების მწყემსი’, ветрогон ‘ქარაფშუტა, თავქარიანი’ (გადატანილი მნიშვნელობით); пылесос ‘მტვერსასრუტი’, და სხვ. კომპოზიტის შემადგენელ ნაწილებში შეიძლება გადმოიცეს ურთიერთობა მოქმედსა და მის მიერ შესრულებულ მოქმედებას შორის.

ამ ქვეტიპის კომპოზიტების შორის მეორე ჯგუფში პროდუქტიულია შემდეგი ზმნური ძირები:

a) სუფიქსის გარეშე:

-вар – пивовар ‘მელუდე’, -вед – языковед ‘ენათმეცნიერი’, -вод – пчеловод ‘მეფუტკრე’, -дел – винодел ‘მეღვინე’, -коп – землекоп ‘მიწის მოხრელი’, -лов – птицелов ‘მეჩიტბადე’ და სხვ.

სემანტიკურად ამ მოდელით სიტყვაწარმოების მხოლოდ ზემოთ მოცემული, უპირატესად human being-თან დაკავშირებული ქვეტიპია ქართულის მსგავსი. რა თქმა უნდა, ქართულს, ისევე როგორც რუსულს, თავისი საკუთარი წესები და საშუალებები აქვს. ასე, მაგალითად, რუსული е ან ი შემაერთებელი ხმოვნების, ე. წ. ინტერფიქსების, ფარდი ქართულში არა გვაქვს. არც რუსულ აფიქსურ ინვენტარში არაა -ია სუფიქსის ეკვივალენტური ერთეული და სხვ. მაგრამ რთული სიტყვების ამ ტიპს ორივე ენაში წარმოების თვალსაზრისით ერთი მნიშვნელოვანი თვისება აერთიანებს: კომპოზიციული ზმნური ძირი საერთო კია როგორც პირიელი, ასევე უპირო პარადიგმებისათვის, მაგ., პარ- (პარვა ზმნის ძირი) ყლაპ-, (ყლაპვა ზმნის ძირი), ლოკ- (ლოკვა ზმნის ძირი), ბერტყ- (ბერტყვა ზმნის ძირი), თეს- (თესვა ზმნის ძირი) და სხვ. პირიელ ფორმებს ემთხვევა ორი ძირი: ჭამ- (ჭამა ზმნის ძირი), ისევე როგორც კრეფ- (კრეფა ზმნის ძირი) II პირის მხ. რიცხვის აწმყო დროის ფორმის იდენტურია – (შენ) ჭამ, (შენ) კრეფ. ასევეა რუსულშიც: -вар- -вед-, -вод-, -дел-, -коп-, -лов- და სხვ. არ ემთხვევა არც ერთ კონკრეტულ ზმნურ ფორმას. конокрад-ის -крад კი შედის я краду-ში ‘მე ვიპარავ’, მაგრამ საკუთრივ -крад არსად არ ფუნქციონირებს, თუ არ ჩავთვლით ორ დამთხვევას ამ ფორმათა სიმრავლიდანაც: каменотѣс ‘ქვისმთელი’ – тѣс ‘თლიდა’ (III პირი, მხ. რიცხვი, წარსული დრო) და свинопас ‘ღორების მწყემსი’ – пас ‘მწყემსავდა’.

ამ რიგის სიტყვაწარმოებისას როგორც ქართული, ასევე რუსული ენა იმ ფორმას ააქტიურებს, რომელიც არსად არ გამოუყენებია. ფაქტობრივად, ქართულში ეს არის მარტივი გაუვრცობელი წინადადების ფარდი ლექსიკური ერთეული. პრედიკაცია მანიფესტირებულია ზმნის ძირით (ყოველგვარი აფიქსის გარეშე), საკუთრივ კომპოზიტი -ია სუფიქსის მეშვეობით ააქტიურებს ქვემდებარეს, მოქმედს, ხოლო არსებითი სახელით გადმოცემულია პირდაპირი ობიექტი. რაც შეეხება ობიექტის ბრუნვას: როგორც წესი, ესაა ნათესაობითი, რადგან იგი ეთანხმება საწყისს. მიცემითი ბრუნვა აუცილებელია იმ კვეცად ხმოვანფუძიან სახელებთან, რომლებიც ბოლოკიდურ ხმოვანს არ იკვეცენ (მიცემითი ბრუნვის ნიშნის დაკარგვა სახელებით ბუნებრივი ჩანს). ასეთ შემთხვევებში მიგვაჩნია, რომ პრედიკატული ნაწილი ახლანდელი დროის პირიელი ფორმაა. პირდაპირი ობიექტი სახელობით ბრუნვაშია, როცა ზმნური ნაწილი ივარაუდება პირიელი ფორმით აორისტში (ბარტყიჭამია < ბარტყი ჭამა, ბაყაყიყლაპია < ბაყაყი ყლაპა). პირიელი ფორმები ერთგვარად ამაგრებს წინადადების შეკუმშვის (კომპრესიის) ჰიპოთეზას.

ქართულში ამ ფორმათა რაოდენობამ ორას ერთეულს გადააჭარბა.

M. J i k i a (Tbilisi)

Towards the interpretation of one type compound words in Georgian

In contemporary Georgian there are compounds of the type noun + verbal stem + **-ia** (suffix). Specialists interpret these forms in the following ways: (1) the second component, i.e. the verbal stem, semantically approximates to the active participle; (2) the second component is represented by the imperative; (3) the direct object is expressed by noun and the second component is a participle which is based on the aorist and has lost its prefix; (4) it consists of the participle with a direct object and an infinitive with the suffix **-a**; (5) the verbal components of these forms are based on the stems of infinitives expressing the „possession" of the action denoted by infinitives; (6) they function as participles, confirmed by the existence of the parallel forms as well, although these forms differ in stylistic nuances.

The forms with **-ia** express state and denote some property as a result of subsequent reinterpretation. The case of the nominal components of these compounds is also differently interpreted -- nominative, genitive and dative cases are often mentioned thereupon, although the genitive is considered more acceptable.

Internal structure of a language shows itself in an inner form through a linguistic vision, which becomes apparent in dynamical ability of motivations. In our case naming should not be without reason and, proceed from the semantic field, the derivative word took **-ia** suffix according to the model. The forms with **-ia** suffix are easy to distinguish from other derivatives of this polysemic affix. The model seems to be that of a participle, but the type of composition does not coincide with that of a participle. Its specificity, in our opinion, would be conditioned by **-ia** suffix because we do not meet it among the prefixes and suffixes, which form participles. The subject of a participle of active voice is nomen agentis, person, the main activity of which is mentioned. In case of derivative with **-ia** suffix subject will never say about him/herself that he/she is **kvac'uria** 'stone sweater' which means 'stingy' or **adlibot'ia** 'who takes great strides forward', while nothing would do any harm if he/she says „I am a builder" or „I am a manager". One trait of character in the aspect of accepted habit is noticed by a person who gives a name and the person who is named is characterised from a point of view not very pleasant for him/her. That habit or the one, already transformed into a trait of character, is noticed by a third person and has given a name. We have impression that in the collected material this given name of the mentioned person shows may be not evident, but a nuance of

his/her negative habit. So, from **adlibot'ia** to **žamit'lekia** 'dish-licker' there is in some way „hurt" range.

This model of composition is evidenced also in some proverbs: **doč'amias do agondeboda da q'velič'amias – q'velio** 'Yoghurt eater remembers yoghurt and cheese eater – cheese'; **dyisit k'evisyē č'iao, γame – sakmisk'etiao** ' In daytime – gum chewer, at night – work worker', etc.

These compound units are unequal by their content and can be semantically grouped as follows:

The plant names: **k'at'ap'aria** 'cat-stealer', **namik'repia** 'dew-collector', **pe-rič'amia** 'colour-eater', **pesvič'amia** 'root-eater', **c'q'alik'repia** 'water-collector', etc.

The insect names: **bec'vič'amia** 'fur-eater', **teslič'amia** 'seed-eater', **k'ver-cxič'amia** 'egg-eater', **k'ok'rič'amia** 'bud-eater', **lešič'amia** 'carriage-eater', **mar-cvlič'amia** 'kernel-eater', **nemsip'aria** 'needle-stealer', **nemsiq'lapia** 'needle-swallow-er', **tq'avič'amia** 'leather-eater', **potlič'amia** 'leaf-eater', **kerkič'amia** 'crust-eater', **cilač'amia** 'white-eater', etc.

The names of birds: **bat'knič'amia** 'lamb-eater', **baq'aq'iq'lap'ia** 'frog-swallow-er', **baq'aq'ič'amia** 'frog-eater', **gveliq'lapia** 'snake-swallow-er', **tavidrek'ia** 'head-bow-er', **tevzip'aria** 'fish-stealer', **tevziq'lapia** 'fish-swallow-er', **tvalč'q'etia** 'eye-star-er', **lamiq'lapia** 'silt-swallow-er', etc.

The name of fish: **kariq'lapia** 'wind-swallow-er' (pike).

The name of animal: **č'ianč'velač'amia** 'ant-eater'.

Toponyms: **cxvari č'amia** 'sheep-eater', **t'ašikvria** 'applauder', etc. c'

In a dictionary of technical terms were found some units with **-ia** ending, which are the loan-translations, **calques from Russian: k'auč'xvet'ia <sk'rebok'-k'rjučok** 'scraper-hook', **k'irduria < izvest,-k'ipelk'a** 'lime-boiler', **mic'axap'ia < zemlečerpalk'a** 'ground-digger', etc.

The meanings of names, joined to **č'amia** 'eater', **p'aria** 'stealer' and **q'lap'ia** 'swallow-er' are mostly clear (although **codvič'amia** 'sin-eater' means 'grabber', **azrtq'lapia** 'swallow-er of ideas' means 'censor' and **xarip'aria** 'bull-stealer' is the name of a star, etc.). But the most part of these composite words with single notion are widespread in a figurative sense: **doq'lap'ia** 'yoghurt swallow-er' – 'blockhead', **k'eviyēč'ia** 'gum chewer' – 'who bores with long conversations', **karipant'ia** 'wind-spender' – 'thoughtless', **kvaxaršia** 'who boils the stone' – 'skinflint', **cxviribzekia** 'who throws back one's nose' – 'haughty', etc.

The meanings of components everywhere is clear and the words when they functioned as nicknames of human beings (and we should say that most of them are nicknames), they sometimes dominated over the real names of persons.

During research of Georgian anthroponymics we met about thirty composites of this kind used as nicknames or stems of personal or family names. In these words the motivation of choice of nickname is clear and as the most stems of family names are based on nicknames, we become witnesses of creation of family names from real facts.

According to development of onomastics in Georgian epos of fairy tale can be distinguished three main cycles: 1) anonymous personages, 2) nicknames, connected with the traits of personages and 3) onomastics of common dissemination. In fairy tales there are plenty of names we are interesting in. They penetrated there from real life of people. For example, **c'q'aliparia** 'water-stealer' drunk a lot of water, **cač'vret'ia** 'skylooker' was looking at the sky all time, **k'vercxip'aria** 'egg-stealer' was stealing eggs from the nest of a turtle-dove, **nacarkekia** 'ash delver' delved into ashes and got appropriate nickname.

In our opinion, above examined composite is equal to a simple extended sentence. As a result of compression of this sentence a lexical unit becomes a substantive. This composite, derived from a sentence, containing a verb stem, keeps its predicative character and the treats, connected to an object, which is expressed by a nominal part. The meaning of this compound word makes an adequate idea because of clearness of its components and the crucial segmentation appears as a one-notion composite. We can easily consider these words extended morpho-syntaxemes which seem to be equivalent to compressed sentences.

To confirm this fact typologically we will apply to Russian.

In Russian according to character of stems and to syntactical correlation of parts can be distinguished several main types of compound substantives.

The compound words, which are made by means of binding vowels o or e and a stem of a substantive in the first part and root of a verb in the second, with or without a suffix are categorised as those of the first type. They are divided into following subtypes:

1. Substantives of masculine gender, – mainly names of persons, devices and more rarely names of actions. The correlation of parts here may be various: first part may have meaning of an object of action: **k'onok'rad** 'horse-stealer', **volk'odav** 'wolf-strangler', **vet'rogon** 'wind-driver' (literally), in a figurative sense 'empty-beaded person', **p'ylesos** 'vacuum-cleaner', **svinop'as** 'swine-herd', etc. Both parts can express the relations between an actor and act made by it/him/her.

The most productive second parts of the composites of this subtype are verbal morphemes:

a) Without suffixes:

-var – **p'ivovar** 'brewer', **-ved** – **yazykoved** 'linguist', **-vod** – **p'čelovod** 'bee-keeper', **-del** – **vinodel** 'wine-maker', **-k'op** – **zemlek'op** 'navvy', **-lov** – **p't,icelov** 'bird-catcher', etc.

Only the above mentioned subtype of word forming, according to this model and connected mostly with a human being, is semantically like the Georgian one. Georgian, as well as Russian, of course, has its own rules and possibilities. For example, we have not in Georgian so-called interfixes, similar of the Russian e and o binding vowels. Nor the Russian inventory of affixes has an equivalent unit of **-ia** suffix, etc. But this type of compound words in both languages have a common important trait from the point of view of word forming: though the verb stem of composite is common for personal and

non-personal paradigms, e.g.: **-var-**, **-ved-**, **-vod-**, **-del-**, **-k'op-**, **-lov-**, etc., but there is no such kind of verbal form in the language. **-k'rad of k'onok'rad** 'horse-stealer' is in the form **Ja k'radu** – 'I steal', but **k'rad** itself does not function anywhere. There are only two exceptions: **k'amenot,jos** 'stonemason' – **t,jos** 'was hewing' (III person singular, past tense) and **svinop'as** 'swine-herd' – **p'as** 'was looking after the herd of animals'. So is in Georgian: **p'ar-**(root of the verb **p'arva** 'to steal', **q'lap'**- (root of the verb **q'lap'va** 'to swallow'), **lok'**-(root of the verb **lok'va** 'to lick'), **bert'q'**- (root of the verb **bert'q'va** 'shake out'), **tes-**(root of the verb **tesva** 'to sow'), etc. do not coincide with personal forms except: **č'am-**(root of the verb **č'ama** 'to eat') and **k'rep-**(root of the verb **k'repa** 'to collect') coincide with the forms of the II person singular of the present tense – **(shen) č'am** 'you eat//you are eating' and **(šen) k'rep** 'you collect//you are collecting'.

So, in this model of word forming in Georgian, as well as in Russian, the language makes active the form, which it has nowhere used.

Actually in Georgian it is the model of the simple non-expanded sentences, in which the agent is expressed by the suffix **-ia** and the whole compound represents an agent. Predicate is related to the verbal constituent, which is manifested by the verbal root without any affixes and the direct object is expressed by the noun. As for the case of the object, generally it is the genitive, implying that it agrees with the infinitive. The dative is obligatory when the names with losable vocal ending do not lose their final vocal (dropping off the dative suffix seems quite natural). In such cases, we regard the predicative constituent as the finite form of the present tense. The direct object is in the nominative case when the verbal component is presented by the finite form in aorist (**bart'q'ič'amia** 'nestling eater' <**bart'q'i** (nom. case) **č'ama** '(he/she/it) ate a nestling', **baq'aq'iq'lap'ia** 'frog-gulper' <**baq'aq'i** (nom. case) **q'lap'a** '(he/she/it) gulped a frog'. The finite forms corroborate the hypothesis of sentence-compression.

There are over two hundred such forms in Georgian and they are increasing in number.

М. Д ж и к и а (Тбилиси)

К интерпретации одного типа сложных слов в грузинском языке

Р е з ю м е

В современном грузинском языке наличествуют сложные слова типа: имя + глагольный корень + суффикс -ia. Например, схепi'arua 'конокрад': схепi 'конь', p'ar корень глагола p'arva 'красть' + -ia. Языковедами эти композиты трактуются по разному: (1) второй, т.е. глагольный, компонент семантически близок к причастной форме глагола действительного залога и (2) к форме императива; (3) прямой объект выражен именем существительным, а в предикативной части – причастием прошедшего времени без словообразовательного префикса; (4) в именной части – причастием, где вторым компонентом выступает инфинитив с суффиксом -a; (5) субъекту, выраженному суффиксом -ia, присуще называемое инфинитивом действие; (6) наблюдаемые сложные слова функционируют наряду с параллельными формами, от которых отличаются стилистическими нюансами. Слова на -ia легко отмежевываются от других слов, образованных с этим же полифункциональным аффиксом. С одной стороны "колодка" кажется причастной, но ракурс сложения не совпадает с причастным. Это обусловлено и окончанием -ia, которое не фигурирует в аффиксальном причастном инвентаре. Что касается падежа объекта, то это преимущественно родительный падеж, согласуемый с инфинитивом. Дательный падеж обязателен, когда имена с гласным окончанием сохраняют конечный гласный. В таких случаях предикативная часть рассматривается как личная форма глагола настоящего времени. А когда глагольный компонент приравнивается к личной форме глагола в аористе, то прямой объект – в именительном падеже: q'velič'amia 'сыроед': q'veli 'сыр' č'ama 'съел'.

Рассмотренные сложные слова выявляют семантическую близость с русскими словоформами типа: имя существительное + соединительный гласный e/o + глагольный корень – **землекоп, свинопас**.

У исследуемых слов как в грузинском, так и в русском языках одна общая черта: в них в виде второго компонента реализовывается тот сегмент глагольного корня, на который в обоих языках опирается личная глагольная парадигма, но этот сегмент собственно нигде не фигурирует и наличествует только в исследуемых нами композитах.

Сложное слово данного вида можно интерпретировать как модель простого нераспространенного предложения. «Сказуемость» манифестируется глагольным корнем, в именной части – прямое дополнение, а сам композит с помощью суффикса -ia выражает подлежащее.

В грузинском языке количество подобных форм возрастает. Их количество превысило 200 единиц.

ისტორია

History

История

А. А. Г а н и ч (Москва)

К вопросу изучения государственной политики Российской империи в отношении мусульман Закавказья (XIX – начало XX вв.)

Развитие востоковедческой науки и одной из ее отраслей – кавказоведения – на рубеже XX—XXI вв. характеризуется не только поиском новых методов исторического исследования, пересмотром прежде господствовавших концепций и оценок ключевых событий истории того или иного народа, но и обращением к изучению тем и сюжетов, ранее не находившихся в сфере пристального внимания исследователей. Одной из таких тем является проблема государственной политики царской России в отношении мусульман Закавказья и связанная с ней деятельность закавказских духовных правлений (*муфтиятов*) во второй половине XIX – первой трети XX вв. В рамках обширной и сложной темы колониальной политики Российской империи на Кавказе, анализа ее имперской составляющей¹, а также исследования системы государственного управления в присоединенных областях данная проблематика была лишь косвенно затронута. Некоторые ее аспекты в той или иной степени освещались в общих трудах по истории ислама и мусульманских общин в Российской империи² и сборниках соответствующих документов³.

В постсоветское время в условиях исламского подъема на Кавказе и возросшего интереса в обществе к исламу, изучению его догматики, объективный научный анализ роли и места исламского фактора в истории дореволюционной России приобрел несомненную актуальность. Ислам вновь стал восприниматься

¹ См. подробнее: Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности. М., 2001; Российская империя в сравнительной перспективе, М., 2004.

² См. подробнее: *Арапов Д. Ю.* Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII – начало XX вв.). М., 2004; *Бобровников В. О.* Мусульмане Северного Кавказа: обычаи, право, насилие (Очерки по истории и этнографии права Нагорного Дагестана). М., 2002; Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991; Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. / Сост. и отв. ред. С. М. Прозоров. Вып. 1—4. М. 1998—2003; *Ланда Р. Г.* Ислам в истории России. М., 1995; *Малашенко А.* Исламские ориентиры Северного Кавказа. М., 2001, и др.

³ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20—60 гг. XIX в. / Ред. И. П. Петрушевского. Ч. II. М.-Л., 1936; Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / Сост. Д.Ю. Арапов. М., 2001.

как неотъемлемая часть исторического прошлого, как один из важных символов идентичности народов Северного Кавказа и части Закавказья.

Присоединение значительной по площади и разнообразной по этническому и конфессиональному составу территории Закавказского края¹ потребовало от российского правительства дифференцированного подхода к организации управления новыми владениями. Сложилось и сосуществовало несколько форм управления: комендантская (военно-народная), губернская и областная². С назначением главноуправляющим на Кавказе графа И. Ф. Паскевича (1827–1831) государственная политика в регионе претерпела серьезные изменения. Новый главноуправляющий предложил проект реформы, согласно которой предполагались упразднение в Закавказье системы военно-народного управления, ликвидация местных форм правления и введение единообразной, централизованной системы управления, т.е. приведение ее в полное соответствие с внутрirosсийской³. Для подготовки итогового варианта проекта «Положения об управлении Закавказским краем» была сформирована комиссия, в состав которой вошли главноуправляющий Грузией генерал от инфантерии Е. А. Головин (1838–1842), сенатор барон П. В. Ган и статский секретарь М. П. Позен. Перед комиссией было поставлено несколько задач, а именно: определить устройство главного управления Кавказом, административное деление края, организацию местного управления, порядок введения в регионе российских законов⁴. По итогам работы комиссии 10 апреля 1840 г. был принят проект «Учреждения для управления Закавказским краем», вступивший в силу с 1 января 1841 г.⁵ Утвержденные новое административное деление и порядок управления регионом с незначительными изменениями просуществовали вплоть до 1917 г.

Одновременно с проведением административных преобразований царское правительство приступило к разработке мер действенного государственного контроля над новыми мусульманскими подданными и мусульманской духовной элитой. В отношении представителей духовной элиты, как и ислама в целом, царское правительство заняло подчеркнуто охранительную позицию, намереваясь привлечь мусульманское «духовенство» к реализации имперского политического курса⁶. Несмотря на последовавшее после начала Кавказской войны (1817–1864)

¹ С 1801 по 1830 гг. поэтапно дипломатическими и военными путями в состав Российской империи вошли царства, княжества и ханства Закавказья. См. подробнее: Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года (ПСЗРИ). Т. XXXI. СПб., 1830. С. 615–616; Юзефович Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. М., 2005. С. 91–92, 214, 224.

² См. подробнее: Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. М., 1997.

³ Акты кавказской археографической комиссии (АКАК), т. VII. Тифлис, 1878. С. 18–20.

⁴ АКАК, т. IX, ч. I. Тифлис, 1884. С. 21–23.

⁵ Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого князя Михаила Николаевича. Тифлис, 1901. С. 292–297.

⁶ Дегоев В.В. Политика России в Закавказье в первой половине XIX века: некоторые итоги // Вестник Российско-Армянского университета (серия: гуманитарные и общественные науки). № 2. Ереван, 2004. С. 52.

изменение основных положений религиозной политики, управление мусульманскими общинами Закавказья было согласовано с общей системой государственного контроля над иноверческими общинами, созданной еще в годы правления Екатерины II (1762—1796).

Процесс включения мусульман в различные сословные группы с распределением соответствующих прав и обязанностей, а также в органы управления стал частью национальной и религиозной политики российского государства в регионе. Первоочередной задачей стала организация внутренней жизни мусульманских общин Закавказья в соответствии с системой государственного устройства империи. Однако у царских властей не было единого мнения по мусульманскому вопросу. Попытки его решения вызвали к жизни массу проектов по переустройству управления в мусульманских общинах империи, десятки из которых сохранились в архивах России, Грузии¹, Армении и Азербайджана. По целому ряду объективных причин большинство этих проектов в течение длительного времени оставалось вне внимания исследователей.

Для осуществления мер действенного управления закавказскими мусульманами было необходимо дополнить существовавшую общегосударственную систему мусульманских учреждений империи [Оренбургского магометанского духовного собрания (ОМДС) в Уфе (1788–1917), Таврического магометанского духовного правления в Симферополе (1831–1917)]². Разработка проектов об учреждении в Закавказье мусульманских Духовных правлений началась с учреждения в 1828 г., по распоряжению И. Ф. Паскевича, специального Комитета об устройстве магометанских провинций³. В 1837 г. разработанный им проект был дополнен бароном Г.В. Розеном, еще год спустя был представлен третий вариант. Однако в 1839 г., в связи с подготовкой административной реформы, дальнейшее продвижение этого вопроса приостановилось⁴ и возобновилось лишь в 1843 г.⁵ В годы правления Александра II (1855–1881), в 1857 г. был принят подготовленный еще при Николае I (1825–1855) «Устав духовных дел иностранных исповеданий», в одном из разделов которого рассматривались дела мусульман⁶. Существенную поддержку осуществлению проекта организации муфтиятов Закавказья оказал кавказский наместник великий князь Михаил Николаевич (1862–1881). Будучи

¹ См. подробнее: *Ганич А.А.* Деятельность Духовных правлений мусульман Закавказья (XIX – начало XX вв.) по материалам фондов Центрального государственного исторического архива Грузии // *Восхваление: Исааку Моисеевичу Фильштинскому посвящается...* М., 2008. С. 76–96.

² В советской России и позже СССР были созданы другие Духовные управления мусульман с центрами в Уфе (Центральное духовное управление мусульман внутренней России и Сибири, ЦДУМ, 1917 г.), Ташкенте (Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана, САДУМ, 1943 г.), Баку (Закавказское духовное управление мусульман, ЗДУМ, 1944 г.) и Буйнакске (Духовное управление мусульман Северного Кавказа, ДУМСК, 1944 г., с 1975 г. в Махачкале).

³ ЦГИАГр, ф. 2, оп. 1, д. 2232.

⁴ АКАК, т. IX, ч. I. Тифлис, 1884. С. 125.

⁵ АКАК, т. IX, ч. II. Тифлис, 1884. С. 724.

⁶ *Ислам в Российской империи...* С. 22.

председателем *Кавказского комитета*¹, он получал все документы по мусульманскому вопросу, которые разрабатывала созданная в 1864 г. Комиссия по определению мусульманского духовенства при Совете главного управления наместника в Тифлисе². По итогам длительной подготовительной работы в 1872 г. были официально утверждены «Положения» об управлении мусульманским духовенством, а 2 января 1873 г. торжественно открыты Закавказское магометанское духовное правление шиитского учения и Закавказское магометанское духовное правление суннитского учения с центрами в Тифлисе³. Их юрисдикция распространялась на мусульман Бакинской, Елисаветпольской, Тифлиской и Эриванской губерний. Все прочие территории Закавказья и Северного Кавказа, не имевшие общероссийского гражданского управления, находились вне юрисдикции Закавказских муфтиятов⁴. Проект отдельного северокавказского муфтията, предложенный в 1889 г. главноначальствующим гражданской частью на Кавказе князем А. М. Дондуковым-Корсаковым (1882–1890), так и не был реализован⁵. С созданием закавказских духовных мусульманских правлений система централизованных институтов надзора над мусульманами дореволюционной России приняла окончательный вид.

Муфтияты представляли собой род иерархий духовной власти в регионе. Определение «иерархической постепенности духовных званий»⁶ вызвало серьезные трудности у российских чиновников. Отсутствие в исламе самого понятия «церкви» и связанной с ним духовной иерархии поставило разработчиков проектов управления «магометанским духовенством» перед необходимостью соотносить исламские реалии с опытом устройства Русской Православной Церкви. В выстроенную властную вертикаль была включена легализованная часть лояльных к империи представителей мусульманской духовной элиты от *имамов* мечетных общин до советов *улемов* с *муфтием* во главе. Согласно «Положениям» об управлении закавказского мусульманского духовенства суннитского и шиитского учений организация Духовных правлений Закавказского края имела трехчастную структуру. На местах – на уровне селений, городов и уездов, – духовные дела му-

¹ *Кавказский комитет* – особый межведомственный орган, учрежденный в 1845 г. российским правительством в Санкт-Петербурге в связи с введением на Кавказе российской системы управления. Ему предшествовал ряд временных комитетов по разработке и введению на Кавказе гражданского управления (1833–1845). Кавказский комитет осуществлял руководство гражданской деятельностью царской администрации на Кавказе. В 1882 г., после ликвидации кавказского наместничества и учреждения нового административного устройства на Кавказе, Кавказский комитет был ликвидирован // Большая Советская Энциклопедия. Т. 11. М., 1973. С. 357.

² Программа государственных экзаменов для «мусульманского духовенства» Закавказья (1873 г.) (Публикация по архивным материалам, введение и комментарии Д. Ю. Арапова и В. О. Бобровникова) // Кавказский сборник. Т. 3(35). М., 2006. С. 189.

³ Кавказский календарь на 1886 год. Тифлис, 1885. С. 178.

⁴ Программа государственных экзаменов для «мусульманского духовенства» Закавказья... С. 188.

⁵ Программа государственных экзаменов для «мусульманского духовенства» Закавказья... С. 191–192.

⁶ ЦГИАГр, ф. 416, оп. 3, д. 608, л. 4 об.

мусульманских общин были переданы выборному «мечетскому духовенству» – *муллам* и судьям-*кади* или казиям. Последние разбирали по *шариату* семейные и имущественные споры мусульман, оформляли брачные договоры и вели метрики. На двух высших уровнях мусульманское духовенство имело коллегиальную структуру. Для контроля над мусульманскими «приходами» учреждались губернские *меджлисы* (собрания), а в Тифлисе – два духовных правления во главе с суннитским муфтием и шиитским *шейх-ул-исламом*, которые, по представлению наместника кавказского утверждались в должностях самим императором¹. Жалобы на действия мулл и апелляции решений кади разбирались в меджлисах, а решения последних, в свою очередь, могли быть опротестованы в духовных правлениях. Меджлисы и правления также ведали *вакфами* и прочими имуществами общин, школами и экзаменами на занятие духовных должностей.

Анализ служебной переписки чиновников российской администрации на Кавказе свидетельствует о существовании достаточно широкого спектра вопросов по рассматриваемой в данной статье проблематике. Ключевым, на наш взгляд, является исследование следующих сюжетов. Во-первых, последовательное изучение подготовленных в разное время проектов «Положений» об управлении мусульманским духовенством Закавказского края и заложенных в них порядке вступления в должности мусульманского духовенства, управления и надзора за духовными имуществами (вакфами), правил ведения делопроизводства в меджлисах, а также распоряжений, связанных с деятельностью мусульманских благотворительных обществ.

Во-вторых, рассмотрение законодательных актов, касавшихся определения личных и поземельных прав высших сословий в мусульманских частях Закавказья («Положение об агаларах» А. П. Ермолова 1817/1818 г.² и других «Положений» о личных правах высшего мусульманского сословия³). Немаловажным подспорьем при изучении этого вопроса служат статистические данные о численности мусульманского населения региона, содержащиеся как в специально подготовленных сборниках⁴, так и разбросанные в актовых и канцелярских документах.

В-третьих, существенное значение имеет анализ системы мусульманского образования в Закавказье, порядка управления и надзора за деятельностью мусульманских училищ, готовившихся учебно-методических материалов⁵. Чиновники царской администрации подчеркивали роль мусульманских образовательных учреждений в подготовке и воспитании лояльных к власти духовных лиц.

¹ Положение об управлении Закавказского мусульманского духовенства Суннитского учения. [б.м., б.г.]. С. 2—6; Положение об управлении Закавказского мусульманского духовенства Шиитского учения. [б.м., б.г.]. С. 2—6; ЦГИАГр, ф. 12, оп. 1, д. 2074, л. 1.

² ЦГИАГр, ф. 2, оп. 1, д. 3988, л. 85—94.

³ АКАК, т. X. Тифлис, 1885. С. 3—7.

⁴ *Евецкий О.* Статистическое описание Закавказского края. СПб., 1835.

⁵ ЦГИАГр, ф. 416, оп. 3, д. 413, 415.

Степень заинтересованности царской администрации на Кавказе в решении мусульманского вопроса выявляется в собирании сведений о системе судопроизводства у мусульман и обычаях для подготовки сводов мусульманских законов¹. Среди обсуждаемых тем был вопрос о сфере применения шариатского суда среди мусульман, расширении его юрисдикции с брачно-семейных до гражданских дел вообще. Одним из первых опытов стало «Изложение начал мусульманского законоведения» (СПб., 1850), изданное сенатором бароном Н. Е. Торнау, который в течение нескольких лет участвовал в управлении Каспийской областью.

Существенным фактором, характеризующим жизнь мусульманских общин Закавказья, их внешние и внутренние религиозные связи, является проблема прозелитизма². Проповедническая деятельность в регионе персоподданных мусульман находилась под пристальным вниманием полицейских служб и самого закавказского мусульманского духовенства.

Опираясь на вышеизложенное, необходимо еще раз подчеркнуть, что кропотливое исследование такой интересной и малоизученной темы, как деятельность Духовных правлений мусульман Закавказья в XIX – начале XX вв. позволит нам выйти за пределы политической истории и за рамки изучения сугубо административных вопросов, которые детально разрабатывались историками-кавказоведами. Обращение же к проблеме религиозной политики Российской империи в Кавказском регионе ставит перед нами вопросы государственного управления жизни мусульманских общин, отличий правового статуса мусульманской духовной и гражданской элиты от положения духовенства других конфессий, особенностей судопроизводства, деятельности мусульманских учебных заведений и многие другие сюжеты.

A. G a n i c h (Moscow)

Towards a subject of the study of the state policy of the Russian Empire concerning Transcaucasian Muslims (XIX - beginning XX centuries)

S u m m a r y

Development of Oriental studies and one of its branches Caucasiology in a post soviet period is characterized not only by the search of new methods of historical research, but by reviewing the concepts that had been dominating for a long time. The estimation of key events in history of different nation was also revised. It is character-

¹ ЦГИАГр, ф. 416, оп. 2, д. 26, 30, 31; оп. 3, д. 608.

² ЦГИАГр, ф. 12., оп. 7, д.770, 889.

ized as well by study of those issues which earlier were not area of any close attention of researchers. One of such subjects is a state policy of tsarist Russia concerning Muslims of Transcaucasia and the activity of the Transcaucasia's Spiritual Assemblies (*muftiats*) in second half XIX – first third XX centuries. Within the framework of extensive and complex subject matter of a colonialism of Russian empire in the Caucasus and researches in the system of ruling of the attached areas the given problematic had been only indirectly mentioned. Some of its aspects were mentioned in the general works on history of an Islam and Muslim communities in Russian state.

Annexation by diplomatic and military ways of the territories of the Transcaucasia which was so diverse ethnically demanded from the Russian government the differentiated approach in managing their new possession. Different forms of management were developed and coexisted: commandant's (military-national), provincial and regional. In 1840 on the initiative of high commissioner and viceroy of the Caucasus, Count I.F.Paskevich was carried out the administrative reform, the aim of which was liquidation of local forms of government and introduction of the uniformity and centralized control system according to inner-Russian.

Simultaneously with carrying out administrative transformations the Imperial Government started developing the measures of the effective state control over new Muslim citizens and Muslim spiritual elite. Inclusion process of Muslims in various class groups with distribution of the corresponding rights and duties became a part of national and religious policy of the Russian state in region. In order to have efficient management over Transcaucasian Muslims it was necessary to add already existing nation-wide Muslim administration system of the Empire. The system of Muslim administration included the Orenburg Spiritual Assembly in Ufa (1788—1917), the Tavridian Muslim Assembly in the Crimea, Simferopol (1831—1917). As a result of a long spade-work in 1872 was officially founded, and on January, 2nd, 1873 are solemnly opened the Transcaucasian Shiite and the Sunni Assemblies with their centers in Tiflis. Their jurisdiction extended on Muslims of Baku, Elisavetpol, Tiflis and Erevan provinces. All other territories of Transcaucasia and Northern Caucasus were outside of jurisdiction of Muftiats of Transcaucasia.

The analysis of service correspondence of the Russian administration official in the Caucasus attests existence of a wide spectrum of questions on a considered problematic:

1. Management of Muslim clergy and spiritual affairs; policy of the introduction into positions of Muslim clergy; management and supervision of *vakf* properties; the policy of office-work in mohammedan establishments (*majlis*); activity of Muslim charitable societies;
2. The personal rights and privileges of the high estates in Muslim parts of Transcaucasia;
3. Questions of management and guardianship of Muslim schools;
4. The arches of Muslim laws and customs;
5. A problem of proselytism.

Studying of religious policy of Russian Empire in the Caucasian region and activity of Spiritual boards of Moslems of Transcaucasia (XIX – the beginnings of XX centuries) is based on the analysis of more private plots such as: the government management of Muslim communities, difference of a legal status of Muslim spiritual and civil elite from position of clergy of other faiths, features of Scharia court, activity of Muslim educational institutions and etc.

ა. გ ა ნ ი ჩ ი (მოსკოვი)

რუსეთის იმპერიის სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის საკითხის შესწავლისათვის ამიერკავკასიის მუსულმანებთან მიმართებით XIX-XX (საუკუნის დასაწყისი)

რ ე ზ ი უ მ ე

ნაშრომში გაანალიზებულია ამიერკავკასიაში მუსულმანური მოსახლეობის და სასულიერო ელიტის მიმართ რუსეთის იმპერიის რეველუციონამდელი სახელმწიფო კონტროლის დაწესების პოლიტიკა. ხაზგასმულია, რომ ხელისუფლება, სასულიერო ელიტის და ისლამის მიმართ, ზოგადად, იკავებს მფარველობით პოზიციას. ამით, ხაზს უსვამს ავტორი, რომ ცარიზმი ცდილობდა მუსლიმანურ „სასულიერო პირთა“ მხარდაჭერა მოეპოვებინა რეგიონში იმპერიული კურსის გასატარებლად. ავტორი ყურადღებას უთმობს რუსეთ-კავკასიის ომამდელ და ომის შემდგომ არსებულ რელიგიური პოლიტიკის ძირითადი დებულებების შედარებით ანალიზს.

ს. ზ ე დ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

**აგრარული რეფორმა ჩრდილოეთ კავკასიაში
XIX საუკუნეში**

ჩრდილო კავკასიელების რუსეთ-კავკასიის ომში დამარცხებამ ვერ მოსპო სურვილი თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისა. ამის საპირისპიროდ რუსეთისთვის, პირველ რიგში, აუცილებელი გახდა ტერიტორიულ-მმართველობითი რეფორმის განხორციელება. ამით იგი საბოლოოდ მოსპობდა ჩრდილო კავკასიელთა დამოუკიდებლობისკენ სწრაფვას და საბოლოოდ დამკვიდრდებოდა რეგიონში. მთავრობის მიზანი იყო ჩრდილოეთ კავკასიის არა მარტო ფორმალური შეერთება, არამედ მდიდარი ნედლეულის მქონე რეგიონის ეკონომიკური ათვისებაც. ასეთი მისიისათვის საჭირო შეიქნა ჩრდილო კავკასიელთა ტერიტორიების გადანაწილება, მათი მეურნეობის გარდაქმნა, საადგილმამულო ურთიერთობისა და ადმინისტრაციული ღონისძიებების განხორციელება. ჯერ კიდევ ჩრდილოეთ კავკასიაში დამკვიდრებისთანავე ხელისუფლების მიზანს წარმოადგენდა ტერიტორიული მოწყობის ღონისძიებათა გატარება, რაც ითვალისწინებდა, პირველ რიგში, მიწების თვითნებურ გადანაწილებას. აუცილებელი იყო მთიელთათვის ტერიტორიების კუთვნება-არკუთვნების კანონმდებლობით განსაზღვრა; საჭირო გახდა დაკონკრეტებულიყო, აგრეთვე, მიწის საზღვრები და მცხოვრებთა უფლებები მიწათსარგებლობაში.

ომის „გამარჯვებით“ დასრულებისთანავე მთიელთა საარსებო საზღვრები დროს აღარ შეესატყვისებოდა. ხელისუფლებას უნდა გადაესინჯა მიწათსარგებლობის ფონდი. მთიელთა ტერიტორიების საზღვრები ნაწილობრივ ჯერ კიდევ ადრე, კოლონიზაციის დაწყებისთანავე შეცვალეს. კოლონისტების მიერ ახალ-ახალი მიწების ათვისებამ და მთიელთა მიწების ფონდის შემცირებამ გამოიწვია დიდი წინააღმდეგობის გაჩენა სხვადასხვა ეროვნების მთიელთა შორის, დაპირისპირება თვით პატარა აულებშიც ხდებოდა.

მიწათმფლობელობის რეორგანიზაციის უფრო უკეთ განხორციელებისათვის აუცილებელი იყო ტერიტორიების ადმინისტრაციული კუთვნილების დაკონკრეტება; კერძოდ, 1860 წელს გააუქმეს კავკასიის ხაზი, რომელიც წარმოადგენდა სასაზღვრო კორდონულ დამცავ ჯებირს. მის მარ-

ცხენა ფრთას ეწოდა ყუბანის მხარე, მარჯვენას კი – თერგისა. მთელი რიგი მიწები რუსეთმა გამოაცხადა სამხედრო საკუთრებად, ხოლო მთიანი ზოლის მიწები გადასცა სახელმწიფო ხაზინას (История 1975, 39).

ცარიზმი ახორციელებდა რეგიონის რუსიფიკაციას, ქმნიდა რუს ახალმოსულთათვის მიწების ფონდს, რითაც არღვევდა მთიელთა კერძო საკუთრების უფლებას მიწაზე. რუსმა აქ შემოიტანა მის ქვეყანაში მიღებული ვოტჩინური ტიპის საზოგადოებრივ-სახელმწიფოებრივი საკუთრება მიწაზე, რაც სრულიად უცხო იყო ადგილობრივებისათვის. კერძო საკუთრების ხელყოფა და საზოგადოებრივ მფლობელობაში გადაცემა იმავე მიწების ხელყოფას ნიშნავს. მთავრობის 1862 წლის მაისის დადგენილებით ყუბანში კაზაკთა სოფლებმა, სამხედრო მოხელეებმა და ხაზინამ 1860 ათასი დესეტინა სახნავ-სათიბი, საძოვარი მიწები და ტყის მასივები მიიღო (ნარკვევები, 1978, 88), ხოლო მთიელებისთვის საცხოვრებლად გამოყვეს მთავრობისთვის მიზანშეწონილი განსაკუთრებული რაიონი. როგორც ვხედავთ, რუსეთმა ეს მთიელები თავისი შეხედულებისამებრ დაასახლა, რაც ფაქტობრივად რეზერვაციას ნიშნავდა. ანალოგიური ღონისძიებანი განხორციელდა ყუბანის მხარეში; ასე, მაგალითად, თერგის სამიწათმოქმედო წოდებრივმა კომისიამ ოსური საზოგადოების მიერ ტყის მასივებით სარგებლობის საკითხების შესწავლა დაიწყო, რადგანაც ტყის მასივების გადანაწილება უკავშირდებოდა აგრარულ, ტერიტორიულ, ადმინისტრაციულ საკითხებს. უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ საზოგადოებებში მიწების ჩამოჭრა-გადანაწილებითა და საზღვრების შეცვლით აირია მიწათსარგებლობის, ტყის მასივების და ამ ტერიტორიებზე არსებული ბუნებრივი რესურსებით სარგებლობის პრინციპი. ერთი საზოგადოების ტყის მასივები აღმოჩნდა სხვა აულების თუ საზოგადოების, კაზაკებისა და რუსული ახალშენების საზღვრებში. ტყის მასივების გადანაწილება ხდებოდა თერგისა და ყუბანის ოლქის თითქმის ყველა ოკრუგში. ტყის მასივების მთავრობის მიერ დადგენილი მეთოდებით გადაცემა-განაწილებამ გაზარდა სიძულვილი და წინააღმდეგობა თვით ჩრდილო კავკასიელებს შორისაც.

კუთვნილი მიწების ჩამორთმევითა და მთავრობის მიერ მიწინილ ადგილებზე იძულებით დასახლებით ჩრდილო კავკასიელთა უმეტესობას ემიგრანტის ბედი ერგო ოსმალეთის იმპერიაში. მიწათა მფლობელობა ყუბანისა და თერგის რაიონებში მთლიანად მოიშალა. ოსმალეთში განდევნილ მთიელთა და აქ დარჩენილთა მიწების საუკეთესო ნაწილებიც დაურიგდათ კაზაკებს, სამხედრო მოხელეებს, რუს ჩინოვნიკებსა და ხელისუფლებისადმი ერთგულ ადგილობრივ არისტოკრატებს.

სამხედრო სახალხო ოკრუგები იქმნებოდა ეთნიკური და ისტორიული საზღვრების გაუთვალისწინებლად. ასე, მაგალითად, მცირე ყაზარდო გამოაცალკევეს დიდი ყაზარდოსგან და შეუერთეს ოსეთის სამხედრო ოკრუგს, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდა ჩეჩნეთისა და ინგუშეთის

ნაწილი. ოსეთის ოკრუგის გარეთ დარჩენილი ჩენები გაყვეს ორ ნაწილად: არღუნისა და ინქერიის ოკრუგებად, რომელთაც შეუერთეს ლეკების საზოგადოების ნაწილი (ССКГ, 1869, 62). 1862 წელს თერგის მხარე დაანაწილეს რვა ოკრუგად: ყაბარდოს, ყუმიყეთის, ინგუშეთის, ჩენეთის, არღუნის, ინქერიის, ოსეთის და მთისა. თავის მხრივ კი ოკრუგები დაყვეს ადმინისტრაციულ ნაკვეთებად (Калмыков, 1995). ნაყოფიერი მიწები მთიელთა ოკრუგებში არ შესულა. რუსული სისტემის რეგონებისა და ოკრუგების შექმნასთან ერთად დაირღვა მთიელთა მიწების კუთვნილების საზღვრები და მათი მეურნეობის სისტემა. ჩრდილოეთ კავკასიაში გატარებული აგრარული, სამოქალაქო თუ სასამართლო რეფორმები განპირობებული იყო რუსეთში საბაზრო ურთიერთობების განვითარებით. მაგრამ რეფორმები ტარდებოდა არა ამ მხარის განვითარებისათვის, არამედ რუსეთის ინტერესების გათვალისწინებით. აგრარული, საბატონო და ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ღონისძიებებით უნდა მომხდარიყო ტერიტორიული, მეურნეობრივი და საადგილმამულო ფონდის საკუთარი ინტერესებისამებრ გადანაწილება და რუსული სამართლებრივი ნორმებით დაკანონება. აღნიშნული ღონისძიებების წარმატებით განხორციელების შემთხვევაში მთიელები ვეღარ შეძლებდნენ დამოუკიდებლობისთვის ბრძოლას, რადგან დამოუკიდებლობის მოთხოვნა გამოიწვევდა თვით მთიელთა შორის კონფლიქტურ სიტუაციას. მიწების შესაძლო მასიური გადანაწილების შედეგად მათ ერთმანეთის მიმართ გაუზნდებოდათ ტერიტორიული პრეტენზიები და დამზადებულ შუამავლად ისევ მოვევლინებოდათ რუსეთი.

60-იან წლებში შექმნილმა მთელმა რიგმა კომისიებმა დაიწყეს პროექტების შედგენა მის შესახებ, თუ ვის რა, რამდენი და როგორი მფლობელობით უნდა რგებოდა მიწები. ამ მხრივ აღსანიშნავია გენერალ გრიგოლ ორბელიანის პროექტი, რომლითაც საკითხი გადაიჭრა რუსეთის ხელისუფლების სასარგებლოდ. პრიორიტეტი მიეცა არა კერძო, არამედ საზოგადოებრივ მიწათმფლობელობას, რომელიც რეალურად სახელმწიფოს კონტროლის ქვეშ ექცეოდა. აღნიშნული მეთოდით ადგილობრივ მოსახლეობა კარგავდა საკუთარი მიწის კონტროლის უფლებას. რაც შეეხებოდა კერძო მფლობელობის მიწებს, ისინი ურიგდებოდათ მხოლოდ ერთგულებს, რომლებიც საზოგადოებრივ მიწებთან რაოდენობრივად იმდენად უმნიშვნელოდ გამოიყურებოდა, რომ სახელმწიფომ ასეთი ფლობის უფლება დართო. გრ. ორბელიანის წინადადებები რუსეთმა მიიღო, რადგანაც ესეც კოლონიური მმართველობის ერთ-ერთ ხერხს წარმოადგენდა. პროექტები ტრადიციულ ადათობრივ მიწის ფლობის უფლებას ძირს ურყევდნენ. მიწების გამო მთის საზოგადოებებსა და ყაბარდოელებს შორის დიდი მტრობა გაჩნდა. 1864 წელს ხელისუფლების გადაწყვეტილებით უნდა მომხდარიყო მთის საზოგადოებებსა და დიდ ყაბარდოს შორის მიწათა და საძოვრების გამიჯვნა; მთის ზოლზე ყაბარდოელებს ჩამოაჭრეს

მიწები და გადასცეს მთის საზოგადოებებს, ე. ი. მათ საძოვრები მიიღეს მთის ფერდობებზე, თუმცა მთის საზოგადოებანი დიდად უკმაყოფილონი დარჩნენ ამ გადაწყვეტილებით, რადგანაც ეს ტერიტორიები, მეტწილად ტყიანი, საზაფხულო და საშემოდგომო საძოვრებისთვის გამოუყენებელი იყო (CCKT, 1869, 12). ხელისუფლება კი არ ითვალისწინებდა მთიელთა სურვილს მიწათმფლობელობისა და საზღვრების დადგენის საკითხებში. უკვე სახელმწიფო საკუთრებად მიჩნეული მიწებიდან ხელისუფლებამ 60-იან წლებში გაფანტულად განასახლა ადგილობრივი მცხოვრებნი და გადააკეთა შიდა საზღვრები. ეს ბედი ერგოთ თავაურისა და ქურთათის საზოგადოებების ოსებს, ინგუშებსა და ყარაბულაყელებს ნაზრანის საზოგადოების აულებში. მცირე ყაბარდოს 1700-მდე კომლი კი გაასახლეს თავსალათოვის რაიონში (CCKT, 1869, 53) და ა. შ. როგორც ეხედავთ, სახელმწიფო მიწები მთლიანად გაწმინდეს ადგილობრივთაგან. ამ გზით რუსეთის ხელისუფლებამ ხელთ იგდო სახელმწიფო და გამოთავისუფლებული მიწების დიდი ფონდი და თავისი შეხედულებისამებრ დაურიგა კაზაკთაგან პირველ რიგში ოფიცრებს დამსახურების მიხედვით, მაგალითად, შტაბის ოფიცერს – ოთხსამდე დესეტინა, ოფიცერს – ორასამდე და ა. შ. მარტო ყუბანის ოლქის ტერიტორიაზე სამხედრო მოხელეებმა 40 ათასი დესეტინა მიიღეს (ნარკვევები, 1978, 88). რუსეთის ერთგულმა მოხელეებმა დაახლოებით 60 ათასზე მეტი დესეტინა უხვმოსავლიანი მიწა დაისაკუთრეს. რაც შეეხება იმ მიწებს, რომლებიც მთიელთა ოკრუგებს გადაეცა, ტრამალ ადგილებს ჰგავდა და ნაკლებ სარგებლიანი იყო.

ყველა პროექტი, რომელიც ეხებოდა აგრარულ, მიწათმფლობელობის საკითხებს, ძირითადად რუსეთის ინტერესებს იცავდა. საინტერესოა 1867-68 წლების ყუბანის მხარის ურუპისა და ზელენუკის, ლაბისა და ფსეკუფსის ოკრუგების მიწათა სამეურნეო აღწერა, რომელიც განხორციელდა ყუბანის მხარის მმართველობის უფროსის პოლკოვნიკ დუკმასოვის მეთაურობით (CCKT, 1869, 70). მის მიერ აღწერილი მიწების ფონდი და ტერიტორიული გადანაწილების პროექტი ხელისუფლების პოზიციებს ეთანხმებოდა. პროექტი მოიწონა კავკასიის მთავარსარდალმა, და განსახილველად გადასცა კავკასიის კომიტეტს. იგი შეიტანეს კომიტეტის ჟურნალში, როგორც ხელისუფლების მიერ მოწონებული პროექტი. მთიანი ზოლის დასავლეთი ნაწილი მდ. ლაბის თავიდან მთა აფიფსამდე, რომელიც საცხოვრებლად მოსახერხებელი იყო და მჭიდროდ იყო დასახლებული მთიელებით, კოლონისტებმა მთლიანად გაწმინდეს. თავისუფალ მიწებზე დაასახლეს კავკასიის მე-3 და მე-4 კაზაკთა ბატალიონები, ხოლო იმ ოფიცრებსა და ჩინოვნიკებს, რომლებმაც აქ სამუდამოდ ცხოვრება გადაწყვიტეს, გამოუყვეს თითოეულს 30 დესეტინა მიწა კერძო მფლობელობაში (CCKT, 1869, 77). ამ მაგალითით ჩვენ შეგვიძლია წარმოდგენა ვიქონიოთ მთლიანად ყუბანისა და თერჯის რეგიონებში აგრარულ-ტერიტორიული რეფორმის შედეგებზე. მთავარსარდლის ბრძანებით, უნდა მო-

მხდარიყო ყაბარდოს მოსახლეობის გაერთიანება მსხვილ ადმინისტრაციულ ერთეულებად, დიდ აულებად, რათა რუსეთის მიერ დანიშნულ ადმინისტრაციის მეთაურს უკეთ შესძლებოდა კონტროლის გაწევა ერთიანი, მთლიანი ტერიტორიისა და ხალხისათვის, ვიდრე მცირე, დანაწევრებული ერთეულებისათვის. ამავე დროს მიწების განაწილება საზოგადოებრივ მფლობელობაში მსხვილი ერთეულებისათვის საგრძნობლად ადვილი იყო და ხელისუფლებას დიდ პრობლემას არ უქმნიდა. მაგალითად, 1865 წლიდან დიდ ყაბარდოში დაიწყო აულების გაერთიანება მსხვილ სასოფლო-სამეურნეო ერთეულებად – 97 აული გაერთიანდა 30 დიდ აულად (ნარკვევები, 1978, 96) და ა. შ. აღნიშნული ღონისძიებანი გატარდა ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა რეგიონებშიც. რუსეთის „დაყავი და იბატონეს“ პოლიტიკის ერთ-ერთ მაგალითს წარმოადგენდა ჯერ კიდევ 50-იან წლებში ოსების საზოგადოებაში განხორციელებული ღონისძიება – გაყვეს ქრისტიან და მაჰმადიან ოსთა აულები, რამაც ქრისტიან და მაჰმადიან ოსთა შორის მტრობა გაზარდა. საქმე ისაა, რომ მაჰმადიანთა მიწების ნაწილი გადასცეს ქრისტიანებს, ხოლო ქრისტიანების უფრო მცირემოსავლიანი მიწები კი, პირიქით, მაჰმადიანებს, ე. ი. მოხდა მათი კუთვნილი ტერიტორიების და საზღვრების არე-დარევა. მაგალითად, მიწის ფართის სიმცირის გამო თავაურის საზოგადოების პრივილეგიურებულ მაჰმადიან ადღარებს უფლება მიეცათ დაეკავებინათ მიწის ნაკვეთები ვლადიკავკაზის ველზე, გადმოსახლებული ქრისტიანი ოსები მაჰმადიანთა დამოკიდებულებაში ვარდებოდნენ (СМОМПК, 1883, 102). როგორც ვხედავთ, იმპერიული „დაყავი და იბატონეს“ ერთ-ერთი მეთოდი არა მარტო სხვადასხვა ხალხების, არამედ თვით ერთი ერის, ერთი საზოგადოების შიგნითაც ხორციელდებოდა. უნდა აღინიშნოს, რომ ხან ქრისტიანებისადმი და ხან მაჰმადიანებისადმი მხარდაჭერა რუსეთის სახელმწიფო პოლიტიკის ერთ-ერთ მთავარ ხერხს წარმოადგენდა. ხელისუფლებამ აგრარული რეფორმის ნიღბით გადაწყვიტა მტრობა ჩამოეგდო ჩენებსა და ინგუშებს შორის. თავდაპირველად ხელისუფლებამ განახორციელა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა 1866 წელს, რითაც ინგუშეთი გამოყო ჩენეთისაგან და ცალკე ნაზრანის ოკრუგად ჩამოაყალიბა (ნარკვევები, 1978, გვ. 142), შემდეგ კი სასოფლო-სამეურნეო მიწების ვითომდაც გადანაწილების მიზნით ჩენებს ყოფილი ყარაბულახის ნაკვეთი ჩამოაჭრა და ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულად მიაკუთვნა ინგუშებს. როგორც ვხედავთ, რუსეთი დაპყრობილ რეგიონებში ერთი და იმავე ხერხით მოქმედებდა. რუსეთი აღნიშნული პოლიტიკით აძლიერებდა სიძულვილს როგორც სხვადასხვა, ისე ერთი ეროვნების ხალხებს შორის. ნებისმიერი სახის არეულობა ხელს აძლევდა ცარიზმს. იგი ხომ გამაშველებლად მოეველინებოდა ნებისმიერ აულსა და რეგიონს. წინააღმდეგობანი მიწათსარგებლობაში აიძულებდა ხელისუფლებას აგრარულ-ადმინისტრაციული რეფორმებით „წესრიგში“ მოეყვანა ეს საკითხები. ამავე დროს მიწათსარგებლობაში

არსებული არასტაბილურობა მისაღები იყო ხელისუფლებისთვის. მიწის საკითხებთან დაკავშირებული ნებისმიერი დადგენილებანი თუ ბრძანებულებანი ნადელების ჩამოჭრის თუ მიცემის, ასევე საზღვრების გადაწვევის შესახებ ხელისუფლების ინტერესებიდან გამომდინარეობდა. რაც მეტი წინააღმდეგობა იქნებოდა მიწის საკითხებთან დაკავშირებით, მით უკეთ განახორციელებდა ხელისუფლება გასახლება-დასახლების პოლიტიკას. რეფორმების ძირითადი არსი იყო ჩრდილოეთ კავკასიელი ხალხების ერთმანეთთან წაკიდება; დაპირისპირება თვით ერთი ეროვნების აულებს შორისაც ხდებოდა. ხელისუფლება სპეციალური სასაზღვრო ნიშნების დაყენებით აკანონებდა და დე-ფაქტოდ აქცევდა ტერიტორიულ ცვლილებებს.

ლიტერატურა

ნარკვევები, 1978 – ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიის ნარკვევები, ნაკვეთი II. თბილისი, 1978.

История... 1975 – История горских и кочевых народов Северного Кавказа, вып. 1. Ставрополь, 1975.

Калмыков, 1995 – Ж.А. Калмыков, Установление русской администрации в Кабарде и Балкарии. Нальчик, 1995.

СМОМПК 1883 – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. III. Тифлис, 1883.

ССКГ, 1869 – Сборник сведений о кавказских горцах, вып. 2. Тифлис, 1869.

S. Z e d e l a s h v i l i (Tbilisi)

**Agrarian reform in the North Caucasus
in the 19th c.**

Fighting for adopting the Russian administrative governing is a whole epoch. This was not realized rapidly as Russia had not to fight with „wild" and „backward" „tuzemts", the way the empire attendants mentioned the north Caucasians, but with the social unities having sufficient formulated indigenous administration and their own language, culture, territory with boundaries administration – a governing organization in the person of princes and noble-men; a low depended and free stratas; judical organs, armed military persons in the person of a defender of the order and administrative-territorial unity – votchina, i. e. these were territorial-administrative units with the institutions of social governing.

A northern Caucasian, grown up with inculcation of social traditions and Islam never yielded to Russia to adopt its way of life and governing. Owing to this, inflexibility and hateful attitude of these peoples towards the conqueror caused a Caucasian great war which continued almost a half century and resulted the defeat and genocide of aboriginal peoples. The unsuccessful struggles could not destroy the desire for freedom and independence, owing to this Russia had to carry out reforms. Through it, Russia will finally destroy the north Caucasians' desire for independence.

Along with gradual establishing of administrative and court governing, Russian power tried to adopt the territorial principles by which it demolished the historically existed ethnic-territorial frontiers of the northern Caucasians. Demolishing of the frontiers caused the ignore of the institutes of social governing, Adats and traditions of life existing during the centuries.

Along with agraric and corvee reforms, administrative ones caused the breaking down of their vital space, turning over the lands of one society to another, of one village to another, of one peoples to another, i. e. confusing of everything, rousing of envy and enmity in each other which was an usual method of the empire, were carried out. In the north Caucasus Russia realized the policy „Divide et impera" successfully. Some ethnic groups (Natukhs, Beslens, Ubikhs and others) were destroyed.

Russia successfully legalized a Russian administration. Viceregent was the highest stage of an administrative hieranchy. At the same time a viceregent was a Commander-in-chief of the Caucasus, the next stage was occupied by Comanders-in-chief of Kuban and Tergi regions. Chieves and their assistants of locality had an important role

in territorial-administrative governing.

In order to conceal the territorial-administrative Russian governing the authority created a perfect governing organ – system of military-people's governing, i. e. Russian administrative representatives of local feudal section. Bribed local noble-men will „decorate" Russians in governing.

They began to change police-offices into localities. In 1860 and 1869 administrative dividing was carried out in Tergi region. Administrative-territorial localities were formed and they were territorially confused to each other and their ethnic boundaries were lost.

Ethnic and other peculiarities of a region were not paid attention. New Russian toponyms were entered.

Each region has its own zone. The authority purposely divided these zones into small regions and zones. The officials faithful to empire were appointed in each region or district. They consolidated their power in subordinated regions.

Qubani region was divided into military zones.

In 1871 a civil governing was formed. Russian commanders headed the regions. They had to carry out civil and military governing function and had indeterminate rights.

Only the persons who were loyal to authority, were nominated on new posts. They were granted salaries.

Reorganization of local rural governing was carried out, in particular, in 1869 according to resolution of the Caucasian administration a rural social governing was consisted of village meeting, village governing and village court. A representative of a local noble-man was nominated as a village-governer „starshina" (fore-man). The resolution carried by a village-meeting and a village-governer „starshina", served to empire.

The congress of a village society, which was known as a people's meeting before, was united in a Russian governing system. It was headed by the chieftains of region.

Adopting the Russian judicial norms a conquering de facto changed into de jure.

Through legislation of new laws the authority destroyed the Adats of the northern Caucasians and Shariat's law. This aimed to become a Russian legislative region. Provisional courts were changed into people's ones, where muslim ecclesiastic section was restrained. In courts Adat was paid attention. A number of court representatives from local inhabitants was defined by a region administration.

By 1870, almost in all regions of the north Caucasus new judicial-investigating structures were formed. This fact points to administrative-judicial success of Russia.

In 1871 the people's courts of the Qubani and Tergi were become into verbal courts on the basis of Adat and Shariat. The members were local inhabitants, a chair – a head of a region or his assistant.

Regional and village courts were also formed. As a result, all mentioned courts served the interests of Russia.

Administrative reforms together with agrarian and corvee ones gave to Russia the possibility of „peaceful” establishing in the north Caucasus. These reforms confused not only the boundaries and territorial property of the North Caucasians, but the ethnic constituent of the region.

С. Зеделашвили (Тбилиси)

Аграрная реформа на Северном Кавказе в XIX веке

Резюме

К 60-70 гг. XIX в. крепостническая реформа России твердо пустила свои корни на Северном Кавказе. Административно-территориальные мероприятия, проводимые в Кабарде и Адыгее, ничем не отличались от тех, которые проводились в Осетии и Чечне. Согласно российской политике административного деления, часть западных народов Северного Кавказа была объединена в Кубанскую область, за исключением кабардинцев, которые были включены в Терскую область вместе с народами восточного региона, куда входили и чеченцы. В процессе исследования территориально-административного деления необходимо провести параллель с мероприятиями, проведенными в западном регионе, с реформами, проведенными в Чечне и Осетии, т.к., включив последние в одну область, Россия, тем самым, попыталась превратить их в единое целое. В результате осуществления Российской империей аграрной реформы на Северном Кавказе произошло перераспределение земель в целях собственного самоутверждения.

დ. კ ა ნ დ ე ლ ა კ ი, ე. რ ა ი ს ნ ე რ ი (თბილისი)

ევროპული საზოგადოებრივი აზრი რუსეთისა და
კავკასიის ქვეყნების ურთიერთობის შესახებ
გუშინ და დღეს

რუსეთისა და კავკასიის ქვეყნების პოლიტიკური ურთიერთობის საკითხების კვლევა წინა საუკუნეებიდან დღემდე მეტად აქტუალურია. მით უფრო, როცა თანამედროვე პერიოდში ამ ქვეყნებს შორის განვითარებულ პოლიტიკურ მოვლენებზე ხშირად ყურადღებას ამახვილებენ ევროპის ქვეყნების მთავრობები, საერთაშორისო ორგანიზაციები და მასობრივი საინფორმაციო საშუალებები.

როგორ აღიქვამდნენ საუკუნეების წინ და რა შეფასებებს აძლევენ ახლა ევროპელები რუსეთისა და კავკასიის ქვეყნების პოლიტიკურ ურთიერთობებს?

XVIII საუკუნის ევროპის პრესის ფურცლებზე დაბეჭდილი ცნობები კავკასიის ქვეყნების შესახებ მოწინავე ევროპული საზოგადოების დაინტერესებას ზრდიდა. XVIII საუკუნის 80-იანი წლების კავკასიაში განვითარებულ პოლიტიკურ მოვლენებს ყურადღებით ადევნებდა თვალს მრავალი შურნალ-გაზეთი. შურნალი „Historische Portfeuille zur Kenntniss der gegenwärtigen und vergangenen Zeiten“, რომელიც 1782 წლიდან ყოველთვიურად გამოდიოდა ქალაქებში – ვენა, ბრესლაუ, ლაიფციგი და ჰამბურგი, მკითხველს აწვდიდა ცნობებს სხვადასხვა ქვეყნების წარსული და მიმდინარე ისტორიული მოვლენების შესახებ. ცნობები კავკასიის შესახებ მოთავსებული იყო ქვეთავებში – „რუსეთი“ ან „თურქეთი“.

1784 წლის მეცხრე ნომერში გამოქვეყნებულია „ტრაქტატი რუსეთის იმპერიასა და საქართველოს შორის“(1). აღნიშნულია, რომ იგი წარმოადგენს პეტერბურგში დაბეჭდილი ტექსტის სარწმუნო თარგმანს. შურნალში მოთავსებულია ტრაქტატის 13 ძირითადი მუხლი და ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II-ის ფიცის ნიმუში. ამ ერთი შურნალის ერთი პუბლიკაციიდანაც ცხადია, რომ გეორგიევსკის ტრაქტატი იმ პერიოდის უმნიშვნელოვანესი ისტორიული მოვლენა იყო. ეს აქტი კავკასიის პრობლემის ახლებურად დაყენებას მოასწავებდა.

ამავე ჟურნალის 1785 წლის მე-10 და მე-11 ნომრებში მოთავსებულია ცნობები ჩრდილო კავკასიაში შექმნილი მდგომარეობის შესახებ. აღნიშნულია, რომ „აჯანყებულ თათრებს კავკასიაში სასტიკი შეტაკება ჰქონდათ ადგილობრივი ჯარის ნაწილებთან. მათი დაუმორჩილებლობა განსაკუთრებით მძიმე იყო რუსეთის იმპერიისათვის, რადგანაც ეს ხალხი იმპერიის მხოლოდ საუკეთესო და უერთგულესი ჯარის ნაწილების მიერ შეიძლება ყოფილიყო შებოჭილი და მათთვის განუწყვეტლივ თვალყურის დევნებას მოითხოვდა .. ლეკები და სხვა თათრები ავესტოში მეორედ დაესხნენ თავს რუსეთის ფორპოსტებს, მაგრამ დანაკარგით უკან დაიხიეს“ (2).

ცნობები მეფის რუსეთის მიერ კავკასიის მთის ხალხების დასამორჩილებლად წარმოებული ბრძოლის შესახებ მომდევნო წლის ნომრებშიც მოიპოვება: „რუსეთის ჯარმა დეკემბრის დასაწყისში კავკასიაში თათარ ხალხებზე უპირატესობა მოიპოვა. მათ დაახლოებით 20-ათასიან თათართა ჯარს შეუტოეს და მთლიანად ადადგინეს რუსეთის კორდონის დამოუკიდებლობა. თათართა ჯარი, რომელიც უმეტესად თავისუფალი ლეკებისაგან შედგებოდა, დიდი დანაკარგით მთებს შეეხიზნა. ამ ხალხის სიველურე და ყაჩაღური ბუნება მათ რუსეთის წინააღმდეგ მტრული გამოხდომებისაკენ უბიძგებს და განსაკუთრებით მაშინ, როცა ეს ძალა ომთან არის დაკავშირებული.“ სავარაუდოდ, ამ ცნობაში უნდა იგულისხმებოდეს მთიელთა შეტევა ყიზლარზე, რომელსაც შეის მანსური მეთაურობდა. ამავე ამბავს უნდა გადმოგვცემდეს მეორე ცნობა, რომელიც პეტერბურგიდან მიუღიათ: „გენერალ პავლე პოტიომკინის კავკასიაში არყოფნის დროს, უეცრად აჯანყდნენ ადგილობრივი ხალხები. ისინი კასპიის ზღვასთან მდებარე ერთ-ერთი სოფლის მკვიდრმა, ვინმე ცრუწინასწარმეტყველმა წააქეზა. რუს გერენადერთა ხიშტებმა და მამაცობამ დასძლია ყოველგვარი სიძნელეები. აჯანყებულთა დიდი ხოცვა-ჟლეტის შემდეგ კვლავ მშვიდობა დამყარდა.“ (3).

მართალია, ჟურნალი ვერ წვდება კავკასიაში მიმდინარე ამბების სიღრმეს, მაგრამ ცდილობს მკითხველს აცნობოს, რომ რეგიონში რთული ვითარებაა, რუსეთსა და ჩრდილო კავკასიის ქვეყნებს შორის კი ურთიერთობა მეტად დაძაბულია.

კავკასიაში მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენები XIX საუკუნის ვეროპულ პერიოდულ გამოცემებშიც აისახა. ისტორიული მოვლენების მრავალფეროვნებამ ცნობების რაოდენობის მატება გამოიწვია.

1805 წელს გერმანიაში გამოცემული ჟურნალის „კონსტანტინოპოლი და სანკტ-პეტერბურგი“ პირველ ტომში დაიბეჭდა სტატია: „ჩანაწერები საქართველოდან“. ნარკვევს საფუძვლად დაედო 1804 წლის 22 აგვისტოს ქალაქ თბილისიდან უცნობი ავტორის მიერ გაგზავნილი წერილი. ავტორი აღფრთოვანებულია რუსული მმართველობის სისტემით, რომელიც თურმე თავისი ქვეშევრდომი ქვეყნის – საქართველოს პიროვნებებსა და ქონებას იცავს. მისი სიტყვებით რომ ვთქვათ, „რუსეთის სამეფოს

მიერ სამუდამოდ გაერთიანებული საქართველოს მცხოვრებლები დღითიდღე სწავლობენ იმ მაღლის დაფასებას, რასაც ისეთი მმართველობის ქვეშევრდომობა ჰქვია, რომელიც ქონებასა და პიროვნებას იცავს, საყოველთაო სიკეთე განუზრახავს და არ კადრულობს ძალისმიერი გამოძალვის მეთოდებს, როგორც ამას აზიელი დესპოტები ჩადიან“. სინამდვილეში, როდესაც ეს პუბლიკაცია გამოქვეყნდა, საქართველოში სრულიად საპირისპირო მდგომარეობა იყო. ქვეყანაში საყოველთაო უკმაყოფილება სუფევდა. რუსული მმართველობის სისტემით აღშფოთებულები იყვნენ როგორც სამეფო კარის წარმომადგენლები, ასევე თავადაზნაურობა და გლეხობაც.

ავტორი შენიშნავს: „აქამდე დამოუკიდებელი, მცირე თუ შედარებით მრავალრიცხოვანი მთის ხალხები, რომლებიც უმეტესად მომთაბარე ცხოვრებას ეწევიან, ნელ-ნელა და სულ უფრო მეტად ექცევიან რუსეთის მფარველობის ქვეშ. თუ მთავრობა შეძლებს მათ შორის მშვიდობიანი განწყობის შექმნას, ეს უკვე დიდი საქმე იქნება“ (4). როგორც ნაშრომიდან ჩანს, ავტორი საკმაოდ კარგად ერკვევა რუსეთის მიერ კავკასიის მთის ხალხების მიმართ წარმოებულ საქმიანობაში, რომ მათი ძალით დამორჩილება საკმაოდ ძნელია და ათასგვარი საშუალება უნდა გამოიყენონ, რათა მათ რუსეთის ქვეშევრდომობა აღიარონ.

წერილის ავტორი ცდილობს გაამართლოს კავკასიის ქვეყნებში რუსეთის მთავრობის მიერ გადადგმული ნაბიჯები. მეფის რუსეთი განმთავისუფლებელი მისიის აღმსრულებლად არის გამოყვანილი. იგი არ მალავს რუსეთის გეგმებს ამ რეგიონის სხვა ნაწილების მიმართაც: „რაც პეტრე I-ს არ გამოუვიდა მაშინდელი მდგომარეობის გამო, რასაც დიდი ეკატერინე განახორციელებდა მოულოდნელად რომ არ გარდაცვლილიყო, იმას აუცილებლად შეძლებს აღექვანდრე I. თუ ხელში ჩავიგდებთ სომხეთის ერთ ნაწილს და კასპიის ზღვის პორტებს, მაშინ სამყაროს ამ რეგიონში ვაჭრობა ახალ ეპოქაში შევა და მალე ისე აყვავდება, როგორც არასოდეს. ყველაზე უკეთესი კი ის არის, რომ რუსეთი ამ მხარეში გაფართოვდეს და თავისი ძალაუფლება უსაზღვროდ გააძლიეროს ისე, რომ ოდნავაც არ გაადვივოს ევროპული სახელმწიფოების ეჭვი“ (4).

1805 წელს იგივე ჟურნალის მერვე ნომერში გამოქვეყნებულია XIX საუკუნის რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს ერთ-ერთი ჩინოვნიკის ფონ ზასის ნაშრომი – „ისტორიულ-სტატისტიკური სიახლეები საქართველოს შესახებ“. საქართველოს მიმოხილვის გარდა, მასში ყურადღება კავკასიის სხვა ხალხებზეც არის გამახვილებული. ავტორი შენიშნავდა, რომ კავკასიის მთიანეთში სხვადასხვა ხალხი ცხოვრობს, რომლებიც ენით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, მაგრამ ცხოვრების წესში, რელიგიასა და ჩვეულებაში ბევრი რამ აქვთ საერთო.

სტატის ავტორი სვამს კითხვას: „მოიგო რუსეთმა რაიმე საქართველოს შეერთებით?“ მისი პასუხი ასეთია: „რუსეთმა უფრო მსხვერპლი გა-

იღო, ვიდრე სარგებელი ნახა. უცხო ქვეყანაში, რომელსაც არასახარბიელო მდგომარეობა ჰქონდა, ძნელი იყო ფეხის მოკიდება. რუსების ჯარებს მუდმივად უხდებოდათ შეტაკება ირგველივ მყოფ ხალხებთან, მათგან დაცინვის ატანა.“

ფონ ზასი მხარს უჭერდა რუსეთის მიერ გატარებულ პოლიტიკას კავკასიის რეგიონში. ის მკითხველს ისეთ შთაბეჭდილებას უქმნიდა, რომ კავკასიის რეგიონში ველური ხალხი ცხოვრობდა, რომელსაც ხსნის არანაირი შესაძლებლობა არ გააჩნდა: „ამ გაველურებულ ხალხებში ცივილიზაციის შეტანით, რაც ადვილად შესაძლებელია გარკვეული ზომების მიღებით, კაცობრიობა მოიგებდა და იმპერატორი ალექსანდრე I ყოველივე ამით სამარადისო ძეგლს დაიდგამდა, რომელიც მომავალ საუკუნეებშიც იარსებებდა“(5).

რა შეფასებებს აძლევენ ევროპელები რუსეთისა და კავკასიის ქვეყნების პოლიტიკურ ურთიერთობებს თანამედროვე ეტაპზე? ევროპული საზოგადოებრივი აზრი მეტად განსხვავებულია. ზოგი თვლის, რომ რეგიონში გეოპოლიტიკური მიწისძვრა მოხდა; ზოგი, რომ კავკასია მოსკოვს ხელიდან უსხლტება; ხშირად საუბრობენ იმის თაობაზეც, რომ პრინციპულად აუცილებელია კავკასიის ხალხების დარწმუნება იმაში, რომ რუსეთის პოლიტიკური პროცესების ჩარჩოებში მათ შეუძლიათ თავიანთი პრობლემების მშვიდობიანი გზით გადაწყვეტა.

2002 წლის აგვისტოში გერმანულ გაზეთში „Süddeutsche Zeitung“(6) თომას ავენარიუსის სტატია – „მოჩვენებითი სიმშვიდე ეშმაკისეულ ღვთის კუთხეში“ დაიბეჭდა. სტატიის ავტორმა 2002 წლის აგვისტოს დასაწყისში საქართველოში იმოგზაურა. მოგზაურობის მიზეზი რუსეთ-ჩეჩნეთს შორის მიმდინარე ომის ერთ-ერთი ინციდენტი გამხდარა, რომელიც პირდაპირ კავშირშია საქართველოსთან.

ავტორი მკითხველს რუსული სატელევიზიო საინფორმაციო გამოშვების შესახებ მოუთხრობს, რომელშიც ეს მოვლენები ყოფილა განხილული: „საქართველოში პატიოსანი, უბრალო ადამიანები უფრო გვეხმარებიან, ვიდრე იქაური მთავრობა!“ – ვლადიმერ პუტინის ეს სიტყვები პირქუშად გაისმა შორეულ კავკასიაში. რუსეთის პრეზიდენტის შემდეგ ტელევიზიამ პუტინის ჟარისკაცები აჩვენა, რომლებიც ჩეჩნეთის პიტალო კლდეებს შორის ამბოხებულებთან ბრძოლაში სისხლს ღვრიან. გენერლებმა რამდენიმე წარმატებაც გვახარეს: ზეიმობდნენ ბოლო დღეებში მეზობელი საქართველოდან რუსეთში შემოპარული ათობით ჩეჩენის მოკვლას. არავინ იცის, რამდენი ჩეჩენი გადმოვიდა საზღვარზე, შეიძლება რამდენიმე ასეული კაციც. პუტინის გმირი ერთი ქართველი მწყემსი გამოდგა, რომელმაც ჩეჩენი მეზობლები გასცა, რის შემდეგაც რუსული ვერტმფრენები მათ ასაყვანად დაიძრნენ. კრემლის შეფი მწყემსს სიმამაცის ორდენს დაჰპირდა: პოსტსაბჭოური ერთობა კრემლის შეფსა და ცხვრების მწყემსს საქართველოს მოქალაქეს შორის შედგა, თუნდაც მხო-

ლოდ ტელევიზიისათვის. მოსკოვში კი რადიკალურად განწყობილი ხალხი იმაზე აყვირდა, რომ სამხედროების დრო მოვიდა, რათა საბოლოოდ მოუარონ მზაკვარ ჩეჩნებს საზღვარს მიღმა კიდევ უფრო მზაკვრულ საქართველოში“(6).

ავტორი მკითხველს აცნობს, რომ რუსეთის პრეზიდენტის პირდაპირ ეთერში გადმოცემული კარგად გათვლილი გაბრაზების მიზეზი საქართველოში მდებარე პანკისის ხეობა გახდა, რომლის დაბურული ტყეები ყველაფერს ფარავს. იმასაც, რაც არაფერს უნდა დაინახოს: ახალგაზრდა შეიარაღებული მამაკაცებს, რომლებსაც ერთი სურვილი აქვთ – თავიანთი ქვეყნისათვის ბრძოლაში რაც შეიძლება მეტი რუსი მოკლან.

რას წარმოადგენს რუსეთისათვის და მისი პრეზიდენტისათვის პანკისის ხეობა? – ამ კითხვაზე გერმანელ ჟურნალისტს ასეთი პასუხი აქვს: „ვლადიმერ პუტინისათვის პანკისის ხეობა რაღაც ეშმაკისეულ ღვთის კუთხეს წარმოადგენს: ეს ხომ დაახლოებით 100 კვადრატული კილომეტრის სიდიდის სამოთხეა ისლამისტური ტერორისტებისთვის, ეშმაკისეული ადგილი მოღალატე მეზობელ სახელმწიფოში, საიდანაც ბოროტება რუსეთისაკენ იღვრება. აქედან იპარებიან ჩეჩენი ამბოხებულები რუსეთში, უსაფრდებიან და აფეთქებენ სამხედრო ბაზრებს.“

ჟურნალისტი აფიქსირებს რუსი გენერლების სამომავლო გეგმებს პანკისის ხეობის მიმართ: „რუსი გენერლები ამბობენ, რომ მხოლოდ რუსეთის პრეზიდენტის ბრძანებას ელოდებიან. ისინი მზად არიან „წარმატებით მოუარონ“ ჩეჩენ ამბოხებულებს საზღვარს მიღმა.“ რას გულისხმობენ მოსკოვის სამხედრო ხელმძღვანელები „წარმატებით მოვლაში“? – სვამს კითხვას თომას ავენარიუსი და თვითონვე პასუხობს: „მათ ეს ჩეჩენეთის ორ სისხლიან ომში დაგვანახეს. ის, რაც იქ ხდებოდა, გენოციდისაგან ცოტათი თუ განსხვავდება რამით.“

სტატიის ბოლოს თომას ავენარიუსი მეტად პრობლემურ კითხვას სვამს: „გამოინენს რუსეთის პრეზიდენტი ამდენ მოთმინებას მეზობელი საქართველოსადმი?“ ჟურნალისტი იქვე აცნობს მკითხველს ახალ ამბავს და ფაქტობრივად თავის დასმულ კითხვას პასუხს თვითონვე სცემს: „საქართველოს სუვერენიტეტის აშკარა დარღვევით რუსულმა თვითმფრინავმა გაფრთხილების მიზნით რამდენიმე დღის წინ პანკისი დაბომბა. მომხდართან დაკავშირებით მოსკოვმა ყოველგვარი პასუხისმგებლობა უარყო. რუსეთის მხარის თქმით, არც ერთი თვითმფრინავი საზღვარზე არ გადაფრენილა“.

დღესდღეობით წერტილი დაესვა არეულობასა და განუკითხაობას საქართველოს ამ კუთხეში, მაგრამ ურთიერთობებში მოსაწესრიგებელი ჯერ კიდევ ბევრია...

გაზეთი „The Economist“ (7) სარედაქციო სტატიაში 2002 წლის ოქტომბერში მოსკოვის თეატრში მომხდარ ტრაგედიას ეხება, როცა ჩეჩენმა ბოვეიკებმა 700-მდე მძევალი აიყვანეს. ამ ფაქტის ფონზე სტატიაში ზო-

გადად რუსეთ-ჩეჩნეთის ურთიერთობებია განხილული. აღნიშნულია, რომ რუსები ჩეჩნებს სისხლისმსმელ ბარბაროსებად თვლიან. ჩეჩნები კი ფიქრობენ, რომ რუსები ტირანები არიან. ისინი უკვე რამდენიმე საუკუნეა რუსეთის აგრესიას წინააღმდეგობას უწევენ. სტატიაში რუსეთ-ჩეჩნეთის ომის სხვადასხვა დეტალებზეცაა ყურადღება გამახვილებული: რუსი სამხედროები და ჩეჩენი ბოევიკები ამ ომში კარგ ფულს შოულობენ. ომი ყველასათვის ხელსაყრელია. სამშობლოში მცხოვრები ჩეჩნების ტრაგედია იმაში მდგომარეობს, რომ ვისაც შეუძლია მათ მშვიდობა მოუტანოს – ეს არ უნდა, ხოლო მათ, ვისაც ეს უნდათ – არ შეუძლიათ.

2003 წლის 25 ნოემბერს გერმანულ გაზეთში „Handelsblatt“ გამოქვეყნდა გეორგ ვაცლავეკის სტატია „გრძელი ხელით“ (8). წერილში 2003 წლის 23 ნოემბერს საქართველოში მომხდარი მოვლენებია შეფასებული. გაანალიზებულია რუსეთისა და ამერიკის როლი „ვარდების რევოლუციაში“. აღნიშნულია, რომ ამ ფაქტის შემდეგ ვლადიმერ პუტინმა კავკასიის რეგიონში რუსეთის გავლენის შესუსტება აღიარა და საქართველოს ახალ ხელისუფლებას ორ ქვეყანას შორის უკანასკნელ პერიოდში დაძაბული ურთიერთობებიდან ტრადიციული მეგობრობისაკენ დაბრუნება ურჩია. ჟურნალისტი აცნობს მკითხველს, რომ სინამდვილეში რუსეთს არცერთი შემთხვევა არ გაუშვია ხელიდან, რათა საქართველოში სიტუაციის დესტაბილიზაცია გამოეწვია და მისი დასავლეთის ბანაკში გადასვლა არ დაეშვა. მოსკოვი კარგავს თავის პოლიტიკურ და სამხედრო გავლენას, ხოლო ამერიკა კი თავის პოზიციებს კავკასიაში აძლიერებს. ამასთანავე, ოფიციალურად ვაშინგტონი და მოსკოვი როგორც პარტნიორები, ისე მოქმედებენ, თუმცა კულისებში მიმდინარეობს ბრძოლა გავლენის სფეროებისათვის. ფინანსურ ურთიერთობებში რუსეთი ნაკლებად მიმზიდველია, ვიდრე ამერიკა; მიუხედავად ამისა, რუსეთი თავის სამხრეთ ფლანგს ამერიკას ბრძოლის გარეშე არ დაუთმობს. საქართველოში რუსეთს თავისი გავლენის გასაძლიერებლად მარაგში რამოდენიმე ვარიანტი აქვს: გაღარიბებული ქვეყანა ენერგომატარებლების მიწოდებაზე თავის ძლიერ მეზობელზეა დამოკიდებული (8). ჟურნალისტის ანალიზი, შეფასებები და პროგნოზები ვფიქრობთ, რომ ობიექტურია.

2004 წლის ივნისში ჩეჩენი ტერორისტების ინგუშეთში შეჭრის ფაქტს განიხილავს ესპანური გაზეთ „ABC“. სტატიის სათაურია – „ცივი სისხლი კავკასიაში“ (9). სარედაქციო კომენტარებში აღნიშნულია, რომ „ინგუშეთის რესპუბლიკაში შეჭრით ჩეჩენმა სეპარატისტებმა სერიოზული დარტყმა მიაყენეს რუსეთის უშიშროების სამსახურს. მომხდარი თავდასხმა შეიძლება ჩაითვალოს ერთ-ერთ ყველაზე სახიფათო ოპერაციად, რომელიც კავკასიაში ჩატარდა რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ. ვლადიმერ პუტინს ნამდვილად აქვს აღელვების მიზეზი, რადგან ისლამისტებმა სწორედ იმ დროს მიაყენეს დარტყმა, როცა ჯერ კიდევ არ ჩამცხრალა წინა თვეს გროზნოში მომხდარი პრეზიდენტ აჰმად კადიროვის

მკვლევლობით გამოწვეული მდგომარეობა“. გაზეთი ყურადღებას აქცევს პუტინის რეაქციას და იშველიებს მის სიტყვებს: „...იპოვეთ და გაანადგურეთ თავდამსხმელები; ცოცხლად დარჩენილები სასამართლოს გადაეცით“. კომენტარებში სამართლიანად არის აღნიშნული, რომ არცერთი ცივილიზებული მმართველი არ უნდა გადავიდეს კანონიერების ზღვარს; ამ შემთხვევაში კი ყველაფერი ნათელი არ არის. მსოფლიოში შექმნილი ვითარებიდან გამომდინარე, არავინ შეეწინააღმდეგება პუტინს, „რომელმაც კიდევ უფრო გააღვივა კონფლიქტი კავკასიაში“(9).

2004 წლის სექტემბრის ბესლანის ტრაგედია ევროპის მასშტაბის განსაკუთრებული ყურადღების ცენტრში მოექცა. ამავე წლის 8 სექტემბერს ავსტრიული გაზეთი „Der Standart“ აქვეყნებს სტატიას სათაურით: „კავკასია: განგაშის ახალი სიგნალი მიწისძვრის ზონაში“ (10). ჟურნალისტი მარკუს ბერნატი აღნიშნავს, რომ „ბესლანში მძევალთა აყვანის კატასტროფულმა ფინალმა მიწისძვრის შემდეგ შოკის ტალღასავით გადაუარა კავკასიას. ტერორისტთა გაუგონარ სისასტიკეს და რუსეთის სახელმწიფო აპარატის უსუსურობას ისეთი შედეგი ჰქონდა, რომელმაც თბილისსა და ბაქომდე მიაღწია.“ გაზეთი ხაზს უსვამს, ქართული ტელეარხ „მზეს“ მიერ გავრცელებულ ინფორმაციას იმის შესახებ, რომ ტერორისტების მიერ გამოყენებული ერთ-ერთი სატვირთო მანქანა ე. წ. სამხრეთ ოსეთში გაატარეს. პუბლიკაციის ავტორის თქმით, საქართველოს ხელისუფლებისათვის დიდი მონაპოვარი იქნებოდა მცირეოდენი მინიშნეობაც კი ე. წ. სამხრეთ ოსებისა და ტერორისტთა რაზმებს შორის კავშირის შესახებ... განა თბილისი არ იყო თვეების განმავლობაში რომ ცდილობდა როკის გვირაბზე ორმხრივი კონტროლის დაწესებას?... ახალგაზრდა ქართველ რეფორმატორთა ძირითადი არგუმენტი იარაღისა და ნარკოტიკების კონტრაბანდა, უკონტროლო საზღვრის გადაკვეთა იყო. მათ სურთ ბოლო მოუღონ რუსეთის საზღვართან რუხი ზონების არსებობას და მყარი არგუმენტებით ასაბუთებენ, რომ თვით მოსკოვი უნდა ყოფილიყო დაინტერესებული ქვეყნის სამხრეთ ფლანგზე სტაბილური მდგომარეობის შენარჩუნებით.

ინგლისური გაზეთი „The Economist“(11) იხილავს 2005 წლის ოქტომბერში ქალაქ ნალჩიკზე ბოევიკების თავდასხმის ფაქტს, რომელსაც ნამდვილ კატასტროფას უწოდებს. გაზეთი ხაზს უსვამს, რომ პრეზიდენტი პუტინი საუბრობდა „ჩვენ“ და „მათ“ დანაკარგებზე, თუმცა თავდამსხმელებიც რუსეთის მოქალაქეები იყვნენ. პასუხისმგებლობა ნაწილობრივ რუსეთის ხელისუფლებას და კონკრეტულად ბატონ პუტინს ეკისრება სამი მიზეზის გამო: პირველი – რუსეთის უშიშროების ორგანოების მკაცრი და არაკანონიერი ქმედებები. ისინი კლავენ, იტაცებენ და აწამებენ ხალხს ჩეჩნეთსა და მთელ რეგიონში. პროვიცირებას უკეთებენ სისხლიან შურისძიებას და დაზარალებულთა ნათესავებს რადიკალიზმისაკენ უბიძგებენ; მეორე მიზეზი – კრემლის პოზიცია რეგიონებში ხელისუფლე-

ბის საკითხთან მიმართებაში. ჩრდილო კავკასიაში ისინი მხარს უჭერენ ლოიალურ, მაგრამ არაპოპულარულ ხელმძღვანელებს; მესამე მიზეზი – კორუფცია, რომელიც კავკასიაში უფროა გავრცელებული, ვიდრე მთელ რუსეთში და რომელსაც ბატონი პუტინი არ ებრძვის. გაზეთი აღნიშნავს, რომ საერთაშორისო თანამეგობრობამ დიდი ყურადღება უნდა დაუთმოს ამ რეგიონში არსებულ სიტუაციას. ცდა იმისა, რომ ძალით შეაკავოს რუსეთის იმპერიისგან გამოყოფის მოსურნე რეგიონი, მხოლოდ ახალ უბედურებას მოიტანს. შესაძლებელია მხოლოდ დემოკრატიული მეთოდები აღმოჩნდეს ეფექტური, თუკი ბატონი პუტინი მათ გამოყენებას მოინდომებს.

დასკვნის სახით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ კავკასიის სახელმწიფოების ევროპულ სტრუქტურებში ინტეგრაციამ დასავლური პრესა რუსეთისა და კავკასიის ქვეყნების ურთიერთობების განხილვის საკითხში უფროდია გახდა. მრავალი თეორიული შეფასებისა და მოსაზრებების განხილვის მიუხედავად კავკასია ჯერ კიდევ დუღს. თუ რა შედეგით დასრულდება თანამედროვე ეპოქაში რუსეთსა და კავკასიის ქვეყნებს შორის არსებული ურთიერთობები, ამას მომავალი გვიჩვენებს.

D. K a n d e l a k i, E. R e i s s n e r (Tbilisi)

**The opinion of European society about the relationship
of Russia and the Caucasian countries
today and yesterday**

The research of the issues of political relationship between Russia and the Caucasian countries has been popular for ages. Especially nowadays, when the governments of European countries, international organizations and mass media focus on the developing events between these countries.

How did the Europeans perceive and how do they estimate the political relationship between Russia and the Caucasian countries?

The information printed on the papers of European press in the 18th century increased the interest of the progressive European society. Plenty of newspapers and magazines watched political situation developing in the Caucasus in the 80-s of the 18th century. The magazine „**Historische Portfeuille zur Kenntniss der gegenwertigen und vergangenen Zeiten**“, which had been published in various cities like: Vienna, Breslow, Leifzig and Hamburg since 1782, informed readers about the historical current events of the past and present in various countries. The news about the Caucasus was printed in the columns: „Russia“ or „Turkey“.

The article „The Traqtire between Russian Empire and Georgia“ was published in the ninth number in 1784 (1). It is underlined that it represents the reliable translation of the text printed in Petersburg. The major 13th article and the sample of the oath of the King Erekle II is placed in the magazine. It is obvious even from this one publication that the Georgievsky Traqtire was the most important event of the period. This act suggested the new approach to the Caucasian problem.

News about current events of the northern Caucasus is placed in the tenth and eleventh numbers of the same magazine. It is stated that rebellious Tatars had a fierce offensive with local soldiers. Their disobedience was especially hard for Russian Empire, as far as only the best and the most faithful unit of soldiers could withhold those people and they demanded to be under continuing control. The Leks people and other Tatars attacked Russian units for the second time, but withdrew suffering losses. (2)

News about the wars waged by Russia to make the Caucasian peoples surrender, can be found in the next editions of newspapers: „Russian forces took advantage of the Tatar people in the Caucasus at the beginning of December. They attacked about 20000

Tatars and completely restored independence of Russian cordon. The unit of Tatars, consisting mostly of free Leks, sheltered in the mountains with much losses. The wild and brigand nature encouraged them against Russia. Especially, when this power is connected with war. "Supposedly, the attack of the Mtieli (mountain) peoples on Kizlari, led by Sheikh Mansur was meant in the note. The same information is given in the second note, which had been received from Petersburg: „In the absence of General Potiomkin in the Caucasus, local people rebelled all of a sudden. They were encouraged by a false-soothsayer living in a village near the Caspian Sea. Braveness and bayonets of Russian grenaders overcame all difficulties. After homicide of rebelled people there was peace again.“ (3)

It is true, that the magazine cannot show the depth of the current events developing in the Caucasus, but tries to inform reader, that the situation in this region is tense and the relationship between Russia and the north Caucasian countries is really complicated.

Political events developing in the Caucasus were reflected in the European periodicals of the 19th century. The diversity of historical events caused the increase of information.

The article „Notes from Georgia“ was printed in the first chapter of the magazine named „Constantinople and St.Petersburg“ published in Germany in 1805. It was based on the letter sent by an anonymous author from Tbilisi in August 22, 1804. The author is excited with the system of Russian government, which was said to protect people and property of Georgia. To say in his words, „Georgian dwellers united by Russian Kingdom are learning to appreciate the gratitude, which is to be under the government protecting the property and person, intending general kindness and does not consider it worth using forcing methods like Asian despots do“. In reality, when this publication was published, the situation in Georgia was just the opposite. Universal discontent was to be found in the country. Peasantry as well as the representatives of Royalty and the noblemen were discontented..

The author remarks: „So far independent, small or relatively numerous mountain peoples are gradually becoming under Russian protection. If the government manages to make peace between them it will be a great achievement“ (4). According to the survey the author is well acquainted with the activity conducted by the Russian Empire towards mountain peoples and that it's quite difficult to make them surrender and it needs thousands of means to admit Russian dependence.

The author tries to justify steps taken by Russian Empire towards the Caucasian countries. The Tzar Russia is seen as a performer of a mission of freeing the peoples. It does not conceal the plans of Russia towards other regions: „Alexander I will by all means achieve what Peter I couldn't manage owing to the current conditions and what Ekatherine would have done if not her sudden death. If we take over one part of Armenia and Caspian Sea ports, then the trade in this region will enter into a new epoch and will soon blossom as never. The best thing is that Russia extended and strengthened its power in the region without arising any doubt in Europe“ (4).

The article „Historical-political news about Georgia“ by Phon Sass, an official from the Ministry of Foreign Affairs of the 19th century Russia, was published in the eighth edition of the same magazine in 1805. In addition of the reviews about Georgia, other Caucasian peoples are also focused on. The author noted, that various peoples live in the mountains of the Caucasus, who differ from each other by language, but have a lot in common: in lifestyle, religion and costumes.

The author of the article asks a question: „Has Russia gained anything by joining Georgia?“ And his answer is as follows: „Russia has sacrificed much more than it profited. It was difficult to put down roots in a foreign country, where there was no stability. Russian forces permanently had to attack people around and bear their mocking.“

Phon Sass supported the policy led by Russia in the Caucasian region. He gave reader the impression, that wild people lived in the region of the Caucasus, who had no other way to survive: „By bringing civilization within these wild people, which is easy to achieve by taking some measures, the mankind would win and the emperor, Alexandre I, would set an eternal monument which would exist in the next centuries as well“ (5).

How do the Europeans estimate political relations between Russia and the Caucasian countries nowadays? The idea of European society is rather different. Some consider that geo-political earthquake has taken place in the region, some suppose that the Caucasus tries to get away from Moscow. It is also often said that it is principally necessary to assure the Caucasian peoples that they can solve problems by peaceful means within the frames of political processes.

The article „Seeming tranquility in the devil-like corner of God“ by Thomas Avenarius was published in German newspaper in August 2002. The author travelled in Georgia at the beginning of August 2002. The reason of this trip was an incident from the war between Russia and Chechnia, which is connected with Georgia in many ways.

The author retells about the news in which these problems had been discussed: „Honest, ordinary people help us more than local government in Georgia!“ – Putin’s angry words were heard in distant Caucasus. After his appearance, television showed Putin’s soldiers, fighting against insurgent people in Chechnian rocks. The generals delighted us with some success: they were celebrating killing tenth of Chechens having crossed Russia illegally. Nobody knows exactly how many Chechens crossed the border, some hundreds maybe. Putin’s hero appeared to be a Georgian shepherd who betrayed Chechen fighters, following this the helicopters came to detain them. The chief of the Kremlin promised the medal of braveness to the shepherd: Post Soviet unity between the Kremlin chief and Georgian citizen shepherd was achieved, it doesn’t matter even if only for television. Radicals began shouting that time has come for soldiers to take care of treacherous Chechens beyond the borders in even more treacherous Georgia“ (6).

The author informs reader that the reason of well-planned anger of Russian president became Pankisi Gorge, situated in Georgia, where dark forests cover everything. Even the things, which should not be seen: young, armed men, having only one desire –

to kill as many Russians in the war as possible.

What does Pankisi Gorge represent for Russia and its president? □ The answer to this question of a German journalist runs as follows: "Pankisi Gorge means some evil-like corner of God for Vladimir Putin: It is about 100 square kilometres Heaven for Islam terrorists, evil-like place in a traitor neighbour country, from where evil flows towards Russia. From here insurgent Chechens escape in Russia and bomb military molasses".

The journalist notes the future plans of Russian generals towards Pankisi Gorge: "Russian generals declare that they are only waiting for order of Russian President. They are ready to „take care of“ Chechen insurgents beyond borders successfully." What do the leaders of Russian military mean by saying „take care of successfully?“ – Thomas Avenariuos asks and gives answer himself: „They showed it to us in the bloody war of Chechnia. The things happening there resemble genocide."

At the end of the article Thomas Avenariuos asks a very problematic question: "Will Russian president be so patient towards Georgia?". The journalist informs reader about the news there and in fact, replies his question himself: „By obvious violation of Georgian sovereignty Russian planes bombed Pankisi Gorge a few days ago. Moscow disclaimed all responsibility connected with this issue. It announced that none of the planes flew beyond the borders."

Nowadays chaos and unfairness in this region of Georgia have come to an end, but there is a lot left to negotiate and solve...

In its editorial article, "The Economist" (7) refers to the tragedy, which took place at The Moscow Theatre in October 2002, when Chechen militants took about 700 hostages. On the background of this fact, relationship between Russia and Chechnia is discussed in this article. It is underlined that Russians consider Chechens to be blood-sucker barbarians. And Chechens believe Russians to be tyrans. They have been resisting Russian aggression already for a few centuries. Other details of Russia-Chechnia war are also focused on: Russian militants and Chechen guerillas raise money in this war. This war is propitious for everybody. The tragedy of the citizens living in their homeland is that nobody, who can bring them freedom, wants it and those, who want it, are not able to do it.

The article "Mit harter Hand" by Georg Votslavek was published in a German newspaper "Handelsblatt"(8) in November 25,2003. The events which happened in Georgia in November 23,2003 are estimated in it. The role of Russia and the US in „Velvet Revolution“ is also analyzed. It is noted that after this fact Vladimir Putin admitted that influence of Russia had diminished in the Caucasian region and advised Georgia to revert from tense relations to traditional friendship between these two countries. The journalist informs reader that in fact, Russia has not missed a single opportunity to cause destabilization of situation in Georgia and let it move to Western Camp. Moscow is losing its political and military influence and America is strengthening its positions in the Caucasus. Meanwhile, officially Washington and Moscow act as partners, but there is a fierce battle for the sphere of influence behind the curtains. Russia is

less attractive in financial relations than America; despite this fact, Russia will not hand over its Southern front to America without war. Russia has several alternatives in its storage to strengthen its influence in Georgia: impoverished country depends on its neighbour in getting energy(8). We consider the journalist's analyse, estimation and prognosis to be objective.

Spanish newspaper "ABC" discusses the fact, when Chechnian terrorists encroached in Ingusheti in June, 2004. The name of the article is "Cold blood in the Caucasus" (9). It is noted in editorial comments that „Chechen guerillas have seriously attacked Russian Security department. The assault may be considered as one of the most dangerous operations performed against Russian authority in the Caucasus. Vladimir Putin has really to worry about as islamists attacked exactly when the excitement caused by murder of the president Akhmad Kadirov in Grozno hadn't ceased yet. The newspaper pays attention to Putin's reaction and quotes his words: „...do find and destroy the assailants; those who survived to be handed to the court.“. It is fairly noted in the comments that no civilized ruler should exceed limits of justice; in this case some things are vague. According to the situation created in the world nobody will argue with Putin, „who even more deepened the conflict in the caucasus.”

Beslan tragedy of 2004 was of great interest to the European mass media. An Austrian newspaper "Der Standart" publishes an article „the Caucasus: a new signal of alarm in the zone of earthquake“ (10): Journalist Marcus Bernat remarks that „a disastrous final of taking hostages in Beslan was like a shock wave following the earthquake in the Caucasus. An incredible brutality of the terrorists and weakness of Russian state authority had such a result which reached Baqu and Tbilisi.“ The newspaper emphasizes the news spread by broadcasting TV company „Mze“ that one of the lorries was passed in the so-called South Ossetia. According to the author of the publication even a little hint about the connection between so-called south Ossetians and terrorist units would be a great achievement for Georgia... it was Tbilisi that was trying to establish two-sided control over Rocki tunnel, wasn't it?.. Young Georgian reformators' main argument was smuggled arms and drugs, crossing uncontrolled borders. They want to bring to an end the existense of grey zones and claim that Moscow itself should have been interested in maintaining stability in the south wing.

"The Economist" (11), an English newspaper discusses the fact, when Chechen insurgents assaulted the city of Nalchi, which is called a real catastrophe. The newspaper underlines that President Putin speaks about „our losses and theirs“, though the insurgents were citizens of Russia as well. Partly Russian government and namely Mister Putin are to take responsibility because of three reasons: the first – brutal and illegal activity of Russian security departments. They kill, kidnap and torture people in Chechnia and in the region. They provoke bloody revenge and stimulate the relatives of the injured to radicalism; the second reason: the attitude of The Kremlin towards the regions in respect of the governmental issue. In the North of the Caucasus they are support loyal but unpopular leaders; the third reason – corruption, widely spread more in the Caucasus than in Russia and which is not fought against by Mister Putin. The newspaper notes

that international commonwealth should pay more attention to the situation in this region. And the attempt to hold the region wishing to secede from Russian Empire by force, will only bring new disaster. Perhaps only democratic methods will turn out to be effective if Mr. Putin wants to use them.

In conclusion, we want to note that the integration of the Caucasus with European structures, discussing the relations between Russia and the Caucasian countries made the Western press more explicit. In spite of discussing plenty of theoretical estimations and ideas, the Caucasus is still seething. The future will show the results of the relations between Russia and the Caucasus in modern epoch.

Literature

Historisches Portefeuille zur Kenntniss der gegenwärtigen und vergangenen Zeiten“, 1784, N 9, S.266-277;

Historisches Portefeuille zur Kenntniss der gegenwärtigen und vergangenen Zeiten“, 1785, N10, S.534-535; N 11, S. 666-667; 1786, N 2, S.243; N3, S. 407-408.

Historisches Portefeuille zur Kenntniss der gegenwärtigen und vergangenen Zeiten“, 1786, N 2, S. 243; N 3, S. 407-408.

Notizen aus Georgien, in: Konstantinopel und St.Petersburg, hrsgb. von H.von Reimers und F. Murhard, 1805, Bd. 1, S.139-145.

Sass von, Historisch-statistische Neuigkeiten von Georgien, in: Konstantinopel und St. Petersburg, hrsgb. von H.von Reimers und F. Murhard, 1805, Bd. 2, Heft 8, S.353-398.

Süddeutsche Zeitung, N 179, 05.08.2002 – „Truegerische Ruhe in Satans Hergottswinkel“;

The Economist, 31.10.2002 – „The lost cause of the Caucasus“.

Handelsblatt, 12.06.2003 – „Mit harter Hand“.

ABC, 23.06.2004 – „Sangre Fria en el Caucaso“.

Der Standard, 08.09.2004 – „Neuer Alarm in der Bebenzone“.

The Economist, 21.10.2005 – „Russia and the Caucasus“.

Д. Канделаки, Е. Рейсснер (Тбилиси)

Европейское общественное мнение об отношениях России и стран Кавказа вчера и сегодня

Резюме

Исследование вопросов политических отношений России и стран Кавказа было актуально последние несколько столетий и остается таковым по сей день. На современном этапе политические события часто привлекают внимание правительств европейских стран, международных организаций и массовых информационных служб.

Как восприняли европейцы политические отношения России и стран Кавказа столетия назад и какую оценку дают они сейчас этим отношениям?

Статьи о странах Кавказа, появляющиеся на страницах европейской прессы XVIII века, вызывали интерес у европейского передового общества. За событиями 80-ых годов XVIII века следило множество газет и журналов. Так, журнал **«Historisches Portefeuille zur Kenntniss der gegenwärtigen und vergangenen Zeiten»** предоставлял информацию как о прошлых, так и о текущих исторических событиях в разных странах. Новости о Кавказе можно было найти в подглавах «Россия» или «Турция». Несмотря на то, что журнал не может постичь всей глубины происходящих на Кавказе событий, тем не менее, пытается сообщить читателям о сложной обстановке в регионе, о чрезвычайно напряженных отношениях России и народов Северного Кавказа.

Европейские периодические издания XIX века также отражают политические события на Кавказе. Количество сообщений возрастает, поскольку исторические события тоже становятся более разнообразными.

Какую оценку дают европейцы политическим отношениям России и кавказских стран на современном этапе? Европейское общественное мнение неоднородно. Одни считают, что в регионе произошло геополитическое землетрясение; другие – что Кавказ уходит из-под рук Москвы. Часто говорят и о том, что необходимо убедить кавказские народы в том, что в рамках российских политических процессов они смогут мирным путем решить свои проблемы.

В заключение указано, что интеграция кавказских стран в европейские структуры способствовала тому, что западная пресса стала более открыто обсуждать проблемы отношений России и Кавказа.

Невзирая на множество теоретических оценок и точек зрения, ситуация на Кавказе все еще накалена. Какими будут в итоге отношения между Россией и странами Кавказа в современном мире, покажет будущее.

ჟ. კვიციანი (თბილისი)

საქართველო და კავკასიის ცივილიზაცია
(თეორიულ-მეთოდოლოგიური პრობლემა)

დღეს კავკასიაში მიმდინარე სისტემურ ტრანსფორმაციული პროცესები პრობლემურ და მეტწილად სუბიექტურ ხასიათს ატარებს. აქ ახალი სოციუმის ჩამოყალიბებაში ნეგატიურ გავლენას ახდენს როგორც კომუნისტური აზროვნების ინერცია, ასევე საზოგადოებრივი მითითებების დომინირება პოლიტიკაში.

კავკასიის ტრანსფორმაციის გამოცდილება (სოციალიზმიდან კაპიტალიზმზე გადასვლა) გვიჩვენებს, რომ სოციალურ გარემოში მისი ბუნების საწინაარმდეგოდ რაიმეს კონსტრუირების მცდელობას, თუ ის არ პასუხობს ადგილობრივ კულტურულ-ცივილიზაციურ ფასეულობებს, დადებითი შედეგები არ მოაქვს. პირიქით, ყველაფერი ეს საზოგადოებაში წარმოქმნის კრიზისულ მოვლენებს, რომლებსაც, არცთუ ისე იშვიათად, ერთაშორისო კონფლიქტებამდე, ხალხთა გაუცხოებამდე და სხვა ნეგატიურ მოვლენებამდე მიყვავართ. ამიტომ რეგიონის ხალხების დაბრუნება განვითარების საკუთარ, ბუნებრივ კულტურულ-ცივილიზაციურ გზაზე (რომელიც ჰარმონიაშია თვითორგანიზებად სამერთიანობასთან „ბუნება-საზოგადოება-ადამიანი“), გამომდინარეობს თვითორგანიზების შინაგანი ლოგიკით სოციალურ გარემოში. ამ ამოცანის რეალიზება საშუალებას მოგვცემს აღვადგინოთ გაწყვეტილი მემკვიდრეობითობა ადრე, მე-18 – მე-19 საუკუნეებში არსებულსა და ამჟამინდელ საზოგადოებას შორის.

ზემოაღნიშნული ნეგატიური პროცესების გადალახვასა და ახალი ამოცანების რეალიზებაში საყურადღებო მნიშვნელობა აქვს მეთოდოლოგიურ არჩევანს. ამჟამად, მეთოდოლოგიური პლიურალიზმის პირობებში, ყველაზე პერსპექტიულს ცივილიზაციური თეორია წარმოადგენს (ო.შპენგლერი, კ.იასპერსი, ა.ტონიბი, პ.სოროკინი). ამ უკანასკნელის თანახმად, ერთიანი ზოგადსაკაცობრიო ცივილიზაცია შედგება გლობალური, რეგიონული და ლოკალური ცივილიზაციისაგან.

უკანასკნელ წლებში გავრცელება ჰპოვა ცივილიზაციის დეფინიციამ, როგორც „ერთ რეგიონში მცხოვრები ისტორიული ბედის მქონე ხალხების ერთიანობის, მათ შორის ხანგრძლივი და მჭიდრო კულტურული

ურთიერთმოქმედებისა და კულტურული გაცვლის საფუძველზე ჩამოყალიბებული ლოკალურმა ეთნოშორისმა ერთობამ“ (1). ამ შემთხვევაში კავკასია, როგორც მსგავსი ისტორიული წარსულის მქონე ერთიანი გეოგრაფიული და ეკონომიურ-კულტურული სივრცე, ლოკალურ-ცივილიზაციურ მოცემულობას წარმოადგენს. სამწუხაროდ, ბოლო ხანებამდე ასეთი მთლიანობა იგნორირებული იყო. ამასთან ერთად, უკანასკნელ წლებში რუსეთის საქართველოსა და სხვა ქვეყნების მეცნიერები სულ უფრო ხშირად საუბრობენ კავკასიის ცივილიზაციის არსებობაზე (2).

კავკასიაში საქართველოს, მისი ცენტრალური გეოგრაფიული მდებარეობის ძალით, კავკასიის ცივილიზაციის ჩამოყალიბებაში ისტორიული როლი მიეკუთვნება, რაც არქეოლოგიური, ანთროპოლოგიური, ლინგვისტური, ფოლკლორული და სხვა მასალებით დასტურდება. კავკასიის კულტურულ სივრცეში ჯერ კიდევ ანტიკურ პერიოდში განვითარდა სახელმწიფოებრიობა, კერძო საკუთრება, პოტესტარული (მაგრამ არასახელმწიფომდელი) საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ინსტიტუტები. ისინი უზრუნველყოფდნენ კავკასიის ქვეყნების სოციალურ-კულტურულ ცხოვრებას, სავაჭრო-კულტურულ ურთიერთკავშირს სხვა ცივილიზაციებთან. უნიკალურია კავკასიური კომუნიკაციური კულტურაც (სტუმართმოყვარეობა და მასთან დაკავშირებული სუფრა, ათალიყობა, ყონადობა, დამობილება და სხვა ზეეთნიკური და ეთნოსთაშორისი სახის ინსტიტუტები).

ყაბარდო-ბალყარეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი ხ.გ.თხაგაფსოვეი აღნიშნავს, რომ სწორედ კავკასიური კომუნიკაციური კულტურის საერთო სივრცის არსებობის გამო, რომელშიც იქმნება, კონსტრუირდება და იგება ურთიერთობის ნორმები და სცენარები, ურთიერთქმედებისა და ურთიერთაღიარების ქცევითი დისპოზიციის პროგრამები, ხდება კავკასიელის კავკასიელად ასოცირება და მისი თვითიდენტიფიცირება (მისი ეთნიკური კუთვნილების დამოუკიდებლად). თხაგაფსოვეისავე აზრით, კომუნიკაციური მოქმედების უნივერსალურობა და აქტივობა, რომელიც იმანენტურადაა დამახასიათებელი კავკასიური ეთნიკური კულტურებისადმი (კავკასიური ცივილიზაციისადმი), სამოქალაქო საზოგადოების განვითარებისა და დემოკრატიული მშენებლობის კულტურულ (კულტურულ-ცივილიზაციური) რესურსს წარმოადგენს“ (3).

სამწუხაროდ, კავკასიელებს არ ჰქონდათ საშუალება გამოეყენებინათ ასეთი რესურსი თავიანთი ქვეყნების დემოკრატიზაციისათვის. როგორც ისტორიამ გვაჩვენა, ინდუსტრიულ ცივილიზაციაში კავკასიის ხალხები „საკუთარ თავს არ ეკუთვნოდნენ“. ტრადიციული ძალების (თურქეთი, ირანი, რუსეთი) მიერ კავკასიის დასაუფლებლად მე-16 – მე-18 საუკუნეებში დაწყებული ბრძოლა მე-20-ში რუსეთის გამარჯვებითა და მთიელების დამოუკიდებლობის დაკარგვით დასრულდა.

ცარიზმის ბატონობის პირობებში საზოგადოების მოდერნიზაციამ იმპერიის განაპირა მხარეებში მოიცვა, მაგრამ ადგილობრივ, ეროვნულ

“ნიადაგზე” ის ვერ ვითარდებოდა. ვერ მოხდა გარედან შემოტანილი ტექნოლოგიების ადაპტირება ადგილობრივ ეთნოკულტურულ, ზნეობრივ-ეთიკურ ნორმებთან, კავკასიის ხალხთა ინტერესები და ეკონომიკური ამოცანები (წარმოების ადგილობრივი, ტრადიციული დარგების განვითარება) კი იგნორირებული იყო.

კავკასიაში საბჭოურად გატარებულმა მოდერნიზაციამ კიდევ უფრო გაამწვავა სიტუაცია საზოგადოების სოციო-კულტურულ და პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში. წინააღმდეგობრივი პროცესების შედეგად დაიშალა საბჭოთა კავშირი – „ხალხთა ურღვევი მეგობრობისა და ერთიანობის ბურჯი“, რამაც თავის მხრივ გამოიწვია სისხლიანი კონფლიქტები, მასობრივი მიგრაცია, კულტურული და ეკონომიკური დეზინტეგრაცია.

თანამედროვეობის გამოჩენილი მეცნიერების (დ. გრეი, დ. კოენი, ე. არატო და სხვები) აზრით, ამ შემთხვევაში სახეზეა არამარტო მოჩვენებითად მძლავრი ქვეყნის დაცემა და მისი მმართველი იდეოლოგიის – კომუნიზმის კრახი, არამედ ესაა აგრეთვე მარცხი მე-19 საუკუნის განათლებულობის ეპოქის უტოპიური იდეალებისა – თავისუფლებისა, თანასწორობისა, დემოკრატიისა, სოლიდარობისა და სამართლიანობისა, რომლებიც „უკანასკნელ დღეებს ითვლიან“.

ასეა თუ ისე, დღეს მსოფლიო ისეთი სამოქალაქო საზოგადოების ძიებაშია, რომელმაც უნდა უზრუნველყოს მოქალაქეთა ურთიერთობის ახალი, არაკლასობრივი ფორმები, ორიენტირებული სამართლებრივ საზოგადოებრივ ინსტიტუტებზე და ასოციაციებზე, გამოცალკეებულზე არამარტო სახელმწიფოსაგან, არამედ კაპიტალისტური საბაზრო ეკონომიკისაგანაც.

ზემოთ ნათქვამთან დაკავშირებით აუცილებელია ავღნიშნოთ პრინციპული განსხვავება ლიბერალურ სამოქალაქო საზოგადოებასა და პლიურალისტურს შორის. თუ პირველში უფლებათა ძირითად მატარებლად ინდივიდები არიან, პლიურალისტურში უფლებები და მოვალეობები უმთავრესად აღიარებულია საზოგადოებების მიმართ.

კავკასიის ტრადიციები ახლოსაა პლიურალისტურ სამოქალაქო საზოგადოებასთან. მისი ჩამოყალიბება კავკასიის ხალხებს საშუალებას მისცემს დაუბრუნდნენ თავის ისტორიულ, ტრადიციული განვითარების ნიადაგს.

თუმცა, სამწუხაროდ, როგორც უკვე ზემოთ ავღნიშნეთ, პოსტსაბჭოთა კავკასიაში პოლიტიკური ელიტა ხშირად „ნებაყოფლობით“ ბაძავს უცხოურ დემოკრატიას, ბრმად იღებს იქაურ გამოცდილებას და ამით თავისი ისტორიის სამწუხარო გაკვეთილების იგნორირებას ახდენს.

საქართველოსთვის, კავკასიის სხვა ქვეყნების მსგავსად, საჭიროა ეროვნული წარმოების შექმნა, გასაღების ბაზრების ჩამოყალიბება, საერთორეგიონული მნიშვნელობის საგანმანათლებლო, კულტურულ-ეკონომიკური პროექტებისა და პროგრამების შემუშავებას, რაც შეუძლებელია

რეგიონული ინტელექტუალური კოოპერაციისა და საწარმოო სპეციალიზაციის გარეშე. ბუნებრივია, ყველაფერი ეს, კავკასიის ცივილიზაციის არსებობის აღიარებასთან ერთად, გამოდგება ეკონომიკურ და იდეოლოგიურ ბაზად რეგიონში მშვიდობისა და თანამშრომლობისათვის.

ასეთი მიდგომები უკანასკნელ ხანებში საქართველოსა და სხვა რესპუბლიკებში სულ უფრო მეტ მხარდამჭერს იძენს. ამასთან ერთად, არსებობს სხვა თვალსაზრისიც: იმოწმებენ რა კავკაზოცენტრიზმს, ზოგიერთები მიიჩნევენ, რომ ინტეგრირება მხოლოდ სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებს (აზერბაიჯანი, საქართველო, სომხეთი) შორის უნდა მოხდეს, მეორენი ლაპარაკობენ კავკასიურ კულტურულ სივრცეზე და გულისხმობენ საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის მთიელების ერთობაზე; მესამენი აღნიშნავენ სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებისა და ჩრდილოეთ კავკასიის რესპუბლიკების ხალხთა ერთიანობას და ასე შემდეგ.

ვფიქრობთ, უპრიანი და უფრო საფუძვლიანი იქნება ვისაუბროთ მთელი კავკასიის ინტეგრაციაზე: ერთი მხრივ, მისი სამხრეთი ნაწილის ქვეყნების – აზერბაიჯანის, საქართველოს, სომხეთის და მეორე მხრივ, ჩრდილოეთი ნაწილის მდებარე რესპუბლიკების – ადიღეს, დაღესტანის, ინგუშეთის, ყაბარდო-ბალყარეთის, ყარაჩაი-ჩერქეზეთის, ჩრდილოეთ ოსეთ-ალანიის, ჩეჩნეთის, აგრეთვე კრასნოდარისა და სტავროპოლის მხარეებისა და დონის როსტოვის ოლქის ერთმანეთთან მჭიდრო ურთიერთობის განვითარების აუცილებლობაზე, რასაც მთლიანობაში ამჟამად არსებული სიტუაციაც ხელს უწყობს.

რეგიონის ერთ ნაწილს – ჩრდილოეთ კავკასიას “ზურგს” რუსეთი უმაგრებს, მეორეს – სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებს – მხარს უჭერს როგორც რუსეთი, ასევე ამერიკის შეერთებული შტატები და ევროპის თანამეგობრობა, რომელთა კეთილი ნება, კავკასიაში ახალი რუსეთის კონსტრუქციულ თანამშრომლობასთან ერთად, ხელს შეუწყობს “გაყინული” კონფლიქტების მოგვარებას, ეკონომიკის სტაგნაციიდან გამოსვლას, ინტეგრაციული პროცესების დაწყებას თავისუფალი ვაჭრობის ზონების, საბაჟო კავშირის, საერთო ბაზრის, ეკონომიკური კავშირისა და სავალუტო-ფინანსური სფეროების, კრედიტის საკითხთა სრული შეთანხმების დონეზე. მხოლოდ ასეთ მიდგომას შეუძლია გამოხატოს განვითარებული ქვეყნების ნამდვილად მშვიდობიანი, კეთილგანწყობილი ურთიერთობა კავკასიის მიმართ, დაეხმაროს მას, რათა ღირსეული ადგილი დაიკავოს მსოფლიო თანამეგობრობაში.

ლიტერატურა

- Культурология XX век. Энциклопедия, т. 2, СПб., 1998 с. 344
ჯ. კვიციანი. კავკასიის ცივილიზაცია პოსტსაბჭოურ ისტორიოგრაფიაში. თბ. 2007;
- Тхагапсоев Х. Г. Постижение Кавказа: новые ракурсы // Научная мысль Кавказа 2002, №2, с. 52-53
- Джон Грей, 1997, Поминки по просвещению, М., 2003; Джин Л. Коэн, Эндрю Арато, 1997, Гражданское общество и политическая теория М., 2003.

Дж. К в и ц и а н и (Тбилиси)

Грузия и кавказская цивилизация
(теоретико- методологическая проблема)

Сегодня на Кавказе системно-трансформационные процессы носят проблемный, во многом субъективный характер. Здесь на формирование нового социума негативно сказывается как инерция коммунистического мышления в обществе, так и доминирование линейно-монистических установок в политике.

Опыт кавказской трансформации (переход от социализма к капитализму) показывает, что попытки сконструировать в социальной среде нечто не отвечающее ее природе, местным культурно-цивилизационным ценностям, положительных результатов не приносят. Наоборот, все это порождает кризисные явления в обществе, которые нередко приводят к межнациональным конфликтам, отчуждению народов и т. п. Поэтому возвращение народов региона на свой естественный культурно-цивилизационный путь развития, гармонирующий с самоорганизующимся триединством «природа – общество – человек», исходит из внутренней логики самоорганизации в той или иной социальной среде. Реализация этой задачи позволит воссоздать прерванную преемственность между ранее существовавшим (XVIII-XIX вв.) и нынешним обществом.

В преодолении вышеотмеченных негативных процессов и реализации новых задач важное значение имеет методологический выбор. Ныне, в условиях методологического плюрализма, наиболее перспективным представляется цивилизационная теория (О. Шпенглер, К. Ясперс, А. Тойнби, П. Сорокин). Согласно последней, единая общечеловеческая цивилизация состоит из глобальной, региональной и локальной цивилизаций.

В последние годы получает распространение дефиниция цивилизации как «локальной межэтнической общности, формирующейся на основе единства исторической судьбы народов, проживающих в одном регионе, длительного и тесного культурного взаимодействия и культурного обмена между ними» (1).

В этом случае Кавказ, как единое географическое, экономическое, культурное пространство со схожим историческим прошлым, предстает как локально-цивилизационная данность. К сожалению, до недавнего времени такая целостность была игнорирована. Вместе с тем, в последние годы ученые России, Грузии и других стран все чаще говорят о существовании кавказской цивилизации (2).

На Кавказе Грузии, в силу ее центрального географического месторасположения, принадлежит историческая роль в формировании кавказской цивилизации, что подтверждается археологическими, антропологическими, лингвистическими, фольклорными и др. материалами. В культурном пространстве Кавказа еще в античную эпоху получили развитие государственность, частная собственность, потестарные (однако недогосударственные) общественно-политические институты. Они обеспечивали социально-культурную жизнь кавказских стран, торгово-культурные взаимосвязи с другими цивилизациями. Уникальна кавказская коммуникативная культура (гостеприимство и связанное с ним застолье (груз. «супра»), аталычество, куначество, побратимство и др. институты надэтнического и межэтнического порядка).

Профессор Кабардино-Балкарского госуниверситета Х.Г.Тхагапсоев отмечает, что на Кавказе именно с этим общим пространством коммуникативной культуры, в котором создаются, конструируются, выстраиваются нормы и сценарии общения, программы поведенческих диспозиций взаимопризнания и взаимодействия, ассоциирует и идентифицирует себя кавказец (независимо от этнической принадлежности). По его же мнению, «активность и универсальность коммуникативного действия, имманентно присущие кавказским этническим культурам (кавказской цивилизации) и являют собой культурный (культурно-цивилизационный) ресурс демократического строительства и развития гражданского общества» (3).

К сожалению, кавказцы не имели возможности применять такой ресурс для демократизации своих стран. Как показала история, в индустриальной цивилизации кавказские народы «сами себе не принадлежали». Борьба традиционных сил (Турция, Иран, Россия) за преобладание на Кавказе, начавшаяся с XVI в., в XIX в. закончилась победой России и потерей независимости горцев.

В условиях господства царизма модернизация общества охватила и окраины империи, однако на местной, национальной «почве» она не развивалась. Принесенные извне технологии не адаптировались с местными этнокультурными, нравственно-этическими нормами, а экономические задачи и интересы народов Кавказа (развитие местных, традиционных отраслей производства) игнорировались.

Модернизация по-советски еще больше обострила на Кавказе положение вещей в социокультурной, экономико-политической жизни общества. Итогом противоречивых процессов явился распад Советского Союза – «оплота нерушимого единства и дружбы народов», повлекший за собой кровавые конфликты, массовые миграции, культурную и экономическую дезинтеграцию.

По мнению видных ученых современности (Д. Грей, Д. Козн, Э. Арато др.), налицо не только падение казавшейся могущественной страны и ее правящей идеологии – коммунизма, но и крушение утопических идеалов эпохи Просвещения XIX в. – свободы, равенства, демократии, солидарности и справедливости, «доживающих последние дни».

Так или иначе, сегодня мир в поиске гражданского общества, которое обеспечило бы его гражданам новые, в целом неклассовые формы общения, ориентированные на правовые общественные институты, институты ассоциаций, обособленные не только от государства, но и от капиталистической рыночной экономики.

В связи с вышеизложенным необходимо отметить принципиальное различие между либеральным гражданским обществом и плюралистическим. Если в первом основными носителями прав являются индивиды, то в плюралистическом – права и обязанности признаются, главным образом, за сообществами.

Традиция Кавказа ближе к плюралистическому гражданскому обществу. Его построение даст возможность кавказским народам вернуться на исторически свою, традиционную почву развития.

Однако, к сожалению, как уже выше отмечалось, на постсоветском Кавказе политическая элита часто, уже «добровольно» копирует чужой опыт демократии, игнорируя тем самым печальные уроки своей истории.

Грузия, как и другие страны Кавказа, нуждается в создании национального производства, формировании рынков сбыта, выработке общих региональных образовательных, культурно-экономических проектов и программ, что немислимо без региональной интеллектуальной кооперации и производственной специализации. Естественно, все это, наряду с признанием существования кавказской цивилизации, послужит экономической и идеологической базой для мира и сотрудничества на Кавказе.

В последнее время такой подход в Грузии и других республиках нашего региона привлекает все больше сторонников. Однако есть и другие мнения. Ссылаясь на кавказоцентризм, некоторые считают, что следует интегрироваться только странам Южного Кавказа (Азербайджан, Армения, Грузия), другие говорят о кавказском культурном пространстве, подразумевая единство горцев Грузии и Северного Кавказа, третьи отмечают единство южнокавказских стран с народами республик Северного Кавказа и т. д.

Нам кажется обоснованным говорить об интеграции всего Кавказа (Азербайджан, Армения, Грузия) и Северного Кавказа (Адыгея, Дагестанская, Ингушская, Кабардино-Балкарская, Карачаево-Черкесская, Северо-Осетинская-Алания, Чеченская республики, Краснодарский, Ставропольский края и Ростовская область), чему способствует сложившаяся в целом современная ситуация.

За «спиной» одной части региона – Северного Кавказа – стоит Россия, другую часть – южнокавказские страны – поддерживают как Россия, так и США, и европейское сообщество, чья добрая воля, наряду с конструктивным сотрудничеством с новой Россией на Кавказе, позволит разрешить «замороженные» конфликты, вывести экономику из стагнации, начав интеграционные процессы на уровне создания зоны свободной торговли, таможенного союза, общего рынка, экономического союза и полного согласования валютной и фискальной сфер, кредита и т. д. Только такой подход призван выразить подлинно мирное, доброжелательное отношение развитых стран к Кавказу, помочь ему занять достойное место в мировом сообществе.

Литература

- Культурология XX век. Энциклопедия т. 2, СПб., 1998 с. 344
Квициани Дж. Кавказская цивилизация в постсоветской историографии Тб., 2007 (на груз.)
Тхагапсоев Х. Г. Постигание Кавказа: новые ракурсы // Научная мысль Кавказа 2002, №2, с. 52-53
Джон Грей, 1997, Поминки по просвещению, М., 2003; Джин Л. Коэн, Эндрю Арато, 1997, Гражданское общество и политическая теория М., 2003.

J. K v i t s i a n i (Tbilisi)

Georgia and Caucasian civilization

S u m m a r y

Today in Caucasus system-transformational processes carry problem-solving, subjective by nature in many. Here on formation of new society negatively affects both: inertia of the communist thinking in a society and domination of linearly-monistic installations in the politics.

The experience of the Caucasian transformation (from socialism to capitalism) shows, that attempts to construct something not adequating to its nature in social environment, local cultural-civilization values, do not bring positive results. On the contrary, all this generates the crisis phenomena in society, which quite often lead to interethnic conflicts, estranging the folk, etc. Therefore, returning of the folk to its region, its natural cultural-civilization way of the development, harmonizing with self-organizing triple-unity "nature – society - person", comes from internal logic of self-organization in social environment. The realization of this problem will allow reconstructing of the interrupted continuity between earlier existing (18th-19th centuries) and present society.

In overcoming of the above mentioned negative processes and realization of the new problems the great value has methodological choice. Nowadays, in conditions of methodological pluralism, the theory of civilization (O. Shpengler, K. Jaspers, A. Tojnbi, P. Sorokin) is represented to be the most perspective. According to the last, united universal civilization consists of global, regional and local civilizations.

At the last years gets spreading a definition to civilizations as "local inter-ethnic generality, forming on the basis of unity of historical destiny of folk, living in one region, long and close cultural interaction and cultural exchange between them" (1).

In this case Caucasus, as united geographical, economic, cultural space with the similar historical past, appears as local-civilization reality. Unfortunately, until recently such integrity has been ignored. At the same time, in the last years scientist of Russia,

Georgia and other countries more often speak about existence of the Caucasian civilization (2).

In Caucasus, Georgia, by virtue of its central geographical site, possesses a historical role in formation of the Caucasian civilization that proves to be true by archeological, anthropological, linguistic, folklore and other materials. In cultural space Caucasus as far back as antique epoch has got the statehood, a private property, potestary (however not quite governmental) public-political institutes have received their development. They provided a social-cultural life of Caucasian countries, trading-cultural interrelations with other civilization. The unique Caucasian communication culture (the hospitality and a feast, connected with it (Georgian "supra"), paternity, friendship (in Caucasus), sworn brotherhood and others institutes of the above ethnic and interethnic order).

The professor of Kabardino-Balkarian State University H.G.Thagapsoev marks, that in Caucasus with this general space of communicative culture in which norms and scripts the dialogue, the program of behavioral dispositions of mutual confession are created, designed, built and interactions, associates identifies itself Caucasian (regardless of ethnic accessories). In its opinion, «activity and universality of the communicative action, immanently inherent in the Caucasian ethnic culture (the Caucasian civilization) also shows cultural (cultural-civilization) a resource of democratic construction and development of a civil society» (3).

Unfortunately, Caucasians had no opportunity to use such resource for democratization of the countries. As the history has showed Caucasian people did not "belong to themselves" in the period of industrialization. The struggle of traditional forces (Turkey, Iran, Russian) for the possession of Caucasus (XVI, XIX centuries) finished with the victory of Russia and loss of independence of Caucasian.

In the conditions of "tsarizm reign" modernization of society included even far regions of empire but it did not develop on local, national "soil". Imported technologies from abroad did not adopt to the local ethno cultural, moral or ethical norms. As for economical tasks and interests of Caucasian people (development of local, traditional branches of production) were simply ignored.

Soviet modernization on Caucasus sharpened the things here even more, it concerned mainly the economical-political life of society. The result of clashing processes was the fall of Soviet Union "basis of unfailing union and friendship of people", which caused a lot bloody conflicts, mass migration cultural and economical disintegration.

Well known scholars of modernity (D. Grey, D. Kozn, E. Erabo, etc) assume that not only the independent and mighty country did fall but also the utopian ideas of XIX th century, ideals of freedom, equality, democracy, solidarity and honesty.

Whatever, nowadays world is in search of civil society which would offer citizens new, non classified forms of communication oriented on juridical social institutions backed not only by state but also by the trading economics of capitalism.

Taking into consideration the mentioned it should be noted that a difference between liberal civil society and plural one should be made. If in the first case the main maintainers of law are individuals, in plural one laws and duties are considered mainly as the case of co-societies.

Tradition of Caucasus is close to the plural civil society. Its construction gives opportunity to the people of Caucasus to return to its historical traditional soil of development.

But unfortunately on the post soviet Caucasus political elite often copies the experience of democracies of others and doing this ignores sad lessons of past. Georgia as well as other countries of Caucasus, needs to create national production, working out common regional educational, cultural and economical programs, which is impossible without regional cooperation and productive specialization. Naturally all of these together with accepting the idea about Caucasian civilization, will serve as economical and ideological basis for peace and cooperation on Caucasus.

The more and more attention is paid to this kind of ideas in Georgia and other republics of our region lately. But there are also some other opinions: some think that countries of south Caucasus (Azerbaijan, Armenia, Georgia) need to be integrated, others talk about Caucasian cultural space, meaning the unity of mountain people of Georgia and North Caucasus and at last third opinion considers the unity of South and North Caucasus peoples, as well.

We think that it is actual to speak about the integration of entire Caucasus: integration of South Caucasus (Azerbaijan, Armenia, Georgia) and North Caucasus (Adigea, Dagestan, Ingushetia, Kabardino-Balkaria, Karachaevo-Cherkesia, Alania, Chechnya, Krasnodar-Stabropol area and Rostov region) which is caused by the modern situation. Behind the one of the part of region is Russia (North Caucasus) and another part (south Caucasus) is supported as well as by Russia so by U.S.A. and European Union, whose good will allow to solve "frozen" conflicts, lead the economics forward by starting international processes on the level of creating free trade zone, custom union. Only this kind of work can bring us to peace and help the region become the deserved region of the world community.

Literature

Cultural science of XX century. The Encyclopedia v.2, SPb. 1998 p. 344 (in Russ.)

Kvitsiani J. The Caucasian civilization in Post Soviet historiography Tb., 2007 (in Georg.).

Tkhagapsoev H. G. Comprehension of Caucasus: new foreshortenings // the scientific idea of Caucasus 2002, №2, p.52-53 (in Russ.).

John Grey, 1997, Commemoration on education, M., 2003; Gin L.Cohen, Andrew Arato, 1997, the Civil Society and the Political Theory, M., 2003.

ბ. კ უ ტ ა ლ ა ძ ე, ბ. ჟ უ ჟ უ ნ ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

**სამხრეთ კავკასიის გეოპოლიტიკა – საუკუნის
ანალოგიები**
(წერილი პირველი)

სამხრეთ კავკასია რთული გეოკულტურის მქონე რეგიონია. მოკლედ რომ ვთქვათ, აქ ერთმანეთს ხვდება არა უბრალოდ ორი ქვეყნის ნაწილი, არამედ ორი – დასავლური და აღმოსავლური ცივილიზაცია ურთიერთწინააღმდეგობრივი იდეოლოგიითა და მსოფლხედვით აღჭურვილი. ევროპისა და აზიის ეს ვიწრო ყელი საუკუნეთა მანძილზე მნიშვნელოვან საომარ-პოლიტიკურ პირისპირობათა არენად რჩებოდა, ვიდრე XIX საუკუნის დასაწყისიდან რუსთა განუყოფელ ბატონობაზე დაფუძნებული თითქმის საუკუნოვანი კულტურულ-პოლიტიკური „სიმშვიდე“ არ დასადგურდა.

პირველმა მსოფლიო ომმა კიდევ ერთხელ წარმოაჩინა სამხრეთ კავკასიის უაღრესი გეოსტრატეგიული მნიშვნელობა, რაც, სხვათა შორის, კარგად დაინახა და შეაფასა გერმანული გეოპოლიტიკის კლასიკოსმა კარლ შაუსპოფერმა¹. მსოფლიო ომმა სათავე ახალ გეოპოლიტიკურ რეალობას დაუდო, შეპირობებულს ომის მონაწილე სუბიექტთა სამხედრო-პოლიტიკური სტრატეგიით, საომარ ოპერაციათა მსვლელობითა და რეგიონის ერთნაპოლიტიკურ ერთეულთა ამბიციით.

ომის მსვლელობაში ნათლად გამოიკვეთა დაპირისპირებული სამხედრო-პოლიტიკური ბლოკების პოლიტიკური და ეკონომიკური ინტერესები:

ომის დასაწყისიდანვე პოლიტიკურად გააქტიურდნენ ირანი და, განსაკუთრებით, ოსმალეთი. თუმცა უნდა ითქვას, რომ ირანი უკვე აღარ წარმოადგენდა ანგარიშგასაწევ სამხედრო-პოლიტიკურ ძალას. თურქეთი კი რუსეთის პოლიტიკური და ეკონომიკური სივრცის ამ ნაწილზე თავის „ისტორიულ“ უფლებებს იხსენებს და თავის პოლიტიკურ ამბიციასაც ნათლად გამოხატავს². რუსეთის ბალკანური პოლიტიკის საპასუხოდ თურ-

¹ *Хаусхофер К.* Границы в их географическом и политическом значении. В кн.: О геополитике. Работы разных лет. М. 2001. (იგივეს იტყვის მოკვიანებით ს. პანტიტონიც).

² XX საუკუნის I მეოთხედში ოსმალეთის იმპერიასთან და შემდეგ ათა თურქის სახელმწიფოსთან საქართველოს ურთიერთობის შესახებ დაწერ. იხ. ო. გიგინეიშვილის, მ. სვანიძისა და სხვათა შრომები.

ქეთმა მთელი კავკასიის და ყირიმის ისლამიზაციისა და გაერთიანების ძველი გეგმა წამოსწია. თურქთა ასეთ გააქტიურებას მოკავშირე გერმანიის პოლიტიკური და სამხედრო მხარდაჭერა უბამდა მხარს.

კავკასიაში რამდენადმე მნიშვნელოვან სამხედრო ოპერაციებს ადგილი არ ჰქონია. რუსეთის არმიამ შეძლო თურქეთის შემოტევების მოგერიება და საომარი ოპერაციების თვითონ თურქეთის სიღრმეში გადაიტანა, რამაც ისევ უეჭველი გახადა მისი პოლიტიკური წონა და გავლენა რეგიონში.

თებერვლის რევოლუციისა და ოქტომბრის სახელმწიფო გადატრიალების შემდეგ კავკასიის გეოპოლიტიკური სიტუაცია შეიცვალა. ნაციონალურ-პოლიტიკურ მოძრაობის აღზევებამ აქ ეროვნული სახელმწიფოების წარმოშობაც განაპირობა.

საზგასმით აღვნიშნავთ, რომ სამხრეთ კავკასიის მიმართ დამოკიდებულების თვალსაზრისით ხელისუფლებას დაპატრონებული ბოლშევიკები და მათი შეურიგებელი პოლიტიკური ოპოზიცია ერთგვაროვანი იყო. წითელი ხელისუფლება მსოფლიო პროლეტარული რევოლუციის, ხოლო „თეთრი“ მოხალისენი „ერთიანი და განუყოფელი რუსეთის“ ლოზუნგის ქვეშ ცდილობდნენ იმპერიის ტერიტორიის აღდგენას. „თეთრთა“ ასეთი პოზიცია ბოლშევიკების წისკვილზე ასხამდა წყალს, კარგავდა რა სამხრეთ კავკასიის ახალშექმნილ სახელმწიფოთა სახით პოლიტიკურ და სამხედრო მოკავშირეებს, მაშინ როცა დასავლურ სახელმწიფოთა პოლიტიკური განწყობა ცვალებადი იყო.

თბილისი სამხრეთ კავკასიის უმთავრესი საკონტროლო პუნქტია, მისი ფლობა დასავლეთ-აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთ-სამხრეთის მაგისტრალების ჭერას უზრუნველყოფს. ბაქოს საოცნებო ნავთობი თბილისის გარეშე დასავლეთისთვის ყოველთვის შორეულ ოცნებად დარჩება – აი მთავარი პოლიტიკური იდეა, რომელიც მსოფლიო ომმა გამოკვეთა და რომელიც სათანადოდ გაიცნობიერა კიდევ ევროპამ.

უნდა ვთქვათ, ომის დასაწყისისთვის რუსეთის ნავთობობმოპოვების 80 და მეტი პროცენტი, ხოლო მსოფლიოს კი 15 პროცენტი ბაქოს ნავთობსაბადოებზე მოდიოდა. რუსეთი არც „წითელი“ და არც „თეთრი“ არ აპირებდა ხელიდან გაეშვა გეოპოლიტიკური და ეკონომიკური ძლიერების ეს მნიშვნელოვანი ბერკეტი. როგორც რუსეთისათვის, ისე დასავლური სახელმწიფოებისათვის განსაკუთრებით მიმზიდველი ამ მხრივ ბაქო-ბათუმის 1907 წელს დასრულებული ნავთობსადენი იყო. შესაბამისად გამოიკვეთა სტრატეგიული პუნქტები – ბათუმი და ბაქო, მათი შემაერთებელი ნავთობსადენი. ეპოქის გეოპოლიტიკური პროცესები სწორედ ამ მნიშვნელოვანი ფაქტორით იყო განპირობებული. კვლავ და კვლავ გავიმეორებთ, ბათუმი სასურველი და საჭირო შეიქნა დასავლეთისათვის ისევე, როგორც კავკასიის „შავი მარგალიტი“. სწორედ ამით განისაზღვრა დაპირისპირებულ მხარეების კავკასიური პოლიტიკა. რუსეთი, ინგლისი, გერ-

მანია და თურქეთი – კავკასიაში გადაიხლართა ამ სახელმწიფოთა პოლიტიკური და ეკონომიკური ინტერესები¹.

მსოფლიო ომის მიწურულისათვის რუსეთი დროებით, მაგრამ მაინც, აღარ წარმოადგენდა აქ პოლიტიკურ მოთამაშეს. თუმცა საბჭოთა რუსეთი სულაც არ აპირებდა თავის გეგმებზე უარის თქმას. აქ საჭიროდ მიგვაჩნია შევნიშნოთ, რომ დასავლეთის სახელმწიფოებმა თავის დროზე სწორად ვერ შეაფასეს რუსეთის წინსვლის შესაძლო შედეგები კავკასიის რეგიონში. ყირიმის ომმა კარგად აჩვენა მათი პოლიტიკური შეცდომა, მაგრამ XIX საუკუნეში ამ შეცდომის გამოსწორების პერსპექტივა არ ჩანდა, ან, უფრო ზუსტი იქნება თუ ვიტყვით, ვერც ერთი მეტნაკლებად მნიშვნელოვანი შანსი დასავლეთმა, მათ შორის ინგლისმაც ვერ გამოიყენა.

ახლად შექმნილი პოლიტიკური და სამხედრო სიტუაცია იძლეოდა საშუალებას რუსეთი კავკასიიდან და ევროპა-აზიის მაგისტრალიდან მოეწვიტათ. ინგლისის პოლიტიკური წრეების ასეთი განწყობა გამოსჭვივის ლორდ კერზონის განცხადებაში: «Будущее Великобритании будет решаться не в Европе, на континенте, куда пришли наши первые эмигранты и куда потомки вернулись уже как завоеватели, ... Туркестан, Афганистан, Каспий, Персия лишь часть шахматной доски, где ведется игра за мировое господство»².

გააქტიურდა ინგლისის პოლიტიკა და მისი ავტორიტეტი ომის მიწურულისათვის საგრძნობლად გაიზარდა³. ინგლისის პოზიციებს გერმანიასა და თურქეთს შორის არსებული შეურიგებელი წინააღმდეგობანი განამტკიცებდა, რომელიც მალე თვალსაჩინო გახდა. თურქეთის მმართველ წრეებს პანთურქული ისლამისტური სახელმწიფოს – დიდი თურანის შექმნის იდეა რეალიზებულად მიაჩნდათ. მათ მოკავშირე გერმანე-

¹ ზ. ავალიშვილი. საქართველოს დამოუკიდებლობა. პარიზი. 1928; ა. მენთეშაშვილი. საქართველოს დამოუკიდებელი რესპუბლიკების საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია 1918-1921 წლებში. ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები. ტ. 2. თბ. 1998; ვ. გურული. საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ორიენტაცია (1917 წლის მარტი-1918 წლის მაისი). // ქართული დიპლომატია. წელიწადეული. ტ. 9. თბ. 2002...

² ციტირებულია ნაშრომიდან: *Михайлов Я.Л.* К вопросу о подготовке английской интервенции в Азербайджане в 1918 году // Известия АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1979. № 2. Стр. 31.

მსგავსი გეგმები აღრეც მუშავებულა. იხ.: გ. იობაშვილი. საქართველო ინგლისის დაზვერვისა და დიპლომატიის გეგმებში XIX საუკუნის 30-50-იან წლებში // ქართული დიპლომატია. წელიწადეული. ტ. 6. თბ. 1999.

კერზონის ამბიციურ, მაგრამ ჩვენი აზრით, სავსებით რეალისტურ გეგმას მოწინააღმდეგენიც გამოუჩნდნენ. მაგ. 1918 წლის დეკემბერში ლიბერალი მონტეგიუ აღნიშნავდა: «В том, что касается обороны Индии, мне не кажется необходимым для нас думать о Кавказе. Я считаю, что этот район полностью находится вне наших интересов» (*Лавров С.В.* Борьба в политических кругах Великобритании вокруг англо-советских переговоров 1920—1921 годов // Вопросы истории. 1977. № 6. Стр. 74).

³ რ. ცუხიშვილი. ინგლის-საქართველოს ურთიერთობა 1918-1921 წლებში. თბ. 1995.

ლებს კი, რომლებსაც თურქეთი ინგლისის წინააღმდეგ ესაჭიროებოდათ, ასეთი ამბიციური ჩანაფიქრი თურქებისა არაფრად ეპიტნავებოდათ. გენერალ ლუდენდორფის თქმით: «В Северной Персии турки могли иметь превосходство над англичанами... Но Энвер и турецкое правительство больше думали о своих панисламистских целях на Кавказе, чем о войне с Англией»¹.

აღსანიშნავია, რომ კერზონმა თავისი კავკასიური გეგმა ინდოეთში ინგლისის პოლიტიკას მიაბა და დაბეჯითებით მიუთითა კავკასიის საკვანძო პუნქტების ბათუმისა და ბაქოს მნიშვნელობა (*ინტერესმოკლებული არაა ვიცოდეთ, რომ ბაქოს ნავთობმრეწველობის კასპიტაღდაბანდებათა 60 % ამ ხანებში ინგლისის წილად მოდიოდა*). ნავთობი, ინდუსტრიული ეპოქის, უძირითადესი რესურსია, რაც, ცხადია, ლონდონის ოფიციალურ კონცეფციაში აისახა. ბათუმი და ბაქო, ბაქო-ნავთობის ნავთობსადენი იქცა ინგლისელთა უმთავრეს პოლიტიკურ და სამხედრო ზრუნვის ობიექტებად ყველა ეს ღონისძიება კი ძირითადად ამერიკის მზარდი ეკონომიკისა და კონტინენტზე მისი პოლიტიკური გავლენის წინააღმდეგ იყო მიმართული. 1918 წლისათვის სამხრეთ კავკასიაში ინგლისელთა პოლიტიკური და სამხედრო უპირატესობა შეუდარებელი იყო. ერთ-ერთი ინგლისური ნავთობკომპანიის „ბიბი-ეიბატის“ წარმომადგენელი ჰერბერტ ილდენი წერდა: „ბრიტანული ჯარები გამოჩნდნენ კავკასიაში ბათუმიდან-შავ ზღვაზე ბაქომდე-კასპიის ზღვაზე და ვლადიკავკაზიდან ტვილისამდე... ბრიტანეთის მთავრობას მიეცა ბრწყინვალე შემთხვევა იქონიოს გავლენა ნავთობის უდიდეს მოპოვებაზე გროზნოში, ბაქოსა და კასპიისმიდმა ტერიტორიებზე ნავთობის უდიდეს მოპოვებაზე“². კერზონის ჩანაფიქრი – შეექმნა უზარმაზარი სანავთობო – სანედლეულო ზონა – „ეგვიპტიდან ბირმამდე და კავკასიიდან სპარსეთის ყურემდე“ – საპირისპიროდ მასშტაბურად მზარდი ამერიკული სანავთობო იმპერიისა, რომელიც სულ უფრო მეტ ინტერესს ამჟღავნებდა კონტინენტური პოლიტიკისა და ეკონომიკის მიმართ³.

ხაზგასასმელია, რომ ამერიკის პოლიტიკური და დიპლომატიური მხერა პირველად ამ ომის დროს მისწვდა კავკასიას და მის ენერგორესურსებს.

1919 წელს ამერიკელები თვლიდნენ, რომ კავკასიაში „ძლიერი ხელი“ იყო საჭირო და მზად იყვნენ ამ მიმართულებით ქმედითი ნაბიჯებიც გადაედგათ. 1919 წელს პარიზის კონფერენციამ საჭიროდ მიიჩნია სამხრეთ კავკასიაზე ამერიკის უფლებამოსილების გავრცობა. წამოყენებული იქნა კიდევ პროექტი ნახევანში ამერიკის საგენერალ-გუბერნატორს დაარსებისა.

¹ *Людendorф Э.* Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг. Т. 2. М. 1924. Стр. 187.

² *Financial News*, 24 December 1918.

³ *Бузынина Н.К., Виноградов К.Б.* Лорд Керзон // Новая и новейшая история. 1973. № 5.

ვინ იცის როგორ წარიმართებოდა კავკასიის შემდგომი გეოპოლიტიკური ცხოვრება ამ პროექტის განხორციელების შემთხვევაში, მაგრამ, როგორც ზემოთ ვთქვით, ამერიკის მისწრაფებებს ძირითადად ინგლის-საფრანგეთის წინააღმდეგობის გამო განხორციელება არ ეწერა.

ერთ-ერთი მთავარი პოლიტიკური სუბიექტი რეგიონში გერმანია იყო. მათ, რასაკვირველია, საკუთარი, შორს გამიზნული გეგმები ამოძრავებდათ. მათთვის კავკასია რესურსებისა და გეოპოლიტიკური კონტროლის თვალსაზრისით მეტად მომხიბლავი რეგიონი იყო. გერმანიაში უკვე ფიქრობდნენ მსოფლიო ომში რუსეთის დამარცხების შემდეგ საქართველოს ქრისტიანული სახელმწიფოს შექმნა-აღორძინებაზე ბუფერული, ნეიტრალური მუსლიმური სახელმწიფოების ზოლით. გერმანელებს შესაძლებლად ესახებოდათ თურქთა მეოხებით შეეკვეცათ „ერთიანი და განუყოფელი“ რუსეთის პოლიტიკური რუკა და ამოეკვეთათ იქიდან კავკასიის რეგიონი. გერმანული სტრატეგიული სარკინიგზო პროექტი – ბაღდადი-ჰამადანი-თეირანი – კავკასიას უმნიშვნელოვანეს საკვანძო პუნქტად მოიაზრებდა¹.

გერმანიის პოზიციები განსაკუთრებით ბრესტ-ლიტოვსკის ზავის შემდეგ განმტკიცდა. უ. ჩერჩილი აღნიშნავდა, რომ «...отныне германские армии... смогут пользоваться житницами Украины и Сибири, нефтью Каспийского побережья и всеми вообще ресурсами огромной страны»².

გერმანიის ჯარის შესვლამ კავკასიაში, ლუდენდორფის სიტყვით, გერმანიას მისცა საშუალება, «независимо от Турции, добраться до кавказского сырья и приобрести влияние на эксплуатацию дороги, идущей через Тифлис. Эта железная дорога имела огромное значение для ведения войны в Северной Персии, и эксплуатация ее под германским контролем была бы более успешна, чем при турецком содействии. Наконец, мы должны были попытаться усилиться грузинскими войсками, которые могли быть использованы против Англии»³. გერმანული პოლიტიკური გეგმა არც ბაქოსა და ანკარის დაახლოებას ითვალისწინებდა, რაც მალევე აშკარა შეიქნა და ამას აღუდგა კიდევ წინ. გერმანია ესწრაფოდა რაც შეიძლება მალე თვით დაუფლებოდა ბათუმს, თბილისი – ბაქოს რკინიგზას და ბაქოს ნავთობრესურსებს⁴. ასეთი პროექტის განხორციელების შემთხვევაში ირანისკენაც გზა გაეხსნებოდა

¹ История Азербайджана в трех томах. Т. 2. Баку. 1960. Стр. 741.

გერმანიასთან საქართველოს ურთიერთობის შესახებ იხ.: *Питиа Г.* Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. М. 1978; დ. პაიჭაძე. საქართველოს პირველი რესპუბლიკის დაარსების პოლიტიკურ-დიპლომატიური წინამძღვრები// ქართული დიპლომატია. წელიწადი. ტ. 7. თბ. 2000; რ. დაუშვილი. გრაფი უელენბურგი ქართულ პოლიტიკაში// ქართული დიპლომატია. წელიწადი. ტ. 10. თბ. 2003...

² *Черчилль У.* Мировой кризис. М. - Л. 1932. Стр. 50.

³ *Людендорф Э.* Указ. соч. Стр. 188.

⁴ *Там же.*

გერმანულ პოლიტიკას. ამდენად, გერმანიის პოლიტიკურ მიზანდასახულობაში შედიოდა სამხრეთ კავკასიაში ნაციონალური სახელმწიფოების ორგანიზება ისე და ისე თურქული გავლენის შესასუსტებლად (ცნობილი ფაქტია – აზერბაიჯანისა და თურქეთის ერთობლივი მუსლიმური არმია შეიქმნა ნური ფაშას მეთავეობით). გერმანიის დამარცხებამ პირველ მსოფლიო ომში, პირველ ყოვლისა რეგიონიდან მისი გახვლა და განსაკუთრებით ინგლისის გააქტიურება გამოიწვია.

უკვე ვთქვით, დიდი ბრიტანეთისათვის ბათუმი მთავარ სამხედრო-საზღვაო ბაზად განიხილებოდა, რომელიც ნავთობის ექსპორტის უმნიშვნელოვანესი ტერმინალი იყო¹. კავკასია – კასპიის რეგიონში ინგლისის გამაგრება, როგორც ვთქვით, საკმაოდ რეალური ჩანდა. სამხრეთ კავკასია უმნიშვნელოვანესი რგოლი იყო ამ გიგანტურ ჯაჭვში, რომლის ორგანიზებასაც ცდილობდა ანტანტა ე. წ. „სანიტარული კორდონის“ სახით: ბალტიისპირეთი – შავი ზღვა – კავკასია – შუა აზია.

ისტორიის ბედისწერით, 1919 წლისათვის ინგლისელებმა დატოვეს რეგიონი, რაც სხვადასხვა ფაქტორით იყო გამოწვეული: 1) ინგლისი კოლონიებში ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობამ მოიცვა, რასაც განუზომელი მატერიალური და სამხედრო რესურსები ესაჭიროებოდა; 2) ამავე დროს თვითონ ინგლისში განვითარდა და გაძლიერდა სოციალურ – პოლიტიკური მოძრაობა – „ხელები შორს საბჭოთა რუსეთისაგან“. ამას ემატებოდა წარუმატებელი საომარი ოპერაციებით გამოწვეული განწყობა ინგლისის მოსახლეობისა, მაგრამ ეს ცალკე საკითხია.

გაძლიერებული საბჭოთა რუსეთი უკვე იმპერიის ტერიტორიულ მემკვიდრეობაზე აცხადებს სერიოზულ პრეტენზიას. მისი არქიტექტორი ვლადიმერ ლენინი ამერიკის წითელი ჯვრის მისიის ხელმძღვანელთან პოლკოვნიკ რობინსონთან საუბრისას განაცხადებს: «В чем экономическое значение Баку для Российской Советской Республики? Это – нефть, свет, энергия»². რასაკვირველია საბჭოთა ეკონომიკის ხსნა კოლაფსისაგან ენერგორესურსებზე იყო დამოკიდებული, მაგრამ არანაკლები იყო სამხრეთი კავკასია, როგორც მნიშვნელოვანი პოლიტიკურ-ეკონომიკური და სამხედრო პლაცდარმი, როგორც დასავლეთის, ისე აღმოსავლეთის წინაშე.

წითელი ჯარების შესვლა სამხრეთ კავკასიაში მთლიანად ცვლის აქ გეოპოლიტიკურ სიტუაციას. განსაკუთრებული დარტყმა ინგლისის პოლიტიკამ იწვნია არა მხოლოდ კონკრეტულად რეგიონში, არამედ ახლო და შუა აღმოსავლეთში ზოგადად. ინგლისი ცდილობს, როგორმე შეინარ-

¹ უ. ჩერჩილი აღნიშნავდა, რომ «Британские войска высадились в Батуми и быстро заняли Кавказскую железную дорогу от Черного моря до Каспийского, другими словами, до Баку. Они организовали флотилию судов, которая вскоре обеспечила им превосходство на Каспийском море. Британские войска оказались обладателями одной из самых больших стратегических линий в мире» (*Черчилль У.* Указ. соч. Стр. 105).

² Правда, 21 апреля 1989.

ჩუნოს კონტროლი ბაქოსა და ბათუმზე, მაგრამ უშედეგოდ¹. «Англичане, – сообщало французское радио в январе 1920 года, – лихорадочно завершают приготовления к посадке на суда десятков тысяч солдат для отправки на Кавказ. Между англичанами и большевиками происходит бег взапуски – кто скорее достигнет железной дороги Батум – Тифлис – Баку... Никто другой так жизненно не заинтересован в закрытии доступа на Кавказ, как англичане.. Приз, к которому стремятся англичане, – это крупный нефтяной центр Баку².

ლენინის რუსეთისა და ქემალ ფაშას თურქეთის ყველასათვის მოულოდნელმა დაახლოებამ ყველაფერი თავდაყირა დააყენა. საგულისხმოა ქემალ ათათურქის 1920 წლის აპრილის წერილი ვლადიმერ ულიანოვისადმი: «Если советские силы предполагают открыть военные операции против Грузии или дипломатическим путем, посредством своего влияния, заставить Грузию войти в союз и предпринять изгнание англичан с территории Кавказа, турецкое правительство берет на себя военные операции против империалистической Армении и обязывается заставить Азербайджанскую Республику войти в круг советского государства»³. ამ კოალიციის შედეგია 1920 წლის ივლისისათვის ინგლისელთა მიერ ბათუმის დატოვებაც. ვფიქრობთ, ევროპის, განსაკუთრებით ინგლისის პოლიტიკურმა წრეებმა არასწორად შეაფასეს, უკვე მერამდენედ, რუსეთის ფაქტორი, რაც საკმაოდ ძვირი დაუჯდა შემდეგ პროგრესულ კაცობრიობას. ისიც უნდა ვთქვათ, რომ საკუთარი მარცხის საკომპენსაციოდ ინგლისი თურქეთის გადმობირებასაც შეეცადა და შესთავაზა მას პროტექტორატი მთელ კავკასიაზე.

პოლიტიკური და სამხედრო ბრძოლა სამხრეთ კავკასიისათვის რუსეთმა, უკვე ბოლშევიკურმა, ტრიუმფით დაასრულა და რეგიონის გეოპოლიტიკური სიტუაცია კვლავ მთელი საუკუნით განსაზღვრა⁴.

¹ См.: Юсифзаде С.З. Первая Азербайджанская Республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений. Баку. 1998. Стр. 184.

² Азербайджан, 25 января 1919.

³ Дарабади П.Г. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку. 1991. Стр. 153.

⁴ საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამკვიდრების შესახებ დაწვრილ. იხ.: საქართველოს ოკუპაცია და ფაქტობრივი ანექსია. დოკუმენტებისა და მასალების კრებული. შემდგენელი ა. მენთეშაშვილი. რედაქტორი ა. სურგულაძე. თბ. 1990; ლ. თოიძე. ინტერვენციაც, ოკუპაციაც, ძალდატანებითი გასაბჭოებაც, ფაქტობრივი ანექსიაც. თბ. 1991...

Г. К у т а л а д з е, Г. Ж у ж у н а ш в и л и (Тбилиси)

Геополитика Южного Кавказа – аналогии века
(Письмо первое)

Р е з ю м е

Южный Кавказ – регион, имеющий очень сложную геополитику, тут не просто пересекаются две части света, но и встречаются две – западная и восточная цивилизации, имеющие противоположные идеологии и мировоззрения. Этот узкий перешеек между Европой и Азией веками служил ареной для военно-политических противостояний разных миров и культур. Так было до того, пока в начале XIX века на Южном Кавказе над всеми претендентами не возобладали Российская империя.

Первая мировая война еще раз подтвердила преимущественное геостратегическое значение этого региона, что, кстати, отметил немецкий ученый Карл Хаусхофер¹. Первая мировая война положила начало новой геополитической реальности, которая была обусловлена военно-политическими стратегиями воюющих сторон, ходом военных действий и политическими амбициями этнополитических единиц региона.

С начала Первой мировой войны на российские владения начали предъявлять претензии Османская империя и Иран, но их попытки захватить в начальный период войны инициативу потерпели неудачу.

Грандиозные социально-политические катаклизмы в России (Февральская революция, Октябрьский переворот) изменили геополитическую ситуацию на Кавказе. Возрастание национально-политического движения обусловило появление национальных государств. В ходе войны выявились основные противоречия не только между противоборствующими блоками Антанты и Тройственного союза, но и даже между членами этих блоков (напр. Османская империя и Германская империя).

С самого начала нужно оговориться, что после октября 1917 года, когда на карте появляется РСФСР и с начала 1918 года после зарождения т. н. «белого движения», Россия разделилась на «большевиков» (т. е. «красных») и на их врагов (т. е. «белых»). Нераздельным осталось только их отношение к целостности имперской ойкумены – первые, под лозунгом мировой пролетарской революции, а вторые – мечтой о «единой и неделимой России» стремились объять бывшие территории обширной империи.

Отметим, что средоточием всей кавказской политики является Тбилиси, который перекрывал все магистральные узлы (с запада на восток и с севера на юг); эти пути проходили через Кавказ. Бакинская нефть без Тбилиси была недоступна – вот основная тема будущего противостояния и основного направления кавказской

¹ Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении. В кн.: О геополитике. Работы разных лет. М. 2001.

политики всех участников¹.

Россияне – и «красные», и «белые» никому не собирались уступить.

Однако на какое-то время им пришлось потесниться, и на первый план выступили Германия с Турцией, Великобритания.

С интересным планом выдворения России с Кавказа выступила Англия.

Британцы ловко играли на противоречиях между Германией и Турцией: вскоре стало известно, что амбиции турецких властей простирались дальше Кавказа. Они мечтали о Великом Туране. Пантюркистские стремления Великой Порты, подстрекаемые англичанами, противоречили стремлениям и интересам немцев.

Политика лорда Керзона была интересна и тем, что была направлена на обеспечение британских не только территориальных приобретений, но и больших капиталовложений.

Американцы, впервые появившиеся в этом регионе в 1919 году после Парижской мирной конференции, с самого начала по достоинству оценили значение Кавказа и сразу же приступили к осуществлению действенных мер для утверждения здесь своего влияния. В 1919 году рассматривалась возможность образования особой территориально-административной единицы – генерал-губернаторства – в Нахичеване во главе с полковником Э. Дэли.

Трудно сказать как развились бы в дальнейшем события, если бы европейцы не помешали делу водворения американцев в этом регионе?!

Одним из главных «игроков» на Кавказской сцене была Германия. Ее позиции особо укрепились после заключения сепаратного мира с РСФСР в марте 1918 года в Брест-Литовске.

Германия строила далеко идущие планы. Но в этих действиях и планах было нечто, что заставило правительство Первой Республики Грузия пойти на многие уступки: во-первых, немцы стали гарантами независимости, желали обуздать аппетит и турок, и россиян. Германский «империализм» стремился к созданию независимой христианской Грузии. Немецкий план постройки транзитной дороги Берлин – Багдад – Хамадан – Тегеран предусматривал и развитие ее северного ответвления Батуми – Баку².

Об этой политике мы уже говорили, только добавим, что Кавказ играл важную роль в создании кордонной линии вокруг Советской России: с побережья Балтийского моря до Черного моря, включая Кавказ и Среднюю Азию. Но по иронии судьбы в 1919 году и англичане оставили Кавказ.

К этому времени Советская Россия подтянула дополнительные силы к под-

¹ Авалишвили З. Независимость Грузии. Париж. 1928 (на груз. языке); Очерки истории дипломатии Грузии. Т. 2. Тб. 1998 (на груз. языке); Гурули В. Ш. Внешнеполитическая ориентация Грузии (с марта 1917 года по май 1918 года)//Грузинская дипломатия. Ежегодник. Т. 9. Тб. 2002 (на груз. языке)...

² История Азербайджана в трех томах. Т. 2. Баку. 1960. Стр. 741.

Об отношениях Грузии с Германией см.: Пипиа Г., Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. М. 1978; Пайчадзе Д. Политико-дипломатические предпосылки образования Первой Республики Грузия. //Грузинская дипломатия. Ежегодник. Т. 7. Тб. 2000 (на груз. языке); Даушвили Д. Граф Шуленбург о грузинской политике.//Грузинская дипломатия. Ежегодник. Т. 10. Тб. 2003 (на груз. языке)...

ступам Кавказа. Архитектор нового строя В. И. Ленин в разговоре с руководителем миссии американского Красного Креста полковником Робинсоном отмечал: «В чем экономическое значение Баку для Российской Советской Республики? Это – нефть, свет, энергия»¹. Конечно же, можно понять председателя Совнаркома: именно контроль над энергоресурсами мог спасти его страну от коллапса и гарантировать РСФСР обладание стратегическим плацдармом для развития наступления на восток.

Вступление частей Красной армии в Закавказье сразу же изменило геополитическую ситуацию. И это случилось в первую очередь во вред английской политики не только в этом регионе. Англичане постарались повлиять на ситуацию, но все их старания оказались тщетными².

В это же время произошел неожиданный поворот в политике Кемаля Ататюрка, который сблизился с Лениным.

После такого стечения обстоятельств, в июле месяце 1920 года англичане оставили даже Батуми. Уходя, они попытались в последний раз рассорить Турцию и Россию, предложив туркам протекторат над всем Кавказом, но было уже поздно – они просчитались и уже который раз не учли фактора России.

Итак, в течение 1920-1921 годов Советская Россия вновь вышла победительницей в политическом и военном противостоянии за Южный Кавказ³.

G. K u t a l a d z e, G. Z h u z h u n a s h v i l i (Tbilisi)

South Caucasian geopolitics – the century analogies

(The first essay)

S u m m a r y

South Caucasus has very problematical geo-cultural entity. It is not only the connection of two parts of world, but also a peace of meeting of two different – Western and Eastern – civilizations, contradicting each other in ideology and world view. This narrow belt of Europe and Asia was always an important area of political struggle until the Russia's over-lordship in the beginning of 19th century established the peace for about one century.

¹ Правда, 21 апреля 1989.

² См.: *Юсифзаде С.З.* Первая Азербайджанская Республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений. Баку. 1998. Стр. 184.

³ О становлении Советской власти в Грузии см.: Оккупация и фактическая аннексия Грузии. Сб. документов и материалов. Сост. А. Ментешавили. Под ред. А. Сургуладзе. Тб. 1990; Тоидзе Л. И интервенция, и оккупация, и насильственная советизация, и фактическая аннексия. Тб. 1991...

The First World War once again stressed the very geostrategic significance of the South Caucasus, and it was correctly mentioned by the German geo-politician Karl Haushofer. With the world war has risen the new geopolitical reality, determined by the military and political strategies of the war parties, the course of the hostilities, and the ambitions of the ethnical and political units in the region.

During the war the military and political alliances clearly revealed their own political and economic interests:

The beginning of the war was marked with the particular activization of Iran and, especially, Turkey. Although, it should be mentioned that Iran was not significant political or military power at the time.

In response to Russia's Balkan policy the Ottoman Empire pushed all its power to fulfill the old plan of the islamization and unification of North Caucasus and the Crimea. Such activization of Ottoman Empire was backed up by the political and military support of Germany.

After the 1917 February Revolution and October coup d'état the geopolitical situation had changed in Caucasus. The spread of the national-political movement determined the creation of the new national states.

It should be stressed that the affiliation toward the south Caucasus was same both by Bolsheviks and their opposition. The „Reds“ were trying to restore the Russian Empire under the aegis of the world proletarian revolution, while the „Whites“ were doing the same under the slogan of „united and indivisible“ Russia.

Tbilisi is the most important strategic centre of the South Caucasus. The takeover of the city ensures the control over the strategic routs from North to South and West to East. Without Tbilisi city the longed-for Baku oil will always be non-reachable for the Western world. This was the major lesson of the First World War, which was clearly understood by the Western society.

Caucasus was the crossroad of political and economic interests of many countries: Russian Empire, British Empire, German Empire, and Ottoman Empire.

It should be emphasized that the first appearance of the US interests in the Caucasian region took place at that time. The United States had her own agenda for the future of Caucasus. It is hard to say what would happen if the US project were realized, but the American plans had been wrecked by the opposition from Great Britain and France.

The German political plans considered the creation of the new national states in the South Caucasus in order to decrease the Ottoman influence in the region, but the defeat in the First World War caused the withdrawal of Germany from the Caucasus, and the activization of England.

After 1919 the British Army left the Caucasus. It was caused by several reasons, namely: 1) the spread of national liberation movements in colonies required enormous material and military resources; 2) at the same time the new movement with the main slogan for „Hands off from Soviet Russia“ emerged in England. In Addition there was a huge regret in the population caused by the heavy casualties during the war.

The Soviet Russia, which gained strength, had already made a serious claim on the legacy of Russian Empire.

The occupation of south Caucasus by Red Army completely changed the geopolitical situation in the region. The main blow was delivered to the British policy, not only in the South Caucasus, but in the Middle East and Central Asia. European, especially the British political circles once again failed in correctly evaluating the Russian factor, which proved to be costly for the civilized world. It should be also mentioned that England made an attempt to win over the Turkish government and offered it the protectorate over the whole Caucasus.

Political and military struggle for the Caucasus was successfully won by Bolshevik Russia and geopolitical situation in region was determined for the whole century.

მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე (თბილისი)

**ქართული ეროვნული თვითშეგნების
საკითხისათვის**

ეროვნული თვითშეგნება ხანგრძლივი დროის მანძილზე ყალიბდება და ერის, როგორც ისტორიული კატეგორიის ერთ-ერთი განმსაზღვრელია.

ეროვნული თვითშეგნება, რიგ სხვა ფაქტორებთან ერთად, მნიშვნელოვანწილადაა განპირობებული ტერიტორიული და ენობრივი ერთიანობით.

ქართული ეროვნული თვითშეგნების საწყისები ძვ. წ. I ან II ათასწლეულიდან მოდის, როდესაც ყალიბდება დასავლურ-ქართული და აღმოსავლურ ქართული ისტორიულ-კულტურული წრეები. მიუხედავად რიგი ადგილობრივი თავისებურებებისა და სხვაობისა, ეს ორივე ქართული კულტურული წრეა (1,27-28).

ქართული ეროვნული თვითშეგნების არსებობის საკითხთან დაკავშირებით გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება ძვ. წ. IV საუკუნის დასასრულსა და III საუკუნის დასაწყისში აღმოსავლურქართული სახელმწიფოს, ქართლის სამეფოს შექმნას. ეგრისის მმართველი ქუჯი თავს ქართლის მეფის ფარნავაზის ქვეშევრდომად აღიარებს, თვლის რა, რომ ფარნავაზი არის „შვილი თავთა მათ ქართლისათა“ და დამპყრობთაგან ქვეყნის გათავისუფლების შემთხვევაში „უფლება“ მართებს მას, ხოლო ქუჯის – მისი ქვეშევრდომობა, რათა „განიხარონ ყოველთა ქართველთა“ „შენ ხარ უფალი ჩვენი და მე ვარ მონა შენი“ (2,22) ეუბნება ქუჯი ფარნავაზს. ე. ი. მისი სამფლობელო ეგრისი ამ „ყოველთა ქართველთა“ სამეაროს შემადგენელი ნაწილია.

ეს კონცეფცია წარმოდგენილია ქართულ ეროვნულ ისტორიოგრაფიაში, „ქართლის ცხოვრება“-ში საკუთრივ, ლეონტი მროველის ავტორობით ცნობილ თხზულებაში „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“.¹ ინტერესს იწვევს ის გარემოება, რომ ეს კონცეფცია ასევეა წარმოდგენილი XVIII ს-ის დიდ ქართველ ისტორიკოსთან ვახუშტი ბაგრატიონთან, რომ-

¹ როგორც ცნობილია „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის ვინაობის, თხზულების დათარიღების შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებები არსებობს. ვინ არის ლეონტი მროველი ავტორი, რედაქტორი, თუ გადამწერი, როდისაა ეს თხზულება დაწერილი VIII, X XI საუკუნეში, მაგრამ ამჯერად ჩვენთვის ამას მნიშვნელობა არა აქვს.

ლის ცნობითაც ფარნავაზმა ქუჯი დაადგინა ეგრისის და სვანეთის ერისთავად (3,57,777;780;794).

ვახუშტისათვის ამ საკითხში წყარო ალბათ „მეფეთა ცხოვრებაა“, ან ორივე ავტორი ერთი საერთო, ჩვენთვის უცნობი წყაროთი სარგებლობს. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ვახუშტის თანახმად, ქუჯი იყო „ნათესავით ქართლოსანი“ (3,56). ძნელია თქმა, ეს პირდაპირი მითითება, რომ ქუჯი „ნათესავით ქართლოსანი“ იყო, ვახუშტის რაიმე ძველი წყაროდან აქვს აღებული. თუ ეს მისი დასკვნაა მიღებული იმ კონცეფციის საფუძველზე, რომლის თანახმად ეგროსი, ისევე, როგორც ქართლოსი, თარგამოსის შთამომავალი და ძმანი „თვისნი“ იყვნენ (2,3-4). ორივე შემთხვევაში დასტურდება, რომ მროველისეული კონცეფცია სრულიად მისაღებია ვახუშტისათვის. „მეფეთა ცხოვრება“ ქუჯის არ უწოდებს „ნათესავით ქართლოსიანს“ მისი კონცეფციით, ისინი ორივე (ფარნავაზი და ქუჯი) თარგამოსიანნი არიან, მაგრამ ქუჯი ქართლოსის ჩამომავალი არ არის, ის ქართლოსის ძმაა, აღნიშნულთან დაკავშირებით დგება **ფსევდო არსენის** პრობლემა, რომელიც არ იზიარებს „მეფეთა ცხოვრების“ თვალსაზრისს ქართველთა წარმომავლობის შესახებ (4,91-100)¹ მაგრამ მიუხედავად ამისა, ორივე წყარო ერთნაირ თვალსაზრისზე დგას ქართველთა ეროვნული თვითშეგნების არსებობის შესახებ. ძვ. წ. IV-III ს-თა მიჯნაზე. ეროვნული თვითშეგნების არსებობისათვის სათანადო საფუძველს ქმნის ქართლოსიანთათვის საკუთარი ტერიტორიის არსებობა. ფარნავაზის დროინდელი ქართლის სამეფო მოიცავს აღმოსავლეთ საქართველოს და დასავლეთ საქართველოს ეგრის წყლამდე. (2, 23-24). როგორც ცნობილია, ზოგი მკვლევარი ეჭვის ქვეშ აყენებს „მეფეთა ცხოვრების“ ამ ცნობას ქართლის სამეფოს ტერიტორიის შესახებ და ის XI ს-ის ვითარების გავლენით შექმნილ თვალსაზრისად მიიჩნია, მაგრამ, როგორც ცნობილია, ქართლის სამეფოს საზღვრებს თითქმის ასევე განსაზღვრავს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ც (5,81), რომლის დათარიღებაც IX ს-ის შემდეგდროინდელ ხანას ვერ გადმოსცდება, რაც გამორიცხავს მის ცნობებზე XI ს-ის საქართველოში არსებული ვითარების გავლენას. ქართული ეროვნული თვითშეგნების შემდგომი გადრმავებისა და განმტკიცების თვალსაზრისით ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ფაქტორი ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებას უკავშირდება (IV ს-ის 20-იანი წლები). მართალია, ამ დროს ქართულ მიწა წყალზე ორი სახელმწიფო არსებობდა: დასავლურ ქართული – ეგრისის (ლაზიკის) და აღმოსავლურ ქართული – (იბერიის) სამეფოები, მაგრამ ორივე ქართული სახელმწიფო იყო. აღსანიშნავია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში და დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვან ნაწილში (არგვეთი, იმერეთი, სვანეთი, რაჭა ლეჩხუმი...)

¹ მართალია ფსევდო არსენის მოღვაწეობის თარიღთან დაკავშირებით ერთმანეთისაგან განსხვავებული მოსაზრებებია გამოთქმული, მაგრამ ამ საკითხთან დაკავშირებით ამას მნიშვნელობა არ აქვს.

ქრისტიანობა, თავიდანვე თუ არა მაღლე, ქართული ენით დამკვიდრდა, მაგრამ დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ზოლში და საკუთრივ აფხაზეთში ბიზანტიის იმპერიის პოლიტიკური ბატონობის ვითარებაში ბერძნული ეკლესია დამკვიდრდა თავისი საეპარქიო ცენტრებით და ბერძნულ ენაზე მღვდელმსახურებით.

ისტორიულად ქართულ ქვეყნებს ერთიანობისაკენ ლტოლვა ახასიათებდათ, მაგრამ თუ ხელსაყრელ საშინაო და საგარეო პირობებში ქართული ქვეყნები ერთიანდებოდნენ, არახელსაყრელ პირობებში იშლებოდნენ.

ყველა ვითარებაში, ერთიანი თუ დაშლილი, ეს ქართული სამყარო იყო. ქართული სამყარო მონოთეონიკური არასოდეს ყოფილა, გეოგრაფიულად მასში სხვადასხვა დროს არაქართული მიწებიც შედიოდა, მაგრამ ძირითადად ის ქართული ქვეყნებისაგან შედგებოდა და ყველა მართლმადიდებელი ქრისტიანი აქ ქართველი იყო.

საკუთრივ ქართველთათვის, მრავალ სხვა ისტორიულად მნიშვნელოვან მოვლენებთან ერთად, ქრისტიანულმა რწმენამ დიდი წვლილი შეიტანა ყოველთა ქართველთა გაერთიანებასა და ერთიანი ქართული შუასაუკუნოვანი სახელმწიფოს, საქართველოს ჩამოყალიბების დიდ ეროვნულ საქმეში (6,111).

ქრისტიანობის გავრცელება და დამკვიდრება ადრეულ საფეხურზე საქართველოს მთიანეთში ხელს უწყობდა აღმოსავლურ ქართული ეთნოსების გაერთიანებას, ამავე დროს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის კონსტანტინეპოლის სამწყსოდან გამოყოფას და მცხეთის ტახტის შემადგენლობაში შესვლას, რაც მნიშვნელოვანწილად განპირობებული იყო დასავლელ ქართველთა ქართული ეროვნული თვითშეგნებით. დასავლეთ საქართველოში ბერძნულ ენასა და ბერძნულ ეკლესიას თავიდანვე დაუპირისპირდა ქართული ეკლესია მცხეთის საკათალიკოსოთი და ქართული ენით (7,43-51). დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის კონსტანტინეპოლის სამწყსოდან გამოყოფას და საბოლოოდ მისი მცხეთის ტახტისადმი დაქვემდებარების, ერთიანი ქართული ეკლესიის შემადგენლობაში შესვლის დიდ ეროვნულ საქმეში დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ქართულ ეროვნულ თვითშეგნებასთან ერთად, დიდია დასავლურ ქართული სახელმწიფოს, ე. წ. „აფხაზთა“ სამეფოს (IX-Xსს.) მეფეთა როლი, რომელთაც ყველა ღონე, იხმარეს, რათა ეს პროცესი ბოლომდე მიეყვანათ.

ქართული ეროვნული თვითშეგნებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ქართულ ენას. ქართული ენის მნიშვნელობა ეროვნული თვითშეგნებისათვის ზუსტადაა ჩამოყალიბებული დიდი ქართველი მწერლის, გიორგი მერჩულეს თხზულებაში გრიგოლ ხანძთელის მოღვაწეობისადმი რომაა მიძღვნილი:

„ქართლად ფრიადი ქვეყანად აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა უამი შეიწირვის და ლოცვად ყოველი აღესრულების, ხო-

ლო კვრიელისონ ბერძულად ითქუმის, რომელ არს ქართულად, უფალო წყალობა ყავ, გინა თუ უფალო შეგვიწყალებ“ (8,290) მერჩულესათვის ეროვნულობის საზომი ენაა, წირვა ღოცვის ქართულად წარმოებაა „ქალკედონიტები ბერძნებიც ხომ იყვნენ, ასე რომ ქართული ენაა ვინაობის განმსაზღვრელი“ (9,414)

ქართული ეროვნული თვითშეგნება საკმაოდ მყარად არსებობს შუასაუკუნოვანი ქართული ერთიანი სახელმწიფოს, საქართველოს ჩამოყალიბებამდე, რისი საფუძველიც უძველესი დროიდან ქართული ქვეყნების ერთიანობის შეგნებაა. საქართველოში უძველესი დროიდან არსებობდა ცალკეული ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეულები: კახეთი, ქართლი, იმერეთი, გურია, სვანეთი, აფხაზეთი და სხვა. აფხაზეთი ისეთივე ქართული ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეული იყო, როგორც მაგ. კახეთი, სვანეთი, რაჭა და სხვა. აფხაზი ამ აფხაზეთის მცხოვრები იყო. ამ თვალსაზრისით უადრესად საინტერესოა IX ს-ის გამოჩენილი მოღვაწის ილარიონისადმი მიძღვნილი თხზულება, რომელსაც ეწოდება „ილარიონ ქართველის ცხოვრება“. შუასაუკუნოვანი ქართული მონარქია ჯერ ჩამოყალიბებული არ არის. აქ რამდენიმე ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ქართული სახელმწიფო არსებობს, ერთ-ერთი ასეთია კახთა სამთავრო ქორეპისკოპოსით სათავეში, მაგრამ მისი შვილი, ილარიონი, ქართველია. ილარიონ ქართველის ცხოვრების მოკლე, უძველეს რედაქციაში წერია, რომ ილარიონი იყო „ქვეყანით კახეთით.“ (10,170-178) ასევეა ეს თვალსაზრისი გატარებული XII-ის მოღვაწის გიორგი მთაწმინდელის მიმართ, რომ ის იყო „ნათესავით ქართველი“ და წარმოშობით სამცხიდან. უადრესად ნიშანდობლივია ის ფაქტი, რომ IX ს-ში სინას მთაზე გადახვეწილი ქართველი ბერები ღოცულობენ „ყოველთა ამათა და ყოველთა ქრისტიანეთა და უფროის ყოველთასა-ყოველთა ქართველთათვის“ (864 წლის ხელნაწერის მინაწერი) და „ქართლისა მშვიდობისა, საზღვართა განმაგრებისა, მეფეთა და მთავართა დაწყნარებისა, მტერთა გარემოქცევისა, ტყვეთა მოქცევისა“-თვის ევედრებოდნენ ღმერთს. (1.11) ამ ეროვნულმა თვითშეგნებამაც განაპირობა ის, რომ დამპყრობლებმა (სასანიანთა ირანი, არაბები, რომლებიც სამი საუკუნე ისხდნენ აქ) ვერ მოახერხეს ამ ეროვნულ თვისებათა ამოძირკვა თავისი რწმენის დამკვიდრება. VIII-ის დიდი ქართველი მწერალი იოანე საბანის-ძე, შეძრწუნებულია იმ გარემოებით, რომ ზოგნი, სხვადასხვა მიზეზთა გამო დალატობენ ეროვნულ რწმენას. მან მაღალ მხატვრულ დონეზე აჩვენა თავის თანამედროვე საზოგადოებას და მომავალ თაობებს, სასწავლებლად და სანიმუშოდ აუხსნა ამ ფასეულობათა დაცვის მნიშვნელობა და აუცილებლობა. მოუწოდა სიმტკიცისაკენ.

VII საუკუნიდან მოყოლებული მაჰმადიანები იწყებენ დაპყრობით ღმერთს და იქმნება, არაბთა სახალიფო, რომელშიც არაბეთის ნახევარკუნძულთან ერთად შედიოდა ირანი, სამხრეთ კავკასიის დიდი ნაწილი, შუა აზია, სირია, პალესტინა, ეგვიპტე, ჩრდილო აფრიკა, პირენეს ნახევარკუნ-

ძულის დიდი ნაწილი. ალბათ საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს ის გარემოება, რომ მთელ იმპერიაში საქართველოსა და სომხეთის ჩრდილო ტერიტორიის ნაწილის გარდა, ვრცელდება მათი სარწმუნოება. სხვა ფაქტორებთან ერთად, ეს განაპირობა ქართველთა მყარმა სარწმუნოებრივმა და ეროვნულმა თვითშეგნებამ. ქართული ეროვნული თვითშეგნება განსაკუთრებით ღრმავდება და მტკიცდება ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის არსებობის პირობებში, რომელიც ზოგი შეფერხებებით XII-დან XV-ის ბოლომდე არსებობდა. ეროვნული თვითშეგნება უმაღლეს საფეხურს აღწევს. საქართველოს ერთიანი ისტორიის „ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. წმინდა წიგნისა და „ვეფხისტყაოსნისა“ შემქმნელ ერს ეს შეგნება ვერაგინ და ვერაფერმა ვერ მოუსპო.

XV-ის ბოლოს უმძიმესი და ურთულესი საერთაშორისო და შინა ვითარების პირობებში ერთიანი საქართველო დაიშალა ქართლის, კახეთის, იმერეთის სამეფოებად და სამცხის¹ სამთავროდ. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ მიუხედავად ბაგრატიონთა სამეფო სახლის შიგნით, მის წევრებს შორის დრო და დრო არსებული დაპირისპირებებისა, სამივე სამეფოში მეფე მხოლოდ ერთიანი სამეფო სახლის წარმომადგენელი იყო.

ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საზოგადოება, მიუხედავად პოლიტიკურად ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი სამეფოების არსებობისა, საქართველოს მაინც ერთ ქვეყნად აღიქვამდა. XVIII-ის ისტორიკოსი ბერი ეგნატაშვილი მოგვითხრობს რა დაყოფილი ქვეყნის სხვადასხვა ნაწილებზე, შემდეგ ყველას მოიხსენიებს, როგორც „საქართველონი“ (II, 349). ასევე მთლიანად „საქართველოდ“ მოიხსენიებს იგივე ავტორი კახეთის სამეფოს (II,382), ქართლის სამეფოს (II,434,435), საქართველოდ მოიხსენიებს ვახუშტი სხვადასხვა ქართულ სამეფოებს (3,716), აღწერს რა დასავლეთ საქართველოს მცენარეულ და ცხოველურ სამყაროს აღნიშნავს, რომ იქ ისევეა „ვითარცა სხუათა საქართველოთა შინა“ (3,744)

ამ ეროვნული ერთიანობის შეგნების თვალსაზრისით დგება მეფე ვახტანგ VI-ის მიერ მიღებული გადაწყვეტილების საკითხი ე. წ. „ახალი ქართლის ცხოვრების“ შექმნის შესახებ. ამ „ახალი ქართლის ცხოვრების“² შექმნის მოთხოვნა სხვადასხვა ფაქტორებით იყო გამოწვეული. ამჯერად ყურადღებას იმსახურებს ერთი გარემოება: საქართველო ორ საუკუნეზე მეტი ხანია დაყოფილია, ხოლო ვახტანგი ქართლის მეფეა, მაგრამ „სწავლულ კაცებს“, რომელთაც „ახალი ქართლის ცხოვრება“ უნდა დაწერონ ის ავალებს არა საკუთრივ ქართლის ისტორიის, არამედ

¹ როგორც ცნობილია, სამცხის სამთავროს ისტორია სხვა გზით წარიმართა

² როგორც ცნობილია, ვახტანგისეული „ქართლის ცხოვრების“ შესახებ გასხვავებული მოსაზრებებია. მკვლევართა ნაწილი თვლის, რომ „ახალი ქართლის ცხოვრება“ მხოლოდ XIV-XVII სს-ების ისტორიაა, ხოლო ნაწილი მიიჩნევს, რომ ახალი ქართლის ცხოვრება არის ვახტანგის სწავლული კაცთა მიერ რედაქტირებული და XIV ს-დან XVIII-მდე გავრცელებული „ქართლის ცხოვრება“ მთლიანად. ვფიქრობთ, უფრო მართებული ეს მეორე მოსაზრებაა (II,56).

საერთოდ, მთლიანი საქართველოს ისტორიის დაწერას. პირველ ნაწილში (XIV-ს-მდე) ეს ნაშრომი ფაქტიურად მთლიანად „ქართლის ცხოვრების“ ძველ ნუსხებს მიჰყვება, XIV-XVIII სს-ის ისტორიას ისინი თვითონ წერენ. მართალია, „სწავლულმა კაცებმა“ ბერი ეგნატაშვილის ხელმძღვანელობით დასახული ამოცანა სათანადოდ ვერ განახორციელეს (მათ მთლიანი საქართველოს ისტორია ვერ გამოუვიდათ, ძირითადად XIV-XVII სს-ის ქართლის ისტორია დაწერეს), მაგრამ ავტორები საჭიროდ თვლიან თავი იმართლონ და აღნიშნავენ, რომ ეს სათანადო წყაროების სიმცირით და ხელმიუწვდომლობით აიხსნება. თუმცა ამ თავის მართლებას, თუ შეიძლება ასე ითქვას, აქვს თავისი მნიშვნელობა. მათ ესმით და შეგნებულნი აქვთ, რომ წინა ძველი ნაწილის მსგავსად, ეს ნაწილიც საქართველოს მთლიანი ისტორია უნდა იყოს (12,66). ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ივ. ჯავახიშვილის აზრი. იგი წერს: „განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, რომ „სწავლულ კაცთ“ განუზრახავთ და შეუდგენიათ კიდევ მთელი, სრულიად საქართველოს ისტორია, და არა საქართველოს ერთ-ერთის კუთხის ან ნაწილისა“ და ასკვნის „საქართველოს ერთიანობის აზრი ძლიერი და ცხოველმყოფელი ყოფილა იმისდა მიუხედავად, რომ პოლიტიკური ცხოვრება დაწვრილმანებული და დაქსაქსული ყოფილა“ (13,319).

მიუხედავად პოლიტიკური დაშლილობისა, საზოგადოებრივი აზრი, რომ ეს ქვეყანა მაინც ერთიანია, ერთიანი ეროვნული თვითშეგნების არსებობის დადასტურებაა XVIII ს-ის დიდი ქართველი ისტორიკოსის, ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომი. ვახუშტი თავის კაპიტალურ ნაშრომს უკვე რუსეთში გადახვეწილი ამთავრებს, ნაშრომს ეწოდება „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, ე. ი. საქართველოს ისტორია, მისთვის საქართველო ერთი ქვეყანაა. თავის ნაშრომს ის ორ ნაწილად ყოფს. პირველი ნაწილია საქართველოს ძველი ისტორია, ხოლო მეორე „საქართველოს ახალი ისტორია XIV-XVII სს. შემდგომად განყოფისა სამეფოსა“. აყალიბებს რა თავის კონცეფციას ვახუშტი წერს: „უკუეთუ ჰკითხო ვისმე ქართველსა ანუ იმერსა, მესხსა და ჰერ-კახსა რა რჯული ხარ¹ წამს მოგიგებს „ქართველი“ . . . და ჰკითხო რა წინათქმულთა მათ კაცთა: „რა ენა და წიგნი უწყი“, მოგიგებს მყის: „ქართული“, რამეთუ არა იტყვის, არა რჯულსა¹, ენასა და წიგნსა იმერთას, ანუ მესხთა და ჰერ-კახთასა, არამედ ქართულსა“ (3,291-292). ვახუშტიმ კარგად იცის, რომ „იმერი“ მეგრული და სვანურიცაა, და რომ მათ თავისი სალაპარაკო ენა აქვთ, რის შესახებაც ის თავ-თავის ადგილას წერს კიდევ, მაგრამ მისთვის მთავარია, რომ ყველა ესენი „რჯულით“ ე. ი. ეროვნებით ქართველები არიან და ერთი საერთო ენა ქართული, აქვთ წირვა-ლოცვის, მწერლობის სახელმწიფო მმართველობის ენად.

ქართული ეროვნული თვითშეგნება ვერ მოსპო ვერც XVI-XVIII საუკუნეების ძნელბედობამ, ვერც მეფის რუსეთის მცდელობამ. ილია ჭავჭავაძე

¹ რჯული აქ ეროვნებასაც ნიშნავს და სარწმუნოებასაც.

ვადის და მისი სახელოვანი თანამებრძოლების ერთ-ერთი მთავარი ამოცანა და დამსახურება ამ ეროვნული თვითშეგნების შენარჩუნება-განმტკიცება იყო. ეს ეროვნული თვითშეგნება ვერც კომუნისტურმა ე. წ. „ინტერნაციონალურმა“ რეჟიმმა ამოძირკვა და ამ ეროვნულმა თვითშეგნებამ მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართველი ხალხის საუკეთესო ნაწილის ფარულ თუ აშკარა ბრძოლაში კომუნისტური რეჟიმის წინააღმდეგ.

მითითებული წყაროები და ლიტერატურა

- ს. ჯანაშია, შრომები, V, თბ., 1987.
- ლენტი მროველი, მეფეთა ცხოვრება, იხ. ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ., 1955.
- ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, იხ. ქართლის ცხოვრება, IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ., 1973.
- ს. ჯანაშია, ფსევდო არსენი. იხ. ს. ჯანაშია, შრომები, VI, თბ., 1988.
- მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1963.
- მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963.
- ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში. იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 19.
- გიორგი მერჩულე, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება, იხ. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წიგნი I, თბ., 1961.
- ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990.
- ილარიონ ქართველის ცხოვრება იხ. ს. ყუბანეიშვილი, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, ტ. I, თბ., 1946.
- ბერი ეგნატაშვილი, იხ. ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ.
- მ. ლორთქიფანიძე რა არის ქართლის ცხოვრება, თბ., 1989.
- ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტ. VIII, თბ., 1977.
- რ. გორდეზიანი, ქართული თვითშეგნების ჩამოყალიბების პრობლემა, თბ., 1993.

М. Л о р д к и п а н и д з е (Тбилиси)

К вопросу национального самосознания грузин

Национальное самосознание формируется в течение длительного времени и является одним из определяющих факторов нации как исторической категории.

Национальное самосознание совместно с рядом других факторов в значительной мере предопределено территориальным и языковым единством.

Зачатки грузинского национального самосознания восходят к I тысячелетию до н. э., когда образуются западногрузинская и восточногрузинская культурные общности, несмотря на наличие ряда местных различий и своеобразий они являются грузинскими культурными общностями.

А легендарная Колхида является символом грузинского единства (14, 19-32).

В связи с вопросом существования грузинского национального самосознания определенное значение имеет факт образования в конце IV-нач. III в до н. э. восточногрузинского государства – Картлийского (Иберийского) царства. Правитель Эгриси (Западной Грузии) Куджи, считает, что Фарнаваз является сыном «Горы той Картли», и в случае освобождения страны от завоевателей «старшинство» принадлежит Фарнавазу, а ему, Куджи, следует быть его подчиненным, «дабы» возрадовались все картвелы (грузины)» (2,22). «Ты владыка мой, а я раб твой» – говорит Куджи Фарнавазу, т. е. его владение Эгриси является составной частью мира всех картвелов.

Эта концепция засвидетельствована грузинской национальной историографией в «Картлис цховреба», собственно в произведении «Жизнь царей», известном под авторством Леонти Мровели.¹

Вызывает интерес то обстоятельство, что данная концепция также представлена в историческом труде известного грузинского историка XVIII в. Вахушти Багратиони, согласно которой Фарнаваз утвердил Куджи эриставом Эгриси и Сванети.

В этом вопросе источником для Вахушти возможно является «Жизнь царей» Леонти Мровели, или они оба пользуются общим, неизвестным нам источником.

¹ Как известно, вопросы авторства датировки и др. являются спорными в современной историографии, но в данном случае это не имеет значения.

Здесь же следует отметить, что согласно Вахушти, Куджи был «по родству картлосиан» (3,56), т. е. был родом Картлосани. Трудно сказать: это заявление Вахушти исходит из какого-нибудь неизвестного нам древнего источника или оно сделано на основе концепции, согласно которой Эгрос, так же, как и Картлос является потомком Таргамоса (Торгома), и были братья т.е. «твисни» (2,3-4). Оба случая подтверждают, что Вахушти разделяет концепцию Мровели.

«Жизнь царей» не называет Куджи «родом Картлосаном», согласно которой они оба (Фарнаваз и Куджи) – потомки Таргамоса, но Куджи не является потомком Картлоса, он брат его.

В связи с этим встаёт проблема «псевдо (лже) Арсения», который не разделяет точку зрения «Жизни царей» по вопросу происхождения картвелов (грузин) (4,91-100)¹, но оба источника стоят на одинаковой позиции относительно существования национального самосознания картвелов в конце IV – нач. III в. до н. э.

Для национального самосознания картлосианов соответствующей основой является существование собственной территории. Царство Картли при Фарнавазе охватывало всю Восточную Грузию и часть Западной Грузии (2,23-24). Некоторые учёные ставят под сомнение сообщение «Жизни царей» о территории царства Картли и считают, что оно создано под влиянием ситуации, существующей в Грузии XI века. Но следует учесть то обстоятельство, что границы царства Картли также определяет и историческое сочинение «Обращение Картли» (5,81), окончательная редакция которого датируется IX в., что исключает возможность влияния на сообщения этого источника ситуации, существующей в Грузии в XI в.

С точки зрения дальнейшего углубления и упрочения картвельского (грузинского) национального самосознания одним из значительных факторов является объявление христианства государственным культом (20-ые годы IV в.). Хотя в это время на грузинской земле существовало два государства, западногрузинское – Эгрисское (Лазика) и восточногрузинское – Картли (Иберия), но они оба были грузинскими государствами.

Следует учесть, что в Восточной Грузии и восточной части Западной Грузии (Имерети, Сванети, Аргвети, Рача-Лечхуми) христианство, если не с самого начала, то вскоре утвердилось с богослужением на грузинском языке, в западной части Западной Грузии, собственно в Абхазии, в условиях политического господства Византии, была учреждена греческая церковь, со своими патриаршими центрами, с богослужением на греческом языке.

Грузинским землям исторически присуще стремление к единению, но, если при благоприятных внутренних и внешних обстоятельствах грузинские земли объединялись, то при неблагоприятных условиях распадались, но при всех обстоятельствах, это был грузинский мир. Грузинский мир никогда не был многоэтническим, в разное время в его состав географически входили и некартвельские

¹ Хотя по поводу датировки деятельности псевдо (лже) Арсения существуют разногласия, но для данного вопроса это не имеет значения.

земли, но в основном он состоял из грузинских земель, и православный христианин здесь был картвел (грузин).

Совместно со многими историческими факторами для Грузии христианская вера внесла большой вклад в воссоединение всех картвелов и создание единого грузинского средневекового государства – Сакартвело – что имело огромное значение для истории Грузии (6,111).

Распространение и утверждение христианства на раннем этапе в горной части Грузии способствовало воссоединению восточногрузинских этносов. При этом большое значение имело выделение западногрузинской церкви из Константинопольской патриархии и вступление в паству Мцхетского престола, что в значительной мере было обусловлено грузинским национальным самосознанием западных грузин. В Западной Грузии греческой церкви и греческому языку с самого начала противостояла грузинская (картвельская) церковь с грузинским языком (7,43-51). В деле огромного национального значения окончательного выделения западногрузинской церкви из Константинопольской паствы и подчинения Мцхетской епархии, при наличии картвельского национального сознания западных грузин, значительна роль т. н. «абхазских» царей западногрузинского государства IX-X вв., которые приняли все меры для завершения этого процесса, что является свидетельством существования их картвельского (грузинского) национального самосознания. Хотя православие – символ греческой веры, но для картвельского национального самосознания огромное значение имеет грузинский язык. Значение грузинского языка для национального самосознания точно определено в произведении известного писателя X в. Гиорги Мерчуле, посвященного деятельности Григория Ханцтийского. По словам Мерчуле, Картли (Грузия) обширная страна, где богослужение ведется на грузинском языке и кириелейсон произносятся по-гречески (8,290).

Для Мерчуле мерилом национальности является язык, ведение богослужения на грузинском языке. Халкедонитами были и греки, но определением этноса или национальности является язык (9,414).

Грузинское национальное самосознание довольно твердо существует до образования единого грузинского феодального государства Сакартвело, основой чего является испокон веков существующее сознание единства грузинских земель. В Грузии издревле были отдельные этногеографические области: Кахети, Картли, Имерети, Гурия, Сванети, Абхазия и др. Абхазия такая же грузинская историко-географическая единица, как напр. Кахети, Сванети, Рача и др. Абхаз – житель Абхазии. С этой точки зрения весьма интересное сообщение имеется в агиографическом сочинении, посвященном деятелю IX века Илариону Картвели, которое названо «Житие и деятельность Илариона Грузина», и в самом же начале сказано «Сей святой отец наш был родом из Грузии, из земли Картвельской» (10, 170-178).

Единая грузинская феодальная монархия еще не образована, на территории исторической Грузии существует несколько независимых друг от друга грузин-

ских государств, одно из них княжество Кахети, но сын Кахети – грузин (кართვეли) так же по национальности картвел, по происхождению из Самцхе – Гиоргий Святогорец и др.

Весьма примечательным фактом является то обстоятельство, что подвизавшиеся на Синайской горе грузинские иноки возносят молитву для всех кртовелов (приписка рукописи 864 года), «для мира в Картли, укрепления ее границ, успокоения царей и князей, изгнания врагов, возвращения пленных» (5,11).

Существование этого национального самосознания в определенной мере предопределило то обстоятельство, что завоеватели (Сасанидский Иран, арабы, которые три века находились здесь) не смогли искоренить национальные черты, не смогли утвердить свою веру. Известный грузинский писатель VIII века Иоанн Сабанидзе встревожен тем обстоятельством, что некоторые люди вследствие разных обстоятельств изменяют своей вере. Он на высоком художественном уровне объяснил своим современникам и будущим поколениям значение сохранения своих национальных ценностей, призвал к стойкости.

С VII века начинаются завоевательные войны магометан, создается империя Арабский Халифат, в который совместно с Аравийским полуостровом были включены Иран, большая часть Южного Кавказа, Средняя Азия, Сирия, Палестина, Египет, Северная Африка, большая часть Пиренейского полуострова. Видимо особого внимания заслуживает то обстоятельство, что во всей империи, кроме Грузии и части северной Армении, распространяется их вероисповедание – ислам. Совместно с другими факторами это было обусловлено прочным религиозным и национальным самосознанием грузин. Грузинское национальное самосознание особенно углубляется и укрепляется в условиях существования единой грузинской феодальной монархии Сакартвело, которая с некоторыми перерывами существовала в XI-XV веках.

В условиях существования единой грузинской монархии грузинское национальное самосознание достигает своего высшего уровня. У народа, создавшего свою единую историю, так называемую «Святую книгу» «Картлис цховреба» («История Грузии») и «Вепхисткаосани» («Витязь в тигровой шкуре») Шота Руставели, искоренить это национальное самосознание никому не удалось.

В конце XV века единая Грузия при весьма неблагоприятных внешних и внутренних условиях распалась на царства Картли, Кахети, Имерети и Самцхийское княжество. Несмотря на существование в царском доме Багратиони некоторых противоречий, во всех трех царствах царями были только представители единого царского дома¹. Весьма примечательно то обстоятельство, что грузинское общество XVI-XVIII веков, несмотря на существование независимых друг от друга государств, Грузию воспринимало как единую страну. Историк XVIII в. Бери Эгнатавили, рассказывая историю отдельных частей разделённого государства, затем всех их называет «Грузии» «Сакартвелоеби» (11, 349), также Грузией име-

¹ Как известно, история Самцхийского княжества продолжилась по совершенно иному пути.

нует он царство Кахети (11,382), царство Картли (11, 434, 435). Рассказывая о событиях в разных грузинских государствах, историк XVIII века Вахушти их всех именует «Сакартвело» (3,716), описывая растительный и животный мир Западной Грузии, отмечает, что это там также, «как во всех Грузиях» (3,744).

В связи с вопросом национального самосознания встает проблема создания царем Вахтангом VI т. н. «Новой Картлис цховреба». Требование создания «Новой Картлис цховреба»¹ («Ахали Картлис цховреба») было обусловлено рядом факторов.

В данном случае наше внимание заслуживает одно обстоятельство. Уже два с лишним века Грузия разделена на три царства. Вахтанг – царь Картли (нач. XVIII в.), но созданной им комиссией, во главе с историком Бери Эгнаташвили (т. н. «Комиссия ученые мужей») он поручает написать историю не царства Картли, а вообще всей Грузии.

В первой части (до XIV в.) данная работа фактически следует древним спискам «Картлис цховреба», историю XIV-XVII вв. они пишут сами, хотя Бери Эгнаташвили и его соавторы поставленную задачу не смогли выполнить должным образом, у них не получилась история всей Грузии, они в основном написали историю, Картли XIV-XVII вв., но авторы считают необходимым оправдаться и отмечают, что это вызвано малочисленностью и недоступностью источников.

Хотя это оправдание, если можно так выразиться, имеет свое значение: они сознают и понимают, что эта часть как и древняя, должна быть историей всей Грузии (12,66). По данному вопросу интересно мнение И. А. Джавахишвили: «особое мнение вызывает то, что «Ученые мужи» решили и создали всю историю Грузии, а не одной части или края» и заключает: идея единства Грузии была живучей и сильной, несмотря на то, что политическая жизнь была разрознена. (13, 319)

Вопреки политической разрозненности, бытующее общественное мнение, что это единая страна, является подтверждением существования единого национального самосознания, подтверждением чего является и концепция известного грузинского историка XVIII века Вахушти Багратиони. Свой капитальный труд «История царства Грузинского» он заканчивает уже будучи в эмиграции в Москве, в 1745 году. Для него Грузия единая страна, хотя он сам член картлийского царского дома. Свою «Историю» он делит на две части: первая – древняя история Грузии, а вторая – «Новая история Грузии XIV-XVII вв. после раздела царства». Формулируя свою концепцию. Вахушти пишет: Спросив у любого грузина (карт-

¹ Относительно этого произведения существуют различные точки зрения. Часть ученых считает, что т.н. «Новая Картлис цховреба» это только та часть Вахтанговской «Картлис цховреба», где дана история XIV-XVII вв. А часть ученых считает, что «Новая Картлис цховреба» («Ахали Картлис цховреба»), это отредактированная учеными "Картлис цховреба" с древнейшего времени и дополненная историей XIV-XVIII вв. Приемлемой считаем эту вторую точку зрения (12,56).

вела), имера, месха, эр-каха: кто ты по национальности, ответит: «картвели» (грузин). Если спросить каждого из них, какой твой язык, твоя письменность, он назовет письменность и язык не имера, месха и эр-каха, а назовет картули (т. е. грузинский). (3, 291-292). Ему хорошо известно, что «имер» – это мегрел и сван, и что у мегрела и свана есть свой разговорный язык, о чем он повествует в надлежащих частях своего труда, но для него главное, что они все по национальности грузины, и у них общий грузинский язык, это язык письменности, богослужения, государственного управления.¹

Грузинское национальное самосознание не смогли искоренить ни трудности XVI-XVIII веков, ни стремления царской России. Одной из основных заслуг Ильи Чавчавадзе и его соратников было сохранить и упрочить это национальное самосознание. Это национальное самосознание не смог искоренить и интернациональный коммунистический режим. Это национальное самосознание внесло значительный вклад в нелегальную или открытую борьбу лучших представителей грузинского народа.

Цитированные источники и литература

Джанашия С. Н. Труды, V., Тб. 1987 (на груз.яз.); Н. Бердзенишвили, И. Джавахишвили, С. Джанашия, История Грузии. часть I, Тб. 1950;

Картлис цховреба (История Грузии). Грузинский текст подготовил к изданию по всем основным рукописям проф. С. Г. Каухчишвили, Тб. 1959.т. I;

Вахушти Багратиони, История царства грузинского, Картлис цховреба, IV, Грузинский текст подготовил к изданию проф. С. Г. Каухчишвили, Тб. 1973;

Джанашия С. Н., Псевдо Арсений, см. С. Джанашия, Труды, VI, Тб. 1988 (на груз.яз.);

Мокцевай Картлисай (Обращение Картли), см. Агиографические памятники древнегрузинской литературы, Тб. 1963. (на груз. яз.);

М. Лордкипанидзе, Политическое объединение феодальной Грузии, Тб. 1963 (на груз. яз.); М. Д. Лордкипанидзе, История Грузии, XI–начало XIII века, Тб. 1974 с. 6;

Н. Бердзенишвили, Вазират в феодальной Грузии см. Н. Бердзенишвили, Вопросы истории Грузии III. Тб. (на груз. яз.);

Гиорги Мерчуле, Житие Григория Ханцтийского, см. Агиографические памятники древнегрузинской литературы, III, Тб.1963 (на груз. яз.). Русский перевод Н. Марр, Жизнеописание Григория Ханцтийского, см. тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, VII, СПб, 1911;

¹ Вахушти пишет, кто ты по «рджули». Рджули здесь и национальность и вера.

- Н. Бердзенишвили, Вопросы истории Грузии, Тб.1990 (на груз. яз.);
Жизнь Илариона картвели (грузина), С. Кубанейшвили, Хрестоматия древнегрузинской литературы, I Тб.1940. Русский пер. Житие и деяния Илариона Грузина, Перевод с древнегрузинского, введение, примечания Г. В. Цулая, Москва, 1998 г. с.55;
Бери Эгнаташвили, см. Картлис цховреба, II. Тб.1959, грузинский текст подготовил к изданию по всем основным рукописям С. Г. Каухчишвили.
М. Лордкипанидзе, Что такое «Картлис цховреба». Тб.1989 (на груз. яз.);
И. А. Джавахишвили, Древнегрузинская историческая литература, см. И. А. Джавахишвили, Сочинения в двенадцати томах т. VIII, Тб.1977 (на груз. яз.);
Рисмаг Гордезиани, Проблема образования грузинского национального самосознания, Тб., 1993 (на груз. яз.).

M. L o r d k i p a n i d z e (Tbilisi)

Towards the issue of Georgian national self-consciousness

S u m m a r y

The national self-consciousness is formed during the long time and is one of the components of a nation – as of a historical category.

The national self-consciousness is mainly conditioned by territorial and language unity.

The rudiments of the Georgian national self-consciousness begin since II millennium, B.C., when the West-Georgian and East-Georgian historical-cultural circles were being formed. In spite of some differences, both are Georgian cultural circles.

From the viewpoint of formation of the Georgian national self-consciousness, at the end of IV c. and at the beginning of III c. B. C. creation of the East Georgian state – Kingdom of Kartli incorporation of which entered the West Georgia has a great importance. The King of Egrisi Kuji recognized himself as a subordinate of the King of Kartli Parnavazi and considered him as ‘a son of Kartli’ and in the case of liberating the country from conquerors, he has right to reign and Kuji – to subordinate him in order ‘to be happy all Georgians’ – says Kuji, i.e. his kingdom Egrisi is a constituent part of ‘all these Georgians’ and since this time Kuji is not the King, but Parnavazi’s eristavi (duke).

This conception is represented in the Georgian national historiography „Kartli’s Tskhovreba (“History of Georgia”), in particular, in Leonti Mroveli’s „Life of the Georgian Kings“. At present it is not important in which century Leonti Mroveli lived. This conception has deep roots and it is acceptable for the Georgian historical thinking of XI c. as well as for the same historical thinking the viewpoint, according to which the Georgian world is perceived as an organic constituent part of the united Caucasian world, is acceptable.

Declaration of Christianity as a state religion (IV c.) has a great importance for the further strengthening of the Georgian national self-consciousness. Notwithstanding, in this period there were two Georgian states on the historical Georgian land – West-Georgian Egrisi (Lazika) and East-Georgian – Kartli (Iberia) kingdoms, but both were the Georgian states.

Historically, Georgian countries were characterized by striving towards the unification, but in unfavorable external and internal situations a united state was disintegrated and in favorable ones it was united. But in all situations it was the Georgian world. It was never monoethnic – geographically, in different times non-Georgian countries were incorporated in it. Faith and church strengthened the Georgian national self-consciousness, which was firmly formed during the united Georgian feudal monarchy and in spite of disintegration of Georgia into three kingdoms of Kartli, Kakheti, Imereti in the late of XV c. and in the early of XVI c. the national self-consciousness remained Georgian and in spite of enemies’ attempt it was not rooted out. More than two centuries later after disintegration of the united Georgia, a great historian of XVIII c. Vakhushti Bagrationi wrote: „When you ask any Georgian or Imerian, Meskhian and Herkakhian what your nationality is, he/she will answer immediately „Georgian”... And if you ask them „What is your native language?“, they will answer „Georgian“, as they will say that their nationality and native language is not Imerian or Meskhian and Herkakhian, but Georgian.“.

In spite of conquerors of different races, Georgian nation preserved this self-consciousness and the national liberation movement under the great Ilia Chavchavadze and the one of the later period was based just on this self-consciousness.

М. М ш в и л д а д з е (Тбилиси)

Новый – начальный этап христианской цивилизации в Грузии

Начало новой эры представляет собой особенно интересный период в истории грузинского Приморья. На основе изучения источников можно заключить, что в конце эллинистического периода города восточного Причерноморья (Диоскурия, Фазис, Пителинт, Гиенос) пришли в экономический упадок. По Плинию Старшему, город Диоскурия опустел, а «великий Пителинт» разграблен гениогами (NH.VI, 16). К вышесказанному можно добавить еще одно немаловажное явление, которое выражается трудными этнокультурными и политико-экономическими сдвигами и экспансией Римской империи и скифо-сарматских племён Северного Кавказа (1,4). Создаются новые политические единицы, причину чего надо искать, с одной стороны, в упадке Колхидского царства и распаде его на отдельные, маленькие царства, а с другой стороны, в политических амбициях великой империи. На территории современной Абхазии в исследуемый период жили сваны, апсилы, абазги, гениохи (Plin. NH. VI, 14), месторасположение которых на протяжении веков менялось¹.

Прибрежные города Западной Грузии Апсарунт, Фазис, Севастополис и Пителинт в I-IV вв. н.э. непосредственно входили в состав оборонительной системы стратегического назначения Римской империи, как определённая часть провинции Каппадокии, которая была крайним северо-западным форпостом римлян на Кавказе.

Объектом нашего исследования является самый значительный культурно-экономический центр тогдашнего грузинского Причерноморья – Пителинт, который вместе со Мцхета являлся центром распространения христианства в единой

¹ По данному вопросу см. 1. ინაძე მ., ანტიკური ხანის საქართველოს ისტორიისათვის (ფლავიუს არიანე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ), დისერტაცია წარმოდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1953. 2. ინაძე მ., ძველი აფხაზეთის ეთნო-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, მაცნე, ისტორიის სერია, 1992, №1, №2. 3. ლომოური ნ., ძველი აფხაზეთის ეთნოკულტურული ისტორიიდან, თბ., 1998. 4. ლომოური ნ., ლაზეთის სახელწოდების საკითხისათვის, „მაცნე“, №5, 1965. 5. ლორთქიფანიძე ოთ., ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966. 6. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ.VIII, თბ., 1990. 7. არბოლიშვილი ლ., პლინიუს უფროსის „პუნების ისტორია“, როგორც საქართველოს ისტორიის წყარო, თბ., 2006...

Грузии, что значительным образом связано с тесными контактами с Римской империей. На основе изучения исторических источников и археологических материалов можно прийти к выводу, что расположение римских военных частей в Пителиунте можно предположить с середины II в. н. э., в частности в 132-152 гг., что можно связать с набегами кочевых племён – гениохов. С конца II в. н. э. Пителиунт становится значительной крепостью. По Прокопию Кесарийскому, приморские земли санигов с древних пор занимали римляне, которые здесь построили два города – Себастополис и Пителиунт (2,105-106), что подтверждается керамическими плитами с латинскими печатями и фрагментами черепиц, которые документально свидетельствуют о строительной деятельности XV римского легиона на северо-западном Кавказе в конце II – начале III вв. н. э. (3,32). С римскими легионами мы связываем и несколько гемм, найденных на территории Пицундского могильника.

Процветание Пителиунта приходится именно на II-IV вв., на период, когда в жизни Римской империи происходят значительные изменения, которые связаны с распространением христианства, что совпадает с появлением первых христианских общин в Малой Азии, с которыми Колхида с давних пор имела интенсивные связи. К этому периоду относится факт переселения первых христиан в регионы северо-западного Кавказа. Феодорит Кирский (V в.) описал переселение в Пителиунт (по источнику – крайняя граница понтийского и римского владений) Иоанна Златоуста (4, 242). О переселении Иоанна Златоуста в Пителиунт рассказывает и Ермие Созомен (I половина V в.), только в том контексте, что Иоанн умер в армянской Комане. Для нас особенно ценны сведения Геласия Кизикского о том, что лазы долгое время уже были христианами, и указание Прокопия Кесарийского на то, что апсилы и сваны с давних пор христиане (5,270). Подтверждением вышесказанного можно считать зафиксированные развалины четырёх церквей близ Пителиунтской ограды. Хронологические рамки церквей датируются IV-VI вв. В 1995 г. была раскопана ещё одна церковь в деревне Лидзава (Лдзаа), в 200 метрах от моря, которая во время раскопок была в полуразрушенном состоянии. Внутри церкви было обнаружено несколько гробниц, в которых были найдены один железный крест и один бронзовый плоский крест с изображением святого, плита с изображением креста. Церковь датируется IV-V вв. (6,223-227). На сегодняшний день в Пицунде и ее окрестностях засвидетельствованно девять церквей.

Из сочинения Лукиана из Самосаты (Александр или лжепророк, 25) мы узнаем, что во II в. н. э. провинция Понт, в состав которой была включена и приморская Колхида, была полна христианами. Христианские общины национальных церквей Понта – Каппадокии были одними из старейших в империи. Здесь существовали такие известные епископства, как Кесарийское, Комагенское, Амисское, Трапизонское, Амасийское, Неокесарийская кафедра (7,16). Предметом нашего интереса является выявление того, насколько Пителиунт вписывается в сведения, приведённые в сочинении Лукиана, для чего надо было устанавливать процентное соотношение христиан, проживавших в Пителиунте.

Важную информацию о распространении христианства в Западной Грузии, в частности Пителинте, мы получаем из археологических источников Пицундского могильника, выявленного к юго-западу от Каstellума. Общая площадь могильника составляла примерно 3.500 тысяч квадратных метров, или 3,5 гектара. В общей сложности на всей территории могильника было раскопано 430 могил, выделено 8 типов погребений. Предметом нашего интереса являются безынвентарные ямные погребения из известкового раствора, которые, в свою очередь, представляют собой одну из форм ямных погребений. Известковый раствор применялся исходя из местных особенностей. Усопшие хоронились в вытянутом положении, на спине, головой на запад, погребальный инвентарь отсутствует, что соответствует христианскому погребальному обряду. Такая форма захоронения широко распространяется в Пителинте в III веке н.э., еще до всеобщего распространения христианства. К христианским погребениям можно отнести и те труположения, ориентированные головой к юго-западу или к северо-западу, соответственно положению солнца по сезону. Число захоронений таких типов на Пицундском могильнике довольно внушительное – 87, из них 57 ямных погребений и 30 погребений из известкового раствора. По этим данным выявляется, что на Пицундском могильнике было похоронено около 20% христиан (8,47), из чего можно заключить, что в Пителинте проживало довольно много христиан, что город был в эпицентре процессов, происходящих в империи. На основе изучения источников можно полагать, что процессы, происходящие в империи, отражались и на жизни Пицундского городища. В этом отношении наше внимание привлекает еще одна находка, сделанная в местном песчанике – христианская стела, найденная в центральной части языческого могильника. У стелы отсутствует основание. В верхней части монолита было сделано углубление для железного креста. Стелу, которая не имеет аналога, Г. Лордкипанидзе датирует началом IV века, периодом до опубликования «Миланского эдикта» 313 г. (1,55). В этом мы с ним согласны, но, исходя из архаичности стелы и учитывая исторические процессы, происходящие в то время в Римской империи, в частности тот факт, что Римская империя знала и другой период, близкий к диоклетиановской эпохе гонения христиан, мы не исключаем датировку стелы периодом правления Деция (Decius) (249-251) и Валериана (Valerianus) (253-260) (8,46-47).

В Пицунде найдена и базилика с мозаичным полом, которая надстроена над древнейшей базиликой и представляет собой большое трёхнефное строение с пятигранной асимметричной апсидой и с нартексом, где расположена крещальня с мраморными колоннами и богатым украшением. Не исключена датировка базилики IV в. Здесь же мы хотим отметить и тот факт, что в нумизматическом материале, выявленном на этой территории, преобладает антиохийский чекан, что подтверждает тесные экономические связи между Антиохией и Пителинтом.

В Пителинте вместе с римским Каstellумом возникло и городское поселение – Канабе, которое круговой оградой и башней примыкало к цитадели Пителинта. Общая площадь его составляла примерно 4,5 гектара (1,69). Такая форма город-

ского поселения – непосредственно примыкающая к крепости – была характерна для восточного Причерноморья, где вместе с отставными солдатами, как это было в Адриановском Фазисе, должно было проживать и местное население. Для подтверждения этого факта мы можем привести сведения Прокопия Кесарийского, согласно которому в Абазгии, где был расположен Питиунт, римские солдаты во многих местах селились рядом с местным населением (BG, VIII,4). И ещё один факт – в это время епископальные кафедры, а именно такая кафедра была в Питиунте в начале IV в., существовали только в городских центрах.

Часть учёных склоняются к тому, что «ареал действия» таких поселений в основном ограничивался прибрежной полосой (9,88-89), и что в III-IV вв. Питиунт – это город, который продолжает традиции поселения, возникшего рядом с военным лагерем, с чем мы не можем согласиться. Действительно, в III в. Питиунт начинает существование как городское поселение, но позднее, население, образовавшееся в результате смешанных браков, во втором и третьем поколении становится аборигенным, причащённым к эллинистической культуре, которое обязательно имело бы связь с «материнской» линией. Без существования таких контактов невозможным было бы распространение христианства среди местного населения, среди которых эта религия упрочилась в IV-VI в. н. э. В подтверждение этого можно привести сведения А. Гарнака о том, что в Малой Азии в это время было начато создание национальных церквей на основе этнической принадлежности, среди которых Понто-Каппадокийская церковь была одной из сильнейших. Заслуживает внимания и тот факт, что в Малой Азии кроме епископов были и хорепископы, что свидетельствует о распространении христианства среди сельского населения. А. Гарнак показывает, что наличие института хорепископов особенно ярко проявлялось в Каппадокии и Исаврии (10,24).

Существование христианской среды в IV в. зафиксировано не только в приморских, но и во внутренних районах Эгриси, в частности в Нокалакеви-Археполисе, где были выявлены раннехристианские церкви, датируемые IV-V вв. (11), древнейшая из них датируется I половиной IV в. и находит аналогию с пицундской церковью. Здесь же зафиксирован каменный крест с греческой надписью (12,46).

На основе изученного материала можно сделать вывод, что Питиунт – один из значительных культурно-политических, стратегических и религиозных центров грузинского Причерноморья, со II в. н. э. существует как военно-стратегический форпост Римской империи, которому с конца III и начала IV вв. была дана особая религиозная нагрузка и который стал опорным пунктом новой – христианской цивилизации на территории Западной Грузии. В III-IV вв. в Питиунте можно предположить существование довольно сильной христианской среды с епископальной кафедрой во главе с Стратофилом, который участвовал в работе I Никейского собора в 325 г. н. э., что вместе с политическим моментом становится опорой превращения христианства в официальную религию в Западной Грузии в начале IV в. н. э. В противном случае новая монотеистическая религия не распро-

странилась бы дальше Канабе. Как мы уже отмечали, христианская среда в первой половине IV в. засвидетельствована не только в приморской полосе, но и во внутреннем Эгриси. Происхождение Стратофила в этом случае для нас малозначительно, более значительным является этническое происхождение его прихожан. На основе изученного материала можно заключить, что приверженцами христианства в Пителинте вместе с отставными и действующими legionерами было и местное население, причащенное к эллинистической культуре. Учитывая этническую принадлежность жителей современной Абхазии и Западной Грузии в целом, можно заключить, что Пителинт представлял собой часть единого грузинского этнического населения и культуры, где значительную роль играли грузинские и северокавказские, в частности, абхазо-адыгейские племена (тут же отметим и тот факт, что в Причерноморье, по утверждению некоторых учёных, имело место слияние лазов и апшил, впоследствии апшилы слились с лазами (13), и что распространение христианства в Западной Грузии происходило вокруг Пителинтской кафедры, так же как в Восточной Грузии – вокруг Мцхета.

M. M s h v i l d a d z e (Tbilisi)

**New – initial stage of Christian
civilization in Georgia**

The beginning of new era represents exceptionally complicated and interesting period in the history of the sea coastal area of Georgia. The study of the sources gives us the basis to conclude that the eastern Black Sea coastal cities (Dioscurias, Phasis, Pityus, Gyenos) suffered from economical fall at the end of Hellenistic epoch. In accordance with the works of Pliny the Elder, city Dioscurias is empty, and „Great Pityus“ is sacked by the Heniochis (NH. VI,16). Another important fact is added to all the above-mentioned, that is expressed by the complicated ethno-cultural, political-economical progress in Western Georgia and the expansion of the Rome Empire and the mountaineer tribes Scythian – Sarmat people of North Caucasus in I-IV centuries A.D. (1,4). New political units are formed, which reason we should look for in the fall of the Kingdom of Colchis and its dissolution in small kingdoms and principalities, on one side, and in the political intentions of the Great Empire, on the other side. Svan, Apsilae, Abasci, Heniochi people lived on the territory of modern Abkhazia during the research period (Plin., NH. VI,14) and their location changed over the centuries.

The Black Sea coastal cities of Georgia Apsarus, Phasis, Sebastopolis, Pityus were included in the important defensive system of strategic destination for Rome in the I-IV centuries A. D., as the definite part of the province Cappadocia, that was the extreme North-West outpost in Caucasus of the Roman ruling.

The object of our investigation is the most important cultural-economical centre of the sea coastal area of Georgia of this period – Pityus that appeared to be the centre of spreading of Christianity in Georgia along with Mtskheta that is related to the dense contacts with the Roman Empire in some way. Based on the historical sources and archeological materials, we may suppose the disposition of the Roman military units in Pityus from the middle of the II century A. D. particularly in 135-152, that shall be related to the invasion of the nomadic tribes – Heniochis. Pityus became the important fortress by the end of II century. In accordance with the works of Procopius of Caesarea, the sea coastal area of Sanigaes land was conquered by the Romans from the ancient period, who founded two cities – Sebastopolis and Pityus – here (2, 105-106).

The ceramic tiles with Latin Stigma and tiling fragments documentary proves the reliable constructive works of the XV legion in north-west Caucasus at the end of the II century and at the beginning of III c. (3,32). We relate the several plans founded on the

territory of Pityus cemetery to the Roman legions.

The flourishing epoch in Pityus falls on the II-IV centuries, the period, when the important changes took place in the life of the Roman Empire, that is related to the spread of Christianity. All these facts coincide with the formation of the first Christian communities in the Asia Minor, with which Colchis had the intensive relationship long since. The facts of exile of the first Christians in the north-west Caucasian regions belong to the same period. Theodoret of Cyrrhus (V c.) describes the exile of John Chrysostom in Bichvinta, that is referred as the extreme border of Pontus and Roman domains (4, 242). Hermias Sozomen also refers to the exile of John Chrysostom in Pityus (I half of the V century), but particularly in the context when John died in Armenian Komane. The note of Gelasius of Cyzicus is especially valuable for us, which say that Laz people are Christianized for a long time and the indication of Procopius of Caesarea about the Christianity of Apsilaes and Svans from the ancient time (5, 270). The ruins of four churches found nearby the fence of Pityus may be considered as the evidence of the above-mentioned fact. The chronologic frame of the temples is placed in IV-VI centuries. Another church was excavated in village Lidzava (Ldzaa) in 1995, 200 meters from sea. It was half ruined for the moment of study. Several graves were discovered inside the temple, in which one iron and one bronze flat cross with image of saint, the slab stone with the image of cross was found out. The temple is dated to the IV-V centuries (6, 223-227). At present in total nine temples are discovered in Bichvinta and its surroundings.

From the works of Lucian of Samosata we learn, that province Pontus was full of Christians (**Alexander.**, 25). The Christian communities of national churches of Pontus – Cappadocia were one of the most ancient in the Empire. Such well-known episcopacies like the **Caesarea**, Tyanea, Sebastia, Trabzon, Kibistrea, Amisus, Neocaesarea, Nassiasnea, Naessus and others existed here as well (7, 16). We were interested to elucidate if Pityus was referred in the notes given in the works of Lucian of Samosata, for which it was necessary to establish the percentage of the Christians residing in Pityus.

By the standpoint of studying the matter the important information is provided by the cemetery located at 180 meters far from the southwestern corner of Nokalakevi, which area amounts by 3,5 hectares. Altogether, more than 430 graves were excavated on the territory of the whole cemetery; eight types of graves were distinguished. Among them the major place was taken by the inventory and non-inventory pit graves, where the western orientation prevailed from the beginning. More than half of the discovered graves are inventory. In order to ascertain the percentage of the Christian population of Pityus, we studied the non-inventory pit and mortar graves in which the deceased were buried in a stretched position with heads directed to the West, that is characteristic to the Christian funeral rites. We also ascertained to Christian the graves of the deceased, with heads directed to the South-West direction, according to the position of sun depending on the season of the year. The number of such so called Christian graves on the cemetery of Pityus is rather impressive – 87; 57 of them are pit graves and 30 graves are made with the help of mortar. According to these data, it was revealed that about 20% of

the buried on the cemetery of Pityus were Christians (8, 47). Following to the above-mentioned fact, we can conclude, that quite many Christians lived in Pityus, that it was the epicenter of the processes running in the Empire. The researches of the sources make us think that the processes going on in the Empire was reflected on the life of Pityus. In this regards, the Stele made by the local sandstone monolith founded on the territory of Pityus, in the central part of the major cave of cemetery represents the important material. The square hollow was engraved on the upper part of the monolith, where the setting was made for the iron cross, on its side. According to G. Lortkipanidze's opinion, the Stele was intended for the grave of clandestine Christian, which the investigator destined to the period previous to „Edict of Milan“ made on 313 (1, 155). We are agree with him about that fact, but from the archaism of the cross put into the Stele and the fact, that the Roman Empire witnessed the several cases of chase of Christians, we do not exclude the Stele to be dated to the period of the emperors Decius (249-251) and Valerianus (253-260) (8, 46-47).

A basilica with mosaic floor was discovered in Bichvinta as well, that is overbuilt on the ancient basilica and represents a big construction with three naves, asymmetric apse and narthex, where a sanctuary was placed with marble columns and rich adornments. It may not be excluded, that this basilica could be dated to the first quarter of the IV century, as well as it could be the residence of one of the members of the I World Ecclesiastical Council of Nicaea – Stratophilus of Bichvinta. We would like to notice as well, that the most part of numismatic materials discovered here was made in Antioch, what has to be understood as the economic union among the biggest centre of Christianity – Antioch and Bichvinta.

In Bichvintra the urban settlement Kanabe was established together with the Roman Castellum, which surrounds the Citadel of Pityus by the round fence and tower. Its total area does not exceed 4,5 hectares (1, 69). Such type of urban settlements – directly connected to the prison, was characteristic to the Black Sea coastal area, where together with the retired soldiers, as it happened in Phasis of Adrian epoch, the local population should live as well. In order to testify this fact, we can refer to the note of Procopius of Caesarea, that the Roman soldiers were settled among the local population on many places in Abascis, of which territory Pityus was included (BG, VIII,4) and one more fact – by this period the Episcopal Cathedras were placed only in the city centers and exactly such cathedra existed in Bichvinta at the beginning of the IV century.

The part of the investigators are deviated to the fact, that the „action area“ of such settlements was limited mainly by the coastal line (9, 88-89) and in the III-IV centuries Pityus was the city, which continued the tradition of urban settlements created near the armed camp, that we should not agree with. Indeed Pityus starts the III century as the urban settlement, but some time later in the second-third generation of the citizens, the population formed after the mixed marriage becomes the aborigines, got acquainted with the Hellenistic culture, which would necessarily have the relationship with „mother“ area. Without such contacts, it would be impossible to spread Christianity over the local population, where this religion is ingrained in the IV-VI centuries. In order to

prove this fact, we should refer to A. Harnak's opinion, that in this period the creation of the national churches based on the ethnical composition of the population had started in the Asia Minor. Among such churches Pontus-Cappadocian church was the most powerful one. It should be noticed, that in the Asia Minor there were not only Bishops, but Bishops of the rural districts as well. This fact testifies the spreading of Christianity among the rural population. A. Harnak indicates that presence of the institute of Bishops of the rural districts especially clearly could be seen in Cappadocia and Isauria (10, 24).

The existence of Christian environment in IV c. is testified not only in the coastal area, but in Shida Egrisi as well, in particular in Nokalakevi-Archeopolis, where the early temples were discovered (IV-V centuries), among them the ancient church is analogical to the ancient temple of Bichvinta and is dated to the I half of the IV century (11). Here is fixed the fragment of the stone-cross dated to III-IV centuries with the two-lined inscription in Greek (12, 46).

After studying the material, we can conclude, that the most important cultural-politic, strategic and religious centre of the Black Sea coastal area of Georgia – Pityus has been existing as the military-strategic outpost of the Roman Empire since the II century, that achieved particularly religious meaning from the end of the III century and the beginning of IV c. and became the supporting point of Christian civilization on the territory of Western Georgia. We may suppose, that there was quite strong Christian environment in Bichvinta in the III-IV centuries, with Episcopal cathedra led by Stratophilus of Bichvinta, who participated in the I World Ecclesiastical Council of Nicaea. Together with the political moment, this fact became the bases of transformation of new monotheistic religion into the state official doctrine in Western Georgia at the beginning of the IV century. In other case, the monotheistic religion would not pass the limits of Kanab. But as we have already seen, the existence of Christian environment in I half of the IV century is testified not only in the sea coastal area of Georgia, but in Shida Egrisi. In this case, the origination of Stratophilus of Bichvinta has the least importance for us, the ethnic belongings of his parish may be considered as more valuable. After the study, it is established that together with the acting or veteran legionaries of Rome, Stratophilus of Bichvinta had the population got acquainted with Hellenistic culture in his parish. Considering the ethnic origination of the tribes residing on the territory of Abkhazia and totally on the territory of Western Georgia, we conclude, that Bichvinta represented the part of the united Georgian ethnic world and culture, where Georgian and north Caucasian, in particular Abkhazian-Adyge tribes played the specific role together with the Roman legionaries (It should be mentioned here, that by the supposition of the part of investigators, the unification process of Laz-Apsilae took place in the sea coastal area, that was expressed in „Lazifying“ of Apsilae(13), that the spreading of Christianity in Western Georgia should take place exactly around the cathedra of Bichvinta, the same as around Mtskheta in Eastern Georgia.

ლიტერატურა

- ლორთქიფანიძე გ., ბიჭვინთის ნაქალაქარი, თბ., 1991.
- გეორგიკა, II, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1965.
- Кигурадзе Н., Лордкипанидзе Г., Тодуа Т., Клейма XV легиона из Пицундского городища, М., ВДИ, 1987, №2, с.87-96.
- გეორგიკა, I, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველის შესახებ, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961.
- ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1979.
- Барцыц Р. М., Раскопки раннесредневекового храма в селе Лдзаа посёлка Пицунда. По материалам Международной научной конференции, посвящённой 75-летию Абхазского института гуманитарных исследований им. Д. И. Гулия АНА 28-31 мая 2001 г. Сухуми, 2003, с. 223-227.
- გოილაძე ვ., ქართული ეკლესიის სათავეებთან, თბ., 1991.
- Мшвילდაдзе М., О распространении христианства в Западной Грузии (Пицунт), Кавказоведение, №3, Москва, 2003, с. 44-49.
- გამყრელიძე გ., თოდუა თ., რომის სამხედრო-პოლიტიკური ექსპანსია საქართველოში, თბ., 2006.
- Harnak A. Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, Leipzig, II, 1924, p. 24.
- ზაქარაია პ., კაპანაძე თ., ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი, ხუროთმოძღვრება, თბ., 1991.
- ლომიტაშვილი დ., ცენტრალური კოლხეთი ძვ. წ. VIII – ახ. წ. VI სს., ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი, დისერტაცია წარმოდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 2003.
- ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბ., 1990.

მ. მ შ ვ ი ლ დ ა ძ ე (თბილისი)

**ახალი – ქრისტიანული ცივილიზაციის
საწყისი ეტაპი საქართველოში**

რ ე ზ ი უ მ ე

ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისი განსაკუთრებით რთულ და საინტერესო პერიოდს წარმოადგენს საქართველოს ზღვისპირეთის ისტორიაში. წყაროების შესწავლა საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ელინისტური ხანის ბოლოს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ქალაქები (დიოსკურია, ფაზისი, პიტიუნტი, გიენოსი) ეკონომიურად დაქვეითებას განიცდიან, რასაც ემატება კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მოვლენა, რომელიც გამოიხატება ახ. წ. I-IV სს. დასავლეთ საქართველოში რთული ეთნოკულტურული, პოლიტიკურ-ეკონომიკური ძვრებით და რომის იმპერიისა და ჩრდილო კავკასიის მთიელი ტომების ექსპანსიით. იქმნება ახალი პოლიტიკური ერთეულები. თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე ხსენებულ პერიოდში ცხოვრობდნენ სვანები, აფსილები, აბაზგები, ჰენიოსები (Plin., NH. VI,14), რომელთა ადგილსამყოფელი საუკუნეების მანძილზე იცვლებოდა. ნაშრომში ჩვენ სწორედ მათი წარმომავლობა და განსახლების არეალი გვაქვს განხილული, რის საფუძველდაც აღებულია ახალი – დასავლური ცივილიზაციის საწყისი მოვლენა – ქრისტიანობის გავრცელება პიტიუნტში, დასავლეთ საქართველოს უმნიშვნელოვანეს ცენტრში, რომლის აყვავების ხანა II-IV სს. მოდის, რაც ქრონოლოგიურად მცირე აზიაში პირველი ქრისტიანული თემების წარმოქმნის ფაქტს ემთხვევა. კერძოდ გაანალიზებული გვაქვს ბიჭვინთასა და მის „ქვეყანასთან“ დაკავშირებული არქეოლოგიური მასალა.

პიტიუნტის სამაროვნის შესწავლის შედეგად გამოვლენილი ქრისტიანთა პროცენტული შემადგენლობა (20%) ამტკიცებს ლუკიანეს იმ ცნობებს (ალექსანდრე, 25), სადაც იგი აღნიშნავდა, რომ პროვინცია პონტო, რომლის შემადგენლობაშიც პიტიუნტი შედიოდა, სავსე იყო ქრისტიანებით. ბიჭვინთის სტელის ანალიზი, რომელსაც ჩვენ III ს. შუა ხანებით ვათარიღებთ, ადასტურებს პიტიუნტში ფარული ქრისტიანების არსებობის ფაქტს, რომელიც გარკვეული ანარეკლი იყო აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში მიმდინარე პროცესებისა. პიტიუნტის კასტელუმთან არსებული ქალაქური დასახლების (კანაბე) შესწავლა საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ აქ გადამდგარ ლეგიონერებთან ერთად ადგილობრივ მოსახლეობასაც უნდა ეცხოვრა.

საკითხის შესწავლის შედეგად შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ პიტინტი, საქართველოს ზღვისპირეთის ეს უმნიშვნელოვანესი კულტურულ-პოლიტიკური, სტრატეგიული და რელიგიური ცენტრი (რომაელები აღმოსავლეთ შაგიზღვისპირეთში სწორედ ასეთ პუნქტებში აგებდნენ სამხედრო ბანაკებს), III საუკუნიდან არსებობს როგორც რომის იმპერიის სამხედრო-სტრატეგიული ფორპოსტი, რომელმაც III ს. ბოლოსა და IV ს. დასაწყისიდან განსაკუთრებული რელიგიური დატვირთვა მიიღო და იქცა ახალი – ქრისტიანული ცივილიზაციის საყრდენ პუნქტად დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. III-IV სს. ბიჭვინთაში უკვე საკმაოდ მძლავრი ქრისტიანული გარემოს არსებობა შეგვიძლია ვივარაუდოთ საეპისკოპოსო კათედრით (საეპისკოპოსო კათედრები მხოლოდ მნიშვნელოვან საქალაქო ცენტრებში არსებობდა) სტრატოფილეს ხელმძღვანელობით, რომელიც მონაწილეობას იღებდა ნიკეის I მსოფლიო საეკლესიო კრებაში, რაც პოლიტიკურ მომენტთან ერთად ახალი მონოთეისტური რელიგიის სახელმწიფო ოფიციალურ მოძღვრებად გადაქცევის საფუძველი ხდება დასავლეთ საქართველოში IV ს. დასაწყისში. წინააღმდეგ შემთხვევაში ახალი მონოთეისტური რელიგია ვერ გასცდებოდა კანაბეს ფარგლებს. არადა ქრისტიანული გარემოს არსებობა IV ს. პირველ ნახევარში არა მხოლოდ საქართველოს ზღვისპირა ზოლში, არამედ შიდა ეგრისშიც ფიქსირდება. მაგალითად ნოქალაქე-არქეოპოლისში.

სტრატოფილე ბიჭვინთელის წარმომავლობა ჩვენთვის, ამ შემთხვევაში, ნაკლებად მნიშვნელოვანია. უფრო ღირებულად მისი მრევლის ეთნიკური კუთვნილება შეიძლება ჩაითვალოს. კვლევის შედეგად კი დგინდება, რომ სტრატოფილეს მრევლის სახით, რომის მოქმედ თუ ვეტერან ლეგიონერებთან ერთად, ადგილობრივი ელინისტურ კულტურას ნაზიარები მოსახლეობაც საკმაოდ ჰყავდა. ვითვალისწინებთ რა თანამედროვე აფხაზეთისა და საერთოდ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრებ ტომთა ეთნიკურ წარმომავლობას, ვასკენით, რომ ბიჭვინთა წარმოადგენდა ერთიანი ქართული ეთნიკური სამყაროსა და კულტურის ნაწილს, სადაც გარკვეულ როლს რომაულ ლეგიონერებთან ერთად ჩრდილოკავკასიური აფხაზურ-ადიღეური ტომებიც თამაშობდნენ (აქვე უნდა აღინიშნოს ის ფაქტიც, რომ ზღვისპირეთში, მკვლევართა ნაწილის ვარაუდით, ადგილი ჰქონდა ლაზ-აფშილთა შერწყმის პროცესს, რაც გამოიხატა აფშილთა გალაზებაში), რომ დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელება სწორედ ბიჭვინთის კათედრის გარშემო უნდა მომხდარიყო, ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში მცხეთის გარშემო.

ქ. ქუთათელაძე (თბილისი)

**რომელ მონასტერს ეკუთვნის ე. წ.
„უცნობი მონასტრის“ ტიპიკონი**

სარგის კაკაბაძის მიერ აღმოჩენილი ე. წ. „უცნობი მონასტრის“ ტიპიკონის ნაწილები ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი დოკუმენტური ძეგლია, რომელმაც შესაძლოა საქართველო-სომხეთის კონფესიური ურთიერთობის ისტორიის ბევრ სადაო საკითხს ნათელი მოჰფინოს.

სახელოვანი მეცნიერი ამ ძეგლს „თამარ მეფის დროინდელ „ერთი მონასტრის ანდერძს“ უწოდებს, რომელსაც მიაკვლია გარეჯის მონასტრის საბუთებში (1). ტიპიკონის ნაწილები ერთ ნაჭერ ტყავზე ყოფილა დაწერილი ნუსხა-ხუცურად. გვერდით არშიაზე XVIII ს-ის ხელით მიწერილი ჰქონდა, რომ იგი ხევში უხმრად გდებულყო. ეს ტყავის ნაჭერი გამოუყენებიათ და სუფთა მეორე გვერდზე მელიქიშილების 1777 წლის შეწირულობის სიგელი დაუწერიათ, რომლის მიხედვით, ისინი გარეჯის ნათლისმცემლის მონასტერს სწირავენ ჭოჭკანელ გლეხს სარუხანაშვილ თამაზს (1, 72;74). ტიპიკონის ტექსტის დედანი დადუპულია, მხოლოდ ს. კაკაბაძის გადმონაწერი შემოგვრჩა. სრული სახით ტექსტი ი. დოლიძემ გამოსცა 1970 წ. „ქართული სამართლის ძეგლების“ III ტომში შემდეგი სათაურით: „წესი და განგება უცნობი მონასტრისა“ და იგი 1191-1212 წწ-ით დაათარიდა (2, 131). ტიპიკონის ნაწილების მიხედვით კონკრეტულ მონასტერთან გვაქვს საქმე, რომელსაც თავის წინამძღვარი და საძმო ჰყავს. გარდა ამისა, ტექსტში პირდაპირ სწერია, რომ: „აწ ესე ვით ყოველივე წესი და განგება ამის მონასტრისა სადმართო და კაცთა ამას ტუპიკონსა შინა სრულად და უნაკლულად დამიწერია, ყოველსავე ეგრეთ აღასრულებდნენ“ (2, 139). ტიპიკონის შემორჩენილ ნაწილში აღნიშნულია, რომ მონასტერს მოსავალი არ ჰყოფნიდა და ბოლნისს საღვინე დაუდევთ: „... პატრონისა და ლაშქართა და სტუმართათჳს ესე მოსავალი არ ეყოფის და ამისათჳს ... ეგრეთვე ბოლნისს საღვინე დაედევი“ (2, 131). ბოლნისში მოწეული ღვინო მონასტერს მოხმარდებოდა. ტიპიკონის შემორჩენილი ტექსტის მიხედვით, „ესე ... ქარცებით ხუარბალი მოვიდოდეს და

ბოლნისის ღვწოდ მოიღებინა”¹, ტიპიკონში ძალზედ დაწვრილებით არის განხილული თუ როგორ უნდა დაეხმებინათ, შეენახათ, გაენაწილებინათ და დაეხარჯად მონასტრისთვის განკუთვნილი ღვინო. ტიპიკონის მიხედვით, თუ მონასტრის პატრონის სტუმრებისა და ლაშქრისათვის განსაზღვრულს დააკლდებოდა, მაშინ პური და ღვინო მონასტრის მარაგიდან უნდა გამოეყენებინათ. თუ რაიმე ობიექტური მიზეზის გამო, „ანუ სეტყვითა, ... ანუ სიგლახაკითა და უღონო[ე]ბითა, ... ამათ განჩენილნი ღვწოდ მოაკლდეს, ... რადცა აქაით პური და ღვწოდ მოჰრჩეს, ტრაპეზი აქათ გარდაიჭდებოდეს” (2, 132). სხვა შემთხვევაში კი „... წმიდ[ის]ა ტრაპეზისა შესავალთა და საქონელთა ზედა დაიდებოდეს წელიწდისა დღეთა აღაპნი”. ტიპიკონის ტექსტის მიხედვით, წელიწადის დღეებზე გათვლილი აღაპების გარდა 45 აღაპი ზედმეტი იყო, რაც მოსაველის დანაკლისის შემთხვევაში გამოადგებოდათ. თუ მოსაველის ნაკლებობა არ იქნებოდა და ზედმეტი მორჩებოდა რაიმე, ესეც წმ. ტრაპეზის შემოსავალს დაემატებოდა. ეს ყველაფერი გათვალისწინებული იყო იმისთვის, რომ „... უხუებით და უნაკლულად იყოფებოდნენ აქა შინა მყოფნი ყოველნივე ძმანი, რადთა ღმრთივ-გურგუნოსნისა მეფეთა შორის მეფეთა თამარის დღეგრძელობად და წარმართებად და შენდობად უფროდსად აღმატოს და ითქუმოდის” (2, 132). ტიპიკონის მიხედვით, დედოფალმა მონასტერს მიწები შესწირა და შეუვალობა უბოძა მას, რისთვისაც ტრაპეზთან მისი სადიდებელი მოსახსენებელი დააწესეს: „ღმრთივ-გურგუნოსნისა მეფეთა შორის მეფისა თამარის დღეგრძელობად და წარმართებად და შენდობად უფროდსად აჩუენა და სოფელნი და აგარაკნი შემოსწირნა, და სხუანი აგარაკნი თქუენნი შესავალობისაგან შეუვალყენა და ყოველი ხარკი და ბეგარნი [ამო]გკადა... მონასტრის მწეობისათჳს მათისა ყოველთა დღეთა ტრაპეზ/სა/ თანა იდიდებოდეს საკსენებელი მეფობისა მათისად და საუკუნომცა არს და დაუსრულებელ კსენებად მათი, ამინ” (2, 132)². ს. კაკაბაძის, ივ. ჯავახიშვილისა და გ. ჩუბინაშვილის აზრით, ტიპიკონის ნაწვევტი ბოლნისის, ან მასთან ახლოს მდებარე ქვემო ქართლის ერთ-ერთ მონასტერს ეკუთვნოდა, (1, 71; 7, 22-23; 8, 110-111). თუმცა, ტიპიკონის შემორჩენილი ტექსტის მიხედვით, უფრო კონკრეტული დასკვნის გამოტანა შეიძლება.

¹ დ. ბერძენიშვილმა „ქარცები“ ბოლნისის მსგავსად პუნქტად მიიჩნია. იგი მას ჯავახეთში გულისხმობდა. მკვლევრის მართებული შენიშვნით, „ჯავახური ხორბალი ყოველთვის ცნობილი იყო და ქვემო ქართლში მონასტრის საჭიროებისათვის მისი მოშვება არ იქნებოდა უჩვეული რამ“ (3, 119). მართლაც, ახალქალაქის რნ-ის ოკამის სოფსაბჭოში ესლაც არის სოფელი „ქარცების“ სახელწოდებით. ასევე, შემთხვევითი არ უნდა ყოფილიყო საღვინის დაღმა ბოლნისში, რომელიც მევენახეობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კერად ითვლება საქართველოში. ბოლნისური ყურძენი განსაკუთრებული შაქრიანობითაც გამოირჩევა.

² მურავიოვისა და დ. ბაქრაძის აზრით ტრაპეზის კუთხეში კარგად ჩანს თამარის გამოსახულება მეუღლესთან და შვილთან ერთად (4, 324; 5, 35), რასაც არასწორად მიიჩნევს პ. იოსელიანი, რომელიც ამ გამოსახულებას წმ. ეკატერინედ მიიჩნევს (6, 32).

1998 წელს მკვლევარ დ. ბერძენიშვილმა გამოსცა სტატია „ახტალის მონასტერი“, სადაც მან საფუძვლიანად დაასაბუთა, რომ აღნიშნული ტიპიკონი ახტალის მონასტრისთვის უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი (3, 123). ჩვენ აბსოლუტურად ვიზიარებთ მკვლევრის მოსაზრებას, რადგან იმავე პერიოდში სრულიად დამოუკიდებლად ანალოგიურ დასკვნამდე მივღეთ საკანდიდატო დისერტაციის წერის დროს (9, 148). თუმცა, ტიპიკონის ამ ნაწიგვტან დაკავშირებით ჩვენს ისტორიოგრაფიაში არსებობს განსხვავებული აზრი. ნ. თორთლაძე გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ ტიპიკონის ტექსტში მოხსენიებული მონასტერი არა ახტალა, არამედ რომელიმე სამეფო მონასტერი უნდა ყოფილიყო. ტიპიკონის ტექსტის ერთი ადგილიდან – „და ვითა წინამძღუარსა აქამდის პატრონნი ღმრთისა სწორნი, ლაშქარნი, სტუმარნი დიდნი და მცირენი გაუსტუმრებიან, ეგრეთვე აწ გაისტუმრებოდეს“ – გამომდინარე ნ. თორთლაძე ფიქრობს, რომ „ღმრთისა სწორი“ მხოლოდ მეფესთან დაკავშირებით იხმარებოდა და ამიტომ მასში მოხსენიებული მონასტერი სამეფო უნდა ყოფილიყო. მონასტრის პატრონად კი მხოლოდ მეფე შეიძლება ვიგულისხმოთ” (10, 140). მართალია, „ღმრთისა სწორი“ მეფესთან ასოცირდება, მაგრამ ამ შემთხვევაში მეფე-პატრონი ზოგადად სიუხერენად, უხენავსად იგულისხმება. ანუ, როგორც აქამდე ისტუმრებდნენ მეფე-პატრონს, სამეფო ოჯახის წევრებს, ლაშქარსა და სტუმრებს, გარკვეული სამეურნეო ცვლილებების შემდეგაც მსგავსად უნდა გამასპინძლებოდნენ. აქ არ არის აქცენტი გაკეთებული მხოლოდ მეფესა და სამეფო ოჯახის წევრებზე, არამედ მონასტერში მისულ მაღალჩინოსნების ჩამოთვლასთან გვაქვს საქმე, რომელთა გასტუმრების გარკვეულ წესს ტიპიკონი იხსენებს. რამოდენიმე ადგილას „პატრონი“ მხოლოდით რიცხვში არის ნახსენები: „პატრონისა და ლაშქართა და სტუმართათჳს“ (2, 132). ჩვენის აზრით „პატრონი“ მხარგრძელთა საგვარეულო იგულისხმება. მართლაც, პეტრე წინამძღვრის წარწერაში იგი პატრონად მხარგრძელთა გვარის წარმომადგენლებს მოიხსენიებს (იხ. ქვემოთ). ნ. თორთლაძე არ გამორიცხავს, რომ ამ მონასტრის, როგორც სამეფო მონასტრის მზრუნველი და ტიპიკონის შემდგენელი მწიგნობართუხუცესი ყოფილიყო, „რადგან ეკლესია-მონასტრებზე ზრუნვა მწიგნობართუხუცესის ერთ-ერთ მოვალეობას წარმოადგენდა“ (10, 141). მაგრამ ვფიქრობთ, ეს მოსაზრება საეჭვოა, რადგან ტიპიკონის ტექსტი და სხვა ქართულ-სომხური წყაროები უფრო კონკრეტული დასკვნის გაკეთების საშუალებას იძლევა (იხ. ქვემოთ).

ქართული ხუროთმოძღვრების ბრწყინვალე ნიმუში ახტალა¹, რომელიც XII-XIII სს-ის მიჯნით არის დათარიღებული, ქართულ საისტორიო წყაროებში „აგარაკის“ და „მადანის“ სახელწოდებით მოიხსენიება (11,

¹ დ. ბაქრაძის აღწერილობით, ახტალის შემოგარენში მრავალი ეკლესია ყოფილა გაბნეული: ღვთისმშობლის სახელობის მთავარი ტაძრის გარდა აქ მოქმედებდა წმ. გიორგის, წმ. სამების, გრიგოლ ღვთისმეტყველის სახელობის ეკლესიები (5, 34).

199, 12, 309, 13, 39), სადაც ვახტანგ გორგასალს საეპისკოპოსო დაუარსებია (11, გვ.199). სომხური საისტორიო ტრადიცია მას „პლნაჰანქად“ (*„ჰუნაჰანუჲ“*) მოიხსენიებს, რაც „სპილენძის მადანს“ ნიშნავს¹. სომეხი ისტორიკოსები ახტალის აშენებას ივანე მხარგრძელს მიაწერენ და ხაზს უსვამენ, რომ ივანე ათაბაგმა იგი სომხებს წაართვა და ქართულ მონასტრად აქცია (15, 210,225; 16, 155,198).

ტიპიკონის ტექსტის მიხედვით, მონასტერი, რომლის შესახებაც მასშია საუბარი ღვთისმშობლის სახელობისა და მის წინაშე დიდი დამსახურება მიუძღვის ივანე ათაბაგს: „ივანე მკარგრძელმანცა მსახურთუხუცესმან დიდი სასოებად და გულსმოდგინებად აჩუენა ამის დედისა ღმრთისა მიმართ და საყოფ/ე/ლისა მისისა და რომელ მონასტერსა საბოსტნე და სავენაჲე, რომელი დიდად ეკმარნეს/, ესე ვაღანის ქუეშითგან იყიდა, რომელ ... უფრო/ა/სითა საფასოდთა და დედისა ღმრთისასა შემოსწირა, რათა მოკსენებული დიდებულ ყოს ძემან ღმრთისამან და ამან ყოვლად წმიდამან დედამან მისმან“ (2, 133). ტიპიკონის ზემოაღნიშნული მონაცემებით მართლაც, რომ ახტალის მონასტერზე საუბარი და ეს მონასტერი ღვთისმშობლის სახელს უკავშირდება, ამას ადასტურებს სომხური წერილობითი წყაროები. ერთი სომხური წარწერის მიხედვით, რომელიც ახტალის მიდამოებში ერთ-ერთ ქვაჯვარზე აღმოჩნდა, მოხსენიებულია „პლნაჰანქთა პოდჰატის წმიდა ღვთისმშობელი“. წარწერის ლ. მელიქსეთ-ბეგის თარგმანის მიხედვით, „მე მარიამ კვირიკეს ასულმა აღვმართე პლნაჰანქთა პოდჰატის წმიდა ღვთისმშობელი. ვინც თაყვანი სცეთ მოგვისხენეთ ჩვენ ღოცვითა შინა წელსა 537-1183 სამება“ (17, 315)². ზემოთ მოყვანილ მონაცემებს ზოგადად ეხმაურება გრიგოლ ნოსელის „თარგმანებად ეკლესიასტეს წიგნისა“ სომხური თარგმანის ერთი მნიშვნელოვანი მინაწერი, სადაც აღნიშნულია: „დაიწერა და დასრულდა წიგნი გრიგოლ ნოსელის ეპისკოპოსისა რჩეულისა და კარგის ძველი მაგალითისაგან, რომელიც /პირველ/ მთარგმნელთა დაწერილი იყო, ხელითა

¹ ჰ. აჭარიანის თქმით, „პლნაჲ“ სპარსული წარმოშობის სიტყვაა (birinj, ან pirinj), ძველი ფორმა ცნობილი არ არის. მისი ქართული ფორმებია „პილენძი“, ან „სპილენძი“ (14, 88-89). მართლაც, ქართულიდან სომხურზე თარგმნილ საღვთისმეტყველო ლიტერატურის მინაწერებში გვხვდება მონასტრის სახელწოდებიდან – „პლნაჲ“-ის ქართული ფორმა „სპილენძი“, ან „პლნაჰანქა“, რაც გარკვეულწილად მიუთითებს მონასტერში ქართული ენის დომინანტობას.

² „*ნა შარქამ გოთარ ღირქიქტი, სანგხესი გჰუნაჰანუსი ღოჯათ ქ სოფე ასთობადქნა. ირე სრქოაქტე გმსე კათა ა ქუხესე მოქრქიქტი*“ (17, 315). რადგან წარწერა ქვაჯვარზე აღმოჩნდა, არ არის გამორიცხული, რომ მარიამმა აღმართა ღვთისმშობლის სახანეს ქვაჯვარი, რომელიც შესაძლებელია მიწის ნაკვეთის – ამ შემთხვევაში მადნის, სასარგებლო წიაღისეულის (*ლოჯათ*) შეწირულობას აფიქსირებდეს. ა. ლიდოვს თავის ნაშრომში ამ წარწერის რუსულ თარგმანში (18, 267) არ მოჰყავს სიტყვა „*ლოჯათ*“, რაც წიაღისეულს უნდა ნიშნავდეს (ამ სიტყვის ზუსტი მნიშვნელობის ახსნისთვის მაღლობას ვუხდით ბ-ნ პ. მურადიანს).

ცოდვილისა, და უღირსისა მოწესის სიმეონისა, ქვეყანასა სომეხთასა¹, ლორეს მახლობლად, მონასტერსა, რომელსაც ეწოდება სპლენდაპან, წმიდა ღვთისმშობლის საფარველსა ქვეშე, მმართველობასა ივანე ათაბეგისასა, აღმაშენებლისა მონასტრისასა” (17, 315). პ. იოსელიანისა და დ. ბაქრაძის თქმითაც, ახტალის ტაძარში განსაკუთრებულ ეფექტს ახდენდა ვლადკერნის ღვთისმშობლის უზარმაზარი გამოსახულება. შემორჩენილია აგრეთვე, ღვთისმშობლის შობისა და მიძინების ამსახველი სცენები, რასაც დღესასწაულობდა ეს ეკლესია (6, 26; 5, 35)².

ერთ-ერთი მთავარი არგუმენტი ტიპიკონის ახტალის მონასტრის კუთვნილებისა არის ის, რომ ტექსტის მიხედვით, მონასტერს მხარგრძელთა გვარის სამწირველო აქვს. ივანე ათაბაგის მიერ შეწირული მიწებიდან შემოსავალი დაუწესებიათ ტრაპეზისათვის (2, 133), საწინამძღვროდ (2, 133-134) და „აგრეთვე სამწირველოდსა სახლისა მათისათვის“ (მხარგრძელთა-ქ.ქ.) (2, 139). მონასტრის დამაარსებელი და შესაძლებელია ტიპიკონის დამკვეთი მართლაც რომ ივანე მხარგრძელია, ამ მოსაზრებას გვიმყარებს ჟამთააღმწერლის ცნობა ივანე ათაბაგის ბერად აღკვეცის შესახებ როდესაც იგი „არა განცხადებულად არამედ ფარულად მონაზონ ქმნილ“ იყო, (19, 169). ეს ფაქტი ალბათ მის მიერ დაარსებულ მონასტერში უნდა განხორციელებულიყო, რომელიც ათაბაგს სურდა სულიერ სავანედ შეექმნა.

მხარგრძელთა გვარის კიდევ ერთი სამწირველოს რეალურ არსებობაზე მიუთითებს აგრეთვე, უმნიშვნელოვანესი ქართული წარწერა, რომელიც მონასტრის წინამძღვრის სახელსაც იხსენიებს³: „ქ. მე, უღირსი და სულითა საწყალობელი წინამძღვარი პეტრე ღირს ვიქმენ აღშენებად ეგუტერისა ამის სახელსა ზედა წმიდათა მოციქულთასა სადიდებლად მათდა და პირველ პატრონთა და გამზრდელთა ღირსთა ჩემთა სამლოცველოდ, და სულისა ჩემისა სალოცველ საკსენებლად. და განვაჩინე ათორმეტთა მოციქულთა დღესასწაულის მეორე დღე, ვინცა ჩემისა გუარისა კაცი იყოს, მისისა ძალისაებრ ძმათა გამიხსენებდეს და წესითა მიწირვებდეს, და მე თქუენთა ღოცვათა შინა მომიკსენებდეთ, და უკეთუ ჩემთა ცოდვა-

¹ აქ იგულისხმება ქართლის სომხითი, რომელიც ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს შემადგელობაში მოექცა. აღნიშნული სახელით ქვეყნის მოხსენიება ქართულ ცნობიერებაზე მიუთითებს, რასაც ადასტურებენ იმავე პერიოდის სომეხი ისტორიკოსები (ვარდანი, მხითარ აირივანეცი), რომლებიც ქვემო ქართლის აღმნიშვნელი სახელწოდებების – „გუგარქი“, „ტაშირ-ძორაგეტი“ პარალელურად „იბერიას“, ან „ქართლს“ ასახელებენ.

² პ. იოსელიანის თქმით, წელიწადში ორჯერ ღვთისმშობლის შობისა და მიძინების დღეებში მოდიოდა მღვდელი და აღასრულებდა წმ. ლიტურგიას, რომელსაც ყველა აღმსარებლობის მრევლი ესწრებოდა. აღნიშნული შეიძლება მიუთითებდეს, რომ წინარექრისტოიანულ ხანაში აქ ხალხისთვის საერთო, მნიშვნელოვანი წარმართული სალოცავი უნდა ყოფილიყო. (6, 26).

³ წარწერა აღმოჩნდა ახტალის მთავარი ტაძრის პირდაპირ გორაკზე მდებარე წმ. გიორგის სამლოცველოს დასავლეთ კარებთან (17, 311). იგი ა.დ. ერიცოვს გადმოუღია და გასაშიფრად ე. თაყაიშვილისთვის მიუტანია (20, 139).

თა მოსაგელი მომაგოს ღმერთმან და ჩემისა გუარისა კაცი აღარავინ იყოს, თქვენ ქრისტეს მოყუარენო და მსგავსნო მამანო წმინდაო და ყოველნივე ძმანო ვინცა პატრონისა ავაგ ათაბაგისა სამწირველოსა, ჩემგნით აღშენებულსა, ზედა ღირს იყოს და აღირსოთ პირველ პატრონთა და თქვენ, ჩემიცა სული მანვე იურვოს დაუკლებლად ჩემითა კელითა და ძმის-წულისა ჩემისა ილარიონისითა აგვიშენებია და არავინ გუემართლების უკსენებლობასა. ესე ჩემგნით გაჩენილი ანუ ჩემისა გუარისა კაცმან, ანუ ვინ სხუად შემოვიდეს და დააკლოს და შეცვალოს, შემცაიცვლების შჯულისგან ქრისტიანეთაჲსა და ცოდვათა ჩემთა პასუხი მან აგოს წინაშე ღვთისა” (20, 141). ე. თაყაიშვილი სამართლიანად მიიჩნევს, რომ წინამძღვრობა ამ გვარისათვის, რომელსაც მიეკუთვნებოდა პეტრე, მემკვიდრეობითი იყო (20, 143). ე. თაყაიშვილი ზემოაღნიშნულ წარწერას 1242-1250 წწ-ით ათარიღებს (20, 140), რასაც ეთანხმება ლ. მელიქსეთ-ბეგი (17, 312), კერძოდ, ავაგ ათაბაგის ურდოდან დაბრუნებისა და გარდაცვალების წლებით.

ტიპიკონში დაცულ ცნობას მონასტერთან მხარგრძელთა გვარის კავშირის და პეტრე წინამძღვრის შესახებ ერთი სომხური წარწერაც ადასტურებს¹. „წელსა 694 (1245) აღიმართა წმიდა ესე საუფლო დღეგრძელობისათვის ავაგისა, წინამძღვრობასა პეტრესი და მამასახლისობასა ამაზახისა. მე იაკობ ხუცესმა, აღვმართე ჯვარი ესე ჩვენს სასაფლაოზე. მე და მეუღლე ჩემი მოისხენიეთ ცოდვათა შინა” (17, 313).

ქართულ-სომხური წარწერებიდან გამომდინარე, არ არის გამორიცხული ვიფიქროთ, რომ ტიპიკონის ტექსტის შემდგენელი ახტალის მონასტრის წინამძღვარი ყოფილიყო. ტიპიკონის ტექსტის მიხედვით, ჩანს, რომ მონასტრის წინამძღვარი განსაკუთრებული უფლებებით იყო აღჭურვილი. მაგ.: მეფის, მისი ოჯახის წევრების და სხვა სტუმრების გასტუმრება წინამძღვარს ევალებოდა (2, 132). წინამძღვრის ბრძანება მონასტრის საძმოს ყველა წევრს უნდა შეესრულებინა: „რომელთაცა ძმათა წინამძღვარი უბრძანებდეს ეკლესიისა და მატურისა სამსახურად გაგზავნასა, შორს თუ ახლოს, ... ნუმცა უკადრებია უნებელი წინამძღურისაჲ“ (2, 131). გარდა იმისა, რომ მონასტერში მყოფი ძმები წინამძღვრის მორჩილნი უნდა ყოფილიყვნენ, წინამძღვარიც თავის მხრივ, მათ მიმართ მოწყალე უნდა ყოფილიყო, როგორც ქრისტე (2, 134). მონასტრის წინამძღვარს აქვს საწინამძღვრო ადგილები და ჰყავს გლეხები: „და წინამძღურისაჲ ესრეთ განჩენილ არ[ს] საწინამძღვრონი ადგილნი გლეხნი და ზუარნი და ვენაკნი” (2, 131). წინამძღვრის ხელშეწყობით, საძმოს წევრები სიუხვეში უნდა ყოფილიყვნენ (2, 132). რა თქმა უნდა, ტიპიკონის შემკვეთი მონას-

¹ ლ. მელიქსეთ-ბეგის აღწერით, ახტალის მონასტრისკენ მიმავალ გზის მარჯვნივ არის ნასოფლარი, „რომელსაც აიორს უწოდებდნენ. აქ პატარა სამლოცველოა ორი სომხური წარწერით, რომლებიც შეუს ფენენ ახტალის ისტორიას“. ამ სამლოცველოს გვერდით აღმართულია ქვაჯვარი, რომელზეც ამოკვეთილია აღნიშნული წარწერა (17, 313)

ტრის პატრონი ივანე მხარგრძელი იქნებოდა, ტექსტის გადამწერი კი ახტალის მონასტერში მოღვაწე რომელიმე ქართულენოვანი და მართლწერის კარგი მცოდნე ბერი.

ახტალის მონასტრის კიდევ ერთი წინამძღვარი სიმეონი მოიხსენიება ზემოაღნიშნული სამლოცველოს სამხრეთის შესავალი კარის ბაღავარზე: „ნებითა კეთილმოქმედი ღვთისა, წელსა ღვთივ ძლიერისა მეფის დემეტრესი, მამასახლისობასა უფლისა იოვანესი, წინამძღვრობასა სიმონისა, დეკანოზობასა ოქროპირისა, მე ცოდვილმან“... (17, 313). მკვლევართა მიერ სიმონი ზემოაღნიშნულ გრიგოლ ნოსელის თხზულების სომხური თარგმანის მინაწერში მოხსენიებულ სიმეონთან არის გაიგივებული რომელიც მან ახტალის მონასტერში შეასრულა¹. საინტერესოა, ის ფაქტი, რომ ორივე სომხურ წარწერაში ტერმინი „წინამძღვრობა“ და „დეკანოზობა“ ქართული ფორმით და სომხური დაბოლოებით – „წინამძღვრუციუნ“ და „დეკანოზუციუნ“ არის გადმოცემული, რაც მიუთითებს, რომ მონასტერი ქართულ დიასპორას ეკუთვნოდა, სადაც ეთნიკურად სომხური წარმომავლობის პირებიც შეიძლება ყოფილიყვნენ. თუმცა სომხურ წარწერაში ზემოთ მოხსენიებულ იაკობ ხუცესს ალბათ უფრო მონასტრის გარეთ უნდა ეღვაწა, ვიდრე მონასტრის შიგნით ბერებთან, ვინაიდან იგი წარწერაში მეუღლესთან ერთად იხსენიება.

დ. ბერძენიშვილი ტიპიკონის ბოლოს მოხსენიებულ ტექსტს „ასსავე ზედა სახუცოსა და ს[ამწირო]სა წესისაებრ ვითა ჰმართებდა, ზედა გაუყავ სწორად“ (2, 134), იყენებს იმ აზრის არგუმენტირებისთვის, რომლის მიხედვით, „ეგების ეს უნდა მიგვანიშნებდეს განსხვავებულ ვითარებაზე, ახტალის მონასტერში რომ შექმნილა: ქართველი და სომეხი დიოფიზიტი ბერების თანამშრომლობაზე“ (3, 124). მკვლევარს დასაშვებად მიაჩნია, რომ 100 სახუცო სახლიდან 50 ქართველი 50 კი სომეხი დიოფიზიტი ბერი ყოფილიყო (3, 125).

აღნიშნული მოსაზრება უფრო მეტ სიფრთხილეს მოითხოვს, რაც ნიადაგს უქმნის ჩვენი სომეხი კოლეგების მცდარ აზრს, რომელიც ცალსახად ამტკიცებს, რომ თითქოს ახტალის მონასტერი ქალკედონიტი სომეხი ბერების საგანგს წარმოადგენდა და იქ წირვა-ლოცვა, აგრეთვე, სხვა ნებისმიერი საქმიანობა ქართული წესით სომხურ ენაზე მიმდინარეობდა. ამ კონცეფციის მომხრე მეცნიერთათვის ამოსავალი დებულება ნ. მარის

¹ მაგრამ ვფიქრობთ, რომ ეს მოსაზრება საეჭვოა. ზემოაღნიშნული გრიგოლ ნოსელის წიგნის სომხური თარგმანის მინაწერში სიმეონი მოიხსენიება, როგორც „ცოდვილი, უღირსი მოწესე“. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ რადგან აღნიშნულ წარწერაში წინამძღვარი სიმონი ქართული ტერმინით (სომხური დაბოლოებით) „წინამძღვარი“ მოიხსენიება, აქ სხვადასხვა პიროვნებებთან გვექნადა საქმე. გარდა ამისა, წარწერაში მოხსენიებული მეფე – დემეტრე II უნდა იყოს და წარწერის პირობით თარიღად მისი ზეობის წლებიც (1270-1289) გამოდგება, რომლის დროს ივანე ათაბაგი ყველა შემთხვევაში გარდაცვლილია, სომხური თარგმანის მინაწერში კი იგი ცოცხლად მოიხსენიება (იხ. ზემოთ).

მოსაზრებაა¹, სომხურ ისტორიოგრაფიაში ახტალის მონასტრის სომეხ-ქალკედონიტთა სავანედ გამოცხადების ძირითადი არგუმენტები არის მარიამ კვირიკიან-ბაგრატიონის მიერ აღმართული ქვაჯვარი და ახტალის მიდამოებში ზემოაღნიშნული ორი სომხური წარწერა, ივანე მხარგრძელის სომეხ ფეოდალად მიჩნევა და სიმეონ პლნდაჰანქელის მთარგმნელობითი მოღვაწეობა, როდესაც იგი ქართულიდან სომხურზე სხვადასხვა ლიტურგიკულ წიგნებს თარგმნიდა. აქედან გამომდინარე, მკვლევარი ა. ლიდოვი აყენებს საკითხს ახტალის მონასტრის ღვთისმსახურების ენის შესახებ, რომელსაც სომხურს მიიჩნევს (18, 267). მაგრამ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ზემოაღნიშნული ტიპიკონის ტექსტიდან გამომდინარე, ღვთისმსახურების ენა ახტალის მონასტერში ქართული იყო.

ა. ლიდოვი ფიქრობს, რომ XII ს-ში ახტალა, როგორც მონოფიზიტური მონასტერი უკვე არსებობდა, რომელიც მარიამ-კვირიკიან ბაგრატიონს უნდა აეგო. მხოლოდ ჩნდება კითხვა ქვაჯვრის წარწერა ღვთისმშობლის ტაძრის მშენებლობის მაუწყებელია, თუ მთლიანად სავანის დაარსების (18, 267)? მისი აზრით, ახტალა ქალკედონების ხელში უნდა გადასულიყო დაახლოებით 1227-1231 წწ-ში, როდესაც წყაროები ივანე მხარგრძელის გარდაცვალებას მოიხსენიებენ. იგი არ გამორიცხავს, რომ ახტალის მთავარი ტაძარი თავისი უზარმაზარი ზომებითა და ქართული დეკორით აშენებულ იქნა ადრინდელ მონოფიზიტურ „პლნდაჰანქის ღვთისმშობელზე“. ა. ლიდოვი იზიარებს პ. მურადიანის მოსაზრებას, რომ თარგმანში „აღშენებული“ შეცვლილ იქნას, როგორც აღორძინებული, გარდაქმნილი. ამიტომ, მკვლევრის აზრით, კირაკოსის ცნობა ივანე ათაბაგის მიერ მონასტრის დაარსების თაობაზე გაგებულ უნდა იყოს არა როგორც ახლის მშენებლობა, არამედ ძველის გარდაქმნა, აღორძინება (18, 267). ა. ლიდოვის მოსაზრებას ეწინააღმდეგება ის, რომ ახტალა არ შეიძლება ბოდა ქალკედონური გამხდარიყო მხოლოდ ივანე მხარგრძელის გარდაცვალების შემდეგ, რადგან, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ჩვენს მიერ განხილული ტიპიკონის ტექსტის მიხედვით, ივანე მონასტერს სწირავს საკუთარი ფულით ნაყიდ მიწას სხვადასხვა საჭიროებისათვის. გარდა ამისა, ტიპიკონის ტექსტის მიხედვით, თამარ მეფე ცოცხალი ჩანს, რომელიც ასევე, მიწებს სწირავს მონასტერს და შეუვალობას უბოძებს მას. ეს კი მონასტრის დაარსებას XIII ს-ის I ათეულით განსაზღვრავს.

ჩვენ არ გამოვრიცხავთ, რომ ზემოაღნიშნული ქვაჯვარი ცალკე აღიმართა, როგორც გარკვეული ინფორმაციის მაუწყებელი ძეგლი. შესაძლებელია, აგრეთვე, რომ აქ მიწის, ან მადნის შეწირულობასთან დაკავშირებით ქვაჯვრის აღმართვა უფრო იგულისხმებოდეს უკვე არსებუ-

¹ ბ. მარის მოსაზრებით: „Известно, что монастырь „Пгндзаханк“ армянский, одно время антихалкедонитский, армянином князем Иванэ Долгоруким, присоединившимся к халкедонитской, т. н. греко-православной церкви, был обращен в халкедонитский, по тогдашней местной терминологии – грузинский. Понятно, как сам князь Иванэ с присоединением к халкедонитской церкви не переставал быть армянином, так и монастырь продолжал быть армянским, с переходом к армянам-халкедонитам для монастыря облегчалось лишь культурное общение с грузинами“ (21, 61).

ლი პლნძაჰანქის ღვთისმშობლის ეკლესიისადმი. საინტერესოა და ალბათ მეცნიერულად უნდა დასაბუთდეს მარიამ კვირიკიანმა პირდაპირ ააშენა მონოფიზიტური ეკლესია, თუ უკვე არსებულზე რაიმე ადრინდელის აღშენება და გადაკეთება განახორციელა?, რადგან პ. იოსელიანის ცნობით, მელიქიშვილებს, რომელთა მამულშიც შედიოდა ახტალა, ჰქონდათ საგვარეულო გადმოცემა, რომლის მიხედვით იგი ჰერაკლე კეისარს აუშენებია (6, 27).¹ შესაძლებელია ეს გადმოცემა რაიმე რეალურ ამბავს ეფუძნებოდეს. თუ გავითვალისწინებთ ჰერაკლე კეისარის რელიგიურ პოლიტიკას ირანის წინააღმდეგ. როდესაც სომეხმა ბაგრატუნებმა ქვემო ქართლი თავიანთ იურისდიქციას დაუქვემდებარეს, არ არის გამორიცხული, რომ გარდა მათი ძალაუფლების გამომხატველი მონასტრების დაარსებისა (სანაინი და ახპატი), მნიშვნელოვანი ძველი ეკლესიებიც ჩაანაცვლეს და აქციეს მონოფიზიტურ ტაძრებად. თუმცა კვირიკიანების დროს, მარიამ კვირიკიან-ბაგრატუნის ზემოაღნიშნულ წარწერაში, „პლნძაჰანქი“ მონასტრად არ მოიხსენიება. XII-XIII სს-ის მიჯნაზე კი, როდესაც ივანე ათაბაგმა მიიღო ქართული მართლმადიდებლობა, ახტალა თავის საძვალედ აქცია და იქ ქართული მონასტერი დაარსა. იქნებ მან სწორედ ის ადგილი აირჩია, სადაც ადრე მართლმადიდებლური კერა ეგულებოდა?

განსაცვიფრებელი არაფერია, რომ მონასტერში სხვადასხვა ეროვნების ხალხს ეცხოვრა, შესაძლებელია, ახტალაშიც ქალკედონიტ, ეროვნებით სომეხ ადამიანებსაც ეღვაწათ, ასევე დასაშვებია, რომ იქ ბერძენი ბერებიც ყოფილიყვნენ და ა. შ. თვით სამონასტრო კომპლექსში შემორჩენილ ქართულ წარწერებში მოიხსენიებიან იორდანე, დემეტრე გიორგი, სიმონი, რომელთაც გარკვეული წვლილი შეუტანიათ სამონასტრო კომპლექსის აღმშენებლობაში. წმ. სამების ეკლესიაში საფლავის ქვებზე კი მოიხსენიებიან „მოსე კანდელაკი“, „დეკანოზი ნიკოლოზი“, იოანე და სიმონი (3, 115-116). მონასტრის დამაარსებელი, ადრე მონოფიზიტი და შემდეგ გადიოფიზიტებული ივანე მხარგრძელი თვით სომხურ წყაროთა მონაცემებით, ეთნიკურად ქართული წარმომავლობის იყო. მისი წინაპრები ქვემო ქართლში მოსვლის შემდეგ კვირიკიანებს დაექვემდებარნენ, მონოფიზიტობა მიიღეს და მამულად მათგან ხოუორნი მიიღეს (22, 235). ივანე მხარგრძელი დიოფიზიტობის მიღების შემდეგაც ესმარებოდა მონოფიზიტურ მონასტრებს (18, 273). სომხურ მონასტრებს ქართველი მეფეებიც სწირავდნენ შესაწირავს და შეუვალობასაც აძლევდნენ მათ. როგორც წესი, მონასტრის ტიპიკონი იმ ენაზე დგებოდა ქრისტიანული სარწმუნოების რომელი მიმდინარეობის სულიერი მწყემსის დაქვემდებარებაში იმყოფებოდა იგი. ამ შემთხვევაში ბერ-მონაზონის ეთნიკურ წარმომავლობას ნაკლები მნიშვნელობა აქვს. რაც შეეხება სიმეონ პლნძაჰანქელს მას გრიგოლ ნოსელის თხზულების გარდა ქართულიდან სომხურზე უთარგმნია ნეოპლატონიკოსის პროკლე დიოდოხის „ფილოსოფიის საფუძვლები“ 1248

¹ ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ ცხადყოფს, რომ ტიპიკონი ახტალის მონასტერს განეკუთვნება. როგორც ჩანს, მელიქიშვილებს ხელი მიუწვდებოდათ მათ მამულში არსებულ დოკუმენტებზე.

წელს (18, 268). ჩვენ არ გამოვირიცხავთ, რომ ეს მთარგმნელობითი მუშაობა მონასტერში მოღვაწე ეთნიკურად სომეხი ბერებისთვისაც ყოფილიყო განკუთვნილი, რადგან მართლმადიდებლური მრწამსის შესაბამისი ლიტურატურა მათთვის უცხო იქნებოდა, რაც თავისთავად მოითხოვდა ლიტურგიკული წიგნების თარგმნას მათ ენაზე. მაგრამ მარტო სიმეონ პდნაჰანქელის მთარგმნელობით მოღვაწეობა ვერ გამოდგება იმის საარგუმენტაციოდ, რომ თითქოს ახტალის მონასტერში საღვთისმეტყველო ენა მხოლოდ სომხური ყოფილიყო. ბუნებრივია, სიმეონი ქართული ენის კარგი მცოდნეა, რადგან ქართულიდან თარგმნის საღვთისმეტყველო ლიტურატურას სომხურ ენაზე. სომეხ მკვლევართა მცდარი აზრის გასაქარწყლებლად საკმარისია ზემოაღნიშნული ტიპიკონის ტექსტის მოყვანა, რომ არაფერი ვთქვათ XII-XIII სს-ის ახტალის სახარებაზე (13, 380), რომელიც იმ პერიოდს უნდა უკავშირდებოდეს, როდესაც დაარსდა ახტალის ქართული სავანე და დაიწერა იქ არსებული ცხოვრების წესის ტიპიკონი. როგორც ჩანს, ამ მონასტერში ქართულიდან სომხურზე ლიტურატურის თარგმნის პარალელურად სახარებაც იწერებოდა ქართულ ენაზე¹.

ახტალის მონასტრის დაარსებას წინ უძღოდა ის პერიოდი, როდესაც სომეხ-ქართველთა საეკლესიო უნიის საკითხი მთელი სიმწვავეით კვლავ დაისვა XII-XIII სს-ის მიჯნაზე². მიუხედავად საეკლესიო კრებების წარუმატებლობისა, ქართული სახელმწიფოს სარწმუნოებრივმა პოლიტი-

¹ X-XI სს-ში სომხური სამღვდლოების მაღალჩინოსანთა ქალკედონიზმზე გადმოსვლის ცალკეული შემთხვევები რომც არ გავითვალისწინოთ (23), მარტო ვანანავანქის ქართული წარწერა კმარა ვიფიქროთ, რომ დებედას ხეობაში ქართული ეკლესიის გავლენა საკმაოდ იყო: „...მე გოირგი ვანანაველმან, მთავარეპისკოპოსმან, ძემან დემეტრე მარზპანისამან აღვაშენე ესე ეკლესია, სალოცავად სულისა ჩემისა და მშობელთა ჩემთა, ზეობისა, ადიდენ ღმერთმან დავით მეფისასა ქორიკონი იყო ს და მზ“ (1022) (17, 36). დ. ბერძენი-შვილი ვანანავანქს „ჰიუნევანქად“ მიიხსენებს და მას ვახუშტის მიერ მოხსენიებულ „ძველი ჭეშმარიტთან“ აიგივებს, სადაც XII-XIII სს-ში ქართველები მოღვაწეობდნენ, ასევე იქ არსებული საფლავის ქვებზე ქართული ასომთავრული წარწერები X-XIII სს-ით თარიღდება. დ. ბერძენი-შვილი ასკვნის, რომ „აქ იქნებოდა ლორე-კანგარქის ქართული მრევლი“ (24, 122).

² 1204 წელს ლეონ მეფის ინიციატივით ქ. სიისში მოიწვიეს კრება, რომელმაც მოძრავი საკურთხეველის გარდა მართლმადიდებლური მუხლები მიიღო (25, 100). ამ კრების პარალელურად იმავე წელს უნდა ჩატარებულიყო საქართველოში სომხურ-ქართული კონფესიური უნიის საკითხებისადმი მიძღვნილი საეკლესიო კრება (25, 98-99), მართალია, ივანეს ძმამ, ზაქარია ამირსპასალაჰმა მართლმადიდებლური სარწმუნოების ჭეშმარიტება აღიარა, მაგრამ მან სომეხთა რჯული საჯაროდ მაინც არ დათმო (25, 99), რადგან მის უკან სომხური საზოგადოება დგას, რომელთან ურთიერთობის გამწვავებას ერიდებოდა. ივანე მხარგრძელმა კი, რომელიც საქართველოს სამეფო კარზე ერთ-ერთი გავლენიანი პირი იყო, მოვლენებს თავიდანვე ალღო აუღო და ცდილობდა XII-XIII საუკუნეების მიჯნაზე ძლიერების ზენიტში მყოფი მართლმადიდებლური ქართული მონარქიის მნიშვნელოვან სახედ წარმოქმნილიყო. ზაქარია ამირსპასალარი შემდეგ თვითონ ცდილობდა სომხური ჯარი და საზოგადოება მართლმადიდებლობასთან დაეახლოებინა. ამისათვის მან ლორისა (1205) და ანისის (1207) საეკლესიო კრებებიც კი მოიწვია, მაგრამ იგი სომეხ სასულიერო პირთა სასტიკ წინააღმდეგობას წააწყდა. ცხადია, ზაქარია მხარგრძელის უკან საქართველოს სამეფო კარი დგას, რომელიც ამ ეტაპზე სომეხებთან კონფესიური ერთობით განსაკუთრებით იყო დაინტერესებული.

კამ სომხურ ეკლესიაზე გავლენა მაინც იქონია. კერძოდ, იგი გამოიხატა ახტალის ქართული მონასტრის დაარსებით, რომელიც XIII საუკუნის დასაწყისში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კულტურის საგანე და მართლმადიდებლური კერა იყო ქვემო ქართლში. როგორც დიდ ფეოდალებს ახასიათებდათ, ივანე მხარგრძელმა ეს მონასტერი თავისი ახალი მრწამსისა და ძალის გამოსავლენად დააარსა, სადაც მხარგრძელთა ამ შტოს სამწირველო და განსასვენებელიც იმყოფებოდა.

ტიპიკონს მკვლევართა უმრავლესობა, მათ შორის ჩვენც, თამარ მეფის დროინდელ მონასტრის განგებად მიიჩნევს და ლოგიკურად მას XIII ს-ის პირველი ათეულით ათარიღებს (26, 140)¹.

ამრიგად, „უცნობი მონასტრის ტიპიკონის“ ქართული ტექსტი, რომელიც ახტალის მონასტერს ეკუთვნის, საკმაოდ მყარი არგუმენტი და განსაზღვრავს ამ მონასტრის კონფესიური კუთვნილების საკითხს და იქ არსებული საღვთისმეტყველო ენის სტატუსს. ტიპიკონის ქართული ტექსტის არსებობა აქარწყლებს სომხურ ისტორიოგრაფიაში გაბატონებულ მოსაზრებას და კიდევ ერთხელ ამტკიცებს, რომ მონასტერი არა ქალკედონურ-სომხური, არამედ ქართული იყო და იქ ღვთისმსახურება არა სომხურად არამედ ქართულ ენაზე მიმდინარეობდა.

¹ ი. დოლიძე პირველ თარიღად 1191 წელს, იმიტომ იღებს, რომ მსახურთუხუცესობა, რომლითაც ივანე ათაბაგი ტიპიკონის ტექსტში მოიხსენიება, მას უბოძეს გიორგი რუსის აჯანყების დამარცხებისთანავე მეფის ერთგულებისათვის. მაგრამ ეს არ გულისხმობს იმას, რომ უკვე 1191 წელს ივანე მხარგრძელი მართლმადიდებელია და აარსებს ქალკედონურ მონასტერს. ეს მხოლოდ მინიშნებაა იმისა, რომ თამარის პირველი ისტორიკოსის გარდა ტიპიკონის მოკლე ტექსტმაც შემოგვინახა ცნობა, რომ XII ს-ის ბოლო ათეულში ივანე მხარგრძელი სახელმწიფო თანამდებობებიდან მსახურთუხუცესობას ფლობდა. დაუსტებას მოითხოვს მეორე თარიღი – 1212 წელი. ი. დოლიძე თუ 1212 წ-ში ივანეს ათაბეგად გახლმას (ზაქარია სიკვილის შემდეგ) გულისხმობს, ეს არგუმენტად არ გამოდგება, რადგან ტიპიკონის ტექსტში ივანე მხოლოდ მსახურთუხუცესად მოიხსენიება და არც ერთხელ ათაბეგად. თუ აღნიშნულ თარიღში თამარის გარდაცვალება იგულისხმება, არგუმენტად ესეც არ გამოდგება, რადგან, ტიპიკონის ტექსტის მიხედვით, თამარ მეფე ჯერ კიდევ ცოცხალია, ამიტომ, ვფიქრობთ, ბოლო თარიღი უნდა გადმოვიღოთ XIII ს-ის პირველი წლებით, კერძოდ, როდესაც მოხდა იოანე ქართლის კათალიკოსის მიერ ივანე ათაბაგის ქართული წესით მონათვლა. ამ ფაქტის თარიღთან დაკავშირებით ისტორიკოსი არაფერს ამბობს, მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ იგი 1202-1204 წწ-ში უნდა მომხდარიყო, კერძოდ ბასიანის ომამდე, რადგან ისტორიკოსი ამ ამბის შემდეგ ასაეხელებს ბასიანის ომს, რომლის თარიღი ჩვენს ისტორიოგრაფიაში 1202-1204 წწ-ში მერყეობს (27, 331-332). სომეხ-ქართველთა კონფესიური უნიის გადაწყვეტისათვის გამართული ღორის კრების (1205) წინ იგი უკვე „გაქართველებული“ იყო. ბუნებრივია, ივანე მხარგრძელი მართლმადიდებლობის მიღების შემდეგ დააარსებდა ქართულ საგანეს ახტალის მონასტერში, სადაც, მაღევე უნდა მომხდარიყო მონასტრის ტიპიკონის შედგენაც. შესაძლებელია, მონასტრის მთავარი ტაძრის მშენებლობა 1204 წლიდანაც დაიწყო, მაგრამ მისი განსრულება, კურთხევა და ტიპიკონის შედგენა კი ოდნავ მოგვიანებით მაქსიმუმ 1210 წლამდე უნდა განხორციელებულიყო. პ. მურადიანი თუ ჯარუქის ქართული წარწერის (დაახლ. 1196-1199) გათვალისწინებით მიიჩნევს, რომ ივანემ სწორედ XII ს-ის ბოლოს მიმართა ქალკედონურ მრწამსზე გადასვლას. ა. ლილოვი ივანე ათაბაგის ქალკედონურ მრწამსზე გადასვლას 1196-1205 წწ-ის პერიოდით ათარიღებს (18, 275). შ. მესხია მოვლენის თარიღად 1200 წელს თვლიდა (28, 157-258).

ლიტერატურა

კაკაბაძე 1914 – ს. კაკაბაძე, თამარ მეფის დროინდელი ერთი მონასტრის ანდერძი, წერილები და მასალები საქართველოს ისტორიისათვის, წ. I, თბ.1914.

დოლიძე 1970 – ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, თბ., 1970

ბერძენიშვილი 1998 – დ. ბერძენიშვილი, ახტალის მონასტერი, ლიტერატურა და ხელოვნება, II, თბ., 1998

Муравьев 1848 – А. Муравьев, Грузия и Армения, ч. II, 1848

Бакрадзе 1875 – Д. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, 1875

Иоселиани 1850 – П. Иоселиани, Путевые записки от Тифлиса до Ахталы, Тб., 1850

ჯავახიშვილი 1969 – ივ. ჯავახიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, I, თბ., 1969

Чубинашвили, Болниси 1941 – Г. Чубинашвили, Болниси, ენიმკის მოამბე, IX, 1941

ქუთათელაძე 1998 – ქუთათელაძე, ქვემო ქართლის სოციალურ-პოლიტიკური ისტორია (IX ს-ის ბოლო XIII ს-ის დასაწყისი), დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1998

თორთლაძე 1993 – ნ. თორთლაძე, ერთი სამონასტრო ტიპიკონის შესახებ, ქართული წყაროთმცოდნეობა, VIII, 1993

ჯუანშერი 1955 – ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955

ბატონიშვილი 1973 – ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973

ჟორდანიას 1967 – თ. ჟორდანიას, ქრონიკები III, თბ., 1967

ჯ. Աճառխան 1079 – *ჯ. Աճառխան, Հարկերն Առնատական Բառարան, հ. դ. სრ., 1979*

Կիրակոս Գանձակեցի 1910 – *Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Թբ., 1910*

Киракос Гандзакечи 1976 – Киракос Гандзакечи, История Армении, перевод с древнеармянского Л.А. Ханларян, М., 1976,

მელიქსეთ-ბეგი 1964 – ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ლორე-ტაშირის ქართული ეპიგრაფიკა, თსუ შრომები 108, 1964

Лидов 2000 – А. Лидов, Плиндзаханк-Ахтала, история монастыря, ктитор и датировка росписи, Armenia and Cristian Orient, Ер. 2000

ჟამთააღმწერელი 1959 – ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, ტ. II, თბ., 1959

Такашвили 1901 – Е. Такашвили, Грузинские надписи Ахталы, СМОМПК, вып. XXIX, Тб., 1901

Март 1909 – Н. Я. Март, Иоан Петрицкий, грузинский неоплатоник XI-XII вв., „Записки Восточного Отделения Русского Археологического Общества“, т. XIX, вып.2-3, 1909

ქუთათელაძე 2001 – ქ. ქუთათელაძე, ქვემო ქართლი, პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, თბ., 2001.

ქუთათელაძე 2001 – ქ. ქუთათელაძე, ბიზანტია – სომხეთ - საქართველოს კონფესიური ურთიერთობის ისტორიიდან (X-XII სს.), საქართველო და ქრისტიანობა, თბ., 2001

ბერძენიშვილი 1979 – დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, I, ქვემო ქართლი, თბ., 1979

ქუთათელაძე 2008 – ქ. ქუთათელაძე, სომეხ-ქართველთა კონფესიური ურთიერთობის ისტორიიდან XIII საუკუნის დასაწყისში, ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები, VIII, თბ., 2008

თორთლაძე 2006 – ნ. თორთლაძე, უცნობი მონასტრის ტიპიკონის შესახებ, კილო 30, 2006

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, თბ.1979

მესხია 1979 – შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თბ., 1979

К. К у т а т е л а д з е (Тбилиси)

**Какому монастырю принадлежит типикон т. н.
"Неизвестного монастыря"**

Фрагмент типикона т.н. „Неизвестного монастыря”, найденный Саргисом Какабадзе, является одним из важнейших документальных памятников, который может прояснить много спорных вопросов грузино-армянских конфессиональных отношений.

Этот памятник знаменитый учёный называет „завещанием одного монастыря” времён царицы Тамар, который он обнаружил в документах Гареджского монастыря (1). Отрывок типикона был написан „нусха-хуцури” на куске кожи, сбоку, на полях, каллиграфией XVIII века было приписано, что он бесполезно валялся в овраге. Этот кусок кожи позже был использован вторично и на оборотной чистой стороне в 1777 году была написана жалованная грамота рода Меликишвили. Согласно грамоте они жертвовали Гареджскому монастырю крестьянина Тамаза Саруханашвили из с. Чочкани (1, 72;74). Подлинник типикона исчез, сохранился только текст, переписанный Саргисом Какабадзе. Полный текст был издан И. Долидзе в 1970 году в III томе „Памятников грузинского права” под заголовком: „Устав Неизвестного монастыря” и датирован 1191-1212 годами (2, 131). Согласно отрывку типикона мы имеем дело с конкретным монастырём, который имеет своего предводителя и своё братство.. Кроме этого в тексте прямо указано, что: „итак, устав божий и людской этого монастыря написан мною полностью в этом типиконе” (2, 139). В сохранившейся части типикона указано, что монастырю не хватало урожая, и в Болниси они основали винодельню (2, 131). В монастыре употребляли вино, изготовленное в Болниси. Согласно сохранившемуся тексту типикона, „...пшеница шла из Карцеби, а из Болниси шло вино”¹, В типиконе тщательно разбирается как сохранить, распределить и потратить вино, предназначенное для монастыря. Там же указывается, что снабжению монастыря

¹ Д. Бердзенишвили „Карцеби” подобно Болниси считал географическим пунктом, который находится в Джавахети. Согласно верному заключению исследователя, „Джавахетская пшеница всегда была известна, и помощь, оказанная монастырю в Квемо Картли, не была бы необычной” (3, 119). Действительно, в Окамском сельсовете Ахалкалакского района и сейчас есть село под названием „Карцеби”. Также не было случайным строительство винодельни в Болниси, который считается одним из значительных очагов виноделия в Грузии. Болнисский виноград отличался особенной сахаристостью.

вином уделялось особенное значение. Согласно типикону, если хлеба и вина, предназначенного для гостей хозяина монастыря не хватало, тогда они использовали эти продукты из запасов монастыря (2, 132). Если по каким-либо объективным причинам урожай уменьшался, св. Трапеза отмечалась из вина и хлеба, оставшихся в монастыре после расходов, в других случаях у св. Трапезы назначались поминальные дни. Согласно типикону, кроме поминальных дней, рассчитанных на год, 45 поминальных дней были дополнительными, чем в случае нехватки доходов монастырь был бы обеспечен. Если нехватки не было и что-нибудь оставалось, это тоже добавлялось к доходу св. Трапезы. Все это было рассчитано на то, чтобы братья монастыря находились в достатке, чтобы они постоянно молились за долголетие царицы Тамар (2, 132). Согласно типикону, она¹ пожертвовала монастырю земли и даровала церковный иммунитет, из-за чего в её честь учредили поминовение (2, 132). По мнению С. Какабадзе, Ив. Джавахишвили и Г. Чубинашвили отрывок типикона принадлежит Болнисскому Сиони или монастырю, находящемуся в Квемо Картли, возле Болниси (1, 71; 7, 22-23; 8, 110-111). Хотя, по сохранившемуся тексту типикона, можно сделать более конкретные заключения.

В 1998 году исследователь Д. Бердзенишвили издал статью „Ахтальский монастырь”, где он высказал точку зрения, что этот типикон должен был быть рассчитан для Ахтальского монастыря (3, 123). Мы абсолютно разделяем замечание исследователя, так как в тот же период совершенно независимо пришли к аналогичному заключению во время работы над кандидатской диссертацией (9, 148). Хотя, в связи с этим отрывком типикона в нашей историографии существуют различные мнения. Н. Тортладзе высказывает замечание, что монастырь, упомянутый в типиконе, должен быть царским. Исходя из того места типикона, где упоминается во множественном числе „Патрони (Сюзерен) Божеподобный”, где подразумевается царь и члены его семьи, Н. Тортладзе считает, что дело имеем с царским монастырём (10, 140), но в этом конкретном случае царь – „патрони” – в общем подразумевается сюзереном (господином). Здесь делается акцент не только на царя и членов царской семьи, но и перечисляются высокопоставленные лица, правила приёма которых сохранены в типиконе. В некоторых местах типикона „Патрони” упоминается в единственном числе (2, 132), где, по нашему мнению, подразумевается фамилия Мхаргрдзели. Действительно, в надписи Петра настоятеля „патроном” он упоминает представителей рода Мхаргрдзели (см. ниже). Н. Тортладзе не исключает, что составителем типикона является Мцигно-бартухуцеси, который заботился об этом монастыре, как о царском монастыре, „потому что забота о церквях и монастырях была одной из обязанностей Мцигно-бартухуцеси” (10, 141). Мы думаем, что это замечание сомнительно, так как текст типикона и другие грузино-армянские надписи дают возможность сделать

¹ По мнению Муравьёва и Бахрадзе, в углу св. Трапезы хорошо видно изображение царицы Тамар с супругом и сыном (3, 324; 4, 35), что считает неправильным П. Иоселиани, который считает это изображением св. Екатерины (6, 32).

более конкретные заключения.

Блестящий образец грузинского зодчества Ахтала¹, который датируется учёными рубежом XII-XIII вв., согласно грузинским историческим источникам назывался „Агараки” и „Мадани” („Руда”) (11, 199, 12, 309, 13, 39), где Вахтанг Горгасали основал епархию (11, 199). Армянская историческая традиция упоминает Ахталу как „Пгндзаханк”, что означает „медная руда”². Армянские историки приписывают строительство Ахталы Иванэ Мхаргрдзели и подчеркивают, что Иванэ отнял его у армян и переделал в грузинский монастырь. Киракос Гандзакци пишет: „скончался Иванэ, брат Захария и похоронили его в Пгндзаханке, у входа им же построенной церкви, он отнял её у армян и переделал в грузинский монастырь” (15, 210,225; 16, 155,198).

Согласно тексту типикона, монастырь, о котором в нём идёт речь, называется именем Богоматери и перед ним большие заслуги имеет „Иванэ Мсахуртухуцеси”. Он проявил большую любовь и усердие к месту Богоматери и пожертвовал огороды и виноградники, (которые монастырю очень пригодились), чтобы при поминовении величали его Сын Божий и Святая Богоматерь (2, 133). То, что в вышеупомянутых сведениях действительно говорится о монастыре Ахтала, и этот монастырь связан с именем Богоматери, подтверждается армянскими письменными источниками. На одном из каменных крестов, обнаруженных в окрестностях Ахталы упоминается „Св. Богоматерь Гогхата Пгндзаханка”. Согласно переводу надписи Л. Меликсет-Бекком, „Я, Мариам, дочь Квирик, возвела Св. Богоматерь Гогхата Пгндзаханка. Кто поклонится ей, помяните и нас в молитвах” (1183) (17, 315)³. С вышеприведенными данными перекликается одна очень значительная приписка армянского „Перевода церковной книги” Григола Носели (Низкого): „Написана и завершена книга Григола Носели, епископа, написанная ... рукою грешною и недостойною Симеона „в стране армян”⁴ близ Лоре, в монастыре, называемом Сплендзахан, под покровительством Св. Богоматери при правлении

¹ По описанию Д. Бакрадзе в окрестностях Ахталы существовало множество церквей, кроме главного храма Богоматери здесь действовали церкви им. Св. Георгия, Св.Троицы и Григола Богослова (5, 34).

² Согласно Хр. Ачаряну „пгндз” это слово персидского происхождения (biginj, или riginj), древняя форма неизвестна. Его грузинские формы: „пилендзи”, или „спилендзи” (14, 88-89). Действительно, в приписке церковной литературы, переведённой с грузинского на армянский, из названий Пгндзаханского монастыря встречается – грузинская форма „пгндз”-а – „сплендзахан”, или „плиндзахан”, что определённым образом указывает на доминанство грузинского языка.

³ „*Եւ Մարիամ դուստր Կուրիկի, կանգնեցի զՊղնձահանքու Հողհատ ի սուրբ Աստուածածինս. Որք կրկրպակէք զմեզ յազատ ո յիշեցեք Ձու լին Ուէ է*” (17, 315). Так как надпись была обнаружена на каменном кресте, не исключено, что Мариам возвела каменный крест обители Богоматери, который, может быть, в данном случае фиксировал пожертвование отрезка земли (Հողհատ) (может быть, в данном случае руды и др. полезных ископаемых?) В своём труде А. Лидов в русском переводе этой надписи не приводит слово „Հողհատ” (18, 267).

⁴ Здесь подразумевается Картлийский „Сомхити” (часть Квемо Картли), упоминаемый в грузинских источниках. Армянские историки называют его „Врац-Дашт” (Долина Картвелов (Грузин)), „Иберия” или „Картли”.

Иванэ Атабага, строителя монастыря” (17, 315). По словам П. Иоселиани и Д. Бакрадзе, в храме Ахтала большой эффект имело огромное изображение Влахернской Богоматери. Сохранились также сцены, изображающие Рождество и Успение Богоматери, которые праздновала эта церковь (6, 26; 5, 35)¹.

Одним из главных аргументов принадлежности типикона Ахтальскому монастырю является тот, что согласно тексту типикона, монастырь имеет часовню рода Мхаргрдзели. Доходы, полученные от земель, пожертвованных Иванэ Атабагом предназначались кроме св. Трапезы и настоятельству, часовне (2, 139). Вполне возможно, что Иванэ Мхаргрдзели, основатель монастыря, является также и заказчиком типикона. Это соображение подкрепляется сведением грузинского летописца, который отмечает, что Иванэ Атабаг тайно был пострижен в монахи (19, 169). Этот факт должен был осуществиться в основанном им монастыре, который Атабаг хотел сделать своей душевной обителью.

О реальном существовании ещё одной часовни семьи Мхаргрдзели указывает также одна важнейшая грузинская надпись. Она упоминает и имя настоятеля монастыря.² Согласно надписи „Петре Цинамдзгвари” (настоятель) со своим племянником Иларионом построил часовню имени Двенадцати Апостолов в церкви Св. Георгия. Днём поминовения был назначен второй день после праздника Апостолов, когда службу должен был вести и упоминать его в молитвах человек его же рода, а если такого человека не было, тогда его душу должен был помянуть тот, кто служил молебен в часовне Авага Атабага (20, 141). Е. Такаишвили справедливо считает, что настоятельство для этого рода, к которому принадлежал Петре было наследственным (20, 143). Вышеупомянутую надпись Е. Такаишвили датирует 1242-1250 гг. (20, 140), в частности годами возвращения Авага Атабага из Орды и его смерти, с чем соглашается Л. Меликсет-Бек (17, 312).

¹ По словам П. Иоселиани дважды в год, в дни Рождества и Успения Богородицы, приходил священник и проводил св. литургию, на которой присутствовала паства всех вероисповеданий (6, 26). Этот факт указывает на то, в предхристианский период здесь должна была быть важная языческая общая молебен для народа.

² Надпись была обнаружена возле западной двери молельни им. Св. Георгия, расположенной на горке напротив главного храма Ахтала (10, 311). Она была перенесена А. Д. Ерицовым и расшифрована Е. Такаишвили (20 139). „ქ. მე, უღირსი და სულითა საწვალობელი წინამძღვარი პეტრე ღირს ვიქმენ აღშენებად ეგუტერისა ამის სახელსა ზედა წმიდათა მოციქულთასა სადიდებლად მათდა და პირველ პატრონთა და გამზრდელთა ღირსთა ჩემთა სამლოცველოდ, და სულისა ჩემისა სალოცველ საკსენებლად. და განგანინე ათორმეტთა მოციქულთა დღესასწაულის მერე დღე, ვინცა ჩემისა გუარისა კაცი იყოს, მისისა ძალისაგან ძმათა გამიხსენებდეს და წესითა მიწირვებდეს, და მე თქვენთა ღოცვათა შინა მომიკსენებდეთ, და უკეთუ ჩემთა ცოდვითა მოსაგელი მომაგოს ღმერთმან და ჩემისა გუარისა კაცი აღარავინ იყოს, თქვენ ქრისტეს მოყუარენო და მსგავსნო მამანო წმინდაო და ყოველნივე ძმანო ვინცა პატრონისა ავაგ ათაბაგისა სამწირველოსა, ჩემგნით აღშენებულსა, ზედა ღირს იყოს და აღირსოთ პირველ პატრონთა და თქვენ, ჩემიცა სული მანვე იურვოს დაუკლებლად ჩემთა ჴეღითა და ძმის-წულისა ჩემისა ილარიონისითა აგვიშენებია და არავინ გუემართლების უკსენებლობასა. ესე ჩემგნით გაჩენილი ანუ ჩემისა გუარისა კაცმან, ანუ ვინ სხუად შემოვიდეს და დააკლოს და შეცვალოს, შემცაიცვლების შჯულისგან ქრისტიანეთასა და ცოდვითა ჩემთა პასუხი მან აგოს წინაშე ღვთისა” (20, 141).

Сведения, сохранившиеся в типиконе о связи с монастырём рода Мхаргрдзели и настоятеля Петра, подтверждаются и одной армянской надписью¹. Согласно надписи в 1245 году, во время настоятельства Петра, для чествования Авага Атабага, Якоб Хуцеси на своём кладбище возвёл каменный крест, где он просит помянуть его и его супругу (17, 313).

Исходя из грузино-армянских надписей, составителем типикона можно считать и настоятеля Ахталского монастыря. Из текста типикона видно, что настоятель монастыря пользовался особыми правами. Напр.: принимать царя членов царской семьи и других гостей было поручено настоятелю монастыря, (2, 132). Приказ настоятеля должен был выполняться всеми членами братства (2, 131). Кроме того, что все братья монастыря должны были подчиняться настоятелю, и он, в свою очередь, должен был быть милостив по отношению к ним, так же как Христос (2, 134). У настоятеля монастыря были свои настоятельские земли, поля и виноградники („*Կոնստանդնուպոլսոյ քաղաքի քաղցրեաց զբնակչոց*”) и крестьяне (2, 131). С помощью настоятеля члены братства должны были быть в достатке (2, 132). Без сомнения, заказчиком типикона был Иванэ Мхаргрдзели – хозяин монастыря, а переписчиком текста – служащий в Ахталском монастыре какой-нибудь старец, грузиноязычный и с хорошей грамотностью.

Ещё один настоятель Ахталского монастыря Симеон упоминается на основании южного входа вышеуказанной молельни: „Волею всевышнего, в год всемогущего божьей милостью царя Деметре, во время Иоване Мамасахлиси, настоятеля Симона, дьякона Окропира, я грешный ... ” (17, 313). Исследователями Симон отождествляется с Симеоном, упомянутым в армянской приписке, исполненной в Ахталском монастыре вышеуказанного сочинения Григола Носели². Интересен тот факт, что в обеих армянских надписях термин „настоятельство” и „дьяконство” передан грузинской формой и армянским окончанием – „*ճինամճգվառացուն*” и „*ճեկանոզուցուն*”, что указывает на то, что монастырь принадлежал грузинской диаспоре, где могли быть лица этнически армянского происхождения, но упомянутый в вышеуказанной надписи в окрестностях Ахталского монастыря Якоб Хуцеси, наверно, действовал больше за стенами монастыря, чем в нём, так как в надписи он упоминается вместе со своей супругой.

¹ По описанию Л. Меликсет-Бека на правой стороне дороги, ведущей к монастырю Ахтала, есть селище, „которое называлось Аиор. Здесь находится маленькая молельня с двумя армянскими надписями, которые проясняют историю Ахталы”. Рядом с этой молельней возвышается каменный крест, где высечена эта надпись (17, 313).

² По нашему мнению, эта точка зрения сомнительна. В вышеуказанной приписке армянского перевода книги Григола Носели, Симеон упоминается как „грешный, недостойный”. Возможно считать, что раз в вышеупомянутой надписи настоятель Симон упоминается грузинским термином (с армянским окончанием) как „*ճինամճգվար*” (настоятель), мы имеем дело с двумя разными лицами. Кроме того, упомянутый в надписи царь должен быть Деметре II. Условной датой этой надписи можно назвать годы его царствования (1270-1289), во время которого Иванэ Атабаг во всех случаях уже был умершим, а в переводе армянской приписки он упоминается живым (см. выше).

Из 100 старцев, упомянутых в конце типикона (2, 134), Д. Бердзенишвили считает допустимым, что 50 были грузинами, а 50 – армянами диофизитами (3, 125). Исследователь предполагает, что это соображение используется для аргументации той точки зрения, согласно которой „может быть это указывало на совершенно другое обстоятельство, возникшее в Ахтальском монастыре: сотрудничество грузинских монахов и армянских монахов диофизитов” (3, 124).

Указанное соображение требует большой осторожности, так как даёт основу нашим армянским коллегам ошибочно утверждать, будто Ахтальский монастырь представлял собой обитель армян-халкедонитов, где богослужение и любая деятельность происходила на армянском языке по грузинскому обычаю. Для учёных, сторонников этой концепции исходным положением является точка зрения Н. Марра¹. Основными аргументами объявления Ахтальского монастыря обителью армян-халкедонитов в армянской историографии являются вышеуказанные каменный крест, воздвигнутый Мариам Квирикиан-Багратуни, две армянские надписи в окрестностях Ахталы, признание Иванэ Атабага армянским князем, переводческая деятельность Симеона Пгндзаханкского, когда он с грузинского на армянский переводил различные литургические книги. Исходя из этого, исследователь А. Лидов ставит вопрос о богослужбном языке Ахтальского монастыря, которым он считает армянский язык (18, 267). Но мы считаем, что, исходя из текста вышеупомянутого типикона, богослужбный язык в Ахтальском монастыре был грузинский.

А. Лидов считает, что в XII веке Ахтала, как монофизитский монастырь, уже существовал, его построила Мариам Багратуни. Возникает только вопрос, надпись каменного креста гласит о строительстве храма Богоматери или основании всей обители (18, 267) Исследователь думает, что Ахтальский монастырь перешёл в руки халкедонитов приблизительно в 1227-1231 гг., когда источники упоминают смерть Иванэ Мхаргрдзели. Исследователь считает, что „упоминаемой Киракосом Гандзакеци церковью, несомненно, является главный храм Ахталы, отличающийся от построек Мариам Квирикиан-Багратуни огромными размерами и грузинским характером декора. Возможно, халкедонитский храм Богоматери был воздвигнут на месте прежней монофизитской „Богородицы Пгндзаханка”. На это указывает лингвистическая форма древнеармянской фразы Киракоса Гандзакеци, подразумевающая скорее не новое строительство, а перестройку, возобновление (18, 267). Соображению А. Лидова противоречит то, что Ахтала не мог стать халкедонским монастырём только после смерти Иванэ Мхаргрдзели, потому что, как видно из вышеизложенного, согласно тексту типикона, рассмотренного нами, Иванэ жертвует монастырю земли для различных нужд, купленные

¹ По мнению Н. Марра: „Известно, что монастырь „Пгндзаханк” армянский, одно время анти-халкедонитский, армянином князем Иванэ Долгоруким, присоединившимся к халкедонитской, т. н. греко-православной церкви, был обращён в халкедонитский, по тогдашней местной терминологии – грузинский. Понятно, как сам князь Иванэ с присоединением к халкедонитской церкви не переставал быть армянином, так и монастырь продолжал быть армянским; с переходом к армянам-халкедонитам, для монастыря облегчалось лишь культурное общение с грузинами” (21, 61).

на его собственные деньги. Кроме этого, согласно тексту типикона, видно, что царица Тамар жива, и она тоже жертвует земли монастырю. А это определяет основание монастыря первым десятилетием XIII века.

Мы не исключаем, что вышеуказанный каменный крест был воздвигнут отдельно, как памятник, дающий определённую информацию. Не исключено также, что здесь больше надо подразумевать возведение каменного креста в связи с земельными или рудными (საწყობო) пожертвованиями уже существующей Пгндзаханкской церкви Св. Богоматери. Очень интересно, и, наверное следует исследовать научно, построила ли Мариам Квирикиан-Багратуни монофизитскую церковь или осуществила переделку уже существующего ранее строения? Потому что, по сведению П. Иоселиани, Меликишвили, в чьи владения входил Ахтальский монастырь¹, имели родовое предание об основании Ахтальского монастыря императором Гераклом (6, 27). Не исключено, что вышеуказанное предание рода Меликишвили основывается на какой-либо реальной истории. Тем более, если мы примем во внимание тот факт, что император Геракл весьма активно осуществлял религиозную политику Византийского царского двора, что всегда лежало в основе борьбы против Ирана. Когда армянские Багратуни подчинили Квемо Картли своей юрисдикции, не исключено, что кроме основания монастырей, выражающих их власть (Санагин и Ахпат), значительные древние церкви были заменены и переделаны в монофизитские храмы. Хотя, во времена Квирикианов в вышеуказанной надписи Мариам Квирикиан-Багратуни „Пгндзаханк“ не упоминается монастырём. А на рубеже XII-XIII вв., когда Иванэ Атабаг принял грузинское православие, он превратил Ахталу в свою усыпальницу и основал там грузинский монастырь. Может он выбрал именно то место, где раньше по его соображениям был один из очагов православия?

Нет ничего удивительного в том, что в монастыре жили люди разных национальностей, вполне возможно, в Ахтала действовали халкедониты, люди армянской национальности, допустимо также, что там были греческие монахи и т. д. В грузинских надписях, сохранившихся в самом монастырском комплексе, упоминаются Иордан, деметре, Георгий, Симон, которые внесли определённый вклад в строительство монастыря (3, 115-116), а на могильных плитах церкви Св. Троицы – „Мосе Канделаки“, „Дьякон Николоз“. Основатель монастыря ранее монофизит, а затем ставший диофизитом Иванэ Мхаргрдзели по данным самих армянских источников, этнически был курдского происхождения. Его предки, после прихода в Квемо Картли, подчинились Квирикианам, приняли монофизитство и получили от них поместье Хожорни (22, 235). Иванэ Мхаргрдзели продолжал помогать армянским монастырям и после принятия диофизитства (18, 273), грузинские цари тоже жертвовали армянским монастырям и даже предоставляли им церковный иммунитет. Как правило, типикон монастыря составлялся на том языке, в подчинении духовного пастыря какого вероисповедания христианской религии он на-

¹ Этот факт ещё раз подтверждает, что типикон принадлежит Ахтальскому монастырю. Как видно, роду Меликишвили была доступна документация, существующая в их имени.

ходил. В этом случае этническое происхождение монаха не имеет большого значения. Что касается Симеона Пгндзаханкского, кроме сочинения Григола Носели, он с грузинского на армянский перевёл „Основы философии” неоплатониста Прокла Диодиха в 1248 году (18, 268). Не исключено, что переводческая деятельность была рассчитана на монахов–этнических армян, потому что соответствующая литература православной веры для них была бы неизвестной, естественно это требовало перевода соответствующей литургической литературы. Но только переводческая деятельность Симеона Пгндзаханкского не может быть аргументацией того, что будто бы церковным языком в Ахтальском монастыре был только армянский. Сам Симеон хорошо владел грузинским языком, так как он переводил литургическую литературу с грузинского на армянский язык. Для отрицания ошибочных заключений армянских исследователей достаточно привести текст вышеуказанного типикона, ничего уже не говоря об Ахтальской Библии XII-XIII вв. (19, 380), которая была связана с тем периодом, когда основалась Ахтальская грузинская обитель и был написан типикон существующих там правил жизни. Как видно, параллельно с переводом литературы с грузинского на армянский, здесь писалась и Библия на грузинском языке¹.

Кроме этого, основанию Ахтальского монастыря предшествовал тот период, когда на рубеже XII-XIII вв. вопрос армяно-грузинской церковной унии вновь был поставлен со всей остротой². Несмотря на безрезультатность церковных собраний, религиозная политика грузинского государства всё равно оказала своё

¹ Если даже не принимать во внимание переход армянской духовной знати на халкедонское вероисповедание в X-XI вв. (23), вполне достаточно грузинской надписи Вананванкского монастыря, чтобы предполагать достаточное влияние грузинской церкви в ущелье Дебеды. „...მე გოიბგი ვანანან-ველმან, მოავარეპისკოპოსმან, ძემან დემეტრე მარზპანისმან აღვაშენე ესე ეკლესია, სა-ლოცავად სულისა ჩემისა და მშობელთა ჩემთა, ზეობისა, ადიდენ ღმერთმან დავით მეფის-სა ქორიბიკონი იყო ს და მბ” (1022) (17, 316). Д. Бердзенишвили „Вананванк” считает „Гюневанкхом” и отождествляет его с „животворящим столпом” („ძელი ჭეშმარიტი”), упомянутом Вахушти, где в XII-XIII вв. служили грузины, а также на существующих там могильных плитах грузинские надписи (церковно-заглавным) датируются X-XIII вв. Д. Бердзенишвили заключает, что здесь, наверное, была грузинская паства Лоре-Кангарка (24, 122).

² В 1204 году, по инициативе царя Леона в городе Сиисе созвали собрание, которое приняло некоторые пункты православия, кроме переносного алтаря (25, 100). Параллельно этому собранию в том же году в Грузии должны были созвать церковное собрание, посвященное армяно-грузинским вопросам конфессиональной унии (25, 98-99). Несмотря на то, что брат Иванэ, Захарий амирспасалар, признал истинность православной веры, но от армянского вероисповедания он не отрёкся (25, 99), так как он был близок с армянским обществом и не хотел обострять с ним отношений. А Иванэ Мхаргрдзели, который был продвинут при грузинском дворе и имел большие должности, с самого начала понял суть событий и старался предстать значительным лицом православной грузинской монархии XII-XIII вв. Захарий амирспасалар в дальнейшем сам старался сблизить армянскую армию и общество с православием. Для этого он даже созывал церковные собрания в Лоре (1205) и Ани (1207), но он встретил жесткое сопротивление со стороны армянского духовенства. С другой стороны, естественно, за спиной Захария Мхаргрдзели стоял грузинский царский двор, который на этом этапе особенно был заинтересован конфессиональным единством с армянами.

влияние, в частности, оно выразилось основанием грузинского монастыря в Ахтале, который был одним из культурных центров и очагов православной религии в Квемо Картли в начале XIII века. Как это характеризовало крупных феодалов, можно судить по тому, что Иванэ Мхаргрдзели основал этот монастырь для выявления своей новой веры и силы, где находилась усыпальница и часовня этой ветви рода Мхаргрдзели.

Большинство исследователей типикона, в том числе и мы, считают типикон уставом монастыря времён царицы Тамар и логически датируют его первым десятилетием XIII века (26, 140)¹.

Таким образом, грузинский текст типикона "Неизвестного монастыря", который принадлежит Ахтальскому монастырю, является довольно прочным аргументом, и он определяет вопрос конфессиональной принадлежности этого монастыря и статус существующего там языка. Существование грузинского текста типикона сводит на нет то соображение, которое существует в армянской историографии и подтверждает, что монастырь был не армяно-халкедонский, а грузинский, и литургическая служба там велась не на армянском, а на грузинском языке.

¹ Мы думаем, что первой датой 1191 год И. Долидзе считает потому, что должность „Мсахуртухуцеси“, в которой Иванэ упоминается в тексте типикона, была жалована ему сразу же после поражения восстания Георгия Русского (Георги Руси – первый супруг царицы Тамар) за верность царю. Но это не подразумевает того, что в 1191 году Иванэ Мхаргрдзели уже православный и основывает халкедонский монастырь. Это только указывает на то, что кроме первого историка царицы Тамар, краткий текст типикона тоже сохранил нам сведения о том, что в последнее десятилетие XII века Иванэ Мхаргрдзели из государственных должностей владел должностью „Мсахуртухуцеси“. Требуется уточнения вторая дата - 1212 год. Если И. Долидзе 1212 год подразумевает годом становления Иванэ Мхаргрдзели Атабагом, это не является аргументом, так как в тексте типикона Иванэ упоминается „Мсахуртухуцесом“ и ни разу Атабагом. Если в указанной дате подразумевается смерть царицы Тамар, аргументом и это не пригодится, так как согласно тексту, царица Тамар ещё жива, поэтому мы считаем, что последнюю дату надо передвинуть в первые годы XIII века, в частности, крещение Иванэ Атабага по грузинскому правилу было совершено каталикосом Грузии Иоанном. Историк ничего не говорит об этом факте в связи с датой, но можно сказать, что это должно было произойти в 1202-1204 гг., в частности, до битвы при Басиани, так как историк после этого события называет Басианскую битву, дата которой в нашей историографии колеблется в 1202-1204 гг. (27, 331-332). До начала собрания в Лоре (1205), созванного для решения армяно-грузинской конфессиональной унии, он уже был „огрузинившимся“. Естественно, Иванэ Мхаргрдзели после принятия православной веры основал бы обитель в Ахтальском монастыре, где очень быстро должно было произойти составление типикона монастыря. Вполне возможно, что строительство главного храма началось с 1204 года, его завершение, освящение и составление типикона должно было осуществиться немного позже, максимум до 1210 года. Исходя из указанного, время создания типикона надо определить первым десятилетием XIII века. Учитывая грузинскую надпись Теджаруха (около 1196-1199), П. Мурадян считает, что Иванэ Атабаг перешёл на халкедонское вероисповедание в конце XII века. А. Лидов соглашается с датой этого факта периодом между 1196-1205 годами (18, 275). Ш. Месхия датой данного события считает 1200 год (28, 157-258).

Литература

- Какабадзе 1914** – Какабадзе С., Завещание одного монастыря царицы Тамар. Письма и материалы для истории Грузии, к. I, Тб. 1914
- Долидзе 1970** – Долидзе И., Памятники грузинского права, т. III, Тб. 1970
- Бердзенишвили 1998** – Бердзенишвили Д., Ахтальский монастырь, Литература и искусство, II, Тб. 1998
- Муравьёв 1848** – Муравьёв А., Грузия и Армения, ч. II, 1848
- Бакрадзе 1875** – Бакрадзе Д., Кавказ в древних памятниках христианства, 1875
- Иоселиани 1850** – Иоселиани П., Путевые записки от Тифлиса до Ахталы, Тб. 1850
- Джавахишвили 1969** – Джавахишвили И., Материалы грузинской экономической истории, I, Тб. 1969
- Чубинашвили 1969** – Чубинашвили Г., Болниси, Вестник Института языка, истории и материальной культуры, IX, 1941
- Кутателадзе 1998** – Кутателадзе К., Социально-политическая история Квемо Картли (конец IX в. – начало XIII в.), Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук, Тб. 1998
- Тортладзе 1993** – Тортладзе Н., Об одном монастырском уставе, Грузинское источниковедение, VIII, 1993
- Джуаншер 1955** – Джуаншер, Жизнь Вахтанга Горгасали, „Картлис Цховреба“, т. I, Тб. 1955
- Вахушти Багратиони 1973** – Вахушти Багратиони, Описание Грузинского царства, „Картлис Цховреба“, т. IV, Тб. 1973
- Жордания 1967** – Жордания Т., Хроники, III, Тб. 1967
- Հ. Աճարխան 1979** – Հ. Աճարխան, Հարկերն Առհաստական Բառարան, Հ. դ. Կր., 1979
- Չրբակու Գանձակեցի 1910** – Չրբակու Գանձակեցի, Պատմություն Հարոց, Թբիլ. 1910
- Киракос Гандзакечи 1976** – Киракос Гандзакечи, История Армении, перевод с древнеармянского Л.А. Ханларян, М. 1976
- Меликсет-Бек 1964** – Меликсет-Бек Л., Грузинская эпитафическая Лореташира, Труды ТГУ, 1964
- Лидов 2000** – А. Лидов, Пгндзаханк-Ахтала, история монастыря, ктиторов и датировка росписи, Armenia and Cristian Orient, Ер. 2000
- Летописец 1959** – Летописец, „Картлис Цховреба“ (история Грузии), т. II, Тб. 1959
- Такашвили 1901** – Такашвили Е., Грузинские надписи Ахталы, СМОМПК, вып. XXIX, Тб. 1901

Март 1909 – Н. Я. Март, Иоанн Петрицкий, грузинский неоплатоник XI-XII вв., „записки Восточного Отделения Русского Археологического Общества”, т. XIX, вып. 2-3, 1909

Кутателадзе 2001 – Кутателадзе К., Квемо Картли, вопросы политической истории, Тб., 2001

Кутателадзе 2001 – Кутателадзе К., Из истории конфессиональных взаимоотношений Византии, Армении и Грузии (X-XII гг.), Грузия и христианство, Тб. 2001

Бердзенишвили 1979 – Бердзенишвили Д., Очерки по исторической географии Грузии, Квемо Картли, Тб. 1979

Кутателадзе 2008 – Кутателадзе К., Из истории армяно-грузинских конфессиональных взаимоотношений в начале XIII, Труды Института истории и этнологии, VIII, Тб. 2008

Тортладзе 2006 – Тортладзе Н., Об уставе неизвестного монастыря, Клио 30, 2006

Очерки истории Грузии 1979 – Очерки истории Грузии, III, Тб. 1979

Месхия 1979 – Месхия Ш., Внутриполитическая обстановка и государственное устройство в Грузии XII века, Тб. 1979

К. К у т а т е л а д з е (Tbilisi)

To which Monastery belongs the typicon of so called "Unknown Monastery"

S u m m a r y

The fragment of the typicon of so called „unknown monastery”, found by S. Kakabadze, is one of the important documental monuments, which may clear up many issues of Georgian-Armenian confessional relations.

In 1998 D. Berdzenishvili published the article „Akhtala monastery”, where he fundamentally corroborated that the mentioned typicon must have belonged to Akhtala monastery. We fully share the reasons of this investigator, as at the same period absolutely independently we came to the same decision during the work on our dissertation.

This monument was discovered by Sargis Kakabadze in Gareji monastery. The fragment of the typicon has been written on a piece of leather Husxa-khutsuri script, which was used by Melikishvilis feudal family and on the back clean side they have written the charter of donation to the Gareji monastery, so as it is seen the Melikishvilis

could use the documents of Akhtala monastery, which was in their ownership and in late feudal period it became their burial ground.

According to the remained text of the typicon the speech is about one of the monasteries of lower Kartli, which had its brotherhood and leader and what is especially important is written at the end of the text, that all the regulations of this monastery are perfectly written in this typicon and must be exactly carried out.

In the remained part of the typicon it is said that, the harvest wasn't enough for the monastery and there was arranged the vineyard in Bolnisi. The wine got there would have been used by the monastery. Corn was got from Kartsebi, which is in Javakheti. Shortly to say according to new regulations the monastery would get use Bolnisi wine and Javakheti corn. There is quite clearly written in typicon how to keep, distribute and spend the wine intended for the monastery. It shows that supply of the monastery with wine had particular meaning.

According to the text of the typicon, monastery, about which it is spoken in it, is of the same name „the Virgin” as Akhtala monastery and Ivane Atabagi have done great services to this monastery, what is one of the main arguments of the view that the typicon of so called „unknown monastery” belongs to St. Virgin's Akhtala monastery. Ivane Mkhargrdzeli Msakhurtukhucesi showed great love and diligence to the Virgin and the place of her being, bought the places for orchard and vineyard and chartered to the monastery, which needed them very much. The fact that Akhtala monastery was the Virgin's is confirmed both by historical narrations and by Armenian superscriptions and writings (The feudal Melikishvili family's narration about the foundation of Akhtala the Virgin monastery by Heracl Caesar; the superscription on the stone cross of Mariam Kvirikian-Bagratuni; the added writing of Armenian translation of Grigol noseli's „Translation of Eclectic book”). According to P. Ioseliani and D. Bakradze the most impressive effect in Akhtala monastery was the enormous image of the Virgin. There remained also the scenes of the Virgin's birth and death, which were the holidays of this church. By P. Ioseliani's saying twice a year there came a priest and carried out a mess on the days of the Virgin's birth and death. This mess was attended by the people of all the religions.

Akhtala is mentioned in Georgian historical sources as „Agaraki” and „Madani” („Ore”), where Vakhtang Gorgasal established an eparchy. Armenian historical tradition mentions Akhtala as „Pgzahank”, which means „copper ore”. The Armenian historians ascribe the building of Akhtala to Ivane Mkhargrdzeli and accentuate that Ivane took away it from the Armenians and changed it into Georgian monastery.

According to the text of the typicon the monastery had Mkhargrdzeli's „home chapel”, which had the income from the lands chartered by Ivane Atabagi. About the second chapel of Mkhargrdzeli's points also the most important Georgian inscription. It mentions also the name of the leader of monastery. The inscription was found at the south door of St. George chapel on the hill opposite the main church. By inscription Petre „Tsinamdzgvari” (Father Superior) together with his nephew Illarion built a chapel of Apostols for Avag Atabag's credence near the St. George's Church. The sec-

ond day after Apostols` holiday was set as the pray day when divine service had to be held by a man of his family and he had to pray for his name. If there was not a man of his name, then a person, who held service in Avag Atabag`s credence, had to mention his soul there. E. Takaishvili correctly conseders that being Father Superior for this family to which belonged Petre, was hereditary. The inscriptions are dated by 1242-1250 years (E. Takaishvili, L. Melikset-Bek).

According to the text of the typicon, it is seen, that Father Superior had special rights and he could settle many questions, for example: all the members of the monastery, brotherhood had to carry out Father Superior`s orders. Besides that, the brothers of the monastery had to obey to the Father Superior, he himself had to be kind to them, as Christ. Father Superior had his own lands and peasants. There is no exception to think that a person who drew up the text of the typicon was Father Superior of Akhtala monastery. Sure, the orderer of the typicon was the master of the monastery Ivane Mkhargrdzeli and the copist was any monk living in the monastery, knowing Georgian language well.

It`s natural that after adopting Orthodoxal Christianity by Ivane Mkhargrdzeli, he settled the Georgian closter in Akhtala monastery, where very soon the typicon was drawn up. In connection with this fact the historian says nothing, but we can say that it had to be happened in 1202-1204, in particular, before Basiasni war, as the historian after this fact mentions Basiasni war, the date of which ranges between 1202-1204 years in our historiography. Unlike his brother Ivane Mkhargrdzeli took part in Basiasni war as orthodoxal Christian. Before the meeting held on the subject of Georgian-Armenian confessional union in Lore (1205), he already was a „Georgian”. Maybe the building of the main church began from 1204 but its finishing, sanctification and drawing up of the typicon must have been carried out a little later, until 1210.

According to the typicon the lands were given to the monastery by the Queen Tamar as well and she gave to it inviolability for this there was settled the pray for her, what points to the fact that the Queen Tamar is still alive.

In Armenian historiography there exists the view and partly some Russian researches share the mind, that Akhtala monastery was the cloister of Armenian Calcedonics, and the divine service and other deeds were held in Armenian language in Georgian (Orthodoxal) rules. But we consider, that proceeding from the text of typicon mentioned above, the divine service language in Akhtala monastery was Georgian. According to this view, which exists in Armenian historiography, as if the monastery first was Armenian and then became Georgian. Basing on Kirakos` information, A. Lidov thinks that Akhtala fell into Calcedonics` hands aprocsimately in 1227-1231, when the sources mention Ivane Mkhargrdzeli`s death. To Lidov`s view condradicts the fact that, as it is seen from the text of the typicon, Ivane endows to the monastery lands for different needs, bought on his own money, and thus Akhtala couldn`t become Khalkedonic only after Ivane Mkhargrdzeli`s death. Besides, according to the text of typicon, it`s seen that Tamar is alive and she too endows the lands to the monastery. This fact determines the date of monastery foundation by first decade of XIII century.

There is wonder that in Akhtala Georgian monastery could act ethnically Armenian monks, who could translate into their language the literature of diophysical faith. It is the period when the question of Georgian-Armenian Church union was sharply raised again at the edge of XII-XIII cc., what was followed by turning of Ivane Atabagi into orthodoxal faith. In monastery ethnically Armenian monks needed the orthodoxal literature in their mother tongue, because some orthodoxal dogma would be strange for Armenians, and their introduction needed the translation of corresponding ecclesiastical literature. Translation from Georgian books into Armenian showed deep knowledge of Georgian language. As it's seen the knowledge of Georgian was necessary not only for the head of the monastery, but also for all the non-Georgian monks living in the monastery. Akhtala orthodoxal monastery foundation was the result of Georgian-Armenian confessional relationship at the edge of XII-XIII c.c. The Georgian monarchy, was especially interested in foundation of confessional union with Armenian church. Ivane Mkhargrdzeli – a person who advanced at Georgian court understood the events very well and began to take part in the illustration of new taken religion and in the foundation of orthodoxal monastery.

Our aim is to confirm the necessity of going over again of the conception taken in Armenian historiography in connecton with so called Akhtala „Calcedonic-Armenian” monastery, because the Georgian text of mentioned „Unknown monastery typicon” while according to above said belongs to Akhtala monastery, thoroughly changes the question of confessional belonging of the monastery and the status of the ecclesiastic language. The confession of the monastery is defined by those dogmatic views, which characterise this or that current of Christian religion, also the language of speech and ecclesiastic language, which was used during divine service and in monastery affairs. As a rule, all the postulats connected with it would be reflected in the monastery typicon and mainly it was drown up in the language of the confessional belonging up the monastery and besides, to which christianity current belonged the pastor, to whose subordinate was the monastery. In this case the monk`s ethnical origin has less meaning. The Mkhargrdzelis family themselves were of Kurd origin, who under certain circumstances first became monophizits and then the branch of the young (Ivane) took diophizition.

In order to disperse wrong opinion of Armenian investigators about the ecclesiastic language of the monastery it is just enough to cite the text of the typicon mentioned above, saying nothing about the Akhtala Bible of XII-XIII cc., which must have been connected with the period of foundation of Georgian closter in Akhtala and of writing the typicon of living rules there. As it is seen, simultaneously with translation of Georgian literature into Armenian, there has been written the Bible in Georgian. Thus, proceed from the political situation of that period the existence of Georgian text of the typicon once again makes it clear that the Georgian language had the leading function in Akhtala Georgian monastery life and divine service and we think that it was necessary for the all monks of different ethnical origin. The existence of Georgian variant crashes the theory prevailing in Armenian historiography and once again proves that the monastery was not Calcedonic-Armenian, but Georgian and the divine service was held not in Armenian, but in Georgian language.

მ. ჩ ხ ა რ ტ ი შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

ქართული იდენტობა: როგორ იწრთობოდა იგი

ეთნიკური რჩეულობის იდეოლოგია

სპეციალისტები მიუთითებენ არაერთ ფაქტორზე, რომლებიც ეთნიკური ერთობის (ეთნიკს) დროში განგრძობადობას განაპირობებს. უმეტეს შემთხვევაში ეს ფაქტორები თავისი არსით პოლიტიკურია: ერთობის ავტონომიურობის ხარისხი, გადარჩენის პოლიტიკური ნება და ერთობის ლიდერთა ღირსებები. ხანდახან ფოკუსირება ხდება ეკონომიკურ და ეკოლოგიურ მომენტებზე, სამშობლოთა ქონაზე, მის ადგილმდებარეობაზე, თავად ხალხზე და ამა თუ იმ მატერიალური რესურსის ფლობაზე. სხვები აქცენტს აკეთებენ კომუნიკაციების ქსელზე, იმაზე თუ როგორ კრავს ერთობის წევრებს თაობათა სიგრძეზე ტრადიციები, ენა და სხვა სიმბოლური კოდები. ყველა ეს მიდგომა და ფაქტები, რომლებსაც ისინი წამო-სწვევენ, გასათვალისწინებელია და კვლევებიც ამ მიმართულებით შემდგომში უნდა გადრმავედეს; მაგრამ უნდა გვახსოვდეს, – ხაზს უსვამს ზემოთ მოყვანილი მსჯელობის ავტორი, ნაციონალური კვლევების დარგში დღეს საყოველთაოდ აღიარებული ბრიტანელი მეცნიერი ენტონი დევიდ სმიტი, რომ მთელი რიგი ეთნიკები ხანგრძლივი პერიოდების განმავლობაში განაგრძობდნენ არსებობას პოლიტიკური ავტონომიის, სამშობლო მიწის და საერთო ენის გარეშე. ამგვარ ვითარებაში, როგორც ჩანს, ნაკლოვანების კომპენსაცია სოციალური და ფსიქოლოგიური ფაქტორებით ხდება. ამიტომ აუცილებელია მკვლევართა მეტი კონცენტრაცია სუბიექტურ მომენტებზე. ხანგრძლივ პერიოდში ეთნიკურობის შენარჩუნებისათვის, უპირველეს ყოვლისა, საჭიროა სპეციალისტების (იგულისხმება ამისათვის საგანგებოდ გამოზნული ფენა, რომელსაც ძველ დროში უმეტეს შემთხვევაში კულტის მსახურნი წარმოადგენდნენ) მიერ კოლექტივის განსაკუთრებულობისა და უნიკალური მისიის განცდის კულტივირება: ეთნიკური კოლექტივის წევრებს უნდა სჯეროდეთ, რომ ისინი არა მარტო შეადგენენ ერთიან ზეოჯახს, არამედ ისიც, რომ მათი ისტორიული ერთობა უნიკალურია, რომ მათ აქვთ, „შეუცვლელი კულტურული ღირებულებანი“ (მკვებერი) და ამიტომ ამ ღირებულებათა კოლექტიური მემკვიდრეობა უნდა გადარჩენილ იქნას. მათ ერთობას აწევს წმინდა მოვალეობა დანერგოს საკუთარი კულტურა სხვა ერთობებში. ის ჩვენ-ჯგუფები, რომ-

ლებსაც ამგვარი იდეოლოგიების ფორმულირების და გავრცელების უნარი შესწევთ, ახერხებენ კოლექტიური სიცოცხლის გაგრძელებას მრავალი თაობის განმავლობაში. იმის განცდა, რომ ჩვენ ვართ რჩეულნი, არის გადამწყვეტი პირობა იმისათვის, რომ ეთნიკური თემა შეინარჩუნოს. ეთნიკური რჩეულობის მითის გაიგივება არ შეიძლება უბრალო ეთნოცენტრიზმთან. იგი უფრო „მომთხოვნი“ რჩეულობის პრივილეგია აქვს მხოლოდ მას, ვინც განწმენდილია, ვისი ცხოვრების სტილი არის საკრალური ღირებულებების გამოსატყულება.¹

შთაბეჭდილების სისრულისათვის მომაქვს ამონარიდი აღნიშნული მეცნიერის სხვა ნაშრომიდანაც: „ეთნიკური თვითგანახლების, აქედან, ეთნიკური გადარჩენის, საშუალებებს შორის ძალზე მნიშვნელოვანია ეთნიკური სულისკვეთებით გამსჭვალული მითები. უპირველეს ყოვლისა, შევნიშნავთ, რომ ეთნიკური, რომელიც არ ქმნის ასეთ მითს (ან ვერ ახერხებს მის დანერგვას ხალხში), სხვებისადმი მისი ეთნოცენტრიზმის მიუხედავად, დამოუკიდებლობის დაკარგვის შემდეგ სხვა ერთობებში გაითქვიფება. ეს, რა თქმა უნდა, შეიძლება იყოს უდავო არგუმენტი. საერთოდ, ეთნიკებს, რომელთაც აქვთ ეთნიკური რჩეულობის გამომხატველი რელიგიური მითები, ჰყავთ სპეციალისტთა ფენები, რომელთა პოზიციაცა და მსოფლხედველობაც მჭიდროდაა დაკავშირებული რჩეულობის გამომხატველი მითის პოპულარობასა და შთაბეჭდაობასთან – და ხშირად სწორედ ისინი წარმოდგენენ ჩვენს ერთადერთ ლიტერატურულ წყაროს. მიუხედავად ამისა, როდესაც ვმსჯელობთ იმ მრავალი ეთნიკის ბედ-იღბალზე, რომელთაც ჰყავთ ამგვარი ფენები, მაგრამ არ გააჩნიათ ეთნიკური რჩეულობის გამომხატველი მითები, როგორც ამას ასირიისა, ფინიკიის, ფილისტიმელების შემთხვევები ცხადყოფს, აშკარავდება, რომ ასეთი ეთნიკების გადარჩენის შანსები საგრძნობლად არის შემცირებული... ამას სასიცოცხლო მნიშვნელობა ენიჭება იმის გასააზრებლად, თუ რა როლი აკისრია მას თვითგადარჩენის პოტენციალის გამოყენებაში. მისი *locus classicus* მოიძიება გამოსვლათა წიგნში: „და ახლა, თუ მოუსმენთა ჩემს ხმას და დაიცავთ ჩემს აღთქმას, ამოგარჩევთ ჩემს საკუთრებად ყველა ხალხიდან, რადგან ჩემია მთელი ქვეყანა. და თქვენ იქნებით ჩემთვის მღვდელთა სამეფოდ და წმინდა ერად“. პოტენციურ „წმინდა ნაციად“ თავის წარმოსახვა ნიშნავს რჩეულობისა და კოლექტიური კურთხევის (სანტიფიკაციის) მჭიდრო კავშირს“.²

ირკვევა, რომ ქართული იდენტობის განგრძობადობაშიც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ეთნიკური რჩეულობის მითს, კერძოდ, მას,

¹ A. Smith. Chosen peoples. Ethnicity (Eds. J. Hutchinson, A. Smith). Oxford–New York: Oxford University Press, 1996, pp. 189-190.

² ე. სმითი. ნაციონალური იდენტობა (თარგ. ლ. პატარიძემ). თბ.: ლოგოს პრესი, 2008, გვ. 46.

რომელიც წარმოიშვა IV საუკუნეში, როგორც ეთნიკური კოლექტივის პასუხი ტრანსეთნიკური ქრისტიანობის ქართული ერთობის მიერ სახელმწიფოებრივ რელიგიად დანერგვაზე. აღნიშნული იდეოლოგიის რეკონსტრუქციის ცდას წარმოადგენს წინამდებარე სტატია.

გამოკვლევა ეფუძნება ავთენტურ წყაროს – „წმინოს ცხოვრების“ უძველეს რედაქციას, რომელიც დღეს შემოგვრჩა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მეორე ნაწილის სახით. ეს საკმაოდ რთული კომპოზიციის თხზულება წარმოადგენს ქართველთა განმანათლებლის წმინოსა და მისი მოწაფეების (სიდონიას, მისი მამის – ყოფილი ებრაელი რაბინის – აბიათარის, მთავარეპისკოპოს იაკობის და მეფე მირიანის) მოგონებათა კრებულს¹.

ამ ძეგლის მიხედვით ქართველთა ეთნიკური რჩეულობის მითი ეფუძნებოდა სამ მთავარ მტკიცებულებას 1) ჯვარცმის შემდგომ ებრაელობამ, რომელიც იყო უფლის რჩეული ხალხი, დაკარგა უფლის მადლი და მისი ჰეგემონია მსოფლიოში დასრულდა; 2) ქართველებმა მიიღეს უფლის მადლი. ისინი გახდნენ უფლის რჩეული ერი ახალ ეპოქაში². ქარ-

¹ გამოყენებულ წყაროსთან დაკავშირებით ამჯერად ამ მოკლე შენიშვნით დაგვიყოფილდები. წარმოდგენილი წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისის არგუმენტირებას დაინტერესებული მკითხველი ნახავს ჩემს რამდენიმე გამოკვლევაში: მ. ჩხარტიშვილი. ქართული ისტორიული აზრის განვითარების ისტორიიდან („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“). საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (სერია: ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოგრაფია და ხელოვნების ისტორია), № 3, 1985, გვ. 124-130; მისივე: ქართული პაგიოგრაფიის წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის პრობლემები („ცხოვრებაჲ წმიდისა ნინოსის“). თბ.: მეცნიერება, 1987; მისივე: „წინოს ცხოვრების“ ვრცელი რედაქციის ატრიბუცია. მნათობი, № 5, 1987, გვ. 149-154. მისივე: ქართული პაგიოგრაფიის წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი (IV-VII სს ისტორიის ამსახველი ძეგლები). ავტორეფერატი დისერტაციისა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ.: თსუ, 1997. საკითხის ისტორიის შესახებ ინფორმაციის მოპოვება მკითხველს შეუძლია ქ. მანიას ისტორიოგრაფიული ნაშრომებით: ქ. მანია. ქართული პაგიოგრაფიული ძეგლების წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის ისტორიიდან (XX საუკუნის 60-იანი წლებიდან დღემდე). შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის საკითხები, IX (რედ. მ. ჩხარტიშვილი). თბ.: უნივერსალი, 2008, გვ. 58-67; მისივე: წყაროთმცოდნეობითი კვლევა საქართველოში XX-ის 60-იანი წლებიდან 2007 წლამდე. ნაწ. I. თბ.: უნივერსალი, 2008.

² ისრაელის ახალ აღვილას ტრანსლაციის იდეა, ჩანს, უნივერსალია და მეორდება ქრისტიანი ხალხების მესიანურ იდეოლოგიებში. აღნიშნულის ერთ-ერთი თვალსაჩინო ილუსტრაციაა ეთიოპური შემთხვევა. იხ. I. Biliarsky. The birth of the Empire by Divine Wisdom and the Ecumenical Church (Some observations on the Ethiopian book of Kebra Nagast). The Biblical models of power and law. Papers of the International Conference, Bucharest, New Europe College, 2005 (Eds. I. Biliarsky, R.G. Păun). Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008, p. 26. ეთიოპიის მაგალითი ქართულ კონტექსტთან მიმართებით განსაკუთრებით საინტერესოა თუნდაც იმ მიზეზით, რომ მკვლევრები ქართლისა და ეთიოპიის გაქრისტიანების პროცესის რეპრეზენტაციაში ხედავენ ერთ მოდელს. იხ.: Ch. Haas. Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia. Journal of Late Antiquity, Vol. 1, No 1, 2008, pp. 101-126.

თულ მიწაში დაფლული უფლის კვართი არის ქართველთაღმი უფლის განსაკუთრებული დამოკიდებულების მანკენებელი. 3) ქართველი ხალხის ღვთაებრივი მისია განხორციელდება მაშინ, როცა ცხადი გახდება, რომ საქართველო სწორედ ის ქვეყანაა, სადაც გათამაშდება მსოფლიო ისტორიის ფინალური აქტები და სადაც ადამიანთა ისტორიული განვითარების დასრულების შემდგომ, დამყარდება უფლის სასუფეველი – *ზეციური იერუსალიმი*.

ახლა ზემოთქმულის ილუსტრირებას მე მოვახდენ წყაროდან შესაბამისი მასალების მოყვანით.

თხზულების მიხედვით, საქართველოში მოსახლე ებრაელებმა მიიღეს მოწვევის წერილი ქრისტეს ჯვარცმაში მონაწილეობის მისაღებად. ერთ-ერთი ამ ებრაელთაგანი, მცხეთის მკვიდრი, სახელად ელიოზი წახვლის წინ დედისაგან იღებს გაფრთხილებას არ შეუერთდეს სხვა ქვეყნების წარმომადგენელ ებრაელებს:

„წარვედ შეილო, წოდებასა მეფისასა და წესსა შჯულისასა, ხოლო რომელსა იგინი განიზრახვენ, ნუ შეერთვინ ცნობად შენი მას ყოლადგენუ, შეილო ჩემო“¹.

ქალმა განჭვრიტა ჯვარცმის საბედისწერო შედეგები. ზუსტად იმ დროს, როცა აღნიშნულ ფაქტს ჰქონდა ადგილი, თხზულების მიხედვით, მას წარმოუთქვამს შემდეგი წინასწარმეტყველება:

„მშვიდობით, მეფობაო, ჰურიათაო, რამეთუ მოჰკალით თავისა მაცხოვარი და მკსნელი, და იქმენით ამიერიტგან მტერ შემოქმედისა“²

იგივე იღუა ებრაელთა მიერ უფლის მადლის დაკარგვისა, შეიძლება დავიდასტუროთ თხზულების სხვა ებრაელი პერსონაჟის – სიდონიას სიტყვებშიც, რომელიც, როგორ ითქვა, იყო წმ. ნინოს მოწაფე. განმანათლებლის ხილვის განმარტებისას იგი შენიშნავს:

„შენ მიერ ისმეს ჰამბავი იგი ძუელი, მამათა ჩუენთა ნაქმარი ზეცისა მის კაცისა უბრალოდსა სისხლისა უსამართლოდ დათხევისად, რომლითაცა ქმნა ღმერთმან ჰურიათა სირცხული, ცის კიდეთა განბნევად, მეფობისა დაცემად და ტაძრისა მის წმიდისა მოღება, ერისა მის უცხოდსა მოგებად და თუსად წოდებად და დიდებად მათა მიცემად“³

ამრიგად, თვით ებრაელი პერსონაჟების მიხედვით ჯვარცმის შემდგომ ებრაელები დომინანტურ პოზიციას უცხო ნათესავს, ე. ი. ქართველობას, უთმობენ.

დოქტრინალური ანტიიუდაიზმი ქრისტიანობის არსობრივი მახასიათებელი იყო თავიდანვე. ეს მახასიათებელი საკმაოდ ჩანს გამოკვეთილი განსახილველ ეპოქაშიც. ქართველმა იდეოლოგებმა, ჩანს, სცადეს გამოე-

¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები იაბუღაძის რედაქციით, თბ.: მეცნიერება, 1963, წ. I, გვ.128 (შემდგომში: ძეგლები I).

² ძეგლები I, გვ. 129.

³ ძეგლები I, გვ. 123-124.

ყენებინათ ეს იდეა თავიანთი მიზნის მისაღწევად, კერძოდ, იმის დასამტკიცებლად, რომ *რჩეული ერის* ადგილი განთავისუფლდა და მისი დაკავება შეუძლია *უცხო ნათესავს*.

შემდეგ „წმ.ნინოს ცხოვრება“ გვამცნობს, რომ ელიოზი და მისი თანმხლები პირნი, როცა იყვნენ იერუსალიმში, დაესწრნენ ჯვარცმას და სხვა ებრაელებთან ერთად ქრისტეს კვართისათვის წილი ჰყარეს. იგი სწორედ მათ ხვდათ და წამოიღეს კიდევ სამეფო ქალაქ მცხეთაში. როცა ნინომ შეიტყო, რომ *უცხო ნათესავის* ქვეყანა იყო კვართის დაკრძალვის ადგილი, გადაწყვიტა სწვეოდა ამ ქვეყანას. ამრიგად, კვართის ისტორია ცენტრალური თემაა ქართლის მოქცევის ისტორიისათვის, რომელიც მეორდება ჩვენს ძირითად წყაროშიც და, აგრეთვე, „წმ.ნინოს ცხოვრების“ სხვა, ასევე „მოქცევა ქართლისადში“ დაცულ ე. წ. მცირე რედაქციაში.

საინტერესოა, რომ კვართის ისტორიის მთხრობელები არიან ყოველთვის არაქართველები (ებრაელი, სომეხი, ბერძენი). ეს გარემოება, ცხადია, არ შეიძლება შემთხვევითი იყოს. ებრაელები წარსულში იყვნენ უფლის რჩეულნი, ბერძნები და სომეხები იბრძოდნენ ამ მდგომარეობისათვის ქრისტიანულ ეკლესიაში შესვლის შემდგომ. ასე რომ, ეს ხალხები, ასე ვთქვათ, „კონკურენტებს“ წარმოადგენდნენ ქართველობისათვის. საფიქრებელია, ამიტომ თვლის ჰაგიოგრაფიული კრებულის შემდგენელი საჭიროდ ხაზი გაუსვას, რომ ეს მტკიცებულებანი გაზიარებული და მიღებულია აღნიშნული ხალხების წარმომადგენელთა მიერ.

მაგრამ მივევით ამ ისტორიის დეტალებს. როცა ელიოზი დაბრუნდა მცხეთაში წმინდა რელიკვიით, მისმა დამ ეს სამოსი გულში ჩაიკრა და მყის სული განუტევა. შეუძლებელი შეიქმნა უფლის კვართის გარდაცვლილი ქალის ხელიდან გამოღება. ამიტომ ელიოზმა და კვართთან ერთად დაკრძალა. დროთა განმავლობაში დაკრძალვის ადგილი სამეფო ბაღის ნაწილი შეიქმნა და აქ ამოიზარდა ძალიან მშვენიერი ლიბანის ნაძვი. პირველი ეკლესიის მშენებლობისას ეს ნაძვი მოჭრეს და გამოიყენეს ეკლესიის სვეტად. მაგრამ, როგორც ითქვა, მშენებლებმა ვერ შეძლეს მისი აღმართვა. მხოლოდ მას შემდეგ რაც წმ. ნინომ ილოცა, ეს სვეტი ანგელოზის მიერ ატაცებული იქნა ზეცაში და თავის ადგილს დაეფუძნა ადამიანთა მხრიდან დახმარების გარეშე. სვეტიცხოველი სასწაულმოქმედი იყო და ყოველგვარ დავადებას კურნავდა.

როგორ განემარტოთ ეს თხრობა? ძველი ავტორი უთუოდ რაღაც ღრმა აზრს დებდა მასში. ცხადია, უნდა მივმართოთ შესაბამისს კულტურულ კონტექსტს.

როგორც კარგადაა ცნობილი, ლიბანის ნაძვი ანუ კედარი განიხილებოდა როგორც ედემის მცენარე. სვეტიცხოველი ასოციაციებს აღძრავს სიცოცხლის ხესთან, რომელიც არის აგრეთვე ედემის მცენარე.

ძველი ქართული სიტყვა სამოთხე, რომელსაც ჰაგიოგრაფი იყენებს სამეფო ბაღის აღსანიშნავად, არის შესატყვისი ედემის ბაღის, ზეციური

სასუფეველის. შემთხვევითი არ უნდა იყოს, რომ ეს სიტყვა უკავშირდება ოთხკუთხედს.¹ შდრ. თუნდ ინგლისური square – კვადრატი ან სკვერი ანუ ბაღი. კვადრატული იყო მისტიკური ქალაქიც (*გამოცხადება* 21:13). ყველა ეს მინიშნება გამიზნული ჩანს იმისათვის, რომ ცხადი გახდეს სამეფო ბაღის კავშირი ახალ იერუსალიმთან. რომ სწორედ ეს უნდა ვიგულისხმოთ, ამას სიღონიას – განსახილველი თხზულების მიხედვით პროფეტული უნარით დაჯილდოებული პიროვნების, შემდეგი სიტყვებიც ადასტურებს:

“ჩვენებად ესე შენი არს ესე, რამეთუ აღგილი ესე სამოთხისაჲ შენ მიერ იქმნეს სამოთხჳ სადიდებლად ღმრთისა, რომლისა არს დიდებაჲ აწ და მარადის და უკუნისამდე”.²

აქ უკვე საკვებით ცალსახად გაცხადებულია ის, რაც ზემოთ იგულისხმებოდა: მცხეთელი მეფის ბაღი ყოფიერების თვისებრივი გარდასახვის შემდგომ უფლის სამყოფელი გახდება. “წმინის ცხოვრება” შეიცავს ცნობას სხვა წმინდა საგანზეც, რომელიც დაკრძალული იყო მცხეთაში. ეს არის წმ. ელია წინასწარმეტყველის ხალენი. ძველი აღთქმის მიხედვით წინასწარმეტყველი ელია არ გარდაცვლილა. მან მოიპოვა უფლის სიყვარული და ცოცხლად იქნა ატაცებული ზეცაში. ამიტომ მოელოდნენ, რომ ის დაბრუნდებოდა და რომ ამ ფაქტს აღგილი ექნებოდა ზუსტად მხსნელის მეორედ მოსვლის წინ. ქრისტიანული ეგზეგეტიკა წინასწარმეტყველ ელიას აიგივებს *გამოცხადებაში* მოხსენიებულ ორ მოწამეთაგან ერთ-ერთთან. ამ ფაქტის საფუძველზე არსებობს თვალსაზრისი³, რომლის მოხედვითაც „წმინის ცხოვრებაში“ წარმოდგენილი მოთხრობა ხალენზე უნდა გავიგოთ როგორც სიმბოლური მინიშნება მეორედ მოსვლის ეპოქაზე.

მე ვიზიარებ ამ თვალსაზრისს. მაგრამ მეჩვენება, რომ იგი მოითხოვს განვითარებას: „წმინის ცხოვრებაში“ ჩვენ გვაქვს ინფორმაცია არა მხოლოდ ხალენზე, არამედ ხალენზე, რომელიც დაფლულია საქართველოში. სწორედ ეს მაფიქრებინებს, რომ ხალენი არის როგორც დროითი, ასევე სივრცითი ორიენტირი. ხალენის მეშვეობით ჰაგიოგრაფი ცდილობს მეორედ მოსვლის ფაქტი და საქართველო დააკავშიროს ერთმანეთთან.

¹ „მოთხვითი“ ნიშნავს ოთხკუთხედს: იხ.: ი. აბულაძე. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები). თბ.: მეცნიერება, 1973, გვ. 264. საინტერესოა აგრეთვე სიტყვა „მოთხე“, რომელიც კოლოფს, ზანდუკს ნიშნავს. ამგვარად, ოთხკუთხეა ფორმის მქონე საგნები, გარემონი უკავშირდებიან ფუძეს „მოთხ“. ბაღს ბუნებრივი მდგომარეობისაგან განასხვავებს კულტურა. *ოთხკუთხედობა* ველური ბუნების კულტურული აზრით ავსების ნიშანია: *სამოთხე*, ამგვარად, ნიშნავს ოთხკუთხე გარემოს ანუ სივრცეს, რომელიც ბუნებრივად წარმოქმნილი კი არ არის, არამედ კულტურის მიერ მოწესრიგებულია.

² ძეგლები I, გვ.124.

³ ლ. პატარიძე. „ცხოვრებად წმიდისა ნინოისი“. ქართლის მოქცევის კულტურული-ისტორიული საკითხები, თბ.: მეცნიერება, 1993, გვ. 28.

მაგრამ კონკრეტულად რისი თქმა შეიძლება სურდეს მას? როგორც ჩანს, ხალენი დაკრძალული იყო ქალაქის იმ ნაწილში, სადაც ზემოთ ხსენებული ელიოზის გვარი სახლობდა. ადგილობრივი ებრაელთა ეს გვარი თხზულებაში წარმოდგენილია, როგორც ებრაელი ერის რჩეული ნაწილი. იგი შეიძლება შევადაროთ იმ *ნატამალს*, *სულიერ ისრაელს*, რომელიც შეინახება მეორედ მოსვლამდე. ესაა წინასწარმეტყველთა სახლი. ამიტომ ვფიქრობ, რომ წმ. ელია წინასწარმეტყველის ხალენით მონინშნებოდა მცხეთელ წინასწარმეტყველთა სამყოფელი.

ამრიგად, სიწმიდეებით მცხეთაში მარკირებული ყოფილა ორი ადგილი: ქართველ ებრაელთა ერთ-ერთი საგვარეულოს საცხოვრებელი და სამეფო აპარტამენტები. ამასთან ერთად მიგვენიშნება, რომ სამეფო აპარტამენტების ანუ სამეფო ბაღის იგივე სამოთხის და მომავალი ზეციური იერუსალიმის ანუ უფლის სასუფევლის სივრცითი კოორდინატი ერთი და იგივეა. ჩემი აზრით, ეს ფაქტები უნდა გავიგოთ ასე: ქართლის სამეფო ოჯახის წიაღიდან წარმოიშობა მესიის ძალმოსილების, ხოლო ელიოზიანთა სახლის წიაღიდან – ელიას ძალმოსილების პიროვნება. ეს ფაქტები კორელატივია. ქრისტეს მოსვლა იმიტომ გაცხადდება პირველად საქართველოში ქართველი ებრაელი წინასწარმეტყველის პირით, რომ ქრისტე საქართველოში მოვა. უფლის სასუფევლის ადგილი იმიტომ იქნება მცხეთელი მეფის სამოთხე, რომ მესია ქართველთა მეფე იქნება ანუ ქრისტე ქართული ერთობის წიაღიდან გამოვა. მას წარმოშობს აწმყოშივე უფლის მიერ ნიშანდებული, მაგრამ, ჯერ კიდევ დაუფასებელი, ხალხი.

რა თქმა უნდა, ამავე ფაქტობრივი მასალის საფუძველზე ინდივიდუალური ფანტაზიის და ისტორიული კონტექსტის ცოდნის შესაბამად თითოეულმა მკითხველმა აღნიშნული მესიანისტური ნარატივი შეიძლება აღადგინოს რამდენადმე განსხვავებულად, მაგრამ ერთ საკითხში, ვფიქრობ, თანახმა იქნება ყველა: საქმე გვაქვს ეთნიკური რჩეულობის კონცეფციასთან. წარმოდგენილი კონცეპტუალური სისტემის ტიპი, თუ მოვიშველიებთ ე.სმითის კლასიფიკაციას, შეიძლება განისაზღვროს, როგორც დინასტიური¹.

მე ვფიქრობ, რომ ამგვარად მკაფიო ეთნიკური თვითობის განცდა IV ს. გამოწვეული იყო ქრისტიანულ ეკლესიაში ქართველთა ინკორპორაციით. ეს იყო ეთნიკური ჩვენ-ჯგუფის მცდელობა შეენარჩუნებინა თავისთავადობა რელიგიური ტრანსფორმაციის ეპოქაში. საქმე ისაა, რომ ქრისტიანობამ ხალხები ერთმანეთს დაუახლოვა მოაქცია რა ისინი რელიგიურად ჰომოგენურ სივრცეში. ამ მიზეზით მათ შორის კულტურული ბარიერები უფრო შედწევადი გახდა და ქრისტიანულ ოიკუმენას შერთული ყოველი ეთნიკური ერთობისათვის დაისვა ამოცანა უფრო მკაფიოდ

¹ დინასტიური შეიძლება ეწოდოს მოდელს, რომელიც დაკავშირებულია სამეფო დინასტიასთან, რომლისაგან ერთობა იღებს მთავარ სიმბოლოებს და რომელთანაც თავდაც ასოცირდება იხ. A. Smith. Chosen peoples, pp 195-196.

განესაზღვრა თავი სწორედ ერთმორწმუნეების პირისპირ.

ახალი რელიგიის, როგორც შიდა ჯგუფური კონსოლიდაციის კატალიზატორის მნიშვნელობასთან დაკავშირებით უნდა გავიხსენოთ ასევე ბრიტანელი მკვლევრის ადრიან ჰეისტინგსის შენიშვნა ნაციათ ჩამოყალიბების პროცესში ქრისტიანობის გადამწყვეტი როლის შესახებ: „ქრისტიანობა ხელს უწყობდა ნაციების წარმოშობას და თანამედროვე მსოფლიოს ნაციონალისტურ მოდელის შექმნას“.¹

როგორც უკვე ითქვა, ეთნიკური რჩეულობის იდეოლოგია დამახასიათებელია ბევრი ქრისტიანი ხალხისათვის, მაგრამ კონკრეტული სცენარი ყოველ ცალკე აღებულ შემთხვევაში განსხვავებულია. ა. ჰეისტინგსის ნაშრომი გვეხმარება ქართული მაგალითი წავიკითხოთ ვრცელ ისტორიულ კონტექსტში. მკვლევარი განსხვავებს ეთნიკური რჩეულობის მითების *აღმოსავლურ* და *დასავლურ* მოდელებს. პირველი, მისი მითითებით, მომდინარეობს ბიზანტიის პოლიტიკური თეოლოგიიდან, კონსტანტინე დიდის მიერ დაფუძნებული ქრისტიანული იმპერიის გამოცდილებიდან. საქმე ისაა, რომ რომაელთა იმპერია ახდენდა ქრისტიანობის პოლიტიზებას არა მხოლოდ პრაქტიკაში, არამედ, აგრეთვე, თეორიაში. ამავე დროს ამით იმპერია საკრალიზდებოდა.² კონსტანტინე გადაიქცა პროვინდენციალური მნიშვნელობის მქონე პერსონად, „მეცამეტე მოციქულად“; იგი აღუდაბებდა იმპერიასა და ეკლესიას. ამის შედეგად კი უფლის „რჩეული ხალხი“, რომელიც ქრისტიანი იმპერატორის („ეკუმენური პატრიარქის“) მიერ კონსტანტინეპოლიდან იმართებოდა, სულ უფრო და უფრო მეტად ეწერება ფართო პოლიტიკურ-რელიგიურ კონტექსტში.³

აჰეისტინგსის აზრით, აღმოსავლური ქრისტიანობის სხვა წარმომადგენლებს, მაგალითად, სერბებს, რუსებს აქვთ ხალხების რჩეულობის ბიზანტიიდან მომდინარე იმპერიული მოდელი.

დასავლური მოდელი, ა. ჰეისტინგსის აზრით, უფრო მეტად ვიდრე *აღმოსავლური* მოდელი, უკავშირდება ძველ აღთქმას, თუმცა ახალი აღთქმაც, ცხადია, მასზე გავლენას ახდენს.⁴

ძნელი არ არის შემჩნევა, რომ ქართული ეთნიკური რჩეულობის მითის ზემოთ წარმოდგენილი ვერსია დამუშავებულია სწორედ ძველ აღთქმაზე დაყრდნობით და, შესაბამისად, ა. ჰეისტინგსის სქემის მიხედვით, არის ხალხების რჩეულობის მითის *დასავლური* მოდელის განხორციელება. ქართული ნარატივი არსებითად ძველ აღთქმაში დაფიქსირებული ებრაული კონცეფციის მოდიფიკაციაა, თუმცა აქ უფლის კვართის შესახებ ახალი აღთქმის ცნობაცაა გამოყენებული.

¹ A. Hastings, 'Special peoples', Nations and Nationalism, 1999, 5, 3, p.394.

² A. Hastings, 'Special peoples', p, 386.

³ A. Hastings, 'Special peoples', p, 387.

⁴ A. Hastings, 'Special peoples', p, 389.

ა. ჰეისტინგსი მიუთითებს, მისი აზრით, ერთ საკვირველ ფაქტზე, კერძოდ, იმაზე, რომ ხალხების რჩეულობის *დასავლური* ანუ არაიმპერიული მოდელის პირველ მაგალითებს აღმოსავლური ქრისტიანობის ქვეყნები ეთიოპია და სომხეთი წარმოგვიდგენენ. იგი თვლის, რომ ამ შემთხვევაში, გადამწყვეტი უნდა ყოფილიყო *ბიბლიის* თარგმნა ადგილობრივ ენაზე და ის ორმაგი ეფექტი, რომელიც ამ ფაქტს მოჰქონდა: ერთი მხრივ, ეს ხელს უწყობდა ადგილობრივი ვერნაკულას განვითარებას, რომელიც ახდენდა ერთობის სტაბილიზებას *სხვათა* პირისპირ; მეორე მხრივ, ის წარმოადგენდა პოლიტიკურ სახელმძღვანელოს ქრისტიანული სამეფოსათვის, რომელიც ცდილობდა გამოიყენებინა ყველაფერი, რისი მოპოვებაც შეიძლებოდა ისრაელის გამოცდილებაში. ეთიოპია, მაგალითად, თავს ისრაელის შემცველად მიიჩნევდა და შექმნა კიდევ მომხიბვლელი მითი ამგვარი რჩეულობის დასამტკიცებლად.¹

მკითხველი ალბათ დამეთანხმება, რომ ქართული ეთნიკური რჩეულობის კონცეფცია ბიბლიური იდეების ასევე ძალიან საინტერესო მოდიფიკაციას წარმოადგენს ანუ, როგორც ითქვა, ქართულ სინამდვილეშიც დასტურდება უშუალოდ *წმინდა წერილზე* დაფუძნებული ეთნიკური რჩეულობის მითის არაიმპერიული მოდელი. ქართული რჩეულობის მითი მაშინ შეიქმნა, როცა ბიზანტიური პოლიტიკური თეოლოგია ჯერ კიდევ ჩამოყალიბების პროცესში იყო და, შესაბამისად, შეუძლებელია, რომ მისგან მომდინარეობდეს. რაც შეეხება სიტუაციას კონსტანტინეპოლის დაცემის შემდგომ, ის აღნიშნული საწყისი პერიოდისაგან თვისებრივად განსხვავებულია. ევროპის ისტორიაში სწორედ ამ მოსაბრუნე ფაქტის მომდევნო ხანაში აღმოსავლური ქრისტიანობის ხალხებში (სერბებში, რუსებში) შექმნილი რჩეულობის იდეოლოგიები სხვა საფუძვლის მქონეა. ლაპარაკობს რა რუსეთზე, ა. ჰეისტინგსს მხედველობაში აქვს სწორედ ეს გვიანდელი ეპოქა რუსული მესიანიზმის „მოსკოვი – მესამე რომი“ – იდეოლოგიის სახით. აღნიშნული მართლაც არის ხალხთა რჩეულობის *აღმოსავლური* ანუ იმპერიული მოდელი. უფრო ადრინდელი რუსული მესიანიური იდეოლოგია კი (კერძოდ ის, რომელიც ჩამოყალიბდა რუსეთის მოქცევის შემდგომ უახლოეს ხანაში), განსხვავებით „მოსკოვი – მესამე რომის“ იდეოლოგიისაგან, იყო *დასავლური* პარადიგმაზე აგებული ეთნიკური ნარატივი; იგი, ისევე როგორც ქართული, ეფუძნებოდა უშუალოდ *წმინდა წერილს*.²

რელიგიური მოქცევის ეპოქაში შექმნილი ეთნიკური განსაკუთრებულობის ქართული იდეოლოგია საკმაოდ დღევრძელი გამოდგა. დღესაც კი მისი ცალკეული იდეები ახასიათებს ქართული ერთობის გარკვეული

¹ A. Hastings, 'Special peoples', p 389.

² ამ დასკვნას ვაკეთებ იმ მასალის ანალიზის საფუძველზე, რომელიც წარმოდგენილი აქვს დღიხაჩოვს. იხ. Национальное самопознание Древней Руси. Очерки из области русской литературы XI-XVII вв.-Москва-Ленинград, Наука, 1945.

ფენების იდენტობრივ პერცეფციას. ეს ფაქტი ნათლად აჩვენებს, რომ ნაციონალურ მისწრაფებათა და თანამედროვე ნაციათა მიმართებების შესწავლა შეუძლებელია ეთნიკური წარსულის მხედველობაში მიღების გარეშე, თუნდაც იმგვარად შორეულისა, როგორც განხილული შემთხვევაა.

წარმოდგენილი კონკრეტული ფაქტის რეკონსტრუქცია დამატებით სიდრემს სძენს ქართული იდენტობის წრთობის პროცესის წვდომას; ამავ დროს იგი შეიძლება განხილულ იქნას, როგორც თანამედროვე ნაციების ჩამოყალიბებაში ეთნიკური მემკვიდრეობას გადამწყვეტი როლის შესახებ ეთნო-სიმბოლისტების¹ მტკიცების კიდევ ერთხელ დადასტურება, ამჯერად, ქართული მაგალითით.²

¹ ნაციათა წარმომავლობის ეთნო-სიმბოლისტური, აგრეთვე სხვა პარადიგმების შესახებ იხ. სმითი ე.დ.ნაციონალიზმი. თეორია, იდეოლოგია, ისტორია. თარგმანი ინგლისურიდან მარიამ ჩხარტიშვილისა, ქართული ტექსტის რედაქტორი რუსუდან ამირეჯიბი-მაღენი თბილისი, ქართული ენის საერთაშორისო ცენტრი, 2004; J. Hutchinson *Modern Nationalism*. London: Fontana Press, 1994; G.Day and A.Thompson. *Theorizing Nationalism*,Palgrave Macmillan, 2004.

² გამოკვლევა არის ნაწილი პროექტისა, რომელიც განხორციელდა სსიპ ქართველოლოგიის, პუბლიკარული და სოციალური მეცნიერებების ფონდის (რუსთაველის ფონდის) გრანტით № 005-08.

M. Chkhartishvili (Tbilisi)

Forging Georgian identity

Ideology of ethnic election

The present investigation is focused on the 4th c. Georgian society. This period may be considered as a transition epoch in historical development of the Georgian identity. In this century Christianity was adopted as an official religion of Georgian Kingdom (Kartli). The written and archaeological sources attest dissemination of Christian faith much earlier than this date. According to the church tradition St Apostles preached in Georgia, however, the proclaiming of the new creed as the state religion took place only in the twentieth of the 4th c.

The results of the research deals with the perceptions of inter-group bonds and main ethnic boundary markers such as territoriality, language, religion, self-designation and ideology of Georgian ethnic election. The revealed facts allow us to conclude that in the 4th c. ethnic sentiments among Georgians were especially salient and Georgian ethnic was clearly defined. I think the cause for such clear-cut ethnic self-delineation was Georgians' incorporation into the Christian Church. It was the ethnic group's defensive effort to preserve its selfhood in an epoch of establishment of a trans-ethnic religion. The creation of a trans-ethnic unity of the Christian Church brought peoples closer to each other. As a result of religious homogeneity cultural barriers between them became penetrable. Thus, the problem of more clear-cut self-delimitation faced all ethnical entities incorporated in Christendom. The Christianization was something like modern globalization when national peculiarities are accentuated in a framework of a unified world culture. 'Christianity stimulated the emergence of nations and the national model of the modern world'¹.

In the present paper I do not intend to concern all above mentioned ethnic markers, but will limit myself by exhibiting the ethnic election ideology. The option of the topic of course is not accidental. I had in mind social theorists' findings on the importance of election ideologies in the process of ethnic forging and ethnic (and also national) identity survival.²

¹ A.Hastings, 'Special peoples', Nations and Nationalism 1999, 5, 3, p. 394.

² A.D. Smith, The ethnic origins of nations. New York: Basil Blackwell, 1987; A.D.Smith, 'Chosen peoples', in J.Hutchinson and A. Smith (eds.). Ethnicity. Oxford – New York: Oxford University Press, 1996; A. D. Smith, Ethnic election and national destiny some religious origins of national ideals. Nations and Nationalism 1999, 5, 3: 331-355.

I base the investigation upon authentic source the *Life of St. Nino* created in the middle 4th c.¹

The original version of *The Life of St. Nino* is a rather voluminous monument fashioned as a collection of memories: St. Nino (Illuminatrix of Georgians) and her disciples are presented as narrators. And all this material, it is said, was put down by the princes Salome Ujarmeli (Salome of Ujarma). The composition is furnished with a brief foreword evaluating the apostolic mission of St. Nino. Then the narration begins. First the final episode of the Saint's biography is exhibited. The author describes a farewell with the dying Illuminatrix. The believers gather round her and cry and ask her to tell them the story of her life. On her deathbed the Saint asks people to bring writing materials and take down her biography. Princes Salome (she was King Mirian's daughter-in-law, wife of Prince Rev) and another woman from the high nobility are writing the story down. This chapter is followed by the memory of a Jewish woman Sidonia. The next chapter encompasses the story of her father Abiatar (the former local Jewish priest). Then the memories of the Archbishop Jacob and King Mirian follow. King Mirian's *Will* to his son Prince Rev and Queen Nana closes the collection. Some facts are reported twice and even thrice. However, the repetition does not make the reading boring. The compiler always manages to change the perspective. Thus, one is given an opportunity to observe newer aspects of already recorded facts at each curve. By means of this method the compiler makes the narration impressive and memorizing.

According to this monument myth of Georgians' ethnic chosenness was built upon three main assertions: (1) after Crucifixion the Jews who initially were God's chosen nation, lost His grace and the epoch of hegemony of the Jewry over the World finished; (2) the Georgians were given God's grace. They become a chosen nation in the New Era. Lord's Tunic buried in Georgia, is a sign of God's favor, His specific attitude towards the Georgians; (3) the divine mission of the Georgian nation will be accomplished in future when it become apparent that Georgia is that very country where the final events of the human history will take place and where after the consummation of historical period of the development of the humankind God's Kingdom (//Garden of Eden//Heavenly Jerusalem) will be established.

Now I intend to display the relevant passages from the source.

According to the *Life* the Jews residing in Georgia received a letter of invitation to attend the ceremony of Christ's Crucifixion. One of those Jews, an inhabitant of Mtskheta, Elioz by the name, before the departure was given a warning from his mother not to mix up with the other Jews, dwellers of the other countries:

'Take up the call of the King and Law, and go, o, my son, but do not join in what they desire, in no way at all'.²

¹ M. Chkhartishvili, The problems of study of Georgian hagiography: The Life of St Nino [k`art`uli hagiograp`iis ts`qarot`mtsodneobit`I shests`avlis problemebi: tskhovrebay ts`midisa ninoysi]. Tbilisi: Metsniereba, 1987, 40-47.

² I. Abuladze (ed.), The monuments of old Georgian hagiographical literature [dzveli k`art`uli agiograp`iuli literaturis dzeglebi]. Tbilisi: Metsniereba, 1963, p. 128; The Conversion of Georgia [Obrashchenie Gruzii]: Translation from old Georgian into Russian by E. Taqaishvili, with investigation and commentaries by M. Chkhartishvili, Tbilisi: Metsniereba, 1989, p. 42.

The old woman foresaw the fatal aftermath of Crucifixion. At the very moment this fact had taken place she pronounced the following prophecy:

‘O, Jews you became murderers of Savior and Redeemer and foes of the Creator. From now on your Kingdom is over’.¹

The same idea can be traced in the words of another Jewish personage of the *Life* – Sidonia who was the disciple of St. Nino. Interpreting the vision of the Illuminatrix she notes:

‘We are made aware by you of the acts of our fathers in those remote times: how unjustifiably they shed the blood of an innocent man from Heaven and how for this they were disgraced by God being scattered over the world. God had destroyed their Kingdom, deprived them of their temple and made closer another people to Him and glorified a strange seed’².

Thus, according to the Jewish personages after Crucifixion their nation gave up dominant position to the ‘strange seed’ i.e. the Georgians.

The assertion of the Jews’ guiltiness in the death of Christ, of course was not specifically Georgian idea. Doctrinal anti-Judaism was an essential characteristic of Christianity initially. And this very characteristic was rather salient in the epoch under the consideration. The Georgian ideologists (I am taking in plural *ideologists* because I am sure that the compiler was backed by staff) attempted to use this idea for attaining a certain objective, namely, for proving that the place of the ‘chosen nation’ was vacant and might be occupied by a ‘strange seed’.

Later on the *Life* informs us that Elioiz and his accompanying persons while they were visiting Jerusalem, witnessed the Crucifixion and together with others Jews from Georgia cast lots for the Lord’s Tunic. They won it and took it to the royal city of Mtskheta. When St. Nino was informed that Georgia was the final resting place of the Lord’s Tunic, she decided to visit this country. Thus, the story of the Lord’s Tunic is a principal topic of the composition. It is repeated over and again. Different persons narrate it. All the narrators are non-Georgians: Jew, Greek, and Armenian. This fact of course is not accidental. Undoubtedly it was made intentionally. The Jews were elected in the past, Greeks and Armenians having contended for this position after their incorporation into Christian Church. Thus, all of them were rivals of the Georgians. That is probably why the compiler found it necessary to emphasize that the presented assertions are shared and accepted by these nations.

When Elioiz came back to Mtskheta with the holy garment, his sister clutched the garment to her chest and died instantaneously. It became impossible to dislodge Lord’s Tunic from the hands of the deceased woman. Therefore it was entombed with Elioiz’s sister. In due course the burial place became a part of the royal garden and a very beautiful cedar of Lebanon grew up there. While constructing the first church, the cedar was

¹ I. Abuladze, The monuments of old Georgian hagiographical literature, p. 129; E. Taqaishvili and M.Chkhartishvili, The Conversion of Georgia, 1989,p. 42.

² I. Abuladze, The monuments of old Georgian hagiographical literature, p. 123-124; E. Taqaishvili and M.Chkhartishvili The Conversion of Georgia,p. 40.

cut down and used for a pillar of the church. However, the builders were unable to erect it. Only after St. Nino had offered up her prayers it was ascended by an angel to Heaven and then descended and was planted on its place without help from anybody. This pillar was named *Svetitskhoveli* – the Vivifying Pillar, for it was miraculous and cured all kind of illness.

But how might be interpreted this story on Lord's Tunic, what it might point to?

It is well known that the cedar of Lebanon was regarded, as a plant of Eden, as well as the Vivifying Pillar may be associated with Tree of Life –being the plant of Eden too.

An old Georgian word *Samotkhe* that is used by the compiler for denoting royal garden in Mtskheta, means not merely a garden, but the Garden of Eden//Heavenly Kingdom//New Jerusalem//Paradise. *Samothke* means quadratic (compare English *square* in the sense of a garden). But according to *Scripture* mystic city established in Heaven was also quadratic, is not it? (Rev. 21: 12-3). It seems to me that all these facts are intended to make sense that royal garden in Mtskheta has a respect to the New Jerusalem and that the Kingdom of Heaven would be established therein. Sidonia later explicitly states this idea, which is referred here only implicitly. While explaining St Nino's vision, she notes that this place of *Samotkhe* as a result of St Nino's apostolic activities would be transformed into *Samotkhe* where God would be glorified everlastingly.¹

The *Life* contains an evidence of another sacred thing interred in Mtskheta. It is the Mantle of Elias the Prophet. According to the Old Testament Elias the Prophet did not die. He won God's favor and was ascended to Heaven alive. Therefore it was expected that he will come back and this fact will take place just before the Savior's Second Coming. Christian interpreters identifies Elias the Prophet with one from two witnesses mentioned in the Revelation. On the grounds of these facts some scholars² assert that the tale on the Mantle presented in the *Life* serves as a symbolic indication to the epoch of the Second Coming.

I share this opinion. However, it seems to me that the above-mentioned assertion needs to be developed further. In the *Life* we have information not only on the Mantle as such, but on the Mantle entombed in Georgia. This makes me to conclude that the Mantle serves as the temporal and spatial indications alike, that the compiler tried to associate the Second Coming with Georgia. The Mantle, it is told, was placed in that part of the city where the kin of the above-mentioned Elioz resided. This house of local Jews is presented as an elected part of the Jewish nation. As it was mentioned, Elioz had brought the Lord's Tunic to Mtskheta. His mother was an author of an unprecedented prophecy. St Nino's disciple Sidonia who explained the Illuminatrix' vision, also belonged to this house. Elioz' sister was endowed with a divine ability of foreseeing too. She as well as her mother understood the importance of Christ's mission and foresaw the after-

¹ I. Abuladze, The monuments of old Georgian hagiographical literature, p124; E. Taqishvili and M.Chkharishvili, The Conversion of Georgia, p. 40.

² L. Pataridze, *The Life of St. Nino: Cultural-historical issues of conversion of K'art'li* [tskhovrebay ts' midisa ninoyi: k'art'lis gak'ristianebis kulturul-istoriuli sakit'khebi], Tbilisi: Metsniereba, 1993, p. 28.

math of Crucifixion. Thus, this was the place of the prophets' residence. It seems the compiler longed to assert that in the epoch of the Second Coming from the bosom of this family would be issued a new prophet, the person possessing the power equal to that of Elias. Thus, it was expected that new Elias would be Georgian Jew and accordingly the message firstly would be announced in Georgia. This fact must be considered as a token as well. This sign once again validated God's favor towards the Georgians.

Now let me display all above-mentioned facts in sequence. The prophet of local origin will announce the Second Coming firstly in Georgia. New Jerusalem will be established in Georgia, in the royal garden. I think the compiler is trying to make the reader believe that the Savior will be issued from the bosom of the 'strange seed'. It is implied that the future Redeemer would be the Georgian King. The attachment of the Lord's Tunic with royal residence makes me to conclude this.

A. Smith distinguishes four patterns of conceptions of ethnic electivity. From his point of view dynastic is one attached to the ruling house and dynasty from which the community takes its main symbols and with which is associated itself.¹ Thus, the Georgian conception of messianism seems to be a dynastic one.

As I have already mentioned the conception of self-choseness is a general characteristic of ethnic communities, so the creation of an early Christian Georgian messianic ideology was not something extraordinary or exception from the common rules. The idea of specialness owned every in-group with developed sense of ethnic identity as A. Smith convincingly argues this. However, in each particular case the scenario was different. A. Hastings' work provides wide context for considering Georgian 'specialness'. He distinguishes two categories of conception of peoples' specialness: *eastern* and *western*. According to him the former is one that derives from Byzantine political theology, from experience of Christian empire of Constantine: 'How can one get back from that to any sense of a single Christian nation set apart as chosen by God? There was a twofold way, which one may categorize a little simplistically, as Eastern and Western. What concerns us first is the former. It entirely derives from the intellectual and political revolution, which we associate with Constantine. His conversion to Christianity and the subsequent process whereby Christianity became first a privileged and then the one established religion of the Roman Empire politicized Christianity not merely in practice but also in theory. At the same time it sacralized the empire'²; 'Constantine became and remained a figure of vast providential significance, a „thirteenth apostle“ forging a unity of empire and church, such that, increasingly, the new „chosen people“ could be seen as a world-wide political-religious unity ruled from Constantinople by Christian emperor and „ecumenical“ patriarch'.³

Other representatives of Eastern Christianity such as Serbia, Russia held to imperial model of peoples' specialness.

¹ A. Smith, 'Chosen peoples', in J. Hutchinson and A. Smith (eds.). *Ethnicity*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1996, pp. 195-196.

² A. Hastings, 'Special peoples', p.386.

³ A. Hastings, 'Special peoples', p.387.

The *western* way is depicted as follows: 'In the West, far more than in the East, the road to an elect people lay across the Old Testament and the model of a chosen nation there presented, rather than the New but also across the conception of the world as a society of nations witnessed to by New Testament texts... as well as Old Testament ones.'¹

It is not difficult to find out that Georgian self-conception of election elaborated in accordance with biblical pattern follows the Western model. Actually it is a modification of a Jewish conception recorded in Old Testament, but it there has been used New Testament evidence on the Lord's Tunic as well. And it is despite the fact that the official Georgian Christianity was closely linked with Byzantium from the very beginning.

It would not been out of place to note that on other facts of this kind the author points out himself: 'Curiously, the first exemplars for this „Western“, non-imperial road are actually oriental ones, Ethiopia and Armenia. Here, indeed, as later in Serbia or Russia, we see the development of a largely autocephalous church, though in neither case was that complete. What appears to have been decisive was the translation of the Bible into the vernacular and the double effect that this had. On the one hand it stimulated the wider development of literary vernacular, which stabilized a given community over against everyone else. On the other, it provided a political text-book. A Christian kingdom, standing very much on its own, naturally applied to itself everything that it could find in the experience of Israel. Ethiopia in particular saw itself as replacing Israel, and produced the wonderful myth ...to prove its inheritance of chosennes'.²

I think the reader will agree that above displayed narrative from Georgian hagiographical compilation provides not less wonderful modification of biblical ideas than Ethiopia and accordingly, as it was already mentioned, it should be ascribed to the non-imperial 'western' model of peoples' 'specialness'. The case of Russia is a little more complicated: the ideology of *Moscow as Third Rome* that Hastings has in mind while making his assertions, represents indeed imperial or *eastern* paradigm of a election ideology, however, it is the later version of Russian messianism which was emerged in period after the fall of Constantinople. Before this, almost synchronously (as in Georgia) with the official adoption of Christianity by Russians was created narrative of Russian ethnic electivity based directly upon the *Scripture*.³

Georgian early Christian messianic ideology has turned out very vital. One can find some of its notions until today in the writings of nationalistic minded Georgian intellectuals and perceptions of common people. This fact shows obviously, that, to explore national aspirations and attitudes of modern nations is impossible without taking into account ethnic pasts even such a remote as one under the consideration.⁴

¹ A.Hastings, 'Special peoples', p.389.

² A.Hastings, 'Special peoples', p.389.

³ On the relevant historical sources see D.Likhachov, National self-consciousness of Ancient Russia. Essays on Russian literature of the 11th-17th cc. [Natsional'noe samosoznanie Drevniy Rusi. Ocherki iz oblasti russkoy literaturi XI-XVII vv]. Moscow-Leningrad: Nauka, 1945.

⁴ *The present research is a part of the project, implemented with the support of the Grant No 005-08 received from the LEPL Foundation for Georgian Studies, Humanities and Social Sciences (Rustaveli Foundation).*

М. Ч х а р т и ш в и л и (Тбилиси)

Грузинская идентичность: как она закалялась

Идеология этнической избранности

Р е з ю м е

Статья ставит целью проследить историю грузинской идентичности в преמודерную эпоху, а, конкретно, реконструировать идеологию грузинской этнической избранности, возникшей в первой половине IV века.

Как известно, идеологиям подобного рода принадлежит важнейшая роль в формировании коллективных культурных (этнических и национальных) идентичностей. По справедливому замечанию современного британского ученого А.Смита «создание и распространение веры в том, что «мы избранный народ» является решающим фактором для этнического долголетия».¹

Выясняется, что для стабильности и прочности грузинской этнической идентичности значительная роль также принадлежит нарративам мессианского толка. С этой точки зрения особенно важным был импульс, исходящий от той концепции, которая сложилась в эпоху поздней античности, когда христианство было объявлено официальной религией Грузинского царства.

Настоящая реконструкция основана на аутентичный источник «Житие Св.Нино». Это произведение, записанное царицей Саломе Уджармели – невесткой первого христианского царя Грузии Мириана – представляет собой сборник воспоминаний просветительницы грузин Св.Нино и ее учеников и соратников².

Согласно этому памятнику об этнической избранности грузин была основана на трех утверждениях: 1) После распятия Христа евреи, которые были избранным народом Господа, потеряли его расположение, и их гегемония в мире окончилась; 2) Грузины получили божью милость и стали богоизбранным народом. Хитон Господень, зарытый в грузинской земле, является свидетельством особого Божьего расположения к грузинам; 3) Историческая миссия грузинского народа осуществится тогда, когда станет очевидным, что Грузия именно та страна, где разыграются финальные акты всемирной истории и где, после завершения исторического развития человечества, утвердится Божье Царство – Небесный Иерусалим.

Вышесказанное основывается на конкретных данных источника. Согласно «Житию», во время Распятия Христа евреи, проживавшие в Грузии, получили

¹ A. Smith. Chosen peoples. Ethnicity (Eds. J. Hutchinson, A. Smith). Oxford–New York: Oxford University Press, 1996, pp. 189-190.

² М.С. Чхартишвили. «Обращение Грузии» (Исследование).- Обращение Грузии. Перевод с древнегрузинского Е.С.Такаишвили. Редакционная обработка, исследование и комментарии М.С. Чхартишвили, Тбилиси: Мецниереба, 1989, сс. 11-19.

приглашение принять участие в этом акте. Один из них – житель престольного города Мцхета – Элиоз перед отбытием получает наставление от своей матери присоединиться к евреям других стран в этом деле:

«Иди, чадо мое, на зов царя и закона веры, только пусть разум твой, сын мой, вовсе не присоединится к их замыслу, ибо есть слово пророков и притча мудрых; таинство, сокрытое от евреев, а для язычников, свет и вечная жизнь».¹

По источнику мы видим также, что мать Элиоза предвидела последствия этого события для евреев:

«А когда палач ударил в Иерусалиме молотом кузнеца, пригвождая Христа к кресту, мать Элиоза услышала здесь стук и, горько воскликнув, сказала:

«Прощай царство евреев, ибо вы убили Спасителя и Избавителя своего и сделались отныне врагами Творца. Горе мне, что я не умерла раньше, чтобы не слышать этого, и что мне не осталось прожить еще немного, чтобы видеть свет, просиявший на язычников и Славу народа *Израиля!*» И с этими словами почил эта женщина, мать Элиоза»².

Ту же мысль о повинности евреев в убийстве Спасителя можно проследить в словах другого еврейского персонажа произведения, ученицы Св. Нино Сидонии, когда она обращается к просветительнице:

«Чужестранка и здесь рожденная, пленница и спасительница пленных, я знаю, что с тебя начинается новая пора, через тебя стали известны древние деяния, совершенные нашими отцами, несправедливое пролитие невинной крови небесного того человека, которым Бог посрамил евреев, рассеял их по всему миру, уничтожил их царство, лишил их храма, приобрел и призвал к себе чуждый народ и возвеличил его».³

Таким образом, по словам самих еврейских персонажей произведения, после Распятия евреи теряют Божью милость и уступают место неизвестному до этого языческому народу; таким образом, в новую эру грузины становятся богоизбранными.

Доктринальный антииудаизм характеризовал христианство с самого начала. Довольно ощутимым был этот признак и в данную эпоху. Грузинские идеологи постарались использовать эту идею для достижения своих целей, а именно, для аргументирования той мысли, что место избранного народа освободилось и занять его может до этого неизвестный народ, т. е. грузины.

После этого «Житие» сообщает, что Элиоз и другие грузинские евреи присутствовали на Распятии Христа, и когда был брошен жребий, чтоб разделить оде-

¹ Обращение Грузии. Перевод с древнегрузинского Е. С. Такашвили. Редакционная обработка, исследование и комментарии М. С. Чхартишвили, с. 42.

² Обращение Грузии. Перевод с древнегрузинского Е. С. Такашвили. Редакционная обработка, исследование и комментарии М. С. Чхартишвили, с. 42. В христианском понимании *Израиль* означает общность христиан, т. е. церковь. Духовный, *Новый Израиль* здесь протовопоставляется этническому Израилю.

³ Обращение Грузии. Перевод с древнегрузинского Е. С. Такашвили. Редакционная обработка, исследование и комментарии М. С. Чхартишвили, с. 40.

жду Казненного, Хитон достался им. Они привезли святую реликвию в Грузию. Сестра Элиоза прижала к груди Хитон и сразу же испустила дух. Никак не смогли отнять Хитон у умершей женщины, и Элиоз похоронил сестру вместе с ним. Постепенно это место стало частью царского сада. Когда Св. Нино узнала, что в стране «неизвестного народа» захоронен Хитон Господень, решила посетить эту страну.

Таким образом, история Хитона является центральной темой рассказа об обращении грузин. Она повторяется несколько раз. Примечательно, что рассказчиками истории Хитона всегда являются негрузины (еврей, армянин, грек). Думается, что это отнюдь не случайный факт. Евреи были Божьими избранниками, греки и армяне претендовали на такое положение после принятия христианства. Так что эти народы были, так сказать, «конкурентами» грузин. Вот поэтому, надо думать, что важно было показать, что претензии грузин на обладание Хитоном, и, следовательно, на богоизбранность, разделяются этими народами.

С течением времени, как уже было сказано, место захоронения сестры Элиоза стало частью царского сада, и в нем выросло прекрасное дерево – ливанский кедр. Во время строительства первой христианской церкви во Мцхета, это дерево было срублено и использовано для столпа церкви. Но строители не смогли его водрузить. Только после того, как Св.Нино вознесла молитву, столп был вознесен в небо и потом без всякого человеческого вмешательства был установлен на своем месте. Этот Оживший Столп был Животворящим и лечил всякие заболевания.

Как интерпретировать этот текст? Безусловно древний автор вкладывал какую-то глубокую мысль в этот рассказ. Чтоб понять его, обратимся к соответствующему контексту.

Известно, что ливанский кедр рассматривался как растение эдема. Животворящий и Живой Столп также ассоциируется с Древом Жизни, упомянутым в *Откровении*. Древнегрузинское слово *самотхе*, которое употребляется агнографом для обозначения царского сада, то же самое слово, которым обозначается *Рай – Небесный Иерусалим*. Это слово связано также с древнегрузинским словом *мотхвити- квадратный* (ср. английский *square – сквер* в значении сада). Небесный Иерусалим также был квадратным. Все эти маркеры являются намеками, чтоб стала очевидной связь царского сада с *Новым Иерусалимом*. Что подразумевалось именно эта связь, явствует из следующих пророческих слов Сидонии, адресатом которых является Св. Нино: «Видение твое означает, что этот сад превратится через тебя в сад возвеличения Бога, которому принадлежит слава и ныне и присно и во веки веков, Аминь».¹

Здесь уже совершенно однозначно оглашено то, на что до этого только указывалось намеком: после качественного преобразования бытия царский сад – *Самотхе(Рай)* превратится в небесный *Самотхе(Рай)*.

«Житие Св. Нино» содержит также сведения о другой святой реликвии, которая была захоронена во Мцхета. Это Епанча пророка Ильи. Согласно Ветхому

¹Обращение Грузии. Перевод с древнегрузинского Е.С.Такайшвили. Редакционная обработка, исследование и комментарии М.С. Чхартшвили, с.40.

Завету, Св. Илья не умер, он живым был вознесен в небо Богом. Вот поэтому все ожидали, что он возвратится на землю, и что это событие будет иметь место непосредственно перед фактом Второго Пришествия.

Христианские интерпретаторы отождествляли Св. Илью со свидетелем, упомянутым в *Откровении*. На основании этого существует предположение, по которому повествование об Епанче пророка надо понимать как символическое указание на время Второго Пришествия.¹

Я разделяю это предположение, однако, считаю, что следует его развить дальше. Ведь в «Житии» дается информация не просто об Епанче, а об Епанче, зарытой в грузинской земле. Именно этот факт заставляет меня думать, что Епанча пророка Ильи является не только временным, но также пространственным ориентиром. Агиограф явно старался связать Второе Пришествие и Грузию.

Но что именно хотел сказать средневековый писатель? Согласно источнику, Епанча была захоронена в той части города, где проживал род Элиоза. Этот род грузинских евреев представлен как дом пророков, как духовный Израиль, как часть иудеев, которая будет сохранена до Второго Пришествия.

Таким образом, святыми реликвиями во Мцхета были обозначены два места: дом грузинских евреев и царские апартаменты. Пространственные координаты царского сада и Небесного Иерусалима, как уже было отмечено, идентичны. На эти факты опирался миф об этнической избранности грузин: Спасителя породит грузинская царская семья. Свидетелем из дома Элиоза будет впервые провозглашено Пришествие Спасителя во Славе.

Работа британского ученого А. Гастингса помогает определить тип грузинской мессианской концепции. По мнению этого исследователя, существуют две модели подобных легенд: *восточный* имперский, восходящий к византийской политической теологии и *западный*, основанный непосредственно на *Святом Писании*.²

На основе вышесказанного нетрудно заключить, что грузинский пример относится к этому последнему типу.

Концепция богоизбранности грузин, возникшая сразу после официального обращения Грузинского царства, оказалась на редкость живучей. Ее отдельные идеи циркулируют и по сей день среди отдельных слоев грузинской общности. Этот факт показывает со всей очевидностью, что невозможно изучение истории национальной идентичности без принятия во внимание фактов этнического прошлого даже таких отдаленных, каким является случай рассмотренный выше.³

¹ Л. Патаридзе. Житие Св.Нино. Культурно-исторические вопросы обращения Картли. Тбилиси, Мецниереба,1993, с.28.

² А. Hastings. 'Special peoples', Nations and Nationalism, 1999, 5, 3, pp 386-7.

³ Исследование является частью работы, поддержанной грантом # 005-08 Фонда грузиноведения, гуманитарных, социологических наук (Фонд Руставели).

Р. Ш. Г а с а н о в (Баку)

Проблема этнического сепаратизма в Грузии

Забытые исторические проблемы вновь дали знать о себе в результате завершения холодной войны в геополитическом пространстве мира.

Среди таких проблем были те, которые имели более пагубные последствия в гуманитарном, социально-экономическом и военном плане. Этнополитические конфликты можно отнести к вышеуказанной категории.

Диссонанс, который был вызван этническими и политическими конфликтами, проявлялся в виде этнического сепаратизма.

Грузия расположена на западе Южного Кавказа и является пространством эскалации этнического сепаратизма. В настоящее время большинство проектов, реализуемых в регионе, проходят через Грузию. Во время своего выступления в Сенате, американский сенатор Сэм Браунбек заявил: «Грузия – это граница между НАТО и Новым шелковым путем. США и Турция являются основными союзниками Грузии, что очень важно с многих точек зрения: стратегической, военной, коммерческой. Нестабильность в Грузии поставит под угрозу весь регион». (1, 33)

Столкновение интересов великих держав в регионе еще больше усложняло ситуацию, так как после распада «Варшавского договора» и социалистической системы в мире сформировалось совсем другое положение. Двухполярный мир превратился в однополярный, НАТО стало играть особую роль в миропорядке. В связи с этим началось продвижение НАТО на Восток, где Кавказ имеет большое значение. Но правящие круги в России оценили это как угрозу национальным интересам на Кавказе. Такая позиция проявила себя, в первую очередь, во внешнеполитической концепции России в 1992 году, где было указано, что она всячески будет противостоять участию граничащих с ней государств в каких-либо военно-политических союзах под руководством других государств. Согласно мнению М. Тэтчер, в России к власти могут прийти нежелательные силы, поэтому НАТО на протяжении некоторого времени должно быть более осторожным на Кавказе и Средней Азии. (3)

С другой стороны, после распада СССР образовался однополярный мир. Но в 90-ых годах XX века в постсоветском пространстве не все было так просто. Российская Федерация, считающая себя наследником СССР, объявила, что пространство СНГ (Содружество независимых государств) имеет для нее жизненно важ-

ный характер. Бывший министр иностранных дел Российской Федерации А. Козырев говорил об этом так: «СНГ является для России кругом влияния первого уровня, охватывающим жизненно важные проблемы. Нашими интересами в СНГ являются следующие: единая армия, тесные экономические отношения, уникально-культурное пространство, общие границы и общий русский язык. Россия будет защищать эти интересы всеми доступными средствами, включая самые жесткие». (3) И это государства Южного Кавказа действительно почувствовали, когда вспыхнули конфликты, основы которых были заложены во время Советского Союза. Грузия и Азербайджан почувствовали на себе давление России. Оттягивание периода решения конфликтов также целесообразно в соблюдении интересов России, потому что Россия использует эти конфликты как рычаги давления на страны региона.

В 90-ых годах XX века на территории Грузии также вспыхнули этнические конфликты. В действительности конфликты на территории нашего ближайшего соседа Грузии являются следствием неких комплексных мер во время становления советских государств. По мнению грузинского историка Т.В.Надареишвили, конфликты, вспыхнувшие в Грузии, это реакция России по отношению к этой стране. Столкновение интересов России, США, Европы, Турции, Ирана и др. государств в южнокавказском регионе лежит в основе этих конфликтов. (4, 5)

9 апреля 1991 г. Грузия объявила о своей независимости (2, 16), и с приходом к власти Звиада Гамсахурдия для Грузии начался период трудных испытаний. И осетины, и абхазы восприняли приход к власти З. Гамсахурдия как угрозу. По их суждению, в связи с отсутствием советской власти грузины будут нарушать их права. Загадки конфликтов сформировались в Южной Осетии. Осетины считаются наследниками ираноязычных аланов. Начиная с VI века, они приняли христианство. 20 апреля 1922 г. Южной Осетии был дан статус автономной области в составе Грузии. Но в то же время процессы в Северной Осетии развивались в другом направлении, так как уже в 1936 г. Северная Осетия получила статус АССР. (2, 18) В 80-90 гг. XX века эти территориальные разделения дали о себе знать. В связи с положением, сложившимся с 1989 г. в Южной Осетии, 11 декабря 1991 г. парламент Грузии принял решение об аннулировании статуса автономной области Южной Осетии. (2, 18) Этот шаг был вполне оправдан, потому что грузинские официальные круги опасались того, что Россия будет использовать автономию для отклонения Грузии от независимого курса. Дальнейший ход событий подтвердил эти опасения.

После военного переворота в 1992 г. Звиад Гамсахурдия был свергнут. К власти пришел Эдуард Шеварднадзе. Приход к власти Э. Шеварднадзе совпал с тем, что несогласная с независимостью Грузии Россия смогла спровоцировать абхазов на сепаратистские выступления. 21 февраля 1992 г. Государственный Совет Грузии, возглавляемый Э. Шеварднадзе, заменил Конституцию 1978 г. на Конституцию 1921 г. Грузинской Демократической Республики. (12) В этой Конституции автономия Абхазии также была отражена. 23 июля 1992 г. парламент

Абхазии возобновил действие Конституции 1925 г., по которой Абхазия объявлялась независимым государством. Это решение было принято только при участии депутатов абхазской национальности. (9, 287) Депутаты грузинской национальности не участвовали в этом заседании, несмотря на то, что в Абхазии проживало очень много грузин, и ни одно решение не могло быть законным без их участия.

14 августа 1992 г. под руководством Тенгиза Китовани 3000-ая военная группировка Грузинской национальной гвардии вошла в Абхазию, тем самым началась военная стадия конфликта. (12) Но при прямой военной поддержке России и сил «Конфедерации горских народов Кавказа» осенью 1993 г. грузинские силы были вытеснены с территории Абхазии. (10, 173) С 23 июня 1994 г. на демаркационной линии грузино-абхазского конфликта вдоль берега река Ингури были размещены миротворческие силы СНГ численностью в 3000 человек. (12; 2, 17)

Но для того, чтобы понять суть этого конфликта необходимо обратиться к историческим фактам. Абхазы входят в абхазско-адыгскую языковую группу. Абхазия стала частью территории Российской империи в 1864 г. После прихода русских в регион, адыгов, как и представителей других народов, стали изгонять с их земель. Они в основном переселились на территорию Османской империи и других стран Ближнего Востока. (7, 182-188, 192-196) Это переселение было последствием политики царской России. Россия вела политику так, чтобы абхазы обвиняли в переселении грузин.

В 1921 г. в Абхазии была объявлена советская власть. Абхазия, после провозглашения независимости 21 марта 1921г, 16 декабря этого же года подписала с Грузией Союзный договор (в военной, политической, финансово-экономической сферах были созданы объединенные комиссариаты и ведомства), и это все находит отражение в Конституции Абхазии 1925г. и Конституции Грузии 1927г. (13; 14) На основе «Соглашения об объединении», подписанного с Грузией, и Грузия, и Абхазия имели равные права. В 1922-1936 гг. Абхазия стала одной из четырех республик Южно-Кавказской Федерации. Но с 1931 г. она приобрела статус автономной республики в составе Грузинской ССР. (2, 17)

События в СССР в конце 80-ых гг. XX века не обошли и Грузию. (5, 17) Используя события в Грузии в 80-ых гг., абхазские сепаратисты начали процесс отделения от Грузии. В марте 1989 г. абхазы адресовали обращение советскому руководству о том, что они хотят стать одной из союзных республик СССР. (10, 164) Во время распада СССР политика «Разделяй и властвуй» повлияла на возникновение очагов сепаратизма в Южном Кавказе, в том числе и в Грузии.

В связи с конфликтом Совет Безопасности ООН принял в 1993 г. резолюцию № 858. На основе резолюции была сформирована Контрольная Миссия ООН. (8, 405-406) Несмотря на все эти шаги, проблема решения абхазского конфликта остается. В 2001 г. Совет Безопасности ООН принял очередную резолюцию № 1364 в связи с абхазско-грузинским конфликтом. Согласно данной резолюции Министерству иностранных дел (МИД) Грузии поручалось собрать документы в

связи с преступлениями абхазских сепаратистов и представить в ООН. (8, 405-406) Во время военной фазы конфликта против грузинского населения проводилась политика этнической чистки. Но при этом грузинская сторона не раз предлагала абхазам решение конфликта, в основе которого лежал автономный статус и территориальная целостность Абхазии в составе Грузии. Ни один абхаз не соглашался, и в связи с этим решение конфликта становилось все более проблематичным. Но к сожалению, Абхазия никогда не была независимой территорией и всегда принимала во внимание диктат Российской Федерации.

Представитель ООН, назначенный в Грузии, Д. Боден продемонстрировал свой проект решения грузино-абхазского конфликта. На основе проекта признается территориальная целостность Грузии, установленная 21 декабря 1991 г. Грузия – суверенное государство. Абхазия считается ее частью с автономным статусом. Отношения между Грузией и Абхазией должны регулироваться на основе декларации от 4 апреля 1994 г. Но реализация этого варианта решения проблемы стала невозможной в связи с искусственно сформированными препятствиями. Во время военной фазы конфликта практически все население, состоящее из грузин, было изгнано из Абхазии. Абхазская сторона, почувствовавшая конкретную поддержку со стороны России, утвердилась в своих требованиях о независимости. (11, 253-256, 338-352-372) Последние процессы, происшедшие на Южном Кавказе, еще раз доказали роль российских официальных кругов в усилении конфликта.

После прихода к власти Михаила Саакашвили конфликты внутри Грузии стали постепенно перерастать в российско-грузинский конфликт.

Россия начала готовиться к интервенции, раздавая российское гражданство населению Абхазии и Южной Осетии. В августе 2008 г. вооруженные силы Грузии для восстановления конституционного режима и территориальной целостности страны начали военную операцию в Южной Осетии. За этим последовало вторжение российской армии на территорию независимого государства. Таким образом Россия вмешалась во внутренние дела суверенного государства.

Истоки происходящих сейчас событий в Южной Осетии берут начало в 1989 г. В этом году возникший в Южной Осетии Народный фронт сначала потребовал расширения автономии, а затем и статуса автономной республики. Но вместе с этим прозвучали также лозунги присоединения к Северной Осетии. После этого Южная Осетия 20 сентября 1990 г. объявила о своей независимости. Эта самопровозглашенная республика называлась «Южно-Осетинской Демократической Советской Республикой». Грузинская власть во главе с З. Гамсахурдия жестко отреагировала на это. (2, 18) Такое развитие событий привело к началу военных действий в 1991 г. Грузинские военные формирования дошли до Цхинвали. Но во время боевых действий осетины получили большую поддержку со стороны России и «Конфедерации горских народов Кавказа». Вооруженная фаза конфликта продлилась до 24 июня 1992 г., до достижения соглашения о перемирии в Сочи. (2, 18) На переговорах участвовали представители Грузии, Северной Осетии, Южной Осетии и России. Но конфликт, начавшийся в октябре 1992 г. между Северной Осетией и Ингушетией, еще более обострил ситуацию. Большое количество

во беженцев перемещались с севера на юг. (2, 18)

После «революции роз» 2003 г. обострение в Грузии усилилось, так как прозападная политика М. Саакашвили, продвижение НАТО на восток не могло не беспокоить правящие круги Российской Федерации.

Было очевидно, что для защиты своих интересов на Южном Кавказе Москва будет использовать все возможные меры. И такой подход приводил к нарушению мирных переговоров между сторонами. В одном из своих выступлений президент Грузии М. Саакашвили отмечал, что Абхазия для России более значима, чем Южная Осетия, потому что здесь русские генералы имеют свои дачи. (6, 184)

Развитие событий показало, что Россия использует конфликты в Грузии для соблюдения своих интересов в Южнокавказском регионе. Россия даже пообещала осуществить вторжение на территорию независимого государства. 8 августа 2008 г. началась новая стадия грузино-осетинского конфликта, так как в ходе переговорного процесса грузинские села на границе с Южной Осетией подверглись огневому нападению. В действительности это была часть плана России, нацеленного на изменение статус-кво на Южном Кавказе. В свою очередь, Грузия объявила о том, что начала военную операцию для сохранения территориальной целостности и восстановления конституционного порядка. Таким образом, началась очередная военная фаза конфликта. Россия, нарушив «Дагомыское соглашение», ввела 60-тысячную армию (58-я армия) на территорию независимого государства. Российская авиация начала бомбить территории Грузии, в том числе Тбилиси. Черноморский военно-морской флот блокировал порты Грузии. Затем при поддержке России со стороны Абхазии начались военные действия и в зоне абхазско-грузинского конфликта. Весь мир воспринял это как нарушение международного права. От России потребовали вывода войск с территории Грузии. В конце концов под давлением западных стран и перед стойкостью грузинской нации Россия была вынуждена остановить военные действия.

Даже некоторые средства массовой информации России писали, что эскалация конфликта – это дело рук России. Впоследствии, грузино-осетинский конфликт превратился в грузино-русский. Территориальная целостность независимого государства была нарушена.

Конфликты в Грузии показали, что, если этнополитические столкновения переходят на межгосударственный уровень, то тогда они приводят к международному обострению. В окончании войны в Грузии роль президента Франции Н. Саркози была неоспорима. Именно по подготовленному им плану было достигнуто перемирие. Этот план был согласован с союзниками по НАТО и Японией. Согласно этому плану огонь должен был быть немедленно прекращен. Российские и грузинские войска должны были вернуться на исходные позиции. Несмотря на то, что военные действия прекратились по плану Н. Саркози, Россия, признав независимость сепаратистских образований 27 августа 2008 г., посягнула на территориальную целостность независимого государства.

Федеральный совет Российской Федерации принял обращение к президенту Д. Медведеву о признании независимости Абхазии и Южной Осетии. Днем

позже Д. Медведев подписал указ о признании независимости этих сепаратистских образований. Таким образом, своим незаконным шагом Россия допустила большую ошибку. Если учесть, что Россия сама федеративная страна и имеет этническое многообразие, то вполне очевидно, к каким последствиям приведет этот шаг.

В конце надо отметить, что Грузия в глазах всего культурного мира подверглась оккупации. Нужно сказать «нет» этой агрессии. В противном случае ее негативные последствия охватят весь мир, и никакое государство, независимо от величины его территории, не сможет защитить себя от сепаратизма и обеспечить свою территориальную целостность.

Литература

Ариель Коэн «США, Страны Центральной Азии и Кавказа: Проблемы и перспективы взаимоотношений», Журнал «Центральная Азия и Кавказ», 2000. № 2(8)

Eva-Maria Auch „Südkaucasien – Staaten mit Territorialkonflikten“, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, „Information zur politischen Bildung, Kaukasus Region“, Lübeck. 2003.

Газета «Нәрби анд», 16-28 февраля 2003 года.

Надареишвили Т.В. «Заговор против Грузии». Тбилиси, 2002.

Новые политические организации и партии. 1988-1990. Краткий справочник. Ч. I, Вып. 1, Белоруссия, Грузия, Латвия, Литва. М., 1990.

Pain E.A. Contagious Ethnic Conflicts and Border Disputes along Russian Soborn Fank//Russia. The Caucasus and Central Asia. The rest Security Environment. N-V. 1991.

Сазонов А. А., Герасимова Г. Н., Глушкова О. А., Кистерев С. Н. «Под стягом России: Сборник архивных документов» 1992. М.

Региональные конфликты в Грузии – Южно-Осетинская автономная область, Абхазская ССР (1989-2001). Тбилиси 2002.

See Otyrba „War in Abkhazia“, BBC Monitoring Service: Former USSR, 25 July 1992.

Svente E. Cornell „Small Nations and Great Powers“, 2001, England, Curzon Press.

Шатба С.Т. К вопросу о правовом, историческом и моральном обосновании права Абхазии на независимость // Международный журнал международного права. 1999, № 4.

<http://ru.wikipedia.org>

Конституции Грузии от 1927 года

http://www.rrc.ge/law/konst_1926_07_05_ru.htm?lawid=160&lng_3=ru

Конституции Абхазии от 1925 года

http://www.rrc.ge/law/konst_1926_10_27_ru.htm

R. G a s a n o v (Baku)

Problem of ethnic separatism in Georgia

The ending of the cold war accounted for turning away from history of different problems. From those problems ethnic and political conflicts caused more humanitarian, political and military seditions. One of the main reasons for producing such conflicts was disintegration of states or commotion inside the states. Incongruity, which was caused by ethnic and political conflicts, appeared as ethnic separatism.

Georgia is situated in the West of the Southern Caucasus. Most of the projects that are being realized in the region pass through Georgia. American senator Sam Brownback during his speech in Senate declared: «Georgia is a border between NATO and „New Silk way“. It is West's strategic, military and economic partner. The unstable situation in Georgia causes a danger for the whole region». (1, 33)

The clash of the interests of the Great Powers in the region complicated the situation in the Caucasus more. After disorganization of „Warsaw Agreement“ the situation in the world changed. A „bipolar“ world became a „unidirectional“ world and NATO began to play a principal role. NATO began a process of expansion to the East and in this process the Caucasus Region is of great importance. The ruling circles of Russian Federation considered the process of expansion of NATO to the borders of the Caucasus as a danger to its national interests in the Caucasus. Such a position was proved in the foreign policy conception of the Russian Federation, approved in 1992, that said: „Russia will show resistance by all the means to the military or political presence of the third states in those countries that border upon Russia“. According to M. Tetchier: „Since the probability of accession undesirable people to power in Russian Federation was high the western politicians and NATO strategies were aware of prudence of the action in the Post-Soviet region, especially in the Caucasus and Middle Asia“. (3)

On the other hand after collapsing of the Soviet Union a „unidirectional“ world was formed. But in the beginning of the 90th years the situation in the Post-Soviet countries was different, because the Russian Federation declared that it was legatee of the USSR and those countries were considered as its zone of interests. The former Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation A.Kozerev said concerning this policy: „Commonwealth of Independent States (CIA) is a first level zone of influence to Russian Federation including vitally important problems. Our interests here are: a united army, close economic relations, common borders and common Russian language. Rus-

sia will defend these interests by all possible means“. (3) The South Caucasus states in which different conflict situations were created felt it very well. Since both of Republics – Georgia and Azerbaijan could feel such pressure of Russian Federation. The prolongation of the solution of the conflicts in these states serves Russian interests, because these conflicts are used by Russian Federation as a pressure lever in the region.

One of the conflicts that took place in 90th years of XX century is Georgian-Abkhazian conflict. In fact the conflicts, that have been unleashed in our neighboring country Georgia, are the results of complex measures which are put into effect under the name of constructing of the Soviet power. According to T. V. Nadurashvili, Georgian - Abkhazian conflict is a reaction of Russia to Georgia. But the root of the problem is clashing of interests in the South Caucasus region such great powers as Russia, the USA, Europe, Turkey, Iran and other countries. (4, 5)

On April 9, in 1991 Georgia declared its independence. (2, 16) And after coming to power Zviad Gamsakhurdia Georgia faced with a new period of trials. Both Ossetins and Abkhazians assessed it as a danger. For their sense in the situation of absence of the Soviet power the Georgians will infringe upon their rights. First the conflict began in Southern Ossetia. The Ossetins are considered to be successors of the Persian speaking Alans. They adopted Christianity in the 6th century. In April 20 in 1992 the South Ossetia was given a status of autonomous region within the borders of Georgian SSR. But in the Northern Ossetia the situation developed in different direction. In 1936 it was given a status of autonomous republic. (2, 18) In 80_s-90_s of the 20th century this division of the territory began giving its results. Beginning from 1989 in connection with the conflict in South Ossetia the parliament of Georgia in December 11, 1991 abolished the Autonomous Region status of Southern Ossetia. (2, 18) It was an inevitable step, because Georgians were afraid that Russians could use this autonomy for turning Georgia from the independence line. The further course of the events proved it.

After deposing Z. Gamsakhurdia by the military in 1992 Eduard Shevardnadze came to power in Georgia. It came across to such period when Russia, that didn't want to reconcile with the independence of Georgia, instigated Abkhaz separatists against Georgia. Therefore the State Council leading by E. Shevardnadze changed the 1978 year Georgian Constitution to the 1921 year Constitution of Georgian Democratic Republic. (12) The autonomous status of Abkhazia was noted in this constitution. On July 23, in 1992 the parliament of Abkhazia renewed the 1921 year Constitution and according to that constitution Abkhazia was declared sovereign. That decision was accepted with the assistance of only Abkhazian deputies. (9, 287) The Georgian deputies did not take part in the adoption of this decision, though there lived many Georgians in Abkhazia and without participation of their representatives adoption of any statutes could not be considered legal.

In 1992 on 14 August 3000 military force of „Georgian National Guards“ under the command of Tengiz Kitovani entered Abkhazia and the military stage of the conflict began. (12) Abkhazians discharged the Georgian forces from Abkhazia in 1993 in the result of the direct support of Russian Federation and „Confederation of Mountaineers of Caucasus“. (10, 173) On June 23, in 1994 in the line of demarcation of Georgian-

Abkhazian conflict zone along the river Inguri in the 12 km. line of demarcation 3000 Peacemaking Forces of CIS were placed. (12; 2, 17)

But to understand the essence of Georgian-Abkhazian conflict, it is necessary to follow some historical processes. Abkhazians are included into Adygs group. The territory was annexed to Tsar Russia in 1864. After Russians came to this territory, Adygs were banished from their places as well as other little peoples. They began to remove to Ottoman Empery and other places of Near East. (7, 182-188, 192-196) But this migration was the result of the policy of Tsar Russia. In fact the oppression of Tsar Russia to Abkhazians was under such condition that Abkhazians blamed Georgians for it.

The Soviet Power in Abkhazia was proclaimed in 1921. After Abkhazia was proclaimed independent (21 March 1921), at the 16th of December in the same year it signed a treaty of union with Georgia (there were formed **commissariats** and **authorities** in the sphere of military, politics and economy). All these were expressed in constitutions of Abkhazia (1925) and Georgia (1927). (13; 14).

According to „Joining Pact“ with Georgia Abkhazia had equal rights with Georgia. In 1922-1936 Abkhazia become one of the four republics that entered South Caucasus Federation. In 1931 it was given a status of autonomous republic within Georgia. (2, 17).

The events that were happening in the USSR in 80s of the 20th century concerned Georgia as well. (5, 17) Abkhazians tried to take occasion and were stirring to action for separation from Georgia. In March, 1989 they petitioned Russia to separate from Georgia SSR and join the USSR as an independent state. (10, 164) During the time of collapsing of the Soviet Union, the policy „Divide and rule“ produced a result in South Caucasus, including Republic of Georgia. A new movement of separatism appeared in Georgia, Abkhazia and South Ossetia, as well.

The conflict in Abkhazia was one of the bloody conflicts. According to the solution of Abkhazian-Georgian conflict, some efforts were made. There is a resolution No. 858 about Abkhazian-Georgian conflict of Security Council of the United Nations (UNO SC) adopted in 1993. According to the decision Supervision Mission was formed. (8, 405-406) In 2001 UNO SC adopted next resolution No. 1364 about Abkhazian-Georgian conflict. (8, 405-406) In this decision the Ministry of Foreign Affairs of the Republic Georgia was charged to collect the materials of crimes against humanity perpetrated by Abkhazian separators and present to UNO. During this conflict it is possible to say that a policy of ethnic purge was carried out with respect to Georgians. Although Abkhazians were produced time and again solution projects with territorial integrity and national autonomy, the problem has not solved yet.

The past representative of UNO in Georgia D. Borden suggested a project about the solution of Georgian-Abkhazian conflict. According to that project Georgia is an inviolable territorial integrity country with the adopted borders dated on December 21, 1991. But Abkhazia is a sovereign autonomous agency within the borders of Georgia. The relations between Georgia and Abkhazia must be regulated according to the declaration dated on April 4, 1994. But there formed obstacles in the implementation of this project. In the result of Georgians' escape from Abkhazia, the position of the absolute

independence supporters got stronger in Abkhazia. They evidently find out a Russian inclination. (11, 253-256, 338-352-372) Certainly the role of Russia wasn't so little which aimed to take under the influence of Southern Caucasus. Later, the recognition of Abkhazia by Russian Federation showed the great interest of Russia in evolution of this ethno-political conflict.

After Michael Saakashvili came to the power in Georgia, the Abkhazian- Georgian conflict turned into the Russian-Georgian confrontation. The reason for it was that M. Saakashvili pursued west inclined policy. While beginning the process of adopting Abkhazian and South Ossetian people to Russian citizenship, Russia prepared a base for future intervention. The operation, that Georgian troops commenced, came to the end with the interference of Russian Federation troops to Georgia for „liberating“ South Ossetia in August of 2008.

The latest events occurring in South Ossetia stated in 1989. Then „Popular Front“ of Ossetia made demand to extend and change the status of Autonomous Region to Autonomous Republic. Afterwards they began to step forth for joining North Ossetia. After it on September 20, in 1990 South Ossetia declared its independence and assumed the name „Democratic Soviet Republic of South Ossetia“. (2, 18) The Georgian government with the president Z. Gamsakhurdia reacted hard to it. Such development of events led to war in 1991. The Georgian large units reached Tskhinvali. During the war both Russian Federation and „Confederation of Mountainers of Caucasus“ helped South Ossetia. The military stage of the conflict continued till the cease-fire declaration, signed in Sochi on July 24, in 1992. (2, 18) Representatives of Georgia, Russian Federation, South and North Ossetias took part in the negotiations. But the conflict between North Ossetia and Ingushetia, that began in October in 1992, increased the situation even greater. A lot of refugees began to leave the zone of conflict and go to South Ossetia. (2, 18).

After the „Rose Revolution“, that took place in Georgia in 2003, the situation changed. Because widening of NATO to the East and the policy of M. Saakashvili directed to West began to worry the ruling circles in Russian Federation.

It was evident Moscow would use all possible means in order to defend its interests in the South Caucasus. It brought to the end of negotiating process. In one of the performances M. Saakashvili said: „In contrast to South Ossetia Abkhazia is more significant for Russian generals. Because they have gardens here“. (6, 184).

On August 8, in 2008 new period in Georgian-South Ossetia conflict started. At the moment when negotiations continued, Ossetia's fired Georgian towns. In fact it was a component part of the plan of the ruling circles in Russian Federation to change the status quo. In its turn Georgia declared about beginning of military operations for reconstruction of territorial integrity. But Russians pursued the parts of the 58th army which was 60 thousand in number by disordering Dogomis agreement. Having entered Tbilisi, Russian Air Forces began bombing the territory of Georgia. The Black Sea Navy blockaded Georgian ports. Afterwards Abkhazia with the help of Russia started military operations against Georgia. The whole world accepted it as a step discordant the international law and demanded to stop military operations. Having faced such a situation Russia ended the war.

It is also possible to hear about Russian plans about Georgian-South Ossetia conflict escalation even in Russian media. During this conflict the territorial integrity of Georgia was affected.

The latest events showed that ethnical political conflicts can bring to intergovernmental conflicts or to intensify international tension. The president of Republic France N. Sarkozy played a great role in ending the war. Just according to his plan the cease-fire agreement was signed. The plan also said the sides should return to their previous positions. This plan was coordinated with partners in NATO and Japan. But after recognition of separatist regimes on August, 27 in 2008 Russian Federation de facto violated territorial integrity of Republic of Georgia.

The Federal Council of the Russian Federation appealed to president D. Medvedev about recognition of independence of Abkhazia and South Ossetia. The president of the Russian Federation D. Medvedev accepted and signed the petition about the recognition of the two countries. But it might have negative grave consequences for Russian Federation, because Russia itself is a federative country.

At the end it should be noticed that Georgia in the face of the whole cultural world fell under occupation. It is necessary to say „no" to this aggression. Otherwise its negative consequences will capture the whole world and none of the states, irrespective of their territory, will be able to defend themselves from separatism and to assure their territorial integrity.

რ. კ ა ს ა ნ ო ვ ი (ბაქო)

ეთნიკური სეპარატიზმის პრობლემა საქართველოში

რ ე ზ ი უ მ ე

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოს მაგალითზე მსოფლიომ შეიძლება დაინახოს ეთნოპოლიტიკური კონფლიქტის სახელმწიფოთაშორის ომში გადაზრდა. ამიტომ საერთაშორისო ორგანიზაციებმა და წამყვანმა სახელმწიფოებმა უფრო მეტი ყურადღება უნდა დაუთმონ ეთნოპოლიტიკური კონფლიქტების დარეგულირებას. ამ შემთხვევაში, თუ იმ პრობლემას სათანადო ყურადღება არ ექნება დათმობილი, ყველა შესაბამის კონფლიქტს შეუძლია თავისი პოტენციური სახელმწიფოთაშორისო ომში გამოავლინოს. ეს თავის მხრივ დაარღვევს მსოფლიო სისტემას და უმართავ ქაოსამდე მიგვიყვანს. ამ ქაოსში გამარჯვებული არავინ იქნება თუ სისტემა დაზარალდება წააგებს მისი ყველა ერთეული.

არქეოლოგია

Archeology

Археология

Н. А х в л е д и а н и (Тбилиси)

К вопросу об определении нижней хронологической черты освоения железа на территории Южного Кавказа

Проблема датировки начальной стадии освоения железа на территории Южного Кавказа остается дискуссионной и, естественно, интересной. Древнейшим комплексом, содержащим железо на Кавказе, является погребение №13 могильника Бешташени. В памятниках эпохи поздней бронзы, кроме указанного комплекса, железные предметы обнаружены в трех погребениях. Это железный кинжал из погребения №18 около с. Бешташени, нож, обнаруженный в трельском могильнике в погребении № 65 и нож из погребения №74 могильника Церовани.

В свое время нижнюю хронологическую черту древнейших погребений Бешташени Куфтин определил XII-XI вв. до н. э. (Куфтин Б. А. 1941:70). Затем древнейшие погребения того же могильника, содержащие железо, Абрамишвили ограничил XIV-XIII вв. до н. э., а погребение №13 временем, близким рубежу XIV-XIII вв. до н. э. (Абрамишвили Р. М. 1961:319)

Прежде чем перейти к рассмотрению перечисленных выше погребений, несколько слов о датировке погребений, содержащих бронзовые листовидные кинжальные клинки, так как в дальнейшем часто буду опираться на дату такого рода памятников.

Для обсуждения места бронзовых листовидных кинжальных клинков в хронологической системе особое значение имеет их соотношение с бронзовыми кинжалами восточногрузинского типа с составной рукояткой.

Бронзовые листовидные кинжальные клинки – характерное боевое оружие самтавской культуры XV-XIV вв. до н. э., но на территории всей Шида (внутренней) Картли они бытуют не одновременно. На могильнике Самтавро листовидные кинжальные клинки бытуют в сравнительно коротком отрезке времени, а западнее Самтавро продолжает бытовать их поздняя форма. Сравнительно долго удерживается листовидный клинок и на территории колхидской и кобанской культур (могильники Тли и Кобань).

Исходя из этого, при обсуждении хронологического соотношения листовидных кинжальных клинков и кинжала с составной рукояткой, следует учитывать не вообще листовидные кинжальные клинки, найденные на территории Восточной Грузии, а конкретно самтавские.

Бронзовый кинжал с составной рукояткой является переходным звеном

между листовидными и цельнолитыми (Чубинишвили Т. Н. 1957:103; Абрамишвили Р. М. 1957:138), и потому естественно, что в определенном отрезке времени кинжал с составной рукояткой сосуществует как с листовидными, так и цельнолитыми экземплярами.

На могильнике Самтавро вместе с листовидными кинжальными клинками бытуют бронзовые булавки с закрученной головкой и копья с открытой втулкой, которые в отличие от более поздних имеют кованые втулки. Эти же предметы в редких случаях встречаются в погребениях с кинжалами с составной рукояткой. Такие комплексы часть исследователей считает доказательством синхронности листовидных клинков и кинжала с составной рукояткой, а часть – убедительным доказательством того, что последующие за листовидными, кинжалы с составной рукояткой опережают цельнолитые.

В этой связи следует подчеркнуть, что с кинжалами с составной рукояткой кроме предметов, характерных для погребений с листовидными кинжальными клинками, встречаются: сердоликовые шестигранные бусы – погр. Ванта (табл. I₂), погр. №8 Сатвалисцкали (табл. I₃), курган №2 Лчашен; топор центральнокавказского типа – клад Сасирети (табл. II_{19,20,21}), погр. №1 Навтлуги (табл. I₁), курган №1 Лчашен (Мартиросян А. А. 1964, таб. IX₁); и медные котлы – погр. №1 Навтлуги (табл. I, рис. 1), комплекс Орхеви (табл. VII, рис. 4)

На могильнике Самтавро раскопано более 70 погребений периода листовидных кинжальных клинков, из них 35 содержат листовидный клинок. Ни в одном из 70 погребений не найдено ни шестигранных сердоликовых бус, ни топора центральнокавказского типа, ни медных котлов. Все эти предметы на самтаврском могильнике появляются только в погребениях, следующих за периодом листовидных кинжальных клинков. Так что теорию о том, что листовидные клинки опережают кинжалы с составной рукояткой, считаю бесспорной.

Памятники, содержащие кинжалы с составной рукояткой, синхронны кладу из Квемо Сасирети, который со своей стороны является важнейшим комплексом для синхронизации памятников эпохи поздней бронзы – раннего железа.¹

¹ „Клад“ Квемо Сасирети большинство авторов датируют XIII-XII вв до н. э. – С. Макалатия (1932:109), Г. Ниорадзе (1932:82-97), О. Джапаридзе (1950:35-85), Д. Коридзе (1965:108), А. Мартиросян (1964:100), М. Барамидзе (1974:131), А. Рамишвили (1979:99), а Р. Абрамишвили рубежом XIV-XIII вв. до н. э. (1961:318). К. Пицхелаури признал убедительным датировку Абрамишвили (1969:178). Указанную дату поддерживаю и я.

Неаргументированно предложенную дату для Сасирети Вальчаком С. и Скаковым А. (IX-VIII вв. до н. э.) считаю несерьезной (Вальчак С. Б., Скаков А. Ю., 2002: 132-141).

IX-VIII вв. до н. э. – период широкого освоения железа на территории Восточной Грузии, когда большинство предметовклада Сасирети давно прекратили существование, тем более кинжалы, на которые ссылаются авторы.

Также несерьезно однозначное определение дисковидных псалий IX-VIII вв. до н. э., не говоря уже о долоте, которое также характерно для предыдущей эпохи, а в памятниках начала I тысячелетия встречается в единичных экземплярах.

Передатировка памятника двумя фразами „Такою датойклада из Сасирети подтверждают и входящие в его состав кинжалы с рукоятками и кинжальные клинки“ категорически неприемлема.

В кладе Сасирети совместно найдены кинжалы с составной рукояткой восточногрузинского и южнозакавказского типов (II_{2,15}) и поздняя форма листовидных кинжальных клинков (II_{3,5}). Дата Сасирети – рубеж XIV-XIII вв. до н. э. не оспаривается. Соответственно, определение погребений с листовидными кинжальными клинками в рамках XV-XIV вв. до н. э. кажется убедительным.

Вышеупомянутая сердоликовая шестигранная бусина была найдена и в погребении №13 Бешташенского могильника (таб. III₁₄). Бусы указанного типа бытуют в сравнительно коротком отрезке времени и сами по себе являются датирующими. Они найдены на могильниках Восточной Грузии:

Самтавро (погр. №№125,128,131,219,247,254,344 и погр.№35 участок S)

Бешташени (погр. №№11,13,29,37)

Трели (погр. №№ 38,45,80,86,103,105,126)

Чалипирагореби (погр. №№ 2,4,10)

Цителгореби (курган.№ 1)

Цинцаро (погр. №№ 6,60) (Менабде М., Давлианидзе Ц. 1986, Таб. I, VII)

Церовани II (погр.№№ 32,74) (Мцхета,1981, рис.658,935)

Сатвалисцкали (погр.№8) (Нуцубидзе А. А. 1980, таб. XXXVIII₅₇)

Ванта (Нуцубидзе А. А. 1980, таб. LI₂₆)

Квирацховели (погр.№1,5) (Гамбашидзе О., Квижинадзе К. 1982, таб. XXXIV).

Армении:

Артик (погр.№ №120,131,178) (Хачатрян Т.С. 1979:161,166,183)

Кирг (Есаян С. А. 1979,с. 200, таб. 136₁₉)

Гехарот (погр.№1) (Мартиросян А.А. 1964,с.91:43₃)

Лчашен (курган №№1,2) (Мартиросян А.А. 1964:91)

Ошакан (погр.№№47,86,94,97) (Есаян С. А., Калантарян А. А.1988:.84,таб. LXX₁:91, таб.LXXXVII₂: 93, таб. ХСV; 93, таб.С)

Тазакент (погр.№90) (Каталог II, 1967, таб. XV_{30,36})

Парни-гех (Хачатрян Т.С. 1975, рис.2).

а в Азербайджане в арчадзорском кургане №2 (Гос. Эрмитаж. инв. №16656)

Верхняя хронологическая граница погребений, содержащих сердоликовые шестигранные бусы, не превышает XIII -XII вв. до н.э.

Из позднейших погребений сердоликовая, вернее агатовая, шестигранная бусина вместе с пятигранными сердоликовыми бусами, характерными для памятников VIII-VI вв. до н. э., найдена в погребении №129 тлийского могильника. Этот экземпляр явно отличается от ранних шестигранных бусин как по форме, так по обработке (грани чётко ребристые, а линии идеально ровные).

Подобное совпадение пятигранной и шестигранной сердоликовых бусин оказалось и в погребении №б трельского могильника (таб. IV₅).

Редчайшие находки шестигранных бус в поздних погребениях объясняются либо их вторичным употреблением, или же повторением формы ранних экземпляров. Однако в таких случаях они изготовлены из сердолика другой породы, да и по форме они более удлиненные (Абрамишвили Р. М.1979:151).

Бронзовая булава с пятью шишечками кроме погребения №13 обнаружена в погребении №20 того же могильника с длинным бронзовым наконечником, копья с открытой втулкой и сосудом с вогнутым вовнутрь венчиком (таб.V, рис.2₆); в погребении № 52 могильника Борнигеле с бронзовым листовидным кинжальным клинком и колхидским топором (таб.V, рис.1); в погребении № 18 того же могильника также с бронзовым листовидным кинжальным клинком (Гамбашидзе О., Гамбашидзе И. 1997, таб. XLIX₇); в погребении №26 самтаврского могильника (таб. VI) с бронзовым листовидным кинжальным клинком (11), бронзовым наконечником копья с открытой втулкой – втулка и ребро которого изготовлены путемковки (7) и булавкой с закрученной головкой (10); в кургане №2 Лчашен с шестигранной сердоликовой бусиной и бронзовым трезубцем (Мартirosян А. А. 1964, таб. IX₁₀); в погребении № 109 могильника Артик с булавкой с закрученной головкой (Хачатрян Т.С. 1979:156); в погребении № 2 Макаreshен с сосудом с вогнутым вовнутрь венчиком (Мартirosян А. А. 1964, рис 79а). Тут же замечу, что комплекс из Макаreshен Мартirosян датировал IX веком до н.э. на основе найденных здесь бронзовых наконечников стрел, ошибочно отождествляя их с кармир-блурскими экземплярами (Мартirosян А.А. 1964:204, рис. 79).

Весь перечисленный сопровождающий материал укладывается в рамки XIV-XIII вв. до н. э. Со своей стороны, сосуды с вогнутым вовнутрь венчиком в погребениях Самтавро появляются с листовидными кинжальными клинками. Часть их найдена в комплексах, которые по содержащему материалу (листовидные кинжальные клинки, булавки с закрученной головкой, сердоликовые рубленные бусы) относятся к раннему этапу эпохи поздней бронзы, а часть происходит из комплексов, следующих за ранним этапом поздней бронзы (Абрамишвили Р. М. 1961:320)

По материалам самтаврского могильника верхняя хронологическая черта погребений, содержащих сосуды с вогнутым вовнутрь венчиком, не превышает XII в до н. э.

Бронзовая булава с пятью шишечками на конусовидной головке из погребения №13 (таб. III₂) отличается от булавок с пятью шишечками на сферической головке, которые характерны для памятников XIII-XII вв. до н. э. Близкую аналогию бешташенская булава находит среди булавок, найденных в Стырфазе: в кромлехе №5, где булавки указанного типа найдены вместе с бронзовым кинжалом т.н. переднеазиатского типа и в поселении эпохи средней бронзы Царциат Кадзах (Техов Б. В. 1974, рис. 36, 42).

Точный аналог бешташенского экземпляра происходит из комплекса раннего этапа поздней бронзы из селения Казрети, где также найден бронзовый листовидный кинжальный клинок (Болнисский краеведческий музей). Другие аналоги указанной булавки мне неизвестны.

Предметы конского снаряжения, подобные бешташенским (таб. III_{5,7}), найдены в комплексах Орхеви (восточная окраина Тбилиси) - удила и крюки (таб.VII, рис. 4), в погребении №117 трельского могильника (северо-западная часть Тбили-

си) – удила и крюки (таб. VII, рис. 3), в кладе Сасирети– крюки (таб. II 16).

В комплексах Бешташени, Трели и Орхеви обнаружено по две пары бронзовых удил и по четыре крюка.

В трельском комплексе они найдены вместе с бронзовым листовидным кинжальным клинком и двузубцем (Абрамишвили Р. М., Гогадзе Э. 1979, таб. XV), а в Орхеви с двумя бронзовыми кинжальными клинками и бронзовым котелком (таб. VII, рис. 4).

Весь комплекс Трели и Орхеви, с точки зрения экономического и социального развития, моложе самтавских комплексов с листовидными кинжальными клинками и однородным инвентарем. Кроме листовидных кинжальных клинков на раннем этапе поздней бронзы встречаются тонкопластинчатые наконечники стрел, булавки с закрученной головкой, грубо обработанные и рубленые сердоликовые бусы, обработанные олени рога и керамика. Для погребений с листовидными кинжальными клинками совершенно чужды удила, крюки и двузубец.

Имущественная и социальная дифференциация в обществе самтавской культуры появляется только в комплексах, следующих за листовидными кинжальными клинками.

Самтавская культура, территория дигомского ущелья, где расположен могильник Трели, занимает с конца XIV века (Абрамишвили Р. М. 1979: 85), а до этого времени территория дигомского ущелья входит в ареал археологической культуры Лчашен-Цителгороби (ЛЦ), которая охватывает почти всю территорию современной Армении, западную часть Азербайджана и часть Восточной Грузии (Abramishvili R. und M. 1995: 191-193). Погребение №117 трельского могильника является отражением постепенного вторжения самтавской культуры на территорию Тбилиси. Исходя из этого, комплекс, содержащий элементы как самтавской археологической культуры – листовидный клинок, так и элементы археологической культуры ЛЦ – удила, крюки и двузубец, должен быть датирован концом XIV или же рубежом XIV-XIII вв. до н. э.

О типах кинжальных клинков Орхеви трудно судить, так как они дошли до нас не полностью. Один из них явно принадлежит к кинжалам восточногрузинского типа (таб. VII, рис. 4₂), но невозможно различить подтип – с составной рукояткой или цельнолитый. Правда, орнамент на сохранившемся фрагменте характерен для кинжалов с составной рукояткой, но они встречаются и на цельнолитых.

Второй бронзовый кинжал тоже поврежден (таб. VII, рис. 4₁). По форме он сближается с черенковым кинжальным клинком колхидского типа из Мегврекиси (таб. VII, рис. 5). Комплекс Мегврекиси относится к раннему этапу поздней бронзы, так как в нем найдена бронзовая бляха, точные аналоги которой происходят из погребений с листовидными кинжальными клинками самтавского могильника (таб. VII, рис. 6, 7). Кинжальный клинок Орхеви часть исследователей отождествляет с листовидными. Даже в таком случае комплекс нельзя отнести к раннему этапу поздней бронзы и вместе с погребением Трели его дата должна ограничиться рубежом XIV-XIII вв. до н. э.

Исходя из сказанного, орхевский комплекс, содержащий удила, крюки и бронзовый котёл, принадлежит к этапу, следующему за временем бытования листовидных кинжальных клинков.

Удила рассмотренных погребений одного типа. Подобные по строению удила происходят из погребений арктического могильника (погр. №79) (таб. VII, рис. 2), но с той разницей, что они соединены между собой горячей ковкой, а удила Трели, Орхеви и Бешташени – цельнолитые. Хронологически эти последние предшествуют вышеупомянутым.

В Закавказье самыми древними являются примитивные удила из чальского кургана (таб. VII, рис. 1) раннего этапа эпохи поздней бронзы (XV-XIV вв. до н. э.). За ними следуют уже развитые бешташенские с довольно большими и круглыми концевыми петлями. Более рафинированными являются трельские удила с орнаментированными концевыми петлями (таб. VII, рис. 3). Точные аналоги указанного экземпляра неизвестны. Орхевские удила сохраняют форму бешташенских, но в отличие от них теряют архаичность и их концевые петли резко уменьшены (таб. VII, рис. 4).

Что касается датировки погребения бешташенского могильника, №13 выше уже было сказано, что клад Сасирети – памятник этапа, следующего за погребениями с листовидными кинжальными клинками самтаврского могильника. Сасирети предметами конского снаряжения и малой пластикой объединяется с такими памятниками, как курган № 1 Цителгореби (таб. VIII), курганы №1, 2 Лчашен (Мартиросян А. А. 1964б таб. VIII, 3,5,6,7,8), погребения арктического могильника (Хачатрян Т. С. 1979:142), курган № 1 из эленендорфа (таб. IX).

Здесь следует отметить, что дата кургана Цителгореби и синхронных ему памятников (вторая половина XV-XIII вв. до н. э.) уточняется на основе исследований Бартельда Хруда, печатей митанийского типа арктических погребений (№№ 53, 422, 625. Из них № 53 – вторая пол. XV в.- начало XIV в. до н. э., № 422 вторая пол XIV в.- первая пол. XIII в. до н. э., самым поздним является № 625- вторая пол. XIII в. до н. э.)

По заключениям Бартельда Хруда, печати арктического могильника ограничиваются временем со второй пол. XIII в. до н. э. и до XV в. до н. э. (включительно) (Kossak G. 1983:170, 173).

Верхнюю хронологическую черту XIII в. до н. э. для перечисленных выше памятников упрочили и абсолютные даты трезубцев, найденных вместе с предметами египетских фараонов (Мернепта 1251-1231, Аменхотеп IV 1499-1455гг. до н. э. или 1412-1375гг. до н.э.), аналогичные которым найдены в курганах Лчашен (Абрамишвили Р.М. 1961:319).

Соответственно, арктические погребения с печатями митанийского типа являются синхронными лчашенским курганам. Эти последние синхронны курганам Цителгореби. Со своей стороны, курган №1 Цителгореби связан с курганом №1 из эленендорфа, а также с погребениями раскопанными Ивановским, которые содержат кинжалы с составной рукояткой (Ивановский А. А.1911), кладом Сасирети и синхронными ему памятниками.

Ни один из этих памятников не содержит таких архаичных элементов, как погребение №13 Бешташени. Если суммировать все вышесказанное, учитывая архаичность бешташенских удил, которые как с типологической, так и хронологической точек зрения следуют за примитивными чальскими удилами; архаичность кинжала, который сближается с экземплярами предшествующей эпохи, а также булавку, аналоги которой не находятся в памятниках позднее раннего этапа поздней бронзы – комплекс Бешташени, также как и комплекс Сасирети, относится к этапу, следующему за погребениями с листовидными кинжальными клинками самтаврского могильника, но вместе с тем комплекс Бешташени опережает комплекс Сасирети и синхронные ему памятники.

На территории Шида (внутренней) Картли древнейшим комплексом, содержащим железо, до сих пор справедливо был признан комплекс погребения № 56 самтаврского могильника, который датируется XII в. до н. э. (Абрамишвили Р. М. 1961:330, таб. III, IV₁). В этом погребении вместе с железным ножом был найден бронзовый меч с закругленным концом т.н. самтаврского типа. Указанное оружие с хронологической точки зрения следует за бронзовыми кинжалами восточногрузинского типа.

Позднее на территории Тбилиси, на могильнике Трели, в погребении №65 (XIII в. до н.э.) вместе с бронзовым цельнолитым кинжалом восточногрузинского типа был найден железный нож (таб. X_{1,5}). Железный нож был найден также в погребении XIII в. до н.э. на могильнике Церовани около Мцхета (погр. №74) (Садрадзе В. Г. 1991, таб. LXIV).

Из этих двух памятников (Трели №65 и Церовани № 74), Церовани № 74 относится к археологической культуре курганов (ЛЦ), а что касается погребения Трели №65, весь комплекс по содержащему материалу, хотя и относится к археологической культуре ЛЦ, но вместе с тем находится под сильным влиянием самтаврской археологической культуры, в частности, керамика указанного погребения имеет зооморфные ушки (таб. X_{9,11,12,13}), что со своей стороны является маркирующим для самтаврской археологической культуры.

Вместе с тем, сопоставляя синхронные памятники могильников Самтавро и Трели, выясняется, что на могильнике Самтавро, который дает возможность без хронологического пробела проследить развитие самтаврской археологической культуры на протяжении тысячи лет (XV-VI вв.) самый ранний железный предмет появляется в погребении (№56) – меч с закругленным концом, который датируется XII в. до н. э., а на могильнике Трели железный нож найден с бронзовым цельнолитым кинжалом восточногрузинского типа (погр. №65), который хронологически опережает памятники, содержащие мечи с закругленным концом и датируется XIII в. до н. э.

Эти находки вынуждают пересмотреть вопрос: общество какой археологической культуры начинает освоение железа на территории Южного Кавказа.

Несмотря на то, что погребения Трели (№65) и Церовани (№74) с хронологической точки зрения опережают погребения (№56) Самтавро, предполагаю, что

общество археологической культуры ЛЦ не владело металлургией железа, но её высшие слои пользовались достижениями соседних племен, в частности, самтаврской культуры. Показателем этого является тот факт, что в богатых погребениях культуры ЛЦ (Цителгореби- в Кахети; Лчашен, Лори-Берд – в Армении; Гараджамирли – в Азербайджане), отсутствует железо. Не найден не то что железный предмет, но и фрагмент железа. А те погребения (культуры ЛЦ), в которых найдены железные предметы – погребение № 65 Трели и погребение №74 Церовани, расположены в ареале самтаврской археологической культуры на территории Шида (внутренней) Картли.

Синхронным памятником погребения № 65 трельского могильника является и погребение №74 Церовани, также содержащий железный нож. В этом же погребении вместе с железным ножом найдены: шестигранная сердоликовая бусина, о которой выше уже говорилось, и бронзовая бляха. И шестигранная сердоликовая бусина, и аналогичная бронзовая бляха найдены в кургане №1 Цителгореби (таб. XI_{3,6})

Оба эти памятника (Трели №65 и Церовани № 74) вместе с курганом №1 Цителгореби и синхронными ему памятниками объединяются в одну хронологическую группу.

На основании этих открытий можно заключить, что на территории Шида Картли первые железные предметы появляются не в XII, а в XIII веке до н. э. Правда, Церовани № 74 памятник археологической культуры ЛЦ, а Трели №65 носит смешанный характер, все же оба эти погребения находятся в ареале самтаврской археологической культуры.

Замечу, что на территории Закавказья самый ранний памятник, содержащий железный предмет, каким считается погр. №13 Бешташени, не является типичным памятником ни одной из этих двух археологических культур. В этом погребении присутствуют элементы как одной, так и другой археологической культуры.

Анализируя все вышеперечисленные памятники, высокая дата освоения железа на территории Южного Кавказа, XIV в до н. э. остается в силе, но для решения вопроса, общество какой археологической культуры начинает освоение железа, нужны более весомые доказательства.

Представленные мною заключения основаны на материалах из закрытых комплексов, которые не вызывают сомнений среди исследователей. Но кроме рассмотренных памятников, железо найдено в таких памятниках эпохи поздней бронзы, как: курган № 4 Бериклдееби (не опубликовано), курган № 2 Звели (Гамбашидзе О., Квижинадзе К. 1982:47-53; таб. XXII-XXV) и каменный ящик из Бешташени (Абрамишвили Р. М. 1961:207, таб. I₁)

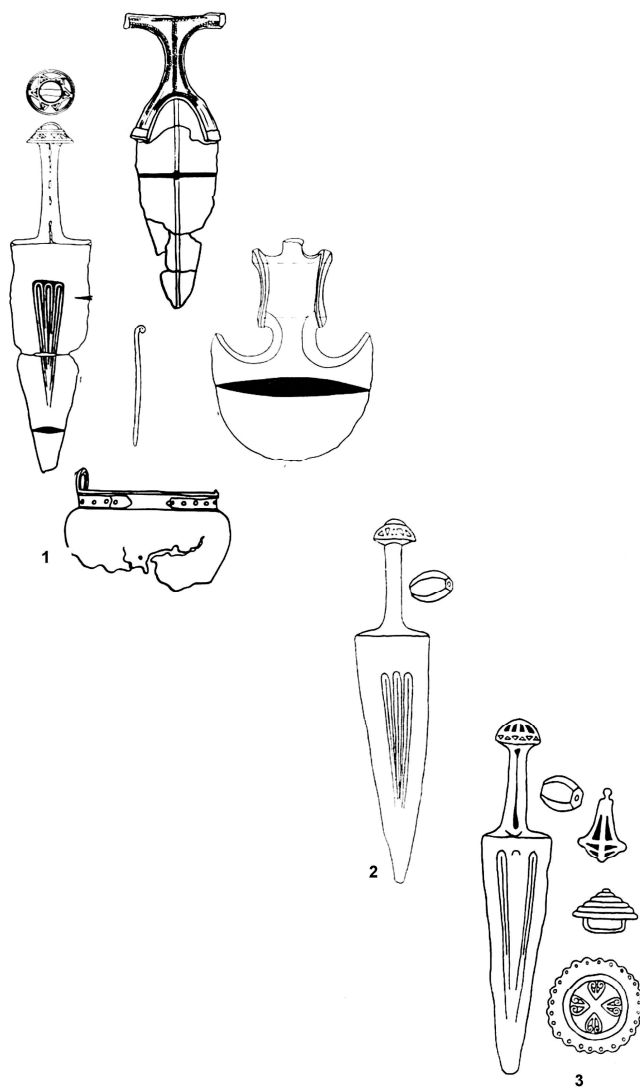
В Бериклдееби и Звели найдены мелкие железные фрагменты неопределенной формы, которые не поддаются лабораторному исследованию. По этой причине отношение ученых к этим комплексам, как содержащим железо, неоднозначное.

В каменном ящике из Бешташени вместе с другими предметами были найдены: бронзовый листовидный кинжальный клинок, характерное оружие самтаврской культуры и железный кинжал с бронзовой рукояткой. Надежность этого погребения некоторые исследователи также ставят под сомнение, так как погребение было раскопано непрофессионалом. Хотя обстоятельство находки указывает на обратное – комплекс надежный.

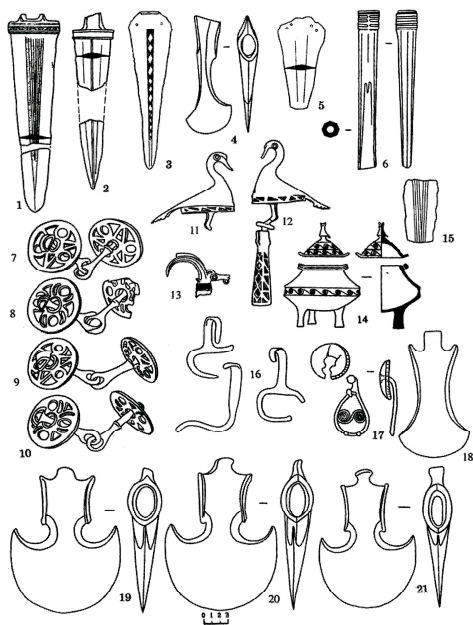
Бериклдееби и Звели относятся к археологической культуре ЛЦ, а каменный ящик Бешташени содержит элементы как одной, так и другой (самтаврской) археологической культуры.

Даже в том случае, если мы примем во внимание эти три памятника, данное обстоятельство существенно не изменится, так как и Звели, и Бериклдееби, и каменный ящик из Бешташени размещаются на одной хронологической плоскости – это конец переходного периода и начало поздней бронзы, а в самом раннем из упомянутых погребений, в курганах Звели (так же как и в погребении Трели №65) найдены сосуды с зооморфными ушками, определяющие самтаврскую археологическую культуру.

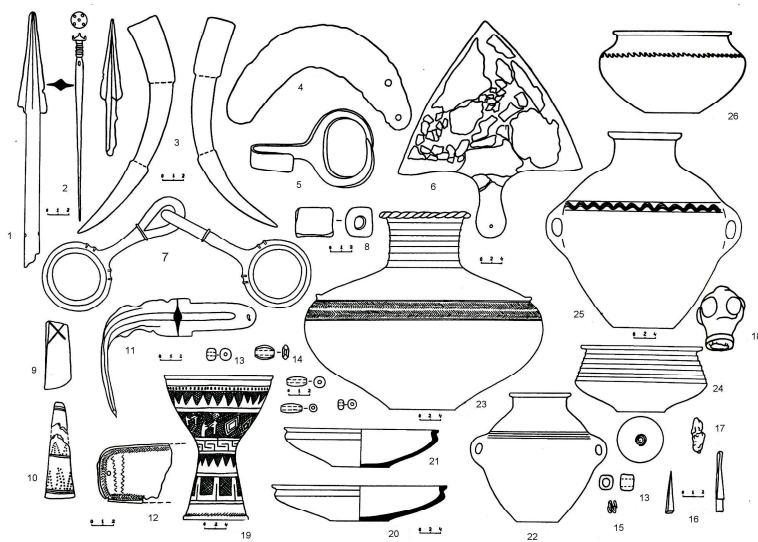
Несмотря на приведенные мною факты, считаю, что вопрос о том – общество какой археологической культуры начинает освоение железа на территории Южного Кавказа – должен быть поставлен на обсуждение.

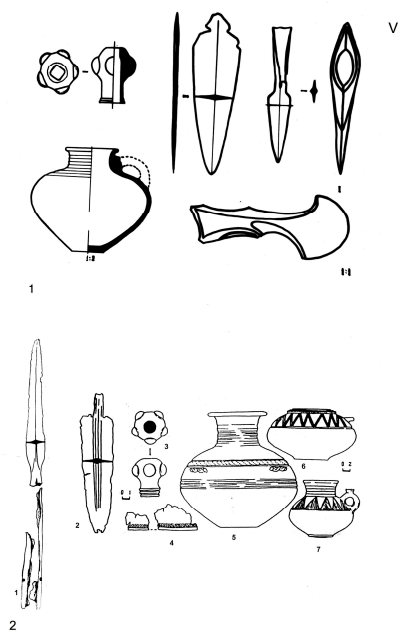
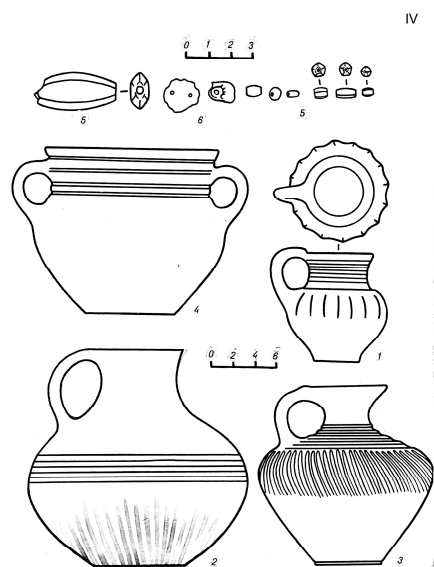

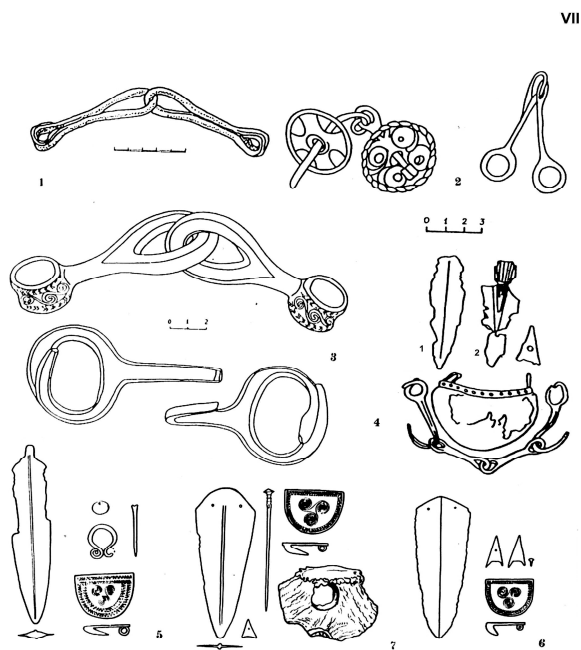
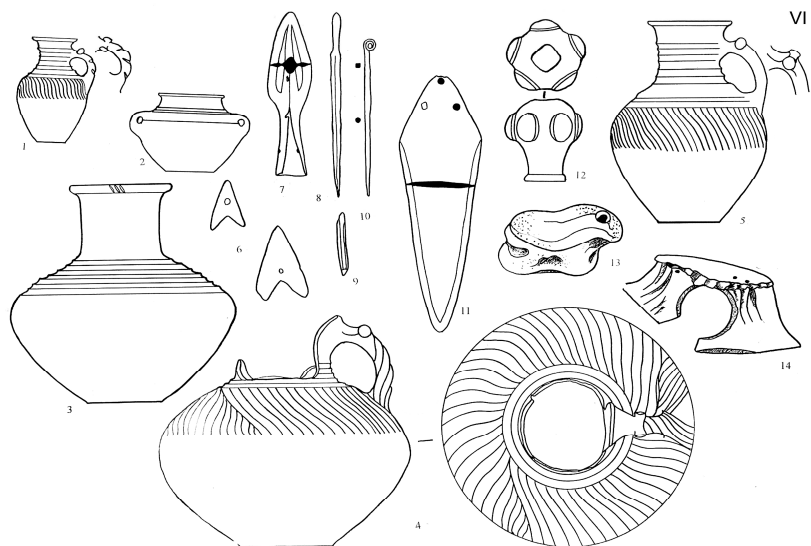
II

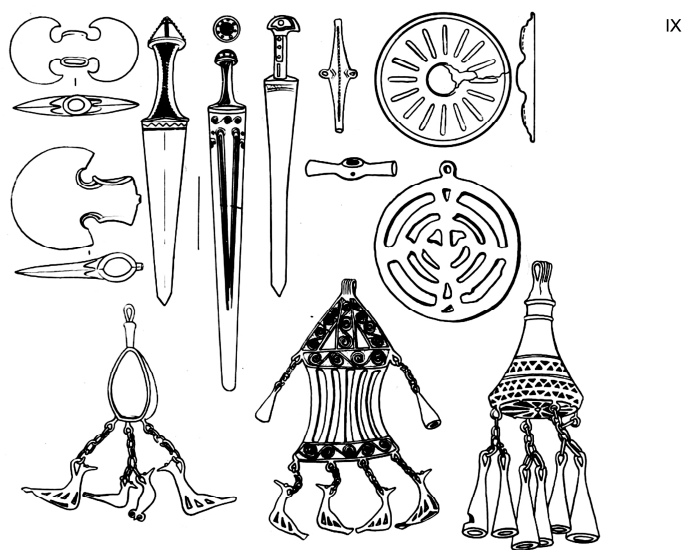
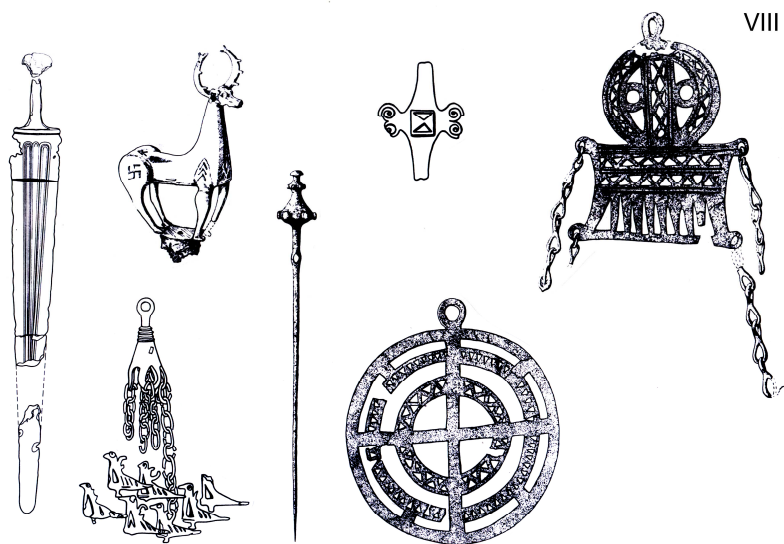

III

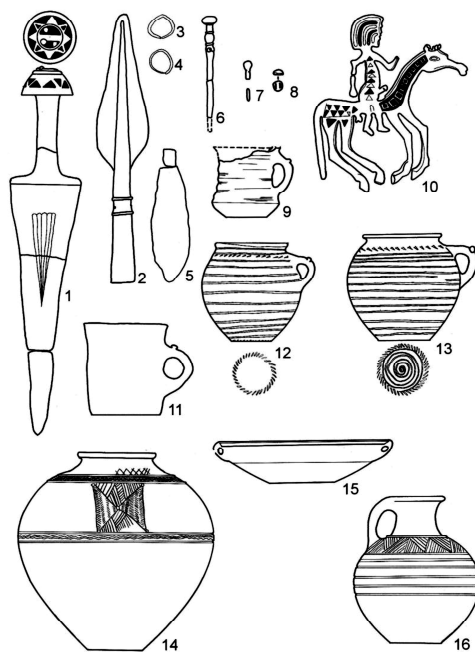

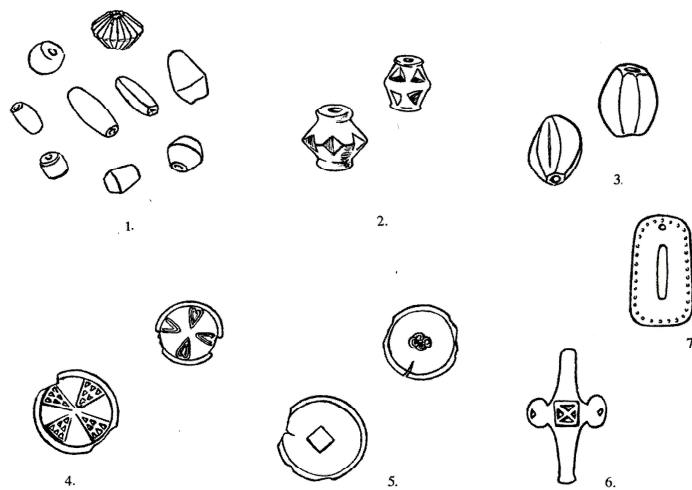

X

XI

N. Akhvlediani (Tbilisi)

**Towards the determining of the lower chronological feature of
the mastery of iron on the territory of the South Caucasus**

The problem of the dating of the initial stage of the mastery of iron on the territory of the South Caucasus remains debatable and is naturally interesting. The earliest complex, which contains iron in the Caucasus is burial №13 of Beshtasheni tomb. In the burial ground epoch of late bronze stage, besides the indicated complex, iron objects are discovered in three burials. These are an iron dagger from burial №18 near the village of Beshtasheni, a knife discovered on the Treli tomb in burial № 65 and knife from burial № 74 of Tserovani burial ground.

In its time, Kuftin determined the lower chronological feature of the earliest burials of Beshtasheni by the 12th-11th c.c. B. C. (Kuftin B. A. 1941:70).

Then R. Abramishvili, limited the earliest burials of the same tomb containing iron by the 14th-13th c.c. B. C. and burial №13 was determined as close one to the boundary of the 14th-13th cc. B.C. (Abramishvili R. M. 1961:319).

Before passing to the examination of the above enumerated burials, a few words about the dating of the graves of those containing bronze leaf-shaped dagger blades, since further I will frequently rest on the date of this type of monuments.

For the consideration of the place of leaf-shaped dagger blades in the chronological system a special importance bears their relationship with the bronze daggers with composed handles (Eats-Georgian type).

A bronze leaf-shaped dagger blade is the combat weapon characteristic to Samtavro culture of the 15th-14th c.c. B.C., but in the territory of entire Shida Kartli they do not exist simultaneously.

On Samtavro burial place leaf-shaped dagger blades occur in a comparatively short interval of time and in West from Samtavro their late form continues to exist. Also comparatively longer is retained a leaf-shaped blade on the territory of Colchian and Kobanian culture (tombs of Tli and Koban). Based on this, with the consideration of the chronological relationship with leaf-shaped dagger blades and dagger with the composed handle, it is necessary to consider not generally leaf-shaped dagger blades, found at least in the territory of East Georgia, but concretely from Samtavro.

Bronze dagger with the composed handle is transitive between leaf-shaped and cast in block (Chubinishvili T. N. 1957:103; Abramishvili R. M. 1957:138) and therefore it is natural that in the defined interval of time, dagger with the composed handle coe-

xists both with leaf-shaped and the cast as a single piece.

On Samtavro burial ground together with leaf-shaped blades, exist simultaneously the bronze pins with the twisted head and the spears with the open bushing. The same objects, in the rare cases are encountered in the burials with composed handle daggers. The part of the researchers consider that such complexes are the proof of synchronization of leaf-shaped blades with the composed handle dagger and another part convincing the proof of the fact, that the subsequent after the leaf-shaped daggers, daggers with the composed handle anticipate daggers cast as a single piece.

In connection with this it is necessary to emphasize, that with the daggers with the composed handle besides the objects of characteristic for the burials with leaf-shaped dagger blades are found carnelian hexahedral beads – burial-ground of Vanta (table I₂), burial-ground №8 of Satvalistskali, (table I₃), barrow №2 of Lchashen.. Axe of central Transcaucasia type – treasure of Sasireti (table II_{19,20,21}) burial-ground №1 of Navtlugi (table I₁) barrow №1 of Lchashen (Martirosyan A. A. 1964, tab. IX₁) and the bronze cauldron – burial-ground №1 of Navtlugi (table I₁), the complex of Orkhevi (table VII, fig 4)

On the Samtavro tomb have been excavated more than 70 burials of the period of leaf-shaped dagger blades, 35 of them contain leaf-shaped blades. Neither in one of 70 burials it is found nor hexahedral carnelian beads, nor central Transcaucasia type axe, nor copper boilers. All these objects at the Samtavro tomb appear only in the burials following after the period of leaf-shaped dagger blades. I consider it indisputable that leaf-shaped blades anticipate the daggers with the composed handle (Abramihvili R. M. 1957:138).

Monuments containing the daggers with the composed handle are synchronous to treasure of Kvemo Sasireti, which from its side, is the most important complex for the synchronization of the monuments of late bronze- early iron age. In Sasireti treasure East-Georgian daggers with the composed handle and South-Transcaucasian types (tab. II_{2,15}) and the late form of leaf-shaped dagger blades (table II_{3,5}) are found together.

The date of Sasireti boundary the 14th-13th c.c. B. C. (Abramihvili R. M. 1961:318) is not disputed. Accordingly, the determination of burials with leaf-shaped dagger blades within the framework the 15th-14th c.c. B.C. seems convincing.

The carnelian hexahedral bead was also found in burial №13 of Beshtasheni tomb (table III₁₄). The indicated type of beads exist in a comparatively short interval of time, dating itself. They are found on the tombs of East Georgia, Armenia and in Azerbaijan in the Archadzor barrow №2 (The state Hermitage, inv.№16656)

Upper chronological boundary of the burials containing carnelian hexahedral beads, does not exceed the 13th-12thc.c. B. C.

From the subsequent burials carnelian hexahedral bead together with the pentahedral carnelian beads were found in the burial №129 of Tli tomb. This copy clearly differs from the early hexahedral beads as on the form, so on the working (facets clearly ribbed, and lines ideally straight).

Similar agreement of pentahedral and hexahedral carnelian beads are also found in burial № 6 of the Treli tomb (table IV₅). Thinnest findings of hexahedral beads in the late burials are explained either by their secondary use, or by the repetition of the form of early copies. However, in such cases they are made of the carnelian of another species, and even by the form they are more elongated. (Abramishvili R. M 1979:151).

Bronze marcehead with five knobs besides burial №13, on the tomb of Beshtasheni is discovered also in the burial №20 with the long bronze tip of spear with the open bush and the vessel with a rim turning inwards (table V, fig 2₆); in the Bornigele burial № 52 with the bronze leaf-shaped dagger blade and early type Colchian axe (tab. V, fig1); in the burial № 18 of the same tomb also with the bronze leaf-shaped dagger blade (Gambashidze O. Gambashidze I. 1997, tab. XLIX₇), in burial №26 of Samtavro tomb with the bronze leaf-shaped dagger blade, the bronze tip of spear with the open bush – bush and edge of which are prepared by forging and with pin with the twisted head (tab. VI_{11,7,10}); in barrow №2 of Lchashen with the hexahedral carnelian bead and bronze trident (Martirosyan A.A. 1964, tab. IX₁₀), in burial № 109 of Artik with the pin by the twisted head (Khachatryan T.S. 1979:156), in burial №2 of Makareshen with the vessel with a rim turning inwards (Martirosyan A.A. 1964, fig. 79a).

I should note, that the complex of Makareshen, Martirosyan dated by the 9th-8th c.c. B. C. century on the basis of bronze arrows obtained here, erroneously identifying by their Karmir-Blur copies (Martirosyan A. A 1964:204, fig. 79).

The upper chronological boundary of the burials containing Bronze marceheads with five knob, are determined by the boundary of the 14th-13th c.c. B. C. or 13th c. B. C.

From their side, the vessels with a rim turning inwards in the Samtavro burials inward appear with the leaf-shaped dagger blades. Their part is found in the complexes, which from the containing material (leaf-shaped dagger blades, pins with the twisted head, the carnelian cut beads) relate to the early stage of the epoch of late bronze, while part occurs from the complexes, following after the early stage of late bronze (Abramishvili R. M. 1961:320).

Bronze pin with five knobs on the cone-like head from the burial №13 (tab. III₂) differs from pins with five knobs by spherical head, which are characteristic for the monuments of the 13th-12th c.c. B. C.

Close analogy of the Beshtasheni pin finds with the pin in Styrfaz from the monuments of the middle and beginning of second millennium. In the cromlech of №5 the pins indicated were found together with, so called, neareastern type bronze dagger (Texov B. V. 1974, fig. 36, 42).

The precise analog of Beshtasheni copy occurs from the complex, the early stage of late bronze age from the settlement Kazreti, in which is also found bronze leaf-shaped dagger blade. Other analogs of the indicated pin, are unknown to me.

The objects of horse equipment similar to Beshtasheni (tab. III_{5,7}) are found in the complexes of Orkhevi (East outskirts of Tbilisi) – bits and hooks (tab. VII, fig4); in burial №117 of Treli tomb (North-Western part of Tbilisi) – bits and hooks (tab. VII, fig 3); in the treasure to Sasireti – hooks (tab. II₁₆)

In the Beshtasheni, Treli and Orkhevi complexes are discovered on two pairs of bronze bits, and also four hooks.

In the Treli complex they are found together with the bronze dagger leaf-shaped blade and two-pronged tool (Abramishvili R.M. Gogadze E. 1979, tab. XV) and in Orkhevi with two bronze dagger blades and the bronze pot (tab.VII, fig4).

Entire complex of Treli, from the point of the economic and social development, is younger than Samtavro complexes with the leaf-shaped dagger blades and with the uniform inventory. Besides leaf-shaped dagger blades, in the early stage of late bronze are encountered the thinly plated arrowhead, the pins with the twisted head, crudely worked and cut carnelian beads, deer antlers that have been worked and ceramics.

For the burials with the leaf-shaped dagger blades are completely alien bits, the hooks and two-pronged tools. Property and social differentiation in the society of Samtavro culture appears only in the complexes following after the leaf-shaped dagger blades.

Samtavro archaeological culture, occupies the territory of the Digomi field, where is located the tomb of Treli, from the end of the 14th century (Abramishvili R.M.1979:85). Until this time the territory of Digomi field enters into the area of archaeological culture (LT), which covers almost entire territory of modern Armenia, west part of Azerbaijan and part of East Georgia. (Abramishvili R. and M. 1995:191-193).

Burial №117 of Treli tomb is the reflection of the gradual intrusion of Samtavro culture to the territory of Tbilisi. The complex, which contains elements of the Samtavro culture – leaf-shaped blade, and also bits, hooks and two-pronged tool, which is characteristic for another archaeological culture of transcaucasus, must be dated by end of the 14th c. B.C. or by the boundary of 14th-13th cc. B. C.

It is difficult to form an opinion of the types of dagger blades of Orkhevi, since they reached us not completely. One of them clearly belongs to the eastgeorgian type daggers (tab.VII, fig 4₂), but it is not possible to distinguish subtype – with the composed handle or cast as a single piece. Admittedly, the decoration on the preserved fragment is characteristic for the daggers with the composed handle, but they are encountered also on examples cast as a single piece.

The second bronze dagger is also damaged. By the form, it converges with the Colchidian type grafting dagger blade from Megvrekisi (tab. VII, fig5). The complex of Megvrekisi relates to the early stage of late bronze, since there was found the bronze plate, which precise analogs occur from the Samtavro tomb burials with leaf-shaped dagger blades (tab.VII, fig6,7).

On the basis of the aforesaid, Orkhevi complex containing bits, hooks and bronze cauldron, belongs to the stage, following after the time of existence of leaf-shaped dagger blades.

The part of the researchers identified the dagger blade from Orkhevi (by us defined as Colchian) as leaf shaped. Even in that case, complex cannot be carried to the early stage of late bronze age and together with the burial of Treli, it's date must be limited by the time close to the boundary of the 14th-13th c.c. B.C., but the fact that the

material of the following period coexists with that preceding does not need proof.

From discussed burials, the bits are of one type. Similar to the structure the bits occur from the burial of Artik tomb (burial-ground №79) (tab. VII, fig2), but with that difference, that they are connected using hot forging, while the bits from Treli, Orkhevi and Beshtasheni are cast in block. From a chronological point of view the latter ones anticipate those above mentioned.

In Transcaucasia most ancient are primitive bronze bits from the Chala barrow (tab. VII, fig1) of the early stage of the epoch of late bronze (15th-14th c.c. B. C.). After these there follow Beshtasheni bits with fairly large and round end loops. More refined are Treli bits with those ornamented by end loops (tab.VII, fig3). Precise analogies of the indicated copy are unknown. Bits from Orkhevi (tab.VII, fig4) are of the same shape as those from Beshtasheni, but in contrast to them lose archaicness and the end loops conspicuously smaller.

About the dating of burial №13 of Beshtasheni tomb, above was already mentioned, that treasure Sasireti is the monument of the stage following after burials with the leafshaped degger blades of Samtavro tomb. Sasireti treasure by the objects of horse equipment and by small plastic, is united with such monuments, as the barrow № 1 of Tsitelgorebi (tab. VIII), the barrows of №1,2, Lchashen (Martirosyan A. A. 1964, tab. VIII, 3,5,6,7,8). The burials of Artik tomb (Khachatryan T.S. 1979:142) the barrow № 1 of Elenendorph (tab. IX). The date of barrows Tsitelgorebi (the second half of the 15th century B. C. and 13th century B. C.) was reviewed by Abramishvili R.M. on the basis of studies of Barthel Hrouda of presses of the mitanian type of Artik burials.

On the conclusions of Barthel Hrouda, the presses of Artik tomb are inclusively limited to the time of second half of the 15th c. and 13th century B.C. (Kossak G., 1983:170, 173).

Upper chronological feature the 13th c. B. C. for higher than the enumerated monuments strengthened the absolute dates of the tridents, found together with the objects of Egyptian pharaoh's (Mernepta 1251-1231, Amenkhotep IV 1455-1499 or 1412-1375), the analogous which they were found in the barrows of Lchashen (Abramihvili R.M. 1961:319).

Respectively, Artik burials with mitanian type presses are synchronous with Lchashen barrows. These later are synchronous to the barrows of Tsitelgorebi. From its side barrow №1 of Tsitelgorebi unites with barrow №1 of Elenendorph, the burials excavated by Ivanovsky, which contain daggers with the composed handle, Sasireti treasure and synchronous to its monuments.

None of these monuments contain such archaic elements as burial №13 of Beshtasheni: bits, which both from a typological and chronological point of view follow the primitive bids from Chala, archaicness of the dagger, which converges with the copies of the preceding epoch, and also the pin, the analogies of which are not found in the monuments later than the early stage of bronze age.

If we summarize above said, the complex Beshtasheni, just as complex Sasireti, relates to the stage following after burials with the leaf-shaped dagger blades of Samtav-

ro tomb, but at the same time the complex of Beshtasheni anticipates complex Sasireti and synchronous to it's monuments.

In the territory of Shida Kartli by the earliest complex as that containing of iron till this time was correctly acknowledged the complex of Samtavro burial ground № 56, which is dated by 12th c. B.C. (Abramihvili R. M. 1961:330,tab.III, IV₁).

In this burial together with the iron knife was found so-called Samtavro type bronze sword with the round end. From a chronological point of view this weapon follows the bronze eastgeorgian type daggers.

In the territory of Tbilisi, on the tomb of Treli, in burial № 65 together with the bronze cast as a single piece dagger was found iron knife (tab. X_{1,5}). Iron knife was found also in the burial of the 13th c. B. C. on the tomb of Tserovani, near Mtskheta (№74) (Sadradze V. G. 1991. tab. LXIV).

To the final conclusion of this report, several words about the archaeological culture which begins the mastery of iron in the territory of the South Caucasus.

The society of the archaeological culture of the barrows of Lchashen and Tsitelgorebi (LT) did not manage metallurgy of iron, but its highest layers used the achievements of adjacent tribes, in particular Samtavro culture. The index of this is the fact that in the rich burials of this culture – Tsitelgorebi in Kakhetii; Lchashen, Lori- Berd in Armenia; Garajamirli in Azerbaijan is absent iron. There is not found not the fact that iron object, but also fragment of iron. But those burials, the same cultures in which are found iron objects: the burial № 65 of Treli and the burial № 74 of Tserovani, are located in the area of Samtavro culture, in the territory of Shida Kartli.

Comparing the synchronous monuments of Samtavro tombs and Treli, it clears up, that on the Samtavro tomb, which, from its side, gives the possibility, without the chronological gap, trace the development of Samtavro archaeological culture for elongation thousands years (15th-6th c.c.), the earliest iron object appears in the burial (№56) with the sword with the rounded end, which is dated the 12th c. B. C., and on the tomb (№65) of Treli, iron knife is found with east-Georgian type bronze dagger, which chronologically inanticipates monuments, containing swords with the rounded end.

The synchronous monument of burial № 65 of Treli tombs is burial №74 of Tserovani, also the containing iron knife. In the same burial, together with the iron knife are found the hexahedral carnelian bead, which above has already been discussed, and bronze plate. Hexahedral carnelian bead, and analogous bronze plate are found in barrow №1 of Tsitelgorebi.

From these two monuments, Tserovani № 74 relate to the archaeological culture of the barrows Lchashen and Tsitelgori (LT), concerning the burial of Treli №65, entire the complex using the containing material although relate to the archaeological culture LT, but at the same time it is found under the strong influence of Samtavro archaeological culture, in particular ceramics from the indicated burial has zoomorphic handles (tab. X_{9,11,12,13}), which, from its side, is marking Samtavro archaeological culture. Both these monuments, together with barrow №1 Tsitelgorebi and the synchronous to it monuments are united into one chronological group.

On the basis of these discoveries it is possible to conclude that, on the territory of Shida Kartli the first iron objects appear not in the 12th, but in the 13th century B. C. It's true, that Tserovani № 74 is a monument of the LT archaeological culture, but nevertheless, Tserovani № 74 and the Treli № 65 are located in the area of the Samtavro archaeological culture.

Here I must note, that in Transcaucasia's territory the earliest monument, containing the iron object, such as burial-ground №13 of Beshtasheni is considered, it is the typical monument not of one of these two archaeological cultures. In this burial the elements of both one and another archaeological culture are present.

Analyzing all monuments enumerated above, the high date of the mastery of iron on the territory of the South Caucasus (in Trialeti) the 14th c. B. C, remained in the force, but for resolution of a question, the society of what archaeological culture begins the mastery of iron, are necessary more influential to prove on the basis of factual material.

The conclusions I have made, are based on the material from the closed complexes, which do not cause doubt among the researchers. But besides the monuments examined, iron is found in such monuments of the epoch of late bronze as – barrow № 4 Berikldeebi (unpublished), barrow № 2 Zveli (Gambashidze O. Kvijinadze K. 1982, p. 47-53; tab. XXII-XXV). and rock box from Beshtasheni (Abramishvili R. M. 1961, p. 207, tab. I₁).

In Berikldeebi and Zveli are found the small iron fragments of the not determined form, which do not subject to laboratory investigation. For this reason the attitude of scientists toward these complexes as containing iron, ambiguous.

In the rock box from Beshtasheni, together with other objects, was found bronze leaf-shaped dagger blade, the characteristic weapon for Samtavro culture and iron dagger with the bronze handle. Some researchers also place the reliability of this burial open to question, since the burial was dug out not by professional. Although, I should note here, that circumstance of finding indicate the reverse. The complex is reliable.

Berikldeebi and Zveli relate to the archaeological culture LT, and the rock box of Beshtasheni contains the elements of both one and another archaeological culture.

Even when we will take into consideration these three monuments, this circumstance substantially will not change, since Zveli, and Berikldeebi, and rock box from Beshtasheni are placed on one chronological plane – these are the end of transition period and the beginning of the late bronze age. And in the earliest of the mentioned barrows in Zveli, just as in the burial of Treli №65 are also found vessels with zoomorphic handles that determines Samtavro archaeological culture.

Despite those facts I believe that the question – any archaeological culture which begins development of iron on the territory of the Southern Caucasus must be raised for discussion.

Literature

Abramishvili 1957 – Abramishvili R. M., K voprosu o datirovke pamyatnikov epoxi pozdney bronzi i shirokogo osvoenya, jeleza, obnarujennix na samtavrskom mogilnike, VGMG, XIX A-XXI B, (na груз. yaz. rez. na rus.). Tbilisi

Abramishvili 1961 – Abramishvili R. M., K voprosu ob osvoenii jeleza na teritorii Vostochnoi Gruzii. VGMG, XXII B (na груз. yaz. rez. na rus.). Tbilisi

Abramishvili 1979 – Abramishvili R. M., Pogrebeniya trelskogo mogilnika XIII-XII vv. Arxeologicheskie pamyatniki Tbilisi, I. Tbilisi

Abramishvili, Gogadze 1979 – Abramishvili R. M. Gogadze A., Osnovnie itogi arxeologicheskoi ekspedicii Digomskogo ushchelya, Polevie arxeologicheskie issledovaniya v 1975 godu. Tbilisi

Abramishvili R. und M. 1995 – Abramishvili R. und M., Archaologische Denkmäler in Tbilisi unter Wegs zum Goldenen Vlies, Archäologische Funde aus Georgian. Saarbrüchen

Akhvlediani 2003 – Akhvlediani N., Problems of the Chronology of sites in Eastern Georgia, Ancient Civilizations From Scythia To Siberia. Brill

Baramidze 1974 – Baramidze M. V., Iz istorii materialnoy kulturi Shida Kartli, Materiali arxeologii Gruzii i Kavkaza, VI (na груз. yaz. rez. na rus.). Tbilisi

Chubinishvili 1957 – Chubinishvili T. N., Drevneishie arxeologicheskie pamyatniki Mxeta, (na груз. yaz. rez. na rus.) Tbilisi

Valchak, Skakov 2002 – Valchak S. B., Skakov A., Klad iz Mexchis-Cixe v kontekste xronologii nekotorig arxeologicheskix pamyatnikov Ugo-Zapadnogo Zakavkaza, Rossiiskaya Arxeologiya № 2, Moskva

Gambashidze, Kvijnadze 1982 – Gambashidze O., Kvijnadze K., Raboti mesxet-javaxetskoi arxeologicheskoi ekspedicii za 1976-1979 gg. Arxeologicheskie issledovaniya na novostroykax Gruzii. Tbilisi

Gambashidze, Gambashidze 1987 – Gambashidze O., Gambashidze I., Mesxet-Djavaxetskaya ekspediciya v 1984 godu, Polevie arxeologicheskie issledovaniya v 1984-1985 gg. Tbilisi

Gambashidze, Gambashidze 1997 – Gambashidze O., Gambashidze I., Raboti mesxet-javaxetskoi ekspedicii, Polevie arxeologicheskie issledovaniya v 1988 godu. Tbilisi

Ivanovskii 1911 – Ivanovskii A. A., Po Zakavkaziu, Materiali po arxeologii Kavkaza, VI

Japaridze 1950 – Japaridze O., Kolxidskii topor, VGMG, XVIV (na груз. yaz. rez. na rus.). Tbilisi

Esayan 1979 – Esayan S. A., Drevnaya kultura plemion Severo-Vostochnoi Armenii. Erevan

Esayan, Kalantaryan 1988 – Esayan S. A., Kalantaryan A. A., Oshakan, I Arxeologicheskie raskopki v Armenii. №8, Erevan

Koridze 1965 – Koridze D. L., K istorii kolxidskoi kulturi. (na gruz. yaz. rez. na rus.). Tbilisi

Kuftin 1941 – Kuftin B. A., Arxeologicheskie raskopki v Trialeti. Tbilisi

Katalog Arxeologiqeskix predmetov muzeya goroda Erevan, II, 1967 – Katalog, Arxeologiqeskix predmetov muzeya goroda Erevan, II, sostovil S. A Esaiyan. Erevan

Khachatriyan 1975 – Khachatriyan T. S., Drevnaya kultura Shiraka. Erevan

Khachatriyan 1979 – Khachatriyan T. S., Artiksi Nekropol. Erevan

Kossak 1983 – Kossak G., Tli grab 85, Bemerkungen zum Beginn des skytheratischen Formenkreises in Kaukasus. Kommission Aür Allgemeine und Verzeichende Archäologie des Deutschen Archäologischen Institute, Beitrage sur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, 5. Bonn

Makalattia 1932 – Makalattia S., Deccuwortes archeologiques en Georgian Mitteilungen der Antropologischen Gesoldschatt in Wien. Wien

Martirosyan 1964 – Martirosyan A. A., Armeniya v epoxu pozdnei bronzi i rannego jeleza. Erevan

Menabde, Davlianidze 1986 – Menabde M., Davlianidze C., Mogilnik Trialeti (na gruz. yaz. rez. na rus.). Tbilisi

Mcxeta- Itogi arxeologicheskix issledovani 1981 – Mcxeta- Itogi arxeologicheskix issledovani, t.IX (na gruz. yaz. rez. na rus.). Tbilisi

Nioradze 1932 – Nioradze G., Der verwaharfund von Kvemo Sasireti, (Georgia, Rayon Kaspi) ESA VII. Helsinki

Nutsubidze 1980 – Nutsubidze A. A., Arxeologicheskie pamiyatniki alazanskoi dolini (na gruz. yaz. rez. na rus.). Tbilisi

Pixelauri 1969 – Pixelauri K., Lokalizaciya arxeologicheskix kultur na territorii Vostochnoi Gruzii, TKAƏ, I. Tbilisi

Ramishvili 1979 – Ramishvili A. T., Iz istorii materialnoi kulturi Kolxidi. (na gruz. yaz.) Tbilisi

Sadradze 1991 – Sadradze V. G., Mcxeta v XV-XIII v.v. do n. e. Tbilisi

Texov 1974 – Texov B. V., Stirfazskie kromlexi. Cxinvali

Tushishvili, Amiranashvili 1979 – Tushishvili N. Amiranashvili J., Itogi rabot arxeologicheskoi ekspedicii Algetsogo ushchelya, Polevie arxeologicheskie issledovaniya v 1976 godu. Tbilisi

Description of the plates

I-fig1 Grav-goods from the Navtlugi burial complex

Fig.2 Grav-goods from the Vanta burial complex (according to Nutsubidze A. A. 1980, pl.LI)

Fig3 Grav-goods from burial No8 in the Satvalistskali burial-ground (according to Nutsubidze A.A. 1980, pl.XXXVIII)

II- The Kvemo Sasireti hoard (according to Abramishvili R. Published by Akhvlediani N.2003:268, pl.I)

III- Burial No 13 in the Beshtasheni burial-ground: ceramic vessels (19-26), an iron knife with two bronze small nails at the top (17). Bronze: dagger (11), bits (7), hooks (5), spearhead with an open bush (1), pin with five small knobs (2), sickle (4), belt(12), helmet (6), macehead with five knobs (18), pendant with a twist of one and half turns (15), pincers (16), a stone chisel (9). Bone: bridles (3), object of unspecified function (8,10), beads (13), cornelian beads (14)

IV- Burial No 6 in the Treli burial-ground

V- fig.1 Burial No 52 in the Bornigele burial-ground (according to Gambashidze O. Gambashidze I. 1987, таб. XXXI₄)

Fig.2 Burial No 20 in the Beshtasheni burial-ground

VI- Burial No 26 in the Samtavro burial-ground

VII- fig.1 Bits from burial-mound No1 in the Chala burial-ground (according to Tushishvili N. plate XXXIV₉₀)

fig. 2 Bits from burial No 79 in the Artik burial-ground (according to Khachatriyan T. S. 1979:142)

fig.3 Bits and hooks from burial No117 in the Treli burial-ground

fig.4 Grav-goods from the Orkhevi burial complex

fig.5 Grav-goods from the Megvrekisi burial complex

fig.6 Grav-goods from burial No 174 in the Samtavro burial-ground

fig.7 Grav-goods from burial No 261 in the Samtavro burial-ground

All the articles are made of bronze apart from those made of deer antlers (7)

VIII- Bronz Artefacts from burial-mound No1 from Tsitlgorebi

IX- Burial No 1 from Elenendorph

X – Burial No 65 from Treli burial-ground

XI- Artefacts from burial-mound No1 from Tsitlgorebi: 1 Past beads, 2Bronze beads, 3 Cornelian beads, 4,5 Bronze plaques, 6Bronze cruciform pendant, 7Bronze plate for armour

All other plates were compiled on the basis of unpublished drawings by R. Abramishvili

ნ. ახვლედიანი (თბილისი)

**სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე რკინის ათვისების
ქვედა ქრონოლოგიური თარიღის შესახებ**

რ ე ზ ი უ მ ე

კავკასიის ტერიტორიაზე რკინის ნივთის შემცველი ყველაზე ადრეული კომპლექსის ბეშთაშენის №13 სამარხის თარიღი ძვ. წ. XIV-XIII სს. მიჯნით განისაზღვრება (რ. აბრამიშვილი). ძვ. წ. XIV-XIII სს. მიჯნით თარიღდება ასევე გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლების ქრონოლოგიისთვის მეტად მნიშვნელოვანი ძეგლი სასირეთის „განძი“

სასირეთის განძის ნივთთა ერთი ნაწილი, კერძოდ, ლაგმები, მსგავსებას პოულობს ფრიად დიდ რეგიონში გავრცელებულ ანალოგიურ ლაგმებთან. ამ ლაგმებითა და მცირე პლასტიკით სასირეთის განძი უკავშირდება: წითელგორების №1 ყორღანს, ელენენდორფის №1 ყორღანს, ლჭაშენის №1,2,8 ყორღანებს და არტიკის გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ძეგლებს. აქ აღმოჩენილი ნივთები კი საუკეთესო მასალას იძლევა ამ ძეგლთა აბსოლუტური თარიღების მისაღებად.

არტიკის სამარხებიდან მომდინარე მითანური ტიპის საბეჭდავების თარიღი ბარტელდ პრუდამ ძვ. წ. XV ს. მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. XIII ს. განსაზღვრა. ჩამოთვლილი ძეგლების ზედა ქრონოლოგიური თარიღს (ძვ. წ. XIII ს.) განამტკიცებს ეგვიპტის ფარაონთა (მერნეპტა, ამენხოტეპ IV) ნივთებთან ერთად აღმოჩენილი სამთითები, რომელთა ანალოგებიც დადასტურებულია ლჭაშენის ყორღანებში (რ. აბრამიშვილი). შესაბამისად, არტიკის მითანური ტიპის საბეჭდავების შემცველი სამარხები ლჭაშენის ყორღანების სინქრონულია. ლჭაშენის ყორღანები წითელგორების ყორღანის სინქრონული ძეგლია. ეს უკანასკნელი უკავშირდება ელენენდორფის №1 ყორღანს, ივანოვსკის მიერ გათხრილ და შედგენილტარიანი სატევრების შემცველ სამარხებს, სასირეთის განძს და მის სინქრონულ ძეგლებს. ჩამოთვლილი ძეგლებიდან არცერთი არ შეიცავს ისეთ არქაულ ნივთებს, როგორსაც ბეშთაშენის №13 სამარხი-ბრინჯაოს: ლაგმები, რომლებიც როგორც ტიპოლოგიური ისე ქრონოლოგიური თვალსაზრისით მოსდევს ჭაღის №1 ყორღანის პრიმიტიულ ლაგმებს; სატევარი, რომელიც ფორმა-მოყვანილობით წინამორბედი ეპოქის ერთეულებს უახლოვდება და ხუთკოპა საკინძი, რომელიც განსხვავდება ძვ. წ. XIII-XII სს. ამავე ტიპის საკინძებისგან და რომლის ანალოგებიც აღმოჩენილია წინააზიური სატევრის შემცველ სტირფაზის №5 კრომლესში და კაზრეთში ფოთლისებურ სატევართან ერთად.

ბეშთაშენის კომპლექსიც და სასირეთის „განძიც“ სამთავროს ფოთლისებური სატევრების შემცველი ფენის შემდგომი ეტაპის ძეგლებია, მაგრამ ამასთან ერთად ბეშთაშენის №13 კომპლექსი ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს სასირეთის განძს.

შიდა ქართლში რკინის ნივთის შემცველ უადრეს კომპლექსად თავის დროზე სამართლიანად მიჩნეული იყო სამთავროს №56 სამარხი, რომელიც ძვ. წ. XII ს. თარიღდება. ვითარება შეიცვალა მას შემდეგ რაც რკინის ნივთის შემცველი ძეგლები გაითხარა თბილისში (თრელის №65 სამარხი, რ. აბრამიშვილის გათხრები) და წეროვანში (№74 სამარხი, ვ.სა-დრაძის გათხრები). ორივე ეს ძეგლი ძვ. წ. XIII ს. თარიღდება. წეროვანის №74 სამარხი ლჭაშენ-წითელგორების არქეოლოგიური კულტურის წრის ძეგლია. ამავე კულტურის წრეს მიეკუთვნება თრელის № 65 სამარხიც, მაგრამ ეს უკანასკნელი წეროვანის კომპლექსისგან განსხვავებით სამთავროული კულტურის ძლიერ გავლენას განიცდის.

რთულია გადაჭრით იმის თქმა, თუ რომელი არქეოლოგიური კულტურის მატარებელი მოსახლეობა იწყებს რკინის ათვისებას სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე, თუმცა დღეს ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემების საფუძველზე სავარაუდოა, რომ ლჭაშენ-წითელგორების არქეოლოგიური კულტურა არ არის გათვითცნობიერებული რკინის მეტალურგიაში, მაგრამ ამ საზოგადოების მაღალი ფენა იყენებს მეზობელი (სამთავროული არქეოლოგიური კულტურის მატარებელი) ტომების მიღწევას (ანუ კულტურის ამ წრეში, ლჭაშენ-წითელგორების, არსებობს ამ ძვირადღირებული ინოვაციის მომხმარებელი). ამის მაჩვენებელი უნდა იყოს ის, რომ მდიდრულ სამარხებში (წითელგორი, ლჭაშენი, ლორი-ბერდი, გარაჯამირდი) რკინა არ ჩანს, ხოლო ამავე კულტურის წრის ის ძეგლები, რომლებშიც რკინა გვხვდება (ბერიკლდეების №4 ყორღანი, თრელის №65 სამარხი, წეროვანის №74 სამარხი), სამთავროული კულტურის არეალშია მოქცეული. მიუხედავად ამისა მიმანია, რომ საკითხი იმის თაობაზე თუ რომელი არქეოლოგიური კულტურის მატარებელი საზოგადოება იწყებს რკინის ათვისებას სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე, უნდა გახდეს დისკუსიის საგანი.

ი. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

**დრანდის ტაძრის თარიღისათვის არქეოლოგიური
მონაცემების მიხედვით**

დრანდის ტაძარი მდებარეობს ქ. სოხუმიდან 18 კმ სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მდ. კოდორის მარჯვენა სანაპიროზე, შემადგელებულ პლატოზე, სოფელ დრანდაში. შუა საუკუნეებში დრანდა ეპისკოპოსთა რეზიდენციას წარმოადგენდა. ვახუშტი ბატონიშვილი, XVII ს-ის ქართველი გეოგრაფი, თავის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსაში“ წერს: „კოდორის წყალზედ არს ეკლესია დრანდას, მთაში, გუნბათიანი, შვენიერი, დიდშენი. ზის ეპისკოპოსი, მწყემსი კოდორსა და ანაკოფიას შორისისა ადგილთა. არამედ აწ აფხაზთაგან არღარა არიან ორთა ამათ შინა ეპისკოპოზნი“ (ბაგრატიონი, 1997: 170).

ძველი არაერთგზის დაზიანებულა, განსაკუთრებით XVII-XVIII სს-ში თურქთა ბატონობის პერიოდში. XIX ს-ში იგი მრავალჯერ იყო რესტავირებული. ხელახლა დაზიანდა ხანძრის შედეგად 1877-78 წლებში, რუსეთ-თურქეთის ომის დროს, რამაც ტაძრის ფრესკებიც იმსხვერპლა (Воронов, 1978: 108-109; Пачулия, 1964: 44-47). ეს ფრესკები, რომლებიც სავარაუდოდ XIII-XIV სს-ებს განეკუთვნებოდა, 1846 წელს ს. საბლინს და მოგვიანებით, 1860 წელს დ. ბაქრაძეს უნახავს და აღუწერია (Бакрадзе, 1875: 65-66). კაპიტალური რემონტი ძველს 1880-83 წწ-ში ჩატარდა, როცა ახალ ათონელმა ბერებმა აქ მამათა მონასტერი დააარსეს, რომელმაც 1921 წლამდე იარსება. 1900-იან წლებში ტაძრის გუმბათი რუსული ეკლესიის ნირზე იქნა გადაკეთებული. 1978 წ. დრანდაში ჩატარდა სარემონტო-სარესტავრაციო სამუშაოები (ვ. ცინცაძის ხელმძღვანელობით), რომლის მთავარი მიზანი ძველის თავდაპირველი სახის აღდგენა იყო (ცინცაძე, 1979: 35-42).

ძველი წარმოადგენს ჯვარ-გუმბათოვან ნაგებობას. ტაძრის გარეთა ზომებია: ჩრდილოეთიდან სამხრეთით – 19,5 მ, დასავლეთიდან აღმოსავლეთით, აფსიდისა და ნართექსის ჩათვლით – 27,3 მ. კონსტრუქციის ბირთვს გუმბათი და მისი მზიდი კედლები წარმოადგენენ. სამშენებლო მასალად ძირითადად აგურია გამოყენებული, პერიფერიული და ზოგი სხვა კედლები კი აგურისა და რიყის ქვის რიგების მონაცვლეობითაა ნაგები (ცინცაძე, 1979: 38).

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ტაძრის დაბალი პროპორციები. გ. ჩუბინაშვილი დრანდას “მცხეთის ჯვრის” ტიპის ერთ-ერთ ვარიაციად მიიჩნევდა, სადაც „ქართულ მხატვრულ გაგებასთან ბიზანტიური ხასიათის ელემენტებია შერწყმული. ასეთივე ხასიათი ჩანს მასალაშიაც: რიყის ქვა და აგურის სარტყლები“ (ჩუბინაშვილი, 1936: 143). იგივე აზრს იზიარებდა ლ. რჩეულიშვილი (Рчеულიшвили, 1978: 27). თუმცა არსებობს მოსაზრება დრანდის ტაძრის წმინდა ბიზანტიური წარმომავლობის შესახებაც (Леквинадзе, 1988: 201-216; Хотелашვილი/Якобсон, 1984: 200-206).

დრანდის ტაძრის სამშენებლო სპეციფიკიდან გამომდინარე არაა გამოსარიცხი, რომ დრანდა ბიზანტიური ხელოვნების აქტიურ ზეგავლენას განიცდიდა, და იგი შეიძლება, მართლაც საიმპერიო ძეგლების რიცხვშიც მოექცეს, რადგან აქ უპირველეს ყოვლისა გასათვალისწინებელია იმდროისათვის არსებული პოლიტიკური სიტუაცია, კერძოდ, ბიზანტიის ინტერესები და აქტიურობა აღნიშნულ რეგიონში; ამავე დროს აშკარაა მცხეთის ჯვარსა და დრანდის ტაძარს შორის არსებული კომპოზიციური მსგავსება და სიახლოვე.

დრანდაში მეტად საინტერესო აღმოჩენას ჰქონდა ადგილი სარესტავრაციო სამუშაოების დროს. გუმბათის ყელის საძირკველსა და ყრუ გუმბათს შორის სივრცე ამოვსებული იყო 30-მდე მთელი ამფორით, ისინი ნახევრად ჩაწვენულ მდგომარეობაში, პირქვე იყო დამხობილი. ეს მეთოდი ტრადიციულია რომაულ-ბიზანტიური არქიტექტურისთვის და იგი ძირითადად კამარის კონსტრუქციის შემსუბუქების და ხმის გაძლიერების მიზნით გამოიყენებოდა. ამ მეთოდის გამოყენება კი აღმოჩენილ ამფორათა და ტაძრის თანადროულობაზე მიუთითებს, ამიტომაც ამ ამფორათა განსაზღვრა და სწორი ანალიზი ერთ-ერთი ხელშემწყობი ფაქტორი უნდა იყოს ძეგლის სწორად დათარიღების საქმეში. აღმოჩენილ ამფორათაგან 24 მათგანი დღეს აფხაზეთის მუზეუმში ინახება, დანარჩენი კი ხელუხლებელი დარჩა აღმოჩენის ადგილას (Хотелашვილი/Якобсон, 1984: 193). მსგავსი მეთოდი ცნობილია განთიადის ბაზილიკის ბემის კამარასა და კონქაში (Хрушкова, 1985: 30, ტაბ. VIII, 1-3). დრანდაში 7 ტიპის ამფორაა წარმოდგენილი, რომელთა განხილვასაც ქვემოთ შევეცდებით:

1. კონუსური ფორმის, მაღალყელიანი ამფორა, ოვალური ყურით, დაღარული ტანით. შემორჩენილია მხოლოდ კორპუსის ზედა ნაწილი, 43,5 სმ სიმაღლის; ყელის სიმაღლეა – 8,5 სმ; პირის დიამეტრი – 7 სმ. კეცი მოწითალო-ჩაღისფერია, იშვიათი თეთრი ჩანართებით (Хотелашვილი/Якобсон, 1984: 193). მსგავსი ტიპის ამფორის ფრაგმენტები აღმოჩენილია ბიჭვინთის ნაქალაქარზე V-VI სს-ის ფენებში (ღამბაშიძე, 1977: 128, 131, სურ. 185; ღამბაშიძე, 1963: 91); ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში ამგვარი ამფორები ცნობილია ქერსონესში და ტამანის ნახევარკუნძულზე, რომლიც იაკობსონის კლასიფიკაციით 1 ტიპს განეკუთვნება (V-VI სს.) (Якобсон, 1979: 8, სურ. 1,1; Якобсон, 1951: 327, სურ. 1,1); ცნობილია ეს ტიპი დასაუ-

ლეთ შავიზღვისპირეთში, რუმინეთში (Tomi, Sacidava, Dinogetia), სკორპანის მიხედვით ტიპი XVII, თარიღდება V-VI სს. (Scorpan, 1977: 283, fig. 23). რამდენიმე ეგზემპლარი მსგავსი ამფორისა დაცულია სინოპის მუზეუმში, IV ს. (Tezgör, 1999: 119, fig. 9). Opaıt-ის მიხედვით Topraichioi-ში აღმოჩენილი ეს ტიპი (conical amphora of Seleucia in Pieria type) სირიული წარმომადგენლობისაა. იგი სკამოდ კარგადაა წარმოდგენილი დუნაის ქვემო წელზე IV ს-ის ბოლოს -V ს-ის პირველ ნახევარში (Opaıt: 210, planşa 11,1). არსებობს სხვა მოსაზრებაც ამ ტიპის ამფორის (LRA¹) ეგვიპტური წარმომადგენლობის შესახებ, რომელიც მიმოქცევაში იყო IV ს-ის ბოლოდან ვიდრე VII ს-ის დასაწყისამდე (Sciallano/Sibella, 1991).

2. თითისტარისებრი მოყვანილობის ამფორა, ბოლოში შევიწროებული კორპუსით, კონუსური, შიგნიდან ღრუ ქუსლით. კორპუსი მთლიანად დაღარულია. ამფორა თხელკედლიანია. კეცი – მოწითალო-ყავისფერი, წმინდად განლექილი, ქარსის უმნიშვნელო შემცველობით. ბრტყელი ყურები ყელს ებჯინება. ამფორის სიმაღლეა 56,5 სმ, პირის დიამეტრი – 3,5 სმ, კორპუსის უდიდესი დიამეტრი – 20,5 სმ (Хотелашвили/Якобсон, 1984: 194). ანალოგიური ამფორის ძირის და პირის ფრაგმენტები მრავლადაა (50 ც.) აღმოჩენილი პიტონტის ნაქალაქარზე, IV-V სს-ის ფენებში (ბერძენიშვილი, 1975: 275, სურ. 62,63,64); ცნობილია ეს ტიპი ნოქალაქვიდან და გუდავადან, რომელსაც ვ. ლექვინაძე, გაიდუკევიჩზე დაყრდნობით, სამოსურ ნაწარმად მიიჩნევს და IV-V სს-ით განსაზღვრავს (Леквинадзе/Хведелидзе, 1981: 133, ტაბ. XLII, 3, 4); დასტურდება ეს სახეობა გონიო-ავსაროსის ადრე შუა საუკუნეთა ფენებში (ხალვაში, 2002: 48-51, სურ. 34, 5).

მსგავსი ამფორები აღმოჩენილია ყირიმსა და ოლბიაში, IV ს. (Abadie-Reynal, 1999: fig. 18), ბოსფორის თითქმის მთელ ტერიტორიაზე: ტირიტაკაში (IV ს.) (Гайдукевич, 1952: 96, рис. 114, 1,2,3), პანტიკაპონსა და ფანაგორიაში (III-IV სს.), ჰერმონასაში (IV ს.), ინკერმანში – გვიანანტიკური ხანის ჩერგუნსკის სამაროვანზე და ქერსონესში (Зеест, 1960: 118-119, таб. XXXVIII, 95). ბოსფორის ქალაქებში აღმოჩენილ ამ ტიპის ამფორებს გაიდუკევიჩი სამოსურ ნაწარმად მიიჩნევდა (Гайдукевич, 1952: 96). აღმოჩენილია ისინი რუმინეთში (Sacidava, Dinogetia, V-VI ს-ის ფენებში) (Barnea, 1966: 244, fig. 8, 2; 250, fig. 12, 1; Sciallano/Sibella, 1999: 272, fig. 7.5, 6. Type V); ათენის აგორაზე (VI ს-ის ბოლო) (Sciallano/Sibella, 1991: Late Roman Amphore 3); კართაგენში (Sciallano/Sibella, 1991: fig. 87); Caesarea-სა და Berenice-ში (Berghazi, ლიბია) (Riley, 1979: 229). ამ ამფორათა აღმოჩენის ფაქტი დასტურდება სამხრეთ საფრანკეთის არაერთ ძეგლზე (Marseille, Collioure, Port-Vendres, Lunel, Aigues-Vives, Venéjan, Saint-Blaise, Toulon, Hyères, Methamis,

¹ Late Roman Amphore.

Mandelieu, Saint-Laurent-d'Aigouse, Nimes, Saint-Bonnet-du-Gard), რომლებიც აქ აღმოსავლურ იმპორტს წარმოადგენს და თარიღდება IV-VI სს. (Bonifay/Villedieu, 1989: 27, fig. 7).

Reynolds-ის და Pieri-ს კლასიფიკაციით აღნიშნული ამფორა LRA3 ტიპს წარმოადგენს (Sciallano/Sibella, 1995: fig. 87; Pieri, 1998: 100, fig. 4); Peacock and Williams-ის კლასიფიკაციით კი class 52 შეადგენს და თარიღდება IV ს-ის ბოლო -VII ს-ით (Peacock/Williams, 1989: 204, fig. 122). Keay-ის მიხედვით ეს LIV ტიპია (Keay, 1984: 286-289, fig. 124). ამ სახეობის ამფორა, მხოლოდ ჯერ ცალყურა, ჩნდება უკვე I ს-ში, IV ს-დან მას მეორე ყური უჩნდება, და ამ სახით ეს ტიპი VI ს-ის ბოლომდე განაგრძობს არსებობას (Sciallano/Sibella, 1991; Riley, 1979: 229). Keay მიიჩნევს, რომ დასავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში ამფორის ეს სახეობა VI ს-ის ბოლომდე გამოიყენებოდა, აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში კი VII ს-ის პირველ ნახევარშიც უნდა ყოფილიყო ხმარებაში, რასაც Yassi Ada-ში ამ ტიპის ამფორის ერთი ძირის ფრაგმენტის აღმოჩენა ადასტურებს, Yassi Ada-ში გემის ჩაძირვა კი 625-626 წწ-ის შემდგომი დროით თარიღდება (Keay, 1984: 289). ამ ტიპის ამფორის ორყურა ვარიანტი IV ს-ის დასაწყისში პირველად ათენის აგორასა და Caesaraea-ში ჩნდება, IV ს-ის ბოლოთი თარიღდება კართაგენში აღმოჩენილი ცალეები (Keay, 1984: 286-28). მათი საწარმოო ცენტრი აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთს უკავშირდება (Sciallano/Sibella, 1991), კერძოდ დასავლეთ თურქეთს, ეფესოსსა და სარდის მიმდებარე რეგიონებს (Arthure, 1998: 165).

3. ამფორა ღეროსებრი ქუსლით, დაბალი, ფართო ყელით, ოვალურ-გამოხნეილი ფორმის კორპუსით რომელიც ქვედა ნაწილში შესამჩნევად ფართოვდება. კორპუსი მთლიანად დადარულია. ამფორის სიმაღლეა 60 სმ, პირის დიამეტრი – 10 სმ, კორპუსის უდიდესი დიამეტრი – 24,5 სმ (Хотелашвили/Якобсон, 1984: 194).

რადგანაც პუბლიკაციაში, რომელსაც ვეყრდნობით ამფორათა აღწერილობით ნაწილში (ვინაიდან პირადად ამ ამფორათა ნახვის საშუალებას მოკლებულნი ვართ ცნობილი მიზეზების გამო), არაა მოცემული ინფორმაცია ამფორის ყურის შესახებ, ფოტოზე კი ცალყურა ამფორაა გამოსახული, სავარაუდოდ საქმე სწორედ ცალყურა ამფორასთან უნდა გვექონდეს. როგორც ცალყურა ამფორა, იგი LRA3 ტიპის ადრინდელ ცალყურა ტიპს ემსგავსება, რომელიც I-IV სს-ში იყო მიმოქცევაში. IV ს-დან კი მას მეორე ყურიც უჩნდება. IV ს-ით დათარიღებული ცალყურა ეგზემპლარები ცნობილია ოლბიიდან, ტანაისიდან, Slaveni-დან, Tomis-დან (Abadie-Reynal, 1999: 263, fig. 18), Noviodunum-დან და Beroe-დან (Opait, 1996: planşa 9,2,3). მათი წარმომავლობა აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთს უკავშირდება (Sciallano/Sibella, 1991).

მაგრამ, თუკი ამ ტიპს განვიხილავთ, როგორც ორყურა ამფორას,

მსგავსი ტიპი ცნობილია ყირიმიდან (ტირიტაკა), რომელსაც გაიდუკევიჩი სამოსურ ნაწარმად მიიხსენებს და IV-V სს-ით ათარიღებს (Гайдукевич, 1952: 96, рис.114, 3), იაკობსონის კლასიფიკაციით ტიპი 6 (IV-V სს.) (Якобсон, 1979: 11-12, სურ. 2,2), ცნობილია ისინი ვარნიდან, IV-VI სს. (Минчев, 1972: ტაბ. I,6), რუმინეთში - Medgidia-დან (IV ს.), Cernavodă-დან (IV ს.), Tomi-დან (V-VI სს.), სკორპანის მიხედვით ტიპი IV (Scorpan, 1977: 272, fig. 6).

4. კვერცხისფორმისებრი ამფორა, მრგვალძირიანი, ფართო ყელით, მასიური დუგმისებრი ყურებით. კორპუსი მთლიანად ღრმა ღარებითაა დაფარული. თიხა ჩალისფერია. ამფორის სიმაღლეა 40 სმ, პირის დიამეტრი - 9,5 სმ, კორპუსის უდიდესი დიამეტრი - 27 სმ (Хотелашвили/Якобсон, 1984: 195).

მსგავსი ამფორის ფრაგმენტები ცნობილია ბიჭვინთის ნაქალაქარის VI სს-ის ფენებიდან, აქვე აღმოჩნდა წელშეხნეკილი ამფორის ნატეხებიც (დამბაშიძე, 1963: 92,91, სურ. 10); ანალოგიური გოფირებულ ამფორათა ფრაგმენტები აღმოჩენილია ნოქალაქევიში, ციხისძირსა და გუდავაში, მათ გ. ლექვინაძე იაკობსონზე დაყრდნობით V-VI სს-ით განსაზღვრავს (Леквинадзе/Хведелидзе, 1981: 133, ტაბ. XLIV, 1, 2). ამ სახეობის ამფორათა ფრაგმენტები ცნობილია წებელდის ციხის VI სს-ის ფენებიდან (Воронов/Бражба, 1985: 71, plate 26, I-11; Воронов/Бражба, 1987: 129, plate 13, 16) და გონიო-აფსაროსიდან (ხალვაში, 2002: 44-46, სურ. 36).

ამფორის ეს ტიპი ცნობილია ქერსონესიდან, იაკობსონის კლასიფიკაციით ტიპი 8 A (IV ს.) (Якобсон, 1979: 12, 13, 16, სურ. 3, II), კარგადაა იგი წარმოდგენილი დასავლეთ შავიზღვისპირეთში (Sacidava, Tomi, Histria) (Scorpan, 1977: 273, fig. 9. Type V), საბერძნეთში (Athenian Agora, Corinth) III-VI სს. ფენებში (Jonson, 1986: 591-593, fig. 3), სამხრეთ საფრანგეთში (მარსელი, V-VII სს.) (Bonifay, 1989: 31, fig. 10), რომელიც აქ სირია-პალესტინის იმპორტს წარმოადგენს (Jonson, 1986: 591-593, fig. 3, 4, 5, 6). აღნიშნული ტიპი სირია-პალესტინაში უკვე ძვ. წ. II ს-ში ჩნდება და არსებობს ვიდრე ახ.წ. IX ს-მდე (Jonson, 1986: 591-593). ამფორის ეს სახეობა LRA5/6 ტიპს განეკუთვნება და კარგადაა წარმოდგენილი ეგვიპტეში ნილოსის შუა წელზე (Empereur Jean-Yves/Picon Maurice, 1989: fig. 26; Pieri, 1998: 102-103, fig. 6), ისრაელში (Atlit, V-VI სს.), რავენაში, VI სს-ის დასაწყისი (Sciallano/Sibella, 1991). Peacock and Williams-ის კლასიფიკაციით აღნიშნული პალესტინური ამფორები class 46 შეადგენს და თარიღდება V-VI სს-ით (Peacock/Williams, 1986: fig. 110). მსგავსი ამფორები, მხოლოდ უფრო მაღალი ყელით და უფრო სფერული კორპუსით ცნობილია იერუსალიმიდან, ისინი აქ VI სს-ის ბოლოდან არსებობენ ვიდრე VII-VIII სს-მდე (Magness, 1993: 227-228).

5. ამფორა ცილინდრული კორპუსით, დაბალი, ვიწრო ყელით და მასიური ქობით, დუგმისებრი ყურით. თიხა ჩალისფერია. კორპუსი დაღარული. ამფორის სიმაღლეა 40 სმ, პირის დიამეტრი - 3,5 სმ, კორპუსის

დიამეტრი – 18,5 სმ (Хотелашвили/Якобсон, 1984: 195). აღნიშნული ტიპი წინა ტიპის ამფორას უახლოვდება თავისი ფორმით.

მსგავსი ამფორის ფრაგმენტები მრავლადაა აღმოჩენილი ბიჭვინთის ნაქალაქარზე VI ს-ის ფენებში (ღამბაშიძე, 1963: 92, სურ. 10; რამიშივილი, 1965: 109, სურ. 2); ეს სახეობა დასტურდება წებელდის ციხის VI ს-ის ფენებშიც (Воронов/Бгажба, 1987: 129, სურ. 13,14), ცნობილია ქერსონესში და ტამანის ნახევარკუნძულზე. აღნიშნული ტიპი, ისევე, როგორც წინამორბედი, იაკობსონის კლასიფიკაციით ხვდება ტიპ 8-ში (IV ს.) (Якобсон, 1979: 12-13, შენიშვნა 23. სურ. 2,4,5), ცნობილია ილიჩევსკის ნაქალაქარიდან (IV ს.) (Сокольский, 1966: 132, рис. 4,2). მსგავსი სირია-პალესტინური წარმოშობის ამფორები აღმოჩენილია ათენის აგორასა და კორინთში, IV-VI სს. ფენებში (Jonson, 1986: 591-593, fig. 1,a,b); Tarragona-ში (კატალონია, ესპანეთი), IV ს-ის ბოლო –V ს. შუა ხანები, ტიპი LRA4 (Sciallano/Sibella, 1991); ამფორის ეს სახეობა დასტურდება აღმოსავლეთ და ჩრდილოეთ გალიის არაერთ ძეგლზე, V-VI სს. (Trèves, Genève, Tours, Bordeaux), და სამხრეთ საფრანგეთში (Collioure, Tautavel, Saint-Blaise, Toulon, Hyères, Fréjus, Viviers, Vaison-la-Romaine, Aix-en-Provence, V-VI სს.) (Bonifay/Villedieu, 1989: 29, fig. 8, 6,7. Fig. 9). მათი წარმოება პალესტინასა (ღაზას რეგიონი) და ეგვიპტეში ხდებოდა და მიმოქცევაში იყო IV ს-დან ვიდრე VI ს-ის ბოლომდე (Pieri, 1998: 101, fig. 5); თუმცა Arthure-ის აზრით ამფორის ეს სახეობა, რომელიც აგრეთვე Gaza type-ად იწოდება, იწარმოებოდა ძირითადად გაზასა და აშკელონში IV ს-დან VII ს-ის ბოლომდე, ხოლო აშკელონის ბოლოდროინდელმა გათხრებმა აჩვენა, რომ ამ ტიპის წარმოება VIII ს-შიც გრძელდება, უმაიადთა დინასტიის დროს (Arthure, 1998: 162). G. Majcherek-ი მიიჩნევს, რომ ამ ტიპის ამფორათა წარმოების ცენტრად მხოლოდ გაზისა და მისი მიმდებარე რეგიონის მიჩნევა არ იქნებოდა მართებული, მათი წარმოება მთელს სამხრეთ პალესტინაში ან Pelusium-სა და Negev-ს შორის არსებულ მოსზღვრე რეგიონშიც უნდა ვივარაუდოთ (Majchere, 1995: 165). აღნიშნული ტიპის ამფორა ძირითადად უმაღლესი ხარისხის ღვინის საექსპორტოდ გამოიყენებოდა (Arthure, 1998: 161-162, fig. 4,1).

6. წელშეზნექილი ამფორები. ამ ტიპის ამფორები დრანდის კომპლექსში უმრავლესობას წარმოადგენს. მათი სიმაღლე 71-75 სმ შორის მერყეობს. კეცი სხვადასხვაგვარია, ღია ვარდისფერიდან ვიდრე ყავისფრამდე. გამოწვა არათანაბარია. კორპუსის ზედა ნაწილის დიამეტრია 17,5 სმ, შეზნექილ ადგილას – 13,5 სმ, კორპუსის ქვედა ნაწილის დიამეტრია – 15-16 სმ (Хотелашвили/Якобсон, 1984: 196). აფხაზეთში და, საერთოდ, დასავლეთ საქართველოში, წელშეზნექილი ამფორები ფართოდაა გავრცელებული. ეს ტიპი ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ძირითადად ადგილობრივ კოლხურ ამფორად მოიხსენიება. ესაა მუქ წითლად და მოყავისფროდ გამომწვარი ამფორა, პატარა ბრტყელგანივკვეთიანი ყურე-

ბით, წაგრძელებული წელში შეზნექილი კორპუსით და ოდნავ მომრგვალებული კონუსური ძირით. დიდი რაოდენობითაა ეს ტიპი აღმოჩენილია ბიჭვინთაში IV-VI სს-ის ფენებში (ბერძენიშვილი, 1975: 277, ტაბ. 61, 1,2,5-7,9; 64,3-8, 4-14; რამიშვილი, 1965: 114, სურ. 7; Агрба, 1985: 36, таб. XXXI,1); ცნობილია ეს ტიპი ნოქალაქევიდან და გუდავიდან (Леквинадзе/Хведелидзе, 1981: 131, ტაბ. XLIII,1); ამფორის ეს სახეობა აღმოჩენილია ურეკში, გრიგოლეთში, ფოთში, ნოსირში, მათ თარიღს ნ. ხოშტარია ზოგადად IV-VI სს-ით განსაზღვრავს (Хоштария, 1955: 59-61); რამდენიმე მთელი ეგზემპლარი ყავისფერკეციანი წელშეზნექილი ამფორისა აღმოჩენილია ვარდციხეში, რომელიც სტრატოგრაფიული მონაცემებითა და თანმხლები მასალების მიხედვით ზოგადად IV ს. მეორე ნახევარი – VI ს-ით თარიღდება (ჯაფარიძე, 1989: 55-56). რამდენიმე არასრული ეგზემპლარი ცნობილია პატრიკეთიდან (ჯაფარიძე, 1989: 49-50), ბათუმის ციხიდან (ინაიშვილი, 1981: 126) და ქობულეთ-ფიჭვნარიდან (ჩხაიძე, 1980: 44); ციხისძირში ამ ტიპის რამდენიმე ვარიანტია წარმოდგენილი, დასტურდება ისინი პეტრაციხისძირის აკროპოლისზე და სამაროვანზე, სადაც ეს ტარა ჩველი ბაგშეების დასაკრძალავ ჭურჭლად არის გამოყენებული და IV-VI სს-ით თარიღდება (ინაიშვილი, 1981: 124-127; ინაიშვილი, 1993: 52-54, ტაბ. XXXVI, XXXVII, XXXVIII, XXXIX). 30-ზე მეტი ყავისფერკეციანი წელში გამოყვანილი ამფორა აღმოჩნდა გონიოს ციხის №2 კოშკში, რომლის პირველი სართული VI ს-ში ამფორათა საწყობად გამოიყენებოდა, ფენა სანდოდ თარიღდება იუსტინიანეს (527-565 წწ.) კონსტანტინოპოლში და ანტიოქიაში მოჭრილი 40 ნუმიანი სამი მონეტით (ლორთქიფანიძე, 2002: 168-170). განთიადის ბაზილიკის ბემის კამარასა და კონქაში აღმოჩენილ ამფორათა შორის სწორედ ეს სახეობა წარმოადგენს უმრავლესობას (Хрушкова, 1985: 30, ტაბ. VIII, 2); ცნობილია იგი ბომბორიდან (გუდაუთა) (Воронов, 1969: таб. XXIX, 12) და გიენოსიდან (ოჩამჩირე) (Кобахия/Хрушкова/Шамба, 1987: 142); კერამიკული ტარის ამ სახეობის თავისებური ვარიანტი წარმოდგენილია წებელდაში და კოდორის ხეობაში გამოვლენილ სამაროვნებსა და ნამოსახლარებზე: წებელდის ციხეზე VI-VII სს-ის ფენაში (Воронов/Гунба/Бгажба/Хрушкова, 1980: 244-247, таб.102,1); სოფ. ოღვინსკოეს მახლობლად კრემაციულ სამარხში (ბერძენიშვილი, 1959: 103-104, ტაბ. V,1); აღრახუს (სამარხი №8), აბგიძრახუს (სამარხები №12, №13, №41, №43, №44), აპიანჩას (სამარხები №20, №21, №38), აპაცარახუს (სამარხი №41) და ახაჩარახუს (სამარხი №2, №43) სამაროვანებზე (Гунба, 1978: 66-67, таб. VIII,5; XII,2; XIX,1; XX,1; XLI, 5; Трапш, 1971: 135, таб. VI,4; VII, 16; XX, 4; XXI, 2; XXII, 1; Шамба, 1970: 25-26, таб. IV,1; XV,2). ამ ამფორათა თავისებურება მდგომარეობს ამფორის პირის ძაბრისებურ და გოფირებულ გაფორმებაში, აგრეთვე წელის შეზნექილობა აქ კორპუსის უფრო ქვედა ნაწილშია გამოყვანილი, ხოლო კორპუსის ზედა ნაწილი უფრო გამობერილია. გარდა ამისა, წებელდურ წელშეზნექილ ამფორათა რამდენიმე ეგზემპლარის

ძირზე დასტურდება გამჭოლი ნახვრეტი (აბგიძრახუს №44 სამარხი, აპოცარახუს №39 სამარხი), რასაც რ. ფუთურიძე პრაქტიკული დანიშნულებით ხსნის, მისი განმარტებით: ამ ნახვრეტში და ამფორის ყურებში თოკის გაყრით უფრო გაადვილდებოდა ამფორის ზურგზე მოკიდება (ფუთურიძე, 2001: 88-87). წებელდის სამაროვნებზე აღმოჩენილ წელშეხნეკილ ამფორებს მ. თრაფში ზოგადად არაუადრეს III-IV სს-ით ათარიღებს (Трапш, 1971: 136).

კერამიკული ტარის ეს სახეობა კარგადაა წარმოდგენილი ჩრდილო-დასავლეთ შავიზღვისპირეთში. ცნობილია ისინი ქერსონესიდან (VI-VII სს.) (Романчук, 1976: 27-28), მირმიკიონიდან (IV-VI სს.) (Якобсон, 1979: 12, тип 7), ტირიტაკიდან და ქერჩიდან (IV ს.) (Гайдукевич, 1952: 120, рис.149), ილიჩევსკის ნაქალაქარიდან (IV ს.) (Сокольский, 1966: 131, рис. 4), პანტიკაპეონიდან (IV ს.), ერთი ეგზემპლარი დაცულია კრასნოდარის მუზეუმშიც (სემიბრატნოეს სამაროვნიდან, მდ. ყუბანის მარცხენა სანაპირო) (Зеест, 1960: 121, таб.XL,103); ცნობილია ისინი ვარნიდან - IV-VI სს. (Минчев, 1972: ტაბ. I,7), რუმინეთიდან (Тomi, Histria), სკორპანის მიხედვით ტიპი XV, VI ს. (Scorpan, 1977: 281, fig. 12). დასტურდება ეს სახეობა სამხრეთ შავიზღვისპირეთში, ქ. სინოპთან, დემირსიში (სინოპიდან 15 კმ სამხრეთით), აქვე გაითხარა ახ.წ. II-IV სს-ში მოქმედი კერამიკის გამოსაწვავი ქურები (ტეზგორი, 1999: 21-22). ეს ამფორები, მართალია, ავლენენ კავშირს კოლხეთის ამფორებთან, თუმცა შეიმჩნევა განსხვავებებიც, მაგალითად არც ერთ მათგანზე არაა კოლხური ამფორებისთვის ესე დამახასიათებელი რელიეფური სპირალური ხვია, აგრეთვე არ აღინიშნება არათანაბარი გამოწვა და ა.შ. (ტეზგორი, 1999: 22).

ამფორის ეს სახეობა, ისევე როგორც სხვა ტიპები, ძირითადად, ღვინის და ზეთუნის ზეთის ტრანსპორტირებისთვის გამოიყენებოდა, თუმცა საინტერესო აღმოჩენას ჰქონდა ადგილი ტირიტაკაში, 1939 წელს. IV-V სს-ის ფენებში აღმოჩნდა მომცრო ზომის წელშეხნეკილი ამფორა, რომელიც შავი კუპრით, თუ ფისით იყო დახუფული, შიგ კი თხევადი ნავთობი ინახებოდა (Гайдукевич, 1940: 212-213, სურ. 10). ანალოგიური ნავთობის ნალექიანი წელშეხნეკილი სამი მთლიანი ამფორა აღმოჩნდა “ნატეხების” ნამოსახლარზე, ქ. ფოთის სამხრეთით, პალიასტომის ტბის მცირე ყურეში (გამყრელიძე, 2001: 26, ტაბ. II,2,3). ამ ამფორათა აღმოჩენით დასტურდება, რომ ეს ტიპი, აგრეთვე, ნავთობის ტრანსპორტირებისთვისაც გამოიყენებოდა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია ვარაუდი, რომ წელშეხნეკილი ამფორები გენეტიკურად ელინისტურ ხანაში წარმოებულ კოლხურ ყავისფერკეციან ამფორებს უკავშირდება (Путуридзе, 1977: 68-71; ფუთურიძე, 2001: 87-89; Sazanov, 1997: 90, fig. 1,11), მსგავსი ელინისტური ხანის კოლხური ყავისფერკეციანი ამფორები ცნობილია ეშერისა და ვანის ნაქალაქართა კულტურული ფენებიდან (Шамба, 1980: 25, таб.XXXIII,5; ხოშ-

ტარია, 1972: 157, ტაბ. 109,111/5-9). მათი შემდგომი განვითარების ეტაპად ბიჭვინთაში (ბერძენიშვილი, 1975: 273, ტაბ. 58), სებასტოპოლისში (Трапш, 1969: 331, таб.XLIV) და ბოლოდროინდელი გათხრების შედეგად, გონიოში აღმოჩენილი II-III სს. ყელწიბოიანი ამფორები ითვლება (ხალვაში, 2002: 14), ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთისთვის კი გორგიპიის ნაქალაქარის II ს. ბოლო – III ს. დასაწყისის კულტურულ ფენებში აღმოჩენილი წელშეხნეკილი ამფორა (Кругликова, 1966: 150, рис.37,12). საინტერესოა, რომ 1998 წელს გონიო-აფსაროსის შიდა ციხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში სამეურნეო დანიშნულების უბანზე გაითხარა ყელწიბოიანი ამფორების დამამზადებელი ქურა-სახელოსნო (ხალვაში, 2002: 16). ყელწიბოიანი ამფორების შემდგომი განვითარების ეტაპს, როგორც ჩანს, IV-VI სს-ში გავრცელებული პროფილირებულიპირიანი წელშეხნეკილი ამფორები წარმოადგენენ. კერამიკული ტარის ამ სახეობის ადგილობრივ კოლხურ წარმოებაზე მათი მრავლად აღმოჩენის ფაქტი მოწმობს. ამ ამფორათა წარმოება კი, სავარაუდოდ, არა მხოლოდ აღმოსავლეთ, არამედ ჩრდილოეთ, დასავლეთ და სამხრეთ შავიზღვისპირეთშიც ხდებოდა, რასაც ამ რეგიონებში აღმოჩენილი წელშეხნეკილი ამფორების სიმრავლე და მათი მრავალფეროვნება ადასტურებს.

7. ამფორის უკანასკნელი ტიპი წარმოდგენილია მრგვალიპირიანი პატარა დერგის მაგვარი ამფორით, მოკლე ცილინდრული კორპუსით და ოდნავ შევიწროებული ბოლოთი. კეცი მოვარდისფრო-ნაცრისფერია. ყურები და კორპუსი დადარული. ამფორის სიმაღლეა 47,5 სმ, დიამეტრი – 26,5 სმ, ყელის სიმაღლე – 9 სმ. ამფორის მხრებზე წითელი საღებავით შესრულებულია წარწერა (Хотелашвили/Якобсон, 1984: 197). ანალოგიური ამფორა აღმოჩნდა განთიადის ბაზილიკის კამარაში. მსგავსი ამფორის ფრაგმენტები ცნობილია ბიჭვინთაში (ლორთქიფანიძე, 1991: 78, ტაბ. XXXVII,1), წებელდაში (Воронов, 1985: 71, სურ. 23,6,7,8; 24,1,3,8; Воронов/Бгажба, 1987: 129, სურ. 13,15), ნოქალაქევეში (Леквинадзе/Хведелидзе, 1981: 133, ტაბ. XLV,1,2) და გონიო-აფსაროსის ადრე შუა საუკუნეთა ფენებში (ხალვაში, 2002: 43-44, სურ. 34,1). ამ ტიპის ამფორები აღმოჩენილია ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში: ქერსონესში, ფანაგორიასა და მირმეკიონში, IV-VI სს. ფენებში (Якобсон, 1979: 13-14, სურ. 2,6, тип9); ტირიტაკაში, IV ს., თუმცა ეს ტიპი აქ მოგვიანო VIII-IX სს-ის ფენებშიც დასტურდება (Гайдукевич, 1952: 122, 128, рис.150,1; 163); პანტიკაპეონში (IV ს.) (Зеест, 1960: 120. 98a); ტამანის ნახევარკუნძულზე, ილიჩევკის ნაქალაქარზე (IV ს.), ამ ტიპის ამფორათა არსებობას ყირიმში, ტამანის ნახევარკუნძულზე და კავკასიაში სოკოლსკი IV-VII სს-ით განსაზღვრავს, ხოლო ილიჩევკის ნაქალაქარზე აღმოჩენილ ამფორათა შორის იგი ადგილობრივ (წითელკეციან) და იმპორტულ (ღია ფერის კეცის მქონე) ნაწარმს გამოყოფს (Сокольский, 1966: 132, рис.5). ცნობილია ეს ტიპი რუმინეთში (Sacidava, Histria, Tomis.), სკორპანის მიხედვით ტიპი VIII, VI ს. (Scorpan, 1977: 277,

fig. 12; Opait, 1996: 207); Opait-ის მიხედვით ეს აღმოსავლეთ ხმელთაშუა-ზღვისპირული ამფორაა, ტიპი LRA1, რომელიც ფართოდ ვრცელდება V ს-ის ბოლოს, VI ს-ის დასაწყისში (Opait, 1996: 207, planša 7, 3-4); მსგავსი ეგზემპლარები დაცულია ვარნის მუზეუმში (Минчев, 1972: ტაბ. IV, 46); მთელი სერია მსგავსი ამფორებისა აღმოჩენილია Yassi Ada-ში (ბოდრუმთან, თურქეთი) ჩაძირულ გემზე, ეს ამფორები LRA1 ტიპის ამფორებს განეკუთვნება და გემზე აღმოჩენილი მონეტების მიხედვით თარიღდება VII ს-ის პირველი ნახევრით (Alfen, 1996: 189-213. LRA1; Bass/Doorninck, 1982: 156-157, fig. 8-1, 8-3, cargo amphoras of type 1). ანალოგიური LRA1 ტიპის ამფორა ცნობილია კართაგენიდან (Reynolds, 1995: fig. 87; Sodini Jean-Pierre, 1993: სურ. 32, LRA1), სამოსიდან, ათენის აგორიდან (V ს. ბოლო – VI ს. დასაწყისი) (Hautumm, 1981: 206-208, abb.167,168,169,171), Kourion-იდან (კვიპროსი) და რომიდან, IV ს. (Arthure, 1998: 164, fig. 5). Ballana-ს და Qustul-ის ნეკროპოლებიდან (ქვედა ნუბია) (Hautumm, 1981: 208, abb.174), Bnghazi-დან (ლიბია) და დარდანელიდან (Peacock/Williams, 1986: 185, fig. 104. class 44). LRA1 ტიპის ამფორები აქტიურად იყო მიმოქცევაში IV-VII სს-ში. დასტურდება ეს ტიპი სამხრეთ საფრანგეთის არაერთ ძეგლზე (Marseille, Collioure, Port-Vendres, Tautavel, Pataran, Colian, Venéjan, Saint-Blaise, Toulon, Hyères, Fréjus, Antibes, V-VII სს.) (Bonifay/Villedieu, 1989: 25, fig. 5, 1, 2). ამ ტიპის ეგზემპლარები ირლანდიაშიც კია ნაპოვნი (Arthure, 1998: 164, fig. 5).

LRA1 ტიპის ამფორები ძირითადად ღვინის და ზეთუნის ზეთის გადასატანად გამოიყენებოდა, ზოგიერთი მათგანის შიდა პირი კუპრის თუ ფისის ფენით იყო დაფარული (Alfen, 1996: 208). ამ ტიპის ამფორათა წარმომავლობა ანტიოქიის რეგიონს უკავშირდება. Alexandretta-ს ყურეში (დღ. Iskanderum) და კილიკიის სანაპიროზე აღმოჩენილია LRA1 ტიპის ამფორათა გამოსაწვაე ქურები. მათი წარმოება კვიპროსზე, როდოსსზე და სამოსზეც ხდებოდა, მხოლოდ ირანელთა აქტიური თავდასხმების შემდეგ (611-15 წწ.), მათი წარმოება განახევრდა, ან სულაც შეწყდა (Alfen, 1996: 210).

LRA1 და LRA2 ტიპის ამფორებზე ხშირია გრაფიტოების და დიპინტების დატანა, წარწერა ჩვეულებრივ ბერძნულ ენაზეა შესრულებული, თუმცა აშლოდიდან ცნობილ ეგზემპლარზე წარწერა არამეულ თუ ებრაულ ენაზეა შესრულებული. ეს წარწერები ჩვეულებრივ ამფორის შემადგენლობას, წონას და მფლობელის ვინაობას აღნიშნავდა (Alfen, 1996: 201-202 იქვე ლიტერატურა). ჯერჯერობით გაურკვეველი რჩება დრანდის ეგზემპლარზე წითელი საღებავით დატანილი წარწერის შინაარსი.

ამრიგად, დრანდის ტაძარში გამოვლენილი ამფორები იმდროინდელ ხმელთაშუა და შავიზღვისპირეთში საკმაოდ გავრცელებულ კერამიკულ ტარას წარმოადგენდა, მათი ქრონოლოგიური ჩარჩო IV-VII სს-ებს შორის თავსდება. ზოგიერთი მათგანის წარმოება კი უფრო მოგვიანო ხანაში, VIII ს-შიც ხდებოდა (დრანდა 4, LRA5/6; დრანდა 5, LRA4; დრანდა 7,

LRA1); გამოვლენილი ამფორების შუქზე კარგად ვლინდება ის სავაჭრო-ეკონომიკური კონტაქტები, რომელიც დასავლეთ საქართველოს, ხმელთაშუა და შავიზღვისპირეთის სახელმწიფოებს შორის უნდა არსებულებოდა აღნიშნულ პერიოდში.

საინტერესოა, რომ დრანდა VI ს. და შემდეგ საუკუნეთა ამსახველ წერილობით წყაროებში, მათ შორის არც VII-IX სს-ით დათარიღებულ Notitia episcopatum-ში არ მოიხსენიება. თავის დროზე ამის ახსნა სცადა ი. ვორონოვმა, იგი დრანდის ტაძარს სებასტოპოლისის არქიეპისკოპოსთა კათედრად მიიხსენივდა (Воронов/Бгажба, 1985: 97). მისი ეს მოსაზრება მოგვიანებით გაიზიარა ვ. ლეკვინაძემ (Леквинадзе, 1975: 212-213). მაგრამ ეს მოსაზრება ალბათ ნაკლებ დამაჯერებლად გამოიყურება დღეს, როცა სოხუმში უკვე გათხრილია VI საუკუნის ეკლესია, რომელიც, სავარაუდოდ, სწორედ სებასტოპოლისის ეპისკოპოსთა კათედრას წარმოადგენდა.

ლიტერატურა

- ბაგრატიონი ვ., საქართველოს გეოგრაფია. თბ., 1997.
- ბერძენიშვილი ქ., წებულის გვიანანტიკური ხანის კერამიკა. მსკა, №2, თბ., 1959.
- ბერძენიშვილი ქ., ბიჭვინთის წითელლაკიანი თიხის ჭურჭლის შესწავლისათვის. მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, №3, თბ., 1963.
- ბერძენიშვილი ქ., ფუთურიძე რ., ბიჭვინთაში მოპოვებული ამფორები. კატალოგი. დიდი პიტუნტი, ტ. I, თბ., 1975.
- გამყრელიძე გ., ნავთობის ტრანსპორტირების შესახებ ფასის-ფოთში (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით). – ანტიკური ხანის კოლხეთის არქეოლოგიის საკითხები. თბ., 2001.
- თუმანიშვილი დ., აფხაზეთის ქრისტიანული ტაძრები. "ჯვარი ვახისა", 1995. №1.
- ინაიშვილი ნ., ციხისძირის ახ.წ. I-IV სს. არქეოლოგიური ძეგლები. – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, XXI, თბ., 1993.
- ინაიშვილი ნ., ადრე შუა საუკუნეების კერამიკა პეტრა-ციხისძირიდან. სდსძ, X, თბ., 1981.
- ლორთქიფანიძე გ., ბიჭვინთის ნაქალაქარი. თბ., 1991.
- ლორთქიფანიძე გ., ნონეშვილი აღ., გონიო-აფსაროსის კასტელის №2 კოშკის გათხრების ძირითადი შედეგები. – გონიო-აფსაროსი, III, თბ., 2002.
- რამიშვილი რ., არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინთაში (III უბნის 1958 წლის გათხრის წინასწარი ანგარიში). მსკა. №4, თბ., 1965.
- ტეზგორი დ. კ., სინოპი და ვაჭრობა მისი ამფორებით. – ვაჭრობა

შავ ზღვაზე არქაულსა და კლასიკურ ხანაში: აბრეშუმის გზის ისტორიული პესპექტივა. შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის IX საერთაშორისო სიმპოზიუმი. ვანი. 1999 წლის 20-23 სექტემბერი. ძიებანი. დამატებანი. I. თბ., 1999.

ფუთურიძე რ., გვიანანტიკური – ადრე შუა საუკუნეების წებელდური ამფორები. – ანტიკური ხანის კოლხეთის არქეოლოგიის საკითხები. თბ., 2001.

დამბაშიძე ო., ბიჭვინტის VII თხრილში 1956-57 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების წინასწარი ანგარიში. მსკა, ტ. III, 1963.

დამბაშიძე ო., ბიჭვინტის ციხე-ქალაქის მეოთხე კოშკის გათხრის შედეგები. დიდი პიტიუნტი, ტ. II, თბ., 1977.

ჩუბინაშვილი გ., ქართული ხელოვნების ისტორია. ტ. 1. ტფ., 1936.

ჩხაიძე ლ., ფიჭვნარის ადრეფეოდალური ხანის არქეოლოგიური მასალები, სდსძ, IX, თბ., 1980.

ცინცაძე ვ., დრანდა. – ძველის მეგობარი, თბ., 1979. №50.

ხალვაში მ., კერამიკული ტარა გონიო-აფსაროსიდან. გონიო-აფსაროსი, II, ბათუმი, 2002.

ხოშტარია ნ., ლორთქიფანიძე ო., ფუთურიძე რ., ლეკუავა გ., არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1966 წელს. კრ.: ვანი I, თბ., 1972.

ჯაფარიძე ვ. მ., ვარდციხის ნაქალაქი. თბ., 1989.

Агрба З., Археологические раскопки 1981 г. на территории мыса Пицунда. – Археологические открытия в Абхазии 1981-1982 гг. Тб., 1985.

Бакрадзе Д., Кавказ в древних памятниках христианства. «Записки общества любителей кавказской археологии», Тифлис, 1875.

Воронов Ю., Археологическая карта Абхазии. Сухуми, 1969.

Воронов Ю., В мире архитектурных памятников Абхазии. М., 1978.

Воронов Ю. Н., Диоскуриада-Себастополь-Цхум. М., 1980.

Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х., Материалы по археологии Цебельды. Тб., 1985.

Воронов Ю., Бгажба О., Крепость Цибилуим - один из узлов кавказского лимеса юстининовской эпохи. ВВ, т. 48, 1987.

Воронов Ю., Гунба М., Бгажба О., Хрушкова Л., Итоги работ Цебельдинской археологической экспедиции. ПАИ в 1977 г. Тб., 1980.

Высоцкий А., Раннесредневековая архитектура стран Закавказья и античная традиция. Сб.: Античность и античная традиция в культуре и искусстве народов Советского Востока. М., 1978.

Гайдукевич В., Раскопки Мирмекия и Тиритаки, археологические разведки на Керченском полуострове в 1937-39 гг. ВДИ, 3-4, 1940.

Гайдукевич В., Раскопки Тиритаки в 1935-1940 гг. МИА, №25, 1952.

Гунба М., Новые памятники Цебельдинской культуры. Тб., 1978.

Зеест И., Керамическая тара Боспора. МИА, №83, 1960.

Кобахия Б., Хрушкова Л., Шамба С., Новая раннехристианская церковь на

городище Гюенос. ВДИ. 1987, №1.

Кругликова И., Боспор в позднеантичное время. М., 1966.

Леквинадзе В., О Драндском храме. Кавказ и Византия. Вып. 6, Ереван, 1988.

Леквинадзе В., Богатое погребение конца IV века из Уреки. СА, 1975, 4.

Леквинадзе В., Хведелидзе Л., Массовые археологические находки из раскопок Археополиса. ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, არქეოლოგიური გათხრები 1973-1977, თბ. 1981.

Меписашвили Р., Дранда. IV международный симпозиум по грузинскому искусству. Тб., 1983.

Минчев А., Амфоры от IV-VI в. във Варненския музей. Известия на народния музей Варна, т. VIII, (XXIII), 1972.

Пачулия В., Новый Афон. Тб., 1964.

Путуридзе Р., Колхидские амфоры из Вани. Краткие сообщения. Античные памятники Колхиды и Иберии. 151, М, 1977.

Рчеулишвили Л., Некоторые аспекты грузинской архитектуры черноморского побережья. Сб.: Средневековое искусство. Русь. Грузия. М., 1978.

Романчук А. И., Херсонес VI в. – первой половины IX в. Свердловск, 1976.

Сокольский Н.И., Иличевское городище. СА, 4, 1966.

Трапш М., Древний Сухуми. Труды. Т. 2, Сух., 1969.

Трапш М., Культура цебельдинских некрополей. Труды. Т. 3. Тб., 1971.

Хотелашвили М., Якобсон А. Л., Византийский храм в с. Дранда (Абхазия). ВВ. т. 45. 1984.

Хоштария Н., Археологическое исследование Уреки. მსკა, გ. 1, 1955.

Хрушкова Л., Цандрипш. Материалы по раннехристианскому строительству в Абхазии. Сухуми, 1985.

Шамба Г., Ахаччарху – древний могильник нагорной Абхазии. Сухуми, 1970.

Шамба Г. К., Эшерское городище. Тб., 1980.

Якобсон А. Л., Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Л., 1979.

Якобсон А. Л., Средневековые амфоры Северного Причерноморья. СА, XV, 1951.

Abadie-Reynal C., Les amphores Romaines en Mer Noire (I-IV s.). Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire, 1999.

Alfen P. G., New light on the 7th-c. Yassi Ada shipwreck: capacities and standard size of LRA1 amphoras. Jour. Rom. Arch. v.9, 1996.

Arthure P., Eastern Mediterranean amphorae between 500 and 700: a view from Italy. Ceramica in Italia: VI-VII secolo. 1998.

Barnea I., L'incendie de la cité de Dinogetia au VIe siècle. Dacia, X, 1966.

Bass G. F. and Doorninck F.H. Jr., Yassi Ada, Volume 1: A seventh-century Byzantine shipwreck. College Station 1982.

Bonifay M. et Villedieu F., Importations d'amphores orientales en Gaule (V-VII siècle). Recherches sur la céramique byzantine. Actes du colloque organisé par l'école

française d'Athènes et l'université de Strasbourg II. Athènes, 1989.

Empereur Jean-Yves et Picon Maurice, Les régions de production d'amphores impériales. Amphores romaines et histoire économique : dix ans de recherche. Collection de l'école Française de Rome, 114, 1989.

Hautumm W., Studien zu Amphoren der spätrömischen und frühbyzantinischen Zeit. Bonn 1981.

Jonson B. I., Syro-Palestinian Bag-shaped Amphoras in the Athenian Agora and Corinth Collections. Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément XIII, 1986.

Keay S. J., Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence. Part (i), BAR International Series 196(i), 1984.

Magness J., Jerusalem Ceramic Chronology. Circa 200-800 ce. Sheffield Acad. Press 1993.

Majcherek G., Gazan Amphorae : Typology Reconsidered. « Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean – Advance in Scientific Studies ». Acts of the II Nieborów Pottery Workshop, Waesaw 1995.

Mepisaschvili R., Zinzadse W., Die Kunst des alten Georgien, Leipzig, 1977.

Neubauer E., Abchasische Architektur im Spannungsfeld zwischen Georgien und Byzanz (6. bis 11. Jahrhundert). Byzantinischer Kunstexport, Halle, 1978.

Opaiț A., Aspecte ale vieții economice din Provincia Scythia (secolele IV-VI p.Ch.). Producția ceramicii locale și de import. Institutul Român de Tracologie Biblioteca Thracologica XVI, București 1996.

Peacock D. P. S., and Williams D. F., Amphorae and the Roman economy, an introductory guide. London and New York 1986.

Pieri D., Les importations d'amphores orientales en Gaule méridionale durant l'antiquité tardive et le haut-moyen âge (IVe – VIIe siècles après J.-C.). Typologie, chronologie et contenu. Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule (SFECAG), Actes du Congrès d'Istres, 1998.

Reynolds P., Trade in the Western Mediterranean, AD 400-700: The ceramic evidence. BAR International Series 604, 1995.

Riley J. A., Coarse Pottery. Excavation at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice). Supplements to Libya Antiqua – V – Vol. II, Tripoli 1979.

Sazanov A., les amphores de l'antiquité tardive et du moyen âge: continuité ou rupture ? le cas de la Mer Noire. La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du VIe congrès de l'AIECM2. Aix-en-Provence, 1997.

Sciallano M. et Sibella P., Amphores. Comment les identifier ? Edisud 1991.

Scorpan C., Contribution à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantine (IV-VIIe siècle) dans l'espace Istro-Pontique. Dacia, XXI, 1977.

Sodini Jean-Pierre, La contribution de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (IVe – VIIe siècles). Dumbarton Oaks Papers, 47, 1993.

Tezgör D. K., Types amphoriques fabriqués à demirci près de Sinope. Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire, 1999.

I. Berdzenishvili (Tbilisi)

Towards dating the Dranda Church according to the archaeological data

The Dranda church is located in the vill. of Dranda at the distance of 18 km to the south-east from Sokhumi, at the raised plateau on the right bank of the Kodori River.

In the Medieval Ages Dranda was an Episcopal residence. Vakhushti Bagrationi, the Georgian geographer of the 18th century, in his "Description of Georgian Kingdom" says: "There is the Dranda church in the mountain on the river Kodori: domed wonderful and greatly built. There sits a bishop, a pastor of the place between Kodori and Anaphia. These two bishops do not exist in Abkhazia now" (Bagrationi, 1997: 170).

The monument underwent continuous damage, especially in XVII-XVIII centuries during the active invasions of the Turks in the region. The temple lost its initial appearance after it was restored for several times in XIX cent. The monument was damaged in 1877-78 once more due to the fire during the Russian-Turkish war that destroyed the murals of the church as well (Воронов, 1978: 108-109; Пачулия, 1964: 44-47). These murals those supposedly belonged to the thirteenth and fourteenth centuries were observed and described by S. Sablin in 1846 and D. Bakradze later on in 1860 (Бакрадзе, 1875: 65-66). The thorough overhaul of the monument was completed in 1880-83 when the monks from New Athos founded a monastery there that functioned until 1921. In 1900 the dome of the church was altered into the Russian style. In 1978 the restoration works (guided by V. Tsintsadze) were carried out in Dranda the main purpose of which was the reconstruction of the original look of the monument.

The monument is a cross-domed structure. The core of the construction is a dome and its retaining walls. The dimensions of the exterior are: from the north to the south – 19.5m, from the west to the east including the apse and the narthex – 27.3m. Brick is the basic construction material. The peripheries and some other walls are built using the alteration of the brick and cobblestone masonries (Tsintsadze, 1979: 38).

Low proportions of the temple are of particular interest. G. Chubinashvili supposes the Dranda church to be one of the variations of the Cross Monastery in Mtskheta where the understanding of Georgian art is mixtured with the elements of Byzantine character. The similar character is reflected in the material as well: cobble stone and brick lines (Chubinashvili, 1936: 143). The same idea was shared by L. Rcheulishvili (Рчеулишвили, 1978: 27). Though there is a supposition about the pure Byzantine ori-

gin of the Dranda church (Леквинадзе, 1988: 201-216; Хотелашвили/Якобсон, 1984: 200-206).

First considering the political situation of that period, namely the interests of Byzantium in the mentioned region and the construction specificities the Dranda church could be under active influence of Byzantine arts and it really can be included among the Empire monuments. At the same time its resemblance and closeness to the Cross Monastery in Mtskheta is definite.

An interesting find was made in Dranda during this restoring works. The room between the foundation of the dome trunk and the deaf dome was full of approx. 30 intact amphorae. This method is traditional for Roman-Byzantine architecture and was basically used for lightening of the vault construction. Utilization of this method proves the contemporaneousness of the discovered amphoras and the temple; consequently the definition of the amphoras and their correct analysis are assisting factors to the matter of exact dating of the monument. Twenty-four of the discovered amphoras are curated in the Abkhazian Museum. The rest is left intact in the place of discovery (Хотелашвили/Якобсон, 1984: 193). The similar methods are used in the structure of the vault of bema and conch of the basilica of VI c. in the vill. of Gantiadi. Seven types of amphoras are represented in Dranda the discussion of what we shall try below.

1. The cone-shaped long-necked amphora with an oval handle and a grooved corpus. Only the upper part of the corpus is survived that is 43.5 cm in height; the height of the neck is 8.5cm; the diameter of the rim is 7cm. The fabric is reddish – straw-colored with rare white inclusions (Хотелашвили/Якобсон, 1984: 193). The amphoras of the similar type are discovered in Bichvinta town remains in fifth- and sixth-century layers (Ghambashidze, 1977: 128,131, plate 185; Ghambashidze, 1963: 91); In the northern Black Sea littoral the similar amphoras are known from Chersonesos and Tamani peninsular those belong to the first type according to the Jakobson's classification (V-VI cent.) (Якобсон, 1979: plate 1,1; Якобсон, 1951: 327, plate 1,1); This type is known in the western Black Sea littoral, Rumania (Tomi, Sacidava, Dinogetia). After Scorpan the seventeenth type is dated by the fifth and sixth centuries (Scorpan, 1977: 283, fig. 2). Several copies of the similar amphora are curated in the Synopean Museum (IV cent.) (Tezgör, 1999: 9). According to Opaït this type (conical amphora of Seleucia in Pieria type) discovered in Topraichioi is of Syrian origin and well-presented in the lower reaches of the Dunai River at the end of the fourth and in the first half of the fifth centuries (Opaït, 1996: 210, planşa 11,1). There is a different supposition about the Egyptian origin of this type of amphora (LRA¹⁷) the utilization of what ranged between the end of the fourth and the beginning of the seventh centuries (Sciallano/Sibella, 1991).

2. The spindle-shaped amphora with conical, base-narrowed body and a foot with a hollow inside. The body is all grooved. The amphora is thin-walled. The fabric

¹ Late Roman Amphore.

is reddish-brown, pure seclued, with minor insertions of mica. The flat handles are closely affixed to the neck. The height of the amphora is 56.5 cm, the diameter of the rim is 3.5 cm, the greatest diameter of the body is 20.5 cm (Хотелашвили/Якобсон, 1984: 194).

The fragments of the base and the rim of the analogous amphora (50 p.) are found in fourth- and fifth-century layers on Pitiunt town remains (Berdzenishvili, 1975: 275, plate 62, 63, 64); this type is known from Nokalakevi and Gudava. Based on Gaydukevich's suggestions V. Lekvinadze supposes them to be the production from Samos and dates them by the 4th and 5th centuries (Леквинадзе/Хведелидзе, 1981: 133, fig. XLII,3,4); This kind of the amphoras is also identified in the early-Medieval layers of Gonio-Apsaros (Khalvashi, 2002: 48-51, plate 34, 5).

The similar amphoras dated by the 4th century are found in the Crimea and Olbya (Abadie-Reynal, 1999: fig. 18), almost on the whole territory of Bosphorus: in Tiritaka (IV c.) (Гайдукевич, 1952: 96, рис.114,1,2,3), Panticaræum and Phanagoria (III-IV c.c.), Hermonassa (IV cent.), Inkerman on the Chergunski cemetery and Chersonesus (Зеест, 1960: 118-119, таб. XXXVIII,95). Gadiukevich supposed the amphoras of this type to be the production from Samos (Гайдукевич, 1952: 96). They are also found in Rumania (Sacidava, Dinogetia, in fifth- and sixth-century layers) (Barnea, 1966: 244, fig. 8,2; 250, fig. 12,1; Sciallano/Sibella, 1999: 272, fig. 7.5.6. Type V); on Athenian Agora (the end of the sixth century) (Sciallano/Sibella, 1991: Late Roman Amphore 3); in Carthage (Sciallano/Sibella, 1991: fig. 87); Caesarea and Berenice (Berghazi, Libya) (Riley, 1979: 229). These amphoras are identified on numerous sites in France (Marseille, Collioure, Port-Vendres, Lunel, Aigues-Vives, Venéjan, Saint-Blaise, Toulon, Hyères, Methamis, Mandelieu, Saint-Laurent-d'Aigouse, Nimes, Saint-Bonnet-du-Gard), those represent the imported goods from the East and are dated by the 4th and 6th centuries (Bonifay/Villedieu, 1989: 27, fig. 7).

According to Reynold and Pieri's classification the mentioned amphora represent the type LRA3 (Sciallano/Sibella, 1995: fig. 87; Pieri, 1998: 100, fig. 4); based on Peacock and Williams' classification it combines class 52 and is dated by the end of the fourth and 7th centuries (Peacock/Williams, 1989: 204, fig. 122). After Keay this is LIV type (Keay, 1984: 286-289, fig. 124). This kind of Amphoras already appears in the 1st century but it is only one-handled. From the 4th century it obtains the second handle and this type continues its existence with this very appearance until the end of the 6th century (Sciallano/Sibella, 1991; Riley, 1979: 229). Keay suggests that this kind of amphoras was used in the western Mediterranean littoral until the end of the 6th century but in the eastern Mediterranean littoral it should be in use even in the first half of the 7th century that is proved by the identification of a base fragment of an amphora of this type in Yassi Ada. But the shipwreck in Yassi Ada is dated by the later period than 625-626 (Keay, 1984: 289). The double-handled modification of this type of amphoras first appears in Agora and Caesaraea at the beginning of the 4th century. The copies found in Carthage are dated by the end of the 4th century (Keay, 1984: 286-28). Their production

centre is related to the eastern Mediterranean littoral (Sciallano/Sibella, 1991), namely to western Turkey, Ephesus and the adjacent regions of Sardis (Arthure, 1998: 165).

3. The amphora with a rod foot, a low and wide neck and an ovate-convex body that is visibly widened at the lower part of it. The body is all grooved. The height of the amphora is 60 cm, the diameter of the rim is 10cm, the greatest diameter of the body is 24.5 cm (Хотелашвили/Якобсон, 1984: 194).

Based on the publication that we use in the descriptive part of the amphoras (as we are lacking in observing these amphoras ourselves due to the known reasons) and according to the photograph representing the one-handed amphora we should suppose the amphora to be one-handed. As a one-handed amphora it resembles the earlier one-handed kind of LRA3 that was in circulation from the 1st until the 4th centuries. From the 4th century onwards it obtains the second handle. The one-handed copies dated by the fourth century are known from Olbya, Tanais, Slaveni, Tomis (Abadie-Reynal, 1999: 263, fig. 18), Noviodunum and Beroe (Опаїт, 1996: planşa 9,2,3). Their provenance is related to the eastern Mediterranean littoral (Sciallano/Sibella, 1991).

But if we consider this type as a double-handed amphora then the similar type is known from the Crimea (Tiritaka) that is supposed by Gaidukevich to be the production from Samos and dated by the fourth and fifth centuries (Гайдукевич, 1952: 96, рис. 114,3). According to Jacobson's classification it is type 6 (IV-V cent.) (Якобсон, 1979: 11-12, Fig. 2,2) and are known from Varna, IV-VI cent. (Минчев, 1972: Taf. I,6), after Scorpany it is type 7 (in Rumania: Medgidia, Cernavodă and Tomi, IV c.) (Scorpan, 1977: 272, fig. 6).

4. The egg-shaped amphora with a ring base, a wide neck and a massive hook-shaped handles. The body is all deep grooved. The clay is straw-coloured. The height of the amphora is 40 cm, the diameter of the rim is 9.5 cm, the greatest diameter of the body is 27 cm (Хотелашвили/Якобсон, 1984: 195).

The fragments of the similar amphoras are known from the sixth-century layers on Bichvinta town remains. The sherds of the concave-sided amphora is also found nearby (Gambashidze, 1963: 92, 91, plate 10); The fragments of the analogous corrugated amphoras were identified in Nokalakevi, Tsikhisdziri and Gudava. V. Lekvinadze dates them by the 5th and 6th centuries after Jacobson (Леквинадзе/Хведелидзе, 1981: 133, fig. XLIV,1,2). The fragments of this kind of amphoras are known from the Tsebelda Fortress sixth-century layers. (Воронов/Бгажба, 1985: 71, plate 26,1-11; Воронов/Бгажба, 1987: 129, plate 13, 16) and Gonio-Arsaros (Khalvashi, 2002: 44-46, plate 36).

This type of amphoras is known from Chersonesos and is classified as type 8 A (VI cent.) according to Jacobson (Якобсон, 1979: 12,13,16, Fig. 3,11). It is well-presented in the eastern Black Sea littoral (Sacidava, Tomi, Histria) (Scorpan, 1977: 273, fig. 9. Type V), Greece (Athenian Agora, Corinth) in the third- and fourth-century layers (Jonson, 1986: 591-593, fig. 3), southern France (Marseille, V-VII cent.) (Bonifay, 1989: 31, fig. 10), imported from Syria and Palestine (Jonson, 1986: 591-593, fig.

3,4,5,6). The aforementioned type appears in Syria-Palestine already in the 2nd century BC and survives until the 9th century AD (Jonson, 1986: 591-593). This kind of amphoras belongs to the type LRA5/6 and is well-presented in Egypt in the middle reaches of the River Nile (Empereur Jean-Yves/Picon Maurice, 1989: fig. 26; Pieri, 1998: 102-103, fig. 6), Israel (Atlit, V-VI ss), Ravenna in the Beginning of the 6th century (Sciallano/Sibella, 1991). According to Peacock and Williams's classification the mentioned Palestinian amphoras constitute class 46 and are dated by the 5th and 6th centuries (Peacock/Williams, 1986: fig. 110). The similar amphoras with a longer neck and more spherical body are known from Jerusalem. They existed from the end of the sixth until the 7th and 8th centuries there (Magness, 1993: 227-228).

5. The amphora with a cylinder body, a short, narrow neck, a massive rim and a hook-handle. The clay is straw-coloured. The body is grooved. The height of the amphora is 40 cm, the diameter of the rim is 3.5 cm, the greatest diameter of the body is 18.5 cm (Хотелашвили/Якобсон, 1984: 195). The mentioned type is close to the type of the previous amphora with its shape.

A lot of fragments of the similar amphora are identified in the sixth-century layers on Bichvinta town remains (Ghambashidze, 1963: 92, plate 10; Ramishvili, 1965: 109, plate 2); This kind is also proved in the sixth-century layers of the Tsebelda Fortress (Воронов/Бгажба, 1987: 129, plate 13, 14) and is known in Chersonesos and Taman Peninsula as well. According to Jacobson's classification the mentioned type belongs to the type 8 like the previous one (VI c.) (Якобсон, 1979: 12-13, note 23, plate 2,4,5). It is known from Ilichevski town remains (VI cent.) (Сокольский, 1966: 132, fig. 4, 2). The similar amphoras of Syrian-Palestinian origin are identified in the sixth-century layers in Athenian Agora and Corinth (Jonson, 1986: 591-593, fig. 1,a,b); Tarragona (Catalonia, Spain) from the end of the fourth until the middle of the fifth centuries, the type LRA4 (Sciallano/Sibella, 1991); This kind of amphoras is identified on numerous monuments in eastern and northern Gaul the fifth and sixth centuries (Trèves, Genève, Tours, Bordeaux) and in southern France (Collioure, Tautavel, Saint-Blaise, Toulon, Hyères, Fréjus, Viviers, Vaison-la-Romaine, Aix-en-Provence in V-VI cent.) (Bonifay/Villedieu, 1989: 29, fig. 8,6,7. Fig.9). They were produced in Palestine (Gaza sector) and Egypt and were in circulation from the 4th to the end of the 6th centuries (Pieri, 1998: 101, fig. 5); though to Arthure's opinion this kind of amphoras that is also called the Gaza type was generally produced in Gaza and Ashkelon from the 4th to the end of the 7th centuries. But the excavations of the later period in Ashkelon proved that this type of production continued in the 8th century as well during the Umayyad dynasty (Arthure, 1998: 162). G. Majcherek suggests the production centre for this kind of amphoras to be not only Gaza and its adjacent regions but whole southern Palestine or the neighbouring regions between Pelusium and Negev (Majchere, 1995: 165). The aforesaid kind of amphoras was applied for export purposes for the wine of the best quality (Arthure, 1998: 161-162, fig. 4,1).

6. The concave-sided amphoras. This type of amphoras represents a majority in the Dranda complex. Their height ranges between 71 and 75 cm. The fabric is miscellaneous from light pink to brown. They are unevenly fired. The diameter of the upper part of the body is 17.5 cm, the diameter of the concave part of it is 13.5 cm and that of lower part of it is 15-16 cm (Хотелашвили/Якобсон, 1984: 196). The concave-sided amphoras are widely spread in Abkhazia and west Georgia. This type is presumed as a local Colchic amphora in the Georgian scientific literature. This is an amphora fired in dark red- and brown with a flat sectioned handles, a lengthened concave-sided body and a slightly rounded conical base. A great number of it is found in the fourth- and sixth-century layers in Bichvinta (Berdzenishvili, 1975: 277, fig. 61, 1, 2, 5-7, 9; 64,3-8, 4-14; Lortkipanidze, 2002: 114, plate 7; Агрба, 1985: 36, fig. XXXI, 1). This kind is known from Nokalakevi and Gudava (Леквинадзе/Хведелидзе, 1981: 131, ცხ. XLIII,1); This type is also found in Ureki, Grigoleti, Poti and Nosiri and is generally dated by the 4th and 6th centuries by N. Khoshtaria (Хоштариа, 1955: 59-61); Several intact copies of concave-sided brown-clay amphoras are identified in Vardthikhe that is generally dated by the second half of the 4th century based on the stratigraphic data and the concomitant material (Japaridze, 1989: 55-56). Some incomplete copies are known from Patriketi (Japaridze, 1989: 49-50), the Batumi Fortress (Inaishvili, 1981: 126) and Kobuleti-Pichvnari (Chkhaidze, 1980: 44); several variants of this type is represented in Tsikhisdziri. They are also identified on Petra-Tsikhisdziri acropolis and cemetery where this vessel is also used for infant burial purposes and is generally dated by the fourth and sixth centuries (Inaishvili, 1981: 124-127; Inaishvili, 1993: 52-54, fig. XXXVI, XXXVII, XXXVIII, XXXIX).

More than 30 streamline amphoras with brown fabric were identified in the tower N2 of Gonio Fortress the first floor of which was used for storage purposes for amphoras in the 6th century. The layer is undoubtedly dated by three Justinian (527-565) 40-nummi coins minted in Constantinopol and Antioch (Lortkipanidze, 2002: 168-170). This kind of amphoras represents a majority of the amphoras identified in the bema and conch of the Gantiadi Basilica (Хрушкова, 1985: 30, fig. VIII, 2); its known from Bombori (Gudauta) (Воронов, 1969: таб. XXIX,12) and Gienos (Ochamchire) (Кобахия/Хрушкова/Шамба, 1987: 142); Peculiar modification of this kind of ceramic vessel is represented on the cemeteries and the settlements identified in Tsebelda and Kodory Gorge: in the sixth- and seventh-century layers on the Tsebelda Fortress (Воронов/Гунба/Бгажба/Хрушкова, 1980: 244-247, таб.102,1); in the cremation burial near the vill. of Olginskoe (Berdzenishvili, 1959: 103-104, fig. V,1); On the cemeteries of Alrakhu (grave #8), Abgidzrakhu (graves ## 12, 13, 14, 43, 44), Apiancha (graves ##20, 21, 38), Ahatsarakhu (grave #41) and Akhacharkhu (graves # #2, 43) (Гунба, 1978: 66-67, fig. VIII,5; XII,2; XIX,1; XX,1; XLI,5; Трапш, 1971: 135, fig. VI,4; VII,16; XX,4; XXI,2; XXII,1; Шамба, 1970: 25-26, fig. IV,1; XV,2). The peculiarities of these amphoras imply funnel-shaped and corrugated decoration of the amphora rim. There are also some traits like concavity in the lower part and convexity in the upper part of the body. Besides the abovementioned the perforation is identified on the bottom of some

copies of the concave-sided amphoras from Tsebelda (grave #44 of Abgidzrakhu, grave #39 of Ahatsarakhu) that implies practical purposes after R. Futuridze. To her opinion putting the rope through this perforation and the amphora handles facilitated carrying the vessel on one's back (Puturidze, 2001: 88-87). The concave-sided amphoras found on Tsebelda cemeteries are dated by M. Trapsh not earlier than the 3rd and 4th centuries (Трапш, 1971: 136).

This kind of the ceramic vessel is well-presented in the north-western Black Sea littoral. They are known from Chersonesos (VI-VII cent.) (Романчук, 1976: 27-28), Mirmikion (IV-VI cent.) (Якобсон, 1979: 12. type7), Tiritak and Kerch (IV cent.) (Гайдукевич, 1952: 120, fig. 149), Ilchevski town remains (IV cnet.) (Сокольский, 1966: 131, fig. 4,1], Panticapeon (IV cnet.), one copy is curated in the Krasnodar Museum as well (from the Semibratnoe cemetery, the left bank of the River Kuban (Зеест, 1960: 121, fig. XL,103); They are known from Varna – IV-VI c.c. (Минчев, 1972: fig. I,7, 9), Rumania (Tomi, Histria), the type XV, VI cent. (Scorpan, 1977: 281, fig. 12). This kind is also identified in the southern Black Sea littoral in Demirsi near Sinop (15 km south of Sinop). The kilns functioning from the 2nd to the 4th centuries AD were excavated nearby (Tezgor, 1999: 21-22). Though these amphoras show the relation to the Colchic amphoras the differences are also apparent, for example none of them has helical rosette that is so characteristic to Colchic amphoras. The baking is not unequal either, etc (Tezgor, 1999: 22).

Like another types this kind of amphoras were generally used for wine and olive oil transportation purposes. Though the interesting discovery took place in Tiritaka in 1939. The concave-sided amphora of smaller size found in fourth- and fifth-century layers was covered with black tar or resin and liquid oil was kept in it (Гайдукевич, 1940: 212-213, plate 10). Three analogous concave-sided amphoras with oil deposit on the bottom were identified on the "Natekhebi" settlement in the little bay of the Paliastomi lake south of Poti (Gamkrelidze, 2001: 26, fig. II,2,3). The identification of these amphoras is an evidence for a suggestion that this type was used for oil transportation purposes as well.

There is a supposition in the scientific literature about the genetic relationship of the concave-sided amphoras to the Colchic brown-clay amphoras produced in the Hellenistic period (Путуридзе, 1977: 68-71; Futuridze, 2001: 87-89; Sazanov, 1997: 90, fig. 1,11). The similar Hellenistic-period Colchic brown-clay amphoras are known from the cultural layers of Eshera and Vani town remains (Шамба, 1980: 25, fig. XXXIII,5; Khoshtaria, 1972: 157, fig. 109, 111/5-9). Their further development are the verged edge amphoras of the 2nd and 3rd centuries found in Bichvinta (Berdzenishvili, 1975: 273, fig. 58), Sebastopolis (Трапш, 1969: 331, таб. XLIV) and Gonio (Khalvashi, 2002: 14), but for the northern Black Sea littoral the further stage for them are the concave-sided amphoras identified in the cultural layers dating to the end of the second and the beginning of the third centuries on Gorgipia town remains (Кругликова, 1966: 150, рис.37,12). It is of great interest that in 1998 in the south-western corner of the core for-

trepreneur of Gonio-Apsaros the workshop for verged edge amphoras production was excavated on the site of agricultural function (Khalvashi, 2002: 16). The concave-sided amphoras with a profiled rim spread from the 4th to the 6th centuries are considered to be the further stage for the verged edge amphoras. The numerous finds of this kind of vessel suggests its local Colchic production. The production of these amphoras are proposed not only in the eastern but also in the northern, western and southern Black Sea littoral that is proved by a large number of the identification of the concave-sided amphoras and their variety in these regions.

7. The last type of amphoras is represented by a ring-based small-sized pithoi-like amphora with a slightly narrowed base of a short cylinder corpus. The fabric is pink-grey. The handles and the corpus are grooved. The height of the amphora is 47.5 cm, the diameter is 26.5 cm, the height of the neck is 9 cm. There is an inscription made in red paint on the shoulder of the amphora (Хотелашвили/Якобсон, 1984: 197). The analogous amphora was found in the arch of the Gantiadi basilica. The fragments of the similar amphoras are known from Bichvinta (Lortkipanidze, 1991: 78, fig. XXXVII,1), Tsebelda (Воронов, 1985: 71, plates 23,6,7,9; 24,1,3,8; Воронов/Бгажба, 1987: 129, plates 13,15), Nokalakevi (Леквинадзе/Хведелидзе, 1981: 133, fig. XLV,1,2) and Early-Medieval-Ages layers in Gonio-Apsaros (Khalvashi, 2002: 43-44, plate 34,1). The amphoras of this type are found in the northern Black Sea littoral: in the fourth- and sixth-century layers, in Chersonesos, Phanagoria and Myrmekion (Якобсон, 1979: 13-14, plate 2,6, type 9); in the sixth-century layers in Tirikata though here this type is identified in the eighth- and ninth-century layers as well (Гайдукевич, 1952: 122,128, рис.150,1; 163); in Panticapaeum (IV cent.) (Зеест, 1960: 120. 98a). The existence of these amphoras in the Crimea, Taman Peninsula and Caucasus Sokolsky dates by the 4th and 7th centuries but among the amphoras found on the Ilchevski town remains he distinguishes the local (red-clay) and the imported (light-colored-clay) production (Скокольский, 1966: 132, fig. 5). This type is known in Rumania (Sacidava, Histria, Tomis) as type VIII according to Scorpan (VI c.) (Scorpan, 1977: 277, fig. 12; Ораїт, 1996: 207); Based on Ораїт this amphora is LRA1 from the eastern Black Sea littoral that was widely spread from the end of the 5th to the beginning of the 6th centuries (Ораїт, 1996: 207, planşa 7,3-4). The similar copies are curated in the Varna Museum (Минчев, 1972: fig. IV,46); Series of the analogous amphoras were found on the board of the sunk ship in the Yassi Ada (near Bodrum, Turkey). These amphoras belong to type LRA1 and are dated to the first half of the seventh century based to the coins found on the ship board (Alfen, 1996: 189-213. LRA1; Bass/Doorninck, 1982: 156-157, fig. 8-1, 8-3, cargo amphoras of type 1). The analogous LRA1 is known from Carthage (Reynolds, 1995: fig. 87; Sodini Jean-Pierre, 1993: 32, LRA1), Samos, Athenian Agora (the end of the 5th and the beginning of the 6th centuries) (Hautumm, 1981: 206-208, abb.167,168,169,171), Kourion and Rome (VI cent.) (Arthure, 1998: 164, fig. 5). Ballana and Qustul acropolises (Lower Nubia) (Hautumm, 1981: 208, abb.174), Benghazi (Libya) and Dardanelles (Peacock/Williams, 1986: 185, fig. 104. class 44). LRA1 were

in the active circulation from the 4th to the 7th centuries. This type is evidenced on numerous sites in France (Marseille, Collioure, Port-Vendres, Tautavel, Pataran, Colian, Venéjan, Saint-Blaise, Toulon, Hyères, Fréjus, Antibes, V-VII centuries) (Bonifay/Villedieu, 1989: 25, fig. 5,1,2). The copies of this type are identified in Ireland as well (Arthure, 1998: 164, fig. 5).

Generally LRA1 were used for wine and olive oil transportation purposes. The inside of some of them were covered with tar or resin deposit (Alfen, 1996: 208). The provenance of this type of amphoras is related to Antioch region. The kilns for baking the LRA1 were found in Alexandretta bay and Cilicia littoral. They were also produced in Cyprus, Rhodes and Samos but the production process was either lessened or stopped due to the Iranian invasions (611-615) (Alfen, 1996: 210).

LRA1 and LRA2 frequently bear graphites. The inscriptions are made in the Greek language though some copies known from Ashdod bear Aramaean or Jewish writings. Usually the inscriptions made on amphoras indicated to their structure, weight and owner (Alfen, 1996: 201-202). The contents of the inscription made in red paint on the copy from Dranda stay unknown thus far.

The amphorae found in the Dranda church represent the ceramic vessels widespread in the Mediterranean and the Black Sea littoral (LRA¹1, LRA3, LRA4, LRA5/6, LRA7), their chronological borders are between IV-VII c.c. The exposed amphorae indicate the trading and economic contacts existed in that period among west Georgia and the states of the Mediterranean and the Black Sea.

Based on the amphorae analysis the Dranda temple should be dated by the end of the VI c. and the beginning of the VII c.

It is of particular interest that Dranda is not mentioned in any written sources reflecting VI and consequent centuries, and not in the "Notitia episcopatum" dated by VII-IX c.c. Researcher I. Voronov tried to explain this case. The Dranda church was supposed to be an archbishopric of Sebastopolis by him. Later his opinion has been accepted by V. Lekvinadze. But this attitude is less credible today when in result of later period excavations in Sokhumi the church of VI c. has been already revealed, that is more assumed to be a possible archbishopric of Sebastopolis.

Bibliography

- Bagrationi V., Georgian Geography. Tbilisi 1997 (in Georgian).
 Berdzenishvili K., Late-antic ceramics from Tsebelda. In: Materials towards the Archaeology of Georgia and Caucasus, #2, Tbilisi 1959 (in Georgian).
 Berdzenishvili K., For study red-varnished pottery from Bichvinta. Materials for Georgian and Caucasian Archaeology. #3, Tbilisi 1963 (in Georgian).
 Berdzenishvili K., Puturidze R., Amphoras found in Bichvinta. Catalogue. Great Pitiunt, Vol. I, Tbilisi, 1975 (in Georgian).

¹ Late Roman Amphore.

- Gamkrelidze G., About the oil transportation in Phasis-Poti (Based on the archaeological data). Antic-period Colchis archaeological issues. Tbilisi 2001 (in Georgian).
- Tumanishvili D., Christian temples in Abkhazia. "Jvari Vazisa", 1995. #1 (in Georgian).
- Inaishvili N., Archaeological Monuments of I-IV centuries AD from Tsikhisdziri. South-Western Georgian monuments, XXI, Tbilisi 1993 (in Georgian)..
- Inaishvili N., Early-Medieval ceramics from Petra-Tsikhisdziri. In: Georgia's South-western Sites, X, Tbilisi 1981(in Georgian). .
- Lordkipanidze G., Bichvinta town remains. Tbilisi, 1991 (in Georgian).
- Lordkipanidze G., Noneshvili A., Key results of excavations of tower #2 of Gonio-Apsaros Fortress. Gonio-Apsaros, III, Tbilisi 2002 (in Georgian).
- Ramishvili R., Archaeological excavations in Bichvinta (Preliminary report on excavations at site III in 1958). In: Materials towards the Archaeology of Georgia and Caucasus, #4. Tbilisi 1965 (in Georgian).
- Tezgor D.K., Sinop and trade with its amphoras. - Trade in the Black Sea littoral in the Archaic and Classical periods: Silk road historic prospects. IX International symposium on Black Sea littoral Ancient history and archaeology. Vani. September 20-23, 1999. Dzebiani. Addition I. Tbilisi 1999.
- Puturidze R., Late-Antic and Early-Medieval amphoras from Tsebelda. Archaeological issues about Antic period Colchis. Tbilisi 2001 (in Georgian)..
- Ghambashidze O., Preliminary report on excavations in VII trench in Bichvinta in 1956-57. In: Materials towards the Archaeology of Georgia and Caucasus, Vol. III, 1963 (in Georgian).
- Ghambashidze O., Results of Bicvinta fortress fourth tower excavations. Great Pitunt. Vol. II, Tbilisi 1977 (in Georgian).
- Chubinashvili G., History of Georgian art. Vol. I. Tbilisi 1936 (in Georgian).
- Chkhaidze I., Early-feudal period archaeological material from Pichvnari. In: Georgia's South-western Sites, IX, Tbilisi 1980 (in Georgian)..
- Tsintsadze V., Dranda. Dzeglis megobari, Tbilisi 1979, #50 (in Georgian)..
- Khalvashi M., Ceramic vessel from Gonio-Apsaros. Gonio-Apsaros, II, Batumi 2002 (in Georgian).
- Khoshtaria N., Lortkipanidze O., Puturidze R., Lezhava G., Archaeological excavations in Vani in 1966. Selection Vani I, Tbilisi 1972 (in Georgian).
- Japaridze V. M., Vardtsikhe town remains. Tbilisi 1989 (in Georgian).
- Агрба З., Археологические раскопки 1981 г. На территории мыса Пицунда. – Археологические открытия в Абхазии 1981-1982 гг. Тб., 1985.
- Бакрадзе Д., Кавказ в древних памятниках христианства. «Записки общества любителей кавказской археологии», Тифлис 1875.
- Воронов Ю., Археологическая карта Абхазии. Сухуми 1969.
- Воронов Ю., В мире архитектурных памятников Абхазии. М. 1978.
- Воронов Ю. Н., Диоскуриада-Себастополь-Цхум. М. 1980.
- Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х., Материалы по археологии Цебельды. Тб. 1985.

Воронов Ю., Бгажба О., Крепость Цибилеум - один из узлов кавказского лимеса юстининовской эпохи. ВВ, т. 48, 1987.

Воронов Ю., Гунба М., Бгажба О., Хрушкова Л., Итоги работ Цебельдинской археологической экспедиции. ПАИ в 1977 г. Тб. 1980.

Высоцкий А., Раннесредневековая архитектура стран Закавказья и античная традиция. Сб.: Античность и античная традиция в культуре и искусстве народов Советского Востока. М. 1978.

Гайдукевич В., Раскопки Мирмекия и Тиритаки, археологические разведки на Керченском полуострове в 1937-39 гг. ВДИ, 3-4, 1940.

Гайдукевич В., Раскопки Тиритаки в 1935-1940 гг. МИА, №25, 1952.

Гунба М., Новые памятники Цебельдинской культуры. Тб. 1978.

Зеест И., Керамическая тара Боспора. МИА, №83, 1960.

Кобахия Б., Хрушкова Л., Шамба С., Новая раннехристианская церковь на городище Гюенос. ВДИ. 1987, №1.

Кругликова И., Боспор в позднеантичное время. М. 1966.

Леквинадзе В., О Драндском храме. Кавказ и Византия. Вып. 6, Ереван 1988.

Леквинадзе В., Богатое погребение конца IV века из Уреки. СА, 1975, 4.

Леквинадзе В., Хведелидзе Л., Массовые археологические находки из раскопок Археополиса. Nokalakevi-Archaeopolis, Archaeological Excavation 1973-1977, Tbilisi 1981.

Меписашвили Р., Дранда. IV международный симпозиум по грузинскому искусству. Тб. 1983.

Минчев А., Амфоры от IV-VI в. във Варненския музей. Известия на народния музей Варна, т. VIII, (XXIII), 1972.

Пачулия В., Новый Афон. Тб. 1964.

Путуридзе Р., Колхидские амфоры из Вани. Краткие сообщения. Античные памятники Колхиды и Иберии. 151, М. 1977.

Рчеулишвили Л., Некоторые аспекты грузинской архитектуры черноморского побережья. Сб.: Средневековое искусство. Русь. Грузия. М. 1978.

Романчук А. И., Херсонес VI в. – первой половины IX в. Свердловск, 1976.

Сокольский Н.И., Иличевское городище. СА, 4, 1966.

Трапш М., Древний Сухуми. Труды. Т. 2, Сух. 1969.

Трапш М., Культура цебельдинских некрополей. Труды. Т.3. Тб. 1971.

Хотелашвили М., Якобсон А. Л., Византийский храм в с. Дранда (Абхазия). ВВ. т. 45. 1984.

Хоштария Н., Археологическое исследование Уреки. In: Materials towards the Archaeology of Georgia and Caucasus, #1, Tbilisi 1955.

Хрушкова Л., Цандрипш. Материалы по раннехристианскому строительству в Абхазии. Сухуми, 1985.

- Шамба Г., Ахаччарху – древний могильник нагорной Абхазии. Сухуми, 1970.
- Шамба Г. К., Эшерское городище. Тб. 1980.
- Якобсон А. Л., Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Л. 1979.
- Якобсон А. Л., Средневековые амфоры Северного Причерноморья. СА, XV, 1951.
- Abadie-Reynal C., Les amphores Romaines en Mer Noire (I-IV s.). Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire, 1999.
- Alfen P. G., New light on the 7th-c. Yassi Ada shipwreck: capacities and standard size of LRA1 amphoras. Jour. Rom. Arch. v.9, 1996.
- Arthur P., Eastern Mediterranean amphorae between 500 and 700: a view from Italy. Ceramica in Italia: VI-VII secolo. 1998.
- Barnea I., L'incendie de la cité de Dinogetia au VIe siècle. Dacia, X, 1966.
- Bass G. F. and Doorninck F.H, Jr., Yassi Ada, Volume 1: A seventh-century Byzantine shipwreck. College Station 1982.
- Bonifay M. et Villedieu F., Importations d'amphores orientales en Gaule (V-VII siècle). Recherches sur la céramique byzantine. Actes du colloque organisé par l'école française d'Athènes et l'université de Strasbourg II. Athènes, 1989.
- Empereur Jean-Yves et Picon Maurice, Les régions de production d'amphores impériales. Amphores romaines et histoire économique : dix ans de recherche. Collection de l'école Française de Rome, 114, 1989.
- Hautumm W., Studien zu Amphoren der spätrömischen und frühbyzantinischen Zeit. Bonn 1981.
- Jonson B. I., Syro-Palestinian Bag-shaped Amphoras in the Athenian Agora and Corinth Collections. Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément XIII, 1986.
- Keay S. J., Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence. Part (i), BAR International Series 196(i), 1984.
- Magness J., Jerusalem Ceramic Chronology. Circa 200-800 ce. Sheffield Acad. Press 1993.
- Majcherek G., Gazan Amphorae : Typology Reconsidered. « Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean – Advance in Scientific Studies ». Acts of the II Nieborów Pottery Workshop, Waesaw 1995.
- Mepisaschvili R., Zinzadse W., Die Kunst des alten Georgien, Leipzig, 1977.
- Neubauer E., Abchasische Architektur im Spannungsfeld zwischen Georgien und Byzanz (6. bis 11. Jahrhundert). Byzantinischer Kunstexport, Halle, 1978.
- Opaïț A., Aspecte ale vieții economice din Provincia Scythia (secolele IV-VI p. Ch.). Producția ceramicii locale și de import. Institutul Român de Tracologie Biblioteca Thracologica XVI, București 1996.

Peacock D. P. S., and Williams D. F., Amphorae and the Roman economy, en introductory guide. London and New York 1986.

Pieri D., Les importations d'amphores orientales en gaule méridionale durant l'antiquité tardive et le haut-moyen age (IVe – VIIe siècles après J.-C.). Typologie, chronologie et contenu. Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule (SFECAG), Actes du Congrès d'Istres, 1998.

Reynolds P., Trade in the Western Mediterranean, AD 400-700: The ceramic evidence. BAR International Series 604, 1995.

Riley J. A., Coarse Pottery. Excavation at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice). Supplements to Libya Antiqua – V – Vol. II, Tripoli 1979.

Sazanov A., les amphores de l'antiquité tardive et du moyen age: continuité ou rupture ? le cas de la Mer Noire. La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du VIe congrès de l'AIECM2. Aix-en-Provence, 1997.

Sciallano M. et Sibella P., Amphores. Comment les identifier ? Edisud 1991.

Scorpan C., Contribution à la connaissance de certain types céramiques romano-byzantine (IV-VIIe siècle) dans l'espace Istro-Pontique. Dacia, XXI, 1977.

Sodini Jean-Pierre, La contribution de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (IVe – VIIe siècles). Dumbarton Oaks Papers, 47, 1993.

Tezgör D. K., Types amphoriques fabriqués à demirci près de Sinope. Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire, 1999.

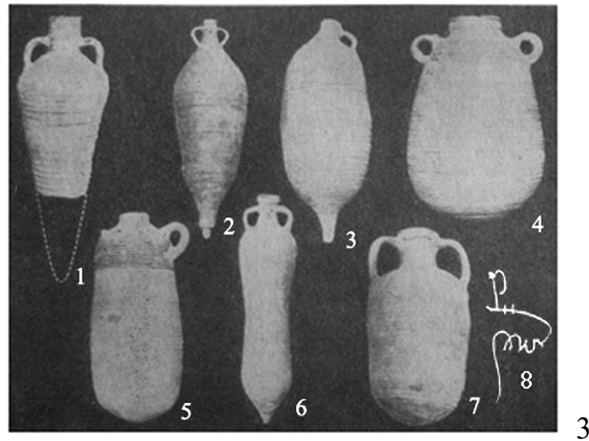
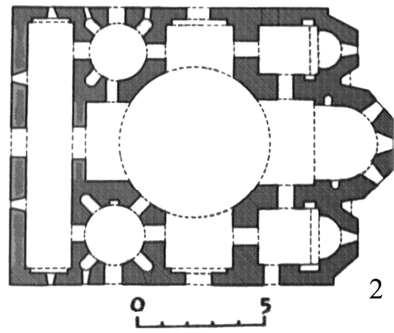
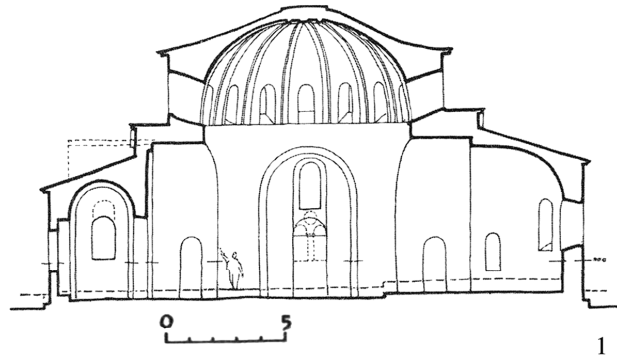
ტაბულის აღწერილობა:

- I. 1. დრანდის ტაძარი. განივი განაკვეთი. ვ. ცინცაძის მიხედვით.
2. დრანდის ტაძარი. გეგმა. ვ. ცინცაძის მიხედვით.
3. დრანდის ტაძარში აღმოჩენილ ამფორათა ტიპები.

List of Figures:

1. and 2. The plan of Dranda church according to V. Tsintsadze.
3. The types of amphoras found in Dranda church.

I

И. Бердзенишвили (Тбилиси)

О дате Драндского собора по данным археологии

Резюме

Дранда расположена в 18 км юго-восточнее г. Сухуми, на правом берегу р. Кодори, на возвышенном плато. Здесь находится Драндский храм, который представляет собой крестово-купольное здание с тремя выступающими апсидами и нартексом. В восточной части расположены жертвенник и дяконник, внутри с полуциркульной, а снаружи трехгранной апсидой. Храм почти целиком сложен из кирпича, а периферийные стены выложены рядами из кирпича и речного камня (В. Цинцадзе).

Интересная находка была сделана в Драндском храме во время реставрационных работ 1978 года - пространство между основанием барабана и прилегающими к нему глухими куполами содержало 30 полых амфор, уложенных одна к другой горловинами вниз. Аналогичный прием использован в своде бемы и в конхе Гантиадской базилики. Амфоры из сводов в Дранде принадлежат семи типам. Основную часть драндского комплекса составляют амфоры с перехватом в средней части тулова, которые датируются IV-VI вв. Обнаруженные типы амфор представляют собой довольно распространенную в тот период керамическую тару в Причерноморье и Средиземноморье и датируются IV-VII вв. На примере обнаруженных амфор явным становятся те торгово-экономические контакты, которые должны были существовать между Западной Грузией и государствами Средиземноморья и Причерноморья в указанный период. Драндскую церковь на основании анализа амфор и учитывая дату Мцхетского Джвари нужно датировать концом VI - началом VII вв.

N. Er k o m a i s h v i l i, Z. T s k v i t i n i d z e (Tbilisi)

Archeological management during the BTC pipeline construction project

BP has constructed and operated three different pipelines in Georgia, on behalf of a group of international partner companies: the Western Route Export Pipeline for oil; the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline for oil; and the South Caucasus Pipeline for gas.

Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) pipeline project is a global international project, which is transporting crude oil from an on-shore terminal near Baku, Azerbaijan, through Georgia to a terminal at Ceyhan, Mediterranean coast of Turkey. The total length of the pipeline is 1,760 km, from which 249 km-long portion lies within Georgia. The pipeline passes through seven districts of Georgia: Gardabani, Marneuli, Tetritskaro, Tsalka, Borjomi, Akhaltsikhe and Adigeni. The archaeological sites were identified almost in all districts. (pl. 1)

For Georgia BTC project has high strategic significance, firstly for the security of the country, and for its economic development.

It is quite natural that for a country like Georgia, rich in natural and cultural heritage resources, such politically important project connected with large physical interventions, also contained certain risks for archaeological, historic monument sites and environment. (pl. 2)

One of the BTC project's Heritage Commitments is to assist in the preservation of significant cultural properties.

Research on heritage sites in Georgia started well in advance of pipeline construction. The BTC Pipeline Co in Georgia has supported a large cultural heritage project since 2002. BTC Company made an early commitment to the protection of archaeological sites and monuments during pipeline construction and operation. The archeological and architectural sites have been identified before and during the construction in all districts.

Representatives from the Georgian Academy of Science's Center for Archaeological Studies (Now the Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology of Georgia National Museum) and the Cultural Heritage Protect Department participated in the routing pro-

cess thereby ensuring that the most significant sites located near the project right of way were avoided.

Also, negotiations were carried out between respective Georgian authorities and investors with wide participation of NGOs, in order to avoid and minimise pipeline construction impacts to environment and cultural heritage of Georgia.

Regarding cultural heritage, after intensive negotiations and co-operation with BTC Pipeline Company, Cultural Heritage Management Plan was prepared by Georgian regulatory agencies in collaboration with URS Corporation (funded by BTC Pipeline Company). The general objective of the Cultural Heritage Management Plan (CHMP) is to avoid and minimize project construction impacts to archaeological and historic monument sites.

The planned works were divided in four phases. Specific scopes of work for each phase of the plan have been developed sequentially as each phase of work is completed. Briefly the phases of the plan were:

Phase I – Identification of resources that may be impacted by pipeline construction;
Phase II – Evaluation of resources to determine if impact mitigation measures are required; Phase III – Implementation of mitigation measures.

Phase IV – included monitoring and archaeological late finds procedures that have been executed during the project's construction phase. These procedures were developed in consultation with Georgian regulatory agencies. Archaeological excavations have been implemented by the Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology of the Georgia National Museum.

Pre-construction Implementation Program

Phase I Archaeology. Documentary research for Phase I included review of published literature, unpublished reports and site files, aerial photographs. Walkover surveys were conducted by archaeologists from the Centre of Archaeology.

The Phase I report identified fifty-six 'priority sites' lying in or near the project's Right Of Way.

Some of the sites had been subject to earlier study and publication; others were poorly known and were essentially un-documented; still others had been newly identified by Phase I walkover survey work.

As a result of the Phase I archaeological work, two significant pipeline corridor re-routes were implemented by the project:

1. A re-route in the Tetrtskaro region moved the corridor further away from the Nadarbezevi Palace complex, which includes architectural monuments and subsurface archaeological features.

2. A re-route in the Tsalka region avoided substantial Bronze Age remains including settlement sites and burial mounds.

During later phases, project engineers incorporated several minor reroutes to avoid smaller, but significant archaeological features. (pl.3)

Phase II Archaeology. After consultation with archaeologists at CA and careful review of the Phase I findings, the „priority sites“ were deemed to have the high potential to possess significant cultural and scientific value and were thus selected for Phase II intrusive investigation prior to construction. The ROW corridor for pipeline construction was 44 m wide, exception of staging areas for river crossings and other landscape features that required special construction methods. Archaeological excavations, focused on data recovery from BTC and SCP trench lines were undertaken in Tetrtskaro, Tsalka, Borjomi, and Akhaltsikhe Districts within 44m corridor. Scopes of work for field investigations of these sites were developed in negotiation between BP and CA, and were ultimately reviewed and approved by the Archaeological authorities in accordance with IFC Opn. (International Financial Corporation – Operational procedure note – 1999), the Georgian *Law on Cultural Heritage Protection* (1999) and the BTC CHMP (2002).

The research objective of Phase II investigations was to collect sufficient data to evaluate potential significance for each site. In the case that a site was confirmed to retain contextual integrity and offer valuable data for scientific research, a recommendation was made in which adverse impacts could be mitigated through data recovery investigations (Phase III). Excavation methods employed during Phase II included: linear trenching, systematic testing on a measured grid, soil boring, and surface collection. A site map showing location of evaluation works was prepared for each the Phase II sites. (pl. 4)

Phase III Archaeology. Phase III investigations, also referred to as data recovery were undertaken as mitigations measures at sites found to possess significant archaeological values. Data recovery work at an archaeological site thus „clears“ the site for construction activities. In this type of mitigation, a site’s preserved cultural and scientific value consists of the catalogued artefacts and accompanying excavation report that is preserved for posterity.

Phase III excavation is intensive in comparison to Phase II excavation, including excavation of broad areas in key portions of the site to uncover substantial quantities of artefacts and structural features that allow hypothetical site reconstruction and behavioural interpretations. Data and interpretation have presented in the final report for each of the Phase III sites. (pl. 5)

Construction Phase Implementation Program

Phase IV Archaeology. Construction-phase heritage protection activities have the same objectives as pre-construction activity, but include additional procedures due to two primary factors: 1) the need to coordinate activities with an ongoing construction project and 2) the need to address the special issue of archaeological „late finds“ or „late discoveries“. (pl. 6)

Monitoring. BP recruited Georgian Cultural Heritage Field Officers (CHFO) who worked to assure compliance with heritage protection measures during the all earth disturbance works as far as the right of way preparation can lead to discovery of additional archaeological resources that are not identifiable by desk-based survey or surface technique.

Although archaeological monitoring addressed the entire Right Of Way, certain areas were designated as particularly sensitive from an archaeological point of view due to the presence of known archaeological sites, including Phase II/III sites, or due to a relatively high potential for undiscovered archaeological sites.

The key elements of the archaeological construction monitoring programme were: 1) current archaeology sites list with resource coordinates and status of each resource; 2) infield archaeological field officers available to consult with contractors and with the authority, 3) flagging and/or fencing and signs at known and newly discovered resources; 4) a formal process for timely evaluation and salvage of potentially threatened resources reported through the late finds process; and 5) on-call archaeologists under contract for timely data recovery.

Results. The BTC Pipeline project represents the largest private-sector cultural heritage project ever undertaken in Georgia and has produced results of international importance. The large body of data that has been created will be invaluable as a basis for future studies to further our understanding of history and prehistory Georgia.

To date, the BTC/SCP projects have made a significant and positive impact for cultural heritage in Georgia. Construction of the pipeline gave the brilliant opportunity to the Georgian archaeologists for studying the places which never been studied before due to their inaccessible locations. The pipeline route passes marshlands, sub-alpine and alpine zones as well as the grasslands and pastures.

All excavated and unexcavated cultural heritage site location information is recorded in a GIS database and accessible for future research.

It is important that pipelines construction gave exclusive chance to Georgian archaeologists to detect and investigate previously unknown important sites, shed light upon spreading areas of different archaeological cultures. Everyone, who is familiar with archaeological and cultural heritage researches can confirm, how useful to have a 249 km long and 50 m wide test trench along in eastern and southern Georgia, in such well-known historical and archaeological provinces as Lower Kartli, Bedeni Plateau, Tsalka-Trialeti, Borjomi and Samtskhe-Javakheti.

Preservation in situ is the BTC's preferred option for managing significant cultural properties, and recent Georgian legislation is similarly aligned, specifying that archaeological excavations must be guided by appropriate research goals or as a matter of protection from pending damage. Where archaeological sites could not be avoided during construction, excavations and studies were undertaken to create a documentary record for the scientific and public communities. Approximately 250 archaeological monuments of different periods, types and function have been identified and more than 70 sites were excavated and studied as a result of the BTC/SCP construction-monitoring programme.

Sites of every archaeological period and culture are represented. Some sites are single-layer, others revealed evidence for multiply occupations. As a result of the BTC Cultural Heritage Programme sites that studied include: the Early Bronze Age settlement and graves, Middle Bronze Age burial mounds, Late Bronze Age cemetery, Chalcolithic – Cooper Age settlement with a mud-hut and graves, Late Bronze Age settlement, Iron Age settlement, Classic Period settlement and graves, Hellenistic settlement and cemetery, Early Medieval Cemetery (investigated up to 100 graves), Medieval settlement and pre-Christian graves, Complex of Medieval wineries, Medieval aqueduct for water supply of Akhaltsikhe Castle. (pls. 7 – 12)

There were multi-layer and multi-component archaeological sites, which have been presented as the complexes of different dates and function, one of them which were found in Tetrtskaro District included the Eneolithic settlement remains, Early Bronze Age settlement remains, Middle Bronze Age mud hut, Late Bronze Age pits and oven, Hellenistic cemetery and Early medieval grave. Another multi-layer site, which was excavated in Borjomi District, included the Medieval settlement, Roman period grave and settlement remains. Very interesting archaeological site, which represented the urban settlement, has been excavated in Akhaltsikhe District contained the Bronze Age artefacts, Hellenistic, Pre-Christian and Medieval Period settlements and graves; also multi-layer and multi-component site, which included the Chalcolithic artefacts, Bronze Age settlement and cemetery; Classic period and Early Medieval graves and Medieval settlement has excavated in Akhaltsikhe District. Multi-layer and multi-component site with the Chalcolithic-Early Bronze Age settlement, Roman and Early Medieval graves and Medieval settlements has been studied exactly at the Turkish border. (pl. 13)

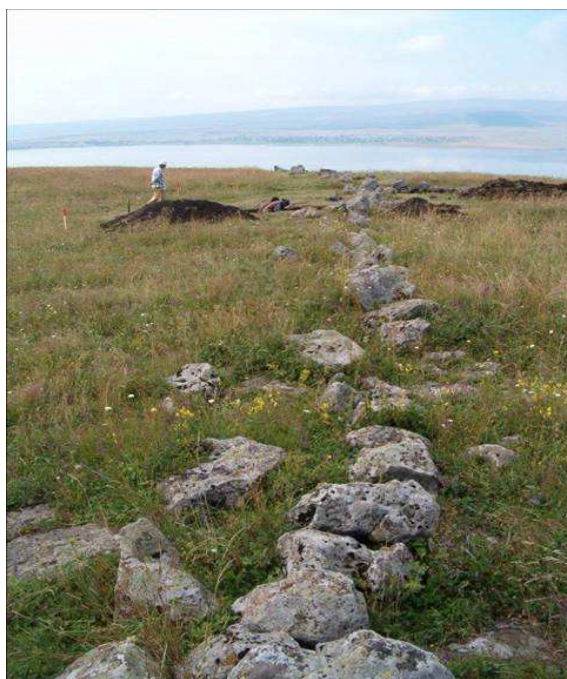
While excavations are the first aspect of archaeological investigations, BTC also funded the laboratory analyses. A range of archaeological samples have been collected for subsequent specialized analyses aimed toward reconstructing past vegetation and food consumption patterns and investigate the human and animal remains. (pl. 14)

Studying of these archaeological materials revealed important scientific patterns which can successfully be used to study Caucasian archaeology and history.

BTC Pipeline General Route - Republic of Georgia

Tetritskaro District, Nadarbazevi Palace

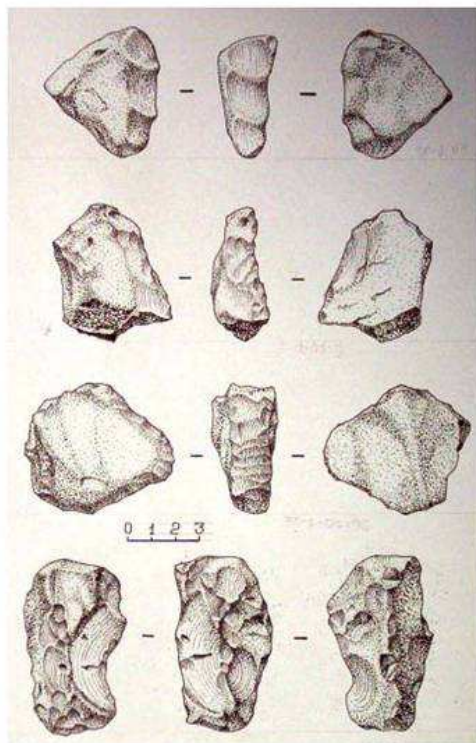

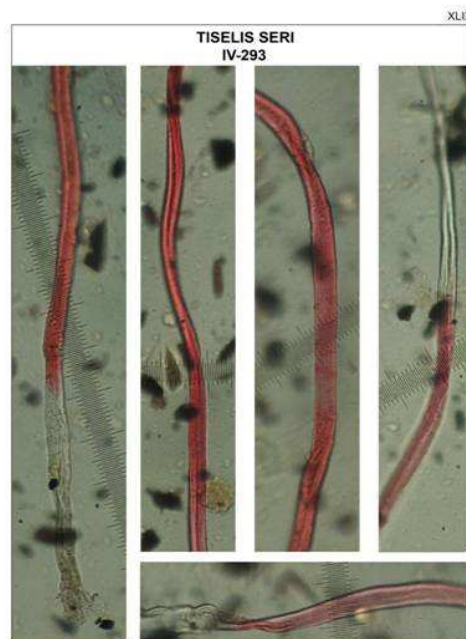
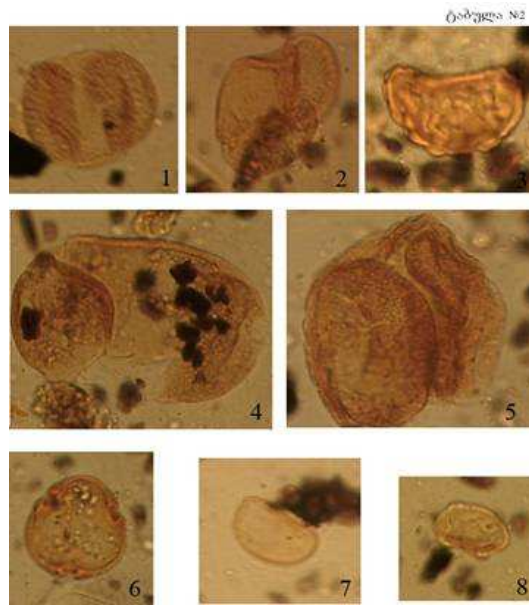

ნ. ერქომაიშვილი, ზ. ცქვიტინიძე (თბილისი)

**არქეოლოგიური მენეჯმენტი ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის
მილსადენის მშენებლობისას**

ენერგოკომპანია BP საქართველოში სამ სხვადასხვა მილსადენს ოპერირებს; ესენია: დასავლეთის მიმართულების საქსპორტო ნავთობსადენი, ბაქო-თბილისი – ჯეიჰანის ნავთობსადენი და სამხრეთ კავკასიის გაზსადენი.

ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის (BTC) პროექტი გლობალური საერთაშორისო პროექტია, რომელიც უზრუნველყოფს ნედლი ნავთობის გადაქანვას აზერბაიჯანიდან, ბაქოს მახლობლად მდებარე სანგაჩალის ტერმინალიდან თურქეთში, ხმელთაშუაზღვის სანაპიროზე არსებულ ჯეიჰანის ტერმინალში. მილსადენის საერთო სიგრძე 1760 კმ-ია, რომლის 249 კმ-იანი მონაკვეთი საქართველოზე გადის. მილსადენი გადაკვეთს საქართველოს შვიდ – გარდაბნის, მარნეულის, თეთრიწყაროს, წალკის, ბორჯომის, ახალციხისა და აღიგენის რაიონებს. (სურ. 1 – 2).

საქართველოსათვის პოლიტიკურად და ეკონომიკურად ასეთი მნიშვნელოვანი მილსადენის მშენებლობა არქეოლოგიური და არქიტექტურული ძეგლების მიმართ გარკვეულ რისკს შეიცავდა.

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების შესწავლა მილსადენის გაყვანამდე ბევრად ადრე დაიწყო. კომპანიამ 2002 წლიდან დაიწყო კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის დიდი პროექტის განხორციელება. კომპანიამ წინასწარი ვალდებულება აიღო მილსადენის მშენებლობისა და ექსპლოატაციის დროს კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების დაცვისათვის. ყველა რაიონში აღირიცხა არქეოლოგიური და არქიტექტურული ძეგლები.

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა (ამჟამად საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიის ცენტრი) და ძველთა დაცვის დეპარტამენტის წარმომადგენლები აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ მილსადენ

ნის მარშრუტის შერჩევის პროცესში, რათა მილსადენების კორიდორს არსებული მნიშვნელოვანი ძეგლებისათვის გვერდი აგველო.

ინტენსიური მოლაპარაკებების შედეგად, რომელშიც მონაწილეობას იღებდა მილსადენის კომპანია, საქართველოს სამთავრობო სტრუქტურები და საერთაშორისო კორპორაცია URS, შემუშავდა კულტურული მემკვიდრეობის მართვის გეგმა, რომლის მთავარი მიზანი იყო კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების გვერდის ავლა და მათზე უარყოფითი ზემოქმედების შემცირება.

დასახული სამუშაოები ოთხ ნაწილად დაიყო:

I ფაზა – იმ ძეგლების გამოვლენა, რომლებსაც შეიძლება შეხებოდეს მილსადენის მშენებლობა;

II ფაზა – იმ ძეგლების შეფასება, სადაც საჭირო გახდებოდა უარყოფითი ზეგავლენის შესამცირებელი სამუშაოების ჩატარება;

III ფაზა – უარყოფითი ზეგავლენის შესამცირებელი სამუშაოები;

IV ფაზა – კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სპეციალისტების მიერ მშენებლობის მონიტორინგი და ახლად გამოვლენილი ძეგლების შესწავლა. არქეოლოგიურ გათხრებს აწარმოებდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი.

მშენებლობის წინა სამუშაოები:

I ფაზა. ჩატარდა დოკუმენტური კვლევა, რომელიც მოიცავდა გამოქვეყნებული ლიტერატურის, გამოუქვეყნებელი საველე დღიურებისა და აეროფოტოების შეჯერებას. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის თანამშრომლების მიერ სამშენებლო ტრასა წინასწარ იქნა გავლილი და დაზვერილი. I ფაზის სამუშაოების შედეგად 56 პრიორიტეტული ძეგლი იქნა დადასტურებული მილსადენის კორიდორში და მის სიახლოვეს. ზოგი ნაკლებად იყო ცნობილი და არასრულად დოკუმენტირებული, ხოლო ზოგიერთი დაზვერვითი სამუშაოების დროს დადასტურდა.

I ფაზის სამუშაოების შედეგად ორ ადგილას მოხდა მილსადენის ტრასის მნიშვნელოვანი შეცვლა:

1. თეთრიწყაროს რაიონში ნადარბაზევის სასახლის კომპლექსზე, სადაც მდებარეობს როგორც მიწისზედა არქიტექტურული, ასევე მიწისქვეშა კონსტრუქციები;

2. წალკის რაიონში ბრინჯაოს ხანის მასშტაბურ არქეოლოგიურ ძეგლზე, რომელიც შეიცავს, როგორც ნამოსახლარს, ასევე ყორღანულ სამარხებს (სურ. 3).

შემდგომი ფაზებისას ინჟინრებმა მილსადენის მარშრუტი არაერთხელ შეცვალეს მცირედ მნიშვნელოვანი ძეგლების გვერდის ასავლელად.

II ფაზა. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრთან კონსულტაციების შემდეგ, I ფაზაში დადასტურებული პრიორიტეტული ძეგლებიდან გამოიყო მადალი სამეცნიერო მნიშვნელობის ძეგლები, რომლებიც უშუალოდ მილსადენის კორიდორში ექცეოდა. მშენებლობის დაწყებამდე არქეოლოგიური საცდელი გათხრები ჩატარდა თეთრიწყაროს, წალკის, ბორჯომისა და ახალციხის რაიონებში (სურ. 4).

III ფაზა. ეს სამუშაოები ასევე ითვალისწინებდა არქეოლოგიურ გათხრებს, მაგრამ შედარებით II ფაზასთან უფრო ინტენსიური და მასშტაბური იყო, რადგან ითვალისწინებდა მშენებლობისათვის ადგილის მაქსიმალურად გასუფთავებას, ძეგლების ძირითადი გავრცელების არეალში არტეფაქტებისა და კონსტრუქციების რაოდენობის დადგენას, რაც ხელს შეუწყობდა ძეგლის ჰიპოთეტურ რეკონსტრუქციასა და შემდგომ ინტერპრეტაციას. მონაცემები და მათზე დამყარებული დასკვნები წარმოდგენილი იყო ანგარიშებში III ფაზის სამუშაოების დამთავრებისანავე.

მშენებლობის პროცესში წარმოებული კვლევა:

IV ფაზა. მშენებლობის თანადროული ფაზა ითვალისწინებდა მიწის სამუშაოების მუდმივ მონიტორინგს და მშენებლობის პროცესში გამოვლენილი ახალი ძეგლების შესწავლას (სურ. 6).

აღნიშნული სამუშაოების შესრულება კომპანიამ თავის თანამშრომელ ქართველ სპეციალისტებს დაავალა; ისინი მუდმივ მეთვალყურეობას უწევდნენ სამშენებლო სამუშაოებს, რათა თავიდან აეცილებინათ უკვე გამოვლენილი ძეგლების დაზიანება და დაეცვათ ახლად გამოვლენილი კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტები. ახლად აღმოჩენილი ძეგლების მეცნიერულ შესწავლას ახორციელებდნენ არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის თანამშრომლები.

შედეგები:

ქართველ არქეოლოგებს უნიკალური შანსი მიეცათ, რათა აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე დაეფიქსირებინათ და შეესწავლათ აქამდე უცნობი არქეოლოგიური ძეგლები, თვალი გაედევნებინათ თითქმის ყველა არქეოლოგიური კულტურის გავრცელების არეალისათვის. ველა გათხრილი და გაუთხრელი ძეგლი შეტანილია GIS მონაცემთა ბაზაში და ხელმისაწვდომია შემდგომი კვლევებისათვის.

აღნიშნული სამუშაოების შედეგად გამოვლენილია 250 სხვადასხვა პერიოდის, ტიპისა და ფუნქციის ძეგლი, გათხრილი და შესწავლილია 70 ძეგლი. ამ ჩამონათვალში შედის: ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები და სამაროვანი, შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანები, ენეოლით-სპილენძის ხანის ნამოსახლარი მიწურებითა და სამარხებით, გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი და სამარხები, რკინის ხანის ნამოსახლარი, ანტიკური ხანის სამაროვანი და ნამოსახლარი, ელინისტური ხანის სამაროვანი და ნამოსახლარი, ადრე შუასაუკუნეების სამაროვანი (შესწავლილია 100-მდე სამარხი), შუა საუკუნეების ნამოსახლარი და წინარე ქრისტიანული სამარხები, შუა საუკუნეების საწნახელთა კომპლექსი და მარნები, ახალციხის რაბათის წყლით მომარაგების სისტემა და სხვა (სურ. 7-13).

კომპანიამ ასევე უზრუნველყო აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალის მულტიდისციპლინარული კვლევები და მათი რესტავრაცია (სურ. 14).

ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა და მასალის შემდგომმა კვლევამ დიდი წვლილი შეიტანა კავკასიის ისტორიისა და პრეისტორიის წარმოჩენის საქმეში.

C. M a s s e r e y (Lausanne, Switzerland)

Pluridisciplinary approach of two settlements in Western Georgia, Vani and Nokalakevi, first Millennium B. C.

1. Introduction

The two concerned settlements, Nokalakevi and Vani, have been the subject of long and important excavations, studies and publications for many years. The invitation of our Georgian colleagues revealed being a very interesting and good opportunity to develop together a new research on these archaeological sites of Colchis, in Western Georgia.

The general framework of the project will be presented as well as the preliminary results of the two excavation campaigns in Nokalakevi and a short description of the first intervention done in Vani. The presentation of the two well-known settlements will be rather succinct.

In Nokalakevi, the first archaeological research has been conducted in 1931 in collaboration with A. M. Schneider, German archaeologist. Then, since 1973, Janashia Museum expedition, headed by Parmen Zakharaia, was working on the whole Nokalakevi's area. The first step, until 1980, was the preparation of the territory for excavation. Indeed till that moment whole area was inhabited, houses, silk factory, hospital were present. Afterwards, between 1980-1990, the expedition was regularly active. One can refer to the four volumes of Nokalakevi series, written under Parmen Zakharaia's direction (Zakharaia, 1981, 7, 1991, 3,) with the participation of many archaeologists and some other articles and dissertation (Lomitashvili, 2003). The settlement, named „Tsikhegodji" (the castle of Godji or Kudji) or „Archaeopolis" has mainly revealed important monuments of the byzantine time (IV-VIII AD): the strong fortification system showing three phases of construction, six churches, the first one, single nave, dated of the IV century and other buildings interpreted as royal palace, two other buildings, two baths and one tunnel leading from the lower terrace to the river Tekhuri. The main constructing stage is the V-VI centuries A. D. The entire territory of the inner city enclosed in the wall is around 20 hectares; it includes the low town with the main buildings and the hill where two churches, towers and citadel have been set up.

Ground burials and pots burials of the Hellenistic period were also unearthed in different places of the settlement (Gvinchidze 1981, 1988, Zamtaradze 1987). The man-

vest have been found on the territory of the low town, where 24 tombs were discovered. The necropolis is dated of the Pre-Hellenistic – Hellenistic periods, to the V, middle of III or the II centuries B. C.

During the 1983-1986's expeditions, some trenches were excavated between the eastern walls (part VII) on a small surface (30 m²) and the stratigraphy has been described (Lomitashvili, 1993). According to D. Lomitashvili, under the Byzantine occupation, older remains were identified. Layers of the III-I, IV-III, VI and earlier layers of the VIII-VII centuries B.C. were brought to light.

In Vani, one can refer to the numerous rich and valuable publications and many scholars who have given their contributions to the study of this important settlement. Their texts have been published in different editions, in particular the eight volumes of the Vani's series (Lordkipanidze 1969, 1976, etc) the one of Vani's symposium (Lordkipanidze and Levêque, 1996) and different monographs and articles (Lordkipanidze 1991). The archaeological settlement of Vani is set up on a naturally well-defended hill, flanked of deep ravines, looking on to the Rioni plain, the river Phasis in Antiquity. The archaeological vestiges are widespread on three wide terraces rising in tiers on the mount. Important investigations were led between 1947 till nowadays first under the direction of Nino Khoshtaria then Otar Lorkipanidze and finally Darejan Kacharava.

The four main stages of the long history of the settlement were defined by O. Lordkipanidze (Lordkipanidze 19 Vani II?) on the basis on a complex analyse of the different monuments. During the first phase, since VIII to VII centuries BC, the city was a major cult center for the region, a sacrificial area has been unearthed associated with pottery and zoomorphic clay figurines. Then, between the end of the VII or beginning of the VI till the middle of the IV centuries, Vani was the capital of one of the key political-administrative units in the kingdom of Colchis, eventually an equivalent of a „skeptoukhia". Graves with rich contents show an highly elaborated local crafts industry of different metals, such as gold, silver, bronze, and also pottery. Greek imports, especially tableware are well represented testifying contacts with the Greek world through the colonies set up on the Eastern Black Sea littoral. A social differentiation is evident and assumes that personalities of the local nobleness were buried here. The third phase begins around 350 B. C. and lasts till 250 B. C. Parallel with Colchian kingdom's weakening, influences from the Iberian state are visible. The form of the graves change for burial in large „pithoi" and their spatial repartition is different. They are also distributed on the upper terrace where cult monuments were present on the previous phases. This period seems to be more troubled. During the last phase, between the middle of the III and mid I centuries, when Vani has been destroyed, the city is considered as a temple city. It is surrounded by a strong ramparts system with towers and fortified doors, mainly temples and sanctuaries were built inside.

The institutional framework of our research is an international joint project SCOPES – Swiss National Foundation for Science. It is going on here, in Sakartvelo, since 2006 (Masserey 2005). It links Georgian, French and Swiss searchers of the National Museum of Georgia, the Institute of Marine Geology, the Centre of National Scientific Research (CNRS) in France and the Bern and Lausanne Universities in Switzerland. The project includes also the participation of Georgian and Swiss students.

The **research topic** focused on the two settlements in Western Georgia combines various approaches, which bring together archaeological and environmental – geological and palaeobotanical / botanical – subjects. It has been built in collaboration with our Georgian colleagues, Dr. D. Kajarava and her team, Dr. D. Lomitashvili and his team, Dr. M. Bokeria (botany and palaeobotany) and Dr. G. Jaoshvili (geology), who I thank here for their administrative and scientific support. The general outlines of the research are the identification of the different occupations in the 1st millennium BC and eventually earlier, in the field, their description, and the restitution of a picture of the ancient landscape and of the use of plants.

In this paper some results obtained during the 2006 and 2007 campaigns will be presented.

The archaeological fieldwork has consisted in digging reconnaissance trenches, made with the aim of recognising the stratigraphical sequence. Observations have also been done in the nearer vicinity of the archaeological settlements. That way the various studies have been fed by the collect of new data.

2. Method

The archaeological digging has been done by hand, mostly with the collaboration of local experimented workers under the direction of the archaeologists and with the participation of Swiss and Georgian students. The method of excavation follows as close as possible the principles defined by University of Lausanne and regularly used in protohistorical and historical archaeological investigations and is also based on Harris matrix (Harris 1989).

In the trenches, the strategy is mixed and adapted to the situation. The ground has been dug in trying to follow the sedimentary differences and so the stratigraphic sequence. But, the differentiation of the sediments is not always so good and also the rather important thickness of the layers leads to proceed by artificial and horizontal spits. The system of unities of excavation – „unité de fouille" in French, abbreviation: UF– is applied to record the different anthropic or sedimentary features encountered (features is here used as neutral term to identify more or less discrete manifestation of human activity or some particularity in sedimentary differences) or simply the different stripping ("décapage" in French). These unities are numbered in continuous and accurately localized in the three dimensions. The retrieval finds of each sort are collected by unity of ex-

cavation. During excavation process, soil sampling has also been done for two kinds of analyses. The sedimentary's one, to base the geological study, and the paleobotanical's one to gather the carbonized seeds (macrorestes) by sieving.

Each step of the work is recorded and documented by description, different kind of drawings (plan, section, level, etc.), photography. All information collected concerning anthropic or sedimentary features as well as any samples or gathered archaeological objects, is transfer to special forms. The main one is the unity of excavation form (UF form).

3. Results

The archaeological expedition has been managed in Nokalakevi and Vani, two important settlements in West Georgia, both localized in the fringe of Rioni plain, the first in the north, and second in the south. In preamble, it has to be told that most of the studies are in progress, in particular those of the archaeological finds, specially the pottery.

Vani

In August 2007, a trench was dug on the middle terrace of Vani settlement, in the vicinity of the fortification wall of the III – Ist centuries BC. The excavation is localized in an ancient channel partially already excavated. Three meters has been excavated in the little trench and examination of the stratigraphy shows two mains archaeological layers as well as some features have been unearthed. The first layer has been identified 0.40m below the actual surface. Dug from this level, a little pit 1m wide has been identified. The second occupation layer, just reached, is 3m deep. According of the archaeological material it is well dated of the IV century B.C. The archaeological finds consist mostly in pottery shreds, quite good quantity of animal bones and one little golden bead. This trench will be deepened in 2008.

Nokalakevi

Two expeditions have been done in Nokalakevi, in September – October 2006 and in July – August 2007. Four trenches have been opened on the lower terrace in the eastern part of the settlement and out of the walls of the Byzantine city. The choice of their location has been dictated by the problematics of the settlement. One aim of these investigations is to recognise the presence of the archaeological layers of the first millennium BC and to evaluate their spatial extension. Actually, some information seem to indicate potential extension of the ancient archaeological layers in the eastern area: the Hellenistic necropolis unearthed in the years 80' was largely localized there. According to D. Lomitashvili, isolated archaeological objects were discovered in the ground of inhabitants' territory in the actual village of Nokalakevi. On the contrary, the situation inside the byzantine city looks less favourable due to several constructions in late Roman period (between IV and VI centuries AD) and also as a result of the XX century installations, important levelling and reconstruction of this area as historical promenade.

The results obtained in the four trenches show different pictures to each another.

According to archaeological and geological first observations, **trench 1** is the most interesting. It is exactly localized in the space between the two eastern walls of the Byzantine city, just besides the area already excavated in part VII, by the team of N. Zakharaiia and D. Lomitashvili in the years 1983 – 85. The two stratigraphies presented at this time (Lomitashvili 1993, p 150, 152) show 9 different layers, from up to down: rubbish; with tiles; limed; stony; Hellenistic (IV or V – IIIrd centuries), in relation with a building (Lomitashvili 1993, plan p. 149) in a more southern part, which has burnt; half sterile; Colchidian epoch; with charcoal, ceramic, figurines; virgin soil. Under the half sterile layer, for D. Lomitashvili, the absence of import pottery and the morphology of the ceramic found permit to date the layer of the VI – V and the presence of pieces of zoomorphic figurines, by analogy with Vani, to the VIII-VII centuries BC.

Trench 1 is 5.70m long on 2m wide and reaches the depth of 3.10m. Under a thick layer of backfill difficult to date (could be Byzantine or recently reworked and altered sediments) containing quite good quantity of ancient pottery, the „in situ" layers appear at the depth of around 1.30m.

On the west section, the building level of the west Byzantine wall is well observed while the base of the second wall at the east, is not yet reached. Under the stones block composing the main part of the wall, the foundations are constituted by mixed mortar and stones and, underneath two other different thin layers of mortar (c 4-11, 5-12). These layers can be undoubtedly attributed to the Byzantine period but without any more precise date at the moment.

Underneath, an occupation interface constituted by a compact layer of little pebbles mixed with archaeological material can be observed.

The underlying layer 0.5m thick is composed by brown silt with inclusions of small pieces of pottery and stones. At its bottom, on the north section, the digging boundaries of a pit are observed. This pit is 2.20m large and contains great quantity of ceramic shreds and little charcoal.

The pit is dug in and recuts a layer 0.40m thick of mixed grey silt and clay nearly devoid of archaeological finds. At its base, a very compact layer of little pebbles and stones containing few archaeological finds forms the last observed occupation interface. Connected with this layer a posthole has been identified at the east tip of the trench. Built with some stones organised in circle it shows at its base a broken millstone.

Underneath, mixed clay, silt and little pebbles, probably of alluvial origin compose the last layer reached.

Pottery shreds and ceramic building material constitute the main part of the retrieved material. Rare are the fragments of bones and more rare little shapeless pieces of bronze.

The question of these different layers dating is open. According to the first impression during fieldwork and based on a first and superficial estimation of the pottery, Hellenistic, Early Antiquity and VIII-VII centuries B. C. periods are well represented. Artefacts more ancient might be also present. The more detailed analysis of the spatial repartition of the different artefacts will probably lead to a refinement of the understanding of the different phases of occupation.

The trench 4, 1.80m by 1.60m for a depth of 2.30m, has been dug not far from the foot of the third Byzantine wall, some 10m at the east of to the previous trench 1. It shows quite a different situation.

Under a modern backfilling of 0.70m, two different backfills of about 0.60m and 0.30m are observed. Constituted by mixed silt and clay they contain stones and few archaeological material, mostly ceramic building material, and sometimes mortar and little charcoal.

From the bottom of the last backfilling and in the west section a long pit filled with compact mixed clay and silt and numerous pebbles is located. It occupies the complete length of the trench and only a width of 0.40m is observed at its summit. The structure continues in the west direction.

Deeper, in the south part of the trench and in the south section too, the remains of a little fireplace can be observed. The ground is reddish and few particles of charcoal are present.

At the moment, few elements can give dating indication for these different structures. It must also be mentioned that few archaeological material is found in this trench. The stratigraphical correlation study will guide the interpretations.

The trench 2 (2m on 3.50m, deep 3.60m) is dug in the north east of the area about some 25m from the last eastern wall.

Under a modern backfilling, an alignment of one level stones, lying in flat position, has been discovered. This structure is interpreted as the basement of a wall, which dating is still subject of conjecture. The difficulty is accentuated by the little quantity of archaeological material found in this trench.

A little downer, at the depth of 0.60m, appears a ditch oriented and aligned on a modern drainage ditch currently visible in the actual surface.

Below, the thick deposits of a probably alluvial terrace are reached at the depth of 2.40m.

Unfortunately, the rare archaeological material found in this trench give very few dating indication for all of layers.

The trench 3, 2m on 1.30m, for a depth of 1.65m, is dug in the southeast part of the area, some 45 m from the eastern wall.

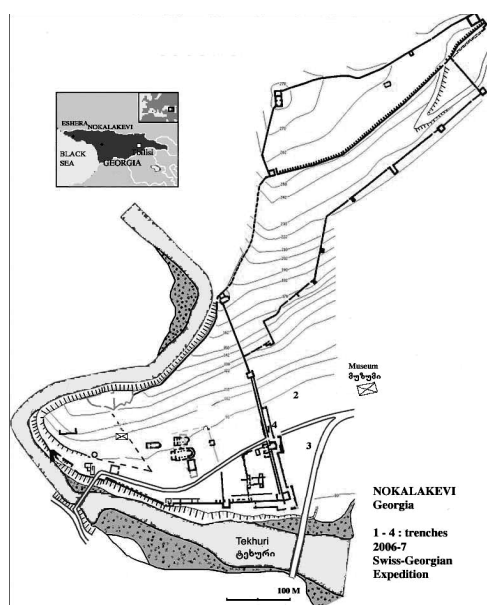
This trench shows modern reworked backfilling sediment.

The natural and sterile „in situ" deposits appear at the depth of 0.80m.

4. Conclusion

The digging of these four trenches in the eastern part of the ancient city of Nokalakevi open to many questions. One of the most important is the refined dating of the different layers. It will be done thanks to detailed analysis of the pottery and with the help of C14 analyse, which could be possible with the collected charcoal in the middle deep layers of trench 1. The stratigraphical correlation between the trenches will also be done. The most interesting part of the area, from archaeological point of view, seems to be the closest one of the eastern walls of the medieval city. There, the remains of more ancient occupation could be still preserved.

In Vani, the opening of a trench in the middle terrace shows a very well stratified area and occupation layer of the IV century B.C. The digging will be continued in 2008.

Illustrations

- 1 photo Vani, excavation
2. Nokalakevi plan, situation of the trenches
3. Nokalakevi, northern stratigraphy trench 1
4. Nokalakevi , 1 photo, excavation

Literature

Gvinchidze 1981 – Gvinchidze G.

Zakharaiia 1987 – in Zakharaiia Parmen (ed.), 1987, *Nokalakevi – Archaeopolis, Archaeological Excavations I, 1972-1977*

Gvinchidze 1988 – Gvinchidze Giorgi

Elinisturi khanis kolkhetis mosakhleobis istoriisatvis, Nokalakevis dzv. ts. IV s. bolo – I s. samarkheuli dzegebi. Tbilisi. // About the history of Hellenistic period of Colchian society in Georgian.

Harris 1989 – Harris C. Edward

Principles of archaeological stratigraphy, Academic Press Harcourt Brace Jovanovich, Publishers London, ISBN 0-12-326651-3

Lomitashvili 1993 – Lomitashvili Davit

Stratigraphia Nokalakevis Nakalakarze (VIII ubnis Mikhedvit)

Zakharaiia 1993 – in Zakharaiia Parmen (ed.), *Nokalakevi – Archaeopolis, Archaeological Excavations III, 1983 – 1989*, Tbilisi. plan p. 147-157. In Georgian

Lomitashvili 2003 – Lomitashvili Davit

Tsentraluri Kolkheti dzv. ts. VIII – VI ss./ Tsikhegoji Archaeopolisi – Nokalakevi, dissertation, Tbilisi

Lordkipanidze 1976 – Lordkipanidze Otari and others, 1969, 1976, etc.

„Archaeological Excavations at Vani in 1969, in *Vani I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX*. Tbilisi. In Georgian.

Lordkipanidze 1991 – Lordkipanidze Otari 1991

Vani: An ancient City of Colchis in Greek, Roman and Byzantine Studies, vol. 32, nb. 2, p. 151-197. University Durham, North Carolina, USA. In English.

Lordkipanidze 1991 – Lordkipanidze Otari and Leveque Pierre and others,

Actes du VIe symposium de Vani (Colchide), 22-29 septembre 1990, *Sur les traces des argonautes*. Paris : Les Belles lettres, 1996. 355 p. ill.

Masserey 2005 – Masserey Catherine, Lomitashvili David et alii, 2005

Nokalakevi au premier millénaire avant notre ère. In *Chronozones*, Bulletin des Sciences de l'Antiquité de l'Université de Lausanne, 11, 2005, p. 48-51, ill., 2005, Lausanne.

Zakaraia – Zakaraia Parmen (ed.), 1981, 1987, 1991, 1993,

Nokalakevi – Archaeopolis, Archaeological Excavations I, 1972-1977; II, 1978-1982, III, 1983-1989. Tbilisi. In Georgian.

Zamtaradze 1987 – Zamtaradze Meri, 1987,

Archaeological Excavations 1978-1982 – Burials unearthed at Nokalakevi in 1981 – 1982, in Zakharaiia Parmen (ed.), 1987, *Nokalakevi – Archaeopolis, Archaeological Excavations II, 1978 – 1982*, Tbilisi. In Georgian, English and Russian summaries.

ლ. მ ი რ ი ა ნ ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

**საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვრის
ცვლილების ისტორია XX საუკუნეში**

საბჭოთა კავშირის დაშლამ და ყოფილი მოკავშირე რესპუბლიკების მიერ დამოუკიდებლობის მოპოვებამ დღის წესრიგში, სხვა საკითხებთან ერთად, სახელმწიფო საზღვრების დადგენის აუცილებლობა დააყენა. დღევანდელი მდგომარეობით, საქართველოს სახელმწიფო საზღვარი მხოლოდ თურქეთთან არის შეთანხმებული. დანარჩენ მოსაზღვრე ქვეყნებთან, მათ შორის აზერბაიჯანთან, მოლაპარაკებები დღემდე გრძელდება. საქართველო-აზერბაიჯანის სასაზღვრო ზოლში რამდენიმე სადავო უბანია. 2007 წლის დასაწყისისთვის ამ ორი ქვეყნის საერთო საზღვრის 480 კილომეტრიანი მონაკვეთიდან მხოლოდ 310 კილომეტრი იყო მხარეებს შორის შეთანხმებული. ეს პროპორცია დღემდე დიდად არ შეცვლილა. ერთ-ერთ შეუთანხმებელ მონაკვეთზე ქართული სულიერებისა და კულტურული მემკვიდრეობის სამი უმნიშვნელოვანი ძეგლი: ჩიჩხიტურის, უდაბნოსა და ბერთუბნის მონასტრები მდებარეობს. სამივე მათგანი დავით გარეჯის ერთიანი სამონასტრო კომპლექსის განუყოფელია ნაწილია. ის ტერიტორია, რომელზეც ზემორე მონასტრები მდებარეობენ, ისტორიულად ყოველთვის საქართველოს კუთვნილება იყო. აზერბაიჯანის მფლობელობაში ის *de facto* მხოლოდ 1921 წლის 8 ნოემბერს, ხოლო *de jure* – 1924 წლის 20 ნოემბერს გადავიდა. საზღვრის დელიმიტაციისა და დემარკაციის მოლაპარაკებებზე ქართული მხარე ამ სასაზღვრო ტერიტორიის სხვა ტერიტორიაზე გაცვლის წინადადებით შევიდა¹. არსებითია, რომ გარეჯის მონაკვეთზე საზღვრის კორექცია რაიმე დემოგრაფიულ, ან ინფრასტრუქტურასთან დაკავშირებულ პრობლემებს არ შექმნის, რადგან განსახილველი უბნის ფარგლებში თუ მის სიახლოვეში არც ერთი დასახლებული პუნქტი, ან სამრეწველო თუ სასოფლო-სამეურნეო ობიექტი არ მდებარეობს. განსახილველი ტერიტორია ნახევარუდაბნოა, რომელიც მხოლოდ საძოვრად გამოიყენება. აზერბაიჯანის მხარე ტერიტორიული გაცვლის წინააღმდეგია და ერთ-ერთ არგუმენტად ის მოჰყავს, თითქოს, დავითგა-

¹ ტერიტორიების გაცვლის წინადადება ახალი არ ყოფილა. ამგვარი შეთავაზება პირველად 1988 წელს განხორციელდა.

რეჯის მონასტრები ქართული კი არა, ალბანური ძეგლები ყოფილიყოს¹. დავითგარეჯის მონასტრების ალბანური კულტურის ძეგლად გამოცხადება რაიმე ისტორიული საბუთის მოტანის გარეშე ხდება. ეს გასაგებიცაა, რადგან აზერბაიჯანული ჰიპოთეზის დამამტკიცებელი არანაირი საბუთი არ არსებობს. კავკასიის ალბანეთის ტერიტორიული საკითხი ცალკე მსჯელობის საგანია და მას აქ არ შეეხებით, მით უფრო, რომ ამ საკითხთან დაკავშირებით არაერთი ავტორიტეტული გამოკვლევა არსებობს. საქართველოს ისტორიული საზღვრების დროში ცვლილებისთვის თვალის მიდევნება შეიძლება „საქართველოს ისტორიის ატლასის“ მეშვეობითაც (მუსხელიშვილი 2003), რომელიც სანდო ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობითაა შედგენილი და ავტორიტეტული გამოცემაა. დავითგარეჯის უმთავრესი მონასტრის – წმ. დავითის ლავრის დაარსების დროისთვის (VI საუკუნის შუა წლები) უდაბნოს მთისა² და მიმდებარე ყარაიის ველის ქართლის ფარგლებში ყოფნის ცნობა წმ. დავით გარეჯელის ცხოვრებაშიცაა დაცული. ჰაგიოგრაფიული თხზულებაში მოთხრობილია, თუ როგორ წააწყდა ნადირობისას რუსთაველი დიდებული, სახელად ბუბაქარი, უდაბნოს მთაზე სალოცავად ასულ წმ. დავითს (აბულაძე 1964: 234).

წინამდებარე სტატიაში ისტორიული დოკუმენტებისა და წერილობითი წყაროების მოხმობით შევეცდებით ნათელი მოვფინოთ საქართველოს ტერიტორიის გარეჯის მონაკვეთის აზერბაიჯანის მფლობელობაში გადასვლის ისტორიას, იმ მიზეზების აქცენტირებით, რომლებმაც ამ უბნის მფლობელის შეცვლა განაპირობეს.

აზერბაიჯანის ტერიტორიული პრეტენზიები საქართველოს მიმართ რუსეთის რევოლუციის მოხდენიდან მოკლე ხანშივე გაუჩნდა. ამიერკავკასია ჯერ კიდევ რუსეთის იმპერიის შემადგენელ ნაწილად ითვლებოდა, როცა 1917 წლის 15 ნოემბერს ადგილობრივი დროებითი ხელისუფლება – ამიერკავკასიის კომისარიატი შეიქმნა. ორი თვის თავზე, კერძოდ 1918 წლის 10 იანვარს, აზერბაიჯანის ხელისუფალთა მიერ წაქეზებული აზერბაიჯანელი მწყემსები, რომლებიც ცხვარს იმ დროს საქართველოს მფლობელობაში არსებულ ყარაიის ველზე აძოვებდნენ, აგრეთვე სხვა შეიარაღებული პირები, ყაჩაღურად თავს დაესხნენ და ააოხრეს წმ. დავითის ლავრა და უდაბნოს მონასტერი. აი რას წერდა ამის შესახებ დავითგარეჯის უდაბნოს წინამძღვარი, მღვდელ-მონაზონი გერმოგენი: „იანვრის ათს დავით-გარეჯის უდაბნოს დაეცა თათრების (იგულისხმება „აზერბაიჯანელების“ – ლ.მ.) შეიარაღებული რაზმი. რაზმს თან ახლდნენ უიარაღონიც. მთლად გაძარცვეს უდაბნო, გახრწნეს, ბერები დალახეს, ყარაულს იარაღი აჰყარეს და უწყალოდ სცემეს, დაამტკრიეს და მიღევ-მო-

¹ აზერბაიჯანელები კავკასიელ ალბანელებს თავიანთ წინაპრებად მიიჩნევენ.

² საქართველო-აზერბაიჯანის ადმინისტრაციული საზღვარი ამ მთის თხემზე გადის. ჩინხიტურისა და უდაბნოს მონასტრების ქვაბოვანი ნაწილი ამ საზღვრიდან ათიოდ მეტრში მდებარეობს.

ლევს კანდელები, ტრაპეზები, ხატები. ისე გახრწნეს რო, უბრალო სკამიც კი არ დაუტოვებიათ. მოგეხსენებათ, რომ დავით-გარეჯის უდაბნო შესანიშნავი ისტორიული ნაშთია, აღსავსე ფასდაუდებელი ისტორიულის მნიშვნელობის საღმრთო ნივთებითა. ასეთი დღე ამ უდაბნოს არ დასდგომია შაჰაბაზის დროსაც-კი. გაძარცვა არ აკმარეს, შენობებს ცეცხლი წაუკიდეს ყოველი მხრივ. ხალხი ჩაეშველა უდაბნოს და ცეცხლი ჩააქრო, მაგრამ დარჩა მხოლოდ ცარიელი დამწვარი ფიცრები...“ (გერმოგენი 1918ა: 2). „სიმდიდრე ხომ წაიდეს, შეაგინეს, შეურაცხვეს და წაბილწეს ისტორიული სიწმინდენი და ძველნი – ეს არ აკმარეს. აიღეს ჩვენივე, ბერების წერაქვები და ჩვენ თვალ წინ დაანგრიეს, დალევს, ლუკმა-ლუკმა აქციეს ტაძრების კანდელები, ტრაპეზები, ხატები, გააფუჭეს გამოკვეთილებში მხატვრობა, თითქოს განგებ შემოსევი ვინმე და დაუვალებია, ყოველივე ნიშან-წყალი გაექროთ ძველის ქართული კულტურისა. შეუბრალებლად სცემეს ბერებს, დაატიტვლეს და ღვთის-ანაბარად დატოვეს. ეს ადგილები ჩვენია, – გვიყვიროდნენ ისინი შეკითხვაზე, – მთავრობამ ჩვენ გვაკუთვნა, როგორც გვსურს, ისე მოვიხმართო; გვნებას – დავანგრევთ, გვნებას – დავწვამთო. მე მგონი, ქართველი ერი მოვალეა, ხმა ამოიღოს და მოსთხოვოს თათართა საეროვნო საბჭოს, ალაგმონ თავისი ხალხი, ნუ იწვევენ უსიამოვნობის და გადახდის ჟინსა“ (გერმოგენი 1918ბ: 4).

თავდამსხმელთა ქცევიდან აშკარა გახდა, რომ მათი ამოცანა არა იმდენად მონასტრის საგანძურისა და სხვა ღირებული ნივთების დაუფლება, არამედ სამონასტრო ქონების სრული განადგურება იყო. ამგვარ ქმედებას კონკრეტული დატვირთვა ჰქონდა: თუ ბერები მონასტრების განახლებას ვერ შეძლებდნენ, ყარაიის დაუსახლებელი ველი ქართველთა მეთვალყურეობის გარეშე დარჩებოდა და აზერბაიჯანელები ჩვენს საძირებს ადვილად დაისაკუთრებდნენ. თავდამსხმელები ამას დაუფარავად აცხადებდნენ კიდევ: „მთავრობამ ჩვენ გვაკუთვნა, როგორც გვსურს, ისე მოვიხმართო“. ამიერკავკასიის კომისარიატს დავითგარეჯში მომხდარ ვანდალობაზე არანაირი რეაქცია არ მოუხდენია. დამნაშავეები არ დაუსჯიათ.

1918 წლის 26 მაისს დაიშალა ამიერკავკასიის დამოუკიდებელი ფედერაციული რესპუბლიკა და მასში შემავალმა სამმა ქვეყანამ დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. დაახლოებით ერთ კვირაში, 1918 წლის 4 ივნისს, საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობამ გაავრცელა საპროტესტო განცხადება აზერბაიჯანისა და სომხეთის მიერ თურქეთთან წარმოებული მოლაპარაკებების გამო, რომლებიც აზერბაიჯანს, სომხეთსა და საქართველოს შორის არსებული საზღვრების კორექციასა და დადგენას ეხებოდა. საქართველოს მთავრობის განცხადებაში ნათქვამი იყო, რომ საღვთო საკითხები აზერბაიჯანსა და სომხეთს თბილისში უნდა დაესვათ, თურქეთის ჩარევის გარეშე, ხოლო საქართველოს მონაწილეობის გარეშე თურქეთთან რაიმე შეთანხმების მიღწევის შემთხვევაში, ქართული მსა-

რისთვის ის მისაღები და სავალდებულო ვერ გახდებოდა. მოგვეყავს აღნიშნული განცხადების ტექსტი ორიგინალის ენაზე:

„№180

Заявление Правительства Грузинской Республики по поводу переговоров Азербайджана и Армении с Турцией. Тифлис, 4 июня 1918 года.

Правительство Грузинской Республики, осведомившись, что представители Азербайджана и Армении ведут с Оттоманским Правительством переговоры об установлении и исправлении границ этих стран, постановило указать Национальным Советам последних, что исправление и установление границы между Грузией, Азербайджаном и Арменией составляет компетенцию Правительств означенных стран, и что Правительство Грузинской Республики может вести с представителями Азербайджана и Армении непосредственные переговоры по означенному вопросу в Тифлисе, без вмешательства Турции. В случае же, если бы оказался какой-либо по сему предмету договор между Оттоманской Империей, с одной стороны, и Азербайджаном и Арменией, с другой, или с одной из них, то таковой договор Правительство Грузинской Республики ни в коем случае не может признать для себя приемлемым и обязательным“ (Документы, 1919: 366).

აზერბაიჯანის მთავრობა თურქეთთან ცალმხრივი მოლაპარაკებებით არ დაკმაყოფილდა და საქართველოს სრულიად გაუგონარი ტერიტორიული პრეტენზიები წაუყენა. 1918 წლის 14 ივნისს აზერბაიჯანის საგარეო საქმეთა მინისტრი მ. გაჯინსკი საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრისთვის მიწერილ წერილში აღნიშნავდა: „№221-I – საქართველოს მთავრობამ, მიიჩნია რა, რომ ბორჩალოს მაზრა მისი ტერიტორიაა, იქ ქართული ჯარი და გერმანული რაზმი შეიყვანა, თითქოსდა, მაზრის ყაჩაღური ბანდებისგან გასაწმენდად. . . იმის გათვალისწინებით, რომ მთლიანად მუსლიმებით დასახლებული ბორჩალოს, თბილისისა და სიღნაღის მაზრების წარმომადგენლებმა არაერთხელ გამოთქვეს სურვილი აზერბაიჯანის რესპუბლიკის შემადგენლობაში შესვლის თაობაზე, ჩემი მთავრობა პროტესტს გამოთქვამს საქართველოს მთავრობის ზემონახსენები განკარგულების წინააღმდეგ...“ (Документы 1919: 436). 17 ივნისს ნოე რამიშივილის ხელმოწერით გაგზავნილ საპასუხო წერილში ეწერა: „ 221-II -ბორჩალოს მაზრა ყოველთვის წარმოდგენდა საქართველოს ტერიტორიას და არასდროს გამხდარა კამათისა და ეჭვის საგანი. . . იმედს გამოვთქვამ, რომ აზერბაიჯანის რესპუბლიკის მთავრობა მომავალში არ დაუშვებს საქართველოს საშინაო საქმეებში ჩარევის მცდელობას“ (Документы 1919: 437).

საქართველოსადმი ტერიტორიული პრეტენზიების წაყენების პროვოცირებას, გარკვეულწილად, თავად ჩვენი ქვეყნის ხელმძღვანელობა იწვევდა: იზიარებდა რა ლ. ნათაძის მოსაზრებას საქართველოში მცხოვრები თემების ეროვნული ნიშნით გამიჯვნის შესახებ, 1917 წლიდან მოყო-

ლებული ქართველი მენშევიკები მეზობელ ქვეყნებს ჰპირდებოდნენ, რომ საქართველოში სხვა ეროვნების წარმომადგენელთა მიერ კომპაქტურად დასახლებულ ტერიტორიებს გადასცემდნენ. სწორედ ამასთან დაკავშირებით წერდა მიხეილ ადამაშვილი (ჯავახიშვილი): „ჩვენი ბრმა და ყრუ მთავრობა ხელზე იხვევს ყოვლად უაზრო და ხალხის დამღუპველ რეალ მოსახლეობას და აპირებს უცხოელებს დაუთმოს საქართველოს ყელი და მთავარი ძარღვები. ყარაიაზის ამბები, დავით გარეჯა, აბასთუმანი და დარიალი მხოლოდ ცდა იყო ჩვენი ძალისა“ (ადამაშვილი 1918: 2). ახერბაიჯანის მხრიდან საქართველოს ტერიტორიის მიტაცების მცდელობა ქვეყნის ხელისუფლების სათავეში „წითლების“ მოსვლის შემდეგაც გაგრძელდა. ამასთან დაკავშირებით თავის გულისტკივილს რ. ინგილო შემდეგნაირად გამოთქვამდა: „ამას წინად ჩვენ ვწერდით იმ ანორმალ დამოკიდებულების შესახებ, რომელიც არსებობს საქართველოსა და ახერბაიჯანს შორის და აღვნიშნავდით, რომ ეს მოვლენა უმთავრესად გამოწვეულია ტერიტორიული საკითხის მოუწესრიგებლობით. ჩვენ აგრედე ვამბობდით იმასაც, რომ რესპუბლიკის საზღვრები ოთხსავე მხრით შესწორებას მოითხოვენ სახელმწიფოს საციცოცხლო ინტერესების მიხედვით. საქართველოს მთავრობა მიუხედავად იმისა, რომ მშვიდობიანობის სურვილით არის აღსავსე, მაინც ვერ ახერხებს ამ საკითხების სათანადოდ გადაჭრას და თავიდანვე მოემწყვდია ერთგვარ მოჯადოებულ წრეში, რომელსაც ვერ იქნა და ვერ მოსცილდა. მთავრობამ ამ ზაფხულს სამშვიდობო ხელშეკრულება დასდო ახერბაიჯანთან და იმედოვნებდა, რომ ამ აქტს მოჰყვება ძველ გაუგებრობისა და შუღლის უკუგდება. მთავრობა სასტიკად მოტყუვდა! „წითელი“ ახერბაიჯანი ისეთივე უპირობო კონტრაგენტი გამოდგა, როგორც მისი წინამორბედი – მუსავატელი“ (ინგილო 1920: 1).

1921 წლის 25 თებერვალს ბოლშევიკური რუსეთის ჯარების მიერ საქართველოს ოკუპაციიდან ორი თვის შემდეგ, 1921 წლის 2 მაისს, ამიერკავკასიის რესპუბლიკათა ტერიტორიული საკითხების მოგვარების მიზნით, რკპ (ბ) ცენტრალური კომიტეტის კავბიუროს პლენუმის დადგენილებით შეიქმნა სპეციალური კომისია სერგეი კიროვის თავმჯდომარეობით. სერგეი კიროვი, იგივე კოსტრიკოვი, რომელიც საქართველოს ხელისუფლების სათავეში მენშევიკების ყოფნის ბოლო წელს თბილისში რუსეთის ელჩი იყო, ფაქტიურად კი საქართველოს წინააღმდეგ რუსეთის ძირგამომთხრელ საქმიანობას ხელმძღვანელობდა, ამ კომისიის თავმჯდომარეობის დროს ახერბაიჯანის კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის მდივანი გახლდათ. საქართველოს მხრიდან კომისიაში შედიოდნენ სახალხო კომისრები ალექსანდრე სვანიძე და სილვესტრ თოდრია. 1921 წლის 26 ივნისს თბილისში გამართულ სხდომას, რომელზეც ზაქათაღლის ოლქისა და ყარაიის ველის სადავო საკითხი განიხილებოდა, კომისიის წევრებს გარდა ესწრებოდნენ გრიგორი (სერგო) ორჯონიკიძე, მამია ორახელაშვილი და

შალვა ელიავა (თოიძე 1990: 25). აზერბაიჯანის მხარის მიერ (გუსეინოვი, გაჯინსკი, რასულ-ზადე, ომარ ფაიკი) შემოთავაზებული იქნა შემდეგი გადაწყვეტილების პროექტი: „პოლიტიკური მოსაზრებებით აზერბაიჯანის სსრ პრეტენზიას არ აცხადებს, რომ აღნიშნული რაიონები (ზაქათალის ოლქი და ყარაიის უბანი – ლ.მ.) მას შეუერთონ, მაგრამ მოითხოვს, საქართველომ იურიდიულად ცნოს და დაუმტკიცოს თათარ გლეხებს, რომ მათ უდავო უფლება აქვთ ფაქტობრივად ისარგებლონ იმ მიწებით (სადოვრებითა და სხვა საფარგულებით), რომლებსაც მეფის და მენშევიკების რეჟიმის დროს ფლობდნენ. ამასთან, საქართველო მთელ ადგილობრივ ძალაუფლებას¹ ყარაიაზელ გლეხებს გადასცემს და ვალდებულებას კისრულობს ყაზახის გვერდის ავლით არანაირი განკარგულება არ გამოსცეს. იმ მიწების ზუსტად გამოჯენისთვის, რომლებიც აზერბაიჯანელმა გლეხებმა უნდა ისარგებლონ, ინიშნება საგანგებო შერეული კომისია“ (თოიძე 1990: 26). 27 ივნისის სხდომაზე ქართულმა მხარემ პროტესტი განაცხადა წინა დღეს აზერბაიჯანის წარმომადგენელთა მიერ გადაწყვეტილების პროექტის ტექსტში შეტანილი ერთი ფრაზის გამო: „მთელ ადგილობრივ ძალაუფლებას ყარაიაზელ (ანუ „აზერბაიჯანელ“ – ლ. მ.) გლეხებს გადასცემს“, რასაც მწვავე კამათი მოჰყვა. საბოლოოდ, ზემოთ დამოწმებულ ტექსტში შემდეგი ცვლილება შეიტანეს: „მთელ ძალაუფლებას, გარდა პოლიტიკურისა“ და დადგენილება შესწორებული სახით მიიღეს (თოიძე 1990: 27).

1921 წლის 5 ივლისის თბილისში გაიმართა საქართველოს სსრ და აზერბაიჯანის სსრ წარმომადგენელთა კონფერენცია, რომელზეც შემდეგი დადგენილება მიიღეს: „1. პოლიტიკური საზღვრები აზერბაიჯანის სსრ-სა და საქართველოს სსრ-ს შორის რჩება უცვლელი. 2. საქართველოსა და აზერბაიჯანს შორის ყარაიას ველის საკითხის შესახებ კონფერენციამ შემდეგი დაადგინა: ა) ცნობილ იქნეს სრული განსაკუთრებული მფლობელობა და სარგებლობა ყაზახის მაზრის გლეხების მიერ ყარაიას ველისა, დაახლოებით ქვემონახსენებ საზღვრებში, ამასთან დაცული იქნეს არსებული სახელმწიფო საზღვარი აზერბაიჯანის სსრ და საქართველოს სსრ-ს შორის“ (მირიანაშვილი 2000: 93) ამ ფრაზის შემდეგ, განსაზღვრული იყო ტერიტორიის ფაქტიური მფლობელობის საზღვარი. დადგენილებას თან ერთვის ორპუნქტიანი შენიშვნა, რომელშიც მითითებული იყო შემდეგი: „ა) ყაზახის გლეხების მფლობელობის ზუსტი საზღვრების დადგენა ევალება განსაკუთრებულ შერეულ კომისიას, რომელიც მუშაობას შეუდგება წინამდებარე შეთანხმების ხელმოწერიდან ორი კვირის ვადაში. ბ) ყაზახის მაზრის გლეხები, რომლებიც არიან ფაქტიუ-

¹ ციტირებულ ტექსტში შესწორებული ვაქს ლ. თოიძის სტატიაში გაპარული ტექნიკური შეცდომა: ავტორი მოყვანილ ტექსტს არა თავდაპირველი სახით, არამედ კომისიის მიერ 27 ივნისის მიღებული შესწორების გათვალისწინებით, ანუ საბოლოო სახით ბეჭდავს.

რი მფლობელნი და მოსარგებლენი ამ ველით, ყველა შემთხვევაში იხელმძღვანელებენ აზერბაიჯანის სსრ კონსტიტუციითა და დაემორჩილებიან ყაზახის მაზრის აღმასკომს“ (იქვე).

კონფერენციის დადგენილების საფუძველზე შეიქმნა სპეციალური შერეული კომისია, რომლის პირველი სხდომა 1921 წლის 27 ივლისს აღსტაფაში გაიმართა. საქართველოს მხრიდან კომისიის მუშაობაში მონაწილეობდნენ პავლე ინგოროყვა, იმ დროს საქართველოს სსრ საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარიატის მრჩეველი, და ვახტანგ მაჩაბელი. პავლე ინგოროყვამ ქართული მხარისთვის მიუღებლად მიიჩნია კონფერენციის დადგენილების მეორე პუნქტის ბ)-შენიშვნაში მოცემული ფორმულირება, რამდენადაც მისი ტექსტი გაცილებით მეტს გულისხმობდა, ვიდრე უბრალოდ ყაზახის რაიონის გლეხების ყარაიას ველის საძოვრებზე მფლობელობის ზუსტი საზღვრების დადგენას. მხარეებს შორის შეთანხმება ვერ მოხერხდა, თუმცა გადაწყდა, რომ ზუსტი საზღვრების დადგენამდე ყაზახის მაზრის გლეხებს უფლება მიეცემოდათ დაუბრკოლებლად ესარგებლათ ყარაიას ველის ყველა იმ საძოვრითა და სავარგულით, რითაც ისინი ადრე სარგებლობდნენ.

1921 წლის 8 ნოემბერს თბილისში გამართულ შერეული კომისიის სხდომაზე (თავმჯდომარეები – ვ. კანდელაკი და ა. აბასოვი, წევრები – დ. ვეკილოვი, ა. ბერიძე და მ. შიხლინსკი) დადგინდა ყაზახის მაზრის გლეხების ფაქტიური სარგებლობისა და მფლობელობის საზღვრები ყარაიას ველზე. ამ დადგენილებით ბერთუბნისა და უდაბნოს მონასტრების ტერიტორიები მთლიანად აზერბაიჯანულ გლეხთა ფაქტიურ მფლობელობაში აღმოჩნდა; მათსავე სარგებლობაში გადავიდა ტერიტორია ჩინჩიტურის მონასტრის იმ ნახევრით, რომელიც უდაბნოს მთის სამხრეთ ფერდობზე მდებარეობს, მეორე, ქედის ჩრდილოეთ ფერდობზე განთავსებული ნაწილი კი – საქართველოს დარჩა. მომდევნო სხდომაზე, 1921 წლის 15 ნოემბერს, ხელი მოეწერა შეთანხმებას საქართველოს სსრ და აზერბაიჯანის სსრ ადმინისტრაციული საზღვრის გატარების შესახებ, თუმცა ყარაიას ველის ზამთრის საძოვრების მფლობელობის საკითხი კვლავ სადავო დარჩა. ამ დოკუმენტზე საქართველოს მხრიდან ხელი მოწერილი აქვს რეეკომის თავმჯდომარეს ბუღუ მდივანს, აზერბაიჯანის მხრიდან კი – ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის თავმჯდომარეს მუხტარ გაჯი ზადეს.

მომდევნო პერიოდში აზერბაიჯანს ყარაიის ველის საძოვრების *de jure* გადაცემის საკითხი აღარც დაუსვამს, რადგან ამის აუცილებლობა არც არსებობდა: საქართველოს საძოვრების ფაქტიურ მფლობელებად აზერბაიჯანელი გლეხები გვევლინებოდნენ. ამგვარი მდგომარეობა 1924 წლის ნოემბრამდე გაგრძელდა. დამოკიდებულება საქართველო-აზერბაიჯანის ადმინისტრაციული საზღვრის დელიმიტაციისადმი მას შემდეგ შეიცვალა, როცა საქართველოში 1924 წლის აგვისტოს ამბოხება მოხდა.

საქართველო თავისუფლებისადმი სწრაფვის გამო მკაცრად დაისაჯა: ამიერკავკასიის ცაკთან არსებული ამიერკავკასიის სოციალისტურ ფედერაციულ რესპუბლიკაში შემავალ რესპუბლიკებს შორის არსებული, მიწის, ტყის და წყლით სარგებლობის სადავო საკითხთა მომგვარებელი კომისიის სხდომის 1924 წლის 20 ნოემბრის დადგენილებით, შერეული კომისიის მიერ 1921 წლის 8 ნოემბერსა და 1922 წლის 28 იანვარს დადგენილი საზღვრები „ნატურაში განმტკიცდა“ (მირიანაშვილი 2000: 124). ამ დადგენილების საფუძველზე აზერბაიჯანის იურიდიულ მფლობელობაში გადავიდა საქართველოს საკმაოდ ვრცელი ტერიტორია, რომელზეც აღმოჩნდა ბერთუბნისა და უდაბნოს მონასტრები მთლიანად, აგრეთვე ჩიხხიტურის მონასტრის ის ნაწილი, რომელიც უდაბნოს ქედის სამხრეთ ფერდობზე მდებარეობს.

დავითგარეჯის მიდამოებში სასაზღვრო დავასთან დაკავშირებული საარქივო დოკუმენტების გაცნობისას ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ ოფიციალურ წერილებსა თუ დადგენილებებში საუბარია მხოლოდ საძოვრებზე. იქ გაკვრითაც კი არ არის ნახსენები გარეჯის მონაკვეთზე რომელიმე ალბანური ძეგლის არსებობა. აზერბაიჯანული მხარის მიერ საქართველოს ბოლშევიკური მთავრობისთვის საზღვრის საკითხთან დაკავშირებით მიწერილ ერთ-ერთი პირველი წერილი, ფაქტიურად, არის თხოვნა საძოვრების გადაცემაზე იმ საბაბით, რომ ყაზახის მაზრის აზერბაიჯანელ გლეხებს საძოვრების ნაკლებობის გამო საქონელი ეხოცებათ და მიძიმე მდგომარეობაში არიან ჩავარდნილნი. ამ წერილზე დადებითი რეზოლუციაა წაწერილი; ეს იმ დროს, როცა სიღნაღის მაზრის ქართველი გლეხები თავად განიცდიდნენ ზამთრის საძოვრების ნაკლებობას. გარეჯის მონასტრების, როგორც საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების ხსენება ოფიციალურ დოკუმენტებში მხოლოდ 1922 წელს იწყება. ეს მას შემდეგ ხდება, როცა ხელოვნებათმცოდნე გიორგი ჩუბინაშვილმა 1921 წელს გარეჯის მონასტრებში კომპლექსური სამეცნიერო ექსპედიცია მოაწყო. ექსპედიციის პროცესში მოპოვებული მასალების შესწავლისა და ანალიზის შემდეგ გიორგი ჩუბინაშვილმა საქართველოს ხელისუფლებას მოხსენებითი ბარათი წარუდგინა, რომელშიც საზი გაუსვა გარეჯის მონასტრების განსაკუთრებულ ადგილს საქართველოს ისტორიასა და კულტურაში. სამწუხაროდ, იმდროინდელმა საბჭოთა ხელისუფლებამ ქართული ტერიტორიის ბედი პარტიული შეხედულისამებრ გადაწყვიტა. ასე მიაღწია აზერბაიჯანმა თავის საწადელს. ქართული ტერიტორიის დასაკუთრებისთვის აზერბაიჯანის ხელისუფლების გეგმაზომიერმა მოქმედებამ ბოლშევიკების ბატონობისას გამოიღო შედეგი.

ეს, ფაქტიურად, მიკერძოებული პოლიტიკური გადაწყვეტილება იყო. დღემდე მის შესახებ საზოგადოებრიობის ფართო წრეებმა ცოტა რამ თუ იცოდნენ. საზღვართან დაკავშირებული ამგვარი მიკერძოებული პოლიტიკური გადაწყვეტილებები არც შემდგომში ყოფილა გამონაკლისი.

ლიტერატურა

აბულაძე 1963 – აბულაძე ილია (რედაქტორი), ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I (V–X სს.). თბილისი 1963.

ადამაშვილი 1918 – ადამაშვილი მიხეილ (ჯავახიშვილი), საქართველოს კარბები. გაზეთში „საქართველო“ №23, 1918 წლის 28 (10) იანვარი.

გერმოგენი 1918ა – გერმოგენი (ა), მღვდელ-მონაზონი, დავით-გარეჯის უდაბნოს აკლესია. გაზეთში „საქართველო“ №14, 1918 წლის 18 (31) იანვარი,

გერმოგენი 1918ბ – გერმოგენი (ბ), მღვდელ-მონაზონი, დავით-გარეჯის უდაბნოს აკლესია. გაზეთში „საქართველო“ №19, 1918 წლის 24 (6) იანვარი,

თოიძე 1990 – თოიძე ლევან, 25 თებერვლის შემდეგ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია №1, გვ. 10-43.

ინგილო 1920 – ინგილო რ., კიდევ ტერიტორიულ საკითხისათვის. გაზეთში „საქართველო“ №95, 1920 წლის 9 სექტემბერი.

მირიანაშვილი 2000 – მირიანაშვილი ნათელა, საქართველოს ტერიტორიული ცვლილებანი ამიერკავკასიის რესპუბლიკასთან 1918-1938 წწ., დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად (ხელმძღვანელი აკად. დავით მუსხელიშვილი). თბილისი 2000. დისერტაცია ინახება ილია ჭავჭავაძის სახ. საქართველოს პარლამენტის ბიბლიოთეკაში, კატალოგის ნომერი D 3.137.

მუსხელიშვილი 2003 – მუსხელიშვილი დავით (რედ.), საქართველოს ისტორიის ატლასი. ივანე ჯავახიშვილის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამოცემა. თბილისი 2003.

Документы 1919 – Документы – Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Издание Правительства Грузинской Республики. Тифлис 1919 (Переиздание 1990).

Л. М и р и а н а ш в и л и (Тбилиси)

История изменения юго-восточной границы Грузии в XX веке

После распада Советского Союза и обретения независимости союзными республиками на повестку дня, помимо других вопросов, встала необходимость установления государственных границ. На сегодняшний день государственная граница Грузии согласована только с Турцией. С остальными пограничными странами, в том числе и с Азербайджаном, переговоры продолжаются по сей день. В приграничной полосе между Азербайджаном и Грузией несколько спорных участков. К началу 2007 года из 480 км общей границы между сторонами было согласовано лишь 310 км. По сей день эта пропорция существенно не изменилась. На одном из несогласованных участков расположены три важнейших памятника грузинской духовности и культурного наследия: христианские монастыри Чичхитури, Удабно и Бертубани. Они являются неотъемлемой частью единого монастырского комплекса Давид-Гареджи. Территория, на которой расположены вышеупомянутые монастыри, исторически всегда принадлежала Грузии. Во владения Азербайджана она перешла *de facto* лишь 8 ноября 1921 года и *de jure* – 20 ноября 1924 года. На переговорах по вопросам делимитации и демаркации границ грузинская сторона внесла предложение об обмене территорий¹. Важно отметить, что коррекция границы на гареджийском участке не связана с проблемами демографического и инфраструктурного характера, так как в пределах данного участка и его окрестностях нет ни одного населенного пункта, промышленного или сельскохозяйственного объекта. Рассматриваемая территория является полупустыней, которая используется исключительно как пастбище. Азербайджанская сторона высказалась против территориального обмена. Одним из аргументов приводится то, что гареджийские монастыри являются не грузинскими, а албанскими монументами². При этом, объявляя Давид-Гареджийские монастыри памятниками албанской культуры, не приводятся ни письменных источников, доказывающих это, ни аргументов в защиту данной гипотезы. Это и понятно, так как не существует ни одного исторического документа, подтверждающего азербайджанскую гипотезу.

¹ Предложение об обмене территорий не ново. Оно впервые было выдвинуто еще при советской власти в 1988 году.

² Азербайджанцы считают кавказских албанцев своими предками.

зу. Территория Кавказской Албании является предметом специального обсуждения. Здесь мы его не коснемся, тем более, что существует не одно авторитетное исследование по данному вопросу. За изменением исторических границ Грузии можно проследить с помощью «Атласа истории Грузии» (Мусхелишвили 2003), который был составлен на основании надежных исторических письменных источников и является авторитетным изданием. Сведение о нахождении горы Удабно и прилегаемой Караязской степи в пределах Картли в середине VI века – ко времени основания Лавры Св. Давида, главнейшего монастыря Давид-Гареджи, можно найти и в "Житии Св. Давида". В агиографическом произведении рассказывается о том, как встретил во время охоты Бубакар, вельможа из близлежащего города Рустави, на вершине горы Удабно¹ молящегося там Св. Давида (Абуладзе 1964: 234).

В предлагаемой статье, на основании исторических документов и других письменных источников, мы постараемся внести ясность в историю перехода гареджийского участка во владение Азербайджана, с особым акцентом на причины изменения прежнего владельца данного участка.

Вскоре после революции в России у Азербайджана возникли территориальные претензии к Грузии и Армении. Закавказье еще считалось составной частью Российской империи, когда 15 ноября 1917 года был создан Закавказский Комисариат. Спустя два месяца, конкретно 10 января 1918 года, подстрекаемые местным руководством Азербайджана пастухи - азербайджанцы, которые пасли своих овец в Караязской степи, находящейся в то время в пределах границ Грузии, а также вооруженные люди, разбойнически напали и разорили Лавру Св. Давида и монастырь Удабно. Вот что писал об этом факте предводитель Лавры иеромонах Гермоген: «Десятого января на Давид-Гареджийский монастырь напал вооруженный отряд азербайджанцев. С отрядом были и безоружные люди. Они полностью разграбили монастырь. Монахов избили. У сторожей отняли оружие и тоже избили. Поломали лампы, престолы, иконы. Они так перебили все, что даже простую скамью не оставили. Как известно, монастырь Давид-Гареджи является прекраснейшим историческим наследием. Такой жестокости монастырь не видал даже при Шах-Аббасе. Они не удовлетворились грабежом и со всех сторон подожгли строения. Народ поспешил монастырю на помощь и потушил пожар, но остались лишь обугленные доски (Гермоген 1918а: 2). «Помимо того, что они с собой унесли награбленное, еще и осквернили и оскорбили исторические святыни и монументы; но этим они не утомонились и, взяв кирки наших же монахов, на наших глазах разрушили, поломали, разбили на куски в церквях лампы, престолы, иконы, попортили стенопись в пещерах. Это нашествие было как бы заданием с целью искоренения [следов] древней грузинской культуры; безжалостно избили монахов, оголили их и бросили на произвол судьбы. В ответ на наш вопрос они

¹ Грузино-азербайджанская административная граница проходит через вершину этой горы. Пещерные монастыри Чичхитури и Удабно находятся приблизительно в десяти метрах от данной границы.

кричали: эти земли являются нашей собственностью – правительство передало их нам во владение. Как хотим, так и обращаемся с нашей собственностью: хотим – разрушим, хотим – сожжем. По-моему, грузинская нация обязана сказать свое слово и потребовать от Национального Совета Азербайджана уговорить свой народ, чтобы их действия не привели к неприятностям и к желанию отомстить» (Гермоген 1918б: 4).

Поведение напавших на монастырь разбойников указывало на то, что их задача состояла не столько в ограблении монастырских сокровищ и других ценностей, а в полном уничтожении монастырского имущества. Это действие имело конкретную цель: если монахи не смогли бы восстановить монастыри, незаселенная Караязская степь осталась бы без надзора со стороны грузин, и азербайджанцы легко завладели бы их пастбищами. Об этом открыто заявляли сами нападающие: «Правительство передало нам эти земли во владение; как хотим, так и обращаемся с нашей собственностью». Закавказский Комиссариат никак не отреагировал на вандализм по отношению к Давид-Гареджи. Виновники не были наказаны.

26 мая 1918 года Закавказская федеративная республика распалась. Входящие в нее страны объявили свою независимость. Приблизительно неделю спустя, 4 июня 1918 года, правительство Грузинской Республики распространило заявление в связи с переговорами Азербайджана и Армении с Турцией относительно установления и корректировки границ между Грузией, Азербайджаном и Арменией. Ниже приводим полный текст этого заявления: «Заявление Правительства Грузинской Республики по поводу переговоров Азербайджана и Армении с Турцией. Тифлис, 4 июня 1918 года.

Правительство Грузинской Республики, осведомившись, что представители Азербайджана и Армении ведут с Оттоманским правительством переговоры об установлении и исправлении границ этих стран, постановило, указать Национальным Советам последних, что исправление и установление границы между Грузией, Азербайджаном и Арменией составляет компетенцию Правительств означенных стран, и что Правительство Грузинской Республики может вести с представителями Азербайджана и Армении непосредственные переговоры по означенному вопросу в Тифлисе, без вмешательства Турции. В случае же, если бы оказался какой-либо по сему предмету договор между Оттоманской Империей, с одной стороны, и Азербайджаном и Арменией, с другой, или с одной из них, то таковой договор Правительство Грузинской Республики ни в коем случае не может признать для себя приемлемым и обязательным» (Документы 1919: 366).

Азербайджанское правительство не удовлетворилось односторонними переговорами с Турцией и предъявило Грузии неслыханные до того территориальные претензии. Министр иностранных дел Азербайджана в своем письме от 14 июня 1918 года в адрес Министерства иностранных дел Грузии писал:

«Как видно из опубликованного сегодня Правительственного сообщения, отчасти подтверждаемого имеющимися у нас частными сведениями, грузинское правительство, считая Борчалинский уезд территорией Грузии, послало туда от-

ряд грузинских войск, совместно с германским отрядом, якобы для очищения уезда от разбойничьих банд. . .

Далее, по сведениям, появившимся в печати, грузинское правительство сделало распоряжение о занятии территории по линии Закавказских железных дорог почти до станции Пойлы.

В виду того, что части Борчалинского, Тифлисского и Сигнахского уездов, сплошь населенные мусульманами, неоднократно через своих представителей выражали желание быть в составе Азербайджанской Республики, мое правительство категорически протестует против вышеуказанных распоряжений грузинского правительства и настоятельно просит, во имя сохранения добрососедских отношений между нашими странами, принять незамедлительные меры к выводу воинских частей из пределов Борчалинского уезда и к отмене распоряжения о занятии вышеуказанных частей территории Азербайджана. . .

Министр иностранных дел Азербайджанской Республики М. Гаджинский» (Документы 1919: 436).

В ответном письме от 17 июня Ноэ Рамишвили писал:

«В ответ на Ваше сношение, от 14 сего июня за №15, по поводу мер, предпринятых моим правительством для охраны границ Грузинской Демократической Республики, выражаю глубокое сожаление, что подобные мероприятия, необходимые для поддержания внутреннего порядка на территории Грузинской Республики, могли послужить предметом каких-либо недоразумений. В частности, Борчалинский уезд всегда входил в состав территории Грузии и не был предметом споров и сомнений, хотя этот уезд и раньше не представлял однообразной этнической единицы. Равным образом, не подлежит спору и восточная граница Грузии.

Сообщая об этом, по поручению своего правительства, выражаю полную уверенность, что Азербайджанское Республиканское Правительство впредь не допустит вмешательства в наши внутренние дела. . .

Министр-Председатель, И. д. Министра Иностранных Дел Н. Рамишвили» (Документы 1919: 437).

Предъявление территориальных претензий к Грузии, в какой-то степени, провоцировалось самим грузинским правительством: разделяя мнение Л. Натадзе о размежевании живущих в Грузии общин по национальному признаку, начиная с 1917 года грузинские меньшевики давали обещания соседним странам о передаче им тех регионов, где компактно проживали представители негрузинской национальности. Именно в связи с этим писал Михаил Адамашвили (Джавахишвили): «Наше глухое и слепое правительство считает приемлемым абсолютно бессмысленное и губительное для народа «реал население» и намеревается уступить иностранцам горло и главные артерии Грузии. События, произошедшие в Карязи, Давид-Гареджи, Абастумани и Дариали, были лишь испытанием наших сил» (Адамашвили 1918: 2).

Попытки Азербайджана присвоить территории Грузии продолжались после прихода к власти «красных». Свою настороженность по этому поводу высказывал

Р. Ингило: «Недавно мы писали о ненормальном состоянии отношений между Грузией и Азербайджаном. Отметим, что такое положение вызвано неупорядоченностью территориального вопроса. Мы также писали, что граница республики с четырех сторон требует корректировки с учетом жизненных интересов государства. Грузинскому правительству, несмотря на то, что оно желает мира, не удастся достичь должного решения этих вопросов, в связи с чем и оказалось внутри своего рода заколдованного круга, из которого не может найти выхода. Этим летом наше правительство подписало мирный договор с Азербайджаном с надеждой на урегулирование старых недоразумений и распрей. Правительство горько обманулось! Красный Азербайджан оказался таким же ненадежным контрагентом, каким был его предшественник – Муссаватское правительство» (Ингило 1920: 1).

2 мая 1921 года, спустя два месяца после оккупации Грузинской Республики большевистской Россией, с целью урегулирования территориальных вопросов Закавказских республик, постановлением Пленума Кавбюро ЦК РКП (б) была создана специальная комиссия под председательством Сергея Кирова¹. Будучи председателем данной комиссии, он являлся Секретарем ЦК Компартии Азербайджана. Со стороны Грузии в комиссию входили народные комиссары Грузинской ССР – Александр Сванидзе и Сильвестр Тодрия. На заседании комиссии, посвященного нерешенным вопросам Закавказского округа и Караязской степи, которое проходило в Тбилиси 26 июня 1921 года, помимо членов комиссии присутствовали Григорий (Серго) Орджоникидзе, Мамия Орахелашвили и Шалва Элиава (Тоидзе 1990: 25). Азербайджанская сторона (Гусейнов, Гаджинский, Расул-Заде, Омар Фаик) предложила следующий проект решения: «Из-за политических соображений Азербайджанская ССР не претендует на присоединение вышеупомянутых районов (Закавказского округа и Караязского участка – Л. М.), однако требует, чтобы Грузия признала и утвердила юридически неотъемлемое право азербайджанских крестьян на пользование теми землями (пастбищами и другими землями), которыми они пользовались при царе и меньшевистском режиме. При этом, Грузия передает всю власть населению и берет обязательство не издавать никаких распоряжений без согласования с руководством Казахского района. Для точного размежевания тех земель, которыми должны пользоваться азербайджанские крестьяне, назначается чрезвычайная смешанная комиссия» (Тоидзе 1990: 26). На второй день, 27 июня, грузинская сторона выразила протест в связи с «передачей всей власти». В результате данная фраза была изменена следующим образом: «Вся власть, кроме политической» (Тоидзе, 1990: 27).

¹ Сергей Киров, тот же Костриков, в последние годы правления меньшевистского правительства Грузии находился в Тбилиси в ранге полномочного посла России, а в действительности он руководил разведывательной и подстрекательской деятельностью многочисленных работников посольства России против Грузинской независимой республики (К концу 1920 года число работников посольства России в Грузии составило 300 человек).

5 июля 1921 года в Тбилиси проходила конференция представителей Грузинской ССР и Азербайджанской ССР, на которой было принято следующее постановление: «1. Политические границы между Азербайджанской ССР и Грузинской ССР остаются без изменений, 2. В связи с вопросом о Караязской долине, существующей между Грузией и Азербайджаном, конференция постановила следующее: а) Признать полное особое владение и пользование крестьянами Казахского уезда Караязской степи приблизительно в пределах нижеуказанных границ, с соблюдением государственной границы, существующей между Азербайджанской ССР и Грузинской ССР» (Мирианшвили 2000: 93). После этой фразы была конкретно демаркирована граница фактического владения территорией. Постановление заканчивалось двухпунктным замечанием следующего содержания: «а) Установление точных границ владений казахских крестьян поручено специальной комиссии, которая приступит к работе в двухнедельный срок после подписания настоящего соглашения. б) Крестьяне Казахского уезда, которые являются фактическими владельцами и пользователями этой степи, во всех случаях будут руководствоваться конституцией Азербайджанской ССР и будут подчиняться Исполкому Казахского уезда» (там же).

Согласно принятому на конференции постановлению, была создана специальная смешанная комиссия. Ее первое заседание проходило 27 июля 1921 года в Агстафе. Грузинскую ССР в комиссии представлял Павле Ингорква, советник Народного комиссариата иностранных дел Грузинской ССР, и Вахтанг Мачабели. П. Ингорква счел неприемлемым для грузинской стороны формулировку замечания (б) второго пункта, так как подтекст подразумевал большее, чем просто установление точных границ владения пастбищами Караязской степи крестьянами Казахского уезда. Соглашение между сторонами не было достигнуто, хотя было принято решение, согласно которому крестьянам Казахского уезда разрешалось до установления точных границ беспрепятственное пользование теми пастбищами и землями, которыми они пользовались до этого.

Прошедшее в Тбилиси 8 ноября 1921 года заседание смешанной комиссии (председатели – В.Канделаки и А. Абасов, члены – Д.Векилов, А.Беридзе и М.Шихлинский) установило границы фактического владения землями Караязской степи. Согласно этому постановлению, территории монастырей Бертубани и Удабно полностью и монастыря Чичхитури частично – та его часть, которая расположена на южном склоне горы Удабно – перешли во владение крестьян-азербайджанцев. На следующем заседании, 15 ноября 1921 года, было подписано соглашение об административной границе между Грузинской ССР и Азербайджанской ССР, хотя вопрос владения зимними пастбищами Караязской степи оставался спорным. На этом документе стоят подписи председателя Ревкома Буду Мдивани и председателя Центрального Исполнительного Комитета Мухтара Гаджи-Заде.

В последующие годы Азербайджан не ставил вопроса о передаче *de jure* пастбищ Караязской степи, так как азербайджанские крестьяне и без того являлись фактическими и единоличными владельцами грузинских пастбищ. Отношение к

делимитации грузино-азербайджанской границы на рассматриваемом участке изменилось лишь после того, когда в августе 1924 года в Грузии вспыхнуло всеобщее восстание против Советской власти с целью восстановления независимости. В связи с этим, страна была жестоко наказана не только репрессиями, но и урезанием ее территорий: комиссия при ЦИК по урегулированию спорных вопросов между республиками Закавказской Социалистической Федеративной Республики по пользованию земельными, лесными и водными ресурсами своим постановлением от 20 ноября 1924 года утвердила «в натуре» границу между Грузинской ССР и Азербайджанской ССР согласно той схеме, которая была утверждена постановлениями смешанной комиссии 8 ноября 1921 года и 28 января 1922 года (Мирианашвили 2000: 124). На основании этого постановления обширная территория Грузии, с расположенными на ней монастырями Бертубани, Удабно и частично Чичхитури, перешла *de jure* во владение Азербайджанской ССР.

При ознакомлении с архивными документами, касающимися пограничного спора на участке Давид-Гареджи, внимание привлекает тот факт, что в официальной переписке и постановлениях речь идет исключительно о пастбищах. В одном из первых писем в адрес большевистского правительства Грузии азербайджанская сторона просит передать ей в пользование пастбища по той причине, что из-за их нехватки азербайджанские крестьяне находятся в тяжелом положении. На это письмо наложена положительная резолюция, и это в то время, когда зимних пастбищ не хватало самим грузинским крестьянам Сигнахского уезда. Азербайджанской стороной ни разу не упоминается нахождение «албанских монументов» на участке Давид-Гареджи. Интересно, что упоминание Гареджийских монастырей, как памятников культурного наследия Грузии, в официальных документах начинается лишь с 1922 года, т.е. после того как грузинский искусствовед Георгий Чубинашвили осенью 1921 года организовал комплексную научную экспедицию с целью их изучения. После анализа материалов, полученных во время экспедиции, Г. Чубинашвили написал докладную в адрес грузинского правительства, в которой подчеркнул их особое место в истории и культуре Грузии. К сожалению, тогдашняя Советская власть решила судьбу грузинской территории с учетом партийных интересов. Таким образом, Азербайджан в конце концов завладел грузинскими территориями, к чему так целенаправленно и усердно стремились его мусаватское, а затем большевистское правительства. Передача Азербайджану грузинских земель фактически было пристрастным политическим решением. Принятие таких решений, к сожалению, продолжалось и в последующий период.

Литература

Абуладзе 1963 – Абуладзе Илья (редактор), Памятники древнегрузинской агиографической литературы, книга I (V-Xвв.). Тбилиси.

Адамашвили 1918 – Адамашвили Михаил (Джавахишвили), Двери Грузии. В газете «Сакартвело» № 23, 28 января 1918 года.

Гермоген 1918а – Гермоген (а), иеромонах, Разгром монастыря Давид-Гареджи. В газете «Сакартвело» № 14, 18 января 1918 года.

Гермоген 1918б – Гермоген (б), иеромонах, Разгром монастыря Давид-Гареджи. В газете «Сакартвело» № 19, 24 января 1918 года.

Документы 1919 – Документы – Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Издание Правительства Грузинской Республики. Тифлис 1919 (Переиздание 1990).

Ингило 1920 – Ингило Р., Еще раз о территориальном вопросе. В газете «Сакартвело» № 95, 9 сентября 1920 года.

Мирианашвили 2000 – Мирианашвили Натела, Территориальные изменения Грузии с Закавказской республикой. 1918-1938. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (Руководитель акад. Давид Мухелишвили). Тбилиси 2000. Диссертация хранится в Библиотеке им. И. Чавчавадзе Парламента Грузии под номером D 3.137.

Мухелишвили 2003 – Мухелишвили Давид (главный редактор), Атлас истории Грузии. Издание Института истории и этнологии им. И. Джавахишвили. Тбилиси 2003.

Тоидзе 1990 – Тоидзе Леван, После 25 февраля. В журнале «Мацне АН Грузинской ССР», серия истории, этнографии и искусства №1, 1990, с. 10-43.

L. M i r i a n a s h v i l i (Tbilisi)

History of Georgia's south-eastern border change in the 20th century

S u m m a r y

The state border demarcation and delimitation process between Azerbaijan and Georgia is not still resolved. Some 35% of the border demarcation has not been agreed upon till now. One of the disputable stretches of land is the one with the 6th-century Georgian monastery complex of David-Gareji on it: the border runs along the top of Udabno Mountain, splitting Chichkhituri Monastery, located on both slopes of the mountain, into two. Two more monasteries, Bertubani and Udabno, are entirely on the

Azeri side, southward from the border, thus being cut off from the complex. To fix the spiritual and cultural heritage problem, Georgia has suggested exchange of territories as the sole way out. Azerbaijan is against such exchange announcing the David-Gareji monasteries as monuments of the Albanian culture. The latter groundless claim tenses up the air in Georgia.

The paper studies the history of the reasons for Azerbaijan-Georgian border change. Based on archive documents and written sources it is shown that pretensions of Azerbaijan to the Georgian territories arose shortly after the Russian revolution in 1917. Attempts of the Mussavat government of Azerbaijan to take possession of the border territories were continued by Bolsheviks. The final accord which has decided the fate of the problem was anti-Bolshevik rebellion in Georgia in August 1924: the above territories fell to Azerbaijan *de jure* on 20 November 1924. It is shown that both Mussavat and Bolshevik governments of Azerbaijan stressed on the lack of pasture lands in the border region, especially in winter, and demanded for the Karaia Valley pastures of Georgia, earlier used by Azeri shepherds free and without any restrictions. No mention of the „Albanian monuments“ in the Georgian territory is found in official correspondence of that period.

მ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე (თბილისი)

**მოხატული კერამიკის სამხრეთ კავკასიაში გავრცელების
პრობლემისათვის ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისში**

მოხატული კერამიკა, როგორც გამორჩეული და ამავე დროს სრულიად ახალი მოვლენა ბრინჯაოს ეპოქის სამხრეთ კავკასიის კულტურულ სივრცეში, გამოჩენას იწყებს ძვ. წ. III-II ათასწლეულების მიჯნიდან. ეს ქრონოლოგიური მონაკვეთი ემთხვევა თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურას, რომელიც ინოვაციათა განსაკუთრებული სიუხვით გამოირჩევა. სიახლეთა მრავალფეროვანი სპექტრიდან, რომელიც ამ კულტურის ზოგად მახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სწორედ მოხატული კერამიკაა. არტეფაქტის ეს ტიპი მრავალმხრივ საყურადღებო მოვლენაა. იგი ყურადღებას იმსახურებს არა მხოლოდ როგორც ახალი მიმართულება კერამიკულ პროდუქციაში, რაც ძალიან ნიშანდობლივია თავისთავად, არამედ როგორც მახლობელი აღმოსავლეთის სამყაროსთან კონტაქტთა გაცხობვების მანიშნებელი ფაქტი.

ამის გამო, თრიალეთური კულტურის მოხატული კერამიკა ყოველთვის იყო და რჩება მკვლევართა საგანგებო ყურადღების საგანად. უნდა ითქვას, რომ ბევრი რამ მოხატული სამეთუნეო პროდუქციის შესწავლასთან დაკავშირებით გაკეთებულა, მაგრამ ზოგი საკვანძო საკითხები კვლავ ბუნდოვანი რჩება და მასალა კიდევ უფრო მეტ ჩადრმაგებას საჭიროებს სამხრეთ კავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის სხვა კულტურათა მოხატული კერამიკის კომპარატიული კვლევის მხრივ. ამას კი, ამ საკითხებზე მომუშავე იმ ქვეყნების (საქართველოს, თურქეთის, ირანის, სომხეთის, აზერბაიჯანის) მკვლევართა ძალისხმევის გაერთიანება და კოორდინირებული შესწავლა სჭირდება, რომლის ტერიტორიაზეც ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში გავრცელებული იყო თრიალეთის კულტურა. ვფიქრობ, რომ მომავალში სწორედ ამ მიმართულებით უნდა წარიმართოს მოხატული კერამიკის საკითხების თანმიმდევრული კვლევა თუკი გვინდა, რომ სათანადოდ გაირკვეს მთელი რიგი ბუნდოვანი და საკამათო პრობლემები.

სანამ მოხატული კერამიკის ანალიზზე გადავიდოდეთ, აუცილებლად მიგვაჩნია რეზიუმირებულად კონსტატაცია გავუკეთოდ იმ ძირითად სიტუაციას, რომელიც შუა ბრინჯაო II -ის პერიოდისათვის (Puturidze

2005:8-22) შეიქმნა სამხრეთ კავკასიაში წინა აზიასთან კონტაქტების, ლოკალური კულტურული პროცესების და მისი დინამიკის მხრივ. ამ საფეხურზე არსებული კულტურული გარემოს გათვალისწინებას არსებითი მნიშვნელობა აქვს, ერთის მხრივ, სამხრეთ კავკასია – წინა აზიის კონტაქტების კვლევის საქმეში ხოლო, მეორეს მხრივ, კი საკუთრივ თრიალეთის ორი სხვადასხვა სტილის მოხატული კერამიკის გენეზისის გარკვევის თვალსაზრისით.

მოკლედ შევაჩერებ ყურადღებას უშუალოდ იმ სუბსტრატზე, რომელიც საფუძვლად უნდა დადებოდა თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურას. გასარკვევია იყო თუ არა ადგილობრივ გარემოში ის მონაცემი, რომელზედაც შემდეგ შესაძლებელია აღმოცენებულიყო თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურა თუ აქ რაიმე სხვა პროცესებს ჰქონდა ადგილი? ეს საკითხი კი უშუალოდ კვეთს მოხატული კერამიკის პრობლემატიკას და ამდენად უადრესად აქტუალურია ამჟღავნადაც.

სამხრეთ კავკასიის ძეგლების მიხედვით ისე ჩანს, რომ მტკვარ-არაქსის მძლავრმა კულტურამ თავისი არსებობა დაამთავრა დაახლოებით ძვ. წ. XXV/XXIV საუკუნისათვის. მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლების ფინალურ საფეხურზე, მის უგვიანეს ფენებში კავთისხევის ციხე-გორას (ზ. მახარაძის გათხრები), თიანეთის რ-ნის ბადაანის (გ. მირცხულავას გათხრები) და ხაშურის ნაცარგორის ნამოსახლარებზე (ა. რამიშვილის გათხრები) უკვე ჩნდება ახალი, უცხო კერამიკული ნიმუშები – აშკარად სხვა, ვიდრე ეს ამ სამიწათმოქმედო კულტურისათვის იყო დამახასიათებელი. ესაა შავპრილა, საგანგებოდ ბზინვარე ზედაპირით, თხელი და სხვა შემადგენლობის კეცის მქონე და განსვავებული ტიპის დახვეწილი კერამიკა (საქართველოს არქეოლოგია 1992). ამასთან მის გამოჩენას მტკვარ-არაქსის ნამოსახლართა გვიანდელ ფენებში არავითარი სხვა სიახლეები ან პოლიტიკური სიტუაციის მკვეთრი ცვლილება თან არ ახლდა. სტრატოციფირებული ნამოსახლარების კარგად პრეპარირებულ ფენებში რაიმე შემოსევების, გადაწვის ან თუნდაც მკვეთრი სოციალური ცვლილების კვალი არ ჩანს. მტკვარ-არაქსის მოსახლეობა ამ ძეგლებზე ჯერ კიდევ მშვიდობიანად განაგრძობს არსებობას, მაგრამ აღმოჩნდა, რომ ამ დროიდან იგი უკვე თავისი არსებობის დასასრულს უახლოვდებოდა. აღნიშნული კულტურის ნამოსახლარებზე სწორედ ეს ფენა აღმოჩნდა ფინალური და ამის შემდეგ ცხოვრება იქ წყდება (მახარაძე 1994). ამ სიახლეს მტკვარ-არაქსის კულტურის დასასრულ ეტაპზე თან არ ახლდა ისეთი მოვლენა, როგორცაა მოხატული კერამიკის გამოჩენა. ეს ტენდენცია კერამიკულ პროდუქციაში უკავშირდება მხოლოდ და მხოლოდ თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის დაწყებას. მანამდე კი სამხრეთ კავკასიის გარემომ ამგვარი ნიმუშები უბრალოდ არ იცის.

მკაფიოდ შეიძლება ითქვას ერთი, რომ მტკვარ-არაქსის მძლავრმა და ერთი ათასწლეულის ხანგრძლივობის მქონე კულტურამ თავისი არსე-

ბობა დაასრულა ისე, რომ მოხატული კერამიკა როგორც სიახლე მას არ შეუქმნია. როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურამ ძვ. წ. XXIV საუკუნისთვის, ალბათ, ამოწურა თავისი განვითარებისა და შესაძლებლობების რესურსები და ადგილი დაუთმო ახალ, უფრო პროგრესულ კულტურულ მოვლენას – ადრეეორდანულ კულტურას, რომელმაც მისსავე წიაღში იწყო პირველად გამოჩენა. მაგრამ როგორ უნდა „წავიკითხოთ“ ჩვენს ხელთ არსებული ძეგლების მიხედვით ეს პრეისტორიული მონაკვეთი? ვივარაუდოთ, რომ ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის დროს გამოჩნდა ახალი ეთნიკური ერთეული, მატარებელი სულ სხვა, ახალი ტრადიციებისა და მან დამხვდურ მოსახლეობასთან ერთად მშვიდობიანად დაიწყო აქ ცხოვრება, რაც ნაკლებ რეალური ჩანს, თუ ახალი კულტურული მასივის გამოჩენა ჩავთვალოთ მტკვარ-არაქსის კულტურის გაქრობის მიზეზად?

რა თქმა უნდა, ეს და არა ერთი სხვა კითხვები თუ ვარაუდები იბადება ამ მოვლენის ანალიზთან დაკავშირებით, მაგრამ ყველა შემთხვევაში მკვლევარი უნდა ამოვიდეს მის ხელთ არსებული ფაქტობრივი მონაცემებიდან. ეს მონაცემები კი დღეისათვის ასეთია: მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ფართო ტერიტორიიდან მხოლოდ შიდა ქართლში და ისიც შედარებით ლოკალური ტერიტორიის ფარგლებში /ხაშურის რ-ნი (ნაცარგორა), თიანეთის რ-ნი (ბადაანი) და კასპის რ-ნი (ციხიაგორა)/ დასტურდება მტკვარ-არაქსის გვიანდელი ფენებში მისთვის დამახასიათებელი კერამიკისა და ბედენური კულტურის ნიმუშების თანაარსებობის ფაქტი.

ჩვენ დასაშვებად მიგვაჩნია ისიც, რომ ბედენური კულტურის გამოჩენა პირველად იწყება სხვა ადგილას და მხოლოდ შემდეგ ედება იგი გაცილებით ფართო არეალს, მათ შორის იმ ტერიტორიას, რომელიც ინტენსიურად იყო ათვისებული მტკვარ-არაქსელი ეთნოსის მიერ. ამ დროს მტკვარ-არაქსის კულტურა ჯერ კიდევ არ არის საბოლოოდ წასული ინტორიის ასპარეზიდან და ხედება რა ახალ კულტურულ ტრადიციას, იგი ნაწილობრივ უშვებს კიდევ მას თავის გარემოში. ასე შეიძლება მოხვედრილიყო ზემოაღნიშნულ სამ ძეგლზე ბედენური კერამიკული ნაწარმი.

რაც შეეხება ადრეეორდანული კულტურის ფესვებს და მისი წარმოშობის ადგილს, ამაზე გადაჭრით ერთმნიშვნელოვანი პასუხის გაცემა ჯერ არ ხერხდება. ვფიქრობ, ესეცაა იმის მიზეზი, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში ამის შესახებ განსხვავებული თვალსაზრისები ჩნდება. დასაშვებია, რომ იგი სამხრეთ კავკასიური გარემოსათვის მართლაც უცხო მოვლენა იყოს და არა ადგილობრივი წარმონაქმნი. ამას, ალბათ, შემდგომი აღმოჩენები გაარკვევს, მაგრამ ახლა საჭიროდ მიგვაჩნია იმის დაზუსტება და გაანალიზება თუ რა ხასიათის კულტურულ მოვლენასთან გვაქვს საქმე. ფაქტია, რომ მატერიალური კულტურის ნიმუშების, და უპირველესად კი კერამიკის მიხედვით, იგი აბსოლუტური სიახლეა მტკვარ-არაქსის კულტურის მასალებთან მიმართებით. განსხვავებულია

არა მხოლოდ კერამიკული ფორმები, არამედ ყველაზე სადიაგნოსტიკო ელემენტი – კეცი.

ადრეყორღანული კულტურა სრულიად ახალი მოვლენაა არა მხოლოდ ყველაზე მასობრივი მასალის – კერამიკული ნაწარმის, არამედ სოციალური და ეკონომიკური განვითარების პროფილის თვალსაზრისითაც. სამიწათმოქმედო მეურნეობასა და ერთ ნასახლარზე მუდმივად დამჯდარი ცხოვრების ჩვევის მქონე მტკვარ-არაქსული ტრადიცია ადრეყორღანების კულტურის დადგომისთანავე იცვლება მობილური ცხოვრების წესითა და წარმოებითი მეურნეობის მეორე დარგის – მესაქონლეობის პრიორიტეტის ზრდით. სამეურნეო ცხოვრების ტრადიციაში ასეთი მკვეთრი ცვლილება, როგორც ჩანს, საზოგადოების განვითარების პროცესში მომხდარმა ღრმა სოციალურმა გარდატეხებმა განაპირობა. თუმცა, არ არის აუცილებელი, რომ ამგვარი მოვლენა მხოლოდ ერთი მიზეზით იყოს გამოწვეული, სავსებით შესაძლებელია იგი რამოდენიმე ფაქტორით აღმოჩნდეს განპირობებული. მოცემულ შემთხვევაშიც, საფიქრებელია, რომ საზოგადოების შინაგანი, პროგრესული ხაზით განვითარებასთან ერთად ამგვარი რადიკალური ცვლილებები ახალ, მიგრაციულ ფაქტორსაც გამოეწვია. ყველა შემთხვევაში ანგარიშგასაწევია ის კულტურული ტრანსფორმაციები, რასაც ადგილი ჰქონდა პოსტ-მტკვარ-არაქსულ პერიოდში და ამ უცხო კულტურული ნაკადის გამოჩენა ახსნას მოითხოვს. ამდენად, ადრეყორღანული კულტურა სოციალური, ეკონომიკური და კულტურული ცვლილებების დადგომას მოასწავებდა სამხრეთ კავკასიაში და ამ ნიშნით იგი ახალი ეპოქის – შუა ბრინჯაოს ხანის დასაწყისად უნდა იქნეს მიჩნეული.

ადრეყორღანული კულტურის კერამიკაზე საგანგებოდ ყურადღების შეჩერება აუცილებლად ვცანი მისი და თრიალეთის ბრწყინვალე კულტურის დახვეწილი მოხატული ნაწარმის ურთიერთმიმართების და მათი გენეტიკური კავშირის არარსებობის საილუსტრაციოდ. ამასთან, აღვნიშნავ, რომ ჩვენს მიერ შერჩეული პრობლემატიკა ამგვარი სამუშაოს ჩატარებას მომავალში აუცილებლად საჭიროებს. საჭიროა ზუსტად ილუსტრირდეს ის სუბსტრატული პლასტი და წანამდგრები მთელი სამხრეთ კავკასიის მასშტაბით, რომელზედაც ჩამოყალიბდა მაღალგანვითარებული თრიალეთური მოხატული პროდუქცია.

ამჯერად, კვლევის ამ ეტაპზე კი შეგვიძლია დაბეჯითებით ვთქვათ, რომ თრიალეთური კულტურის „წყლის სქემის“ მოტივით მოხატული კერამიკა არის ერთ-ერთი წამყვანი ნაწარმი მთელი მატერიალური კულტურის ნიმუშებიდან, რომელზე დაყრდნობითაც ყველაზე უკეთ ილუსტრირდება სამხრეთ კავკასია-წინააზიური კონტაქტების ფაქტი.

ამჯერად, ამ ქრონოლოგიურ მონაკვეთთან დაკავშირებით აღვნიშნავ მხოლოდ საკვლევ თემასთან – მოხატულ კერამიკასთან – მიმართებით ნიშანდობლივ შემდეგ ფაქტს: ადრეყორღანულ კულტურას, არც მისი

გამოჩენის და არც განვითარებული ფაზის საფეხურზე ასევე არ ახასიათებს ისეთი სიახლე, როგორცაა მოხატული კერამიკა. ეს ფაქტი გარკვეულ გაკვირვებას იწვევს იმ მხრივ, რომ სინქრონული ეპოქის მთელი მახლობელი აღმოსავლეთი, წარმოდგენილი სულ სხვადასხვა კულტურებით, ხასიათდება სწორედ მოხატული კერამიკის არსებობის დომინირებით. ამ დროს კი სამხრეთ კავკასია, რომლის სასახლვრო ტერიტორია მახლობელი აღმოსავლეთის უკიდურესი ჩრდილო პერიფერიაა, ამგვარ არტეფაქტებს საერთოდ არ იცნობს. ამ ფაქტს, კერძოდ კი იმას, რომ თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურამდე, სამხრეთ კავკასიაში მოხატული კერამიკა არ არის გავრცელებული, რა თქმა უნდა, თავისი ღრმა მიზეზები აქვს და ეს საკითხი დღემდე თეთრ ლაქად რჩება კავკასიის არქეოლოგიაში. ამასთან ერთად, უადრესად საყურადღებოა ის საკითხიც თუ რა მიზეზებმა გამოიწვია მოხატული კერამიკული პროდუქციის ასე ერთბაშად გამოჩენა თრიალეთის კულტურის გამოჩენის პარალელურად ან რას უკავშირდება ამ პროდუქციის ასე დახვეწილი ნიმუშების ერთბაშად გამოჩენა ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისიდან ყოველგვარი წინაპირობის გარეშე ლოკალურ გარემოში? საინტერესოა ისიც, თუ საიდან შეიძლება მომდინარეობდეს ეს ტრადიცია და რა გავლენებს ასახავს ის.

ამდენად, სამხრეთ კავკასიაში მოხატული კერამიკის გამოჩენის, წარმომავლობისა და მისი ხასიათის პრობლემა რთული და გამოკვეთილად აქტუალური საკითხია, რომელიც განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს შუა ბრინჯაოს ეპოქაში ძველადმოსავლური სამყაროს და სამხრეთ კავკასიის კავშირურთიერთობების კვლევის ასპექტით.

იგი ერთ-ერთი მსხვილი პრობლემაა პრეისტორიის ეპოქის ჯერ კიდევ სათანადოდ შეუსწავლელ საკითხთა სპექტრში და ამდენად მკვლევართა აქცენტის ობიექტიც. მხედველობაში მაქვს, უპირველეს ყოვლისა, აღნიშნულ რეგიონებს შორის კონტაქტების ხასიათის, ცალკეული ქრონოლოგიური ეტაპების მიხედვით ამ ურთიერთობათა ინტენსივობის გარკვევის და სხვა პირველხარისხოვანი პრობლემები, რომლებიც აშკარად იკვეთებიან, ერთი მხრივ მოხატული კერამიკის, ხოლო მეორე მხრივ, წინააზიურ – სამხრეთ კავკასიური კავშირურთიერთობის საკითხების კვლევის დროს. ამიტომ მოხატული კერამიკის გენეზისის კონტექსტში ამ პრობლემათა გაშუქებას არსებით და სამომავლო პერსპექტივის მქონე საკითხად ვთვლი.

მოხატული კერამიკის გამოჩენა უძველეს მახლობელ აღმოსავლეთსა და სამხრეთ კავკასიაში (უნდა ითქვას, რომ მთელს კავკასიაშიც) ასინქრონულად მოხდა და მხოლოდ შუა ბრინჯაოს ეპოქის განვითარებული ფაზა აღმოჩნდა ის წყალგამყოფი ეტაპი, როცა ამ უკანასკნელ რაიონში დაიწყო მოხატული სამეთუნეო პროდუქციის წარმოება. ამასთან ეს ქრონოლოგიური ინტერვალი მათ სტარტს შორის საკმაოდ დიდია სამხრეთ კავკასიაში გარდა გამოწვევის შემთხვევებისა (ოზნის, ქვაცხე-

ლების (ურბნისი) და მუხანათ-თაფას სტრატეგრაფიული მონაცემები) შუა ბრინჯაო II –მდე ეს მასალა არ ჩანს. თუმცა არ გამოვრიცხავ, რომ აზერბაიჯანში მიმდინარე გათხრებმა შესაძლოა გარკვეულად შეცვალოს ვითარება.

არაერთ კითხვას ბადებს სწორედ ის ფაქტი რომ კავკასიაში ასე მოგვიანებით დაიწყო მოხატული კერამიკის ტრადიციის არსებობა. გასარკვევია თუ როგორ მოხდა და რით შეიძლება აიხსნას ის, რომ წინა აზიის ჩრდილო ნაწილსა და სამხრეთ კავკასიას შორის ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისამდე არსებული კავშირურთიერთობების მიუხედავად, მოხატული კერამიკა ამ უკანასკნელი გარემოსათვის საკმაოდ დიდხანს დარჩა უცხო ნაწარმად.

ამჟამად ჩვენს ხელთ არსებული ფაქტობრივი მონაცემები რეალური ვითარების კონსტატაციის აუცილებლობას ქმნის და ზოგად შტრისებში ასეთ სურათს იძლევა: 1. სამხრეთ კავკასიის რეგიონი წინა აზიის ყველა ცალკეულ მონაკვეთთან შედარებით მოხატული კერამიკული ნიმუშების პირველად გამოჩენის მხრივ რამოდენიმე ათასწლეულით ჩამორჩება ძველადმოსავლურ ცივილიზაციათა ცენტრებს. 2. ეს შთაბეჭდილებას ქმნის, რომ ამ რეგიონისათვის მოხატული კერამიკა უცხო და არალოკალური მასალაა. 3. მისი გამოჩენა სამხრეთ კავკასიაში ემთხვევა მხოლოდ შუა ბრინჯაოს ხანის განვითარებულ, II ფაზას (Puturidze 2005:11) და თრიალეთურ კულტურას უკავშირდება. ამ დროს სამხრეთ კავკასიაში გამოჩენას იწყებს ვანი-ურმიისპირეთის აუზის ანალოგიური მასალა. 4. მოხატული კერამიკის ის ტიპი, რომელიც „წყლის სქემის“ მოტივად იდენტიფიცირდება სინქრონულად არსებობს წინა აზიისა და სამხრეთ კავკასიის ერთ სრულიად გარკვეულ არეალში. ამ ვითარების დაფიქსირებასთან ერთად შევეცდები მის გაანალიზებას მახლობელი აღმოსავლეთთან ურთიერთობის საკითხთან კონტექსტში.

მოხატულ კერამიკასთან დაკავშირებული პრობლემები და მისი კვლევის სირთულე სხვასთან ერთად განპირობებულია იმითაც, რომ სამხრეთ კავკასიაში სულ სხვადასხვა კულტურებისათვის დამახასიათებელი მოხატული პროდუქცია გვაქვს წარმოდგენილი, რაც უპირველესად მათი ურთიერთმიმართების საკითხის გარკვევის წინაშეც გვაყენებს.

შუა ბრინჯაოს ხანიდან (აუცილებელია აღვნიშნოთ, რომ მხოლოდ მის სხვადასხვა ეტაპზე) სამხრეთ კავკასიაში წარმოდგენილი გვაქვს ოთხი სხვადასხვა მოხატული კერამიკა – თრიალეთის, სევან-უზერლიკის, კარმირ-ბერდის და ყიზილ ვანქის კულტურების (Кушнарева К. 1993: 124-171).

ისიც უადესად სიმპტომატური მოვლენაა, რომ ძვ. წ. II ათასწლეულის სრულიად დასაწყისიდან ვიდრე ძვ. წ. XV-XIV სს. ჩათვლით სამხრეთ კავკასიაში ფუნქციონირებულ უკლებლივ ყველა კულტურული წარმონაქმნისათვის ხაზგასმით დამახასიათებელია მოხატული კერამიკის არსებობა, რომელიც მანამდე საერთოდ არ იყო წარმოდგენილი ამ რეგი-

ონში. უადრესად მნიშვნელოვანია იმის გარკვევა, თუ რა მოვლენებს უკავშირდება მოხატული კერამიკის როგორც ახალი და მანამდე უცნობი კულტურული მოვლენის გამოჩენა და მძლავრ ნაკადად მოწოლა სამხრეთ კავკასიისაკენ. ეს გახლავთ განსხვავებული მხატვრული სტილის, ორნამენტული დატვირთვის და ტიპის მოხატული ნიმუშები. ისინი მკაფიო სხვაობას ამჟღავნებენ ფერთა გამის ტონალობის, მოხატვის სტილის, თვით ჭურჭლის ფორმის და მის სხვადასხვა მონაკვეთებზე დეკორის განთავსების, და ბოლოს, ორნამენტულ მოტივებს შორის არსებითი სხვაობის მიხედვით.

თრიალეთის კულტურის დადგომასთან ერთად იწყება მოხატული ტრადიციის როგორც სამეთუნეო ხელოსნობის ახალი და გამორჩეული სფეროს ფორმირება, მისთვის დამახასიათებელი ტექნიკური ხერხებისა და სტილისტური ნიშნების ჩამოყალიბებით. ამ კულტურის დაწყებით ფაქტიურად სამხრეთ კავკასიის კულტურულ სინამდვილეში იწყება მოხატული სამეთუნეო ნაწარმის გამოჩენა, და შესაბამისად, სტარტს იღებს ეს ტრადიცია.

მაგრამ როგორც ეს ყოველი სიახლის დასაწყისს ახასიათებს, აქაც, დასაწყისში უნდა გვექონოდნენ ჯერ კიდევ ჩამოუყალიბებელი და პრიმიტიული სახეები და მარტივი კომპოზიცია, შესრულების დაუხვეწელი ხერხები, სტილისტურად ლიმიტირებული ტიპები და დეკორშიც – სიუჟეტური ერთფეროვნება, მაგრამ ამის საწინააღმდეგოდ, თრიალეთური მოხატული კერამიკა გამოჩენისთანავე ამჟღავნებს ისეთ მრავალფეროვნებას მხატვრულ სახეების და სიუჟეტური კომპოზიციის მხრივ, რომ სრულიად ცალსახად ტოვებს ამ პროდუქციის არა დასაწყისის, არამედ მისი აყვავების საფეხურზე ყოფნის შთაბეჭდილებას (Куртин 1941: табл. LXXVI-LXXXIII). მონოქრომულ მოხატულ კერამიკაზე გადმოცემული ე. წ. „წყლის სქემის“ სიუჟეტი საკმაოდ მრავალფეროვანია მხატვრულ-სტილისტურად (Кушнарева К. 1993: 124-171; ფუთურიძე, 1984: 64-76). ამასთან ეს მრავალფეროვნება თვალსაჩინოა რეგიონული პარამეტრის მიხედვითაც.

თრიალეთის კულტურის მოხატული ნიმუშები (ვგულისხმობ მხოლოდ წითელ ფონზე შავი საღებავით მოხატულ ჭურჭელს) ხასიათდება ორი მთავარი ტენდენციით: გეომეტრიული სახეებისა და ფიგურების კომბინირების შედეგად ჩამოყალიბრებული ე. წ. „წყლის სქემის“ მოტივისა და მისი სხვადასხვა ვარიაციების გადმოცემით, და მეორე – მკაცრად განსაზღვრული სახეების ფარგლებში გადმოცემული მაგრამ მხატვრულად შთაბეჭდავი და მდიდრული ორნამენტული თემით (ფუთურიძე 1984: 64-76). თრიალეთური მოხატული კერამიკისთვის სპეციფიკურ დეკორში ჭარბობს ის თემა („წყლის სქემა“), რომელიც წამყვანია ვანი-ურმიისპირეთის მასალისათვის და ასევე ზოგიერთი მხატვრული სახე (ან დეტალი), რომელიც ადგილობრივ შავპირილა კერამიკაზე გვაქვს და მის რემინისცენციას იწვევს.

რაც შეეხება სევან-უზერლიკის, თაზაკენდის (კარმირ-ბერდის) და კარმირ-ვანქის მოხატულ კერამიკას, მათთვის დამახასიათებელი ორნამენტული თემების და თვით მხატვრული კონცეფციის მხრივ, ისინი მკვეთრად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან და ნაკლებად ავლენენ საერთო შტრიხებს. მათთვის სულ სხვა გეომეტრიული სახეები და მათი კომბინირების განსხვავებული და ბევრად მარტივი სქემებია დამახასიათებელი (Кушнарева К. 1993: 124-171; ფუთურიძე 1984: 64-76).

ყველა ამ კულტურის მოხატული ნიმუშებისთვის ხაზგასმულად გამოკვეთილ საერთო დეტალს წარმოადგენს მხოლოდ და მხოლოდ ფერთა საერთო გამა: წითელ ფონზე შავი საღებავით შესრულებული ნახატი. თუმცა ფერების სიმძაფრისა და სიღრმის განსხვავებული დატვირთვა გვაქვს.

ამჯერად ყველა ამ კულტურათა მოხატული ჭურჭლის დახასიათებას ვერ ჩაუვლრმავედებით და მხოლოდ თრიალეთური კულტურის მოხატულ ნიმუშებზე გვაქვს აქცენტი.

ამჟამად ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემებიდან ცალსახაა ის ფაქტი, რომ სწორედ თრიალეთის კულტურა აღმოჩნდა ის რეალობა, სადაც პირველად იჩინა თავი საერთოდ მოხატული კერამიკის ტრადიციამ, თანაც აშკარად წინა აზიის ჩრდილო არეალისთვის დამახასიათებელი სტილისამ. ეს მაშინ, როცა წინა აზიის თითქმის მთელი ტერიტორია ანატოლიიდან დაწყებული ირანის პლატოს ჩათვლით, განსაკუთრებით კი ჩრდილო ევფრატის აუზისა და სირიის ტერიტორია ყველაზე ინტენსიურად იყო წარმოდგენილი სწორედ მოხატული კერამიკით ბევრად ადრე, ვიდრე ეს ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისია. აქედან გამომდინარე, რასაკვირველია, გაკვირვებას იწვევს როცა მახლობელი აღმოსავლეთის მომიჯნავე ტერიტორია და უშუალოდ მისი ჩრდილო პერიფერია, ფაქტობრივად შეუღწეველი აღმოჩნდა ამ მასალისათვის ბრინჯაოს ეპოქის განვითარებულ ფაზამდე.

არქეოლოგიურად დადასტურებული ეს ფაქტი კი ბევრ შეკითხვას წამოჭრის, რომელთა მოკლედ ფორმულირებასა და თავმოყრას აქვე მოვიტან. კერძოდ, უადრესად არსებითია გაირკვეს: ა) თუ როგორ მოხდა და რით შეიძლება აიხსნას ის, რომ წინა აზიის ჩრდილო მიწებსა და სამხრეთ კავკასიის უდიდეს ნაწილს შორის ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისამდე არსებული ურთიერთკავშირის მიუხედავად (რაც სხვადასხვა მასალებით ვლინდება) მოხატული კერამიკული პროდუქცია ამ უკანასკნელი არეალისათვის საკმაოდ დიდხანს დარჩა უცხო; ბ) სად და როგორ არის წარმოდგენილი და თავმოყრილი მოხატული კერამიკა სამარხეულ კომპლექსებში. არის ისინი მობილიზებული პრესტიჟულ და ცენტრალურ ადგილას როგორც გამორჩეული მნიშვნელობის ნივთი თუ სხვა კერამიკულ ნიმუშებთან ერთიან ანსამბლად არის წარმოდგენილი; გ) ყოველთვის, ყველა სამარხეულ კომპლექსებში მოხატული ნიმუშები ერთგვარ

და ერთი ტიპის სამარხეულ ინვენტართან კომპლექსში გვაქვს მოცემული თუ არა. რამდენად შეიძლება მიანიშნებდეს ის დაკრძალულ პირთა სოციალურ სტატუსზე და სხვა.

ყველა ამ საკითხებს, ვფიქრობ, უდავოდ უნდა მიქცეს ყურადღება და უპირველესად რამდენიმე მსხვილ სადისკუსიო პრობლემად იქნეს დიფერენცირებული.

ამ კითხვებს შეეხო და მათგან მცირე ნაწილზე გარკვეულად სცადა პასუხი გაეცა თურქმა არქეოლოგმა ა. ოცფირატმა, რომელმაც სადოქტორო ნაშრომი აღმოსავლეთ თურქეთის ტერორიაზე გავრცელებულ მოსატული კერამიკის შესწავლას მიუძღვნა (Ozfiyat 2000). მიუხედავად ამისა, უნდა ვთქვათ, რომ საკითხთა რიგი, რომლებიც გადაუდებელ შესწავლას საჭიროებს დღესაც საკმაოდ ბევრი და მწვავეა. აქედან გამომდინარე ვთვლი, რომ ამ სპეციფიკური სამეთუნეო პროდუქციის მხოლოდ სამხრეთ კავკასიის, ჩრდილო ირანის და აღმოსავლეთ ანატოლიის გეოგრაფიული მასშტაბით წარმართული კვლევა შეიძლება აღმოჩნდეს წარმატებული და მისმა შესწავლამ გახსნას ზოგი რთული კვანძი.

როგორც დაგინახეთ, სამხრეთ კავკასიის ბრინჯაოს ეპოქის კულტურათა მთელს მრავალფეროვნებაში განსაკუთრებით შთამბეჭდავი ძეგლებით, მანამდე არნახული კულტურულ-ეკონომიკური აყვავების დონითა და მასთან ერთად გადაუჭრელ საკითხთა რაოდენობითაც გამორჩეული ადგილი უკავია თრიალეთურ კულტურას. მისადმი მძაფრი ინტერესი კი, ვფიქრობ, განაპირობა არა მხოლოდ თრიალეთური სამარხეული მასალების განსაკუთრებულად დახვეწილ და მდიდრულ ანსამბლთა შთამბეჭდაობამ, არამედ ძველი სამყაროს ამ რეგიონში ძვ. წ. III-II ათასწლეულთა მიჯნაზე მიმდინარე რთული და ჯერ კიდევ ბოლომდე გაუგებარი მოვლენებისა და ეთნიკურ ერთეულთა გადაადგილების ფაქტმაც. სწორედ მისი ახსნის და კულტურული კავშირების გზით ზეგავლენის კვლევის მცდელობას წარმოადგენს ეს ნაშრომი, რომელიც, უდავოდ, მომავალშიც უნდა გაგრძელდეს და მეტი კონკრეტულობა და სინათლე შეიტანოს ჯერ კიდევ ღიად დარჩენილ საკითხებში.

M. P u t u r i d z e (Tbilisi)

Towards the problem of distribution of painted pottery at the beginning of the II Millenniums B. C. in South Caucasus

The central and eastern Transcaucasia – a vast historical-cultural area located among the South Russian steppes and the Near East – was from very end of III and the early II millennium B. C. populated by the ethno-cultural group, bearer of the Trialeti Culture.

The complex historical processes that found reflections in the archaeological materials of Old Babylonian period Trialeti Culture, characterized with mass of innovations and essential changes in social, economical and cultural spheres. It should be mentioned that the Trialeti Culture has an exclusive place in Caucasian Middle Bronze Age problematic not only with its splendid and excellent materials of high artistic craft but also with the number of unclear and complex questions. One of them is the problem of origination of the painted pottery of this culture.

It should be noted that in a vast area of South Caucasus represented various styles of painted ware – painted monochrome and polychrome pottery. They greatly differs from each other and belongs to various MBA cultures. They differs first of all by facture of clay, its burning, motifs of ornamentation and artistic style of decoration. My paper deals to only one style of painted pottery which is represented in famous Trialeti Culture.

Especially impressive, very specific and different from all other types production is the painted pottery of so called „water scheme“ motif which starts to appeared in South Caucasian region at the very end of III and beginning of the II millenniums B. C. This chronological interval means the emerge of the famous Trialeti Culture. From the beginning I wander to note that before this most flourished Middle Bronze Age (MBA) culture in South Caucasus painted ware was an unknown material which means that the knowledge of manufacturing of this type of vessels Trialeti Culture couldn't be able to accept from previous local pottery tradition.

This time period of prehistory characterized with starting of mass of innovations in material culture as well as in social, economical and cultural spheres of life of the local population. Among these varieties of innovations in material culture one of the very distinguishable seems the painted ware assemblage.

Dynamic of continuity of the painted ware as the specific type in pottery production shows that not before the Trialeti Culture as well as not during the succeeding peri-

od this type of ware doesn't characterize the region of South Caucasus, i.e. neither the Kuro-Arax nor the Early Kurgans Cultures. So, from all range of Bronze Age only the Middle Bronze Age II was distinguished by existence of the symptomatic variations of painted pottery as the new material. It means that painted pottery ware clearly was not the local tradition and therefore we should pay more attention toward the contemporary Near Eastern pottery traditions. Exactly from the viewpoint of manifestation this kind of artifacts there is definitely observed a radical distinction between the different areas of Near East and South Caucasus during all eras before the MBA II. For the first one painted ware was very familiar production difference from the South Caucasus through all the Chalcolithic- and Early Bronze Ages. This is one of the main issue which should be emphasized when discussing about the problem of Transcaucasian painted pottery.

Very important detail for the understanding of this innovational production at the definite stage of MBA is the two different variations of painted pottery: black painting on red surface hydrias with „water scheme“ motif and quite another decoration represented by the brown painting on buff surface of huge vessels.

It should be emphasized that up to that stage non of the mentioned styles were common for the South Caucasian geocultural space. Owing to this in the paper special attention focused on the comparative analyze of painted production with Near Eastern analogues and also discussing the problem of origination of this kind of pottery ware in South Caucasus.

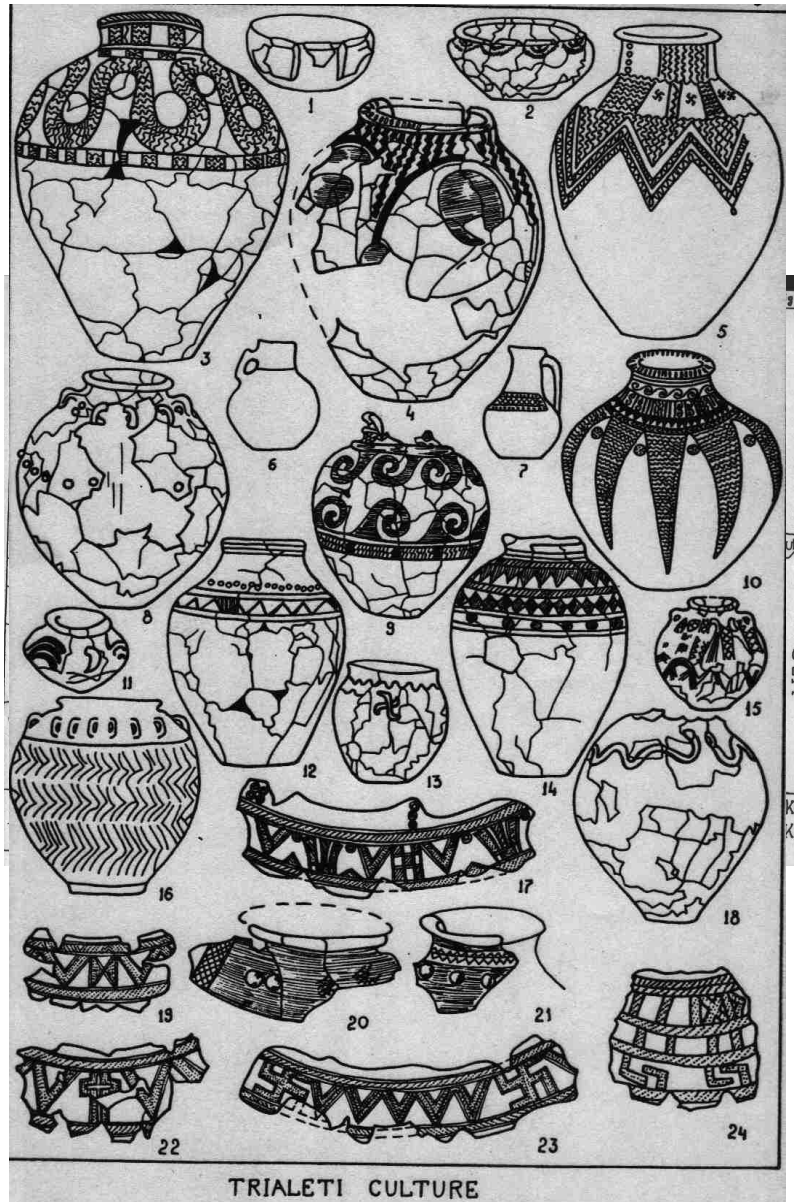
From this point of view it seems also significant consideration of aspect of distribution of this pottery. I should clarify that sufficient amount of it discovered in Tsalka-Trialeti region, two examples of such wares were found in Meskheta kurgans. All this sites located in most southern part of Georgia and bordering with Armenian plateau and NW Azerbaijan where painter pottery represented much more widely. So, the map of distribution of „water scheme“ painted items definitely manifests their concentration in one southern region of South Caucasus which situated very closely to the Near East.

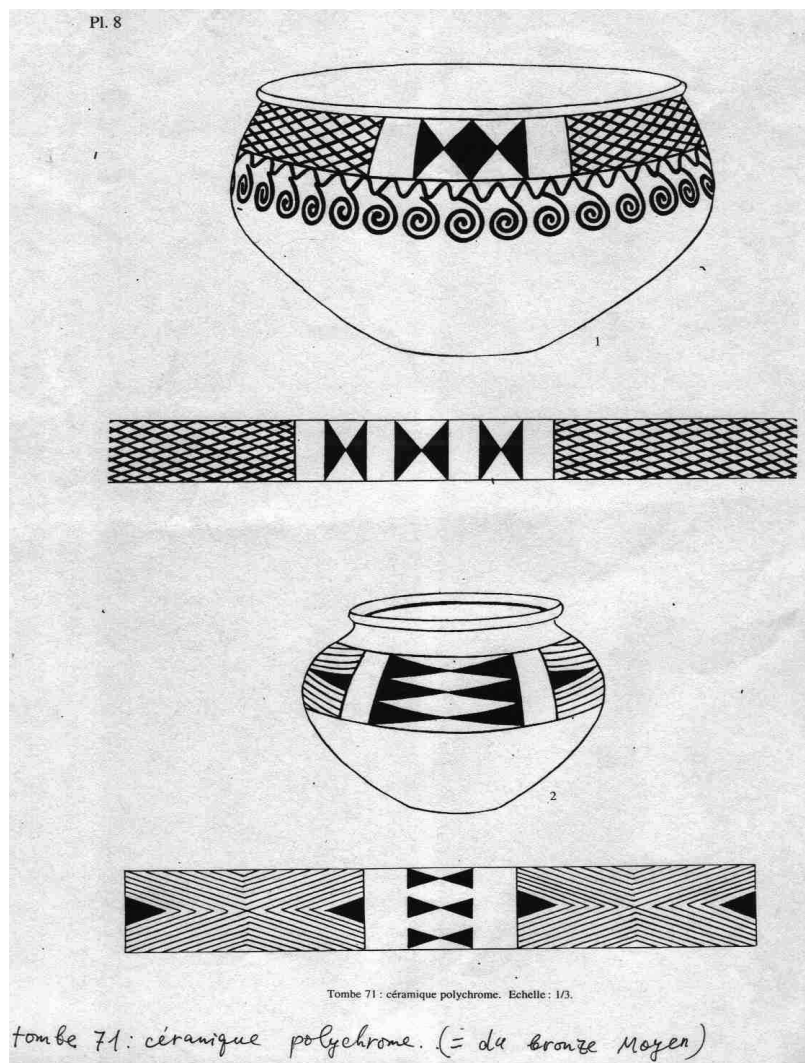
Their occurrence on the territory of inner (Shida) Kartli is very rare: an occasional find of such vessel is known in Narekvavi (near by Mtskheta). Further north, a similar vessel was recorded in the village of Prinevi. North of this are the monochrome painted pottery of „water-scheme“ motif has not so far been found. It is symptomatic that this type of pottery is particularly characteristic of the complexes of the Ararat valley and, generally, of the territory of current Armenia. The illustration for this seems the discovery of this production from the burial sites of Voskevaz, Garni, Elar Echmialdzin, Yerevan, Aghavnatun, Karmir Berd, Noratus, Arich Vanalzor (Kirovakan), Kirgi, Dvin as well as from a large number of other interments and cultural levels. Thus, the major part of monochrome painted pottery is concentrated in central and southern areas of the valley, though it occurs in other parts of Armenia as well. Another impressive amount of such type of pottery ware comes from north-western part of current Azerbaijan. Nakhichevan, Aznabyurt, Gyandja-chai, Zurnabad and Kars region have also yielded evidence of this pottery. Such radiation of the „water-scheme“ motif of painted pottery enables to suggest that it was not equally characteristic of every region of the famo-

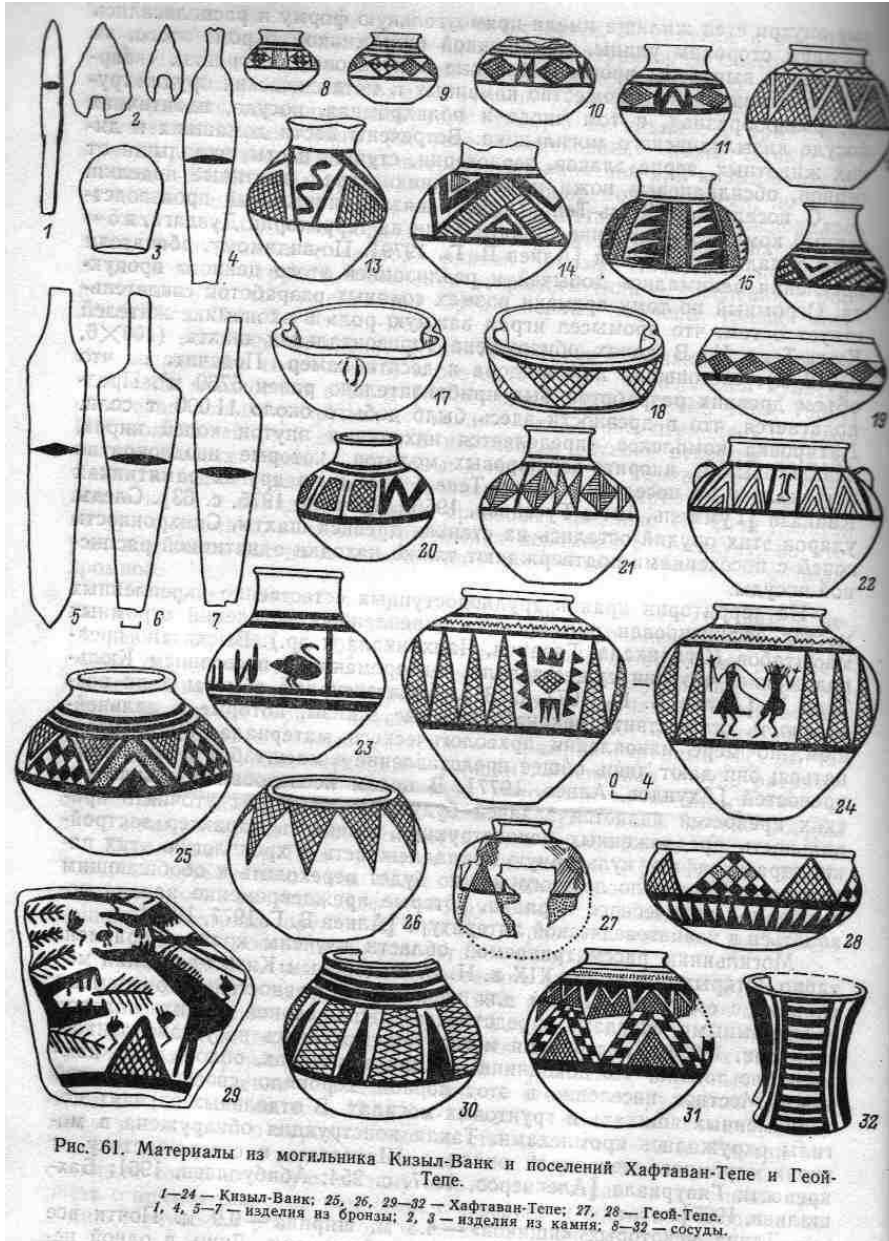
us Trialeti Culture. The sparsest of it in materials from Kartli, Kakheti and, partly, Meskheta offers one of the peculiarities of the variant localized in this region, since there have been only very rare finds of painted pottery on a large number of middle bronze sites revealed here during the past years. In our judgment, the above speaks in favor of southern distribution of the indicated pottery. It is concentrated particularly in southern regions of the South Caucasus whence it is likely to penetrate the outlying areas in the north and east. For a correct interpretation of the issue of the genesis painted pottery of the Trialeti Culture, it seems necessary to carry out a comparative study of this pottery with analogical items from the definite areas of the Near East. Research conducted in this direction seems most promising to clear out the problem of appearance „water-sheme“ style painted pottery in South Caucasus.

On the other side attention is paid toward the comparison of the above discussed pottery ware with analogous type of clay production of the other Middle Bronze Age Transcaucasian cultures. Research conducted in this direction showed that the painted pottery of the Trialeti Culture furnishes a qualitatively new material which is not related to either the Karmir Berd, Sevan-Uzerlik or Karmir Vank painted vessels. Thus, monochrome painted items of the Trialeti Culture stand quite apart from painted materials of other Middle Bronze Age cultures of Transcaucasus.

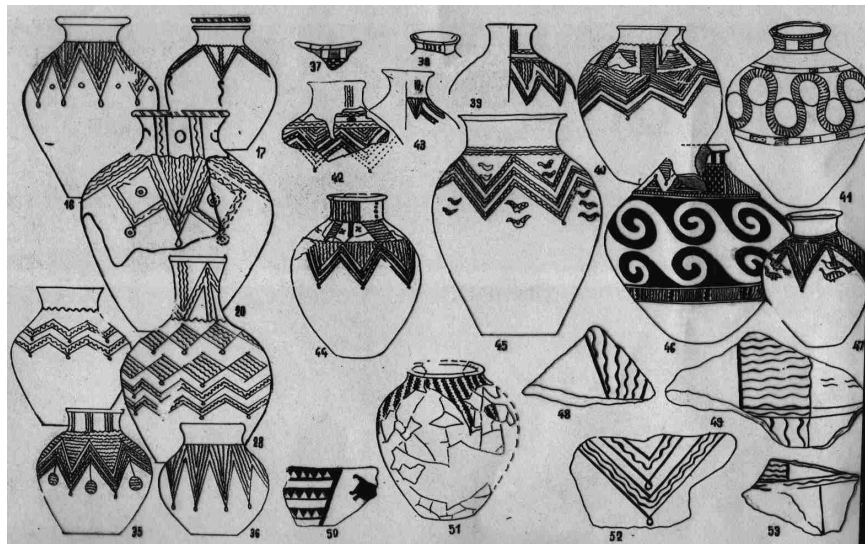
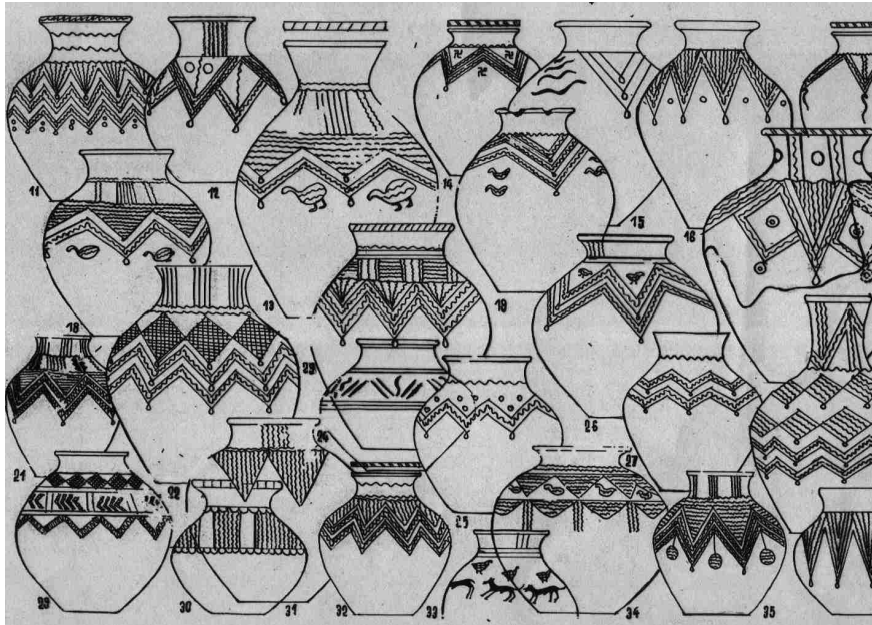
In the culture under consideration these elaborate vessels of high artistic value appear suddenly in a completed form without any preceding stage showing the process of their formation, without any early evidence of these wares. These type of painted pottery has no direct prototypes in South Caucasus to which it could be related. In spite of the fact that single finds of painted pottery have been recorded from the sites of late Early Bronze Age, only in a definite area of South Caucasus, they nevertheless do not furnish the basis for explaining of sudden flourishing of the above considered pottery in the succeeding period. Elucidation of one specific type of painted pottery allowed to assume that it should be appeared in South Caucasian Trialeti Culture by the help of cultural influence from South.

ლიტერატურა

გოგაძე 1972 – გოგაძე ე. თრიალეთის ყორღანული კულტურის პე-რიოდიზაცია და გენეზისი. თბილისი, 1972.

საქართველოს არქეოლოგია 1992 – საქართველოს არქეოლოგია. ტ. II. თბილისი, 1992.

ფუთურიძე 1984 – ფუთურიძე მ. ცენტრალური და აღმოსავლეთ ამი-ერკავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის მონოქრომული მო-ხატული კერამიკის პრობლემისათვის. – ახეთის არქეოლოგიური ექსპე-დიციის შრომები. ტ. VI. თბილისი, 1984, გვ.64-76.

ჯაფარიძე 1969 – ჯაფარიძე ო. არქეოლოგიური გათხრები თრია-ლეთში. თბილისი, 1969.

Cilingiroğlu 2001 – Cilingiroğlu A. The Second Millennium Painted Pottery Tradition of the Van Lake Basin. – Anatolian Studies. # 34. 1984, 129-139.

Özfiat 2001 – Özfiat A. Doğu Anadolu Yayla Kültürleri. Istanbul. 2001.

– Puturidze M. Social and Economic Shifts in the South Caucasian Middle Bronze Age. – Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond. Eds. A. Smith & K. Rubinson. Los Angeles. 2003. pp. 111- 127.

Puturidze 2005 – Puturidze M. About the Problem of South Caucasian – Near Eastern Cultural Relations According to the Items of Artistic Craft During the First Half of the II Millennium BC. – in: METALLA. # 12. 1/2. Bochum, 2005, pp.8-22.

Rubinson 1994 – Rubinson K. Eastern Anatolia Before the Iron Age: A View From Iran. –in: Anatolian Iron Ages 3. The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990. Eds, A. Cilingiroğlu & D. French. – 1994, pp.199-203.

Rubinson 2005 – Rubinson K. Second Millennium BC. Painted Potteries and problems of Terminologies. – in: Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 37. Berlin, 2005, pp.133-138.

Куфтин 1941 – Куфтин Б. Археологические раскопки в Триалети. – Тби-ლისი, 1941.

Кушнарева 1993 – Кушнарева К. Южный Кавказ в IX-II тыс. до н.э. Эта-пы культурного и социально-экономического развития. С.-Петербург, 1993.

Кушнарева 1994 – Кушнарева К. Памятники Триалетской культуры на территории Южного Закавказья. – Археология. Ранняя и средняя бронза Кавказа. М. 1994. сс. 93-105.

Кушнарeвa 1994 – Кушнарeвa К. Кармирбердская (Тазакендская) культура. – Археология. Ранняя и средняя бронза Кавказа. М. 1994. сс.106-117.

Кушнарeвa 1994 – Кушнарeвa К. Севано-Узерликская группа памятников. – Археология. Ранняя и средняя бронза Кавказа. М. 1994. сс.118-127.

Кушнарeвa 1994 – Кушнарeвa К. Материалы к проблеме выделения кармирванкской (кызылванкской) культуры. – Археология. Ранняя и средняя бронза Кавказа. М. 1994. сс.128-132.

Мартирoсян 1964 – Мартирoсян А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1964.

Симонян 1982 – Симонян А. Кармир-бердская культура по материалам периода средней бронзы Армении. – Тезисы докладов. Ереван, 1982.

Ханзадян 1969 – Ханзадян Э. Гарни IV. Ереван, 1969.

ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე (თბილისი)

**კავკასიის უძველესი მოსახლეობის ადრეული
ეთნოგენეზის საკითხები**

კავკასიის ხალხების წარმომავლობის, მათი პირველსაცხოვრისის საკითხი ყოველთვის დიდ ინტერესს იწვევდა, რასაც კავკასიის განსაკუთრებული მდებარეობა განსაზღვრავდა ევროპასა და აზიის შესაყარზე. აქ გადიოდა ერთ-ერთი დამაკავშირებელი გზა წინა აზიასა და ევროპას შორის. კავკასია ძველთაგანვე ხალხთა დიდი გადაადგილების ასპარეზი იყო. ჩანს, ამ გზით მოძრაობდა აფრიკის მატერიკიდან პირველი ევროპელი. განსაკუთრებულ ინტერესს კავკასიის მოსახლეობის სიჭრელე იწვევდა, რასაც ჯერ კიდევ ძველად მიექცა ყურადღება. კავკასიას უწოდებდნენ „ენათა მთას“, „ხალხთა ჭიანჭველების ბუდეს“, „ეთნოგრაფიულ მუზეუმს“ და სხვ.

პირველი ცნობები კავკასიელი ტომების წარმომავლობის შესახებ „დაბადებაში“ გვხვდება. ისინი მოიხსენიებიან ძველ აღმოსავლურ წერილობით წყაროებში, ბერძნულ-რომაულ მწერლობაში და სხვ. ისტორიის მამა ჰეროდოტე დაინტერესებულა კოლხების წარმომავლობით და აღინიშნა მათი გენეტიური ნათესაობა ეგვიპტელებთან. ეს მოსაზრება ძველად საკმაოდ პოპულარული იყო.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ფეოდალური ხანის ქართულ საისტორიო მწერლობაში დაცული ცნობები კავკასიელი ტომების წარმომავლობის შესახებ. უაღრესად საგულისხმო ცნობები მათი წარმოშობის შესახებ გვხვდება „ქართლის ცხოვრებაში“, რომელიც ლეონტი მროველის თხზულებაშია შემონახული. აქ ეთნოგენეზთან დაკავშირებული საკითხები ბიბლიური სიუჟეტის ფონზეა წარმოდგენილი. მროველი სრულიად თავისებურ კონცეფციას აყალიბებს, სადაც კავკასიის მკვიდრი მოსახლეობის საერთო წინაპრიდან მომდინარეობის აზრია გატარებული. აქ მროველი სრულიად ორიგინალური თეორიის შემოქმედია. საყურადღებოა, რომ ეს შეხედულება სწორედ ქართულ სინამდვილეში დაიბადა და შემდეგ კავკასიის ერებში გავრცელდა. კავკასიაში დღეს შექმნილ ვითარებაში ეს იდეა კიდევ უფრო აქტუალურია. ივ. ჯავახიშვილმა სავსებით მართებულად შენიშნა, რომ ამ კონცეფციას, გარდა წმინდა მეცნიერული ინტერესისა, გარკვეული პოლიტიკური დატვირთვაც უნდა ჰქონოდა.

კავკასიაში ფართოდ გაშლილმა არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ სრულიად ახლებურად დააყენა მკვიდრი ხალხების წარმოშობისა და პირველსაცხოვრისის საკითხი. კიდევ უფრო ნათლად გამოჩნდა კავკასიის როლი, მისი ავტოქტონი მოსახლეობის წვლილი მახლობელი აღმოსავლეთის ძველ ისტორიაში. თანდათან იცვლება შეხედულება მათი წინაპრების სამხრეთიდან გადმონაცვლების შესახებ.

კაცობრიობის გარიჟრაჟიდან ადამიანი კავკასიაში უწყვეტად განაგრძობს არსებობას უძველესი ისტორიის მთელ მანძილზე.

უკანასკნელი ხანების აღმოჩენებმა დმანისის ფეოდალური ხანის ნაქალაქარზე სრულიად ახლებურად დააყენა კავკასიაში პირველი ადამიანის გამოჩენის საკითხი და საერთოდ შეცვალა შეხედულება ევრაზიის სივრცეში მისი გავრცელების საწყის ეტაპზე. გაირკვა, რომ პირველყოფილი ჰომო კავკასიის მიწა-წყალზე დაახლოებით 1 800 000–1 700 000 წლის წინათ უნდა გამოჩენილიყო. დმანისელი ადამიანი ერთ-ერთი პირველი მიგრანტი უნდა ყოფილიყო აფრიკის მატერიკიდან ევრაზიისაკენ მიმავალ დიდ გზაზე. მაგრამ როგორი იყო კავკასიაში დმანისელის შემდგომი ბედი მთლად ნათელი არ არის. დმანისის სადგომის უშუალოდ მომდევნო ხანის ძეგლები ჯერჯერობით ცნობილი არ არის. აქ გამოვლენილი ძველი ქვის ხანის, პალეოლითის ადრეული საფეხურის, აშელური ეპოქის ძეგლებს დმანისის სადგომიდან დაახლოებით ერთი მთლიანი წელი აშორებთ. არ არის გამორიცხული ვარაუდი, რომ აშელური ხანის მკვიდრნი დმანისელი ადამიანის უშუალო შთამომავალნი ყოფილიყვნენ და შემდგომი კვლევა-ძიება ალბათ ამ ხარვეზს შეავსებს. თუმცა არც ის შესაძლებლობაა მთლად უგულებელსაყოფი, რომ აფრიკის მატერიკიდან, რომელიც პირველყოფილი ადამიანის სამშობლო უნდა ყოფილიყო, აშელის დიდი ექსპანსიის დროს, დმანისელი ადამიანის მიერ ერთხელ უკვე გაკვლეული გზით კავკასიისაკენ მიგრანტების ახალი ტალღა ვრცელდება და საკმაოდ მყარად მკვიდრდება აქ. როგორც ჩანს, ამ დროს, ქვედა პალეოლითში კავკასიაში ხელსაყრელი გარემო არსებობდა აშელ-მუსტიეს ხანის ადამიანის ცხოვრებისათვის. პირველყოფილი ჰომო საკმაოდ ინტენსიურად ითვისებს მთელ კავკასიას, სადაც კარგადაა ცნობილი ამ ხანის ძეგლები თითქმის ყველა ლანდშაფტურ ზონაში. ამ უშორეს ხანიდან ჩვენამდე უპირატესად ქვის იარაღმა და ადამიანის ნასუფრალმა, ძირითადად ძელოვანმა ნარჩენებმა მოაღწია. შედარებით იშვიათად პალეოანთროპოლოგიური მასალაც გვხვდება.

კაცობრიობის ისტორიის გარიჟრაჟზე მიმდინარე პროცესების მეტნაკლები სისრულით აღდგენა ძირითადად არქეოლოგიური მონაცემებითაა შესაძლებელი. კავკასიაში ამ დროს ქვის ინდუსტრიის საერთო ხასიათი გენეტიკურად ერთიანი მოსახლეობის ვარაუდის საფუძველს იძლევა. ეთნოსის განმსაზღვრელ ნიშნად ძირითადად კულტურა და ენაა მიჩნეული. მაგრამ უკანასკნელის შესახებ პირველყოფილ სტადიაზე არაპირდა-

პირი მონაცემებით, თუ იქნება შესაძლებელი რაიმეს თქმა. ამ უადრეს ხანაში ერთ-ერთი მთავარი განმსაზღვრელი კულტურაა, რომელიც იმ პრიმიტიულ ქვის იარაღში ვლინდება ადამიანის წარმოქმნასთან ერთად რომ იწყებს გამოჩენას. საგარაუდოა, რომ უშორეს წარსულში მსგავსი არქეოლოგიური კულტურის მატარებელი მოსახლეობა საერთო წარმომავლობისა უნდა ყოფილიყო. კავკასიაში კულტურის ხასიათში არ შეინიშნება მაინცადამაინც საგრძნობი ცვლილებები. იგი ჩანს, ის რეგიონი უნდა ყოფილიყო, სადაც ადგილობრივ უნდა ჩამოყალიბებულიყო ეთნიკური და კულტურული ერთობა. არქეოლოგიურ კულტურას შეესაბამებოდა, ალბათ, აგრეთვე ენაც, რომელიც ძირითად საკომუნიკაციო ფუნქციას ასრულებდა. მეტყველება ჩანს, ჩნდებოდა ადამიანის წარმოქმნასთან ერთად, თუმცა ამ საკითხთან დაკავშირებით ერთი აზრი არ არსებობს. ბგერითი ენის საშუალებით გადაიცემოდა, ალბათ, ქვის იარაღის დამზადების ტრადიცია. მიგრაციის დიდ გზაზე პირველყოფილ ადამიანს გაუძნელებოდა შორი მანძილების დაძლევა გაგებინების გარეშე. გაგებინების ძირითადი საშუალება კი, ალბათ, პრიმიტიული ენა უნდა ყოფილიყო. ამ უადრეს ხანაში კავკასიის მიწა-წყალზე ბინადარ მოსახლეობას ქვის ინდუსტრიის მყარი ტრადიციები გააჩნდა, რაც, ალბათ, ეთნიკური ერთობის მაჩვენებელი უნდა ყოფილიყო. რა თქმა უნდა, ამ დროის ამ დიდ მანძილზე კავკასიის შიგნით და მის გარეთაც ადგილი ექნებოდა ადამიანთა ჯგუფების გადანაცვლებას, მაგრამ ამას რაიმე შესამჩნევი ზეგავლენა ადამიანთა ცხოვრებაზე, ჩანს, არ მოუხდენია, რაც უთუოდ მეტ-ნაკლებად აისახებოდა არქეოლოგიურ მასალაზე.

ძველი ქვის ხანის გვიანდელ საფეხურზე, ზედაპალეოლითის დროს კავკასიაში მკვეთრად იცვლება კლიმატური პირობები, საგრძნობლად აცივდა. ამიტომ მნიშვნელოვნად შემცირდა აქ განსახლების არე და მოსახლეობა უფრო ზომიერ მხარეს, დასავლეთ ამიერკავკასიას ითვისებს, სადაც ცხოვრებისათვის უკეთესი გარემო არსებობდა. ამ დროს სრულიად გადახალისდა ცხოვრების ხასიათი, საფუძველი ეყრება გვაროვნულ წყობილებას. საგრძნობი სიახლეებია ქვის ინდუსტრიაში და სხვ., იცვლება თვით ადამიანი. დასრულდა თანამედროვე ადამიანის *homo sapiens sapiens* – ის ჩამოყალიბების ხანგრძლივი პროცესი. მნიშვნელოვნად კლებულობს მოსახლეობა კავკასიის ჩრდილო მხარეში. საგრძნობლად შეთხელდა მოსახლეობა ამიერკავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში და აქტიურადაა ათვისებული მისი დასავლეთი მხარე, განსაკუთრებით, რიონ-ყვირილას აუზი, ჩრდილო-დასავლეთი კოლხეთი, სოჭი-ადღერის მიმდებარე მიწა-წყალი და სხვ. ეს რეგიონები გამოირჩევიან ბუნებრივი თავშესაფრების – გამოქვაბულების, ეხების, ფარდულების და სხვა სიუხვით, რომლებსაც ადამიანი ჰავის გამკაცრების გამო ინტენსიურად იყენებს საცხოვრებლად. ამ დროს აქ ვრცელდება ერთიანი ხასიათის ქვის ინდუსტრია ე. წ. იმერული კულტურა. არქეოლოგიური წყაროები თვალნათლივ მოწმობენ,

რომ აქ თანმიმდევრულად მიმდინარეობდა ძველი ქვის ხანის კულტურის განვითარება, რაც, ალბათ, მოსახლეობის ერთიანი ხასიათის, უცვლელი არსებობის მანვენებელი უნდა იყოს. ამავე დროს, ჩანს, მიმდინარეობდა გარკვეული ეთნიკური ხასიათის პროცესები და ყალიბდებოდა საკონტაქტო ფუძე-ენა, რომელიც შედარებით შეზღუდული არის პირობებში უნდა წარმოქმნილიყო.

იგი დაედო, ალბათ, საფუძვლად კავკასიის ყველა ავტოქტონ ენებს. სამხრეთ კავკასიის დასავლეთი მხარე იყო, ალბათ, ჯერ კიდევ დაუნაწევრებელი მოსახლეობის წინარე სამშობლო.

ძველი ქვის ხანის ბოლოს მთავრდება გამყინვარების ხანგრძლივი პერიოდი და თანამედროვე გეოლოგიური ეპოქა პოლოცენი დგება. კლიმატის მკვეთრმა გაუმჯობესებამ, სითბოს მომატებამ საგრძნობი გავლენა მოახდინა გარე სამყაროზე, თვით ადამიანზე და მისი ცხოვრების პირობებზე. იცვლება კულტურის ხასიათი და ახალი ქვის ხანაზე, ნეოლითზე გარდამავალი ეპოქა მეზოლითი დგება, რომელიც წინარე კულტურის საფუძველზე აღმოცენდა. კლიმატური რეჟიმის საგრძნობმა ცვლილებამ და საერთოდ ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებამ მოსახლეობის მკვეთრ ზრდას შეუწყო ხელი, რომელიც კავკასიის თითქმის ყველა ლანდშაფტურ კლიმატურ ზოლს იკავებს. მოსახლეობის უფრო ფართოდ განსახლება კულტურის ხასიათზეც იქონია გავლენა. თანდათანობით ირღვევა კულტურის ერთიანი ხასიათი, რასაც კავკასიის რელიეფიც უწყობდა ხელს და მეზოლითური კულტურის რამდენიმე ვარიანტი ჩამოყალიბდა. ახალ-ახალი ტერიტორიების ათვისებამ და მოსახლეობის უფრო ფართოდ განფენამ კულტურაში შენიშნული ლოკალური თავისებურებები შესაძლოა ეთნიკური ერთობის ხასიათში დაწყებულ ცვლილებებსაც ასახავდეს. ამ პროცესმა, ალბათ, გარკვეული გავლენა მოახდინა ენაზეც და ფუძე-ენის თანდათანობითი დაშლა მიმდინარეობდა. მეზოლითის ბოლოსათვის ჩანს ისახება კავკასიის ყველა ძირითადი ენობრივი ოჯახები. ამ დროს მთელი კავკასია მისი ჩრდილო და სამხრეთი მხარეები ინტენსიურადაა ათვისებული, ალბათ, უპირატესად ადგილობრივი ძირძველი მოსახლეობის მიერ. ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიას ჩანს წინარე აფხაზურადილური ტომები იკავებენ. ქართველური მოსახლეობა სამხრეთ კავკასიაში განაგრძობს ცხოვრებას. ერთგვარად განსხვავებული ჩანს ვითარება მეზოლითში ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, რომელიც მთელი ზედაპალეოლითის მანძილზე თითქმის დაუსახლებელი იყო. აქ ეტყობა გამოჩენას იწყებს ნახურ-დადესტნური ტომები და ამავე დროს მთიან დადესტანში, როგორც ვარაუდობენ, სამხრეთ კასპისპირეთიდან მოსახლეობის ახალი ტალღა ინაცვლებს, რის შედეგადაც ე. წ. ჭოხის მეზოლითური კულტურა ვრცელდება. აღინიშნა, რომ ახალმოსულები შესაძლოა ხურიტული ტომები იყვნენ. ხურიტული ტომების პირველადგილსამყოფელის შესახებ არაერთი მოსაზრება გამოითქვა. ზაგის აზრით, მათი პირველსა-

ცხოვრისი კასპიის ზღვის სამხრეთი არეალი უნდა ყოფილიყო. შესაძლოა, ნახურ-დადესტნურ ენაში შენიშნული ხურიტული ელემენტი ამის შედეგი ყოფილიყო. ამრიგად, არქეოლოგიური წყაროების საფუძველზე, თითქოს უფრო ისაა სავარაუდო, რომ კავკასიის უძველესი მოსახლეობა ეთნოკულტურულად ადგილობრივი წარმომავლობისა უნდა ყოფილიყო. რაკი უძველეს კულტურაში შესამჩნევი სხვაობა მაინცდამაინც არ შეინიშნება, მაშინ ეგებ ისიცაა სავარაუდო, რომ აქ არც ეთნიკური ხასიათის მოვლენები იქნებოდა მაინცდამაინც საგრძნობი.

ეთნოგენეზთან დაკავშირებული პრობლემების კვლევა ადრე ძირითადად ლინგვისტური მასალის ინტერპრეტაციაზე იყო დაფუძნებული. კავკასიის უძველესი მოსახლეობის წარმომავლობა ენობრივი მონაცემების შესწავლის შედეგებს ემყარებოდა. წმინდა ლინგვისტური მეთოდებით კვლევის საფუძველზე კავკასიური ენების შესახებ ორი ურთიერთსაწინააღმდეგო შეხედულება ჩამოყალიბდა. ზოგის აზრით, ეს ენები მონათესავენი არიან და ერთი საერთო ფუძე-ენიდან მომდინარეობენ, ზოგიც საერთოდ უარყოფს მათ კავშირს და სამხრეთ კავკასიურს ჩრდილო კავკასიურ ენათა შორის ნათესაობის შესაძლებლობას ვერ ხედავს. შეიძლება გვევარაუდა, რომ კავკასიაში არსებობდა საერთო ენა, რომელზედაც მეტყველებდნენ ადრეული კულტურების მატარებელი ტომები, ვიდრე აქ სამხრეთიდან მოსახლეობის ახალი ტალღა გამოჩნდებოდა და მან სუბსტრატის როლი შეასრულა. მაგრამ არქეოლოგიური მონაცემები, როგორც აღინიშნა, გარედან უცხო ეთნიკური ელემენტის შემოჭრის საფუძველს არ იძლევა. მატერიალურ კულტურაში ამის ანარეკლი არ შეიმჩნევა. ახალი მოსახლეობის მოსვლის ნაკვალევი უთუოდ კულტურაშიც აისახებოდა, რაც კარგად გამოჩნდა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში ჭოხის კულტურის მაგალითზე. რაკი ენობრივი მონაცემების კვლევის შედეგად ამ საკითხთან დაკავშირებით განსხვავებული მოსაზრებებია გამოთქმული, ასეთ ვითარებაში არქეოლოგიური არგუმენტები კიდევ უფრო მეტ მნიშვნელობას იძენს. არქეოლოგიური წყაროები თითქოს უფრო მეტად კავკასიური ენების და საერთოდ აბორიგენული მოსახლეობის ერთიან წარმომავლობის ვარაუდს უჭერს მხარს. უადრეს ხანაში არქეოლოგიური კულტურა, ალბათ, გარკვეულ ენობრივ ერთეულს შეესატყვისებოდა. ადრეული ეთნოგენეტიკური ხასიათის საკითხების კვლევისას ლინგვისტურ-არქეოლოგიური ძიებანი თითქოს უფრო პერსპექტიული ჩანს.

კავკასიური ენების ურთიერთობის შესწავლაში სრულიად განსაკუთრებული დეაწლი აკად. ივ.ჯავახიშვილს მიუძღვის. ენობრივი მასალის ანალიზის საფუძველზე იგი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ კავკასიელი ტომები მონათესავენი არიან და მათ თავდაპირველად ერთი საერთო ენაც ჰქონიათ, მაგრამ დროთა ვითარებაში ენები დამოუკიდებელ გარეგნულად უცხო ჯგუფებად ჩამოყალიბდნენ. შემდეგში ქართულ ლინგვისტიკაში საფუძველი ჩაეყარა იბერიულ-კავკასიურ ენათმეცნიერებას, რომ-

ლის ძირითადი დებულებაა, რომ კავკასიური ენების ნათესაური თვისება პირველადია, ნაირგვარობა კი მეორეული მოვლენაა. რაც უფრო მეტად ვიჭრებით ისტორიის სიდრმეში, მით უფრო მეტი საერთო ჩანს ამ ენებში, მაგრამ როგორც აღინიშნა, ეს შეხედულება ეჭვქვეშაა დაყენებული განსაკუთრებით ჩრდილო-კავკასიურის და სამხრეთ-კავკასიურის, ქართველური ენების გენეტიკური დამოკიდებულების საკითხი. გამოითქვა ვარაუდი, ჩრდილო-კავკასიურის სინო-ტიბეტურ, აფრაზიურ ენებთან ნათესაობის შესახებ და რომ მათი სამშობლო წინა აზია უნდა ყოფილიყო. ჩრდილო-კავკასიური უფრო მეტ საერთოს თითქოს აფრაზიურ, სინო-ტიბეტურ, ენისეის და სხვა ენებთან ავლენს, ვიდრე თავის უშუალო მეზობელ ენებთან, კერძოდ, კი ქართველურთან. მაგრამ არქეოლოგიური ფაქტები მოწმობენ, რომ ქვის ხანის დროს კავკასია ინტენსიურადაა დასახლებული, საკმაოდ მაღალი კულტურის ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ და მიმდინარეობდა განვითარების სტაბილური პროცესი. რაიმე საგრძნობი სიახლე კულტურაში, რაც ახალი მოსახლეობის გამოჩენის მანიშნებელი უნდა ყოფილიყო, არ შეინიშნება. რა თქმა უნდა, ამ დროს, ალბათ, ადგილი ექნებოდა გარკვეულ მიგრაციულ პროცესებს, მაგრამ ჩანს, ახალმოსულები დამხვდურ მოსახლეობაში ითქვიფებოდნენ. მათი რაიმე ნაკვალევი ადგილობრივ კულტურაში თითქმის შეუმჩნეველია. არქეოლოგიური არგუმენტების საფუძველზე თითქოს უფრო ისაა სავარაუდო, რომ კავკასიის უძველესი ავტოქტონური მოსახლეობა ეთნოკულტურულად ადგილობრივი წარმომავლობისა უნდა ყოფილიყო. ეთნოგენეტიკური პროცესების ადრეულ საფეხურზე უპირატესად ენისა და კულტურის დამთხვევაა უფრო მეტად სავარაუდო. ეთნიკური ერთობა თავდაპირველად ჩამოყალიბდა ადამიანთა იმ ჯგუფთა შორის, რომელთაც ახლო ურთიერთობა აკავშირებდათ. ურთიერთობის ძირითადი საშუალება კი ენა იყო. არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე ჩანს, რომ ეთნოკულტურული და ეთნოლინგვისტური ხასიათის პროცესები ძირითადად ადრეპალეოლითში, მეზოლითის ეპოქაში მიმდინარეობდა, ძვ. წ. X-IX ათასწლეულში. ახალი ქვის ხანის, ნეოლითის დადგომისას მთავრდება, ალბათ, კავკასიის ძირძველი მოსახლეობის ფორმირების პროცესი. ჩანს, ამ დროიდან იწყება კავკასიის ყველა აბორიგენი მოსახლეობის უძველესი ისტორიული წარსული.

საგულისხმოა, რომ ანთროპოლოგიური ფაქტები კავკასიის უძველესი მოსახლეობის ერთიან ხასიათსა და ადგილობრივ წარმომავლობაზე მიუთითებენ. უძველესი ანთროპოლოგიური მასალა კავკასიიდან, კერძოდ, საქართველოდან მეტად მწირია და უპირატესად ბრინჯაოს ხანიდან მომდინარეობს. ამ მასალების საფუძველზე აღინიშნა, რომ კავკასიის უძველესი ხანის მოსახლეობა ერთ ანთროპოლოგიურ ტიპს მიეკუთვნება. კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობის ძირითადი ანთროპოლოგიური ტიპები ადგილობრივ უნდა წარმოქმნილიყვნენ შინაგანი განვითარების გზით

უცხო ელემენტის რაიმე საგრძნობი ჩარევის გარეშე. მათ ეთნოგენეზში აშკარად ვლინდება ადგილობრივი ავტოქტონური ელემენტები. პალეოანთროპოლოგიური მასალა კავკასიიდან საკმაოდ დამაჯერებლად მოწმობს უძველესი მოსახლეობის ერთიან ხასიათს. ამ ერთობის თანდათანობით დაშლის შედეგად უნდა წარმოქმნილიყვნენ ადგილობრივი ანთროპოლოგიური ტიპები.

ლიტერატურა

- დაბადება** – დაბადება, წიგნი I, თავი V.
- საქართველოს ისტორიის ნარკვევები 1970** – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბილისი, 1970; გვ. 367.
- ყაუხიშვილი 1969** – თ. ყაუხიშვილი, ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, II, თბილისი, 1969; გვ. 22.
- ჰეროდოტე 1975** – ჰეროდოტე, ისტორია, IV, თბილისი, 1975, გვ. 78, 79.
- ქართლის ცხოვრება 1955** – ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 07.
- ჯავახიშვილი 1977** – ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თხზულებანი, VIII, თბილისი, 1977; 179.
- საქართველო პირველი ევროპელის სამშობლო 2000** – საქართველო პირველი ევროპელის სამშობლო, თბილისი, 2000, გვ. 25.
- ჯაფარიძე 2006** – ო. ჯაფარიძე, ქართველი ერის ეთნოგენეზის სათავესთან, თბილისი, 2006, გვ. 151.
- ჯაფარიძე 2006** – ო. ჯაფარიძე, ქართველი ერის ეთნოგენეზის სათავესთან, თბილისი, 2006, გვ. 152.
- ჯაფარიძე 2006** – ო. ჯაფარიძე, ქართველი ერის ეთნოგენეზის სათავესთან, თბილისი, 2006, გვ. 64.
- ჯაფარიძე 2006** – ო. ჯაფარიძე, ქართველი ერის ეთნოგენეზის სათავესთან, თბილისი, 2006, გვ. 172.
- ჯაფარიძე 2006** – ო. ჯაფარიძე, ქართველი ერის ეთნოგენეზის სათავესთან, თბილისი, 2006, გვ. 187.
- ჯავახიშვილი 1937** – ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბილისი, 1937, 622.
- ჩიქობავა 1970** – ა. ჩიქობავა, თბილისის უნივერსიტეტი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XVII, თბილისი, 1970; გვ. 14.
- Чикобава 1955** – А. С. Чикобава, О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков, Вопросы языкознания, 6, Москва, 1955; стр. 72.
- Николаев, Старостин 1984** – С. Л. Николаев, С. А. Старостин, Северокавказские языки, их место среди других языковых семей Передней Азии, Лин-

გვისტические реконструкции и древнейшая история Востока, часть 3, Москва, 1984, стр. 29.

Миличарев, Старостин 1989 – А. Ю. Миличарев, С. А. Старостин, К проблеме афразийско-северокавказских этнолингвистических связей, Кавказ и цивилизации Древнего Востока, Орджоникидзе, 1989; стр. 24.

ჯაფარიძე – ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 191.

ჯაფარიძე – ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 201.

Абдушелишвили 1964 – М. Г. Абдушелишвили, Антропология древнего и современного населения Грузии, Тбилиси, 1964, стр. 50.

აბდუშელიშვილი 1982 – მ. აბდუშელიშვილი, კავკასიის ანთროპოლოგია ბრინჯაოს ხანაში, თბილისი, 1982; გვ. 48, 50.

О. Дж а п а р и д з е (Тбилиси)

Вопросы раннего этногенеза древнейшего населения Кавказа

Происхождение кавказских народов, место первоначального их обитания, необычайная пестрота населения Кавказа давно привлекли внимание исследователей. Еще древние авторы обратили внимание на многоязычность народов, живших по обоим склонам Кавказского хребта. Благодаря своему исключительному географическому положению, на стыке Азии и Европы, на скрещении путей, «дороге народов», Кавказ с древнейших времен считался интересным краем – «горой языков», «муравейником народов», «своеобразным этнографическим музеем», «страной крупных противоположностей», «глубоким захоластьем, лежавшим вдали от культурных центров». Он с глубокой древности являлся ареной передвижения крупных человеческих групп, важных исторических событий, сильно повлиявших на дальнейшие судьбы народов Кавказа. Населяя Кавказ в самую раннюю эпоху человеческой истории, люди продолжали жить здесь, непрерывно оставляя следы своей деятельности.

Древняя литературная традиция сохранила сведения об едином происхождении народов Кавказа, первоначальное место пребывания которых находилось несколько южнее. Позднее эта традиция нашла отражение в трудах некоторых видных ученых. Вопросы этногенеза основывались главным образом на данных литературных источников, а также лингвистических фактах. Первые сведения о происхождении кавказских народов находим в Библии. Ценные данные о них представлены в древневосточных, греко-римских и византийских письменных источниках. Вопросы этногенеза грузинских племен коснулся «отец истории» Геродот, по утверждению которого колхи были египетского происхождения – от войска Сесострита. Это точка зрения в последующие времена была довольно популярна.

Древние сведения о происхождении грузинских и кавказских племен в целом сохранились в древнегрузинской исторической литературе. Особо следует указать летописный свод «Картлис Цховреба» (Житие Картли), автором начального раздела которого был епископ Леонти Мровели. Здесь на фоне библейского сюжета рассмотрены вопросы этногенеза. Мровели является автором весьма оригинальной концепции, суть которой состоит в том, что он впервые повествует о едином происхождении, родстве всех коренных народов Кавказа. Примечательно,

что именно в грузинской действительности зародилась эта идея, которая в дальнейшем нашла широкое распространение у всех аборигенных народов Кавказа. Несмотря на создавшиеся в настоящее время обстоятельства, она не утратила своей актуальности. Акад. И. А. Джавахишвили в свое время справедливо указывал, что концепция единого происхождения кавказских народов кроме сугубо научно-го интереса имеет и определенное политическое значение.

Широко развернувшиеся археологические изыскания по-новому осветили вопрос происхождения и первичной родины коренных народов Кавказа. Более ясно предстала роль Кавказа, его автохтонного населения в древнейшей истории Ближнего Востока. Постепенно меняется представление о южном происхождении кавказских народов.

Выдающиеся открытия последних лет на Южном Кавказе по-новому поставили вопрос первоначального освоения древнейшим человеком Кавказа и Евразии в целом. В южной части Грузии на территории феодального города Дманиси были обнаружены костные остатки первобытного человека, архаичной фауны позвоночных и довольно богатый состав каменных орудий. Дманисская стоянка датируется приблизительно 1 млн. 800 тыс. лет. Видимо дманисский человек являлся одним из первых мигрантов с африканского материка и, преодолев Кавказский хребет, он проникает в широчайшие пространства Евразии. Однако, как сложилась дальнейшая судьба дманисского Номо на Южном Кавказе остается не вполне ясным. Памятники, непосредственно следующие за дманисской стоянкой пока остаются неизвестными. Ближайшие местонахождения древнекаменного века раннеашельской эпохи отдалены от дманисской стоянки приблизительно на миллион лет. Не исключена доля вероятности, что носители ашельской культуры являлись непосредственными потомками дманисского человека, хотя представляется также и возможность, что с африканского материка к родине первобытного человека, в эпоху великой экспансии ашеля, по протертым дманисским Номо путям, в сторону Кавказа проникает новая волна мигрантов. Очевидно, в эпоху нижнего палеолита здесь сложилась весьма благоприятная среда для жизни ашель-мустьерского человека. Памятники этого времени хорошо известны почти во всех ландшафтных зонах Кавказа.

От столь отдаленного периода до нас дошли, главным образом, каменные орудия, а также остатки пищи преимущественно костный материал. В эпоху нижнего палеолита наиболее ярким этническим показателем является каменный инвентарь. Наблюдаемая довольно прочная традиция в технике обработки каменных орудий, вероятнее всего является показателем этнического единства Номо общего происхождения автохтонного населения Кавказа.

В раннюю эпоху показательным признаком этноса, главным образом, представляется культура и язык. Тем не менее на заре человеческой истории о языковых данных можно судить лишь по крайне скудным косвенным материалам. В раннюю эпоху одним из главных этнических признаков является культура, отразившаяся в тех примитивных каменных орудиях, возникновение которых совпа-

дает с появлением человека. Следует отметить, что в это время в кавказской действительности не наблюдается существенных изменений в характере культуры. С определенной степенью вероятности можно указать о возможности отождествления археологической культуры с языковым состоянием. Тем не менее, к сопоставлению языка и археологической культуры следует подходить с определенной осторожностью: в том случае, если в материальной культуре нет сколько-нибудь заметных инородных включений, можно допустить вероятность совпадения археологической культуры с языковыми общностями на ранней стадии первобытности.

Если на ранней ступени развития общества не наблюдается заметных изменений в культуре, то маловероятно, что они будут обнаружены в языковых явлениях. Конечно, в это раннее время, очевидно, протекал процесс перемещения человеческих групп, как внутри Кавказа, так и за его пределами, хотя сколько-нибудь заметных изменений в характере культуры не наблюдается. В материальной культуре находят отражение даже сравнительно незначительные перемены в жизни общества.

Вероятно с появлением первобытного человека должна была возникнуть и членораздельная речь. Хотя по этому вопросу нет единого мнения. Очевидно посредством членораздельной речи передавалась традиция каменной индустрии. Речь в процессе миграции видимо способствовала преодолению дальних дистанций. В эпоху нижнего палеолита наиболее ярким этническим показателем является каменный инвентарь. Общая традиция в технике изготовления каменных орудий, вероятно, отражает единое происхождение местных обитателей Кавказа.

С наступлением позднего палеолита на Кавказе резко изменяется природная обстановка, наступает период похолодания, побудивший человека искать убежища в более умеренных областях. Основная масса населения устремляется в западную часть Южного Кавказа, где к этому времени создались благоприятные условия для жизни человека. Значительно сократилось население на Северном Кавказе, а также и в восточной части Южного Кавказа. В силу сложившейся естественной обстановки население приспособилось к жизни на более ограниченных пространствах Западного Закавказья. Здесь наиболее интенсивно заселяются северо-западная часть Черноморского побережья и в особенности Рион-Квирильский бассейн. Этому способствовало также и то, что здесь в изобилии были представлены естественные убежища – карстовые пещеры, навесы, гроты и др., которые были интенсивно использованы человеком в период похолодания. Концентрация позднепалеолитических людей в пределах Западного Закавказья способствовала сближению отдельных групп населения и возникновению однородной культуры. Видимо главным образом на основании предшествующей культуры здесь складывается единая позднепалеолитическая, т. н. имеретинская культура. По-видимому в это время протекал процесс формирования кавказской этнокультурной и языковой общности. Западное Закавказье вероятно было прародиной – основной колыбелью нерасчлененного населения Кавказа.

Закат позднепалеолитической культуры совпадает с наступлением после – ледикового времени – голоценом. Изменение климатической обстановки, значительное потепление существенно повлияло на жизненные условия человека. Меняется характер культуры, наступает эпоха мезолита, существенно возрастает численность населения и широко осваиваются почти все ландшафтно-климатические зоны Кавказа. В результате более обширного расселения местных обитателей складываются условия для постепенного распада общекавказского единства, чему способствовал также и рельеф Кавказа. Культура постепенно утрачивает единый характер, и в мезолите Кавказа выделяются несколько локальных вариантов. Существовавшие на Кавказе благоприятные условия для разобщения и изоляции населения создавали предпосылки для постепенного расчленения языковой общности.

К закату культуры мезолита вероятно заканчивается процесс разобщения лингвокультурного единства и формируются основные семьи кавказских языков. В это время широко освоен почти весь Кавказ в основном автохтонным населением. Очевидно преимущественно с Южного Кавказа местное население перемещается в менее заселенные области Кавказа. Интенсивно осваивается северо-западный Кавказ, где видимо формировалось праабхазско-адыгская этническая и языковая общность. Пракартвельские племена занимают в основном западные и центральные области Южного Кавказа. Несколько иная обстановка создалась на северо-восточном Кавказе, остававшемся почти незаселенным в эпоху позднего палеолита. С наступлением голоцена, в эпоху мезолита здесь создалась весьма благоприятная природная обстановка, сюда устремились выделившиеся из общекавказской общности пранахско-дагестанские племена. К этому времени видимо с южного Прикаспия перемещается определенная масса населения, которая активно заселяет центральные области горного Дагестана. Вследствие этого здесь складывается т. н. чохская культура, которая существенно отличалась от кавказского мезолита. Носители чохской культуры прочно осели в определенных регионах горного Дагестана и видимо освоили язык местных обитателей. Не исключается, что пришлое население были хурритскими племенами, первичная родина которых, по мнению некоторых исследователей, находилась в южной части Прикаспия. Возможно именно вследствие этого хурритский элемент отразился в нахско-дагестанских языках. Таким образом, археологические источники с определенной долей вероятности указывают на этнокультурную общность древнейшего населения Кавказа.

Проблема происхождения народов, в сущности, решалась на основе интерпретации лингвистических данных. Этногенез исконно кавказских народов долгое время также исследовался главным образом по языковым материалам. Несмотря на то, что кавказские языки давно привлекали внимание лингвистов, до сих пор среди них нет единого мнения об этой семье языков. Под сомнение ставится сам вопрос о генетическом родстве этих языков. Некоторые исследователи полагают, что у всех кавказских языков вероятно был один общий предок, от которого в

дальнейшем отделились автохтонные языки Кавказа. Однако существует и иной взгляд на взаимосвязь этих языков. Родство их представляется маловероятным, под сомнение ставится возможность установления генетического родства этих языков.

Таким образом, согласно лингвистическим данным сложилось противоположное представление о генетическом единстве кавказских языков. В силу этого археологические свидетельства приобретают еще большее значение, интерпретация их может способствовать решению вопроса о происхождении аборигенных народов. Стабильность и преемственность в развитии материальной культуры, наблюдаемые в каменную эпоху, скорее всего должны свидетельствовать об общем характере кавказских языков.

Выдающаяся заслуга в изучении кавказских языков принадлежит акад. И. А. Джавахишвили. На основе анализа языковых материалов он пришел к выводу, что кавказские племена родственны друг другу и первоначально у них должен был быть один общий язык. Однако со временем в этих языках произошли настолько глубокие изменения, что они превратились в независимые, внешне чуждые друг другу группы. В дальнейшем именно это представление легло в основу иберийско-кавказского языкознания. Согласно основному положению иберийско-кавказского языкознания, родственные черты в этих языках являются первичными, а различия – вторичными. Чем дальше проникаем вглубь исторического прошлого, тем больше общего находим между этими языками. Однако, как было отмечено, по этому вопросу существует и иная точка зрения. Главным образом под сомнение ставится общность южнокавказского, картвельского, с северокавказскими языками. Исходя из наблюдаемых контактов высказано мнение о родстве между северокавказскими и афро-азиатскими языками, прародина которых локализуется в пределах Передней Азии. Северокавказские языки находят больше сходства с афро-азиатскими, соно-тибетскими, енисейскими и др. языками, чем с непосредственными соседями – носителями картвельских языков. Однако археологические источники наглядно свидетельствуют о высокой культурной традиции местного населения Кавказа, где протекал стабильный процесс развития общества. Возможно в это время происходили миграции извне, хотя на характере культуры эти явления не отразились. Пришлось население видимо воспринимало местные культурные традиции, а также и язык аборигенных обитателей. Согласно археологическим данным представляется более вероятным, что этнокультурные и этнолингвистические процессы на Кавказе протекали в эпоху мезолита, в X-IX тыс. до н. э.

С наступлением новокаменного века, неолита, очевидно завершается процесс формирования коренных этносов Кавказа. Видимо, с этого времени начинается древнейшее историческое прошлое всех аборигенных народов Кавказа.

Следует отметить, что антропологические данные также свидетельствуют о едином, местном происхождении древнейшего населения Кавказа. Антропологический материал столь далекого прошлого представлен весьма слабо и, главным

образом, относится к бронзовой эпохе. Тем не менее, на основе этих данных было отмечено, что древнейшее население Кавказа относится к единому антропологическому типу. В этногенезе современных народов Кавказа преобладают местные автохтонные элементы. Современные этнические группы коренного населения Кавказа с древнейших времен обитали на территории Кавказа. Антропологический материал вполне убедительно свидетельствует об общности древнейшего населения Кавказа. В результате постепенного распада этого единства должны были сложиться местные антропологические типы, корни которых восходят к глубокой древности.

Литература

- Книга Бытия** – Книга Бытия, I, глава V.
- Очерки истории Грузии 1970** – Очерки истории Грузии, I, Тбилиси, 1970; с. 367.
- Такаишвили 1969** – Такаишвили Т. Сведения греческих писателей о Грузии, II, Тбилиси, 1969; с. 22.
- Геродот 1975** – Геродот, История, IV, Тбилиси, 1975, с. 78, 79.
- "Картлис цховреба" 1955** – "Картлис цховреба", I, Тбилиси, 1955, с. 7.
- Джавахишвили 1977** – Джавахишвили И. Древнегрузинская историческая литература, Сочинения, VIII, Тбилиси, 1977, с. 179.
- Грузия – родина первого акрополя 2000** – Грузия – родина первого акрополя, Тбилиси, 2000.
- Джапаридзе 2006** – Джапаридзе О. У истоков этногенеза грузинской нации, Тбилиси, 2006, с. 151.
- Там же, с. 152.
- Там же, с. 64.
- Там же, с. 172.
- Там же, с. 187.
- Джавахишвили 1937** – Джавахишвили И. Первоначальный строй и родство грузинского и кавказских языков, Тбилиси, 1937, с. 622.
- Чикобава 1970** – Чикобава А. С. Тбилисский университет и иберийско-кавказское языкознание. XVII, Тбилиси, 1970, с. 14.
- Чикобава 1955** – А. С. Чикобава, О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков, Вопросы языкознания, 6, Москва, 1955; стр. 72.
- Николаев, Старостин 1984** – Николаев С. Л., Старостин С. А., Северокавказские языки, их место среди других языковых семей Передней Азии, Лингвистические реконструкции и древнейшая история Востока, часть 3, Москва, 1984, стр. 29.
- Миличарев, Старостин 1989** – Миличарев А. Ю., Старостин С. А., К проблеме евразийско-северокавказских этнолингвистических связей, Кавказ и цивилизации Древнего Востока, Орджоникидзе, 1989; с. 24.

Джапаридзе – Джапаридзе О., указ. соч. с. 191.

Джапаридзе – Джапаридзе О., указ. соч. с. 201.

Абдушелишвили 1964 – Абдушелишвили М. Г., Антропология древнего и современного населения Грузии, Тбилиси, 1964, с. 50;

Абдушелишвили 1982 – Абдушелишвили М. Г., Антропология Кавказа в бронзовом веке, Тбилиси, 1982, с. 48, 50.

О. J a p a r i d z e (Tbilisi)

The issues of early ethnogenesis of the ancient population of Caucasus

S u m m a r y

Many viewpoints were expressed on the Caucasian peoples' origin, their first-living place. The information on them we met in the „Genesis”, in the works of Greek and Roman writers and others. But the information on the origin of the ancient Caucasian peoples, preserved in the old Georgian historical works is noteworthy. Leonti Mroveli's work „Kartlis tskhovreba” (“History of Georgia”), in which the author for the first time advanced a new conception on common origin of the autochthonous population of the Caucasus, is very noteworthy. It was mentioned correctly, that this idea had particular political loading and in the present situation it gains more actuality.

Archeological researches carried out in the Caucasus gave the new approach to the issues of the origin and the first-living place of the local ethnoses. It was established, that a man has been living there persistently since the earliest epoch of a mankind. Epochal discovering of Dmanisi attested that a primitive man would have appeared in the Caucasus two-million years ago.

On the earliest stage of the Stone Age, paleolith, in the Caucasus, as it is seen, there was a suitable condition for living and the ancient homo assimilated intensively almost all Caucasus. Common character of stone industry of this time must be an indicator to assumption of existing of genetically united population. Archeological culture on the early stage of primitive epoch as it is clear, is connected with a particular ethnos.

On the late stage of the ancient Stone Age climate was evidently changed, it got cold and a large part of the Caucasian populatin moved to warmer part – to the west part of the south Caucasus. So called Imerian culture of common character spread here must be testified to the duration of the forming process of the common Caucasian ethnos. It is clear, that a contact radical language, which might be formed in more restricted area, was being formed on this time. On the early stage of the mankind's history, if there is

not observed the novelty of essential character in the material culture, then may be any considerable changes are not expected in the ethnic constituent of the population. Perhaps, the west part of the south Caucasus was the proto home-land of the population, which was not still departed.

At the end of the ancient Stone Age, paleolith, in the mesolith epoch the natural conditions were considerably changed, it got warmer and came the modern period Holocene.

Improving of climate considerably influenced on the outer world; the living conditions of human-being became better, which caused the increasing of population. Again a human-being assimilated almost all climate-landscape zone of the Caucasus intensively. The wide spreading of population, as it is seen, influenced on culture and gradually its common character was broken. The evidently formed variants of the mesolith culture were spread in different parts of the Caucasus perhaps. The difference observable in culture is an indicator to the changes which already began in the ethnic unity. This process may be influenced on a language and caused the gradual decomposition of a radical language. By the end of the mesolith, as it is clear, the basic language families of the Caucasus were defined and were spread in definite parts of the Caucasus.

On the basis of archeological sources it is assumed, that the ancient population of the Caucasus must be of local origin ethnoculturally. Before this problem was mainly discussed on the basis of interpretation of linguistic materials. On the studying basis of pure linguistic data on the Caucasian languages mainly two mutually opposed viewpoints were formed. In such situation, the archeological arguments gain more importance. The archeological data supports the assumption of common origin of the Caucasian languages and aboriginal population. Hence, during the discussing the ethnogenetic issues, the linguistic-archeologic researches seem to be perspective.

ნ. ჯ ა ყ ე ლ ი (თბილისი)

**ზედაპალეოლითური ხანის ხელოვნების მცირე ფორმის
ნიმუშები ძუძუანას მღვიმიდან (დასავლეთ საქართველო)**

ადამიანის სიმბოლური აზროვნება გამოიხატება ხელოვნებაში, პრეისტორიულ ხანაში ხელოვნების წარმოშობა დაკავშირებულია თანამედროვე ადამიანთან, Homo sapiens-თან, და შესაბამისად, ზედაპალეოლითთან. დაახლოებით 40.000 წლის წინ კაცობრიობის ისტორიაში დაიწყო ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო და მნიშვნელოვანი პერიოდი ზედაპალეოლითი. ამ დროს ჩნდება თანამედროვე ტიპის ადამიანი და ხდება მისი განსახლება ძველი სამეაროს დიდ ტერიტორიებზე. ამავე დროს ქვის ინდუსტრიაში ხარისხობრივი ცვლილებებია, იზრდება იარაღთა ტიპები და ხდება მათი სტანდარტიზაცია. ისახება ძვლისა და რქის შედგენილი იარაღები, სოციალური და შიდა თემური ურთიერთობები ახალ ფაზაში გადადის. ვითარდება სამონადირეო ტექნიკა, პიროვნული გამოხატვის საშუალებები, როგორცაა სხეულის მოხატვა თუ სამკაულები, ისახება ხელოვნება და აბსტრაქტული აზროვნება.

საქართველო და კერძოდ მისი დასავლეთი ნაწილი, მდიდარია ზედაპალეოლითური ძეგლებით. ამ ძეგლებისადმი ინტერესი მას შემდეგ გაიზარდა, რაც გადაისინჯა Homo Sapiens-ის წარმოშობისა თუ მიგრაციის საკითხები. აფრიკა-ევრაზიის გზაჯვარედინზე მყოფი სამხრეთ კავკასია, კერძოდ მისი დასავლეთი ნაწილი, როგორც გეოგრაფიულად, ასევე ისტორიულად, ამ ცვლილებების ფონზე მეცნიერთა ყურადღების ცენტრში მოექცა.

თანამედროვე ადამიანის წარმოშობასა და მისი განსახლების შესახებ განსხვავებული მოსაზრებები არსებობს; თუ მივემხრობით თეორიას ზედაპალეოლითური კულტურის ფუძე ადგილზე გაჩენასა და მის შემდგომ დიფუზიას მსოფლიოს სხვა ნაწილში (Mellars, 1999), მაშინ საინტერესოა იმ ფუძე ადგილის განსაზღვრა და გეოგრაფიული არეალის დადგენა, რომელიც მაშინდელმა ადამიანმა მოიცვა (Bar-Yosef, 2000). საკითხის შესწავლამ ცხადყო, რომ მათი წარმოშობის ადგილი იყო ან აღმოსავლეთ აფრიკა (Klein, 1999), ან ლევანტი (Stingos, 1996). კავკასია სწორედ ევრაზია-აფრიკის გზაჯვარედინზე იმყოფება და სწორედ ამიტომ დასავლეთ საქართველო და მისი ზედაპალეოლითური ძეგლები მკვლევართა

ყურადღების ქვეშ მოექცა. დასავლეთ საქართველოს ზედაპალეოლითურ ძეგლებზე განახლებული ექსპედიციების შედეგებმა, ქვის მასალის ტექნოლოგიურ-ტიპოლოგიურმა შესწავლამ აბსოლუტურ თარიღებზე დაყრდნობით, თანამედროვე ადამიანის მიგრაციის კიდევ ერთი გზა გამოაგლინა, რომელიც შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროდან რუსეთის დაბლობზე გადიოდა (Galovanova et al, 2005). სამხრეთ კავკასიაში კი, ადგილობრივი ნეანდერტალელი მოსახლეობა რამოდენიმე ათასწლეულის განმავლობაში აგრძელებდა ცხოვრებას. აქედან გამომდინარე, თანამედროვე ადამიანების მიერ ამ რეგიონის კოლონიზაცია უფრო გვიან მოხდა, ვიდრე სხვაგან (Meshveliani et al., 2004:134).

დასავლეთ საქართველოს ზედაპალეოლითური ძეგლების შესწავლამ, და განსაკუთრებით ძუძუნას მღვიმისა და ორთვალა კლდის მღვიმის მასალებზე დაყრდნობით, გვაჩვენა, რომ ზედაპალეოლითი ადამიანი დასავლეთ საქართველოში ლევანტიდან შემოვიდა (Meshveliani et al, 2004). ამ მოსაზრებას უფრო ამყარებს ხელოვნების მცირე ფორმების აღმოჩენა და მათი მხატვრული ფორმა. საქართველოში, ისევე როგორც მახლობელ აღმოსავლეთში, არ გვაქვს კედლის მხატვრობა, აქ პირველყოფილი ხელოვნება, მხოლოდ ხელოვნების მცირე ფორმებითაა წარმოდგენილი. კულტურული ერთიანობა ჩანს არა მარტო ქვის ინდუსტრიაში, არამედ ხელოვნებაშიც.

ზედაპალეოლითური სადგომი ძუძუნა მდებარეობს იმერეთის პლატოზე, კარსტულ მღვიმეში, ჭიათურის რ-ნის სოფ. მღვიმევის ტერიტორიაზე, მდ. ნიკრისის ხეობაში (მდ. ყვირილას მარჯვენა შენაკადი), მის მარჯვენა ბორტზე, მდინარის დონიდან 10-12 მ-ზე (აბსოლუტური სიმაღლე 560 მ.), მღვიმე გამოშუშავებულია ზედა ცარცულ კირქვებში, სიგრძე 160 მ. სიგანე შესასვლელში 22 მ., სიმაღლე – 15 მ. უჭირავს აღმოსავლეთ – დასავლეთ ორიენტაცია, დღის სინათლე მღვიმეში აღწევს 60 მ. ძეგლი პირველად აღმოაჩინა ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქვის ხანის შემსწავლელმა ექსპედიციამ 1966 წელს ბ-ნ დავით თუშაბრამიშვილის ხელმძღვანელობით (თუშაბრამიშვილი, 1969). მისივე ხელმძღვანელობით, დაიწყო სტაციონარული გათხრები და გაგრძელდა 1975 წლამდე. აღმოჩნდა 2 კულტურული ფენა, I ენეოლითურ-ადრებრინჯაო, II ზედაპალეოლითური. 1972 წლამდე ზედაპალეოლითური ფენა ითხრებოდა როგორც ერთიანი კულტურული ფენა, ხოლო შემდეგ მოხერხდა მისი ლითოლოგიურ ფენებად დაყოფა და ფაქტიურად მას მიემა კულტურული ფენებიც. სულ გამოიყო 8 განსხვავებული ლითოლოგიური და 7 კულტურული ფენა. 1973 წელს ლითოლოგიური ფენები დ. თუშაბრამიშვილმა გააერთიანა ლითოლოგიურ დასტებში I, II, III. დღევანდელი ნუმერაციით B, C, D. 1987-1989 წ.წ. სამუშაოები განაახლა თ. მეშველიანმა, 1996 წ.-დან დღემდე, ძუძუნის მღვიმეში მუშაობს საერთაშორისო საქართველო-აშშ-ისრაელის ექსპედიცია. ამ წლების განმავლობაში მოპოვებუ-

ლია რამოდენიმე ათასი ქვის და ძვლის იარაღი, მიღებულია ათობით რადიოკარბონული თარიღი, გაკეთებულია გეოლოგიური, პალინოლოგიური და სედიმენტოლოგიური გამოკვლევები. ძველი ითხრებოდა 50X50 სმ. კვადრატებით, 5 სანტიმეტრის სისქის ფენის ალებით, და რაც მთავარია პრეპარაციის დროს აღებული მიწა ირეცხებოდა 2X2 მ.მ. უჯრედებიან საცერში და შემდგომ ხდებოდა მისი ლაბორატორიული დამუშავება. გათხრების ასეთმა მეთოდისა საინტერესო შედეგები გამოიღო, მღვიმეში დაფიქსირდა აქამდე უცნობი ქვის ინდუსტრია, და თუ არ ჩავთვლით ძვლის ორ ორნამენტირებულ საკიდს, დანარჩენი ყველა სხვა ხელოვნების ნიმუში და ძვლის იარაღების უმრავლესობა ნანახია გარეცხილი ნიადაგის დამუშავების შედეგად.

მოკლედ განვიხილავთ ძუძუნის მღვიმის ქვის მასალას; ძუძუნის მღვიმის ყველაზე ქვედა, **D** ფენიდან მომდინარე მასალა განისაზღვრა, როგორც ადრეული ზედა პალეოლითი. დ. თუშაბრამიშვილის მიერ განსაზღვრული ეს ფენები ასევე მიეკუთვნა ზედაპალეოლითის ადრეულ პერიოდს, რასაც საფუძვლად დაედო რამოდენიმე არქაული იერის მქონე ნივთი და ორი ნაწილობრივად ორმხრივ დამუშავებული ზედაპალეოლითური საფხეკი (Тушабрамишвили, Векуა 1982) მიიჩნია რა ამ უკანასკნელის დამუშავების ტექნიკა არქაულ ტრადიციად. ყურადღება არ მიექცა მიკროლითების არსებობას, რაც გასაკვირი არც იყო, რადგან მაშინ პრეპერირებული მიწა არ ირეცხებოდა და მიკროლითების ძირითადი ნაწილი იკარგებოდა. ამ ფენიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალა, როგორც ძველი, ასევე ახალი გათხრებიდან ხასიათდება ერთფუძიანი ნუკლეუსების სიმრავლით, საიდანაც მიიღებოდა მოკლე ლამელები და მიკროლამელები. რეტუშირებულ არტეფაქტებს შორის ბევრია ტიპური საფხეკები და საჭრისები, რომლებიც დამზადებულია ლამელებსა და ანატეკეცებზე. საფხეკის ეს ტიპები არ იცვლება და დამახასიათებელია ძუძუნის ქვის ინდუსტრიის ყველა საფეხურისათვის. ყველაზე განმასხვავებელი და დამახასიათებელია პატარა ზომის, ძირითადად 4 მმ-ზე ნაკლები სიგანის სწორი, ან გაღუნული ფორმის რეტუშირებული მიკროლითები. მკრთალი და ფაქიზი რეტუში ნამზადს ფორმას არ უცვლის, რეტუში იარაღის მჭრელი პირის მისაღებადაა გაკეთებული. ძუძუნის მაგალითზე შეიძლება ვილაპარაკოთ, რომ მასალის მიკროლიტიზაცია უკვე ადრე ზედაპალეოლითში დაიწყო, რომელიც სასროლი იარაღების ცვლად ნაწილად გამოიყენებოდა. ამ ფენიდან მიღებული რადიოკარბონული თარიღები ასეთა: 32.000, 30.350, 27.400.

ძუძუნის შემდგომი ინდუსტრია, რომელიც მომდინარეობს მღვიმის ქვედა და ზედა ჭრილიდან, ფენა **C**, ხასიათდება ჩვეულებრივი საფხეკებით, რომლებიც ანატეკეცებზე, ლამელებსა და მიკროლამელებზეა დამზადებული, მრავალფეროვანია საჭრისები, იშვიათად გვხვდება სახვრეტები, მრავლადაა პატარა ზომის ლამელები და მიკროლამელები. მიკროლამე-

ლები სტანდარტული ზომისაა რაც ქვის დამუშავების ტექნიკის სრულყოფით აიხსნება და გამოწვეული იყო პრაქტიკული მოთხოვნებიდან. შედგენილი იარაღის გვერდი, რომელიც ჩასმული იქნებოდა სხვადასხვა სისქის, სიგრძისა და სიგანის მიკროლითი, ეფექტური არ იქნებოდა, ამიტომაც სტანდარტული ზომის მიკროლითების მიღება აუცილებელი იყო, რათა იარაღს თავისი ფუნქცია კარგად შეესრულებინა. ლამელები და მიკროლამელები ძირითადად კარენეს ტიპის ვიწრო ნუკლეუსებიდანაა მიღებული. ასეთი ტიპის ნუკლეუსები, მისი გარეგნული ფორმისა და მორფოლოგიიდან გამომდინარე ადრე რაბოს ტიპის იარაღად იყო მიჩნეული და ასოცირდებოდა შალაშინთან. შალაშინი, იგივე რაბო და იგივე მაღალსამუშაოპირიანი საფხეკი საფხეკების ჯგუფში გაერთიანდა. იარაღის ეს ტიპი, ანატკეცებზე ნაკეთებ საფხეკებთან ერთად, მიჩნეული იყო ორინიაკოიდულობის განმსაზღვრელ ელემენტად. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ძუძუნის ქვის ინდუსტრია, არ ჰგავს არც ევროპულ და არც ლევანტურ ორინიაკს. ესაა მხოლოდ ნუკლეუსის დამუშავების გარკვეული ტექნოლოგია (Meshveliani, et al, 2004: 143). ამ ფენაში ძვლის ბევრი იარაღია აღმოჩენილი, მაგრამ არც ერთი მათგანი არაა ტიპიური ორინიაკოიდული, ე. ი. გაპოზილობლიანი. ცხოველის კბილებზე დამზადებული საკიდები კი ორინიაკული ტიპისაა. ამ ფენიდან მიღებული აბსოლიტური თარიღები: 21.220, 20.980, 23.240 B.P.

ძუძუნის **B** ფენა შეიცავს ზედა პალეოლითის ფინალური ფაზის მასალას და განსხვავდება წინამორბედი კომპლექსისაგან. ძვლის იარაღები და ორნამენტირებული ძვლის ფრაგმენტები, ისევე როგორც ქვედა **C** ფენაში, აქაც აღმოჩნდა. დღესდღეობით ჩვენს ხელთ არსებული ამ ფენის თარიღები ასეთია: 13.830 B.P. და 11.500 B.P. არარეტუშირებული ლამელები უფრო გრძელია- 8-9 სმ., დომინირებს მიკროგრავეტი და მიკროგრავეტის ტიპის იარაღები, ასევე წაგრძელებული ფორმის სწორი, გვერდობლაგვებული მიკროლითები, რომლებიც ორმხრივი რეტუშითაა დამუშავებული. გაზრდილია მიკროსახვრეტების რაოდენობაც. ძირითადი განმასხვავებელი არის ორმხრივი დამაბლაგვებელი რეტუში, რომელიც ფორმას უცვლის ნამზადს. გეომეტრიული მიკროლითები, ხომ ამის პირდაპირი დასტურია. სწორად ასეთი იარაღები ანატკეცებზეა დამზადებული. იარაღის მორფოლოგიიდან გამომდინარე ასეთი იარაღები მრავალფუნქციონალური იყო; ისინი სასროლი იარაღის წვერებად გამოიყენებოდა, ასევე ბურღებად, სახვრეტებად და შედგენილი იარაღის ხიწვებად (ტაბ. 1).

ადრე ქვის მასალაზე დაყრდნობით, ძუძუნის მღვიმეში, დაფიქსირებული იყო ადრეული და შუა ზედაპალეოლითური ფენები და მათ შორის გენეტიკური კავშირი. აბსოლიტური თარიღების მიღების შემდეგ კი დადგინდა, რომ ძუძუნას ზედაპალეოლითურ ფენებში ორი ქრონოლოგიური წყვეტილია; რადიოკარბონული თარიღების გათვალისწინებით, არქეოლოგიურ მონაცემების და მათ ტიპოლოგიურ ქრონოლოგიაზე დაყრდნო-

ბით აშკარად ჩანს, რომ ადამიანი მღვიმეში ყოველთვის არ ცხოვრობდა. 27.000 B.C. შემდეგ ადამიანის მოქმედება ჩანს მხოლოდ 23.000 B.C. წლიდან, ხოლო 20.000 B.P. წლის შემდეგ მხოლოდ 13.500 B.C. წელს. აქედან გამომდინარე, ძუძუნას მაგალითზე არ შეიძლება ვილაპარაკოთ ზედაპალეოლითური კულტურის უწყვეტ განვითარებაზე. თუმცა მღვიმეში ადამიანის დასახლების სამი ფაზაა დაფიქსირებული, ზოოარქეოლოგიური მონაცემებიდან გამომდინარე, შეიძლება ვივირაუდოთ ძველის სეზონური ათვისება, რადგანაც, ძუძუნას ბინადარი ძირითადად კავკასიურ ჯიხვზე და ბიზონზე ნადირობდა, რომელიც მიგრანტი ცხოველია და ამ რეგიონში გვიან შემოდგომას და ზამთარში ჩამოდიოდა (Bar-Oz et.al, 2004). ძველზე დაფიქსირებული ზედაპალეოლითის განვითარების ყველა საფეხურის არსებობა კი ადამიანთა აქტიურ მობილურობასთანაა დაკავშირებული.

საქართველო მდიდარია ზედაპალეოლითური ძეგლებით, მაგრამ ხელოვნების ნიმუშების სიმდიდრით არ ვართ განებივრებული. ამიტომაც საინტერესო და მნიშვნელოვანია ძუძუნაში ხელოვნების მცირე ფორმების აღმოჩენა. საქართველოს ზედაპალეოლითურ ძეგლებზე ხელოვნების ნიმუშები სულ ერთეული სახითაა წარმოდგენილი. მაგალითად საგვარჯილეში აღმოჩენილია ზღვის გახვრეტილი ნიჟარები, წერტილოვანი ორნამენტით შემკული ალებასტრის საკიდები, ძელისგან დამზადებული თევზის გამოსახულება და ორნამენტირებული ძელის იარაღები (ბერძენიშვილი 1959, ბერძენიშვილი 1991, ნიორაძე 2002). თუმცა არის მოსაზრება, რომ საგვარჯილეს მღვიმეში ნანახი ხელოვნების ნიმუშები ენეოლითურ ხანას განეკუთვნება (ნებიერიძე, 2003: 59). საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს გვარჯილას კლდეში ნაპოვნი ძელის ფრაგმენტი, რომელსაც პირობითად „წინამძღლის კვერთხი“ შეარქვეს (თუშაბრამიშვილი 1960), დამზადებულია ცხოველის ნეკნზე და აქვს ნახვრეტი. ნივთი როგორც ჩანს შუაზეა გატეხილი. ორივე მხარეს ამოკაწრული აქვს ერთმანეთის პარალელურად 7-7 „ისრის თუ შუბის“ გამოსახულება, რაც შესაძლოა სიმბოლური მნიშვნელობის იყო, მაგრამ ძნელია იმის მტკიცება, რომ ეს ნივთი მართლაც წინამძღლის კუთვნილება და მისი ხელისუფლების სიმბოლო იყო. შესაძლოა ამ ნივთს მხოლოდ პრაქტიკული დანიშნულება ჰქონდა (ლორთქიფანიძე 2002: 47). სულ ახლახანს ზედაპალეოლითურ ძეგლის ოქუმის მასალების ხელახალი შესწავლის შედეგად ძეგლიდან მასალაში აღმოჩნდა ფალანგაზე დამზადებული პალეოლითური ვენერის ორი გამოსახულება (ნიორაძე 2007, ნიორაძე 2006). დასავლეთ საქართველოს მღვიმურ ძეგლებზე აღმოჩენილ ხელოვნების სხვა (ნიორაძე 2002). ნიმუშებზე აქ აღარ შევჩერდებით.

ხელოვნების ნიმუშების არც თუ ისე დიდ რაოდენობას შეიძლება რამოდენიმე ახსნა ჰქონდეს, ერთ-ერთია გათხრების მეთოდიკა, რომლის დროსაც მონაცემების დიდი რაოდენობა იკარგებოდა.

უკანასკნელ ჭლებში ჩატარებულმა საველე სამუშაოებმა ძუძუნაში

გამოავლინა საინტერესო ხელოვნების მცირე ფორმის ნიმუშები; ზედაპალეოლითელი ადამიანი პიროვნული გამოხატულებისა და სხვა ესთეტიური მოთხოვნების დასაკმაყოფილებლად იყენებდა ბუნებრივ საღებავს, ოხრას. ამის დასტურია ფენებში ნანახი ოხრა, რომელიც მღვიმეში საგანგებოდაა შემოტანილი. ამ ფაქტს ამყარებს ერთი საინტერესო ნივთი, ესაა ქვის ჯამის ფორმის ჭურჭელი, უფრო სწორად, მისი ფარაგმენტი, რომელზედაც აშკარად ჩანს, და ლაბორატორიული კვლევის შედეგადაც დადასტურდა ბუნებრივი საღებავის კვალი. კედლებზე ძალიან ვიწრო ნაკაწრებია, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ამ ჯამში ოხრა იფქვებოდა (სურ. 1).

ძვლის იარაღების არსებობა ზედაპალეოლითის კულტურისათვის ერთ-ერთ ყველაზე დამახასიათებელი ნიშანია. ძუძუნის მღვიმეში წარმოდგენილია ძვლის იარაღების პრაქტიკულად ყველა ფორმა, რაც დამახასიათებელია მახლობელი აღმოსავლეთის და დასავლეთ ევროპის ზედაპალეოლითისათვის. თუმცა არც ერთი მათგანი არაა ტიპური ორინიაკოიდული, ესე იგი გაპობილობლიანი. იარაღების უმრავლესობა არაჩვეულებრივი ტექნიკითაა დამუშავებული და გაპრიალებული, წარმოდგენილია სრულყოფილი ფორმები.

ორნამენტირებული ძვლის იარაღები ცოტაა, სულ რვა ცალი. უფრო სწორად, ხაზებით შემკული. ისინი C და D ფენიდან მომდინარეობს. მეცნიერთა ერთი ნაწილი მიიჩნევს, რომ ნაჭდევეები, აღნუსხვის, უმარტივესი მათემეტიკური ოპერაციის აღმნიშვნელია (Peyrony 1934:91-92), ამის საპირისპიროდ არსებობს მოსაზრება, რომ ძვლის იარაღზე ნაკეთები ნაჭდევეები, უტილიტარული მნიშვნელობისაა, ნაჭდევეები კეთდებოდა მხოლოდ იმისათვის, რომ იარაღის ზედაპირი ხაოიანი გამხდარიყო (Luquet 1926:132), რა თქმა უნდა, ეს ნივთები ხელოვნების ნიმუშებად არ ჩაითვლება, მაგრამ ეს იმის ნიშანია, რომ ადამიანი ცდილობდა უფრო ესთეტიკური იერი მიეცა საყოფაცხოვრებო ნივთებისათვის.

თევზის ფორმის გახვრეტილი მახათი, კი საგვარჯილეს ნივთის მსგავსია. ცხოველთა სიმბოლური გამოხატულება პალეოლითური ხანისათვის დამახასიათებელი ელემენტია (სურ. 2).

ზედაპალეოლითელი მონადირე-შემგროვებლები ნიჟარების და ცხოველის კბილებზე დამზადებული სამკაულებით იმშვენებდა თავს, ისინი საკულტო დანიშნულების იყო. ადამიანი, რომელიც ძირითადად ნადირობით ირჩენდა თავს, არაა გასაკვირი, რომ მოკლული ცხოველის კბილი საგანგებოდ დაემუშავებინოს და აშუღებდად ეტარებინოს. ძველზე აღმოჩენილია 10 ცალი ცხოველის კბილზე და 2 ნიჟარაზე დამზადებული საკიდი. თუ ძუძუნის ძვლის იარაღებში არ მოგვეპოვება ტიპური ორინიაკული იარაღები, სამკაულები ორინიაკულია, რაც ჩვენი ძველის ერთ-ერთ დამახასიათებელ ნიშნად მიგვაჩნია (სურ. 3).

პალეოლითელი ადამიანი ხვრეტდა არა მარტო ძვალს, ცხოველის კბილებსა და ნიჟარებს, არამედ ქვასაც. ძუძუნაში ნაპოვნია ქვის სამი

სამკაული, ორი მძივია, ერთი მათგანი ფრაგნენცია, შერჩენილია სამკუთხედის ფორმის საკიდი და გატეხილია ზუსტად ნახვრეტზე. ქვა კარგადაა დამუშავებული და გაპრიალებული. მეორე მძივი პატარაა, ოვალური ფორმის, ბრტყელი და საკმაოდ დიდი ნახვრეტი აქვს. ანალოგიური საკიდი ნანახი აფიანჩას მღვიმეში, ზედაპალეოლითურ ფენაში (Церетели 1982). უფრო საინტერესოა ქვის საკიდი, ოვალური ფორმის, ოდნავ მოგრძო, რომელსაც გარშემო შემოუყვება 31 ნაჭდევი. ზუსტი ანალოგია ვერ მოვიძიეთ, გადაჭრით ვერ ვიტყვით, ნაჭდევები მარტო ორნამენტია თუ, მას რაღაც სიმბოლური დატვირთვაც ჰქონდა (სურ. 4).

ქვის ნივთებზე ლაპარაკისას, არ შეიძლება რომ არ აღვნიშნოთ „ქვა ნაჭდევებით“, რომელიც სამწუხაროდ ჭრილიდან ჩამოვარდა გათხრების მიმდინარეობისას, ამიტომ ზუსტი სტრატოგრაფიული ადგილმდებარეობა არ ვიცით, მაგრამ მაინც საჭიროდ ჩავთვალეთ მასზე ყურადღება გავგემახვილებინა. ნივთი გატეხილია, მისი ცალი გვერდი ბრტყელადაა წაკვეთილი, ხოლო მეორე გვერდი ოვალური ფორმისაა, რომელსაც ხაზების სამი მწკრივი დაუყვება, შუაში 14 პარალელური ხაზია, ერთ გვერდზე 13 და მეორეზე 10 პარალელური ხაზით. ნივთის ერთ-ერთ სიბრტყეზე დატანილია არასიმეტრიული ნაჭდევები. რა დანიშნულება ჰქონდა ამ ნივთს, ძველი სათქმელია, მაგრამ ფაქტია, რომ ძუძუნაში მცხოვრები ადამიანი რაღაცას აღრიცხავდა, ითვლიდა (სურ. 5).

საინტერესო ნივთია აღმოჩენილი C ფენაში, ძვლის ფრაგმენტი გეომეტრიული ორნამენტით, ნივთი გატეხილია, ერთი გვერდი შემკულია ოთხი ცალი მომრგვალებული ამოღარვით, თითოეულზე დასმულია წერტილი. წერტილებია ნივთის მეორე მხარეს, ოღონდ ეს წერტილები გამჭოლი არაა. მეორე მხარე დახაზულია ურთიერთგადამკვეთი ხაზებით, რომლებიც ოთხკუთხედებს ქმნიან, ხაზების გადაკვეთის ადგილებში შედარებით პატარა წერტილებია დასმული. ეს ნივთი ძალიან საინტერესოა თავისი მხატვრული სახით, გეომეტრიული ორნამენტის გამოყენებით შექმნილია მხატვრული ფორმა. სამწუხაროდ ნივთი გატეხილია და მისი მთლიანი სურათის აღდგენა შეუძლებელია (სურ. 6).

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ძვლის ორნამენტირებული საკიდი (სურ. 7), რომელიც ასევე C ფენაშია ნაპოვნი (მეშველიანი თ. და სხვ., 2003: 29-31), აბსოლუტური თარიღია 22.000-21.000 წ.წ. B.P. მასზე გამოხატულია ე. წ. დაფერდებული ჯვარი, რომელიც ჩასმულია წრეში და ზემოდან სწორფერდა ჯვარი ადევს. საკიდის თავი დაზიანებულია, მაგრამ ეტყობა ეს ნივთი ისეთი მნიშვნელოვანი ყოფილა, რომ განუახლებიათ, ახალი ნახვრეტი გაუკეთებიათ და მისთვის ფუნქცია არ დაუკარგავთ. საკიდის ბოლო შეზნექილი კუთხითაა ამოჭრილი. აქ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ასეთი შეზნექილკუთხიანი ძვლის რამოდენიმე ფრაგმენტიც გვაქვს ნანახი, შესაძლოა ეს „ნამზადებია“ მომავალი სამკაულებისათვის. ამ ნივთის პარალელების მოძიება ძალზე გაგვიჭირდა. ჯვრის გამოსახულებიანი ქვის ფილაა აღმოჩენილი წონას (Каландадзе 1969: 350, ტაბ. 91), გამოქ

ვაბულის მუსტიერულ ფენაში, ასევე გერმანიაში, ვილენში (Столяр 1985: 350. ტაბ. 91), ცხოველის ქვედა ყბაზე და უნგრეთში, ტატაშის „ამულეტზე“. ძნელია გავიგოთ თუ რატომ დაიტანა 22 ათასი წლის წინ ადამიანმა ჯვარი ორნამენტის სახით სამკაულზე და რას გამოხატავდა ის სიმბოლოურად. ისტორიოგრაფიაში მიღებულია, რომ ჯვარი ქვეყნიერების ოთხ მხარეს უკავშირდება (სურგულაძე 1986: 43). ცნობილია, რომ პირველყოფილ ადამიანს ადვილად შეეძლო გარემოში ორიენტაცია, ის ხომ მჭიდროდ იყო დაკავშირებული სამყაროსთან. შესაძლოა ამ სამკაულზე ამოჭმული ჯვარი სამყაროს ოთხ კუთხეს გამოხატავს და მის გარშემო წრე, სამყაროს უსასრულებას.

საქართველოს არც ერთ ზედაპალეოლითურ ძეგლზე, ისევე როგორც მახლობელი აღმოსავლეთის და ცენტრალური ევროპის ძეგლებზე, კედლის მხატვრობა არაა დაფიქსირებული, მაგრამ აქ მცირე ფორმის ქანდაკებები და გრავირებული ფიგურებია მრავლად. პალეოლითური ადამიანი აღიქვამდა და ორნამენტის სტილის გამოყენებით გადმოსცემდა რეალურ სამყაროს. ცხოველთა გამოსახულება ზოგჯერ ისეთი რეალისტური და სრულყოფილია, რომ მათი სახეობის დადგენაც ხერხდება. ხშირად იმდენად სტილიზირებული, რომ არც ერთ ცხოველს არ გავს. ძუძუანაში ნანახი პატარა ზომის ქანდაკება, ჩვენი აზრით, ძალიან საინტერესო და მნიშვნელოვანი მონაპოვარია. ძუძუანის ფიგურა აღმოჩენილია C ფენაში, ნაკეთებია მსუბუქ ქვაზე. ერთი მხარე გაბრტყელებულია და დაუყვება დამრეცი, პარალელური ხაზები. მოპირდაპირე გვერდი სამკუთხედის ფორმისაა, რომლის მახვილი კუთხე გახვრეტილია, თვალის ან საკილის ნახვრეტი. თუ ფიგურა ბრტყელი ძირით დევს, ჩიტის სტილიზებულ გამოსახულებას გავს, თუ ფეხზე დააყენებ, ადამიანის პროფილად შეიძლება აღიქვას. მთლიანად ნივთს მოწითალო ელფერი დაჰკრავს, რადგან ოხრით იყო შეღებილი. ჩვენთვის უფრო სხვა მოსაზრებაა მისაღები. თუ ამ ფიგურას შევაბრუნებთ, მაშინ დავინახავთ ქალის სტილიზებულ გამოსახულებას, რომელიც დასავლეთ ევროპულ ე. წ. „კლავიშისებური“ (Елиник 1982: 389, ტაბ: 621, 6) ფიგურებს ანალოგიაა (სურ. 8). ძუძუანის ქალის სტილიზებული ფიგურა, საქართველოში „პალეოლითური ვენერის“ პირველ გამოსახულებად შეიძლება ჩაითვალოს, რომელიც სტრატეგიცირებული და დათარიღებული ფენიდან მომდინარეობს.

დასავლეთ საქართველოს ზედაპალეოლითური ძეგლების და მასალების შესწავლამ გვაჩვენა, რომ ზედაპალეოლითი საქართველოში ლევანტიდან შემოვიდა. ამ მოსაზრებას ამყარებს ხელოვნების მცირე ფორმების აღმოჩენა და მათი მხატვრული ფორმა. საქართველოში, ისევე როგორც მახლობელ აღმოსავლეთში, არ გვაქვს კედლის მხატვრობა, აქ პირველყოფილი ხელოვნება მხოლოდ ხელოვნების მცირე ფორმებითაა წარმოდგენილი. კულტურული ერთიანობა ჩანს არა მარტო ქვის ინდუსტრიაში, არამედ ხელოვნებაშიც.

N. J a k e l i (Tbilisi)

**Art objects from Upper Paleolithic site Dzudzuana
(Western Georgia)**

Symbolic mentality of men is revealed in art. Emergence of art in prehistoric time is connected with Homo Sapiens and with the Upper Palaeolithic. About 40.000 years ago in the history of Mankind one of the most interesting and important period Upper Paleolithic began. During this period a modern type of man appears and settles on a big territories, at the same time there are qualitative changes in stone industry, types of stone tools increase and get standardized. Composite bone and antler tools gradually appear, social and inner group relationships get into a new phase, hunting device improve, there are signs of art, expression of personal identity as body decoration and kinds of jewelery.

Georgia and especially its Western part is rich in Upper Paleolithic sites.. Interest in these sites has grown since the problem of origin and dispersal of Homo Sapiens were reexamined. Being on the crossroads of Africa and Euro-Asia, South Caucasus and especially its Western part geographically and historically has attracted the scholars. There are several theories (Mellars, 1999) about the emergence and dispersal of Upper Paleolithic. If we support the model of Upper Paleolithic diffusion and migration from a core area then it seems vital to establish the geographic area that was inhabited by Upper Paleolithic population (Bar-Yosef 2000: 107-156). The study of this problem revealed that the origin of Upper Paleolithic was either eastern Africa (Klein 1999) or Levant (Stringer 1996). As the Caucasus is on the crossroads of Africa and Euro-Asia that's why Western Georgia and her Upper Paleolithic sites have attracted the interest of scholars. The study of this territory should clarify the problem of dispersal and migration of Homo Sapiens.

The renewed excavations in Western Georgian paleolithic sites, the study of technology and typology of the stone industry, series of absolute dates revealed new route of migration of Homo Sapiens, which laid on the Western shore of Black sea into the Russian plain (Galavanova et al. 2005) . Endemic Neandertals stay in South Caucasus several milenium longer. Thus the colonisation of this refugium by modern took place later than elsewhere (Meshveliani et al. 2004:134)

Detailed study of the lithic assemblages of Western Georgian paleolithic sites and especially materials of Ortvala Klde and Dzudzuana cave we can say that Levant was the source area of western Georgian modern population (Meshveliani et al. 2004:143).

This idea is supported by the similarities in art objects. Wall painting are not preserved either in Georgia or Near East.

Upper Paleolithic site Dzudzuana is located on Imerety plateau in Castric cave in Chiatura region on the territory of Mgvimevi village, on the right bank of the Nikrisi river gorge (that is the right inlet of the Kvirila river) about 10-12 m. from the river level, absolute elevation is 560 m. The cave is worked out in upper chalk limestone, the length is 160 m. the entrance width-22 m., height-15 m. The cave is oriented to the East-West, the sunlight reaches 60 m. The Dzudzuana cave was discovered in 1966 by the stone age expedition of the Georgian State Museum lead by Davit Tushabramishvili (Tushabramishvili 1969). Under his guidance the expedition lasted till 1975. Two cultural layers were revealed: I-Eneolithic-early Bronze, II- Upper Paleolithic. Till 1972 Upper Paleolithic layer was excavated as one layer. After this it was possible to divide it in lithologically 8 different lithological and 7 cultural layers were distinguished. In 1973 D. Tushabramishvili united lithological layers into units –I,II,III which are today named as B, C, D. Since 1989 the excavations were renewed by T. Meshveliani and from 1996 till today international Georgia-USA-Israel expedition is working on this site. For better fixity of the material the excavated area of the cave was divided in 50x50 cm. squares, only 5cm. deep layers was dug and what is more important the excavated new stone industry and most of objects of art.

In brief about stone industry of the site: all the material from the lower layer D of Dzudzuana cave is defined by D. Tushabramishvili also belong to the early period of Upper Paleolithic. That was based on apparently archaic bifacially retouched several Upper Paleolithic endscrapers (Tushabramishvili, Vekua 1982). We have to notice that D. Tushabramishvili did not pay attention to the microliths. It is not surprising as excavated soil was not washed and major amount of the material was lost. The material from this layer recovered during the earlier and also new excavations characterize unidirectional cores from which short blades and bladelets were knapped, many of the cores are exhausted, among retouched artifacts are endscrapers on flakes and blades also burins. The most distinctive tool type is a very small finely retouched bladelet often less than 4 mm width. This retouch does not change the shape of the blank. It is only made for sharpening the edges. On the basis of Dzudzuana cave we can say that in early Upper Paleolithic process of microlithization began, Small delicate bladelets were used as changeable items in composite projectile tools. Radiocarbon dates are: 32.000, 30.000, 27.000 B.P.

The next industry is recovered from upper and lower sections of the cave Layer C. It is dominant of small blades and bladelets which are detached predominantly from carinated narrow cores. This type of tools together with endscrapers on flake was determined as a diagnostic feature of the Aurignacian culture. Lately they were renamed as narrow scrapers and than as 'carinated cores' as it closely corresponds to the form of finished object (Meshveliani et al., 2004). This type of tools together with endscrapers on flake was determined as a diagnostic feature of the Aurignacian culture. But we have to note that stone industry of Dzudzuana cave is not typical European or Levantine Aurig-

nasian, it is only the technology of knepping (Meshveliani et al, 2004:143). In this layer many bone tools are found, but none of them is aurignasian with splited end. But the pendants on animal tooth are typical aurignasian type. Radiocarbon dates of this layer are as follows: 21. 220, 20.980, and 23.240 B.P.

The upper assemblage layer B from Dzudzuana Cave is rich in blades and bladelets from bipolar cores which differ considerably from carinated cores. Stone industry is different from lower carinated industry. Bone tools and ornamented bone items as items of art are discovered in both C and B layers. The radiocarbon dates are: 13.830 and 11.500 B.P. Late Upper Paleolithic layer B differs from other industries. Non-retouched blades are longer, their length is 8-9 cm. Dominant element is microgravette, straight elongated bladelets with backing. The number of microborers increase. The main distinctive feature is bipolar retouch that changes the shape of the blank as it is in the case of geometric tools. This type of tool is often fashioned on thin flakes. Considering the morphology of these tools they are multifunctional, they were used as points of projectile tools also as borers, awls and barbs (table I).

On the basis of the typology of the two upperpaleolithic layers in Dzudzuana cave were defined – early Upper Paleolithic and developed Upper Paleolithic and continuity between these layers was stated. After getting series of absolute dates from Dzudzuana cave and on the obtained material we can consider that Dzudzuana cave was intensively occupied by humans but there were periods when the cave was abandoned. Based on the absolute dates and stratigraphy we can state that the cave was occupied by humans three times: firstly 30.000-27.000 B.P., then 23.000-21.000 B.P., and 13.000-11.000 B.P. Up to now other occupation periods are not known either in upper or lower sections of the cave. Among these technologically different occupations there are gaps. Hence on the basis of Dzudzuana we can not state continual development of Upper Paleolithic culture. Even more from the active mobility of Upper Paleolithic humans it is difficult to state that during each occupational period one and the same tribal groups lived. Even more taking into consideration zooarchaeological data we can also speak of seasonal occupation of the cave, the main source of hunting for Dzudzuana inhabitants was Caucasian goat and bison, which are migrants and appeared in this region only in late fall and winter (Bar-Oz et al, 2004). The fact that humans of all periods used the same raw material, lived in the same environment and all of them were bearers of Upper Paleolithic culture enables us to speak about U.P. development, its characteristic elements (tab.1).

Though Georgia is very rich in the Upper Paleolithic sites we aren't pamped with objects of art. We can speak about quite a few examples from Georgian upper Paleolithic sites, as for example drilled sea shells, alabaster pendants with dot-sized ornament and bone stylistic image of fish from Sagvarjile cave. But there is another attitude to the art objects from Sagcarjile cave they are attributed to the Eneolithic period (Nebieridze 2003:59). In Gvarjilas rock was found very interesting bone item conventionally which is called „leader's, commander's sceptre“ (Tushabramishvili 1960). It is made on animals rib and has a hole, it seems to be broken in the middle. On both edges it has im-

print of 7 parallel stripes of arrow or spear. It's difficult to claim that it is really „leader's sceptre“, or symbol for its power, but 7 parallel arrows indeed have symbolic meaning (Lordkipanidze 2002: 47). Recently, studies of Okumi cave materials among fauna was found 2 stylistic sculptures of paleolithic Venus made on bone (Nioradze 2007, Nioradze, 2006). Other objects of art which were found in the cave sites of West Georgia (Nioradze 2002) are not discussed in this article.

One of the explanations of a few objects of art can be explained by the methodology of the excavations.

Now about Dzudzuana findings. It is well known that Paleolithic man used ochre for self decoration and self expression. In the layers of Dzudzuana cave a lot ochre is reported. The interesting object is stone grinder with ochre stains on it. The shape of stone bole is natural and people just used it from grinding ochre (pic. 1).

The existence of bone tools is one of the main characteristics of the Upper Paleolithic. In Dzudzuana cave are represented practically all types of bone tools, as awls, points, double points, needles, spatulas, harpoons, except for real Aurignatian tools with splited ends, as we said on the basis of lithic material there is no Aurignatian industry. . Technically bone tools are worked very skillfully and are polished well

Bone tools with ornaments are few only 8. All of them are from layer C and D. Some scholars think that the stripes on bone tools indicate in some sense of accounting, simple mathematical operation (Peyrony 1934), others think that stripes were made only for utilitarian reason, to give roughness to the object (Luquet 1926). Of course, I don't consider them as art objects, but it is marker, that Paleolithic people wanted to give more esthetic feature to the household objects.

Owl with fish stylistic image is like that Sagvargile item. Symbolic expression of the animals is one of the common subject of Paleolithic art (pic. 2).

Upper Paleolithic hunter-gatherers used kind of jewels for self decoration, they were made from shells and animal teeth. These animals were preys, so hanging its teeth had symbolic meaning, either to protect from their power, or to take their power. They were amulets. In Dzudzuana cave we have 10 pendants on animal teeth and 2 shell beads. Such kind of pendants are not rare, they are typical aurignatian, as we said above, Dzudzuana stone industry is not aurignatian, but the pendants are, which is one of the significant moment of our site (pic. 3).

Paleolithic men drilled not only bones, shells and teeth but stones as well. In Dzudzuana we have 3 stone jewels, 2 of them are beads, one fragment of triangular shape, which is broken exactly in the hole, second a small one is exactly like Apiancha bead (Tsereteli 1982). The bigger oval shape pendant is really interesting it has a drilled hole and edges are decorated with 31 lines, those lines are only for numbering of something or it was for decoration is difficult to say (pic. 4)

Speaking about stone objects, must be mentioned an object with lined notches, unfortunately the object is broken and fell from the section, so we can not say the exact stratigraphical context of the item. One edge of the object is flat, the second oval with 3 rows of lines, in the middle 14 parallel lines, on one side 13 and on the other side 10 pa-

rallel lines. On one of the flat sides it has asymmetric stripes. To determine the function is complicated, but we can say that Dzudzuana inhabitants were recording something (pic. 5).

Interesting object, found in layer C is a bone plate with geometric ornament, unfortunately broken, on one edge it has four rounded cuts, each of them has a dot, such dots are on the other side, but they do not go through. On the other side the plate is decorated with intersecting lines which form squares, on every intersection there are smaller dots. This object is very interesting with its artistic form, but as it is broken it is difficult to restore the whole feature of the object (pic. 6).

The pendant on the bone comes from the same layer C and is dated 22.000-21.000 B.P. It has slanting cross in the center which is placed in the circle. On the top of this cross is placed a straight cross, the lower part is a concave corner. The place where the hole is, is broken, but the additional hole was drilled, it means the object was so important that people renewed the pendant and kept the function. Several bone plates with concave corner were discovered in the layers of the site, maybe they were blanks for future pendants. It was very difficult to find parallel for this object, in mustertian layers in Djruchula cave stone plate with cross inscription was found (Kalandadze 1969:350, pl.91), also in Germany in Vilen on the animal lower jaw and in Hungary on „Tatashi amulet“ (Stoliar :350, pl. 91). It is rather difficult to understand the reason why 22 thousand years ago Man made the cross as ornament on the pendant and what was the symbolic explanation. It is claimed in historiography that the cross is directed to the four parts of the world (Surguladze 1986: 43). As the Paleolithic Man could have been oriented well in the environment and was firmly connected to the nature, we think that the cross on the pendant is a symbolic expression of the four parts of the world and the circle around it is the infinity of the universe (pic. 7).

In Georgia or in the Near East as well as in East Europe there are no wall paintings in paleolithic period. But there are examples of art which are represented in small sculptures and engraved figurines, In Dzudzuana cave we have important discovery of Paleolithic Venus as it comes from well stratified layer. Paleolithic Man saw real world around him and by ornaments reproduced his vision or made figurines of animal and humans, sometime they are so realistic, that one can identify an animal, sometimes they are stylistic or even not real. Our figurine, Venus of „musical key like“ (Jelinek, 1982:389, tab.621,6) is miniature stone sculpture and is made on light stone, well polished and covered with ochra. One edge is flat with sloping parallel lines, the other has triangular shape with a hole. If you put the object on the flat edge, one can see a bird or some other animal, but if you turn over it fixes exactly one of the musical key like object.

Studying West Georgian Paleolithic sites and their material we can say that Upper Paleolithic came through Levant. This issue confirms art objects, no wall painting, only small sculptures and engraved ornaments also. Cultural similarities can be traced in stone industry as well as in art.

ლიტერატურა

ბერძენიშვილი 1959 – ბერძენიშვილი ნ., ზედა პალეოლითი, საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 35-53. // Berdzenishvili N., Zeda paleoliti, saqartvelos arqeologia//

ბერძენიშვილი, ნიორაძე 1991 – ბერძენიშვილი ნ., ნიორაძე მ. ზედა პალეოლითი. საქართველოს არქეოლოგია 8 ტომად. თბილისი, 130-195. // Berdzenishvili N., Nioradze M., Zeda paleoliti//

თუშაბრამიშვილი 1960 – თუშაბრამიშვილი დ., გვარჯილას კლდის პალეოლითური ნაშთები, თბილისი. // Tushabaramishvili D., Gvarjilas kldis paleolituri nashtebi//

თუშაბრამიშვილი 1969 – თუშაბრამიშვილი დ., ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წელს ჩატარებული სამუშაოების ანგარიში. საქართველოს სახ. მუზეუმის ექსპედიციების ანგარიშები, ტომი I, თბილისი, 3-11 // Tushabramishvili D., Kvirilis kheobis eqspediciis 1966 cels chatarebuli samushaoebis angarishi//

ლორთქიფანიძე 2002 – ლორთქიფანიძე ო. ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან, თბილისი, 2002. // Lortkipanidze O., Zveli qartuli civilizaciis sataveebtan//

მეშველიანი 2002 – მეშველიანი თ., ჯაყელი ნ., ბარ-იოზეფი ო., ბელფერ-კოენი ა. განახლებული არქეოლოგიური ექსპედიცია ძუძუანაში (2000 წლის სამუშაოების შედეგები), ACADEMIA, ტომი 3. 29-31 // Meshveliani T. Jakeli N., Bar-Iosef O., Belfer-Cohen A., Ganaxlebuli arqeologiuri eqspedicia dzudzuanashi (2000 clis shedegebi)

ნებიერიძე 2003 – ნებიერიძე ლ. მღვიმე საგვარჯილე, ენეოლითური ხანის ნამოსახლარი, თბილისი //Nebieridze L., Mgvime sagvarjile, eneolituri khanis namosaxlari//

ნიორაძე 2002 – ნიორაძე მ., ნიორაძე გ. ზედაპალეოლითური ხელოვნების ნიმუშები დასავლეთ საქართველოს მღვიმური სადგომებიდან, ძიებანი, № 9, 5-14. // Nioradze M., Nioradze G., Zedapaleolituri xelovnebis nimushebi dasavlet saqartvelos mgvimuri sagdomebidan//

სურგულაძე 1986 – სურგულაძე ი. ქართული ხალხური ორნამენტის სიმბოლიკა, თბილისი. // Surguladze I., Qartuli ornamentikis simbolika//

Елинек 1982 – Елинек Я. Большой Иллюстрированный Атлас Первобыт-ного Человека, Артия, Прага.

Каландадзе 1969 – Каландадзе А. Цонская Пещера и ее Культуры. Пещеры Грузии, Спелеологический сб., Вып. 3, Тб., 1969.

Ниорадзе 2007 – Ниорадзе Г., Ниорадзе М., Изображения палеолитического человека из пещеры Окуми (Западная Грузия), Археология, Этнография и Фольклористика Кавказа, Международная научная конференция, Тезисы докладов, Махачкала, 2007: 42-43

Тушабрамишвили 1982 – Тушабрамишвили Д. Векуа А., Палеолит Грузии, Четвертичная система Грузии, Тб. 1982: 178-197

Столяр 1980 – Столяр А. Д., Происхождение изобразительного искусства, М. 1980.

Церетели 1982 – Церетели Л. Д., Мгеладзе Н. Р., Раскопки пещеры Апианча, ПАИ в 1976г. 1982

Bar-Oz G 2004 – Bar-Oz G., D.S. Adler, A. Vekua, T. Meshveliani, N. Tushabramishvili, A. Belfer-Cohen, O. Bar-Yosef. Faunal Exploration Patterns along the Southern Slopes of the Caucasus during the Late Middle and Early Upper Paleolithic, in A Zooarchaeological approach. Colonisation, Migration and Marginal Areas. editors: M. Mondini, S. Munos, S. Wickler, Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeology, Durham, 2004: 46-55

Bar-Yosef 2000 – Bar-Yosef, O. and Pibeam D., editors. The Geograpy of Neandertals and Modern Humans in Europe and the Greater Mediterrean. Cambrige, Mas-sachusetts: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, 2000.

Galavanova 2005 – Galavanova L., Cleghorn N., Doronichev V., Hoffecer J., Burr G., Sulergizkiy L. The Early Upper Paleolithic in the Northen Caucasus (New Data from Mezmaiskaya cave 1997 excavations), Eurasian Prehistory, 4 (1-2): 43-78

Luquet 1926 – Luquet C.H. L' Art et la region des Hommes fossils, Paris

Klein 1999 – Klein R.G. Why anatomically modern people did not disperse from Africa 100 000 years ago. in Neandertals and Modern Humans in Western Asia. editors: T. Akazava and O. Bar-Yosef. New-York:Plenum

Mellars 1999 – Mellars P.A. The Neanderthal problem continued. Current Anthropology 40; 341-364

Meshveliani 2004 – Meshveliani T, O. Bar-Yosef and A. Belfer-Cohen, The Upper Paleolithic in Western Georgia. in The Upper Paleolithic Beyond Western Europ, University of California press, 129-143, London

Nioradze 2006 – Nioradze M., La Palèolithique supérieur de Gèorgia (2001-2005), Le Palèolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 2001-2006, Commision VIII, XVe congrès UJPP, Lisbonne (4-9 septembre 2006), Liège, ERAUL 115, pp. 9-16

Perony 1934 – Perony D. La Ferrassie, Préhistoire, t. III, Paris

Stinger 1996 – Stinger C. B. Current Issues in Modern Humans Origins. in Contemporary Issues in Human evolution. editors: W. E. Meickle, F. C. Howell and N. G. Jakobson. San-Fransisco: California Academy of Science, 1996:115-135

Н. Д ж а к е л и (Тбилиси)

Предметы искусства эпохи верхнего палеолита из пещеры Дзудзуана (Западная Грузия)

Р е з ю м е

40 тысяч лет назад в истории человечества начинается новая эпоха – верхний палеолит. Наряду с множеством инноваций и техническим прогрессом с верхним палеолитом и его создателем *Homo Sapiens* связано возникновение искусства.

Территория Грузии, особенно ее западная часть, в эту эпоху была густо заселена. Здесь в разное время было выявлено и исследовано множество интересных памятников, однако образцы первобытного искусства на них либо полностью отсутствовали, либо были представлены единичными экземплярами.

В Западной Грузии, в районе Чиатура, на территории села Мгвимеви расположена пещера Дзудзуана, археологические и научные исследования которой ведутся с 60-ых годов прошлого столетия. Последние годы над этим памятником работает международная экспедиция (Грузия, США, Израиль). Интердисциплинарный метод изучения и современная техника раскопок способствовали выявлению множества интересных артефактов. Среди них особого внимания заслуживают предметы малых форм первобытного искусства из надежно датированных и стратифицированных слоев.

К числу упомянутых предметов относятся стилизованное изображение рыбы на костяном оружии, 10 подвесок ориньякского типа, изготовленных из зубов животных, 3 каменные подвески, овальный край одной из которых украшен 31 параллельной насечкой, представляющих собой либо просто орнамент, либо какое-нибудь символическое изображение, например, подсчета дней – примитивный календарь.

На памятнике было обнаружено несколько костяных фрагментов с геометрическим орнаментом. Наиболее интересная из них, костяная подвеска украшена изображением крестов, помещенного в круг, над которым расположен прямой крест. Конечная часть вырезана под прямым углом. Крест ассоциируется с четырьмя сторонами света, круг же может символизировать безграничность Вселенной.

В Грузии, равно как и на всем Ближнем Востоке, наскальное искусство полностью отсутствует. Здесь оно представлено малыми формами изобразительного искусства. Культурная связь с Ближним Востоком проявляется не только в индустрии каменного инвентаря, но и в образцах первобытного искусства.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

ტაბულა I: ძუძუანას მღვიმის ქვის მასალა

ტაბულა II: პალეოლითური ვენერების გამოსახულება (ი. ელინეკის მიხედვით)

სურ. 1. ჯამის ფორმის ქვა, ოხრის კვალით

სურ. 2. თევზის სტილიზებული გამოსახულება

სურ. 3. ძვლის და ნიჟარის საკიდები

სურ. 4. ქვის საკიდები

სურ. 5. ქვა ნაჭდევებით

სურ. 6. ძვლის ორნამენტირებული ფირფიტა

სურ. 7. ძვლის ორნამენტირებული სამკაული

სურ. 8. ქაღალის სტილიზებული გამოსახულება, ე. წ. „კლავისებური ვენერა“

Description of illustrations:

Table I: Stone artefacts from Dzudzuana cave

Table II: Paleolithic Venuses (by J. Elikek)

Picture 1. Stone bowl with ochre stains

Picture 2. Stylistic image of fish

Picture 3. Pendants on animal teeth and shell

Picture 4. Stone pendants

Picture 5. Stone object with lined stripes

Picture 6. Bone plate with ornament

Picture 7. Bone pendant

Picture 8. Figurine of „musical like „Venus

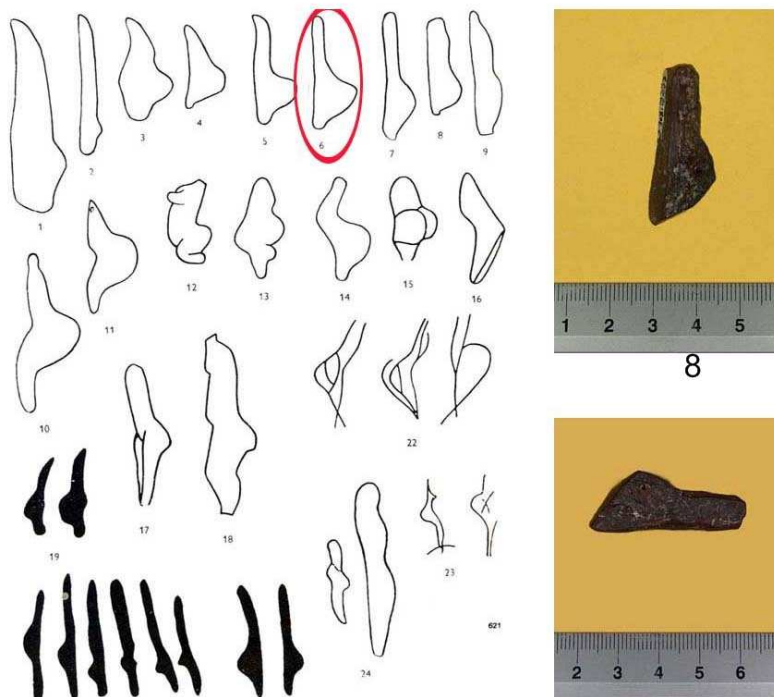
შემოკლება:

ПАИ – Полевые археологические исследования Археологической комиссии Грузии, Центра археологических исследований

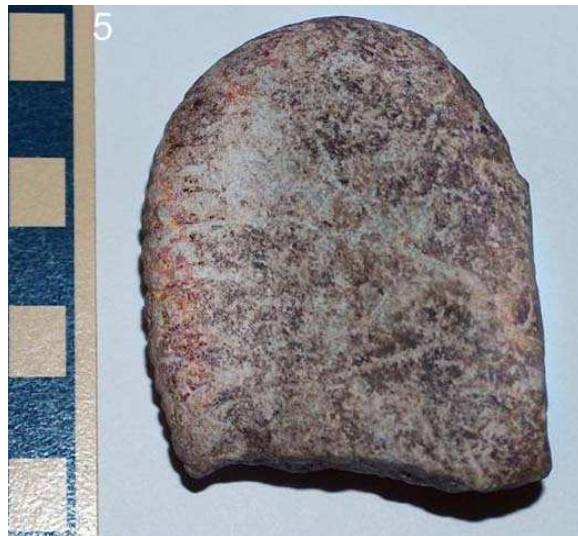
table 1

11500 B.P.		B
13000 B.P.		
?		
21000 B.P.		C
23000 B.P.		
?		
27000 B.P.		D
32000 B.P.		

table 2

ეთნოლოგია

Ethnology

Этнология

ლ. ბერი ა შვილი (თბილისი)

**გლობალიზაცია და კავკასიის ხალხთა ტრადიციული
სამიწათმოქმედო სისტემების
სტრუქტურისა და პრობლემები**

თანამედროვე სამყაროში გლობალიზაციის ვექტორთა მძლავრი ზემოქმედება ყოფის სხვადასხვა სფეროზე იწვევს ადგილობრივი ტრადიციების დეფორმაციას და ნეგატიურად მოქმედებს საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაზე. დღის წესრიგში მთელი სიმბაფრით დგება საკითხი ისეთი მექანიზმების გამოკვლისა, რომლებიც შესაძლებელს გახდიან ხალხური ყოფის იმ უბნების შენარჩუნებას, რომელთაც გააჩნიათ სასიცოცხლო პოტენციალი და რაციონალურ გარდაქმნათა პერსპექტივა. მათ, პირველ რიგში, განეკუთვნება ტრადიციული მექვიდრეობის ისეთი ობიექტები, რომლებიც წარმოადგენდნენ ეთნოსისათვის ზოგადად დამახასიათებელ მოვლენას და განიხილებიან მისი კულტურის ერთიან მონაპოვრად.

ტრადიცია საზოგადოების ცხოვრებაში წარმოგიდგება როგორც სასიცოცხლო ძალათა აკუმულაციის (დაგროვების) ძირითადი საშუალება, რომელიც გვევლინება თვითწარმოების უნივერსალურ მექანიზმად და ბერკეტად მისი განვითარების ნებისმიერ საფეხურზე.

ყოველი ტრადიცია ემყარება საზოგადოების განვითარების გარკვეულ ეტაპზე მოპოვებულ მიღწევებს. ისე რომ, ტრადიცია და ინოვაცია ორგანულად არიან გადაჭდობილი და წარმოქმნიან ეთნოსის ევოლუციური თვითორგანიზაციის ერთიან მექანიზმს (Материалы, М 2003). ამასთანავე ბევრი ტრადიცია თვით არის ინოვაციური ელემენტების მატარებელი, რომელიც ტექნიკური სრულყოფის პერსპექტივაში პრაქტიკულად რეალიზების პოტენციალს შეიცავს. ასეთია, მაგალითად, მრავალი სასოფლო-სამეურნეო იარაღი, რომელთაც დღემდე არ დაუკარგავთ მნიშვნელობა და ფერდობის სავარგულებების დამუშავების ერთადერთ საშუალებად რჩებიან.

რადგანაც არსებობს ზოგადსაკაცობრიო ტრადიციები, მაშინ იმაზეც უნდა იქნეს გამახვილებული ყურადღება, რომ გლობალიზაციისა და

ტრადიციონალიზმის ცალკეული მხარეები, სხვადასხვა კომბინაციური მოდელის კონკრეტულ გამოვლინებაში, სწორედ გლობალურ დონეზე ურთიერთშესაბამისობაში არსებობის შესაძლებლობას წარმოაჩენენ. ამასთან ერთად, მის პარადიგმურად, უკვე მრავალ სფეროში მოქმედებს „გლობალურისა“ და „ტრადიციულის“ სინქრონული ფუნქციონირების მექანიზმი, რომელიც ეთნიკური პარადიგმებით არის აღჭურვილი.

ამ „სპეციფიკური მექანიზმის“ ძირითადი არსი მდგომარეობს „გლობალურისა“ და „ნაციონალურის“ თანაარსებობაში სხვადასხვა ფაზური მოდიფიკაციით (Маркарян 2006, с. 3). მათ რიცხვში, პირველ ყოვლისა, მოიაზრება ერის „სიცოცხლის უზრუნველყოფის“ სფეროს მთავარი მიმართულებები. ადამიანის მოღვაწეობის სახეობათა უმეტესობას ეთნიკური სპეციფიკა ახასიათებს. ეთნოსში ისტორიულად დაგროვილი შრომითი ჩვევები, მის ფარგლებში ჩამოყალიბებული საწარმოო და სამეურნეო ყოფითი ტრადიციები თავის დაღს ასვამს შესატყვისი რეგიონების კულტურულ გარემოცვას. ქართული ეთნოსისათვის განსაკუთრებულ აქცენტირებას იმსახურებს მისი უმდიდრესი სამიწათმოქმედო კულტურა, რომელიც თანამედროვეობის ყველაზე მტკივნეულ პრობლემასთან, **ეკოლოგიასთან** მჭიდრო გადაჭდობილობაში განხილვას საჭიროებს. ამ მოთხოვნას „აგრესიული გლობალიზმის“ ვექტორთა გამაფრება თვით აყენებს დღის წესრიგში.

საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთზემოქმედების ნორმების გართულება სულ უფრო მეტ მნიშვნელობას ანიჭებს ხალხის მიერ შემუშავებული პრაქტიკული მიწათსარგებლობის დონისძიებათა აღორძინებას, სადაც ბუნების სიმდიდრეთა დაცვის ხასიათი ცალკეული, განსხვავებული სამეურნეო გარემოს პირობებთან შეხამებული და მის წიაღში ჩამოყალიბებული საშუალებებით არის წარმოდგენილი. იგი მოიცავს მრავალ სფეროს, როგორცაა: მიწათსარგებლობის ტრადიციული სისტემის თავისებურებათა გამოვლენა მათი სამყოფელის ბუნებრივ და სოციალურ-კულტურულ გარემოცვაში; ეთნოსთა მიერ ბუნებრივი გარემოს ათვისება-გამოყენებისა და მასზე ზემოქმედების სპეციფიკის მონიტორინგი; ბუნებათსარგებლობის რაციონალური ტრადიციებისა და ეკოსისტემებთან მათი ფუნქციონირების კანონზომიერებათა დადგენა-რეკონსტრუქცია და სხვა.

გლობალიზაციის ნეგატიური ზემოქმედება ბუნებასა და ადამიანთა ერთობებზე სულ უფრო ფართო მასშტაბებს იღებს და **გლობალურივე** კატასტროფით ემუქრება კაცობრიობას. ეს იმაზე კი არ მეტყველებს, რომ თავის ისტორიულ განვითარებაში ადამიანი უფრო **ეკოფობური** გახდა, არამედ იმაზე, რომ მრავალ საღხეებში ეკოფობურმა ტენდენციებმა საწარმო-ტექნიკური ხასიათი მიიღო (СЭ, 1991, №2, 3). ამასთან ერთად, გარე სამყაროს შენარჩუნებისა და მისი დაცვისათვის ადამიანის მიერ კოლოსალური შრომა დახარჯული და მის სამეურნეო ტრადიციაში უმთავრე-

სი ადგილი განეკუთვნება (აქ არ იგულისხმება ველურობისა და შემგროვებლობის პერიოდები). ამიტომ ეთნოსის სიცოცხლის უზრუნველყოფის საკითხების კვლევისას, ერის ეკოფილური მახასიათებლების გამოვლენას ეთნოლოგები განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებენ. ეკოფილური და ეკოფილური ტენდენციების გამომწვევი ფაქტორების ანალიზი, პირველის მოსპობისა და მეორის განვითარების გზების ძიება, ეთნოლოგიისა და კულტუროლოგიის სფეროს ყველაზე აქტუალური ამოცანაა. იგი საჭიროა როგორც ჩვენი ურბანიზებული კულტურის ახლებური ორიენტაციისათვის, ასევე ტრადიციულ კულტურებზე ზემოქმედებისათვის მათი ენერგეტიკული პოტენციალის დასაცავად.

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ქართული ხალხური ცოდნის მარაგი გარემოსთან ურთიერთკავშირის, ბუნების სიმდიდრეთა ათვისებისა და დაცვის საქმეში უნიკალურია. მისი ხასიათი კარგად მჟღავნდება ტრადიციული მიწათმოქმედების მთელ სისტემაში და კერძოდ ტერასული მეურნეობის მაგალითზე (გეგეშიძე 1962). საქართველოს ტერასული მიწათმოქმედება თვალსაჩინო დადასტურებაა იმისა თუ როგორ იქმნებოდა და ყალიბდებოდა ქართული ეთნოსის მიერ ბუნებათსარგებლობის მაღალგანვითარებული კულტურა, რომელიც ბევრად უსწრებს წინ მსოფლიოს ცივილიზებული სამყაროს მოწინავე რეგიონებს.

საგანგებოდ აღნიშნავს საჭიროებს ის გარემოება, რომ ტერასული მიწათმოქმედება არ არის საქართველოს რომელიმე ცალკეული კუთხისათვის ლოკალურად დამახასიათებელი, ან დაწინაურებული მხოლოდ ერთი ტერიტორიული ერთეულისათვის მოვლენა. საქართველოს ტერიტორიაზე ტერასული მეურნეობა გავრცელებას პოულობს გარდამავალი ზოლის სარტყელში მის ყველა კუთხეში. ამაზე მეტყველებს უძველესი ტერასული კომპლექსები ტაო-კლარჯეთში (Март, Дневник, 1911), კლასიკური ტერასული კომპლექსები მესხეთში, ასევე განვითარებული ხეობათა ზოლში; ვაზის შესანიშნავი ტერასული კულტურა ატენის ხეობაში და მთლიანად შიდა ქართლის ხეობათა ტერიტორიებზე, ასევე ხევში, მთიულეთ-გუდამაყარში, ერწოში, ქვემო ქართლში, კახეთში.

ტერასული მიწათმოქმედება მეურნეობის უძველეს ფორმად დადასტურდა დასავლეთ საქართველოსათვის, შეთანაწყობილი მის ეკოლოგიურ გარემოცვასთან – სამეგრელო, აფხაზეთი, აჭარა, სვანეთი. განსაკუთრებით კარგად წარმოაჩენს ამ ვითარებას სოფ. **მუხურის** ძველი ადგილსაცხოვრისის ტერიტორიაზე შემორჩენილი 4-5 იარუსიანი ტერასული უბნები, სადაც გაველურებული ვაზის ბუჩქები დღემდე იძებნება. და თუ აღმოსავლეთ საქართველოში, ზომიერ-კონტინენტალური ჰავის პირობებში, ტერასები მცირე სარწყავი სისტემების აუცილებლობას ითავსებს, დასავლეთ საქართველოში, ტენიან-სუბტროპიკული კლიმატის შესატყვისად, ჭარბწყლიანობისა და ტენიანობის საწინააღმდეგო ეფექტურ საშუალებას წარმოადგენს. ამ მაგალითზე კარგად იკვეთება საქართველოს ბუ-

ნებრივი გარემოს მრავალფეროვან ეკოლოგიურ რეჟიმთან შეთანაწყობილი მეურნეობის სპეციფიკა, რომელიც თავისი ხასიათით უნიკალურია (ბერიაშვილი, 1989).

საქართველოს ტერიტორიაზე ტერასული მიწათმოქმედების უძველესი ტრადიციის უწყვეტელობის კარგი მაგალითია მესხეთი, სადაც „ამირანის გორის“ არქეოლოგიურ კომპლექსში გამოვლენილი ადრეული ეპოქების ტერასული კულტურა, მისი ეთნოსის შემდგომ სამეურნეო პრაქტიკაში უკვე განვითარებული სახით გამოყენების ფაქტთან უშუალო კავშირში უნდა განვიხილოთ (ჩუბინიშვილი 1965).

ამდენად, როცა ქართველთა ეთნიკური ერთიანობის იდეას ვეხებით, არ არის აუცილებელი შორეული, თუ ძნელად დასასაბუთებელი მაგალითების ძიება. ამას წარმოაჩენს და ადასტურებს ქართველთა ისტორიული წარსულის ამსახველი ყველაზე მყარი და სარწმუნო წყარო – მისი მრავალსაუკუნოვანი ყოფითი ტრადიცია, რომლის ქვაკუთხედს ერის სამიწათმოქმედო კულტურა წარმოადგენს, და რომლის „რეკონსტრუქციის“ საშუალებანი თანამედროვე გლობალიზებულ სამყაროს მრავლად გააჩნია.

საქართველოს ტერასული მიწათმოქმედება, თავისი აღმოცენების დროიდან, უშუალოდ უკავშირდება ვენახის კულტურას. მართლაც, მხოლოდ ისეთი რანგის კულტურულ მცენარეს, როგორცაა ვაზი, რომელმაც საქართველოში მოიპოვა არა მხოლოდ ძლიერი სამეურნეო პოტენციალი, არამედ თავყვანისცემის ობიექტიც გახდა, შეიძლება დასთმობოდა ადამიანთა კოლოსალური შრომის შედეგად შექმნილი ხელოვნური სავარგულები.

ამგვარად, ტრადიციული ნაციონალური კულტურების დაცვისა და რეაბილიტაციის პრობლემა, ცივილიზაციის გლობალურ პროცესში, არა თუ კარგავს თავის აქტუალობას არამედ ახალი შინაარსით იმუხტება. თეორიულ და კონკრეტულ - ისტორიულ პლანში უაღრესად მნიშვნელოვანია ეთნოსის, როგორც სოციოკულტურული ფენომენისა და ბუნებრივ-სამეურნეო გარემოს ურთიერთკავშირის პრობლემა, ეთნიკურ კულტურათა ეკოლოგიური ფუნქციის დადგენა უძველესი ხანიდან თანამედროვეობამდე. წარსულ ისტორიულ ეპოქათა ეთნოკულტურულ ტრადიციათა გაანალიზება ფასეულია, როგორც საშუალება ეთნოსის გარშემო არსებული ინფორმაციის დადგენისა და პრაქტიკული შეფასებისა მრავალი საჭირობოროტო საკითხის წარმოჩენისათვის.

როგორც წერდა აკადემიკოსი გ. ჩიტაია: «Культура и быт кавказских народов насыщены самобытными чертами, ярко характеризующими их этнический облик и национальное своеобразие. Эти черты народной культуры своими корнями уходят в глубокую древность. Накопленные эмпирические знания, трудовой опыт и производственные навыки кавказских народов являются ценнейшим материалом для решения важных проблем истории народов всего Кавказа и Передней Азии в целом» (Читая, 1964).

ლიტერატურა

ბერიაშვილი 1989 – ლ. ბერიაშვილი, ნიადაგის ათვისების და დაცვის ტრადიცია საქართველოში, თბილისი

გეგეშიძე 1962 – მ. გეგეშიძე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, თბილისი

საერთაშორისო კონფერენციის მასალები – გლობალიზმი და ტრადიციონალიზმი როგორც დაპირისპირებული ვექტორები კავკასიის ეთნიკური კულტურის განვითარებაში, მოსკოვი, 2003 (რუსულ ენაზე).

მარქარიანი 1992 – ე. მარქარიანი, პრობლემა – კაცობრიობის სიცოცხლის უზრუნველყოფა და განვითარება..., რიო დე ჟანეირო (რუსულ ენაზე).

სთრი 1911 – ნ. მარი, შავშეთსა და კლარჯეთში მოგზაურობის დღიური, პეტერბურგი (რუსულ ენაზე).

საბჭოთა ეთნოგრაფია, ჟურნალი, მოსკოვი, 1991 წ. №2-3 (რუსულ ენაზე).

ჩუბინიშვილი 1965 – ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, თბილისი

ჩიტაია 1964 – გ. ჩიტაია, კავკასიის ტერასული მიწათმოქმედება, მოსკოვი (რუსულ ენაზე).

Л. Б е р и а ш в и л и (Тбилиси)

**Традиционная система земледелия народов Кавказа и
проблема ее структуризации в свете
глобализационных процессов современности**

В современном мире умножение и ускорение глобализационных векторов, их проникновение во многие сферы быта ведет к деформации веками сложившихся устоев местных традиций и оказывает негативное воздействие на гармоничное развитие общества. На повестку дня со всей остротой встает вопрос сохранения реликтовых секторов народной культуры, имеющих жизненный потенциал и перспективу развития и обогащения. К ним, в первую очередь, следует отнести те объекты народной культуры, которые представляются носителями общенациональных черт и являются наследием многовековых достижений этноса.

Традиция в жизни общества предстает в качестве основного средства аккумуляции (накопления) жизненного опыта людей, тем самым выступая «универсальным механизмом» воспроизводства, а также изменения общественной жизни на любом уровне ее развития. Каждая традиция основана на достижениях, приобретенных этносом на определенной ступени его истории. Совершенно очевидно, что любая традиция начинает свой путь как инновация, оснащенная передовыми идеями эпохи и качественно превосходящая остальные. Таким образом, традиции образуются посредством «отбора» тех или иных новшеств, возникших в отдельных социальных группах и их постепенного проникновения в общество.

В большинстве случаев инновация и традиция не только не противопоставляются друг другу, а, наоборот, органически сопряжены и образуют единый механизм процессов эволюционной самоорганизации общественной жизни (III междунар. конф. «Глобализация и традиционализм» М., 2003).

В то же время, во многих случаях, традиция сама выступает мощным индикатором инновационных преобразований с содержанием всех элементов практической реализации.

Поскольку существуют общечеловеческие традиции, следует обратить внимание на то обстоятельство, что отдельные стороны **глобализма** и **традиционализма**, моделируемые в конкретных параметрах, могут образовывать между собой различные комбинации, с перспективой дальнейшего самослияния. Традиции образуются посредством принятия тех или иных новшеств в социальных

группах и их стереотипизации. Подобным же образом происходит изменение традиции (СЭ, 1991, №2, 3). Особенно привлекает внимание специфический механизм сопряжения глобализма с традиционализмом на этническом уровне, суть которого состоит во взаимозависимости **глобального** и **национального** типов развития современной мировой цивилизации. Данная проблема, неоднократно обсуждаемая на многих международных форумах и, имеющая важное стратегическое значение, пока не получила должного выражения (Маркарян, 2006).

Перед гуманитарной наукой особенно остро стоит вопрос исследования взаимосвязей этноса как социо-культурного элемента с определенной естественно-географической средой. В пределах усложнившихся форм воздействия общества на природу неуклонно возрастает роль и значение народного опыта, накопленного тысячелетиями и оснащенного мощным эмпирическим инструментарием.

Традиции горных регионов Кавказа до сегодняшнего дня сохраняют регулирующую функцию во многих областях национальной культуры. К ним, в первую очередь, следует отнести систему горного земледелия в целом, и в частности, террасного хозяйства, сохранивших свое практическое назначение до наших дней.

Террасное земледелие занимает важное место в хозяйстве народов Северного Кавказа. Ввиду недостаточности и скудности земли, население издревле выискивало пригодные для обработки почвы и осваивало их посредством террасирования. Особенно широко использовались они в Балкарии, Ингушетии, Чечне, Карачаево-Черкесии. Особо следует выделить Дагестан, где террасное хозяйство не утратило своего значения до наших дней.

О применении террасного земледелия в Армении свидетельствуют Урартские клинописи, в которых указано, что на искусственно устроенных террасах, спускавшихся к Ванскому озеру, были разведены виноградники и сады. Об искусственных террасах имеются сведения также в земледельческой традиции Азербайджана (Читая 1964).

Террасное хозяйство, как система земледелия, выделяется сложным комплексом хозяйствования, удобно сочетающим в себе блага земли и климата, в то же время являясь мощным противозерозийным мероприятием (Гегешидзе 1962).

Главная особенность террасного земледелия состоит в интенсивном использовании земельного фонда путем рациональной оценки местных природных условий, таких показателей, как рельеф, зональность, климат, гидрография, орография, почвы, тепловые инверсии и др. в совокупности с хозяйственными мероприятиями, как например, очистка территории, обработка почвы, унаваживание, утолщение земельного слоя, орошение, орудия труда и т. д.

Террасное земледелие Грузии, являясь одним из важных участков хозяйства, отличается своей древностью. Сведения, сохранившиеся в агеографических памятниках, указывают на сооружение искусственных платформ. Например, в «Житии Григория Хандзтели», «Житии Серапиона Зарзмели» имеются сведения, в которых идет речь о создании искусственных площадок на горных склонах. Указанное обстоятельство подтверждается и изучением дошедших до наших дней

архитектурных памятников раннего средневековья – Мцхетский Джвари, Атенский Сиони и др. (Чубинашвили 1948, 7). О многоярусных террасовых сооружениях указывает Н. Марр, описывая памятники Кларджети (Марр 1911, 6).

Для изучения террасного хозяйства важное значение имеют археологические исследования, проводимые на территории Грузии. Одним из древнейших памятников, содержащих явные признаки террасного земледелия, является изученный археологами в Месхети (Чубинашвили 1965) объект **Амиранис гора**; там же обнаружены многоярусные участки т. н. **Берга кана**, близ сел. Тмогви; **Лодобана** – в Уравельском ущелье, **Навардзиеви** – около сел. Аппия и другие. Существование террасного поселения и соответствующих хозяйственных форм фиксируется материалами археологического изучения г. Саркине, а также Самадло (Картли) (Гагошидзе 1985, 53-58).

Культурные слои расположенных на террасах поселений античного и более раннего периодов изучены также на территории **Западной Грузии**. На археологических объектах указанного периода, в разных пунктах Колхети, обнаружены остатки «марани», зерен проса и эндемных сортов пшеницы «дика» и «маха», а также виноградной лозы и виноградных косточек.

На основе многолетних этнографических исследований становится возможным определение места и масштабов террасного земледелия в традиционном быту. На территории Грузии террасы наибольшего распространения достигают в предгорной и горной полосе Восточной Грузии. Классическим примером многовековой практики террасирования склонов предстают массивы террас Южной Грузии – **Месхети**, в прошлом прославленные своими виноградниками и датируемые эпохой ранней бронзы (Бериашвили 1973).

Террасы в прошлом широко применялись в горной Аджарии, которая в живом быту сохранила обширные данные касательно сооружения и эксплуатации этих участков.

Богата и разнообразна практика террасирования в **Картли**. Здесь традиция еще жива. Этнографические материалы раскрывают богатые народные навыки строительства террас и их использования под различные сельскохозяйственные культуры – виноградарство, садоводство, огородничество, зернобобовые, хлебные культуры... Но это в основном – отголосок прошлого. В настоящее время все больше приходят в упадок еще возделываемые террасовые участки в Горийском, Мцхетском и других районах Картли (Бериашвили, 1989).

Примером можно привести ныне частично функционирующие террасовые виноградники в **Атенском** ущелье Горийского района. Ввиду создавшихся неблагоприятных условий, местные виноградные хозяйства не вписываются в растущие потребности рыночной экономики и постепенно приходят в упадок; тогда как в старину вина Атенского ущелья т. н. Атенис мцване (дословно – зеленый атенский) были прославлены во всей Грузии, и лексикограф С.-С. Орбелиани их сравнивал с наилучшими сортами благородных французских вин. В том же плане требуют освещения предгорные области виноградарства Грузии – Хванчкара, Оджа-

леши и другие, которые непосредственно связаны с высокозональной экологической средой, и процесс миграции в низменность этих сортов ведет к деградации всего видового состава.

Для воссоздания целостной картины террасного земледелия Грузии в объеме ее регионального и геоэкологического разнообразия особенный интерес представляют террасовые сооружения Западной Грузии, расположенные в субтропической климатической полосе. Этнографические данные, выявленные во многих пунктах Самегрело (Чхороцку, Мартвили, Мухури, Цаленджиха и др.), свидетельствуют в пользу многостороннего использования террас с глубокой древности, что в совокупности с археологическими и лингвистическими изысканиями воссоздает картину непрерывного развития и обогащения колхидской цивилизации (Бериашвили, 1989).

По имеющимся материалам здесь террасы использовались под виноградники и фруктовые сады; позже возделывали и зерновые (рожь, кукурузу, бобовые). С ними связаны обширные данные относительно строительства и эксплуатации этих участков, а также богатая терминология, которая требует специального освещения.

Исходя из вышесказанного становится очевидным, что террасное земледелие в Грузии по своей сути уникально, и амплитуда его распространения содержит диаметрально противоположные геоэкологические области обитания: в зависимости от конкретных показателей окружающей среды террасы в Восточной Грузии предназначены для многолетних культурных видов, требующих орошения, тогда как в Западной Грузии, в зоне субтропиков, характеризующейся обилием осадков, они являются эффективным средством, предохраняющим почву от смыва и перенасыщения влагой.

Особо следует отметить то обстоятельство, что традиция террас характерна также для горных регионов Грузии – Тушети, Хеви, Хевсурети, Рача, Сванети, где это проявляется как в террасном расположении хозяйственных участков, так и в формах расселения. Но в высоком зональном поясе террасное хозяйство не достигло широких масштабов и служило в основном для возделывания зерновых культур. Для обозначения террасных участков под полеводство имеется весьма распространенный термин Лари (*lar/lare*), зафиксированный как в горных, так и сравнительно умеренных зональных участках (Бериашвили 1973).

Таким образом, система террасного хозяйства Грузии, ее масштабы распространения, различные виды, локальные конструкции и многие другие показатели позволяют считать ее результатом развитого землепользования.

Практика показала недооценку в наших условиях рациональных сторон этой традиционной формы горного земледелия, сохранившейся в отдельных регионах Грузии (Месхет-Джавахети, Аджария, предгорья и ущелья Картли, регионы Зап. Грузии...). Известные трудности в современной горной механизации неблагоприятно отражаются на развитии сельского хозяйства в сложных природно-географических условиях. Тем большее значение приобретают многовековые дос-

тижения агроэтнографии, которые могут быть рационально использованы в решении современных проблем дефицита продовольственных ресурсов.

В заключение считаем нужным подчеркнуть совершенно очевидный и не подлежащий оспариванию факт относительно своеобразия и специфичности геоэкологических условий регионов Кавказа, которые не вписываются в широко-масштабные проекты моделирования традиционных сфер хозяйства. Более целесообразным представляется стимулирование местнокоренившихся рациональных способов землепользования и их оснащение новейшими достижениями техники.

Решение подобных проблем требует применения того инструментария, с помощью которого будут найдены оптимальные подходы для сохранения и возрождения жизненно важных традиций этноса, на благо процветания его материальных и духовных ценностей. Как писал академик Г. С. Читая: «Культура и быт кавказских народов насыщены самобытными чертами, ярко характеризующими их этнический облик и национальное своеобразие. Эти черты народной культуры своими корнями уходят в глубокую древность. Накопленные эмпирические знания, трудовой опыт и производственные навыки кавказских народов являются ценнейшим материалом для решения важных проблем истории народов всего Кавказа и Передней Азии в целом» (Читая, 1964).

Литература

Материалы III научн. конференции – «Глобализм и традиционализм как конкурирующие векторы в развитии этнических культур Кавказа», М., 2003.

Маркарян Э. С., «Выживание и развитие человечества», Рио-де-Жанейро, 1992 (Бюлл. Совета Безопасности ООН).

«Советская этнография», М., 1991.

Марр Н. Я., Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии», к. 7, СПб., 1911.

Гагошидзе Ю. М., Самадло, Тб., 1979.

Бериашвили Л. К., Традиция освоения и защиты земли в Грузии, Тб., 1989 (на груз. яз.).

Бериашвили Л. К., Земледелие в Месхети (по этнографическим материалам), Тб., 1973 (на груз. яз.).

Читая Г. С., Террасное земледелие народов Кавказа, М., 1964.

Чубинашвили Г. Н., Памятники типа Джвари, Тб., 1948.

L. B e r i a s h v i l i (Tbilisi)

Globalization and problems of structuring of traditional agricultural systems of the Caucasian peoples

S u m m a r y

Powerful influence of globalization processes on habitual culture in recent world, distorts local traditions and influences development of social life in a negative way. Necessity arose to identify certain mechanisms, which will ensure preservation of those segments of the folk culture, which bear essential vitality and prospects for rational changes.

The main essence of this specific approach can be found in co-existence of „global“ and „national“ cultures. Among the above one should imply the main trends of „vitality preserving system“ in nation. For the Georgian ethnic group of special importance is the culture of earth cultivation, which should be considered jointly with ecology – the most topical urgency in the recent world.

გ. გოცირიძე (თბილისი)

ქართული სუფრის ანთროპოგენური მოდელი

„ქართული სუფრა არის ქრისტიანული სიყვარულისა და ურთიერთპატივისცემის გამოხატვის უნიკალური ინსტიტუტი“.

სრულიად საქართველოს კათოლიკოს
პატრიარქი ილია II, საშობაო ეპისტოლე, 2007

ქართული სუფრის შესახებ დღეს ძალიან ბევრს საუბრობენ. XX საუკუნის დასასრულსა და XXI საუკუნის დასაწყისში, კაცობრიობის ისტორიაში მე-3 ათასწლეულის ხანაში, როცა საყოველთაო გლობალიზაციის პირობებში კულტურული მემკვიდრეობისადმი დამოკიდებულების საკითხი სრულიად ახლებურად დადგა. გაჩნდა ცნება „ღია“ და „დახურული“ საზოგადოებებისა, რომელშიაც ტრადიციული ეროვნული, ზოგადს – „კოსმოპოლიტურს“ დაუპირისპირდა. მეტ-ნაკლებად ეს პროცესი ქართულ ყოფით სინამდვილესაც შეეხო და რიგ სხვა კულტურულ ფასეულობებთან ერთად ქართულ სუფრასაც ბრძოლა გამოუცხადეს (1). ამას ხელი შეუწყო უცხოელი მკვლევარების ელზა კოტაოვის, ქვეინ თუითის, ფლორიან მიულფრიდის და სხვათა ნაშრომებმა, რომლებიც ჩვენს სამეცნიერო წრეებში რეაგირების გარეშე არ დარჩენილა (2, გვ. 7).

საქმე იმაშია, რომ ეს უცხოელი ავტორები სწავლობენ თანამედროვე აწ უკვე დიდ წილად გადაგვარებულ, დამახინჯებულ ქართულ სუფრას, რომელიც რეალურ ისტორიულ სინამდვილეს და ტრადიციას მოწყდა. ამიტომაც შედეგები ხშირ შემთხვევაში ისეთივე „კურიოზულია“, როგორც ბევრ სხვა შემთხვევაში. ამასთან უნდა ითქვას ისიც, რომ უცხოელი ავტორების კვლევის მეთოდიკაც მიუღებელია. იგი მოკლებულია კვლევის კომპლექსურ-ინტენსიურ მეთოდს და რეტროსპექტულ ანალიზს, რაც ქართული ეთნოგრაფიული სკოლის მიერ ჯერ კიდევ XX საუკუნის 30-იან წლებში იქნა შემუშავებული (გ.ჩიტაია). სამწუხაროდ უცხოელ ავტორთა გამოთქმული მოსაზრებები კრიტიკის გარეშე იქნა გაზიარებული ზოგიერთი ჩვენი თანამემამულის მიერ და ქართულ პერიოდიკაში გაჩნდა მთელი სერიალი ამ აქტუალური პრობლემისადმი. კრიტიკოსი ლევან ბრეგაძე პირველი იყო, ვინც ქართულ სუფრას, თამადაობის

ინსტიტუტს და სადღეგრძელოებს ისტორიული საფუძველი გამოაცალა და ხმამაღლა განაცხადა, რომ სუფრა იმ სახით რა სახითაც იგი დღეს ჩვენში არსებობს XIX საუკუნის მეორე ნახევარშია შექმნილი. მისივე თქმით: ქართულმა სუფრამ და კერძოდ სადღეგრძელომ, ერთგვარი კომპენსატორის როლი შეასრულა საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ ქართველ თავადაზნაურთა წრეში გაჩენილი ნოსტალგიური და საპროტესტო განწყობილებისა. უფრო მეტიც, ავტორი წერს, რომ თამაძობა და სადღეგრძელო, რომელიც გრიგოლ ორბელიანამდე (იხ.მისი „ტოლუმბაში ანუ ომის შემდგომ ლხინი და სადღეგრძელო“), არც ერთ ლიტერატურულ ძეგლში არ მოწმდება, რომ ის საერთოდ არ იცოდნენ საქართველოში და ამას ასაბუთებს აკაკი წერეთლის თორნიკე ერისთავიდან აღებული ერთი ფრაზით: – „მოვრალბა და სადღეგრძელო სათითაოდ არ იცოდნენ ჩვენი ლხინი რომ ენახათ, სირცხვილითაც დაიწვოდნენ“ (3, 5). კრიტიკოსს ავიწყდება, რომ აქ სათითაო ანუ პერსონალურ სადღეგრძელოებზეა საუბარი და არა საერთოდ სადღეგრძელოებზე, როგორც ლოცვის ერთ-ერთ ჟანრზე, რაზეც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ლევან ბრეგაძეს კრიტიკულად დაუპირისპირდა რ.შენგელია და ეს საინტერესო პოლემიკა გაზ. „არილის“ ფურცლებზე კარგა ხანს გაგრძელდა. მოგვიანებით ქართული სუფრა და სამოქალაქო საზოგადოება ფილოსოფოსთა და სოციოლოგთა საგანგებო მსჯელობის საგანი გახდა და კავკასიის ინსტიტუტმა დისკუსიაც კი მოაწყო ამ თემაზე (4). სამწუხაროდ, დისკუსიაში არ მონაწილეობდნენ არც ისტორიკოსები და არც ეთნოგრაფები. პაექრობის დროს სოციოლოგმა ემზარ ჯგერენაიამ არც მეტი და არც ნაკლები ქართულ სუფრას თავაწყვეტილი ვაკხანალიისა და მასკულაციის გამოვლინების ასპარეზი უწოდა და შეზარხოშებული მამაკაცების ამბორში მამათმავლობის გადმონაშთები დაინახა. რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, დისკუსიამ (იგი ბროშურის სახით იქნა გამოქვეყნებული) (4), ფართო საზოგადოების აღშფოთება გამოიწვია. პრობლემას გვერდი ვერ აუარა ტელევიზიამაც, თუმცა მათ გადაცემებში (ავტორები ლადარია, ჯანრი კაშია, გიორგი გვახარია) ის სპეციალისტები, რომლებიც კონკრეტულად ამ თემაზე მუშაობენ, მიწვეულები არ ყოფილან. მიუხედავად ამისა ეთნოგრაფების წრეში ეს საკითხი ყურადღების მიღმა არ დარჩენილა, მას მაშინვე გამოეხმაურა ლევან ფრუიძე, რასაც მიჰყვა ჩვენი წერილიც (1, 6). გარდა ამისა სამეცნიერო პუბლიკაციებშიც არა ერთ გზის ვეცადეთ ობიექტური ჭეშმარიტება დაგვეცვა, გვეთქვა ის, რაც აუცილებელი იყო (5), მაგრამ როგორც ჩანს, ეს მაინც არ აღმოჩნდა საკმარისი, ამიტომაც მინდა მივუბრუნდე ამ თემას და კიდევ ერთხელ ვცადო ჭეშმარიტების დადგენა.

დავიწყოთ იმით, რომ სუფრა ანუ პურობა, სერობა, ტრაპეზი საყოველთაოდ ცნობილი ისტორიული კატეგორიაა, სოციალური ინსტიტუტია, ყოფითი კულტურის ის ორგანული ნაწილია, რომელიც სხვადასხვა

ხალხში, უძველესი დროიდან სხვადასხვაგვარად იქნა გააზრებული. ძველ რომში მან ვაკხანალიის ხასიათი შეიძინა და დიონისეს კულტმსახურებაში თავაწყვეტილ თრობასა და ექსტაზში იყო გადასული. საქართველო კი ისტორიული ბედით გამორჩეული პურისა და ღვინის სამშობლოა, ის კლასიკური სამიწათმოქმედო ქვეყანაა, სადაც მიუხედავად ბერძნულ-რომაული კულტურის ზეგავლენისა, სუფრამ თვითმყოფადი ხასიათი შეინარჩუნა. იგი შედარებით ადრე მოწყდა წარმართულ, მისტერიების ციკლს და ქრისტიანობის ფორმატში მოქცეული ლიტურგიკული ბუნების გამომხატველ სოციალურ ინსტიტუტად იქცა. მიუხედავად დროთა განმავლობაში მომხდარი მკვეთრი ცვლილებებისა, სუფრა ჩვენში, დღესაც, თავისი სტრუქტურით, აგებულებით, რიტუალური წეს-ჩვეულებებით, კერბალური და ვიზუალური მხარეებით, თამაღობის ინსტიტუტითა და სადღეგრძელოებით, გართობა-თამაშობებით და სუფრული სიმღერების თანხლებით, ქართული გენის, ხასიათის, მენტაღობის გამომხატველია (6).

ისტორიულ წყაროებს თუ დავეყრდნობით (მხედველობაში გვაქვს როგორც საერო, ისე სასულიერო ხასიათის წერილობითი ძეგლები: „შუშანიკის წამება“, „ხელმწიფის კარის გარიგება“, „დასტურღამაღი“, არჩილისა და თეიმურაზის თხზულებანი) ერთად პურის გატეხა, კოლექტიური ტრაპეზი, სერობა, „ტაღრობა“, საკრალური შინაარსის აქტია. იღუურად, იგი თავისი საწყისით ძველ ებრაული გაღმოცემებიდან (კერძოდ, იზო წირაქის მოღღერებიდან) უნდა იღებღეს სათაღეს (6, 143).

წარმართობის ხანიდან მოყოლებული, აღამიანები ღმერთს (შემოქმედს), მადღობას სწირაღდნენ პურისა და წყღის მოცემისათღვის და როგორც წმინღა საწირვეღს, საკეღებს თანაღმეინახეთა შორის თანაღბრად ინაწილებღდნენ. შემღღეღ ეს რიტუაღლი მაღცხოვარმა იესო ქრისტემ საიღღუმღლო სერობაზე აღასრულა და ასე იქცა კოლექტიური ტრაპეზი ევქარისტიოს ანუ ზიარების შემაღღგენეღ ნაწიღად (7. 145).

დაღღგენიღლი წესის თანახმაღ ევქარისტია ეკღესიაში ყოვეღღღღე აღღსრულებღღა. უძვეღღესი ქრისტიანები „პურის ჭამას“, პურის გატეხას, უფღის სხეულთან და სულთან ზიარებაღ აღიქვამღდნენ, პური ქრისტეს სხეული იყო, ღვინო კი სისხღლი, აქეღდან გაღმოღღინარე პურ-ღვინო (ღვინოში დაღბაღლი პური – „ბოღღლოწო“) ამ ზიარების სიმბოღლოა, რაც ხაღღსურ წეს-ჩვეულებებში ღღემღღეა ამ სახით შემორჩენიღლი, მიცვაღღებუღლის სულს პურითა და ღვინით (ღვინოში პურის ჩაწებით ან პირიქით პურზე გაღღმოსხმით) მიაღღებენ შენღღობას (8. 21).

პურის გატეხას საეკღესიო ტრადიციით აღაპიც ეწოღღეა. იგი ლოციღის შემღღეღ გაღართუღლი სერობაა, რომეღლიც ღვთის სახღღში (ეკღესიაში) ხღღება და სიმბოღღურად ზეციური სერობის მიწიერ გაღმოხატუღღებას წარმოაღღგენს. აღაპს ხშირად იხსენიებღღა უფაღლი (იესო) „მამის სასუფვეღღის“, მეტაღფორის სახით. წმინღა მამის, ეპისკოპოზ ნიკოლოზის თქმით, კვირა ღღეს და საეკღესიო ღღესასწაულებზე ღვთისმსახურების

შემდეგ ერთმანეთთან სტუმრობა და ტრაპეზის მიღება ქრისტიანული ცხოვრების აუცილებელი წესი იყო (9. 47). ეს წესი ჩვენში თითქმის დღემდე ურყენელად არის შემონახული.

მორწმუნეთა გადმოცემით, ყოველი ქრისტიანული დღესასწაული წმინდა წერილის კითხვით იწყებოდა. ამას მოსდევდა ეპისკოპოსის ქადაგება, დაბოლოს სერობა ანუ ალაპი. ალაპზე მას შემდეგ, რაც მრევლი სიყვარულისა და ერთობის ნიშნად ერთმანეთს ეამბორებოდა, შემოწირულობებიდან აღებულ პურის ნაწილებზე და წყალგარეულ ღვინოზე კურთხევით ეპისკოპოსი დაილოცებოდა. შემდეგ ყველა იქ მყოფთ პურ-ღვინოთ აზიარებდა და იწყებოდა ფსალმუნთა კითხვა და საღმრთო გალობა. ალაპის აღსრულების წინ კი სულის განბანვის წესი უნდა აღსრულებულიყო. ეს ჩვეულება როგორც სავალდებულო წესი ეთნოგრაფიულ სინამდვილეს – ყოფას მიცვალებულის დაკრძალვის „ხარჯის“ ანუ „ქელეხის“ დროს უფრო შემორჩა, ხოლო საღვინო პურობაზე, ანუ ნადიმზე იგივე წესი „ხელის დამშვენებას“ რომ უწოდებდნენ, თანდათან გაქრა და ჩვეულებრივ ჰიგიენურ წესს შეუერთდა.

ყოველი ლიტურგიკული ტრაპეზი მიზნად ისახავდა ღარიბი ხალხის, ძმებისა და დების დაპურებას, ქრისტიანთა შორის ურთიერთსიყვარულისა და თმობის განმტკიცებას. ასეთ აქტს ტაძრებში სასულიერო პირები უძღვებოდნენ, ხოლო თუ ის ერობაში (სახლებში) გაიმართებოდა – ერისკაცები. არც ერთ ტრაპეზზე, გადაჭარბებული ჭამა-სმა ანუ ღრეობა („ნაყროვნება“) და თრობა არ შეიძლებოდა, თუნდაც იგი მთელი დამე გაგრძელებულიყო. სწამდათ, რომ რადგან ყველა სიკეთე ღმერთის მადლით იქმნებოდა, პურობაც მისთვის აღვლენილი ღოცვითა და გალობით უნდა წარმართულიყო და თრობა და ზღვარგადასული სმა კი სირცხვილად ითვლებოდა.

ეთნოგრაფიული მასალიდან ჩანს, რომ ალაპები დროთა განმავლობაში გამოეყო საერთო ლიტურგიკას და საეკლესიო პურობა საერო პურობისაგან გაიმიჯნა. ფიქრობენ, რომ ეს ფაქტი ქრონოლოგიურად დაახლოებით IV-V სს-ში უნდა მომხდარიყო, მაგრამ ე. წ. „გახალხურებული ალაპები“ გარკვეულწილად მაინც ინარჩუნებდნენ საეკლესიო გავლენას (9. 42). მაგ. სუფრის კურთხევის აუცილებელი წესი; ეს იქნება მიცვალებულის სახელობაზე გამართული პურობა, თუ სადღესასწაულო სუფრა, თითქმის XX ს. II ნახევრამდე იგი ყველგან სრულდებოდა. ისე კი უნდა ითქვას, რომ ერობაში გამართული ალაპები, რაც უფრო სცილდებოდნენ თავიანთ ადრინდელ ფორმებს, მით მეტად კარგავდნენ პირვანდელ მნიშვნელობას და ჩვეულებრივ სადღესასწაულო და სამგლოვიარო ტრაპეზებად იქცეოდნენ, თუმცა სამგლოვიარო ტრაპეზები („თავის ხარჯით“ ანუ ქელეხით დაწყებული, ორმოცთა და წლისთავით დამთავრებული) დღემდე ინარჩუნებენ საწესი ბუნებას და იმ უძველესი რწმენა-წარმოდგენებიდან იღებენ სათავეს, რომლის თანახმადაც მიცვალებულის სული მარა-

დიული კვდომა-აღორძინების, მოკვდავი და აღდგენადი ღვთაებების იდეასთან არის ნაზიარები (9. 11). საინტერესოა ისიც, რომ საქართველოში ყველა სახის რიტუალური პურობა დღესაც ალაპის მსგავსად „ხელის დამშვენებით“ ანუ „განბანვით“ იწყება და ეს არ არის მარტოღონ ჰიგიენური წესი. ყოველგვარი პურობის წინ „ხელის დამშვენებას“ სამეგრელოში ახლაც ასრულებენ, ხოლო ქელესში, დაკრძალვიდან მობრუნებულებისათვის ხელის გაბანა თითქმის ყველა კუთხეშია შემორჩენილი (6. 207).

ყოველგვარი ისტორიული კატეგორია და მათ შორის ქართული სუფრაც დინამიურია. ყოფილ საბჭოთა სივრცეში მოქმედმა ათეისტურმა რეჟიმმა მასზეც უდიდესი გავლენა იქონია. მყარი სისტემა შეარყია, დაარღვია. ასე მაგალითად, დაიკარგა ალაპების მსგავსი ლიტურგიკული ტრაპეზები, რაც ერთბაშად არ მომხდარა. XX საუკუნის 20-იან წლებამდე კი სუფრაზე პურობა ისე არ დაიწყებოდა, მისი კურთხევა რომ არ მომხდარიყო და ღოცვა არ შესრულებულიყო (პურობის წინ პირჯვარს გადაწერდნენ და ღმერთს მადლობას სწირავდნენ). ძველი ეტიკეტის თანახმად სუფრასთან (როგორი ხასიათისაც არ უნდა ყოფილიყო იგი) ქაღალდი და კაცნი ცალ-ცალკე სხდებოდნენ, დაცული იყო უფროს-უმცროსობის იერარქიული წესიც (სუფრის თავში უფროსები სხდებოდნენ, ბოლოში კი ახალგაზრდები), მაგრამ ჩვენი აზრით ყოველივე ეს წმინდა ეთიკური, ზნეობრივი მოტივებით უფრო იყო განპირობებული, ვიდრე გვაროვნული საზოგადოების (კერძოდ პატრიარქატის) დროინდელი გრადაციული ნიშნების არსებობით, რასაც ზოგიერთი ავტორი მიიჩნევდა (7). დღეს ეს გადმონაშთები აღარ არსებობს, მცირეოდენი გამონაკლისის გარდა.

თ ა მ ა დ ა – ტრადიციული ქართული სუფრის ერთ-ერთი მთავარი პერსონაჟი თამადაა. თამადობის ინსტიტუტი ძველია. მართალია იგი ზოგადკავკასიურ მოვლენადაა მიჩნეული, მაგრამ არსად ისე ძლიერად არ არის განვითარებული, როგორც საქართველოში. ისტორიულ წყაროებში და ლექსიკონებში ტერმინი „თამადა“ (აღმოსავლეთ საქართველო) და „ტოლუმბაში“ (დასავლეთ საქართველო), XIX საუკუნემდე თითქმის არ გვხვდება. არა აქვს იგი არც სულხან-საბა ორბელიანს. სამეცნიერო ლიტერატურაში ამის თაობაზე აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. ტერმინ ტოლუმბაშს თურქულად თვლიან („ტულუმბ“ თურქულად ტიკს ნიშნავს, „ბაშ“ -თავს. ტოლუმბაში ანუ ტიკის თავი). რაც შეეხება „თ ა მ ა დ ა ს“, ნაწილი მას სპარსულიდან შემოსულად თვლის (აბაევი, ანდრონიკაშვილი), სპარსულში „**დამად**“ არის სიძე, რომელიც საკრალურ ქორწინებაში მთავარ როლს ასრულებდა, ნაწილი ავტორებისა კი თვლის, რომ ის ჩრდილოკავკასიურიდან (ლოპატინსკი, კერაშოვა, ქანთარია და სხვები) შემოვიდა. „თჰა მად“ – სიტყვაში – თჰა ღვთაებაა, ე. ი. ღვთაებრივი წარმოშობის პირია, ჩვენი აზრით ის უფრო სპარსულია, ვიდრე ჩრდილოკავკასიური. ქართულში ტერმინი თამადა XVII-XVIII საუკუნეებიდან უნდა შემოსულიყო, როცა როსტომ ხანის მეფობის შემდეგ მთელი რიგი ქარ-

თული ტერმინების გასპარსულება (ივ. ჯავახიშვილი) მოხდა, თუმცა არა პირდაპირი მნიშვნელობით (6). ვფიქრობთ ეს ტერმინი ჩაენაცვლა ძველ ქართულ სიტყვას „პურის უფალს“, „სუფრისა წინამძღვარს“. „მთავარი ტაძრისაისას“ (ტაძრობის ანუ პურობის თავს), სვანურ „მხნის თავს“ და ა. შ.), რასაც ასაბუთებს ბიბლიის ქართულ თარგმანებსა და სხვა წერილობით წყაროებში დადასტურებული ეს ტერმინები (6). აღსანიშნავია ისიც, რომ „სუფრის წინა მძღვარის“ ანუ „პურობის თავის“ ფუნქციას ხევში ასრულებდა სასულიერო პირი – ხუცესი, „ხევისბერი“, დეკანოზი. ოჯახში ოჯახის უფროსი (იგივე საკრალური ფუნქციის მქონე პირი). მოხდა ისე, რომ საზოგადოების განვითარების, მისი გაფართოვებული სოციალიზაციისა და დესაკრალიზაციის პირობებში, თამადა ანუ სუფრის თავი გახდა გამორჩეული საერო თვისებებით დაჯილდოებული პირი (მჭერმეტყველი, ავტორიტეტი, ღვინის სმის შემძლე), რომელმაც იცის სუფრის წესი და რიგი, წარმოთქვამს მაგიურ სიტყვას „წარსათქმელს“, „სადღეგრძელოს“ (სანადიმო სუფრაზე), „მოსაგონარს“, „შესანდობარს“ (მიცვალებულის სუფრაზე) და იქცევა იმის მიხედვით, თუ როგორი ხასიათის პურობაა გამართული. დადგენილია ისიც რომ სადღეგრძელო ჟანრობრივად ლოცვა-ვედრების, დალოცვის, ანუ მჭერმეტყველების ვერბალურ ფორმას წარმოადგენს იგი მაგიური სიტყვიერების ჟანრია, რომლის გარეშე არც ჭირი და არც ღვინი არ იმართება (10. 27). მიუხედავად იმისა, რომ ქართული ტრადიციული სუფრა ზოგჯერ აყალმაყალითაც მთავრდებოდა და თრობაც ზომიერებას იყო გადასული (დღევანდელზე რომ არაფერი ვთქვათ), მისი ეტიკეტის დარღვევა სირცხვილად ითვლებოდა. ტრადიციული სადღეგრძელოების რიგი, ეთნოგრაფიული და ზეპირი გადმოცემების გარდა, კარგად შემოგვინახა საქართველოს მთიანეთში ფიქსირებულმა სადიდების ტექსტებმა, ლიტერატურულმა ტრადიციამ (11). აღექსანდრე ორბელიანი წერს, რომ პირველი სადღეგრძელო ღვინის სადიდებელი, ანუ უფლის სავედრებელი იყო, მეორე მეფისა ანუ ხელმწიფისა და მესამე სამშობლოსი (12. 52). ეს დაახლოებით გრიგოლ ორბელიანთანაც ასეა. ხალხში ეს წმინდა ტრიადა თანდათან შეივსო წინაპრების, ეროვნული გმირების, „კაი ყმის“ სადღეგრძელოებით. ამასთან „სანადიმო“ და „სამგლოვიარო“ სუფრის სადღეგრძელოები მკვეთრად იყო გამოიჯნული. „ჭირის სუფრის“ სადღეგრძელოებს შესანდობრები ერქვა. თანაც საინტერესოა, რომ აქ უფრო მკაცრადაა დაცული სიტყვის რეგლამენტირება. შვიდ შესანდობარს (7 ჭიქას) აწვევდნენ მიცვალებულების, წასულეების, გარდაცვლილების მოსაგონებლად და მხოლოდ მას შემდეგ იტყოდნენ დანატოვარის ანუ სამზეოში დარჩენილი ოჯახის წევრების სადღეგრძელოებს. რაც შეეხებოდა ღვინის სუფრას, აქ თამადას მეტი თავისუფლება ენიჭებოდა. აუცილებელ სადღეგრძელოთა შემდეგ თავისუფალი სადღეგრძელოები ისმებოდა. პერსონალურ სადღეგრძელოებზე გადასვლა კი ბოლო ასწლეულის შედეგია, რაც როგორც უკვე ვთქვით აკაკი წერ

რეთლის თხზულებებიდანაც გამომჩნდა. მიუხედავად ასეთი იმპროვიზაციისა, სანადიმო სუფრაზე მიცვალებულის მოსახსენიებელი აუცილებლად უნდა დაეღლიათ და სულ ბოლოს ყოვლადწმინდის ანუ ყველაწმინდისა ეთქვათ, რაც კიდევ ერთხელ ადასტურებს სადღეგრძელოთა საკრალურ ხასიათს. ასეთივე საკრალური შინაარსისა უნდა იყოს ზოგიერთ კუთხეში შემორჩენილი ისეთი სადღეგრძელოები, როგორებიცაა „საყვენოსი“ (სვანეთი), შემოსწრებულისა (სამეგრელო, ქართლი, კახეთი, იმერეთი) და სხვა, რაზეც აქ დაწვრილებით აღარ შევჩერდებით. ცხადია ბევრი რამ დრომ წაშალა, ევროპული წესების შემოღებამ და ე. წ. „ვესტერნიზაციამ“. ეროვნული ფასეულობები გაქრობის წინაშე დააყენა, მაგრამ ქართულ სუფრას აღაპების მსგავსად მაინც შემორჩა ურთიერთსიყვარულის, თანადგომის, ძმობის, ერთობის, უფროს-უმცროსობის, ქალისა და მამაკაცის ურთიერთპატივისცემის ნიშნები, რომლებიც სათავეს ლიტურგიკული პურობიდან იღებს და ის არ არის და არ უნდა იყოს თავაწყვეტილი ღრეობისა და ვაკახანაღიის გამოვლინება. იგი უფრო რაინდული, ამადლებული ზნეობრივი ქცევის ასპარეზად უნდა დარჩეს. ავიღოთ თუნდაც რიტუალური სასმისით – „მარნით“ სმის წესი „ვახტანგური“, რომლის დროსაც ორი მენახე „ყანწით“ ან „მარნით“ ერთმანეთს გვერდით უდგებოდნენ და ჯვარედინად მკლავგადაჭლობიანი, გამორჩეულ სადღეგრძელოს სვამდნენ. ვახტანგური გერმანულ ბრუდერშაფტს გვაგონებს, მაგრამ ოდნავ განსხვავებულს. შესაძლოა ამით ევროპულთანაც ამუღავენებდნენ სიახლოვეს (ვარაუდობთ რომ XVII საუკუნის მეორე ნახევარში, ვახტანგ მეექვსემ რუსეთის საიმპერატორო ტახტზე ვიზიტისას ღვინის სმის ასეთი წესი იხილა), მაგრამ ხომ შეიძლება ის უფრო ძველიც იყოს. ანდა – „აღავერდი“ ავიღოთ. მისი მსგავსი რამ ევროპელებს არ გააჩნიათ, თუმცა შინაარსი და ასევე ტერმინის ეტიმოლოგია ჩვენთვის ჯერ ჯერობით ამოუხსნელია.

ყოველივე ზემოთთქმული, ქართული ტრადიციული სუფრის ისტორიის, მისი ეთნიკური თავისებურების ჩვენების მხოლოდ მოკლე მიმოხილვაა, რისი აღდგენაც და პატივისცემაც ჩვენს საზოგადოებას ნამდვილად მართებს. ტრადიციული სუფრის გადარჩენის აუცილებლობისა და მის მიმართ გაჩენილი ზოგიერთი მკრეხელური, ნიჰილისტური დამოკიდებულებების საპასუხოდ ქართული ეკლესიაც იმაღლებს ხმას. რაოდენ მნიშვნელოვანია ამ მხრივ მისი უწმინდესობისა და უნეტარესობის, სრულიად საქართველოს პატრიარქის ილია II სიტყვები, 2007 წლის საშობაო ეპისტოლედან: „ქართული სუფრა არის ადამიანთა ერთობის და თანადგომის, ჭირისა და ღვინის გაზიარების ადგილი, სადაც უფალი მყოფობს, ამიტომაც პურობა იწყება და მთავრდება ღოცვით... ქართული სუფრა არის ქრისტიანული სიყვარულის და ურთიერთპატივისცემის გამოხატვის უნიკალური ინსტიტუტი, პატრიარქი იქვე დასძენს ... ეკლესიური ცნობარებიდან გამომდინარე, კარგია რომ ჩვენს სუფრაზე თანდათან მკვიდრდება

სადღეგრძელოთა შინაარსი და ტრადიციული თანმიმდევრულობა, რაც იწყება უფლის სადიდებლით და მთავრდება ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის ხსენებით. ამასთან ყოველი სადღეგრძელო დალოცვაა, ლოცვის ერთგვარი სახეა. ... ქართული სუფრის დრმა სულიერ ხასიათზე მიუთითებს ისიც, რომ ყოველთვის ხდება მიცვალებულის მოხსენიება“ (13).

ჩვენ ამ სიტყვებს აღარაფერს დაუმატებთ, ისედაც ყველაფერი ცხადია.

ლიტერატურა

გ. გოცირიძე, ვინ ებრძვის ქართულ სუფრას, გაზ. ლიტერატურული საქართველო, 11(3323), თბილისი, 2002.

ქოთხოფი ჰელგა, ქართული სადღეგრძელოები, ხელოვნებასა და შეჯიბრს შორის, კონსტანცისა და ვინეის უნივერსიტეტი, გფრ, აპრილი, 1983, ვუთითებ ლ.ბრეგადის თარგმანის მიხედვით, იხ. გაზ. არილი, 6, 12, 1997. ლ.ბრეგადე, სადღეგრძელო და მისი კომპენსატორული ბუნება, გაზ. არილი, 5(52), თბილისი, 1997. იხ. აგრეთვე

გაზ. არილი 6, 12, 1997.

ქართული სუფრა და სამოქალაქო საზოგადოება, დისკუსიები კავკასიურ ინსტიტუტში, 4, თბილისი, 2000.

გ. გოცირიძე, კვების ხალხური კულტურა და სუფრის ტრადიციები საქართველოში, თბილისი, 2007.

თ. იველაშვილი, ქართული სუფრის ეტიკეტი, თბილისი, 1995, იხ. აგრეთვე გოცირიძე, ქართული სუფრის კულტურული მოზაიკა (თამადაობის ინსტიტუტი), კრებ. „ქართველური მემკვიდრეობა“, III, ქუთაისი, 1999.

ნ. აბაკელია, სიმბოლო და რიტუალი ქართულ კულტურაში, თბილისი, 1997, 143.

გ. გოცირიძე, ქართული სუფრის წესების რელიგიური სემანტიკა, საერთაშორისო სიმპოზიუმის, ქრისტიანობა წარსული აწმყო, მომავალი. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბილისი, 2000, 30.

გ. გოცირიძე, ნ.დამბაშიძე, ტრადიციული ქართული სუფრა და მისი ლიტურგიკული ბუნება. იბეჭდება მრავალხმიანობისადმი მიძღვნილ საერთაშორისო სიმპოზიუმის მასალები. თბილისი, 2007.

ო. ბანძელაძე, სადღეგრძელო, საერთაშორისო სიმპოზიუმის – ქუთაისური საუბრები, IV, თეზისები, ქუთაისი, 1991, 27.

ჯვარ ხატთა სადიდებლები, ტექსტები შეკრიბეს, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთეს ზურაბ კიკნაძემ, ხვთისო მამისიმედი-შვილმა და ტრისტან მახაურმა, თსუ, ფოლკლორისტიკის კათედრის შრომები, 2, თბილისი, 1998.

ალ. ორბელიანი, ტოლუმბაშობა, ჟურნ. ცისკარი, 2, თბილისი, 1968.

საპატრიარქოს უწყებანი, 1 (401), 2007, 11-17 იანვარი.

Г. Гоциридзе (Тбилиси)

Антропогенная модель грузинского застолья

Грузинская супра – это есть уникальный институт христианской любви и взаимоотношений.

Илия II, патриарх всея Грузии

В современных дебатах о социально-экономических и политических свойствах грузинского государства и постройки современного грузинского общества, традиционное грузинское застолье представляется как главный маркер национального культурного наследия и идентичности.

Сегодня в Грузии, как и во всем мире, происходят необратимые процессы глобализации, интеграции и вестернизации, которые создают серьезную угрозу потери народных ценностей и достижений как в материальной, так и духовной жизни народа. К числу незаурядных феноменов национальной бытовой культуры относится традиционный институт застолья, который, несмотря на резкую трансформацию, по сей день сохраняет своеобразную этническую специфику, сакральную природу и символику коллективной трапезы¹. Говоря иными словами, грузинская «супра» – пиршество и этикет застолья, высокостроенный институт с четко установленной структурой, которому современное гражданское общество уделяет особое внимание. Заинтересованность проявляется по-разному. С одной стороны, это касается степени сохранения, устойчивости и консервативности традиционных ритуалов, а с другой стороны, ее стереотипности и модификации в современных условиях. По нашему мнению это есть в определенной степени отражение понятий т. н. бинарного противостояния двух начал, сакрального и профанного. К сакральному можно отнести традиционные ритуальные трапезы (свадебные и поминальные) и этикет застолья в целом, смысл которых состоит в создании определенного круга общества – «социума», с участием семиотической градации и кодификации. К профанному относится современное пиршество, без какой-либо сегментной догматической установки. Такой двоякий подход к данной области культуры делает эту проблему более обстоятельной и широкой. В разработке и в дебатах участвуют ученые различных специальностей – этнологи, социологи, культурологи и др., которых можно причислить к глобалистам и антиглобалистам².

Исходя из этого, при анализе грузинского общества можно различить два подхода – неолиберальный и традиционный. Неолиберальный подход описывает

современное грузинское застолье как секулярный ритуал, «придуманную» в XIX веке модель, которая широко распространилась в Грузии в Советский период³. Согласно этому подходу связь с прошлым у грузинского застолья фиктивна, так как уже потеряло свое исконное значение и стало лишь только средством компенсации потерянного суверенитета страны. Следует отметить, что грузинское (и вообще кавказское гостеприимство) как основа грузинского застолья, последователями нелиберального подхода рассматривается как укрепление в обществе сильно централизованных, монологичных и авторитарных отношений. Поэтому кавказское гостеприимство некоторыми западноевропейскими авторами рассматривается как недемократичное, поскольку подразумевает двустороннюю обязывающую ответственность гостя и хозяев. Следовательно, кавказские отношения гостя и хозяина оцениваются в нелиберальной трактовке как препятствие для создания и эффективного функционирования гражданского общества⁴.

Второй, традиционный, этнологический подход утверждает, что грузинское застолье своими корнями, содержанием и целями составляет синкретичное единство древнейших дохристианских и христианских верований⁵. Гости берут начало с молитвы и сакральных действий, молитва обращена к разным культам и богествам. Об этом свидетельствует и старое название грузинского застолья «Сероба» // «Пуроба» // «Тадзр-оба» («Тадз-ари» – собор), также название тамады как сакрального лица и главы пиршества – «Пурис упали» (Бог Хлеба) // «цинамдзгвари», «цинамдзголи», персонаж, который освящает и благословляет ритуальную трапезу. Эти термины встречаются в источниках XI-XIII веков и более ранних текстах Библии. Традиционно роль тамады исполняло духовное лицо – священник («модзгвари»= «деканози»+ «хевисбери»). Со временем, после усиления феодальной иерархии и соответственно мирных трапез, им стал глава семьи, князь – «батони» и т. д. (утверждение некоторых ученых о происхождении термина «тамада» от кабардино-балкарского слова «тха-мада-мад» (отец бога), или же от персидского «дамад» (жених) более позднее толкование)⁶. Грузинское народное высказывание «Бог Тамада» – «упали тамада», хорошо отражает религиозно-сакральное значение этого института. Формула православного священнослужения уже давно трансформирована в правила произношения и последовательности грузинских тостов. Гости сегодня ценят ораторское искусство тамады, его способность импровизации и театрализованности.

Изучая традиционную систему общения, в том числе этикет застолья, мы пришли к выводу, что в основе застолий, их формирования лежат социальные и психологические факторы древнейшей коллективной трапезы, отражающие историческую судьбу народа. Таким образом, можно заключить, что этикет застолья в целом является частью сложного социального института, выполняющего функцию своеобразного метаязыка, стабилизатора и регулятора поведенческих норм и взаимоотношений в обществе, где окружающая среда является объектом маркировки действия. Наиболее ярко динамика этой системы проявляется в традиционном ритуальном застолье, т. к. именно в традиционных обрядах заложены пере-

житки раннехристианских верований, а также трансформации этих верований. Они представлены на фоне широкой социализации, создавая этим символическую основу микрокосмического центра.

На основе этнографических материалов установлено, что в свадебных обрядах и обычаях профанизация происходит быстрее и динамичнее, чем в поминальных застольях. Здесь постепенно теряется символическое осмысление сакральных действий, но с точки зрения локализации и маркировки некоторые зрелищные моменты – игры, пляски, музыка – консервативны. Сакральные элементы коллективного пиршества особенно ярко проявляются в порядке размещения гостей по поло-возрастному принципу, правилах обслуживания пирующих, правах и обязанностях тамады, смысловом содержании тостов и в других элементах, отличающих грузинское застолье от застолий других народов Кавказа, хотя оно часто дополнено общекавказскими обрядами⁷. Для иллюстрации вышесказанного приведем несколько примеров:

Тамада. Тамада – это руководитель застолья, главный персонаж пиршества, которого назначают или выбирают из родственников, соседей и близких друзей. Тамада должен быть красноречивым оратором, отличающимся умением пить вино и произносить тосты соответственно веками установленному порядку.

Тосты. Одним из важных моментов традиционного пиршества является произношение тостов. Грузинские тосты четко классифицированы в зависимости от характера застолья (праздничное, траурное). На праздничном – тосты выпивают из обычных бокалов или стаканов, но в особых случаях, например на свадьбе за новобрачных – обязательно из ритуального сосуда «марани» или из рога – «канци». В разгар пиршества тосты переходят от одного к другому со словами «алаверди». Содержание этого обычая условно означает обращение к Богу. Чашу часто передают друг другу крестообразной очередностью, выпивая тост «Вахтангури» – «Брудершафт». Последний тост пьют стоя – поднимая чашу вверх к небу, произнося слова: «**Да благославят нас все святые!**».

Музыкальное сопровождение тостов. По традиции, в исполнении песен во время застолья соблюдается строгая последовательность, находящаяся в полной гармонии с последовательностью и содержанием тостов тамады. В каждом конкретном регионе Грузии исполняются характерные для него многоголосные песни и песнопения. Эти песнопения церковные, их словесный текст – духовного содержания, и исполняются они не всегда в церкви, а на обычном застолье, так как застолье тоже сохраняет сегмент сакральной, литургической природы. Эта традиция более всего сохранилась до последнего времени в регионах Западной Грузии. В городах она более урбанизована и трансформирована⁸.

Во время любого пира, и в частности на свадебном застолье, когда произносится первый тост за благославление Господа, начинается песнопение «Да вошли мы в сию семью испить напиток священный», а после заздравного тоста за молодоженов, исполняется песнопение «Ты есть лоза возродившаяся». Во время новоселья, сразу после рассаживания гостей до первого тоста тамады исполняется

«Да благославит Бог сей дом новый», «Да вошли мы в сию семью испить напиток священный», «Благость Божья, собрала нас сегодня» и т. д.⁹

Этнографические материалы, собранные нами в 70-80-х годах прошлого века совпадают с данными письменных источников, в частности, со сведениями царя Теймураза II, Александра Джамбакура-Орбелиани и источниками более ранних веков. Они отражают быт не только конца XIX века, но и более древней эпохи, что подчеркивали в своих трудах великие ученые И. Джавахишвили, Ш. Асланишвили и др.¹⁰

Правила исполнения песнопений связаны с распространением христианства, но основу формирования этой традиции следует искать в дохристианской эпохе, на что указывает традиция горцев Восточной Грузии – обрядовая выпивка священного напитка, сопровождающаяся «игрою и пением стоя», восхваление древних героев священным сосудом «Бардзими», культовые – величальные и молебные песни и другие моменты.

Религиозные корни грузинского застолья были явно сохранены и в советский период, когда традиция траурного застолья, тосты «за Священных Молельных» («цминда салоцавебис») и последний тост «квела цминда» (за всех Святых) или «ковлад цминда» (за Пресвятую Богородицу) всегда отмечались как особенно значительные тосты.

В заключение хотим сказать, что сохранение многовековых традиций грузинского застолья, обогащенных общекавказскими элементами, способствует сохранению национальной самобытности и идентичности, ибо самобытность и оригинальность каждой этнической культуры является органической частью общечеловеческих культурных достижений.

В современный период, когда в общественной жизни идет необратимый процесс интеграции и секуляризации, создается серьезная угроза потери традиционных ценностей, в том числе и многовековой застольной традиции.

Примечания

Гоциридзе Г. Ш., Этикет грузинского застолья и его социальная динамика, Сб., Грузинское наследие, IV, Кутаиси, 2000, с. 150-159 (на груз. яз.).

Грузинский банкет (супра) и гражданское общество, дискуссии в Кавказском институте, 4, ред. Г. Нодия, Тб., 2000 (на груз. яз.).

Брегадзе Л., Тост и его компенсаторная природа, газ. Арил, №5, 1997.

Mühlfrid F., Postsobjekte Feierh: Das Georgische Banket im Wandel, Studgart, 2006, 230 pages: Mühlfrid F., Banquets. Crant-Eaters and the red intelligentsia in post-Soviet Georgia, Central Eurasion Studies Review, Vol 4, No. 1. 2005: 16-19; Tuite K. The Au torcrat of the Banqet Table: the pilitical and social signiticance of the Georgian supra и т. д.

Бардавелидзе В. В., Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тбилиси, 1957.

Гоциридзе Г. Ш., Сакральная семантика риторики в правилах грузинского застолья Сб., «Грузинское наследие», V, Кутаиси, 2006, с. 117, 124.

Гоциридзе Г. Ш. Культурная мозаика грузинского застолья (институт тамады), сб., «Грузинское наследие», III, Кутаиси, 1999, с. 59-65.

Шилакадзе М. Ш. Грузинские народные музыкальные традиции и современность, Тб., 1988 (на груз. яз.).

Шилакадзе М., Христианская музыкальная культура и народная традиция исполнения песнопений, сб., Грузинская церковная мелодия, Нация и культура, Тб., 2001 (на груз. яз.).

Джавахишвили И., Основные вопросы истории грузинской музыки, Тб., 1938 (на груз. яз.).

G. G o t s i r i d z e (Tbilisi)

Cultural-historical paradigms of Georgian Supra

S u m m a r y

Traditional Georgian supra (banquet) has a long and interesting history. Its roots relate to the ancient form of collective feasting. The form which supra has taken today is the result of transformations undergone throughout centuries. The attitude of the contemporary civil society towards Georgian supra is not unilateral. Besides the positive evaluations, there are met tendentious opinions having certain goals.

The author tries to establish historical dynamics of traditional Georgian supra and show its concrete ethno-cultural specificities experienced through time and space. He criticizes opinions of some Western European researchers and accentuates positive and rational tendencies of supra.

მ. ქ ა ნ თ ა რ ი ა (თბილისი)

**ჩრდილო-კავკასიის ხალხთა ეთნიკური გეოგრაფიის
თანამედროვე პრობლემები**

ეთნიკური გეოგრაფიის მთავარი ამოცანაა განსახლების გარემოს თავისებურებებისა და ზეგავლენის დადგენა ეთნოსსა და მის კომპონენტებზე. ეთნოსის კულტურაზე მოქმედი სივრცობრივი ურთიერთკავშირები განიხილება მისი წარმოქმნისა და განვითარების ისტორიულ ჭრილში.

კავკასიის რეგიონის ისტორიული ეკოლოგიის პრობლემატიკა მისი ეთნიკური, ენობრივი, სოციალ-ეკონომიკური, რელიგიური და გეოგრაფიული მრავალფეროვნებით, ბოლო ხანს განსაკუთრებით აქტუალური გახდა. წარმოდგენილი გლობალური სტრუქტურა თანამედროვე მკვლევრების მიერ სხვადასხვაგვარად ფასდება; ყოველივე ზემოთქმულზე მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს საკითხის პოლიტიკური დატვირთვა, რამდენადაც კავკასიის ხალხების ტრადიციული კულტურის დინამიკის ობიექტურ შეფასებას მეცნიერულთან ერთად დიდი პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს. მას შეუძლია შეასრულოს გარკვეული როლი სწორი სოციალ-ეკონომიკური პროცესების გადაჭრასა და მოგვარების საქმეში. თანამედროვე ურბანიზაციის და სოფლების გაუკაცრიელებისა თუ გადაშენების სულ უფრო გამძლავრებულ პროცესების პირობებში, განსაკუთრებით მთურ, ძნელად მისაწვდომ რეგიონებში, კულტურულ-ისტორიული საკითხების შესწავლამ, რომელიც დაკავშირებულია სოფლის მეურნეობის წარმოების სხვადასხვა დარგებთან, შეიძინა განსაკუთრებული მნიშვნელობა. ხალხის მიერ საუკუნეების მანძილზე ცხოვრებისა და მეურნეობის აქტიური წარმოების შედეგად, გამომუშავებული ტრადიციული ცოდნა-გამოცდილება დღეს სათანადოდ არ ფასდება და არ გამოიყენება, რაც ხშირად იწვევს სავალალო შედეგებს ისევე ადგილობრივი მოსახლეობისათვის ზემოთქმულიდან გამომდინარე შეგვიძლია დავამოწმოთ, რომ კავკასიის, ხალხების ტრადიციული ეკოლოგიური კულტურა ამჟამადაც წარმოადგენს აქტუალურ პრობლემას, რომელსაც გააჩნია არა მარტო მეცნიერული, არამედ უდიდესი პრაქტიკული მნიშვნელობა, რამდენადაც იგი ემყარება ბუნების კანონების ცოდნას და მის რაციონალურ გამოყენებას, უახლოესი და შორეული შედეგების გათვალისწინებით.

კავკასიის ცალკეული რეგიონები საკმაოდ ლოკალური ეთნიკური თავისებურებების პარალელურად, რომელიც განპირობებული იყო ამ

ხალხებს შორის ძველთაგანვე არსებული სოციალ-ეკონომიკური განვითარების სხვადასხვა დონით, ეკოლოგიური თავისებურებებით და სხვადასხვა ყოფითი რეალიებით, მჭიდრო კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის შედეგად, ხასიათდებიან ერთიანი ტრადიციული კულტურის საერთო ელემენტებით. რთული პოლიტიკური პერიპეტეციების ფონზე ეს ხალხები საუკუნეების მანძილზე ჰქმნიდნენ უნიკალურ ზოგადკავკასიურ სამყაროს მისი გეოგრაფიული, ეთნიკური, ენობრივი, სოციალ-პოლიტიკური მრავალფეროვნების ფონზე. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ სივრცობრივი და დროითი ასპექტების შეთანაწყობა ნებისმიერი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მოვლენების შესწავლისას უზრუნველყოფს ამ მოვლენების კანონზომიერების სრულ ახსნა-განმარტებას. აღნიშნულ გარემოებასთან კავშირში, განსაკუთრებით საინტერესოა ამჯერად მთლიანობაში ყოფისა და კულტურის ურთიერთდამოკიდებულება. ყოფითი კულტურა ხომ გარკვეული გაგებით, ყოველთვის არის იმ გარემოს თავისებურებების მატარებელი, რომელსაც იგი მიეკუთვნება და უკავშირდება ეთნიკურ თვითშეგნებას. ამგვარად, გარემო არა მარტო ადებს თავის დაღს ეთნოსის თავისებურებას მის განახლებას, არამედ ზემოქმედებს ეთნიკურ პროცესებზე, ამიტომ საჭიროა ერთხელ კიდევ გაგუსვათ ხაზი, რომ ნებისმიერი საზოგადოების განვითარების კვლევისას გათვალისწინებული იქნას ეს გეოეკოლოგიური პირობები, რომელშიაც ცხოვრობს კონკრეტული საზოგადოება, რამდენადაც ეს პირობები ობიექტურად განაპირობებენ მისი განვითარების ხარისხს და მიმართულებას.

კავკასიის ხალხების ტრადიციული ყოფითი კულტურის დინამიკა მთლიანობაში, როგორც ცნობილია, ფართო და საკმაოდ ტევადი გაგებაა. ჩრდილო კავკასიაც აგრეთვე რთული და მრავალპლანიანი რეგიონია ეთნიკური, ენობრივი და რელიგიური თვალსაზრისით. განლაგებული შავი და კასპიის ზღვებს შორის, იგი იყოფა სამ ძირითად სამეურნეო-კულტურულ არედა: ესენია ჩრდილო-დასავლეთი, ცენტრალური და ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხარეები. ამ ბუნებრივი დანაწევრებიდან გამომდინარე იქმნება შესაძლებლობა გამოიყოს იერარქიულად დაქვემდებარებული რამდენიმე სუბერთეული.

ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში დამოუკიდებელ ოლქს წარმოადგენს დაღესტანი თავისი ლოკალიზებული ტერიტორიით და მკვეთრად გამოყოფილი თვითმყოფადი, სპეციფიკური თავისებურებით. თავისებურება ვლინდება საცხოვრებელი ნაგებობების განსახლების ტიპოლოგიაში, ტანსაცმელში და საერთოდ მთელ მატერიალურ კულტურაში. დაღესტანი განთქმულია ხელოსნური წარმოების მაღალი კულტურით და მრავალფეროვნებით. ეს მხარე გამოირჩევა აგრეთვე სპეციფიკური მეურნეობის ფორმებით, სოციალური ურთიერთობის განვითარების დონით და სულიერი კულტურის თავისებურებებით. დაღესტნის კულტურა იმდენად განსხვავებულია კავკასიის სხვა დანარჩენი მხარეების კულტურისაგან, რომ

რაც უნდა პარადოქსალურად გამოიყურებოდეს, მას ხშირად არც მიიჩნევენ ჩრდილო კავკასიის შემადგენელ ნაწილად და დამოუკიდებელ ერთეულად განიხილავენ.

ცენტრალური კავკასია მოიცავს ჩეჩნეთს, ინგუშეთს, ოსეთს, ბაღყარეთს, თუშეთს, ხევსურეთს. ჩამოთვლილი მხარეები ერთ ბუნებრივ-გეოგრაფიულ ზოლს წარმოადგენს. ამ შემთხვევაში ცენტრალური კავკასია განიხილება როგორც სუფთა გეოგრაფიული ცნება, რომელიც გულისხმობს გარკვეული გეოგრაფიული საზღვრებით შემოზღუდულ ტერიტორიას. ამ გაგებით თუ მივუდგებით საკითხს ცენტრალურ კავკასიაში, რა თქმა უნდა, შედის ყაბარდოც და კავკასიის სამხრეთ-დასავლეთ კალთებზე მდებარე საქართველოს ტერიტორია და ზოგჯერ მას სვანეთსაც მიაკუთვნებენ. მაგრამ ამ რეგიონის კულტურულ-ყოფითი თავისებურებანი უფრო ლოკალიზებულია და არ მოიცავს მთელ გეოგრაფიულ არეალს. რამდენადაც პირველ რიგში ჩვენ გვინტერესებს საერთო ეკოლოგიურ საფუძველზე ისტორიულად ჩამოყალიბებული ყოფითი და სამეურნეო კულტურების ერთიანობა, ამ თვალსაზრისით ცენტრალურ კავკასიაში (მისი სამხრეთი კალთების გამოკლებით, ჩვენ ერთვით ბაღყარეთს, ჩრ. ოსეთს, ჩეჩნეთს, ინგუშეთს, ყაბარდო კი მიუხედავად მისი ცენტრალურ კავკასიის ტერიტორიალური კუთვნილებისა, არის დასავლეთ-კავკასიური ყოფითი კულტურის მატარებელი. ამგვარად, ცენტრალური კავკასია როგორც გეოგრაფიული სივრცე არ არის იდენტური ცენტრალური კავკასიისა კულტურულ-ყოფითი თავისებურებების თვალსაზრისით.

კულტურულ-ყოფითი თავისებურებების თვალსაზრისით ცალკე დამოუკიდებელ მხარეს წარმოადგენს ჩრდილო-დასავლეთი კავკასია. ეს ისტორიული რეგიონი მოიცავს ტერიტორიას, რომელიც დასახლებულია ძირითადად ადიღე-აფხაზური წარმომავლობის ხალხებით და ყარაჩაელებით. ეს მხარე საკმაოდ მკვეთრად გამოყოფილი როგორც ცენტრალური კავკასიიდან ისე დაღესტნის სისტემისაგან. განსხვავება მათ შორის მულაენდება ეთნიკურ კულტურაში, რაც სავსებით ლოგიკურია, რამდენადაც ეთნიკური კულტურის ელემენტები გარკვეულწილად განიცდიან ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების გავლენას, რაც უპირველეს ყოვლისა ვლინდება მეურნეობის ფორმებში, მაგრამ ეს არ გამორიცხავს კულტურათა ურთიერთ ზეგავლენას.

ცენტრალური კავკასიის ხეობათა მეურნეობა მთურ ტიპს განეკუთვნება, რომელიც ხასიათდება მესაქონლეობის და მიწათმოქმედების სიმბიოზით. მეურნეობის ეს დარგები განაპირობებენ ერთმანეთს, რაც გამოიხატება მესაქონლეობის წამყვან და მემინდვრეობის ინტენსიური ფორმების არსებობაში. ეს ერთი სამეურნეო-კულტურული ერთეულია, რომელშიაც ჩართულნი არიან სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე ეთნოსები, სხვადასხვა თვითშეგნებით და ფსიქიკური წყობით, მაგრამ მსგავსება ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებისა და სოციალური განვითარების დაახლოე-

ბით თანაბარმა დონემ, მრავალსაუკუნოვანმა კულტურულ-ისტორიულმა ურთიერთკავშირებმა ხელი შეუწევს სამეურნეო ყოფის საერთო თვისებების ჩამოყალიბებას, რომელიც მოიცავს მთელ ცენტრალურ კავკასიას. თუმცა მიუხედავად აღნიშნული ერთობისა, ყოველი რეგიონი ამჟღავნებს ლოკალურ თავისებურ თვისებებს, რაც ჰქმნის ერთიანობაში ცენტრალური კავკასიის მრავალფეროვან მთლიანობას.

ცენტრალური კავკასიისგან განსხვავებით, ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის მეურნეობის ფორმირება ხდებოდა სხვა ეკოლოგიურ ნიშაში. აქ წარმოდგენილია როგორც მთური, ისე დაბლობის ტიპის მეურნეობა, მაგრამ ამ რეგიონში მიმდინარე რთულმა ეთნიკურმა პროცესებმა და გარკვეულმა პოლიტიკურმა მომენტებმა, ზეგავლენა მოახდინეს ადიღეელების ტრადიციულობის ჩამოყალიბებაზე. ადიღეელებითი ცნებაა, რომლის ქვეშ იგულისხმება არც თუ დიდი, ერთი ძირიდან წარმოქმნილი ტომების გაერთიანება. ადიღეელები მოიცავენ თანამედროვე ყაბარდოელებს, ადიღეელებს და ჩერქეზებს. თუმცა XIX საუკუნეშიაც კი ამ ტომების კონსოლიდაციის პროცესი არ იყო დასრულებული. ამ ტომებს შორის სოციალ-ეკონომიკური განვითარების თვალსაზრისით, ყველაზე მაღლა ყაბარდოელები იდგნენ. საერთო ადიღეური მასიდან ტერიტორიული გამოყოფის და კავკასიის ცენტრალური ტერიტორიის დაკავების შედეგად, სადაც მანამდე სახლობდნენ ოსები, დაიწყო ყაბარდოელთა ყოფისა და კულტურის ლოკალიზაცია ახალ გეოგრაფიულ გარემოში. ეს, როგორც ცნობილია მოხდა XIII ს. II ნახევარში.

ამ ბოლო დროს ისევ დადგა დღის წესრიგში საკითხი საერთო კავკასიური ცივილიზაციის ფენომენის შესახებ. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით გამოითქვა ურთიერთგამომრიცხავი დებულებები. ერთნი მიიჩნევენ, რომ არსებობს ცივილიზაციური მთლიანობა და ისტორიულ კულტურული სიახლოვე სომხებს და აზერბაიჯანელებს, ქართველებს, აფხაზებს, ოსებს და ინგუშებს შორის (Абдулатипов Р. Кавказская цивилизация, Самобытность и целостность // НМк- 1995, №1, стр.55) ცხადია, თავისუფლად შეიძლება ვიმსჯელოთ ამ მეზობელი ხალხების ისტორიულ-კულტურულ სიახლოვის შესახებ. უკვე XI საუკუნეში ქართველმა ისტორიკოსმა ლეონტი მროველმა თავის ნაშრომში „ქართლის ცხოვრება“ წამოაყენა იდეა კავკასიური ხალხების ნათესაობის და ერთიანობის შესახებ: „პირველად ვახსენოთ ესე, რამეთუ სომეხთა და ქართველთა, რანთა და მოვაკნელთა, ჰერთა და ლეკთა, მეგრელთა და კავკასიანთა – ამათ თვისთა ერთი იყო მამა, სახელით თარგამოს, ესე თარგამოს იყო ძე შათირისი, ძმისწული იაფეთისი, ძისა ნოესი“ (ლეონტი მროველი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 3). ზოგი თანამედროვე მკვლევარი მიიჩნევს, რომ შუასაუკუნეებში შექმნილი თავისებურებანი სოციალ-ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრების თვალსაზრისით კავკასიაში იძლევა იმის მტკიცების საფუძველს, რომ ვილაპარაკოთ საერთო კავკასიური ცივილიზაცი-

ის არსებობის შესახებ, რომლის ქვეშ იგულისხმება ისტორიულად ჩამოყალიბებულ ეთნოსთა ჯგუფები და ქვეყნები, რომლებსაც აერთიანებთ ფასეულობათა საერთო გაგება (Квициანი Д., Кавказ: к вопросу интеграции региона // Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Международная научная конференция, Тб., 2004, стр. 199) მაგრამ ყოველივე ზემოთ თქმული განა ნიშნავს იმას, რომ ამ ხალხებს არ გააჩნდათ განმასხვავებელი თავისებურებანი, რომ აღარაფერი ვთქვათ იმის შესახებ, რომ კავკასიის ყოველი ხალხი ფლობდა ცალკეულ, დამოუკიდებელ ტერიტორიას და გააჩნდათ კულტურის განვითარების სპეციფიკური ფორმები.

კავკასიური ხალხების ცივილიზაციის ერთობა, რომელზედაც წერენ ზემოთდასახელებული ავტორები, ჩვენი აზრით, რეალობას მთლიანად ვერ ასახავს, ვინაიდან დასახელებული ხალხები სახლობდნენ სრულიად განსხვავებულ ეკოლოგიურ ზონებში, იმყოფებოდნენ საზოგადოებრივი განვითარების სხვადასხვა დონეზე და ამიტომ არ შეიძლება ვილაპარაკოთ ამ ხალხების ცივილიზაციურ ერთობაზე. მითუმეტეს, რომ ცივილიზაცია, როგორც ცნობილია ნიშნავს მოქალაქეობრივ, საზოგადოებრივ-სახელმწიფოებრივ და მატერიალური კულტურის განვითარების ერთიან დონეს, მიღწეულს მოცემულ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციაში. ვითვალისწინებთ, რა ყოველივე ზემოთ თქმულს ვთვლით, რომ ალბათ არ არის საჭირო ვილაპარაკოთ საერთო კავკასიურ ერთიან ცივილიზაციაზე, და უფრო მართებულია გამოყოფილ იქნას ამიერკავკასიური ცივილიზაციური ერთობა და ჩრდილოკავკასიური მთური ცივილიზაცია. ასევე არ შეიძლება ჩრდილო კავკასია მივიჩნიოთ რუსეთის ცივილიზაციის პერიფერიად, როგორც ამას ბოლო პერიოდში აღნიშნავენ ზოგიერთი ავტორები (Любский).

ჩვენ მხარს ვუჭერთ იმ მკვლევარების მოსაზრებებს, რომლებიც თვლიან, რომ კავკასიური ცივილიზაცია ეს ლოკალური და ამავე დროს ურთიერთგამყოლი კულტურების მთელი კონგლომერატია. კავკასია მისი ათასწლოვანი უნიკალური გარემოთი საჭიროა განიხილებოდეს როგორც ეკოლოგიურ-გეოგრაფიული და ეთნიკური თავისებურებების კონგლომერატი. სხვადასხვა არგუმენტებს შორის საზოგადოების ისტორიული განვითარების პროცესში განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს გეოგრაფიული გარემოს ფაქტორს. ამაში მუდამდებია ეთნიკური გეოგრაფიის უდიდესი მნიშვნელობა, რომლის მთავარი ამოცანაა გამოვლენა და გამოკვლევა ბუნებრივი გარემოს ზემოქმედების ხასიათისა ეთნოსების განვითარებაზე და ცივილიზებული მთლიანობის ფორმირებაზე. ყოველივე ეს შეადგენს ეკოლოგიის საფუძველს.

ამგვარად, განსახლების, გეოგრაფიული გარემოს თავისებურების, ეკონომიური და პოლიტიკური სისტემების ურთიერთდამოკიდებულებების, რელიგიური და სულიერი ფასეულობების ანალიზის შედეგად, ვთვლით, რომ არც ჩრდილო კავკასია და არც კავკასია მთლიანად არ წარმოად-

გენდენ ერთიან ცივილიზებულ სამყაროს, რამდენადაც აღნიშნული მხარის ეთნოსები იმყოფებოდნენ ისტორიული განვითარების სხვადასხვა დონეზე. როგორც ჯ. კვიციანი აღნიშნავს კავკასიაში შუა საუკუნეებში შექმნილი სოციალ-ეკონომიკური კულტურული ცხოვრება საშუალებას იძლევა ვილაპარაკოთ აქ (ანუ კავკასიაში – მ. ქ.) „მთური ფეოდალიზმის“, „პატრიონიმის და ტრადიციული კომუნიკაციური კულტურის არსებობაზე“, რომელსაც დიდი ხნის განმავლობაში მხარს უჭერდა სპეციფიკური სოციალური ტრადიციები. ამ მოსაზრების დასასაბუთებლად ავტორს მოყავს ისეთი ტრადიციული წესები როგორც ათალიკობა, ძმადნაფიცობა, სისხლმესისხლეობა და სხვა. (Квициანი Д., Кавказ: к вопросу интеграции региона // Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Международная научная конференция, Тб., 2004, стр.199) მაგრამ ეს არ გვაძლევს უფლებას ვილაპარაკოთ საერთო კავკასიური ცივილიზაციის არსებობაზე. აქ საჭიროა გავისხენოთ, რომ დასახელებულ მხარეებში არსებობდა საზოგადოებრივ-სოციალური განვითარების სხვადასხვა დონის ქვეყნები, იყვნენ დამწერლობის მქონე და დამწერლობის არმქონე ხალხები, რომლებიც მისდევდნენ სხვადასხვა რელიგიურ აღმსარებლობას . . . ითვალისწინებს, რა ყოველივე ამას მაიბოროდა თვლის, რომ არ არსებობდა და არც ახლა არსებობს ერთიანი კავკასიური ცივილიზაცია (Майборода Э. О. Существование цивилизаций различного типа // Научная мысль Кавказа, Ростов-на-Дону, 2000, №2, стр. 45) ყოველივე ზემოთქმულს შეიძლება დავუმატოთ ისიც, რომ კავკასიურ და ჩრდილოკავკასიურ ცივილიზაციებს შორის განსხვავება არსებობს საზოგადოებრივი განვითარების სხვადასხვა დონეებშიც.

ამიერკავკასიის ხალხებს, როგორც ცნობილია, უძველესი წარსულიდან ჰქონდათ დამოუკიდებელი სახელმწიფოები (საქართველოს, სომხეთს, აზერბაიჯანს), მაშინ როდესაც ჩრდილო კავკასიის ხალხები სახელმწიფოებრიობამდე ვერ ამაღლდნენ თვით XIX საუკუნეშიც. არადა როგორც ცნობილია ეს ანუ სახელმწიფოებრიობა ცივილიზაციის არსებობის მთავარი მაჩვენებელია.

ყოველივე ზემოთქმული გვაძლევს საშუალებას დავაფიქსიროთ, რომ კავკასია მთლიანად და განსაკუთრებით ჩრდილო-კავკასია ხასიათდება სხვადასხვა კულტურების მშვიდობიანი თანაარსებობით, რომელიც ხასიათდება ამავე დროს თვითმყოფადობით. ეს კულტურები დამოუკიდებლად ვითარდებოდნენ, მიაღწიეს სოციალური და სამეურნეო-კულტურული განვითარების სხვადასხვა დონეს. ყოველივე ეს დროთა განმავლობაში გამოიხატა ცივილიზაციის განვითარების სხვადასხვა ფორმაში, მაგრამ აღნიშნული არ იძლევა ხალხთა თვითმყოფადი კულტურების ურთიერთზეგავლენის უარყოფის საფუძველს.

М. К а н т а р и а (Тбилиси)

Современные проблемы этнической географии народов Северного Кавказа

Главной задачей этнической географии является исследование характера воздействия среды обитания на этнос и его компоненты. Пространственные явления взаимосвязей, развивающиеся в области культуры этноса, рассматриваются в связи с историей их возникновения и развития.

Проблематика исторической экологии кавказского региона с его этническим, языковым, социально-экономическим, религиозным, географическим многообразием в последнее время приобрела особую актуальность. Данная глобальная структура оценивается современными исследователями по-разному; во всём этом важную роль играет и политическая сторона вопроса, ибо объективная оценка динамики традиционной культуры народов Кавказа, кроме научного, имеет и практическое значение, так как она может сослужить определённую службу в ориентации и решении правильных социально-экономических процессов. В условиях всё более усиливающихся процессов современной урбанизации и обезлюдения деревень, особенно в горных, труднодоступных регионах, изучение культурно-исторических вопросов, связанных с различными отраслями сельского хозяйства, приобретает особое значение. Традиционные навыки и знания, выработанные народом в результате многовекового проживания и активного ведения хозяйства, сегодня не используются в достаточной степени, что зачастую влечёт плачевные последствия опять - таки для местного населения. Исходя из вышесказанного, должны засвидетельствовать, что традиционная экологическая культура народов Кавказа поныне является актуальной проблемой, которая имеет не только научное, но и огромное практическое значение, ибо она опирается на познание и рациональное использование законов развития природы с учётом ближайших и отдалённых последствий изменения природной среды под влиянием человеческой деятельности.

Отдельные регионы Кавказа, наряду с сугубо локальными этническими чертами, обусловленными социально-экономическими уровнями развития, экологическим своеобразием и другими бытовыми реалиями, благодаря тесным культурно-историческим взаимоотношениям между народами этих регионов, характеризуются общей традиционной бытовой культурой. Географическое многообразие и глубокие этносоциальные процессы на фоне сложных политических перипетий создавали на протяжении веков уникальный общекавказский мир со своим

географическим, этническим, языковым, социально-политическим и религиозным многообразием. Следует учесть и то, что сочетание пространственных и временных аспектов при изучении любого историко-этнографического явления обеспечивает более полное раскрытие тех или иных его закономерностей. В этой связи особый интерес вызывает проблема взаимозависимости культуры и быта и этнической культуры со средой обитания. Ведь бытовая культура в определённой степени несёт на себе отпечаток среды, к которой она принадлежит и связывается с этническим самосознанием. Таким образом, среда не только накладывает свой отпечаток на культуру этноса и на особенности его расселения, но и оказывает определённое воздействие на развитие производства, тем самым влияя на ход этнических процессов. Поэтому следует ещё раз подчеркнуть, что при исследовании специфики развития любого общества, следует учесть в целом те геоэкологические условия, в которых живёт конкретное общество, ибо они объективно обуславливают ход и степень развития.

Историческая динамика традиционной бытовой культуры народов Кавказа в целом, как известно, понятие ёмкое и объёмное. Северный Кавказ – также сложный и разноплановый регион в географическом, социально-экономическом, этническом, языковом и религиозном отношениях. Расположенный между Чёрным и Каспийским морями он делится на три основные хозяйственно-культурные зоны; северо-западную, центральную и северо-восточную. Исходя из этого, представляется возможность для выделения иерархически сопоставляемых нескольких разнорядковых субъектов.

Самостоятельную область на северо-восточном Кавказе представляет Дагестан, со своей локализованной территорией и ярко выраженными самобытными специфическими признаками. Своеобразие проявляется в типах жилищ и поселений, в одежде и вообще во всей материальной культуре. Дагестан славится многообразием и высокой культурой ремесленного производства. Он также отличается формами хозяйства, социальных отношений и духовной культурой. Культура Дагестана настолько отличается от культуры основных частей Кавказа, что зачастую как это ни парадоксально, её не включают в орбиту Северного Кавказа и рассматривают как самостоятельную единицу.

Центральный Кавказ охватывает Чечню, Ингушетию, Осетию, Балкарию, Тушети, Хевсурети. Перечисленные области входят в одну природно-географическую зону, т. е. в данном случае Центральный Кавказ рассматривается как чисто географическое понятие, подразумевающее входящую в него территорию, охваченную определёнными географическими границами. С такой точки зрения в Центральный Кавказ, несомненно, входит Кабарда и лежащие по другую сторону хребта смежные грузинские территории, к которым иногда причисляют и Сванети. Однако культурно-бытовые особенности этого региона более локализованы и не охватывают полностью весь географический ареал. Поскольку в первую очередь нас интересует исторически сложившееся на общей экологической основе единство бытовой культуры и хозяйства, то с этой точки зрения в Центральный

Кавказ (исключая его южные склоны) мы включаем Балкарию, Северную Осетию, Чечню, Ингушетию. Кабарда же, несмотря на ее территориальную принадлежность к Центральному Кавказу, является носителем традиций западно-кавказской бытовой культуры. Таким образом, Центральный Кавказ как географическая область и Центральный Кавказ как культурно-бытовая категория не есть идентичные понятия.

Отдельную область, с точки зрения культурно-бытовых особенностей, представляет собой Северо-Западный Кавказ. Этот исторический регион охватывает территории, населённые, в основном, народами адыго-абхазского происхождения и карачаевцами. Он достаточно чётко граничит как с центрально-кавказской, так и с дагестанской системами. Разница между ними проявляется и в этнической культуре, что вполне логично, так как элементы этнической культуры в определённой степени носят отпечатки природно-географических условий, что, прежде всего, выявляется в формах хозяйства. Однако это не исключает взаимовлияния культур.

Хозяйство ущелий Центрального Кавказа относится к горному типу, который характеризуется симбиозом скотоводства и земледелия. Соотношение этих взаимообусловленных отраслей выражается ведущей ролью скотоводства и интенсивной формой полеводства. Это – одна хозяйственно-культурная единица, в которую включены этносы, говорящие на разных языках, имеющие различное этническое самосознание и психический склад, исповедующие разные религии. Но схожие, естественно – географические условия, сравнительно одинаковый уровень социального развития, многовековые культурно-исторические взаимоотношения способствовали становлению общих черт хозяйственного быта, охватывающих весь Центральный Кавказ. Однако, несмотря на отмеченную общность, каждый регион проявляет локальные своеобразные черты.

В отличие от Центрального Кавказа, хозяйство Северо-Западного Кавказа формировалось в иной экологической нише. Здесь представлены и горный, и равнинный тип хозяйства, однако, сложные этнические процессы, протекавшие в этом регионе, наряду с определёнными политическими моментами, влияли зачастую на становление традиционных форм адыгов. Адыги – понятие собирательное, подразумевающее общность небольших племён, происходящих от одного корня. Они объединяют современных кабардинцев, адыгейцев и черкесов. Однако процесс консолидации этих племён даже в XIX в. ещё не был завершён. Среди этих племён в смысле социально-экономического развития выше всех стояли кабардинцы. В результате территориального выделения из единой массы адыгов и занятия центральной территории Кавказа, где до этого проживали осетины, началась локализация быта и культуры кабардинцев в новых географических условиях. Это произошло, как известно, во II половине XIII века.

В последнее время на повестку дня опять встал вопрос о феномене общекавказской цивилизации. По этому поводу учёными были высказаны противоположные мнения. Одни считают, что существует цивилизационная целостность и историко-культурная близость армян и азербайджанцев, грузин и абхазов, осетин

и ингушей (Абдулатипов Р. Кавказская цивилизация: самобытность и цельность // НМК-1995 № 1 стр. 55). Безусловно, свободно можно говорить об историко-культурной близости этих соседствующих народов. Ведь уже в XI веке грузинский историк Леонти Мровели в своём труде «Картлис цховреба» выставил идею родства и, следовательно, единства кавказских народов. Автор пишет: «Прежде всего упомянем, что у армян и картвелов, ранов и моваканов, эров и леков, мегрелов и кавкасионов – у всех этих народов был один отец по имени Таргамос. Сей Таргамос был сыном Таршира, внуком Иафета – сына Ноева» (Мровели Леонти, Жизнь картлийских царей. Перевод Г. Цулая, М., «Наука», с.21). Некоторые современные исследователи считают, что сложившиеся в средневековье особенности социально-экономической, культурной жизни на Кавказе дают основание говорить о существовании Кавказской цивилизации, под которой они понимают исторически сложившиеся группы этносов и государств, объединяемых общим пониманием ценностей (Квициани Д. Кавказ: к вопросу интеграции региона // Археология, этнология, фольклористика Кавказа, Международная научная конференция, Тб. 2004 стр. 199). Но значит ли всё это, что эти народы не отличались своеобразными чертами, не говоря уже о принадлежности каждому из кавказских народов отдельных, обособленных территорий обитания и существования специфических своеобразных черт культурного развития.

Цивилизационная целостность кавказских народов, о которой пишут вышеупомянутые авторы, по нашему мнению, не совсем соответствует реальности, ибо перечисленные народы обитают в разных экологических зонах, находятся на разном уровне общественного развития, и поэтому нельзя говорить о цивилизационной целостности этих народов. Цивилизация же, как известно, обозначает гражданский, общественно-государственный уровень общественного развития и материальной культуры, достигнутый данной общественно-экономической формацией.

Учитывая все вышесказанное, считаем, что, наверное, не следует говорить о существовании единой кавказской цивилизации, а следует выделить закавказскую цивилизационную целостность и северокавказскую горную цивилизацию. Также нельзя считать Северный Кавказ периферией российской цивилизации, как об этом пишут в последнее время некоторые авторы (Любский).

Мы поддерживаем точку зрения тех исследователей, которые считают, что Кавказская цивилизация – это целый конгломерат локальных и вместе с тем взаимопроницающих культур. Кавказ с его тысячелетним уникальным обликом следует рассматривать как конгломерат эколого-географических и этнических своеобразий. Среди всех аргументов особое значение следует придать фактору географической среды в процессе исторического развития общества. В этом прослеживается огромное значение этнической географии, основной задачей которой является выявление и исследование характера степени воздействия природной среды на развитие этносов и формирование цивилизационной целостности – именно это является основой экологии.

Таким образом, проанализировав особенности географической среды обитания, системы экономических и политических отношений, религиозных и духовных ценностей, считаем, что ни Кавказ в целом, ни Северный Кавказ никогда не составляли единой цивилизации, так как этносы данного региона находились на разных этапах исторического развития. Действительно, как отмечает Д. Квициани, в средневековье сложившиеся особенности социально-экономической, культурной жизни Кавказа позволили говорить о наличии здесь «горского феодализма», «патронимии» и традиционной коммуникативной культуры, которая длительное время поддерживалась системой специфических социальных традиций надэтнического и межэтнического характера, и для доказательства этого соображения автором приводятся такие обычаи, как аталычество, куначество, побратимство... (Квициани Д., Кавказ: к вопросу интеграции региона. II Международная научная конференция «Археология, этнология, фольклористика Кавказа» Тб., 2004, стр. 199). Но это не даёт основания говорить о существовании общекавказской цивилизации. Тут следует вспомнить различные уровни общественно-социального развития, существование письменных и бесписьменных народов, различные религиозные верования... Учитывая всё это, как считает Майборода, не существовало и не существует единой Кавказской цивилизации, в прошлом разделённой мощной природной преградой, такой как кавказские горы, а в настоящем – процессами дезинтеграции различного типа (Майборода Э., О существовании цивилизации различного типа // Научная мысль Кавказа, Ростов-на-Дону. 2000, № 2. стр. 45). Ко всему вышесказанному следует добавить, что разница между кавказскими и северокавказскими цивилизационными шкалами существует и в разнице общественного развития: закавказские народы, как известно, с древнейших времён имели свою независимую государственность (Грузия, Армения, Азербайджан), тогда как народы Северного Кавказа государственности не имели вплоть до XIX века, а как известно, это один из основных признаков цивилизационного развития.

Всё вышеизложенное даёт основание зафиксировать, что Кавказ в целом, и особенно – Северный Кавказ, характеризуется мирным сосуществованием различных культур, в то же время сохраняющих свою независимость и самобытность. Эти культуры развивались самостоятельно и достигли различной степени социального и хозяйственного развития. Однако, это не даёт основания отрицать взаимовлияние культур самобытных народов.

М. К а н т а р и а (Tbilisi)

**Modern problems of ethnical geography
of Northern Caucasian peoples**

S u m m a r y

The originality of the geographical environment of Caucasus, relationship between economical and political systems, analysis of religious and spiritual costs gives us opportunity to conclude, that neither the Northern Caucasus nor the Caucasus in whole represent united civilized world. Ethnicities of the presented parties were on different levels of historical development, i.e. there were different countries of social-public development, therefore did not exist united Caucasian civilization. In difference from Caucasian countries (Georgia, Armenia, and Azerbaijan) in Northern Caucasus was not formed statehood.

This way, Caucasus in whole is characterized by co-existence of different distinctive cultures that are influenced by each other during the centuries.

მ. შ ი ლ ა კ ა ძ ე (თბილისი)

**ქართულ-აფხაზურ-ადიღური ეთნოკულტურული
კონტაქტები (სამუსიკო საკრავები)**

ეთნოკულტურული კონტაქტების, ისევე როგორც ეთნოგენეზის კვლევისას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს საკვლევი ობიექტების კულტურის თავისებურებათა გამოვლენას, როგორც აკად. გ. ჩიტაია ამბობდა, „[გამოვლენა] იმ თავისებურებებისა, რომლებიც ხალხს შეუქმნია თავისი ისტორიული ცხოვრების მანძილზე. ეს თავისებურებები ის წვლილია, რომელიც ყოველ ერს მსოფლიო კულტურის საგანძურში შეაქვს და აწესებს ამ საგანძურს“ (ჩიტაია 1952, 123).

ეთნოკულტურული კონტაქტები სხვადასხვა სფეროში და, კერძოდ, ხალხურ სამუსიკო ინსტრუმენტარულშიც ვლინდება. ეთნიკური კულტურის თვითმყოფადობა, თავისთავადობა, ძალიან თვალსაჩინოდ (თუ ყველაზე მეტად არა) მუსიკალურ კულტურაში არის გამოხატული. ხალხური სამუსიკო საკრავი წარმოადგენს განსაკუთრებული ინფორმაციის შემცველ ეთნოგრაფიულ წყაროს. იგი, როგორც „მატერიალური მუსიკალური კულტურის“ ერთ-ერთი ელემენტი, შეიცავს ნიშნებს, რომლებიც წარმოაჩენენ ადგილობრივ კულტურის როგორც იდენტობას, ასევე გარეშე გავლენებსაც.

ეთნოკულტურული კონტაქტების შესწავლისას ხალხური მუსიკალური კულტურის მონაცემების მნიშვნელობა აღიარებულია და ამგვარი სამუშაოები პრაქტიკულად ჩატარებულია (ბარტოკი 1966; ვინოგრადოვი 1960, 348-360; ჩისტოვი 1970, 12-18). მიჩნეულია, რომ ერთნაირი ან ერგოლოგიურად ახლომდგომი საკრავები უფრო ხშირად გვხვდება იმ ხალხებში, რომლებიც ერთ ეთნიკურ ერთობლიობას წარმოადგენენ (ვერტკოვი 97-113). ამავე დროს არ არის გამორიცხული ერთი ხალხის მიერ მეორისგან საკრავის სესხება-ათვისება, მაგრამ ამ შემთხვევაში საკრავს უნდა შეეძლოს ასახოს ამთვისებელი ხალხის მუსიკის თავისებურებები, საუკუნეობრივი ტრადიციით ჩამოყალიბებული მხატვრულ-ესთეტიკური ნორმები და მოთხოვნები (ვერტკოვი 99).

საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიის ხალხებში სხვადასხვა ინტენსივობით იყო გავრცელებული XX საუკუნის დასაწყისამდე, და ზოგან

დღემდე, ამჯერად ჩვენთვის საინტერესო სიმებიანი ინსტრუმენტები – ხემიანი ჭუნირი // ჭიანური (საქართველოში: სვანეთი, რაჭა, თუშეთი, ხევსურეთი), აფხარცა (აფხაზებში), შიჭა-ფშინ (ჩერქეზები), ყილ-ყობუზ (ბალყარელებში), ატუხ ფონდურ // ადხოკუ ფონდურ (ჩეჩნებსა და ინგუშებში), ჩაღანა (დაღესტნის ზოგიერთ ხალხში), ყისინ ფანდირ // ყოისარ ფანდირ (ოსებში). დასახელებულ საკრავთა კონსტრუქციისა და ფუნქციის მსგავსების საფუძველზე გამოითქვა მოსაზრება, რომ ხემიანი საკრავი საერთოკავკასიური კულტურის ელემენტია (შილაკაძე 1983, 8-11). საქართველოში (სვანეთი, რაჭა, თუშეთი) დღემდე შემონახული სამსიმიანი ხემიანი საკრავი ჭუნირი // ჭიანური // ჭიანდური ქართულ ინსტრუმენტარიაში თავისი უმარტივესი კონსტრუქციითა და არქაულობით გამოირჩევა.

წინამდებარე სტატიის მიზანია, აჩვენოს პარალელები ქართულ, აფხაზურ და ადიღურ მუსიკალურ კულტურაში, კონკრეტულად, სამუსიკო ინსტრუმენტარიაში დალექილი უძველესი წარმოშობის ელემენტები და წარმოაჩინოს ის ინგრედიენტები, რომლებიც აჩვენებენ მათი მუსიკალური კულტურის ერთი მხრივ, მსგავსებას და მეორე მხრივ, განსხვავებებს, რომელთა საფუძველიც შეიძლება იყოს გენეტიკური ერთობა ან კულტურული კონტაქტები. კულტურის მსგავსი ელემენტების არსებობა სხვადასხვა ხალხებში არის მათ შორის არსებული კულტურული ურთიერთობის ხარისხის დადგენის ერთ-ერთი წყარო. ეთნოკულტურული კონტაქტების კვლევისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია იმ ელემენტების გამოყოფა, რომელთაც ანალოგიები ეძებნებათ ერთი დიდი არეალის შიგნით სხვადასხვა ხალხებში. კავკასიის ხალხთა ხემიანი საკრავები აგლენენ დიდ მსგავსებას კონსტრუქციის მხრივ, რაც მკვეთრად არის გამოხატული კორპუსის კონფიგურაციაში, სიმის მასალასა და საკრავის იმ ფუნქციაში, რაც მას აქვს ხალხის ყოველდღიურ ყოფაში.

სიმებიანი საკრავი არფის ტიპისა, რომლის ტრადიციაც საქართველოში (სვანეთში) ჩანგის სახით დღემდე შემონახა, ცნობილი იყო აფხაზებში აიუმას სახელწოდებით. ეს საკრავი ყოფიდან უკვე გამქრალია, მისი არსებობა მხოლოდ ზეპირი გადმოცემებით და მოგზაურთა აღწერილობებით მოწმდება. არსებობს ერთადერთი რესტავრირებული სამუხეუმო ექსპონატი, რომლის წყობა, ვარაუდით არის აღდგენილი და ამიტომ ჩვენთვის საინტერესო საკითხის კვლევისას იგი არ არის გათვალისწინებული.

ხემიანი ორსიმიანი საკრავი აფხარცა როგორც ორგანოლოგიური, ასევე წმინდა მუსიკალური თვალსაზრისით, აგლენს ისეთ ნიშნებს, რომლებიც საერთოა ადიღური ანალოგიური საკრავისათვის.

აფხაზური ხემიანი საკრავები დაცულია ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში (საინვენტარო № 7-65/1; 7-65/2). მათი აღწერილობა და ზომები მოცემულია დ. არაყიშვილის მიერ შედგენილ კატალოგსა (არაყიშვილი 1940, 50, №№ 95, 96) და ი. ხაშბას ნაშრომში (ხაშბა 1967, 13-14).

აფხაზური და ქართული (სვანური) ხემიანი საკრავების პრინციპულ მსგავსებას ყურადღება მიაქცია ვ. ახოზაძემ და აფხარცის ორსიმიანობა და სვანური ხემიანი საკრავის ჭუნირის სამხმიანობა დაუკავშირა, შესაბამისად, მუსიკალური აზროვნების განვითარების ორსიმიანობისა (აფხაზურში) და სამხმიანობის (ქართულში) საფუძვლებს. მანვე დააფიქსირა ორსიმიან აფხარცაზე სვანური სიმღერის შესრულების ფაქტი, რაც ამ ხალხთა მჭიდრო კულტურული კავშირების არსებობით ახსნა. ამასთანავე, ვ. ახოზაძემ საკადანსო ფორმების შესწავლის საფუძველზე დაასკვნა ქართული (მეგრული და სვანური) ხალხური სიმღერის გაგლენა სამხმიან აფხაზურ სიმღერებზე (ახოზაძე 1957, 114-117; ახოზაძე, ქორთუა 1957, 11; გვახარია 1963; მაისურაძე 1989, 56, მაისურაძე 1990, 143), რაც სამეცნიერო ლიტერატურაში გაზიარებულ იქნა (ხაშბა 1967). ი. ხაშბამ შეისწავლა როგორც საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცული ექსპონატები, აგრეთვე ყოფაში მის მიერ დამოწმებული ნიმუშები, მათი ჩრდილოკავკასიური (ადიღური, ბალყარული, ყარაჩაული და სხვ.) ანალოგიები. ნაშრომს ერთვის აფხაზური საკრავიერი მუსიკის ნიმუშები, ამოკრებილი იმ დროისათვის გამოქვეყნებული კრებულებიდან და აგრეთვე, არქივებში დაცული ხელნაწერი კრებულებიდან. მაგრამ ამ ნიმუშების მუსიკალური მხარე ავტორს არ შეუსწავლია. ი. ხაშბას გამოთქმული აქვს მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ხემიანი საკრავი გავრცელებულია ნართული ეპოსის მქონე ხალხებში და თვლის, რომ ეს საკრავი ამ ხალხთა საერთო მონაპოვარს წარმოადგენს, ხოლო მისი პროტოტიპის წარმოშობა განეკუთვნება მათი ეთნიკური ერთობის პერიოდს.

ჩემი აზრით, კავკასიაში ამ საკრავის არსებობას მარტო „ნართებით“ ვერ ავხსნით. ხემიანი საკრავი საქართველოშიც არის ცნობილი, სადაც არ არის აღნიშნული ეპოსი. დასაზუსტებელია მოსაზრებაც ამ საკრავის პროტოტიპის წარმოშობის შესახებ. რადგან კულტურის ისეთი მარტივი ელემენტი, როგორიც შეიძლება ყოფილიყო კავკასიური ხემიანი საკრავის პროტოტიპი, მე ვიტყვოდი, არქეტიპი, ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად შეიძლებოდა წარმოშობილიყო სხვადასხვა ხალხში და ამის მაგალითი მსოფლიოს ხალხთა მუსიკალურ კულტურებში მრავლად მოიპოვება (მასლოვი, ბელიაევი, ბუხნერი).

აფხარცის კონსტრუქციაში ამჯერად ჩვენთვის საინტერესო საკითხის გასარკვევად ყურადღებას იქცევს ორი დეტალი – კორპუსის (მუცლის) და თავის ფორმა.

როგორც აღვნიშნეთ, ხემიანი საკრავი (ჭიანური, ჭუნირი) ცნობილია საქართველოშიც (სვანეთი, რაჭა, თუშეთი, ხევსურეთი) და ჩრდილო კავკასიის სხვა ხალხებში (ადიღეელები, ბალყარელები, ყარაჩაელები, ჩეჩნები, ინგუშები, დაღესტნელები, ოსები).

ქართული და ჩრდილო კავკასიის სხვა ხალხთა ხემიანი საკრავები ავლენენ მსგავსებას კონსტრუქციით, რაც მკვეთრად არის გამოხატული

სიმის მასალისა და საკრავის ფუნქციაში.

აფხარცა საქართველოს ყველა კუთხეში გავრცელებულ ხემიან საკრავთან გამოირჩევა კორპუსის კონფიგურაციით (ვიწრო, ნავისებური ფორმა), დამზადების წესში დაცული პრინციპით (მთლიანი ხისგან არის გამოთლილი), საკრავის თავის ფორმით (მრგვალი ფორმის) და სიმების რაოდენობით (ორი სიმი).

ქართული ხემიანი საკრავის კორპუსი სამგვარი ფორმისაა: ა) მრგვალი (საცრისებური, ქვემოდან ღია), ბ) ჯამისებური და გ) ოვალური ან ნავისებური, გამოთლილი მთლიანი ხისგან. ყველა მათგანს გადაკრული აქვს ზემოდან ბუშტი ან ტყავი (მემბრანა). მთლიანი ხისგან გამოთლილი კორპუსი მხოლოდ რაჭული ჭიანურის სახით გვაქვს, რითაც იგი აფხაზურ, ადიღურ და ბალყარულ ანალოგიურ საკრავებს ემსგავსება. მსგავსება ჩანს თავის ფორმაშიც. ამიტომ, შესაძლოა, ეს საკრავი ბალყარულის ანალოგიითაც იყოს დამზადებული (ცნობილია რაჭველების მჭიდრო ურთიერთობები „მალყარელებთან“). მაგრამ ვერ გამოვიციხავთ მსგავსი ფორმის საკრავის ადგილობრივ ტრადიციას – მთლიანი ხისგან დამზადებული ქართული სიმებიანი საკრავები (ფანდური) ოვალური, ნავისებური ან მსხლისებური ფორმისაა.

აფხარცის თავი, როგორც წესი, ადიღური ხემიანი საკრავის მსგავსია, კორპუსის ფორმა კი სხვადასხვაგვარია. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპონატების და სპეციალურ ლიტერატურაში აღწერილი ნიმუშების შესწავლის საფუძველზე კორპუსის ფორმის მიხედვით შეიძლება გამოიყოს ამ საკრავის ორი სახეობა: 1) ადიღურის ტიპისა და 2) ქართული სიმებიანი საკრავების მსგავსი (ხაშბა 1967, 199-208). ი. ხაშბას ნაშრომში მოტანილია საილუსტრაციო მასალა – ფოტოები აფხარცაზე შემსრულებელთა და მათი საკრავებისა, რომელთა კორპუსები ქართული ფანდურის მსგავსია ესენია: [შადატ მარხოლია (სოფ. ააცი), ალიას გუმბა (აჭანდარა), ლით კვარჩელია (აჭანდარა), ესნატ ახბა (აჭანდარა), ზოსიმ აჟიბა (სოფ. ახალსოფელი)], ასევე აფხაზეთის სახელმწიფო მუზეუმის ექსპონატები № АБМ-47/52 და АБМ-47/53. ი. ხაშბას ცნობით, აფხარცა XX საუკუნის 60-იანი წლების მიწურულამდე გავრცელებული იყო ძირითადად გუთაუთის რაიონის აფხაზებში. ოჩამჩირის რაიონში მკვლევარი შეხვდა მხოლოდ ორ შემსრულებელს, ხოლო გალის რაიონში ხემიანის არსებობა საერთოდ ვერ დაადასტურა (ხაშბა 1967, 11).

აფხარცის ადიღურ ხემიან საკრავთან მსგავსება თვალსაჩინოა. ამის შესახებ XIX საუკუნის I ნახევრის უცხოელი მოგზაურებიც მიუთითებდნენ, მაგალითად, ინგლისელი რეზიდენტის ჯ. სტ. ბელის 1837-1839 წლების წერილებსა და ფრანგი გიბალის აფხაზეთში მოგზაურობის 1818 წლის დღიურში აღნიშნულია აფხაზური და ჩერქეზული მუსიკისა და ინსტრუმენტების მსგავსების შესახებ (ხაშბა 1967, 52). აფხაზური ხემიანი საკრავი (აფხარცა) კონსტრუქციით და მუსიკალურ-საშემსრულებლო შე-

საძლებლობებით ადიღური ხემიანი საკრავის (შიჭა-ფშინ) ფაქტობრივად იდენტურია და ქართული ხემიანისგან (და სხვა ზემოთ დასახელებულ ხემიანთაგანაც) განსხვავებული. ეს გამოიხატება მის კონფიგურაციაში, დამზადების წესში დაცულ პრინციპსა (მთლიანი ხისაგან გამოთლილი) და სიმების რაოდენობაში (ორსიმიანი). ორგანოლოგიურად ადიღური საკრავი ხემიანის განვითარების შედარებით მაღალ საფეხურს შეესაბამება (საკვლევი რეგიონის მასშტაბით).

ჩამოსაკრავი ინსტრუმენტი აჩამგურ // აჩანგურ ქართული ოთხსიმიანი ჩონგურის იდენტურია. იგი ქართული მუსიკალური კულტურიდან არის ათვისებული და ამაზე არავინ დავობს (ხაშბა 1967, 53; ახობაძე 1957, 117). ჩონგური ქართული მუსიკის განვითარების ოთხსიმიანობის ეტაპთან არის დაკავშირებული (ვ. ახობაძე, . ჩხიკვაძე).

როდესაც კულტურულ კონტაქტებზე ვმსჯელობთ და ხალხური მუსიკალური კულტურა გვაქვს მხედველობაში, ორგანოლოგიურ, გარეგნულ თავისებურებებთან ერთად (რაც თავის მხრივ საკრავის საშემსრულებლო შესაძლებლობებსა და მუსიკალურ-აკუსტიკურ თავისებურებებს განსაზღვრავს) ყველაზე მეტად მნიშვნელოვანია მოცემულ საკრავზე შესრულებული მუსიკა და მისი ძირითადი დამახასიათებელი ნიშნები.

აფხარცის ჰანგები და სიმღერები ამ საკრავის თანხლებით ისტორიულ-საგმირო, ნართულ და საწესო ჟანრებს განეკუთვნებიან. საყურადღებოა, რომ სოლო სიმღერის აკომპანიმენტი ორხმიანია, მაგრამ გვხვდება აგრეთვე ცალფა. ამგვარი მოვლენა ქართული საკრავიერი მუსიკისათვის სრულიად უცხოა. საყურადღებოა, რომ სოლო სიმღერის ცალფა აკომპანიმენტი არ არის უნიკონური სოლისტის პარტიის მიმართ (ამ უკანასკნელის მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ „აცუნუხ“, „ძველებური სიმღერა“, კ. კოვაჩის ჩანაწერი, ხაშბა 1967, 130). გვხვდება შემთხვევები, როდესაც ინსტრუმენტი პარმონიულ საფუძველს კი არ ქმნის, არამედ დამოუკიდებელ მელოდიურ ხაზს წარმოადგენს (მაგ., „მიწურში“ ა. პოზდნევის ჩანაწერი).

აჩამგურის თანხლებით შესრულებულ აფხაზურ სიმღერებს ეტყობა ძლიერი ქართული გავლენა, რაც გამოიხატება საკრავის წყობაში, აკომპანიმენტის ფაქტურაში, რიტმულ-ინტონაციურ ფორმულებსა და აკორდიკის სტრუქტურაში. მაგალითად, საწესო სიმღერა სოლისტისა (ქალი) და გუნდისათვის – „დამხრჩვალზე სიმღერა“ (ხაშბა 1967, 158-160). საინტერესოა იმ მხრივ, რომ მიუხედავად აჩამგურის პარტიაში რამდენიმე სამხმიანი აკორდისა, აკომპანიმენტის ორხმიანად წარმართვის ტენდენცია აშკარად გამოკვეთილია, რასაც ფრაზების დასაწყისში კვარტულ თანხმოვანებათა სიტარბე მოწმობს. ეს საგვებით კანონზომიერია, თუ გავითვალისწინებთ, ერთი მხრივ, სიმღერის ჟანრს (საწესო), რომელიც უხვად შეიცავს არქაიზმებს და, მეორე მხრივ, იმ ფაქტს, რომ აფხაზური მუსიკალური კულტურის დამახასიათებელი ნიშანია ორხმიანობა.

მეტრისა და რიტმის შესახებ უნდა აღინიშნოს პუნქტირებული და სინკოპირებული რიტმის სიჭარბე, რაც დამახასიათებელია საზოგადოდ აფხაზური ხალხური სიმღერებისათვის.

აფხაზური ინსტრუმენტული და ვოკალურ-ინსტრუმენტული ნიმუშების ანალიზის შედეგების შეჯამებისას გამოიკვეთა მისთვის დამახასიათებელი შემდეგი თვისებები:

1) საკრავებზე ცალფა მელოდის შესრულება და ცალფად (ზოგჯერ უნისონურადაც) აკომპანირება მთელი სიმღერის მანძილზე (ან ეპიზოდურად), რაც ტიპურია ადიღეურისათვის და სრულიად უცხო ქართული ინსტრუმენტული კულტურისათვის.

2) საკრავის მუსიკალურ-საშემსრულებლო შესაძლებლობების (ოთხსიმანიობა, სამსიმანიობა) მიუხედავად, ორხმანიობის პრინციპის შენარჩუნება.

აფხაზური სიმღერებისათვის დამახასიათებელი მრავალხმანიობის ფორმა არის ორხმანიობა. სამხმანიობა ქართულის გავლენად არის მიჩნეული (ახობაძე 1957, გვახარია 1963, 281-290; მაისურაძე 1989, 57). ეს ფაქტი ინსტრუმენტული მუსიკის მონაცემებითაც დასტურდება. როგორც ძველი საკრავის – ორსიმანი აფხარცის, ასევე ქართულიდან ათვისებული ჩონგურის – აჩამგურის ჰანგებში ასახულია ძირითადად ორხმანიობა და ნაკლებია სამგეროვნება (იშვიათია ოთხგერიანი აკორდები). ჩონგური საქართველოში მუსიკალური აზროვნების განვითარების სამხმანიობისა და ოთხხმანიობის ეტაპებს უკავშირდება, აფხაზურში მას შეესაბამება ორხმანიობა სამხმანიობის ელემენტებით.

აფხაზური და ადიღეური სიმღერების დიდი სიახლოვე ინტონაციური და პარმონიული თვალსაზრისით დადგენილი აქვს ნ. მაისურაძეს (მაისურაძე 1989, 57), რის საფუძვლადაც ამ ხალხთა გენეტიკურ ერთიანობას მიიჩნევს. ამ დებულებას საკრავებისა და საკრავიერი მუსიკის ანალიზის შედეგები მხარს უჭერს (შილაკაძე 2001, 171-181).

ქართული კულტურიდან ათვისებული ჩამოსაკრავი ინსტრუმენტი ჩონგური, რომელიც სამ და ოთხგერიანი აკორდიკის გამოყენების საშუალებას იძლევა და საჩონგურო რეპერტუარი ქართულ ინსტრუმენტულ კულტურაში ამით გამოირჩევა, აფხაზურ მუსიკალურ პრაქტიკაში ორხმანიობის პრინციპის ამსახველად წარმოგვიდგება.

აფხაზური და ადიღეური ინსტრუმენტული მუსიკის საერთო ნიშნები:

- 1) აკომპანემენტის ფაქტურა (ცალფად აკომპანირება);
- 2) მეტრულ-რიტმული ფორმულა (სინკოპების სიჭარბე);
- 3) მელოდურ-ინტონაციური ნახტომები;
- 4) საკადანსო ფორმები.

აფხაზურში ქართულის გავლენა ჩანს აჩამგურად წოდებულ ქართული საკრავის – ჩონგურის არსებობაში და მის რეპერტუარში.

საერთოკავკასიური საკრავები, რომელთა არქეტიპებიც მუსიკალურ კულტურაში კავკასიურ სუბსტრატს უნდა წარმოადგენდეს, მოგვიანებით ყველა კავკასიელმა ხალხმა თავის მუსიკალურ აზროვნებას დაუქვემდებარა. საკრავიერ მუსიკაში თითოეულ ხალხს საკუთარი მუსიკალური პრინციპები, მუსიკალური აზროვნების მისთვის დამახასიათებელი კანონზომიერება აქვს გამოვლენილი.

ქართული და აფხაზური მუსიკალური კულტურების ურთიერთობის სხვადასხვა ფორმები ინსტრუმენტარიუმშიც მკაფიოდ არის გამოხატული. ქართულ-აფხაზური ურთიერთობის პრობლემის კვლევაში სხვა მონაცემების გვერდით, ვფიქრობ, მოტანილ მასალას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს.

ამგვარად, ეთნოკულტურული ურთიერთობები, რომლებიც ყოფის სხვადასხვა სფეროში ვლინდება, მუსიკალურ კულტურაში, კერძოდ, ხალხურ ინსტრუმენტულ კულტურაშიც აისახა.

M. Shilakadze (Tbilisi)

**Georgian-Abkhaz-Adyghian ethno-cultural contacts
(musical instruments)**

In the studies of ethno-cultural contacts, just as in those of ethnogeny, to reveal special features of the culture of the studied ethnic groups has a great significance, according to Academician G. Chitaia. These special features were developed in the people in the course of their historical life. They are the portion that each people deposits into the treasure-house of Culture and supplements it (Chitaia).

Ethno-cultural contacts are manifested in the different spheres of the walk of life and, in particular, in the folk musical set of instruments. Originality of ethnical culture is clearly (if not to the most extent) expressed in the musical culture. Folk musical instrument is an ethnographical source, which contains special information. As one of the elements of the „musical material culture“, it stores in itself the signs, which show both: the identity of this culture and external influences. Importance of the data of traditional musical culture in the study of ethno-cultural contacts is indisputable and practically these types of work have been already carried out (implying here works by B. Bartok, V.S. Vinogradov, K. V. Chistov, I. Tinurist). In the specialized literature it is noted, that identical or ergologically close instruments are encountered more frequently among the peoples, which compose one ethnic community (K. Vertkov). At the same time, there is not excluded adoption of instruments from one people to another, but in that case, musical instrument must be capable to express the uniqueness of music of that people, formed by centennial traditions, artistic and aesthetic standards and meet their requirement for them (Vertkov, 99).

In Georgia and among the peoples of the Northern Caucasus prior to the beginning of XX c. and somewhere up till the present moment there were spread several musical instruments with various intensities. In this particular case, our interest is dedicated to the stringed instruments: bow chuniri // chianuri // chianuri (in Georgia: Svaneti, Racha, Tusheti, Khevsureti), apkhartsa (Abkhazia), shicha-pshin (Cherkezia), kil-kobuz (Balkaria and Karachai), atukh pondur (Chechnia and Ingushetia), chagana (Daghestan), kisin-pandir / /koisar pandir (Ossetia). On the basis of similarity of the named instruments by the construction and function we assumed that this type of bow instruments is the common Caucasian element of culture (Shilakadze, 1983).

Three-stringed bow instruments preserved in Georgia (Svaneti, Racha, Tusheti) till the present days, by its simplest construction and by archaicness, occupies a separate place in the traditional musical set of instruments.

The purpose of the report, proposed to your attention, is to show parallels in the Georgian, Abkhazian and Adyghian musical cultures, concretely: the elements of the earliest origin, which were preserved in the Caucasian musical set of instruments and to show from this aspect the similarity and special features of their musical cultures.

Existence of the similar elements of culture in various peoples can be considered to be one of the sources for establishing the degree of the cultural contacts occurred between them. In the study of ethno-cultural contacts the special importance is attributed to the analysis of an element, which has analogues among different peoples spread over the large area. From this point of view, bow instruments of the peoples of Caucasus attract attention. They manifest a great similarity in their construction (which is expressed in the configuration of their bodies), in material for the strings (horse hair) and in functions of the instrument in everyday life.

Among the stringed instruments of the type of harp, tradition of which is preserved up till now only in one mountain region of Georgia – in Svaneti (*changi*), was familiar in the past also to Abkhazians – (*aiumaa*). Its existence is attested only by legends and several written sources (in the form of descriptions of foreign travellers). Researchers possess only one, still restored museum exhibit, tuning of which is suppositional and therefore in this report we will not touch it.

Our attention was attracted by the similarity of the Abkhazian two-stringed bow instrument to the Adyghian analogous instrument, according to the ergological as well as to musical characteristics.

Versions of the Abkhazian bow instruments – *apkhiartsa* are stored in the museum of Georgia (inventory № A 7-65/1; A 7-65/2). Description and their measurements are introduced into the catalogue of D.I. Arakishvili (Arakishvili 1940), there are cited also in the monograph by I. M. Khashba (Khashba, 1967).

A Georgian musicologist- folklorist V. Akhobadze was the first investigator who focused attention on the similarity of Abkhazian and Georgian (Svanian) bow instruments. Quantities of strings: two on the Abkhazian and three, on the Georgian instrument, he explained on the basis of the forms of the polyphony, two- and three-part singing, characteristic for the Abkhazian and Georgian musical cultures. He also recorded an event of performance of a Svanian song on *apkhiartsa*, which, in his opinion, indicated to the close cultural contacts between these two ethnicities.

Together with this, V. Akhobadze, relying on the results of studying the *cadenza* forms, advanced assumption about the influence of Georgian songs (Svanetian and Megrelian ones) on the three-part songs of Abkhazians (Akhobadze, 1957). This position was confirmed by the studies of V. Gvakharia and N. Maisuradze.

Abkhazian musical instruments are thoroughly covered in the monograph by I. Khashba. It has studied museum exhibits (in Tbilisi, Saint Petersburg, Sukhumi), and also the instruments, preserved till the 60-ies of the last century among the Abkhazian po-

pulation and their North-Caucasian (Adyge, Balkarian, Karachai) analogues. In the monograph there are assembled the score (sheet music) materials published in the different collections, and that's just it. I. Khashba expressed an idea that the bow instruments in the Caucasus are spread among the peoples, which have Nartian epos, so this instrument is the general property of the named peoples of the Caucasus and it was conceived in that period, when they were one ethnic community (Khashba, 1967, p. 53).

This argument is subject to much doubt, since bow instruments exist also in Georgia, where there is recorded no Nartian-like epos. The consideration of the author about the origin of the prototype of this instrument undergoes refinement also. Such a simple element of culture, which could serve as the prototype (I would say archetype) of bow instruments, could be conceived independently in different peoples and there are numerous examples of this in the musical cultures of the peoples of the world (please see illustrations in the works by Maslov, Belyayev, Buchner).

Two details in the construction of apkhiartsa attract attention in the task of explanation of the question that confronts us: configuration and the form of the head of instrument. Apkhiartsa is different from the bow instrument existing in Georgia by its configuration (narrow body of a boat-like form), the principle of the method of the production (it is prepared from a single piece of wood and it has a head of circular shape) and a quantity of strings (it has two strings).

There is encountered three specific types of the body of the Georgian bow instrument: 1) round (sieve-like, opened from below), 2. cup-shaped and 3. oval, boat-like. All three forms are stretched over from above by the skin or entrails. Only one of the versions of Rachian chianuri has the body, prepared from the single piece of wood. According to this sign, it has analogues in the form of Abkhazian, Adyge and Balkarian bow instruments. We consider that this type of bow instrument is assimilated by Georgian mountaineers from Balkarians, with whom they have close connections. Although there cannot be ruled out a local tradition, too: production of stringed instruments from the single pieces of wood (for example, panduri).

The head and form of the body of apkhiartsa, as a rule, is similar to Adyge shic-ha-pshin. But in private life there were encountered single cases, similar to the forms of the body of Georgian panduri. This is evident on the illustrations – photos of performers on apkhiartsa, given in the named monograph by I. Khashba, and also exhibits from the Abkhazian State Museum (ABM -47/52; ABM -47-53) from the same source (Khashba, 1967, 199-208).

According to the information of I.Khashba, till the end of the 60-ies of the past century apkhiartsa was still met among Abkhazians of the Gudauta region, in the Ochamchire region she succeeded to fix only two executors, and in the Gali region there was no recorded practice of bow instruments by that time (Khashba, 1967, 11).

Similarity of Abkhazian and Adyghian bow instruments is evident. This was noticed also by foreign travellers of the first half of XIX century (for example, by Gibal, J. S. Bell (Khashba, 1967, p. 52)).

By the construction and musical and executive characteristics Apkhiartsa and shicha-pshin are actually identical, but they differ both from the Georgian and from Chechen-Ingushian, Daghestanian and Ossetian bow instruments.

The difference between them is expressed in its configuration, principle of the method of manufacture (prepared from a single piece of wood). In the sense purely ergological sense, Adyghian bow instruments correspond to the higher level of development, than all the above-named.

The stringed musical instrument played by plucking (pizzicato-type) achamgur // achangur is borrowed from the Georgian musical culture and this is not argued any more (Khashba, 1967, 52; Akhobadze 1957, 117).

Speaking about the cultural contacts, in this case music itself, completed on the studied musical instrument, has the most important significance.

Tunes played on the apkhiartsa and songs with its accompaniment are historical and epic, Nartian and ritual. The accompaniment of apkhiartsa is two-part, but there is encountered melodic (one-part) tracking, too, which is completely alien for the Georgian instrumental music. Noteworthy, accompaniment to solo songs is one-part, but not unison; for example, „Atsunukh", an ancient song, the record made by K. Kovacs (Khashba, p. 130). The Cases occur, when instrument does not emphasize the harmonic basis, but represents itself an independent melodic line ("In the mud hut", recorded by A.Pozdneyev, please see Khashba, p. 130).

Abkhazian songs, accompanied with achamgura, bear some Georgian influence, which is evinced by tuning of instrument, fabric of musical cloth, rhythm-intonation formulae, structure of chords. For example, ritual song for the soloist and the chorus – „On the drowned man" (recorded by V. Akhobadze, please see Khashba, pp. 158-160) is interesting by the fact that in spite of sounding of several three-sounded chords in the party of achamgura, there is clearly expressed the tendency towards two-part music. This indicates the predominance of fourth chords in the beginning of phrases. This is absolutely regular, if we consider the genre of song, on one hand, which is ritual and contains many archaisms, and, on the other hand, the principle of two-part music, the characteristic feature of the Abkhazian musical culture.

In the Abkhazian songs accompanied by both achamgura and apkhiartsa, there are evident the predominance of the punctuated rhythm and syncopes.

The Results of the analysis of Abkhazian instruments and vocal- instrumental models distinguished the following two features characteristic to them:

1. one-part melody, performed on the instrument and one-part (sometimes unison) accompaniment, typical for the Adyge and completely alien for the Georgian instrumental culture;

2. retention of the principle of two-part singing, in spite of the musical- executive capabilities of the instrument (four-stringed achamgura).

Data of the instrumental music confirm that the characteristic form of the polyphony of Abkhazian songs is two-part music.

In the tunes made on four-stringed achamguras there are encountered mainly two-partedness, rarely, three-part chords, and it is possible to say that there are only single and odd occurrences of four-part music.

Occurrence of four-stringed chonguri in Georgia is connected with stages of development of three- and four-part polyphony in the development of musical thinking. The same instrument in the Abkhazian culture reflects two-part polyphony with the elements of three-part music.

On the basis of the thorough and scrupulous analysis of Abkhazian and Adyge songs, and also of their comparative study, there is established their proximity according to the intonation and harmonic characteristics (N. Maisuradze, 1989, 57), which is explained by their genetic unity. This position is supported by the results of the analysis of instrumental music (Shilakadze, 2001, 171-181). General signs of the Abkhazian and Adyge instrumental music are as follows:

1. Fabric of accompaniment (one-part)
2. metric- rhythmical turns (abundance of syncopes);
3. melodic and intonation turns (jumps);
4. cadenza forms.

Georgian influence in the Abkhazian instrument music is revealed in the existence of the Georgian instrument chonguri, which is called achamgur and its repertuare.

The instrument achamgur attracts attention by the fact that in it there is conserved the specific stage of the method of preparing the Georgian stringed musical instrument played by plucking (pizzicato-type), namely, chonguri – it is prepared from a single piece of wood (models of a similar instrument are stored in the S. Janashia State Museum of Georgia). The instrument of such type is the predecessor of chonguri, preserved in the everyday life up to date. Body of chonguri is made of narrow and long wooden 7 or 8 plates, glued together.

The common-Caucasian musical instruments, which archetypes in our opinion are Caucasian substrata in the musical culture, each people timed to the principles of his own musical thinking. These principles are manifested also in the instrumental music of each people.

Thus, various forms of the ethno-cultural contacts, which occur in the different spheres life, were reflected also in the instrumental culture. These contacts did not wash off ethnic special features, but on the contrary, they became the means of the expression of ethnic originality and uniqueness.

ლიტერატურა – Literature

არაყიშვილი, დ., ხალხური სამუსიკო საკრავების აღწერა და გაზომვა. თბილისი 1940.

ახობაძე, ვ., აფხაზური ხალხური მუსიკის შესახებ, – „საბჭოთა ხელოვნება“, 1957, № 2-3, 114-117.

მაისურაძე, ნ., ქართული ხალხური მუსიკა და მისი ისტორიულ-ეთ-

ნოგრაფიული ასპექტები. თბილისი 1989.

შილაკაძე, მ., ქართულ-კავკასიური პარალელები (ხემიანი საკრავი), – „იველის მეგობარი“, 1983, 64, 8-11.

შილაკაძე, მ., ქართული ხალხური საკრავები და საკრავიერი მუსიკა. თბილისი 1970.

ჩიტაია, გ., ქართულ-ავსტრული ეთნოგრაფიული პარალელები [1952], – შრომები ხუთ ტომად, ტ. II. თბილისი 2001, 123-131.

ჯავახიშვილი, ივ., ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები. თბილისი 1938.

Абхазские песни. Составители Ахобадзе В., Кортау И., Москва 1957.

Барток Б., Народная музыка Венгрии и соседних народов. Москва 1966.

Вертков К., Благодатов Г., Язовицкая Э., Атлас музыкальных инструментов народов СССР. Москва 1963.

Вертков К. А., Музыкальные инструменты как памятники этнической историко-культурной общности народов СССР // Славянский музыкальный фольклор. Статьи и материалы. Москва-Ленинград, 1972, с. 97-113.

Виноградов В. С., Проблема этногенеза киргизов в свете некоторых данных их музыкального фольклора // Вопросы музыкознания, Сборник статей, II (Отв. ред. Ю. Б. Келдыш). Москва 1960, с. 348-360.

Гвахария В. А., О древних взаимосвязях грузинской и северокавказской народной музыки // Материалы по этнографии Грузии, XII-XIII. Тбилиси 1963, с. 281-290.

Маслов А. Л., Иллюстрированное описание музыкальных инструментов, хранящихся в Дашковском этнографическом музее в Москве, Москва, 1909.

Хашба И., Абхазские народные музыкальные инструменты. Сухуми, 1967.

Buchner Alexander, Musikinstrumente der Völker. Praha 1968.

М. Ш и л а к ა დ ზ ე (Тбилиси)

Грузинско-абхазско-адыгские этнокультурные контакты (музыкальные инструменты)

Р е з ю м е

В изучении этнокультурных контактов, также как и этногенеза, большое значение имеет выявление особенностей культуры изучаемых этносов, по словам акад. Г.Читая, особенностей, которые выработались в народе в течение его исторической жизни. Эти особенности являются той лептой, которую каждый народ вносит в сокровищницу культуры и дополняет ее.

Этнокультурные контакты проявляются в разных сферах быта и, в частности, в народном музыкальном инструментарии. Народный музыкальный инструмент являет собой этнографический источник, содержащий особую информацию. Значение данных традиционной музыкальной культуры в изучении этнокультурных контактов бесспорно (Б. Барток, В. С. Виноградов, К. В. Чистов, И. Тынурист). В Грузии и среди народов Северного Кавказа до начала XX столетия и кое-где до настоящего времени с разной интенсивностью были распространены музыкальные инструменты, струнные: смычковые чунири//чианури//чонгури (в Грузии – Сванети, Рача, Тушети, Хевсурети), апхьарца (абхазов), шича пшин (черкезов) кыл-кобуз (балкарцев и карачаевцев), атух пондур (чеченцев и ингушей), чагана (дагестанцев), кысын-фандыр//койсар фандыр (осетин). На основе сходства названных инструментов по конструкции и функции – данный тип смычковых инструментов является общекавказским элементом культуры.

На основе тщательного и скрупулезного анализа абхазских и адыгских песен, а также их сравнительного изучения, установлена близость их по интонационным и гармоническим показателям, что объясняется их генетическим единством. Это положение подтверждают итоги анализа инструментальной музыки. Общие признаки абхазской и адыгской инструментальной музыки: 1. фактура аккомпанемента (одноголосие); 2. метро-ритмические обороты (обилие синкоп); 3. мелодико-интонационные обороты (скачки); 4. кадансовые формы.

Грузинское влияние в абхазской инструментальной музыке проявляется в самом существовании инструмента чонгури, именуемого ачамгур.

Общекавказские музыкальные инструменты, архетипы которых, по нашему мнению, представляют собой кавказский субстрат в музыкальной культуре, каждый народ приурочил принципам собственного музыкального мышления. Эти принципы проявляются и в инструментальной музыке каждого народа.

Итак, разные формы этнокультурных контактов, имеющих место в разных сферах быта, отразились и в инструментальной культуре. Эти контакты не смыли этнические особенности, а наоборот, превратились в средство выражения этнической самобытности.

ლიტერატურა, ფოლკლორი

Literature, Folklore

Литература, Фольклор

ე. გ. გ. ი. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი. (თბილისი)

**კავკასიელი ქალის სტერეოტიპი XVII-XIX საუკუნეების
ევროპულ სამოგზაურო ლიტერატურაში**

გერმანულ გაზეთ Frankfurter Allgemeine Zeitung-ის 2007 წლის 17 თებერვლის ნომერში, რუბრიკაში „ქორწინების სურვილები. პარტნიორობა“ გამოქვეყნებულია განცხადება (ვთარგმნი სიტყვასიტყვით, სტილის ზედმიწევნით დაცვით):

„ვეძებ ქართველ ქალს (ხაზგასმა ორიგინალისაა – ე. გ.), 30-40 წლისას, აბანოზის ხესავით შავი თმით, მუქი თვალებით და თეთრი კანით, ტანწერწეტას, ენების სწავლის ნიჭით დაჯილდოებულს. (პრივილეგირებული ნადავლი დიდი ხნიდან მოყოლებული). კოსმოპოლიტი მეცნიერი, 180 სმ, 71 კგ, გაშორებული, საოცნებოდ დამოუკიდებელი. გამომეხმარეთ 22025544. F.A.Z. 60267.“

წინამდებარე ნაშრომი „პრივილეგირებული ნადავლის“ – კავკასიელი ქალის – ევროპაში საუკუნეების მანძილზე ჩამოყალიბებული სტერეოტიპის ორ ასპექტს ეხება: გარეგნულ სილამაზესა და ჰარამხანებში მასზე მოთხოვნილებას.

დღევანდელ ევროპულ მეცნიერებაში სადავო არ არის, რომ სხვა სამყარო ევროცენტრული თვალსაზრისით ეგზოტიკურად არის აღქმული. „ეგზოტიკური სცენები დამკვირვებელს სოციალური და კულტურული ცხოვრების სივრციდან გამოჰყავს და თავის წარმოდგენებში გადაჰყავს, რომელშიც კონტრასტულად და ღირებულად საკუთარი და უცხო ერთმანეთისგან იმიჯნება“ (Hölz 2002, 7).

სამოგზაურო ლიტერატურა მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს სხვადასხვა მეცნიერებისთვის. თანამედროვე ევროპულ გამოკვლევებში ახალი ეპოქის სამოგზაურო ლიტერატურის როლი სათანადო დონეზეა შეფასებული: ის არის განმანათლებლობის დროინდელი ლიტერატურის ნაწილი, კვლევის ფართო სპექტრს შლის ჰუმანიტარული მეცნიერებებისთვის, წყაროა მოგზაურობის ისტორიის შესასწავლად (Bönisch-Brednich 2001, 123). მე-17-19 საუკუნეების სამოგზაურო წიგნებში შემონახულია უპვირფასესი მასალა ეთნოგრაფებისა და ფოლკლორისტებისთვის (Bönisch-Brednich 1993, 252). სამოგზაურო ლიტერატურის შესწავლა ეთნოლოგიუ-

რი კვლევისთვის წარსული ან უცხო კულტურებისა და მენტალიტეტის აღმოჩენის შესაძლებლობას იძლევა (Brenner 1990, 2).

მეცნიერება დღეს აღარ არის იგივე, რაც მე-19 საუკუნეში და შესაბამისად, მეცნიერების ყოველი შედეგი აღარ არის სამყაროს გუშინდელი, დღევანდელი ან ხვალისდელი საბოლოო სურათი. მნიშვნელოვანი არის არა კონკრეტული შედეგი სამეცნიერო კვლევისა, არამედ აზროვნების ფორმა, რომლიდანაც გამომდინარეობს სამყაროს აღქმა (Bultmann 1964, 39).

მე-17-19 საუკუნეებში სამოგზაურო წიგნები საზოგადოების უსაყვარლეს საკითხავს წარმოადგენდა თავგადასავლებისა და უცნობი ხალხების აღწერის გამო. სამეცნიერო დისციპლინები მათში საბუნებისმეტყველო და ეთნოგრაფიულ დოკუმენტებს ეძებდნენ, ახდენდნენ მათ შედარებას და გადამოწმებას ძველ წყაროებთან, ადგენდნენ ახალ კანონზომიერებასა და პარადოქსებს (Hartmann 2001, 17).

სამოგზაურო მოთხრობები და პირველი სამოგზაურო ცნობარები ორმაგ პროგრამას შეიცავდნენ: ერთის მხრივ, იყო მცდელობა, აღწერილი ყოფილიყო ამა თუ იმ ქვეყნის „უცნაურობები“, მისი მოსახლეობა, წესჩვეულებები, ისტორია, რელიგია და ცრურწმენები; მეორეს მხრივ, ნაჩვენები ყოფილიყო დაკვირვების „სწორი“ ფორმა – მოგზაურობა როგორც დათვალიერების სკოლა, რომელსაც უკვე მეცნიერებაზე ჰქონდა პრეტენზია. ბევრი სამოგზაურო წიგნი თავის დროზე ბესტსელერად იქცა. ეს წიგნები მედიუმის როლს ასრულებდნენ მასობრივი კომუნიკაციის გაგებით, რადგან განსაზღვრულ სურათებს, პერსპექტივებს, დაკვირვებებს სთავაზობდნენ მკითხველს და გარკვეულწილად მოძღვრავდნენ კიდევ მათ – რას უნდა დაკვირვებოდა მოგზაური (Kaschuba 1999, 31-32). იმავდროულად ყალიბდებოდა მტკიცე წარმოდგენები სხვაზე და უცხოზე, იკვეთებოდა წინამეცნიერული მეთოდები: მოსაზრებები დაკვირვების კატეგორიებსა და ტექსტის ჟანრებზე, ყურადღების ცენტრში ექცეოდა სავსე დღიურები. მე-19 საუკუნეში სამოგზაურო ლიტერატურა იქცა ეთნოგრაფიის არსებით წყაროდ, რომელმაც, ვ. კაშუბას თქმით, მეცნიერთა მომდევნო თაობაში „საკუთარი“ და „სხვა“ საზოგადოების ისტორიული მომენტების დასაფიქსირებლად ფოტოგრაფის როლი შეასრულა (Kaschuba 1999, 32).

მე-17-19 საუკუნეების სამოგზაურო ლიტერატურაში, გეოგრაფიულ ცნობარებსა თუ სალექსიკონო სტატიებში, სადაც კი მოსახლეობის წესჩვეულებების, მათი გარეგნობის და ხასიათის ზოგადი დახასიათებაა მოცემული, გვხვდება საგანგებოდ ხაზგასმული ინფორმაცია ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ქალების შესახებ: 1) დიდი მოთხოვნა ქართველ ქალებზე პარამხანებში; 2) ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ქალების გარეგნული სილამაზე.

საისტორიო წყაროებიდან ცნობილია, რომ აღმოსავლეთში მონა ქალები უმეტესწილად საქართველოდან მიჰყავდათ. ევროპული წყაროები

არაერთგზის ადასტურებენ დადესტნელების მიერ ქართველი ქალების მოტაცებასა და გაყიდვას (Dapper 1681, 88). ერთ-ერთი ავტორი იმასაც წერს, რომ თურქული სერალების მესამედს ქართველი ქალები შეადგენდნენ (Henrichs 1793, 39-41). „ქართველი ქალები ღამაზები და ჯიშიანები არიან, ამიტომ ყიდულობენ სპარსელი და თურქი დიდებულები თავიანთ მხევლებს საქართველოში“, – წერს იოჰან ადამ ბერგკი (Bergk 1799).

ეს ცნობები საენციკლოპედიო სტატიებშიც გვხვდება: „საქართველოში გოგონების მოტაცება ძალიან ხშირია, განსაკუთრებით იმის გამო, რომ ძალიან ღამაზები არიან და მათზე სპარსელებისა და თურქების მხრიდან ხშირი მოთხოვნაა. ამიტომ მშობლები თავიანთ ქალიშვილებს ადრევე აგზავნიან მონასტერში“ (Allgemeines Real-Wörterbuch aller Künste und Wissenschaften, Bd. 11, 1786, 799).

მოტაცების მოტივი მეტად მომხიბვლელი და ეგზოტიკური ჩანს მე-17-18 საუკუნეების ფრანგულ რომანებში. ჟან ბატისტ დე შევერემონის „ქართველი კემისკისა და მისი მეუღლის აღეკვს უცნაური სიყვარულის ამბავი“ (Chevremont 1698) და ბარტელემი მარმონ დუ ოშანის „რეთიმა, მშვენიერი ქართველი ქალი“ (Marmont Du Hauptscham 1736) ოსმალეთის იმპერიაში ტყვეთა ვაჭრობას ეხება და იმდროინდელ ისტორიულ სინამდვილეს ეყრდნობა.

მე-18 საუკუნის ევროპელი ავტორებისთვის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი წყარო საქართველოს შესახებ იყო ჟან შარდენის „მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში“, რომლის გაცნობაც მკითხველს ფრანგულ და ინგლისურ ენებზე შეეძლო. მის თხზულებაშიც არის ინფორმაცია იმის შესახებ, რომ ირანის შაჰის პარამხანაში ყველაზე მეტი ქართველი და ჩერქეზი ქალები იყვნენ (შარდენი 1975, 86).

კავკასიელი ქალის გარეგნული სილამაზე, როგორც წესი, ემოციურად არის ხოლმე აღწერილი როგორც მხატვრულ, ისე სამოგზაურო ლიტერატურაში და საენციკლოპედიო სტატიებში. მე-17 საუკუნეში უკვე ისე მტკიცედ არის ჩამოყალიბებული ეს სტერეოტიპი, რომ ამ პერიოდის პოლანდიელი სწავლული ოლფერტ დაპერი, რომელსაც ფეხი არ დაუდგამს საქართველოში, თავის წიგნში სხვადასხვა წყაროების მიხედვით წერს: „ქართველი ქალები თავაზიანები, ზრდილობიანები, ღირსებით საესენი და უმშვენიერესი ქმნილებები არიან მთელ აზიაში. კაცების მსგავსად მათაც გრძელი და პროპორციული სახე, წაბლისფერი თმა, დიდი შავი და სასიამოვნო თვალები და თეთრი და ნაზი კანი აქვთ“ (Dapper 1681, 140). ამასვე იმეორებს მე-18 საუკუნის გეოგრაფიულ-სამონადირეო ცნობარი „ნოტაბილია ვენატორის“: „ხალხი [ლაპარაკია მეგრელებზე – ე. გ.] ჯანმრთელი და კეთილდუნაზია; განსაკუთრებით ქალები არიან ღამაზები და მოხდენილები. კეთილშობილებს მიმზიდველი რამ აქვთ გარეგნობაში, ნაზი და სანდომიანი თვალები, ზოგიერთნი კი თავიანთი მშვენიერი აგებულებითა და არისტოკრატიული იერით პრინცესაც შეიძლება გვეგონოს“ (Notabilia venatoris 1723, 163).

კავკასიელი ქალის სილამაზით აღფრთოვანება მხოლოდ გარეგნობით შემოიფარგლება. ეს არის კლიშე, რომელსაც მკაცრად იცავს სამოგზაურო ჟანრის ნაწარმოების ყველა გერმანელი ავტორი მე-17-19 საუკუნეებში. ქართველების დასახასიათებლად მოგზაურები ან ავტორები, რომლებიც საქართველოს შესახებ წერენ, არც აღტაცების სიტყვებს იშურებენ და არც კრიტიკულ შეფასებებს. საინტერესოა ევროპელ ავტორთა მიერ წარმოდგენილი ოპოზიცია: ქართველი ქალი და ევროპელი ქალი, რომელთა შედარების დროსაც პოზიტიური, ცხადია, ევროპელია. მას შემდეგ, რაც გრძელ ხოტბას ასხამს ქართველი ქალის გარეგნულ სილამაზეს, ჰერმან ჰენრიხსი წერს: „ამაოდ ეძებთ მათში გრაციას, ნაზ სენტიმენტალობას, ტკბილ გრძნობას, განათლებულ სულს, უთვალავ პატარა ექვსე ფაი ქუის-ს, რომლის აღწერაც შეუძლებელია, მაგრამ ასეთ ღრმა შთაბეჭდილებას ახდენენ კაცებზე. ამაოდ ელოდებით მათგან, რომ ღრთა მანძილზე ოჯახზე ზრუნვას თავის თავზე აიღებენ და ქორწინებაში ნამდვილი გრძნობით განიმსჭვალებიან. შეიძლება წლები დასჭირდეს, სანამ ისინი პირველ და უდიდეს ქალურ მშვენიერებას, ზრდილობას გაითავისებენ, ურთმლისოდაც სილამაზე დიდხანს ვერ გაძლებს“ (Henrichs 1793, 39-41).

კარლ კოხიც იმედგაცრუებული აღნიშნავს, რომ ქართველ ქალებზე გულცივი არავინაა მთელ ინდოევროპელებსა და სემიტებს შორის: „არ მოიძებნება სხვა ხალხი (ყოველ შემთხვევაში ინდოევროპელებსა და სემიტებს შორის), რომელთა ქალებსაც სიყვარულში ისე ცოტა ცეცხლი ჰქონდეთ, ვიდრე ქართველ ქალებს. რამდენადაც მიმზიდველი და გრაციოზული ჩანს, იმდენად გულგრილი და მოუხერხებელია გრძნობებში, რომელსაც გულში ღრმად მარხავს“ (Koch 1846, 49-50).

ფრიდრიხ ფონ ბოდენშტედტი კავკასიელი და ევროპელი ქალების შედარებისას ამტკიცებს, რომ ევროპელ ქალს, რაც მეტად უახლოვდება, მით უფრო იხიბლები, ქართველ ქალს კი მხოლოდ გარეგნული სილამაზე აქვს (Bodenstädt 1848, 54).

თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ მე-19 საუკუნეში, როცა სამოგზაურო მოთხრობა ადარ არის სამყაროს აღმოჩენის საშუალება და გააზრებულია როგორც წეს-ჩვეულებების განმანათლებლური კრიტიკა, მისი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური, მხარეთმცოდნეობითი თუ გეოგრაფიული აღწერა „სუბიექტური მომენტის პრივილეგიების“ ახალ პარადიგმად გარდაიქმნება (Hölz 2002, 11). მოგზაურობის აღწერა ისტორიოგრაფიის ან კოსმოგრაფიის ენციკლოპედიური ცოდნისგან გამოიყოფა. მის ნაცვლად უცხოეთთან შეხვედრა უფრო მეტად დამკვირვებლის საშუაშუალო სუბიექტურობას ასახავს. ფაქტიურის მნიშვნელობის დაკნინება ხელს უწყობს სინამდვილის ფიქციონალიზაციას და სამოგზაურო მოთხრობას თვითძიების ან თვითგამოხატვის სხვა ფორმებს უახლოებს, როგორცაა ავტობიოგრაფია, დღიურები და რომანი (Hölz 2002, 11).

ამდენად, ზოგჯერ ძალიან ჰგავს ერთმანეთს საენციკლოპედიო სტატიის ლირიკული გადახვევები მხატვრულ ლიტერატურას. მაგალითად, ფრანგი მწერლის, ფრანსუა რენე შატობრიანის ნოველაში „უკანასკნელი აბენსერაჟი“ კეთილშობილი არაბი ასეთი სიტყვებით ამკობს თავის ესპანელ სატრფოს: „ადამიანთა თვალის ნეტარებაჲ, ჰოი, ქრისტეს მხეველო, საქართველოს ქალწულებზე უფრო მშვენიერო“ (Chateaubriand 1852, 4; შატობრიანი 1956, 46).

ერთ-ერთი დიდი გერმანული სამეცნიერო ენციკლოპედია, ე. წ. ერშის და გრუბერის გამოცემა (Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste, 1854) ქართველების შესახებ ვრცელ სტატიაში ათავსებს კარლ კოხის ამბავს, რომელმაც ქართველი ქალებით მოხიბლულმა თავი იმ არაბს შეადარა, ჩერქეზ ქალზე რომ თქვა: „ღმერთო, დიდი ხარ, ხოლო ქმნულნი შენნი – გასაოცარნი“ (Hössler 1854, 183).

მე-19 საუკუნის ეგზოტიკური მგრძნობელობა ჯერ კიდევ შორს არის იმისგან, რომ საკუთარი უპირატესობის გრძნობა უცხოთან დაპირისპირებაში მოსპოს. ევროპელი გულჩვილია დაკვირვების ობიექტის მიმართ, მაგრამ უცხოობა კვლავ სერიოზული მომენტია მათ ურთიერთდამოკიდებულებაში. დღევანდელ დასავლეთ ევროპულ მეცნიერებაში აქტუალურად რჩება ახალი ეპოქის მსოფლმხედველობისა და იდეების კრიტიკა. ამ კუთხით მეტად საინტერესოდ მეჩვენება, ჩემი კვლევის შემდეგ ეტაპზე განვიხილო ევროპელი ქალებისადმი დამოკიდებულება ქართულ წყაროებში. ურთიერთობა მე-სა და სხვა-ს შორის დომინანტად აქცევს იმ ელემენტს, რომელიც დეფინიციის ძალას ფლობს და კულტურული საზღვრის პირობებს კარნახობს. დომინანტური კულტურა თავის სტატუსს იმით იმაღლებს, რომ ის მონოლოგურად არსებობს თავისი ღირებულებების კატეგორიებითა და ცნებათა სქემით (Hölz 2002, 8-9). ამიტომ, ლიტერატურული სტერეოტიპის სრულფასოვანი შესწავლისთვის აუცილებელია დამკვირვებლისა და დაკვირვების ობიექტის რამდენიმე რაკურსით შეთვალვიერება, განსაკუთრებით, დღევანდელი მეცნიერების ინტერ-დისციპლინარული კვლევების პირობებში.

ლიტერატურა

შარდენი, ჟან: ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ). ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბილისი, მეცნიერება, 1975.

შატობრიანი, ფრანსუა რენე: უკანასკნელი აბენსერაჟი, – ფრანგული ნოველები, თარგმანი იროდიონ ქავეარაძისა. თბილისი, საბჭოთა მწერალი, 1956, გვ. 38-82.

Bergk, Johann Adam: Natolien, Georgien, Armenien, Kurdistan, Irak und Dsche-sira in historischer, geographischer, physikalischer, wissenschaftlicher, artistischer, naturgeschichtlicher, merkantilischer, religiöser, sittlicher und politischer Hinsicht. Berlin und Leipzig 1799.

Bodenstädt, Friedrich: Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen. Frankfurt am Main, Keßler, 1848.

Bönisch-Brednich, Brigitte: Reiseberichte als Quelle der Erzählforschung. In: *Fabula. Zeitschrift für Erzählforschung*. Band 34, Heft 3/4, 1993, S. 252-269.

Bönisch-Brednich, Brigitte: Reiseberichte zum Arbeiten mit publizierten historischen Quellen des 18. und 19. Jahrhunderts. In: *Methoden der Volkskunde. Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie*. Herausgegeben von Silke Götsch und Albrecht Lehmann. Berlin, Reimer, 2001, S. 123-137.

Brenner, Peter J.: *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1990.

Bultmann, Rudolf: *Jesus Christus und die Mythologie. Das Neue Testament im Licht der Bibelkritik*. Hamburg, Furche, 1964.

Chardin, John: *Travels of Sir John Chardin into Persia and East Indies, through the Black-Sea and the Country of Colchis*. London, Printed for Moses Pitt in Duke street Westminster, 1686.

Chateaubriand, Francois René: *Le Dernier Abenserage. Œuvres Illustrées de Chateaubriand*. Paris, Hippolyte Boisgard, 1852, p. 1-14.

Chevremont, Jean Baptiste de: *Der georgianischen Kemiski und ihres Gemahls Alekes seltsame Liebesgeschichte*. Leipzig, Gleditsch, 1698.

Dapper, Olfert: *Asia oder ausführliche Beschreibung des Reichs des Großen Mogols und eines großen Teils von Indien, nebst Vorstellung des Königreichs Persien, wie auch Georgien, Mingrelien, Cirkassien und anderer benachbarten Länder*. Nürnberg, Hoffmann, 1681.

Hartmann, Andreas: *Die Anfänge der Volkskunde*. In: *Grundriß der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*. Dritte überarbeitete und erweiterte Ausgabe. Berlin, Reimer, 2001, S. 9-30.

Henrichs, Hermann: *Kurze Geschichte des Prinzen Heraclius und des gegenwärtigen Zustandes von Georgien*. Flensburg und Leipzig in der Kortenschen Buchhandlung, 1793.

Hölz, Karl: *Zigeuner, Wilde und Exoten. Fremdbilder in der französischen Literatur des 19. Jahrhunderts*. Berlin, Erich Schmidt Verlag, 2002.

Hössler, H. E.: *Georgier*. In: *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*. Teil 59. Herausgegeben von J. G. Ersch und J. G. Gruber. Leipzig, Brockhaus, 1854. S. 179-192.

Kaschuba, Wolfgang: *Einführung in die Europäische Ethnologie*. München, C. H. Beck, 1999.

Koch, Karl: Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844 von Professor Dr. Karl Koch. Weimar 1846, 3. Band (Reise in Grusien, am Kaspischen Meere und im Kaukasus, Weimar 1847).

Marmont Du Hautschamp, Barthélemy: Rethima, die schöne Georgianerin. Ins Teutsche übersetzt von C.G.W. Hamburg, Thomas von Wierings, 1736.

Notabilia Venatoris oder Jagd- und Weidwerksanmerkungen von der hohen und niedern Jagd. Der allerneueste Staat von Casan, Astrachan, Georgien und vieler andern [...]. Nürnberg: Wolfgang Moritz Endtier, 1723.

E. G o g i a s h v i l i (Tbilisi)

Stereotype of Caucasian woman in the European travel writing of XVII-XIX centuries

In a German newspaper, the „Frankfurter Allgemeine Zeitung" of 17 February, 2007, under the heading ‘Marriage. Partnership’, there was published the following declaration (literal translation): „I desire to be introduced to a **Georgian girl** (underline mine – E. G.), 30-40 years old, brunette, with black hair, dark eyes and white face skin, slim, gifted in languages (a privileged prey from the infinitely long times). A cosmopolitan scientist, 180 cm tall, 71 kg, divorced, absolutely independent. Respond to the address...“

It must be noted that the word „Georgian" there is typed with bold letters.

The theme of my report touches the issue of the „privileged prey" – Caucasian women; in particular, two aspects of stereotype, which were established in Europe in the course of centuries – these are: beautiful appearance, demand in harems.

In the contemporary European science it is undoubtful that from the Euro-centrist point of view another world is perceived as exotic. An observer takes exotic scenes from the sphere of social and cultural life and trans-cognizes them, contrastingly discerning one’s OWN and ALIEN from one another (Hölz 2002, 7).

The literature about journeys is an important source for various sciences. In contemporary European studies its role is evaluated as a part of the literature of Age of the Enlightenment, which opens wide spectrum for studies in humanitarian fields of science, it is also a source for studying the history of journeys (Bönisch-Brednich 2001, 123). The books of travellers of XVII-XIX centuries contain the most valuable materials for ethnographers and folklorists (Bönisch-Brednich 1993, 252). Study of this literature gives an opportunity to the ethnological science to investigate the past or the alien cultures and mentalities (Brenner 1990, 2).

Science today is no longer the same, as it was in XIX century and, respectively, each result is no longer the final picture reflecting the past, present or future of the world, „it is important not the concrete conclusion of scientific research, but the form of thinking, where perception of the world emerges from" (Bultmann 1964, 39).

In XVII-XIX centuries, books of travellers were favourite reading in the society, in view of the captivating adventures and the descriptions of unknown peoples. Scientific disciplines searched in them for natural history and ethnographical information,

compared them with the data of early sources and re-checked them, establishing new regularities and paradoxes (Hartmann 2001, 17).

Narratives of journeys and the first reference books included the dual program: from one side, it was the attempt to give the description of the „oddities" of a particular country, its population, customs, history, religion and superstitions, and from other side – to show already the „correct" form of study – to present before the reader journey as the school of observations, already close to the science. Many books about journeys became best-sellers in their epochs. They fulfilled the role of medium, since they offered their readers certain specific prospects, an author's own experience and, to a certain degree, even contained guidelines – which should be abided by the traveller (Kaschuba 1999, 31-32). Ideas about Other and Alien simultaneously began to be formed, there were determined scientific methods, considerations about the categories of observation and the genres of text, field diaries falling to the centre of attention. But in XIX century the literature about journeys became an essential source for the ethnography, for the subsequent generation of scientists. Thus, it played, according to V. Kaschuba, the role of photographers fixing historical moments of their Own and Alien societies (Kaschuba 1999, 32).

In the European literature of similar genre, geographical reference books, and the encyclopaedic articles of XVII-XIX centuries, where descriptions of customs, and generally, the general characteristic of population are given, there is separately emphasized information about the Georgian and North-Caucasian women: 1) about the great demand for the Georgian women in harems, 2) about the beauty of outer looks of Georgian and North-Caucasian women.

Out of the historical sources it is known that into the countries of the Near East female slaves were imported predominantly from Georgia. European sources confirm the information about theft and sale of Georgians by Daghestanians (Dapper 1681, 88). One of the authors even writes that one third of Turkish seraglios is composed by the Georgians (Henrichs 1793, 39-41).

"Georgians are beautiful and thoroughbred; therefore the Persian and Turkish grandees buy their slaves in Georgia", writes I. A. Bergk (Bergk 1799, 204).

This information is encountered also in encyclopaedic articles: „the theft of the girls from Georgia is a very frequently encountered phenomenon, especially because they are very beautiful; that's why there is a great demand on them from Persians and Turks. Because of these facts the parents used to send their daughters into the monastery from early ages" (Allgemeines Real- Wörterbuch aller Künste und Wissenschaften, Bd. 11, 1786, 799).

The motive of theft is accepted as exotics and attracts attention of French authors of XVII-XIX centuries. „The history of unusual love of a Georgian girl, named Kemiski for her husband Alekes" (Chevrement 1698) and „Retima, beautiful Georgian girl" (Martmont Du Hauptschamp 1736) concern trade of prisoners in the Ottoman empire and reflects historical reality.

For the European authors of XVII century the most important source on Georgia was the „Journey to Persia and other countries of the East“ by Jean Chardin. This book was available in the French and English languages. It also contained information about the fact that in the harem of Persian Shah most of the women were Georgian and Circassian (Chardin 1686).

The outer beauty of Caucasian women in general, is emotionally described in the fiction as well as in documental literature about journeys and in corresponding articles of encyclopaedias. In XVII century this stereotype is formed so clearly that a Dutch scientist Olfert Dapper, who never visited Georgia, relying on various sources, writes: „Georgians are affable, polite, full of sense of dignity, they are the most excellent creatures in the entire Asia. Both the Georgian men and women have long and proportional outline of face, chestnut-coloured hair, large black and pleasant-looking eyes, bright and tender skin on faces" (Dapper 1681, 140). The same information repeats geographical-and-hunting reference book „Notabilia venatoris": „people healthy and handsome, are especially beautiful and pretty are the women. Secular persons have something attractive in their appearance, the tender and kind eyes, and some women, because of their body constitution and aristocratic looks can be even taken for princesses"(Notabilia venatoris of 1723, 163).

Admiration by the beauty of Caucasian women is limited only to their appearance. This is a cliché, to which strictly abide the authors of travel writings of XVII-XIX centuries. The authors, who write about Georgia, are fascinated by Georgians and, at the same time, criticize them. The contrast, which the European authors propose, is interesting: the Georgian and European women, in whose comparison the European women serve as a standard model, naturally. After having praised outer looks of a Georgian girl, Hermann Henrichs writes: „into them better don't search for grace, tender sentimentality, sweet feeling, bright soul, innumerable small „Je ne sais quoi“, which cannot be transmitted in words, but leaves deep impression onto men. In vain you await from them that in the course of time they will take upon themselves all family concerns and they will take pleasure by the true happiness of marriage. Perhaps years are necessary, until they master the primary and greatest feminine beauty – manners of behaviour, without which beauty won't be preserved long in your perception"(Henrichs 1793, 39-41).

Disappointed K. Koch notes with vexation that among Indo-Europeans and Semites there is met no one more cold-blooded than Georgian women: „There won't be found any other people (at least among Indo-Europeans and Semites), female representatives of which would have so little passion, than Georgians. Just so much as she seems attractive and graceful, as much is she indifferent and clumsy in the expressions of her feelings, which are stored deeply in her heart" (Koch 1846, 49-50).

Comparing Caucasian and European women F. von Bodenstädt assures that the more you get closer to a European lady, the more you get charmed, and a Georgian girl has her beauty only in her outer looks (Bodenstädt 1848, 54).

In the contemporary scientific literature there is noted, that in XIX century, when narrations of journeys were no longer the means of discovery of the world, they became

an opportunity of a didactic criticism of rites. Social and political, regional-study or geographical descriptions got converted into the new paradigm of „assigning privileges to a subjective moment" (Hölz 2002, 11).

The description of journeys is distinguished from encyclopaedic knowledge on the basis of the historiography or cosmography. Encounters with strangers, aliens, the unknown, reflects subjectivity of observer to a great extent. The depreciation of the value of „actual" contributes to fictionalization of reality and narration of travellers becomes close to the autobiographical genres as well as those of diaries and novels.

Lyrical digressions in encyclopaedic articles sometimes leave an impression of artistic pieces of work. For example, in the story of F. R. Chateaubriand „The Last Abenserazh" a noble Arabian addresses his beloved (a Christian girl) with the following words: „You bliss of the human eyes, Christ's slave, more beautiful than the Georgian girls" (Chateaubriand 1852, 4). One of the German scientific encyclopaedias in the extensive article about the Georgians places the history of Karl Koch, charmed by Georgians, who compared himself to that Arab, talking of a Circassian woman, said: „O Lord, you are great, and your creations are amazing!" (Hössler 1854, 183).

The exotic sensitivity of XIX century it is thus far still distant from destroying its privileges in the opposition with the Alien. European is lenient with respect to the object of observation, but alienation is still a serious abstaining moment in their interrelations. In the contemporary West European science the criticism of world views and ideas of the new epoch remains important.

Proceeding from this, it seems very interesting to me to study the data of the Georgian sources of the Georgian authors' opinion of the corresponding period about the Europeans. Interrelationships between I (Ego) and Alien converts in a dominant element that possesses the force of definition and dictates the conditions of cultural boundaries. Dominant culture increases its status by the fact that it exists in a monologue manner together with its categories of values and diagram of concepts (Hölz 2002, 8-9). Therefore, for a more detailed study of the stereotype of Caucasian women in the European literature it seems necessary to me to examine the theme of the observer and object of observation from several foreshortenings, especially at the present stage of interdisciplinary studies.

Literature

შარდენი, ჟან: ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ). ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბილისი, მეცნიერება, 1975.

შატობრიანი, ფრანსუა რენე: უკანასკნელი აბენსერაჟი, – ფრანგული ნოველები, თარგმანი იროდიონ ქავუარაძისა. თბილისი, საბჭოთა მწერალი, 1956, გვ. 38-82.

Bergk, Johann Adam: Natolien, Georgien, Armenien, Kurdistan, Irak und Dsche-sira in historischer, geographischer, physikalischer, wissenschaftlicher, artistischer, naturgeschichtlicher, merkantilischer, religiöser, sittlicher und politischer Hinsicht. Berlin und Leipzig 1799.

Bodenstädt, Friedrich: Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen. Frankfurt am Main, Keßler, 1848.

Bönisch-Brednich, Brigitte: Reiseberichte als Quelle der Erzählforschung. In: *Fabula. Zeitschrift für Erzählforschung*. Band 34, Heft 3/4, 1993, S. 252-269.

Bönisch-Brednich, Brigitte: Reiseberichte zum Arbeiten mit publizierten historischen Quellen des 18. und 19. Jahrhunderts. In: *Methoden der Volkskunde. Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie*. Herausgegeben von Silke Göttsch und Albrecht Lehmann. Berlin, Reimer, 2001, S. 123-137.

Brenner, Peter J.: *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1990.

Bultmann, Rudolf: *Jesus Christus und die Mythologie. Das Neue Testament im Licht der Bibelkritik*. Hamburg, Furche, 1964.

Chardin, John: *Travels of Sir John Chardin into Persia and East Indies, through the Black-Sea and the Country of Colchis*. London, Printed for Moses Pitt in Duke street Westminster, 1686.

Chateaubriand, Francois René: *Le Dernier Abenserage. Œuvres Illustrées de Chateaubriand*. Paris, Hippolyte Boisgard, 1852, p. 1-14.

Chevremont, Jean Baptiste de: *Der georgianischen Kemiski und ihres Gemahls Alekes seltsame Liebesgeschichte*. Leipzig, Gleditsch, 1698.

Dapper, Olfert: *Asia oder ausführliche Beschreibung des Reichs des Großen Mogols und eines großen Teils von Indien, nebst Vorstellung des Königreichs Persien, wie auch Georgien, Mingrelien, Cirkassien und anderer benachbarten Länder*. Nürnberg, Hoffmann, 1681.

Hartmann, Andreas: *Die Anfänge der Volkskunde*. In: *Grundriß der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*. Dritte überarbeitete und erweiterte Ausgabe. Berlin, Reimer, 2001, S. 9-30.

Henrichs, Hermann: *Kurze Geschichte des Prinzen Heraclius und des gegenwärtigen Zustandes von Georgien*. Flensburg und Leipzig in der Kortenschen Buchhandlung, 1793.

Hölz, Karl: *Zigeuner, Wilde und Exoten. Fremdbilder in der französischen Literatur des 19. Jahrhunderts*. Berlin, Erich Schmidt Verlag, 2002.

Hössler, H. E.: *Georgier*. In: *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*. Teil 59. Herausgegeben von J. G. Ersch und J. G. Gruber. Leipzig, Brockhaus, 1854. S. 179-192.

Kaschuba, Wolfgang: *Einführung in die Europäische Ethnologie*. München, C. H. Beck, 1999.

Koch, Karl: *Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844 von*

Professor Dr. Karl Koch. Weimar 1846, 3. Band (Reise in Grusien, am Kaspischen Meere und im Kaukasus, Weimar 1847).

Marmont Du Hautschamp, Barthélemy: Rethima, die schöne Georgianerin. Ins Teutsche übersetzt von C.G.W. Hamburg, Thomas von Wierings, 1736.

Notabilia Venatoris oder Jagd- und Weidwerksanmerkungen von der hohen und niedern Jagd. Der allerneueste Staat von Casan, Astrachan, Georgien und vieler andern [...]. Nürnberg: Wolfgang Moritz Endtier, 1723.

Е. Г о г и а ш в и л и (Тбилиси)

Стереотип кавказской женщины в европейской литературе XVII-XIX веков, посвящённой путешествиям

Р е з ю м е

В современной европейской науке не подлежит сомнению тот факт, что с евроцентрической точки зрения другой мир воспринимается как экзотический. Наблюдатель выбирает экзотические сцены из социальной и культурной жизни и переосмысляет их, контрастно размежевывая друг от друга Своё и Чужое.

В европейской литературе подобного жанра, географических справочниках, энциклопедических статьях XVII-XIX вв., где даются описания обычаев, и вообще, общая характеристика населения, особо подчеркивается информация о грузинских и северокавказских женщинах: 1) о большом спросе в гаремах на грузинок, 2) о внешней красоте грузинских и северокавказских женщин.

Мотив похищения кавказских женщин воспринимается как экзотика и привлекает внимание французских авторов XVII-XIX вв. Внешняя красота кавказских женщин, как правило, описывается как в художественной литературе, так и в литературе о путешествиях и соответствующих статьях энциклопедий.

Восхищение красотой кавказской женщины ограничивается только внешностью. Это клише, которому строго следуют авторы сочинений о путешествиях XVII-XIX вв. Путешественники или авторы, которые пишут о Грузии, и восхищаются грузинками, в то же время критикуют их. Интересна оппозиция, которую предлагают европейские авторы: при сравнении грузинки и европейки эталоном, разумеется, выступает европейка.

Экзотическая чувствительность XIX века пока еще далека от того, чтобы уничтожить привилегию Своего в противостоянии с Чужим. Европейец снисходителен по отношению к объекту наблюдения, но отчужденность пока еще серьезный сдерживающий момент в их взаимоотношениях. В современной западноевропейской науке остается актуальной критика мировоззрений и идей Новой Эпохи.

ბ. მამისიძე დი შვილი (თბილისი)

**ჯვარ-ხატები ვაინახების ტრადიციულ
ყოფასა და ფოლკლორში**

ჩენეთ-ინგუშეთში, ანუ, როგორც ქართულ წყაროებში ხსენდება, ძურძუკეთსა და ღიღღოში, ქრისტიანობა X-XII საუკუნეებში საქართველოს გავლენით გავრცელდა. მთიან ჩენეთ-ინგუშეთში ვაინახების ქრისტიანული რწმენის ამსახველი მატერიალური კულტურის ძეგლები დღემდე შემორჩა. ჩენურ-ინგუშურ ენებში რელიგიის კულტთან დაკავშირებული ლექსიკა ქრისტიანული რწმენის საფუძველზე ქართული ენის გავლენით ჩამოყალიბდა.

მართალია, XVIII საუკუნიდან ჩენეთ-ინგუშეთში თანდათან ისლამი დამკვიდრდა, მაგრამ მეზობელი ქართველი მთიელების ტრადიციული ყოფა და ჯვარ-ხატთა მსახურება კვლავაც მნიშვნელოვან გავლენას ახდენდა ვაინახურ თეიფებზე. მთიან ჩენეთ-ინგუშეთში ტრადიციული საზოგადოებები და სოციალური ინსტიტუტები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის საყმოების მსგავსად ჩამოყალიბდა. თემის, „საყმოს“, საზოგადოების თითოეული წევრი იქ ისლამის საბოლოო დამკვიდრებამდე ჯვარ-ხატის, სალოცავის, წმინდანის მფარველობის ქვეშ ცხოვრობდა.

ვაინახების ტრადიციული ყოფისა და ქართველ მთიელებთან მათი ურთიერთობის შესახებ გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ზეპირსიტყვიერი შემოქმედება, განსაკუთრებით კი ხევსურული ანდრეზები. ანდრეზები მოგვითხრობენ იმ ხუცეს-ხევისბრების შესახებ, რომლებიც ჯვრის (სალოცავი სიწმინდის) ბრძანებით, ჯვრის დროშით მთიან ჩენეთ-ინგუშეთში (ქისტეთში) ღაშქრობდნენ, ბეგრავდნენ ადგილობრივ მოსახლეობას და იქ მფარველი წმინდანის რწმენას ავრცელებდნენ. ბეგარის დადება გულისხმობდა ხევსურეთის ჯვარ-ხატებისთვის მეზობელი ვაინახური თეიფებიდან შესაწირის გაღებას. ხუცეს-ხევისბრები ჯვრისგან დაბეგრულ მთიან ჩენეთ-ინგუშეთის სოფლებში მიდიოდნენ საკულტო დროშით, რომელიც სალოცავი ჯვრის სიწმინდეს განასახიერებდა და მას ვაინახები ცხვრებს, კურატებს და სხვადასხვა ძვირფასეულობას სწირავდნენ. ჯვარი ამ ღაშქრობით თავისი ბატონობის გეოგრაფიულ საზღვრებს აფართოებდა და ზრდიდა თავისი მფარველობის ქვეშ მყოფი ყმების რაოდენობას. ცნობილია, რომ ცროლის სანების ჯვარი ბეგარას ღიღღელების

ორ სოფელში იღებდა, ხამხასა და ნეთხინოში.

ხუცეს-ხევისბრებს ჯვრის ბრძანებას ქადაგი უცხადებდა. თუმცა, გადმოცემების მიხედვით, სალოცავი – ჯვარი ხშირად მტრედის სახით ეცხადებოდა თავის რჩეულ მსახურს – „მკადრეს“ და ესაუბრებოდა. ერთ-ერთი ანდრეზის მიხედვით, ერთხელ სანების ჯვარი მტრედის სახით მოფრინდა, სანების ჯვრის გამძღოს ხადუელ ბაჭუაისძეს ხელზე დააჯდა და გამოუცხადა: „ორი დასტური გამოიყოლე და ღიღლოს წავიდეთო. ღიღლელები ბეგარას დროულად არ იხდიან და უნდა დავბეგროთო“. წავიდა ბაჭუაისძე და ორი სხვა კაციც გაჰყვა. ჯვარი წინ მიფრინავდა და ისინი უკან მიჰყვებოდნენ. სადაც ჯვარი დაისვენებდა, გამყოლნიც ისვენებდნენ. ღიღლოში რომ მივიდნენ, ჯვარი ისევ წინ ცხადად მიუძღვებოდათ. „მკადრეს ბაჭუაისძეს მაუვიდ კელზედ ტრედის სახით სანების ჯვარი დ' სრუ გაანათ იქაობაი“. ღიღლელებმა სანება მტრედის სახით რომ ნახეს ხელზე მოსული, ირწმუნეს ჯვარი. შეშინებულებმა ბეგარა სასწრაფოდ აკრიფეს და ჯვრის მსახურთ ჩააბარეს. სადამდეც ხმა მისწვდა ღიღლოში, ყველა სოფლიდან ღიღლელებს გამორჩეული ცხვარ-ვერძი მოჰყავდათ, ზოგს ხარებიც მოუდიოდა და კლავდნენ სანების ჯვრისათვის (*თხილური 15: რკ. 15*).

როგორც ჩანს, ღიღლელებისთვის უცხო არ ყოფილა ჯვრის თანხლებით ხუცეს-ხევისბერთა (კულტმსახურთა) გამორჩენა. რადგან ბაჭუაისძე სრულიად უშიშრად მიდის ორ კაცთან ერთად ღიღლოში ჯვრისთვის დაგვიანებული ბეგარის ასაღებად, უნდა ვიფიქროთ, რომ ისინი ღიღლოს ხშირი სტუმრები იქნებოდნენ. ჯვრის ხელახალი გამორჩენა ღიღლელებში იწვევს შიშს სიწმინდის წინაშე და აძლიერებს რწმენას. ღიღლელები ისეთივე რწმენით და სასოებით სწირავენ ჯვარს მსხვერპლს, როგორც მეზობელი ქართველი მთიელები.

მტრედის სახით სიწმინდის გამოცხადებას იცნობს ვაინახური ფოლკლორიც. რჩეულთა წინაშე მტრედის სახით წმინდანისა თუ მფარველი ღვთაების გამოცხადების შესახებ მოთხრობილია ვაინახების ზეპირსიტყვიერ ტექსტებშიც. ჩეჩნური თქმულების მიხედვით, ფჰარმათს, რომელიც ცეცხლის მოსატაცებლად იბრძვის, ბაშლამის მწვერვალზე მტრედის ადით გამოეცხადა მზის სხივოსანი ქაღმერთი სათა, რომელიც ადამიანებს მფარველობდა და ღმერთ სიელასთან შუამავლობდა. მტრედის სახით მოვლენილმა სათამ თავის რჩეულ გმირს – ფჰარმათს გამოუცხადა, თუ როგორ უნდა წაერთმია სიელასთვის ცეცხლი და მიეღწია თავისი მიზნისთვის [*აკაკასიის ფოლკლ: 399*]. მტრედი, როგორც სულიწმინდის სიმბოლო, ვაინახურმა ფოლკლორმა ქრისტიანული რელიგიისგან შეითვისა.

სხვა ანდრეზი გადმოგვცემს, თუ როგორ შესთხოვნენ პატიებას ღიღლელები მათზე შემომწყრალ სანების ჯვარს და როგორ ინანიებდნენ ისინი ჯვრის წინაშე თავიანთ უგუნურ საქციელს: ერთხელ ხადუ-

ელთა ჯვარიონი (ჯვრის მსახურნი) ბეგრის ასაღებად მივიდა ხამხაში. ღილღველებმა აწყენინეს იქ დაბრძანებულ ჯვარს. „გაწყრ სანების ჯვარი დ' კიდობანჩით ამხტა, მალლა დაჯდ. მახერეს თვალ ღილღველებმაცა დ' ხალხმაც. ღილღველებმ რო ნახეს, შაშინდესა დ' მუკლ-მაყრით სთხოვეს პატივება, მაგრამ სანება ძალიან გამწყრალ იყვა დ' წამავიდ, აღარ დადგ იქ, გამახყვ მკადრეიცა დ' დასტურებიც *(ოხიაური 17: რგ. 10)*. როგორც ჩანს, ამო აღმოჩნდა ღილღველთა სინანული. ჯვარი მხოლოდ თავის ერთგულებს ეცხადებათ. ამ ანდრეში გადმოცემულია, თუ როგორ მიატოვა ჯვარმა გაბუდაყებული ხალხის მფარველობა.

ერთ ხევსურულ ანდრეში მოთხრობილია, თუ როგორ გადაარჩინა ჯვრის რწმენამ სოფელ ხადუს მახლობლად, საჯანგის ხატის ტყეში თავშეფარებული ქისტები. ერთხელ ნეთხიდან ბაცალიგოში გასაქურდად წამოსული ფარეშა და ბერდა ხევსურებს დაუნახავთ. ნეთხა ის სოფელი იყო, რომელიც სანების ჯვარს ბეგარას აძლევდა. სანების ჯვართან დაკავშირებით მათ იცოდნენ, რომ თუ საჯანგის ტყეში შეასწრებდნენ, იქ სანების ჯვრის ნიში იყო და ხევსურები იმ ტყეში არ შევიდოდნენ. ქისტებმა მოახერხეს საჯანგის ტყეში შესვლა. ფარეშა, რომელიც ცოცხალი გადარჩა და შინ, ღილღოშიც მშვიდობით დაბრუნდა, მოგვიანებით ხადუელებს უყვებოდა: „-იქაო, კოშკთან, ერთი ქვა იყო და იმას გამოვსწვიო, შიგ ჯვარი გამოჩნდა, რომელიც მოძრაობდაო. ამოვიღე სამი მანეთი ფული, შევსწირე და დახმარება ვთხოვეო. საფარველი დამდო სანების ჯვარმა და ხევსურები ვეღარ მხედავდნენო. წამოსვლაშიაც ხევსურებს გვერდზე გამოვუარე, ვერ დამინახეს და ამნაირად სანების ჯვარისგან გადავრჩიო“ *(ოხიაური 15: რგ. 16)*.

როგორც ანდრეშიდან ჩანს, ვაინახები იცნობდნენ მეზობელი ხევსურების რელიგიურ წეს-ჩვეულებებს. სწორედ რჯულის წესების ცოდნამ და, რაც მთავარია, ჯვრის რწმენამ გადაარჩინა ფარეშა გარდაუვალ სიკვდილს. „ამის შემდეგ ყოველ წელს ფარეშა წელგამოვლილ საკლავს კლავდა სანების ჯვარისათვის.“ – მოგვითხრობს ანდრეში.

ერთ-ერთი ხევსურული ანდრეში გადმოგვცემს, თუ როგორ აირჩია სანების ჯვარმა თავის რჩეულ მსახურად მითხოველი მჭედელი. ჯვარი, როგორც ვიცით, თავის სამსახურში იხმობს მხოლოდ რჩეულებს, რომლებსაც ზღურბლის დაღახვის წესის შესრულების შემდეგ შეუძლიათ შევიდნენ იქ, სადაც მათ გარდა ყველას ეკრძალება შესვლა და მონაწილეობა ჯვრის საიდუმლო რიტუალში.

სანების ჯვრის ბრძანებით მითხოვან (მთიანი ჩეჩნეთიდან), კერძოდ სოფელ არლიდან ხადუში მოუყვანიათ მჭედელი, გეგარად ხაიაური. მას ჯვრის კუთვნილი ქვაბი უნდა შეეკეთებინა, რადგან „კვესურეთ ამის გაკეთება აღარვის შაზძლებივ. არვინ ყოფილ მჭედელი“ *(ოხიაური 17: რგ. 10)*. მითხოველმა მჭედელმა შეაკეთა სანების ქვაბი, გასამრჯელოც მისცეს, რაც ეკუთვნოდა და შინისკენ გაისტუმრეს. მაგრამ მჭედელი გზაში

დაბრმავებულია და გზა ვეღარ გაუგრძელებია. ხადუელებს რომ გაუგიათ, წასულან და მოუყვანიათ მჭედელი ხადუში. სანებას უთქვამს ქადაგის პირით: „თუ გულს ამირეცხავ, რო აღარ წახოლაგ, მაშინ აგეხილება თვალთაგ. თუ არა და, ეგეთა უნდა იყვავ. შენის თვალების იმედ ნულარ გაქვავ“. მჭედელ ხაიაურს ჯერ ვერ გაუბედავს ხადუში დარჩენა. შემდეგ სანების ჯვარს კვლავ გამოუცხადებია ქადაგის პირით: „მამულსაც მე მივსცემაგ, ოღონდ აქ დარჩასავ“ (*ოჩიაური 17: რე. 10*). მაშინ მჭედელი დაჰყოლია ჯვრის ნებას, დარჩენილა ხადუში და თვალის ჩინიც დაბრუნებია. მისთვის ჯვრის სიახლოეს მიუციათ მამული. იმ ადგილს ერქვა ზაი და მჭედლის შთამომავლები ატარებენ გვარად ზაიელს. ზაიელები, მოყოლებული იმ მჭედლიდან, იყვნენ ჯვრის მსახურნი და შუამავლობდნენ ხადუელებს სანების ჯვართან. ყველა საჯვარო საქმეს, თას-განძის შენახვას, რჯულის წესების მიღებას, მოსისხლეების შერიგებას ხადუში ზაიელები უძღვებოდნენ. „ჯვარის შიშით ზაიელთ კმას ვერაად ვინ გასცემს“. – მოგვითხრობს ანდრეზი.

მფარველ წმინდანს, ანუ ჯვარ-ხატს ჩეჩნურ-ინგუშურ ენებზე ჰქვია წიუ (*წიუ*). ჩეჩნები ხევსურების საზღვრისპირა სოფლებიდან XX საუკუნის პირველ ნახევარში სალოცავად კვლავაც ძველებურად მიდიოდნენ ანატორის ჯვარში. სალოცავში ანთებდნენ სანთელს, სწირავდნენ ცხვარსა და კურატს, მიჰქონდათ სარიტუალო ბაჩაყურები – ერთგვარი ნამცხვარი, ქადის მსგავსი, რომლებსაც ქისტები აცხობდნენ სალოცავში წასადებად. შატილელი ხევსურები, ანატორის ჯვრის ყმები, ამბობენ: „ჩვენ მიერ შეწირულ საკლავს ქისტების მოტანილი ბაჩაყურა ურჩევნია ანატორის ჯვარს. ასეთი მიღებულები ჰყავ ქისტები ანატორის ჯვარს“ (*თხუფა: №29865*). ქისტებს თავიანთი ხევისბერიც ჰყოლიათ, რომელიც ქისტურ ხალხურ საკულტო ტექსტთან შერწყმულ მაჰმადიანურ არაბულ ლოცვასაც ადავლენდა: „– ბისმილაჰი, რაჰმანი, ნაქორინ წა წეიმ ბარა.“ – გწყალობდეთ ანატორის ჯვარიო! „ნაქორინ წა“ ქისტურად ანატორის ჯვარს ჰქვია (*მამისიმედიშვილი: 21*).

ვაინახები იცნობდნენ ჯვარში შესასრულებელ რიტუალებს, იცოდნენ, რომ ჯვარი განსაკუთრებულ სიწმინდეს მოითხოვდა თავისი ყმებისგან. თუ ვინმეს სახლში მშობიარე ჰყავდა ან სიწმინდე დაცული არ ჰქონდა, ჯვარში არ მიესვლებოდა.

ანატორის ჯვრის მკადრე ყოფილა საღირა. ჯვარს თურმე საღირა ქისტეთში (მთიან ჩეჩნეთში) დაჰყავდა. ერთხელ ჯვრის დროშით ჯარეგოში ერთი ქისტის სახლთან მისულა. ქისტი გამოსულა და უთხოვია საღირასთვის: – ჯვარს აქ ნუ მოაბრძანებთ, მშობიარე ქალი გეყავსო. როგორც ჩანს, ჯარეგოელი ქისტი უფროთხილდება ჯვრის სიწმინდეს. ეს ანდრეზი ვაინახებში ჯვრის რწმენას ასახავს.

მთიანი ჩეჩნეთის სოფელ ჯარეგოდან მუდმივად მიდიოდნენ ხუცეს-ხელოსნები ანატორის ჯვარში. თ. ოჩიაურის ცნობით, XX საუკუნის პირ-

ველ ნახევარში ანატორის ჯვრის ხუცეს-ხელოსანი ყოფილა ვინმე ჯოცე-შა ჯაიაური, სოფელ ჯარეგოდან, რომელსაც „დროშიაც ხყვანდა“.

ჩენეთ-ინგუშეთის მთის სოფლებში მოსახლეობა გარეგნულად კი აღიარებდა ისლამს, მაგრამ, ზისერმანის ცნობით, „ქისტები თაყვანს სცემდნენ წმინდა გიორგის. ისინი არ ჭამდნენ ღორის ხორცს, ჰყავდათ რამდენიმე ცოლი. მთიელი ჩენები არ ასრულებდნენ ნამაზს, არ ჰქონდათ მეჩეთები და არ ჰყავდათ მოლები“ (*Зиссерманн: 198*).

ფშავ-ხევსურეთის ჯვარ-ხატებში, კერძოდ ანატორის, ლაშარისა და ხახმატის ჯვარში მთიანი ჩენეთის სხვადასხვა თეიფებიდან სალოცავად მიდიოდნენ ვაინახები. ხევისბრებიც ხახმატისა და ანატორის ჯვარს საკულტო ტექსტებში დღემდე მოიხსენიებენ, როგორც „რჯულიან-ურჯულთა სალოცავს“.

ჯვარ-ხატების რწმენა შეინარჩუნა პანკისში გადმოსახლებულ ვაინახთა ნაწილმაც. პანკისელ ქისტებში ზოგიერთ გვარს წესად ჰქონდა თავდაპირველ სამშობლოში, მთიან ჩენეთში ასვლა და იქ სათემო ჯვარ-ხატების თაყვანისცემა. მაისტიდან გადმოსახლებული ქისტების მფარველი სალოცავი იყო ფუდას ხატი – „ფუად წივ“. პანკისში ჩამოსახლებული ზოგიერთი გვარი თავს ვალებულად თვლიდა სალოცავის წინაშე, თუნდაც ერთხელ ასულიყო შვილების თანხლებით ფუდას ხატში, რათა მათ შთამომავლებს არ დავიწყებოდათ მამების სამშობლო (დაიმოხქ) და არ მოკლებოდათ წინაპართა სალოცავის მფარველობა. ხატში მათ მიჰყავდათ შესაწირავი კურატი და მიჰქონდათ საღვთო ძღვენი. ისინი ღოცულობდნენ აგრეთვე პანკისის ხეობის ქრისტიანულ სალოცავებსა და მთიანი ჩენეთიდან გადმოტანილ ხატის ნიშებში.

ხატისგან დაჭერილს ქისტურად ჰქვია „წევ ჳამ ბეკვინ“. თუ პანკისელ ქისტებში ვინმე ავად გახდებოდა, მის სახელზე სხვადასხვა ხატს შეუთქვამდნენ. შემდეგ იმ ხატში სამხვეწროს კლავდნენ და მფარველობას ევედრებოდნენ. თუ ჯვარ-ხატისთვის სამხვეწრო ჰქონდათ შეთქმული, ასეთ შემთხვევაში ხატში ძღვნით ნებისმიერ დროს მიდიოდნენ.

როგორც ზეპირსიტყვიერი ტექსტებიდან ირკვევა, ჯვარ-ხატთა რწმენასა და მსახურებას, მაჰმადიანური რელიგიის გავრცელების მიუხედავად, კვლავაც მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ვაინახების ტრადიციულ ყოფაში. ჯვარ-ხატთა რწმენა და სამსახური ამტკიცებდა ქართველი მთიელებისა და ვაინახების ერთიერთობებს.

ჯვარ-ხატთა რწმენა ვაინახებში აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებებიდან ვრცელდებოდა.

ისევე როგორც ქართული წერილობითი ისტორიული ქრონიკები წარმოადგენს ერთადერთ ძვირფას წყაროს ჩენეთ-ინგუშეთის წარსულის შესასწავლად, ასევე ქართველ მთიელთა ანდრეზული შემოქმედება გვაწვდის მდიდარ მასალას მეზობელი ვაინახების ტრადიციული ყოფისა და მათი ჯვარ-ხატთა მსახურების შესახებ.

ლიტერატურა

თსუფა – თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფოლკლორის არქივი.

კავკასიის ფოლკლ. – კავკასიის ხალხთა ფოლკლორი, „კავკასიური სახლი“, თბილისი, 2008.

მამისიმედიშვილი 1997 – ხ. მამისიმედიშვილი, ვაინახები და ქართველი მთიელები, „ლომისი“, თბილისი.

ოჩიაური 15 1938 – ალ. ოჩიაური, თქმულებები ხევსურულ დვთაებათა და დვთისშვილთა შესახებ, (საქართველოს მეცნ. აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი, M 15).

ოჩიაური 17 1939 – ალ. ოჩიაური, ხევსურული ხალხური დღეობების კალენდარი (ბუდე-ხევსურეთი), (იქვე, M 17).

Зиссерманн 1879 – А. Зиссерманн, Двадцать пять лет на Кавказе, ч. 1, Санкт-Петербург, 1879.

Kh. M a m i s i m e d i s h v i l i (Tbilisi)

**Prayer's house of saint guardians in the traditional
life and folklore of the Vainakhs**

The Christianity in Chechnya and Ingushetia, or in Dzerdzuketi and Gilgho, as they are referred to in the Georgian sources, was spread in X-XII centuries under the influence of Georgia. The monuments of material culture as an evidence of the Christian belief of the Vainakhs are survived to our days in mountainous Chechnya and Ingushetia. The vocabulary of the religious cult in the Chechen and Ingush languages was originated based on the Christian belief under the influence of the Georgian language.

The folk-lore and particularly, Khevsurian *Andrezes (myths)* give us a certain imagination of the traditional life of the Vainakhs and their relationship with Georgian mountain dwellers. *Andrezes* tell us about the *khutesis (khutsesis)* and *khevisberis (elders)*, who, commanded by the *jvari (sanctity to the prayed, guarding saint)*, marched mountainous Chechnya and Ingushetia (Kisteti), imposed duty to the locals and spread the belief of the guardian saint there. Imposing the duty meant paying the tribute to the *jvaris* and *khatis (chapels, places of worship)* of Khevsureti by the neighboring Vainakh taips. The *khutsesis* and the *khevisberis* went to the villages of mountainous Chechnya and Ingushetia charged with the duty by the *jvari* with a cult flag in their hands. The flag was the symbol of the sanctity of the praying *jvari*, and the Vainakhs sacrificed sheep, calves and various precious things to it. The *jvari*, by means of such marches, used to expand the geographical borders of *her* supremacy and increase the number of its bondslaves under *her* patronage. It is known that the *Saneba jvari* of Tsroli collected the duty from the people of Ghilghvo in two villages – Khamkha and Netkhicho.

It was the *kadagi (predicant)*, who announced the order of the *jvari* to the *khutsesis* and *khevisberis*. However, as they say, the praying *jvari* often appeared as a dove to *her* elected servant *mkadre (the one who dared to meet the jvari)* and talked to him. According to one of the *Andrezes*, once the *Saneba jvari* appeared as a flying dove, flew down to the hand of Bachuaisdze of Khadu, who was the *gamdzgho (leader)* of the *Saneba jvari* and announced: 'Take two witnesses and let us head for Ghilgho. The people of Ghilghvo do not pay the duty on time and we have to impose duty on them!' Bachuaisdze left with two men. *Jvari* flew at the head and they followed *her*. Whenever *jvari* had a rest, *her* followers also had a rest. When they arrived at Ghilgho, the *jvari* led them openly. People whispered, 'The *Saneba jvari* came to *mkadre* Bachuaisdze, sat on his hand and lit everything around.' When the people of Ghilgho saw the *jvari* as a dove

on the *mkadre's* hand, they believed in *jvari*, collected the due duties hastily, as they were quite frightened and gave it to the *jvari* servants. Everyone who heard the news in Ghilghvo used to bring selected sheep and rams from the villages of Ghilghvo; some people even brought oxen and slaughtered them for the *Saneba jvari* (*Ochiauri 15: part 15*).

Apparently, the appearance of the *khutsesis* and *khevisberis* accompanied by the *jvari* was not unusual for the people of Ghilghvo. As Bachuaisdze attended by two men fearlessly comes to Ghilghvo to collect the overdue duties, seemingly they must have been frequent guests to Ghilghvo. Reappearance of the *jvari* raises fear of the sanctity in the people of Ghilghvo and strengthens their belief. The people of Ghilghvo sacrifice to the *jvari* with the same belief and trust as their neighboring Georgian mountain dwellers.

Appearance of a sanctity as a dove is known in Vainakh folklore, too. Vainakh folk-lore also tells about the appearance of a saint or guarding deity to the elects as a dove. According to a Chechen legend, to Pharmat, who fights to steal the fire, appeared Sata, a female sun-ray deity, as a dove on Bashlam peak. Sata guarded the people and interceded for them to god Siela. Sata, who appeared as a dove to her elect hero Pharmat told him how to steal the fire from Siela and achieve his aim [*Caucasian Folklore: 399*]. A dove, as a symbol of the Holy Spirit, was adopted by the Vainakh folklore from the Christian religion.

Another *Andrez* tells us how the people of Ghilghvo begged the *Saneba jvari's* pardon, who was incensed with them and how they repented their imprudent behaviour before the *jvari*. Once, the *jvarioni* (*servants of jvari*) of Khadu went to Khamkha to collect the duty. The people of Ghilghvo offended the *jvari*, who rested there ...'the *Saneba jvari* angered, jumped out of the ark and sat ahead. This was seen by the people of Ghilghvo and other people, too. As soon as the people of Ghilghvo saw this, they were very much afraid and begged *jvari's* pardon on their knees, but the *Saneba* was very much incensed and left, not wishing to stay there any more. It was accompanied by its *mkadre* and witnesses.' (*Ochiauri 17: part 10*). Apparently, the repentance of the people of Ghilghvo turned out to be vain. *Jvari* appears only to the devoted only. This *Andrez* tells us the story of the *jvari* refusing to protect the arrogant people.

One Khevsurian *Andrez* tells us how the belief in *jvari* saved the Kists sheltered in the forest of Sajangi *khati*, near the village Khadu. Once, Paresha and Berda, who went from Netkhi to Batsaligo for robbing, were noted by the Khevsurians. Netkha was the village paying tribute to *Saneba jvari*. As for the *Saneba jvari*, the thieves knew that there was a *nishi* (sacred image) of the *Saneba jvari* in Sajangi forest and if they took time to pass ahead the Khevsurians in the forest, the latter would never go to the forest. The Kists succeeded in taking the shelter in Sajanga forest. Paresha, safe and sound, returned to Ghilgho peacefully and later told the people of Khadu the following story: 'There, at the tower was some stone, which I moved away. I saw the *jvari* under it, which moved. I took three Roubles out of my pocket, sacrificed it to *jvari* and asked for help. The *Saneba jvari* gave me an invisible cover so that the Khevsurians could not see me any more. On my way back, I passed the Khevsurians very near, but they could not see me. This is how I was saved by the *Saneba jvari*.' (*Ochiauri 15: part 16*).

As it can be seen from the *Andrez*, the Vainakhs were aware of the customs and habits of their neighboring Kists. Paresha rescued the inevitable death owing to his awareness of the habits of the faith and most importantly, to his belief in *jvari*. 'Thereafter, every year, Paresha slaughtered a-year-old cattle for the *Saneba jvari*,' – this is what the *Andrez* tells us.

One of the *Andrezes* tells us how the *Saneba jvari* chose a blacksmith of Mitkho as *her* elect servant. As we know, *jvari* summons to *her* service only the elect, who, after performing the custom of initiation, are allowed to the place where no other person is allowed and take part in the secret ritual of *jvari*.

Instructed by the *Saneba jvari*, a blacksmith whose family name was Khaiauri, was brought to Khadu from Mitkho (mountainous Chechnya), particularly, from the village of Arli. He had to mend the pot belonging to *jvari*, as 'No Khevsurian was able to do this, as there were no blacksmiths among them.' (*Ochiauri 17: part 10*). The blacksmith of Mitkho mended the pot of the *Saneba*. He was accordingly paid and seen off. On his way home, the blacksmith went blind and could not walk any more. Having heard this, the people of Khadu went and took him to Khadu. The *Saneba jvari* announced from the *kadagi's* lips: 'If you change your mind and not go back home, you will have your eyesight back. Otherwise, you will be as you are now not hoping for your eyesight.' The blacksmith Khaiauri hesitated to stay in Khadu first. Then, the *Saneba jvari* stated again through the *kadagi*: 'I will even give him the manor, if only he stayed here.' (*Ochiauri 17: part 10*). Then, the blacksmith agreed, stayed in Khadu and got his eyesight back. He was given the manor near *jvari*. This place was called Zai and the blacksmith's descendants were given the family name Zaieli. The Zaielis, starting from the blacksmith, were the servants of *jvari* and interceded for the people of Khadu to the *Saneba jvari*. Every affair within the competence of the *jvari*, as well as storing the chalices and treasure, adopting the habits of the faith and reconciling the enemies in Khadu were managed by the Zaielis. 'Nobody dared to oppose the Zaielis in the fear of the *jvari*,' – tells the *Andrez*.

A guarding saint, or *jvar-khati* is called 'Tsiu' ('Tsiv') in the Chechen and Ingush languages. Even in the first half of XX c., the Chechens, from the villages bordering Khevsureti, went to the *Anatori jvari* to pray as before. At *khati* they lit candles, sacrificed sheep or calves, took ritual *bakachuri* with them, which is the kind of cake, similar to *khada* (Georgian pastry), baked by the Kists to take to *khati*. The Khevsurians of Shatili, servants of the *Anatori jvari*, used to say, 'The *Anatori jvari* prefers the *bakachura* of the Kists to our cattle. So were the Kists in the good graces of the *Anatopri jvari*.' (*TSUFA: #29865*). The Kists even had their *khevisberi*, who said the Muslim Arabian prayers combined with the Kist folk cult texts: '*Bismallah, rahman, nakorin tsa tseim bara*', meaning 'Let the *Anatori jvari* show mercy upon you!' 'Nakorin tsa' is the Kist for '*Anatori jvari*'. (*Mamisimedishvili: 21*).

The Vainakhs were aware of the rituals to be performed at *jvari*. They knew that the *jvari* required special holiness from *her* slaves. Whoever had a woman in childbirth at home or did not live a consecrated life, was not allowed to *jvari*.

The *mkadre* of the *Anatori jvari* was Saghira. The *jvari* used to take Saghira to Kisteti (mountainous Chechnya). Once, Saghira, with the *jvari* flag in his hand, came up to the house of some Kist in Jarega. The Kist went out and asked him not to take the *jvari* there, as they had a woman in childbirth at home. As it can be seen, the Kist of Jarega takes care of the *jvari* sanctity. This piece of text demonstrates the belief in the *jvari* among the Vainakhs.

The population of the mountainous villages of Chechnya and Ingushetia used to confess Islam ostentatiously, but according to Zisermann, 'The Kists worshipped Saint George. They did not eat pork and had several wives. The Chechens dwelling in the mountains did not perform namaz, did not have mosques or mullahs.' (*Zisermann: 198*).

The Vainakhs from different taips of mountainous Chechnya used to arrive at the *jvari* and *khati* in Pshav-Kevsureti, in particular, at the Anatori, Lashari and Khakhmati *jvaris* to worship. The *khevisberis* too have been referring to the Khakhmati and Anatori *jvaris* in their cult texts up to date, as 'the place of worship for the faithful and non-faithful'.

A part of the Vainakhs, resettled in Pankisi, also has preserved the belief in *jvari* and *khati*. Some families of the Kists of Pankisi had the habit of arriving in their original homeland, mountainous Chechnya to worship the clan *jvari* and *khati*. The guarding deity of the Kists moved from Maisti was the *Phugha khati* ('*Phuagh Tsiv*'). Some families settled in Pankisi considered their duty to go to chapel taking their children at least once in their lives, so that their descendants should never forget their fathers' homeland ('*Daimokhk*') and should not be deprived of the patronage by the deity of their ancestors. They took a calf and divine donation to be sacrificed to the *khati*. They also prayed at the Christian chapels in Pankisi gorge and at the *nishis* of *khatis* taken from mountainous Chechnya.

The one caught up by the *khati* is called '*tsev kham behhin*' in the Kist language. If someone among the Kists of Pankisi fell ill, they used to give a promise to different *khatis* in the name of the ill person. Then, they slaughtered *samkhvetsro* (*donation*) to *khati* and asked for *her* patronage. If they had promised a donation to *jvari* and *khati*, they went to *khati* at any time.

As it can be seen from the works of folk-lore, the belief in and serving the *jvaris* and *khatis*, despite the spread the Moslem religion, occupied a significant place in the traditional being of the Vainakh people. The belief in and serving the *jvaris* and *khatis* was the evidence of the relationship between the Georgian mountain dwellers and the Vainakhs.

The belief in the *jvaris* and *khatis* among the Vainakhs spread from the traditional mountain societies of East Georgia.

Like the Georgian writing historical chronicles are the only valuable source to study the past of Chechnya and Ingushetia, the *Andrezes* of the mountain dwellers of Georgia provide the rich material about the traditional life of the neighboring Vainakhs and serving the *jvaris* and *khatis* by them.

Reference

- TSUFA* – Tbilisi State University Folklore Archives.
Caucasian Folklore – Folklore of the Caucasian Peoples, ‘Caucasian House’, Tbilisi, 2008.
Mamisimedishvili – Mamisemidishvili Kh. The Vainakhs and Georgian mountain dwellers, ‘Lomisi’, Tbilisi, 1997.
Ochiauri 15 – Ochiauri Al. Legends about the Khevsurian deities and sons of god, 1938 (Archives of the Ethnographic Department of the Institute of History of the Academy of Sciences of Georgia, M 15).
Ochiauri 17 – Ochiauri Al. Calendar of Khevsurian folk celebrations (Budekhevsureti), 1939, (ibid. M 17).
Zisermann – A Zisermann, Twenty-five years in the Caucasus, part 1, Saint-Petersburg, 1879.

Х. М а м и с и м е д и ш в и л и (Тбилиси)

Молельни святых покровителей в традиционной вайнахской бытности и фольклоре

Р е з ю м е

О традиционной бытности вайнахов и о их взаимосвязях с грузинскими горцами можно судить по народному творчеству, особенно хевсурским *андрезам* (мифам). *Андрезы* рассказывают о тех старцах-старшинах ущелий, которые по велению креста (поклоняемой святыни), с его знаменем, вели войска в горную Чечено-Ингушетию, облагали оброком местных жителей и распространяли среди них веру в святого покровителя.

В молельнях святых покровителей Пшав-Хевсурети: Анатори, Лашари и Хахмати молились и горские чеченцы. Старцы-старшины ущелий в культовых текстах молельни Хахмати и Анатори и в наше время упоминают как «молельню верующих и неверующих».

Веру в святых покровителей сохранили частично и вайнахи, переселенные в Панкиси. Представители некоторых фамилий панкисских кистинцев, как правило, поднимались в горную Чечню, свою изначальную родину, и поклонялись своим святым в молельнях. Они молились также в христианских молельнях *нишах*, привезенных из горной Чечни.

Из текстов устного народного творчества выясняется, что несмотря на распространение магометанской религии, вера и служение святым покровителям все равно оставалась значительной частью традиционного быта вайнахов. Вера и служение святым покровителям свидетельствовали о взаимоотношениях грузинских горцев и вайнахов.

Вера святым покровителям среди вайнахов распространялась от традиционных общин горной Восточной Грузии.

Грузинские исторические хроники являются единственным бесценным источником для изучения прошлого чечено-ингушей, а андрезное творчество грузинских горцев предлагает богатый материал о традиционной бытности вайнахов и их служении святым покровителям.

ტ. მ ა ხ ა უ რ ი (თბილისი)

მონადირის დასჯის ფორმები და მოტივები

კავკასიის ხალხთა მითოსში

კავკასიის მაღალმთიანეთში მცხოვრებმა ხალხებმა საუკუნეების განმავლობაში გამოიმუშავეს მკაცრად განსაზღვრული სამონადირეო წესები, რომლებიც მითოლოგიურ რწმენა-წარმოდგენებთან იყო დაკავშირებული.

კავკასიელებს, მსოფლიოს სხვა ხალხთა მსგავსად, მიაჩნდათ, რომ ნადირს ჰყავდა თავისი პატრონი, რომელიც ქალის ან მამაკაცის სახით წარმოედგინათ. მონადირეს, რასაკვირველია, ურთიერთობა ჰქონდა ნადირთპატრონთან. იღბლიანი, ანუ „ყისმათიანი“ მონადირეები ტრადიციით დადგენილ წესებს იცავდნენ და მათი ცხოვრებაც ტრაგიკული მოვლენებისგან დაზღვეული იყო. ასეთი მონადირეები კი ძალზე ცოტანი იყვნენ. უფრო ხშირად კი მონადირე, როგორც მიწიერი არსება, ვერ იცავდა ტაბუს და ნადირთპატრონის მსხვერპლი ხდებოდა. სწორედ ასეთი მონადირეების ტრაგიკულ ბედზე უნდა გავამახვილოთ ყურადღება წინამდებარე ნაშრომში.

პირველ რიგში უნდა გავარკვიოთ, თუ რა სახის ურთიერთობა ჰქონდა მონადირეს ნადირთპატრონთან.

ქალი ნადირთპატრონი თავისი ჯადოსნური სილამაზით ატყვევებდა მონადირეს და აიძულებდა, რომ მასთან სასიყვარულო ურთიერთობა დაემყარებინა. სამაგიეროდ ნადირთპატრონი უხვად ასაჩუქრებდა ნანადირევით. ნადირთპატრონთან ინტიმური ურთიერთობის ამბავი მონადირეს საიდუმლოდ უნდა შეენახა. დაფარულის გამჟღავნების ან დალატის შემთხვევაში ნადირთპატრონი სასტიკად იძიებდა შურს. ასე დამართა სვან მონადირე ბეთქილს, რომელმაც ქაღალდმერთ დალის მიერ ნაჩუქარი მძივი თავის სატრფოს (გარიანტი: რძაღს) თამარს აჩუქა. დაღმა კლდიდან გადაჩეხა ბეთქილი (სვანური პოეზია : 281).

ქაღალდმერთი დალი არა მარტო დალატის, არამედ თავიდანვე სიყვარულზე უარის თქმის შემთხვევაშიც კი სჯის მონადირეს. გადმოცემით მეფისამ მგელს გამოსტაცა დალის შვილი. დაღმა შეუთვალა: „თუ უნდა, ცოლად წამიყვანოს, ანდა წიფობის თვეში ცხრა ჯიხვს მივცემო, ან დღეში თითო ერსკენს (პატარა თხაა)“. მონადირემ სამივე საჩუქარზე უარი თქვა: „რაც სიკეთე გამოიკეთე, უკან ნუ დამიბრუნებო“, – შეუთვალა და-

ღმა და მინდორში ჯიხვების ჯოგი დაახვედრა. მეფისამ ოქროსრქიანი ჯიხვი მოკლა (ჯიხვს მარჯვენა ბეჭზე მზე ჰქონდა, მარცხენაზე – მთვარე). „უცებ მინდორი კლდედ იქცა. მონადირე ამ კლდიდან გადაიჩეხა და მოკვდა“ (ცანავა 1992 : 80).

სხვა ვარიანტის მიხედვით, მეფისამ ოქროსრქიან ჯიხვს დაუმიზნა ისარი, ჯიხვის რქამ ისარი აისხლიტა და „მონადირეს შიგ შუბლში შეუბრუნა“ (ცანავა 1992 : 53).

ამ სამი გადმოცემის მიხედვით, ორჯერ კლდიდან გადაიჩეხით ისჯება მონადირე, მესამედ კი საკუთარი ისრის მსხვერპლი ხდება. სამივე შემთხვევაში მონადირის დამღუპველი დალია.

მეგრულ გადმოცემებში დაღს ცვლის ტყაშმაფა. იგი ირმის სახით გამოეცხადა ჯვარში მცხოვრებ მონადირეს და ტყეში შეიტყუა. მათ შორის ინტიმური ურთიერთობა დამყარდა. მონადირეს იღბალი მიეცა. ბოლოს ცოლმა დააცდენინა მონადირეს იღბლიანობის მიზეზი. მონადირეს იღბალი დაეკარგა, მაგრამ ერთ დღეს კვლავ გამოეცხადნენ ირმები და შორს გაიტყუეს. „ის იყო, ყვირას მწვერვალს მიაღწიეს, რომ ერთ-ერთმა ირემმა ადამიანის ხმით შესახსა: შეჩერდი, აღარ ისროლო, შენი აღსასრულის დღე დადგა. თქვი, როგორი სიკვდილი გირჩევნიაო“.

მიხვდა მონადირე, ვინც გამოეცხადა ირმის სახით. მოაგონდა თავის დანაშაულიც და იფიქრა: ჩემს მძორს აქ ნადირი შეჭამსო, ხედ ვიქცე, მწყემსები გამოივლიან და დამწვავენო, და ისევ ქვად ქცევა არჩია. მართლაც იმავე წუთს ქვად იქცა მონადირე და მისი ორი ძაღლი“ (ცანავა 1992 : 54).

მაშასადამე, გამოიკვეთა დასჯის სამი ფორმა: 1. კლდიდან გადაიჩეხვა; 2. საკუთარი ისრით სიკვდილი; 3. გაქვავება.

სამონადირეო მითებში უფრო ხშირია კლდიდან გადავარდნის შემთხვევები. კლდიდან ვარდება ქართული ბალადის გმირი ჯარჯი, ივანე ქვაციხისელი და სხვა მრავალი. კლდეზე სამუდამოდ რჩება როშკის ჭიუხებში ასული სინდიურისძე. გადაიჩეხვა და კლდეზე დარჩენა ერთი და იგივე სასჯელია.

კლდიდან გადმოვარდა ყარაჩაულ-ბალყარული ბალადის პერსონაჟი ბინოგერი, რომელსაც აფსათის ასული სამფეხა ირმის სახით მოეჩვენა და მონადირე დაწყევლა:

„აქედან ცოცხალი ნუმც დაბრუნებულხარ,
რაკი არ მაძღვე მოსვენებას,
ჭამდი და სვამდი, ვერ გაძეხი შენ ჩვენი ხორციო“.
(ყარაჩაული : 12).

არსებობს მონადირის დასჯის სხვა ფორმებიც. ჩვენებს სწამთ, რომ „თუ მონადირემ სამოცდასამი ნადირი მოკლა და თოფის კონდახი არ დაწვა, ნადირთმფარველები თავიანთი ფოლადის მკერდით ორ ნაწილად აპობენ მონადირეს“ (ჩენჭური ფოლკლორი : 71).

მსგავსი შეხედულება არსებობს ინგუშებშიც. ერთმა მოხერხებულმა მონადირემ აღმასის (ტყის კაცის) მოსატყუებლად ხის კუნძს ნაბადი შემოახვია, თვითონ კი მაღალ ხეზე აძვრა და დაელოდა. ხევიდან ამოსულ აღმასს ნაბადში შესვეული კუნძი მძინარე მონადირე ეგონა, დაეძგერა ფოლადის მკერდზე ცულისებრი წანაზარდით და კუნძში ჩაერჭო. მონადირემ კი თოფი დაახალა და სასიკვდილოდ დაჭრა (ინგუშური ფოლკლორი : 47).

მონადირის დასჯის ფორმებია აგრეთვე ჭკუიდან შეშლა, შვილის სიკვდილი ან ოჯახის ამოწყვეტა. ამიტომ ამბობენ: „მონადირის ოჯახს ბოლო არა აქვს“.

მამაკაცის სახით წარმოდგენილი ნადირთპატრონი ძმად ეფიცება მონადირეს. მონადირე სულს აძლევს ოჩოპინტრეს (ქართული გადმოცემები), ხოლო ეს უკანასკნელი ნადირობაში უმართავს ხელს. თუ ძმადგაფიცვის საიდუმლო გამჟღავნდა, ნადირთპატრონი კლდიდან გადაჩეხავს მონადირეს.

მეგრული გადმოცემების მიხედვით, გვაძი შელიას გამოეცხადა პირტიტველა ბიჭი, მესეფების სასახლეში წაიყვანა, თან გააფრთხილა: „ეს ამბავი (რაც შეგემთხვა), არ თქვა, თორემ მოკვდებო“. „ეს ამბავი გვაძის სიბერემდე არ უთქვამსო. ბოლოს თქვა და იმავე წუთს მოკვდაო“ (ცანავა 1992 : 86).

სიყვარულის, ძმადნაფიცობისა თუ სხვა საიდუმლოს გამჟღავნების გარდა მონადირის დაღუპვის მიზეზი შეიძლება გახდეს წმინდა ნადირის (ირმის, შვილის, ჯიხვის, არჩვის) განუზომელი რაოდენობით ხოცვა ან ჩვეულებრივი ნადირის მოკვლა წმინდა ადგილას (ეკლესიის ან ჯვარ-ხატის ტერიტორიაზე), აგრეთვე ნადირობის წინ შესასრულებელი რიტუალების უგულებელყოფა.

კავკასიის მთიელებში სამონადირეო წესებისა და მათთან დაკავშირებული ზეპირსიტყვიერი სიუჟეტების დიდი მსგავსება შეინიშნება. ეს მსგავსება კი ამ ხალხების მრავალსაუკუნოვანმა მეზობლურმა ურთიერთობამ განაპირობა.

ლიტერატურა

ინგუშური ფოლკლორი: ინგუშური ფოლკლორი, „კავკასიური სახლის“ გამოცემა, თბილისი, 2001;

სვანური პოეზია: სვანური პოეზია, I, სიმღერები შეკრიბეს და ქართულად თარგმნეს ა. შანიძემ, ვ. თოფურიამ, მ. გუჯეჯიანმა, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა, თბილისი, 1939;

ყარაჩაული: ყარაჩაულ-ბალყარული ფოლკლორი, „კავკასიური სახლის“ გამოცემა, თბილისი, 1995;

ჩეჩნური ფოლკლორი: ჩეჩნური ფოლკლორი, „კავკასიური სახლის“ გამოცემა, თბილისი, 1996;

ცანავა 1992: აპოლონ ცანავა, ქართული მითოლოგია, გამომცემლობა „მერანი“, თბილისი, 1992.

T. M a k h a u r i (Tbilisi)

**The forms and reasons for punishing a hunter in the
mythos of the Caucasian peoples**

For centuries, the dwellers of the high mountains of the Caucasus have cultivated clearly defined habits associated with mythological beliefs and imaginations.

The Caucasians, like other peoples of the world, thought that wild animals had their masters, either a man, or a woman as they had imagined, and a hunter certainly should have had some relations with the animal master. Lucky or 'fortunate' hunters used to observe the rules established by traditions and thus, their lives were insured against tragic events. Such hunters were very few in number. More commonly, a hunter, as an earthly being, failed to observe the taboo and fell victim to the animal master. We are going to concentrate on the tragic fates of such hunters in our work.

First of all, we have to find out the kind of relationship a hunter had with an animal master.

A female animal master, with her magic beauty, won a hunter's heart and made him establish liaison with her, generously favoring him with the game in return. The hunter had to keep the story of his intimacy with an animal master in secret. If the hunter revealed the secret or was unfaithful to the animal master, the latter would have revenged the hunter severely. This happened to a Svan hunter Betkil, who presented the beads given by goddess Dali to Tamar, his beloved (sister-in-law, according to some sources). Dali threw Betkil over the cliff (Svan poetry : 281).

The goddess Dali punishes a hunter not for his unfaithfulness only, but also for ignoring her love. As they say, Mepisa took away Dali's child from the wolf. Dali let him know: 'If he wants, he can marry me, or I will give him nine Caucasian goats in the month of October or one small goat every day.' The hunter refused every present of Dali. 'What I have done to you, don't give it back to me!' – notified Dali to him and had a herd of Caucasian goats in the field for him. Mepisa killed one goat (the goat had a sun on its right rib and a moon on its left rib). 'Suddenly, the field turned into the rock, the hunter was thrown over the rock and died.' (Tsanava, 1992 : 80).

Another variant suggests that Mepisa took aim of a golden-antler Caucasian goat with his bow. The goat's antler rebounded the arrow 'returning it to the hunter in his forehead.' (Tsanava 1992 : 53).

According to these three legends, a hunter is punished by falling off the rock in two cases and by becoming a victim of his own arrow in the third case. In all three cases, the killer of the hunter is Dali.

In Megrelian legends, Dali is substituted for Tkashmapa. She appeared to the hunter living in *jvari* (*earthly place of worship of a deity*) as a deer and decoyed him into the forest. Intimacy was established between her and the hunter. The hunter was given luck. At last, his wife was sly enough to make him betray the secret of his luckiness. The hunter lost his luck, but one day, the deer appeared to him and decoyed him far away. 'As soon as he reached Kvira peak, one of the deer called him in a human voice: 'Stop and don't shoot! This is the day of your death. Say what your choice of death is!'

The hunter realized who the deer was. He recalled his fault and thought – if I die here, my dead body will be eaten by wild animals; if I turn into a tree, shepherds will walk nearby and burn me down. So, it's better to become a stone. 'In a minute, he and his two dogs turned into stones.' (Tsanava, 1992 : 54).

So, there can be three forms of punishment identified: (1) falling off the cliff; (2) death with one's own arrow and (3) turning to stone.

The cases of falling off the rock are more common in the hunting myths. A hero of a Georgian ballad Jarji also falls off the rock. The same happens to Ivane Kvatsikheli and many others. Asuli Sindiurisdze forever stays on the rock, in Roshki ridges. Falling off the rock and staying in rocks is the same form of punishment.

Biinoger, a character of Karacha-Balkar ballad fell off the rock when the daughter of Apsati appeared to him as a three-legged deer cursing the hunter:

'Let you not come out alive from here,
As you do not leave me alone,
You ate and drank, but you were never satisfied with our meat.'
(Karacha : 12).

There are also other forms to punish a hunter. The Chechens believe that if a hunter kills sixty-three beats without burning his butt, the animal masters tear the hunter with their steel breast into two' (Chechen folklore : 71).

A similar opinion is spread among the Ingushes. One dexterous hunter, aiming at decoying Almaz (a forest man) turned a felt cloak around a log, climbed up the tree and waited. Almaz, who came from the ravine took the log for a sleeping hunter, attacked it with an axe-like prominence on his steel breast and got stuck in the log. The hunter shot at him with his gun wounding him lethally (Ingush folklore : 47).

The forms of punishing a hunter are also going crazy, death of a hunter's child or dying out of his whole family. So, they say, 'A hunter's family is endless.'

A male animal master fraternizes with a hunter. The hunter gives his soul to Ocho-pintre (according to Georgian legends), and the latter helps him in hunting. If the secret of fraternization is revealed, the animal master will throw the hunter over the cliff.

According to Megrelian legends, a beardless youth appeared to Gvadzi Shelia, took him to the palace of Mesepebi and warned him: 'Never tell anyone your story (the one happened to you with me); otherwise, you will die.' 'Gvadzi never told his story to anyone until his old age. As soon as he told it, he died.' (Tsanava 1992 : 86).

Besides love, fraternization or secret betrayal, the reason for a hunter's death may become endless killing of sacred animals (deer, roe, Caucasian goat, chamois) or

killing an ordinary animal on a sacred place (on the territory of a church or *khati* (*chapel, place of worship*)) as well as ignoring the rituals before hunting.

The hunting habits and folk stories associated with them of the dwellers of the Caucasian mountains show great similarity what is the result of centuries-old neighboring relationship between these peoples.

Reference

Ingush folklore: Ingush folklore, edition of „Caucasian House“, Tbilisi, 2001.

Svan poetry: Svan poetry, I. The songs were collected and translated into Georgian by A. Shanidze, V. Topuria, M. Gujejiani. Publishing House of the Georgian Branch of the Academy of Sciences of the USSR, Tbilisi, 1939.

Karachai: Karachai-Balkar folklore, edition of „Caucasian House“, Tbilisi, 1995.

Chechen folklore: Chechen folklore, edition of `Caucasian House~, Tbilisi, 1996.

Tsanava 1992: Apolon Tsanava, Georgian mythology, edition of 'Merani', Tbilisi, 1992.

Т. М а х а у р и (Тбилиси)

Формы и мотивы наказания охотника в мифологии кавказских народов

Р е з ю м е

Народы высокогорного Кавказа на протяжении веков выработали строго определенные правила, которые были связаны с мифологическими представлениями и верой. Властелина зверей кавказцы представляли в женском или мужском облике. Охотник, конечно, общался с властелином зверей.

Властительница зверей предлагала охотнику интимную связь и щедро одаривала его добычей. Охотнику подобало держать такой случай в тайне. Ежели охотник разглашал тайну или изменял в любви властительнице зверей, она его строго наказывала: сбрасывала со скалы, делала жертвой его же собственного оружия, сводила с ума или окаменяла.

Властитель зверей в мужском образе братался с охотником. Охотник отдавал ему свою душу, а тот помогал ему во время охоты. Если охотник не сохранял тайну их братания, властитель зверей сбрасывал его со скалы.

Формой наказания охотника могла быть также смерть его ребёнка или истребление всей семьи.

Причиной наказания охотника могло стать убийство большого количества священных зверей (оленья, козули, тура) или обычное убийство зверей в святом месте (например, вблизи церкви).

ლ. მინაშვილი (თბილისი)

**კავკასიის ეპოპეის დიდი ქართველი
მხატვარი-მემატიანე**

„არასდროს არ დაბადებულა უფრო მხურვალე წყურვილი ქალწულებრივი წმინდა ჰაერისა, უმწიკვლო მყინვარის თოვლზე უფრო სუფთა ჰაერის, სითეთრე, ბრწყინვალე სილაჟვარდის წყურვილი, როგორც იბადება ყაზბეგის ნაწერების წაკითხვის შემდეგ“, – ასეთია ყაზბეგის თხზულებების ზემოქმედების ძალა გამორჩეული მკითხველის, გენიალური გალაკტიონის სულზე. რამდენ მკითხველს დაუფლებია და მომავალშიც დაეუფლება აღტაცების სიხარული, თრთოლა, მოგვრილი ალ. ყაზბეგის მოთხრობებით და რომანებით...

მაინც რაში მდგომარეობს ალ. ყაზბეგის როგორც მწერლის დამსახურება ლიტერატურის წინაშე, რა ახალი თემები უკავშირდება მის სახელს, ან რა ახლებური მიდგომა გამოავლინა მან ჩვენს ლიტერატურაში ადრე განსახიერებელი თემების მიმართ, რა გამოარჩევს ალ. ყაზბეგის მიერ განსახიერებულ პერსონაჟებს. ეს და ამ ტიპის კითხვები იმთავითვე დაისმის ლიტერატურის ისტორიკოსის წინაშე; წარმოდგენილი სტატია ცხოვრებით ამ კითხვაზე პასუხის გაცემის ცდას წარმოადგენს.

ალ. ყაზბეგის ლიტერატურული მოღვაწეობა მცირე დროით მონაკვეთშია გაშლილი (სულ 5 წელი), მაგრამ აღბეჭდილია პროდუქტიული სიუხვით და ჟანრობრივ-თემატიკური ნაირფერობით. იგი წერდა ლექსებსაც, დრამებსაც, ლიტერატურული და ეთნოგრაფიული ხასიათის ნაშრომებსაც, მაგრამ მისი ნამდვილი მწერლური დიდება პროზაულ თხზულებებთან-მოთხრობებსა და რომანებთან არის დაკავშირებული.

ალ. ყაზბეგის სახელს ჩვენს მწერლობაში, პირველ ყოვლისა, უკავშირდება ერთი დიდი თემა-მთის თემა. დიდ ვაჟასთან ერთად სწორედ მან შემოიტანა ჩვენს ლიტერატურაში ეს თემა-გაგაცნო აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის (კერძოდ ხევის, მთიულეთის) ცხოვრება. მთას მოუპოვა ჩვენს მწერლობაში მოქალაქეობრივი უფლება. ამით ალ. ყაზბეგმა კიდევ უფრო გააფართოვა ქართველი მკითხველის ლიტერატურული წარმოდგენები თავის სამშობლოზე, კიდევ უფრო გააღრმავა, გააშინაარსა და გაამრავალფერა. ეს არის ალ. ყაზბეგის ერთი უპირველესი

დამსახურება. ჩვენ მწერლის თვალთ შვეხედეთ მთას. ამ თვალთ დანახული სინამდვილე კი უადრესად ძვირფასი, მომხიბვლელი აღმოჩნდა, რამდენადაც აქ, ყაზბეგის თხზულებებში, ყველაფერს მწერლის სიყვარული მოსდებია—თვალუწვდენელ მთებსაც და მქუხარე მდინარეებსაც, ლურჯთვალა ცასა და მწვანე ბაღახით ახასხასებულ მინდვრებს, ძლიერი, გაუტყეხელი სულის ადამიანებს. ნაწარმოებთა საერთო ქარგაში ჩაქსოვილი ნაირნაირი ზნე-ჩვეულებები, ადათ-ტრადიციები, წარმოდგენები ამ მხარის მკვიდრთა მაღალ სულს გვაცნობს და თავმოწონების გრძობას გვიჩვენს. აღ. ყაზბეგის შემოქმედების უდიდესი მნიშვნელობა ჩვენი ქვეყნის ამ კუთხეების დახატვის თვალსაზრისით ისაა, რომ მწერალმა ჩვენი მთის ყოფა მტკიცედ დაუკავშირა ქართველთა საერთო ყოფას, ჩვენი ხალხის საერთო იდეალებს. აღ. ყაზბეგის შემოქმედებამ თვალნათლივ ცხადყო, რომ მთაც საერთო ქართული ინტერესებით ცხოვრობდა, საერთო ქართული დარდითა და იმედით. ეს კი იმასაც ნიშნავდა, რომ ძალიან დიდია აღ. ყაზბეგის შემოქმედების საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მნიშვნელობა ქართველი ხალხის ეროვნული ერთიანობის ჩვენების თვალსაზრისით.

რამდენადაც ჩვენი მთის კუთხეებს, საზოგადოდ საქართველოს მტერ-მოყვრული ურთიერთობა ჰქონდა მეზობელი მთის ხალხებთან, ამდენად აღ. ყაზბეგის შემოქმედებაში ასახვა ჰპოვა მათმა ყოფა-ცხოვრებამ, ადათ-ტრადიციებმა, წარმოდგენებმა, ამ ხალხების წარმომადგენლებიც თვალსაჩინოდ წარმოჩნდნენ ჩვენს მწერალთან. ამ მხრივაც განუზომელია აღ. ყაზბეგის დამსახურება. რაც უადრესად მნიშვნელოვანია, აღ. ყაზბეგმა ჩვენი წარმოდგენები ნაციონალისტური იერით კი არ შედეგა, ვიწრო ღობე კი არ შემოავლო ჩვენს გრძობებს ქართველის განდიდებისა სხვა ერის წარმომადგენელთა დაკნინების ხარჯზე, არამედ უადრესად ფართო თვალთახედვით დაგვანახა სამყარო, ქართველი ქალებისა და ვაჟკაცების გვერდით დაიხატნენ მაღალი სულის, ვაჟკაცური ბუნების, ღირსებით სავსე, ერთგულებისა და თავგანწირვისათვის მზადმყოფი უცხოტომელები-ჩერქეზები თუ ჩეჩნები... ელგუჯა და ელბერდი, იაგო და ფარჩო, ბეკია და სულთი, ნუნუ და მზალო, მაყვალა და ჯაჯალა... მართალია სხვადასხვა ხალხის წარმომადგენლები არიან, მაგრამ საერთო მაინც ისაა, რომ დიდი მწერლის გამგები, სიყვარულით სავსე ხედვითაა წარმოდგენილი. ქართველი მკითხველი ისევე განიცდის უცხოტომელთა ბედს, ისევე მოწიწების და სიყვარულის გრძობით ენთება, როგორც ქართველი ვაჟკაცებისა და ქალების ბედით და საქციელთ. ეს ნიშანი აღ. ყაზბეგის შემოქმედებისა საერთოა დიდი ლიტერატურული ტრადიციების მწერლობისათვის. ამგვარი მიდგომა აკავშირებს აღ. ყაზბეგს შოთა რუსთველის, ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის, გენიალური ვაჟას შემოქმედებებთან.

ალექსანდრე ყაზბეგის შემოქმედებაში ძირითადად ასახულია XIX საუკუნის I ნახევრის მოვლენები. ესაა რუსეთის მიერ საქართველოს, მთელი კავკასიის მთიანეთის დაპყრობის ეპოქა. უნდა სრულიად გარკვევით ითქვას, რომ XIX საუკუნეში ალექსანდრე ყაზბეგი პირველი და ერთადერთი მწერალია არა მარტო საქართველოში, არამედ მთელ კავკასიაში, რომელთანაც ასახვა პოვა კავკასიის ეპოპეამ, ბრძოლამ თავისუფლებისათვის.

საესებოთ გასაგებია, რომ ამ აზრით ალექსანდრე ყაზბეგს, „ელგუჯას“ ავტორს აყენებენ დიდი რუსი მწერლის „ჰაჯი მურატის“ ავტორის ლევ ტოლსტოის გვერდით, უდარებენ მას, აღნიშნავენ, რომ „ყაზბეგის მოთხრობების ზოგიერთი ადგილები თავისი შეკუმშულობით მოგვაგონებენ ლ. ტოლსტოის „ჰაჯი მურატს“. სახელგანთქანი ქართველი პოეტი ტიციან ტაბიძე იმასაც აღნიშნავს, რომ ალ. ყაზბეგი „ზოგჯერ ბიბლიურ სიმალემდე ადის. ეს მაშინ, როცა იგი აღწერს ჩენების გადასახლებას თურქეთში“ (ტ. ტაბიძე). ლაპარაკია მოთხრობა „ელისოზე“. რუსების ჯარის მიერ მთებიდან გამოდევნილი ჩენები იძულებულნი არიან დატოვონ სამშობლო და გადასახლდნენ მუსულმანურ ქვეყნებში.

მაღალი პოლიტიკური შეგნების ქართველი მწერალი თვალსაჩინოდ გვიხატავს თუ როგორ ახლოს არიან ქართველები და მთის კავკასიელი ხალხები. როგორ არ გამოდის დაბრკოლებად რელიგიური განსხვავება ხალხების დაახლოება-დაკავშირების გზაზე. ალ. ყაზბეგმა უშუალოდ განგვაცდევინა, თუ როგორ იბრძვიან ქართველები და მთის მაჰმადიანი ხალხები ერთმანეთის გვერდიგვერდ დამპყრობელი ძალის წინააღმდეგ. კავკასიის ეპოპის განსახიერებისას ალ. ყაზბეგი სრულიად გარკვეულ პოზიციაზე დგას. იგი გმობს ერთი ერის მიერ, მოძალადის მიერ, მეორე ერის ჩაგვრას, ძალადობას და ძალმომრეობას.

ალ. ყაზბეგის თხზულებებში განსახიერებულია იდეა ეროვნული თავისუფლებისა. იგი დაუცხრომელი დამცველია პატარა ერთა ღირსებისა, მათი თავისუფლებისა. ეს იდეა მთელ მის შემოქმედებას მიჰყვება. ამ მხრივ ალ. ყაზბეგი აგრძელებს იმ ტრადიციებს, რომლებიც მისმა სახელგანთქანმა წინა თაობის მწერლებმა იღია ჭაგჭავაძემ და აკაკი წერეთელმა დაამკვიდრეს ქართულ მწერლობაში.

ალ. ყაზბეგის მიერ განსახიერების ამგვარმა თავისებურებამ გამოიწვევა ქართველი პოეტის, ალ. ყაზბეგის ერთ ერთი პირველი მკითხველის, გრიგოლ ორბელიანის აღტაცება და ჰომეროსთან ასოციაციაც გამოიწვია. „ქართველთ ომბროს არსო“, – აღტაცების სტრიქონები მიაწერა მან გაზეთ დროების ფურცელზე, სადაც ყაზბეგის „ელგუჯა“ და „მამის მკვლელი“ იბეჭდებოდა. შემდეგ საგანგებოდ იქნა დახასიათებული ჰომეროსური ქართულ მწერლობაში. ამ თვალსაზრისით ახლა ისაა საყურადღებო, რომ ალ. ყაზბეგის რომანებსა და მოთხრობებში ხშირად არის წარმოდგენილი ისეთი სცენები, რომლებშიც ცალკეული პერსონაჟი კი

არ მოქმედებს, არამედ ხალხის, მებრძოლთა, ადამიანთა დიდი ჯგუფი. ისინი ნაჩვენები არიან საწესჩვეულებო რიტუალთა აღსრულებისას, თავიანთი ხატისა და ბატონის წინაშე დარაზმულნი, შეკრებილნი სამსჯავროდ, ცალკეული პიროვნების ბედის განსასჯელად, საერთო სათემო საკითხების გადასაწყვეტად, რომლებიც მათ მშვიდობიან ცხოვრებას, თუ საბრძოლო ვითარების გარკვევას, მამულის დაცვას შეეხება. ასეთი სცენები უხვად არის წარმოდგენილი „ელგუჯაში“ (სვიმონ ჩოფიკაშვილის დატირება, სამზადისი რუსებთან შესაბამელად, სვიმონისა და ელგუჯას გასამართლება), „მამის მკვლელში“, „ხევისბერ გონაში“ და ა. შ.

ამ სცენებში ადათობრივ-ზნეობრივ წეს-ჩვეულებათა აღსრულების ფონზე (ასეთ წეს-ჩვეულებათა და ადათობრივ ტრადიციათა ფართოდ მოწოდებაც ნიშანდობლივია ჩვენი მწერლისათვის) ამ ხალხის, ამ ადამიანთა ერთსულდობაა ხაზგასმული, მათი საერთო ინტერესებით სავსეობა, მათი სიმყარე და გაუტყეხლობა, მათი გამძლეობა, ერთი მიზნით, ერთი სასიცოცხლო აზრით ავსება. ამ საერთო ფონზე არის წარმოდგენილი ცალკეულ გმირთა მოქმედება-ურთიერთობა, თუ მათი სულიერი დრამა. ამგვარი მომენტები ცალკეულ პერსონაჟსა და საერთოდ მთელ ნაწარმოებს გ მ ი რ უ ლ ი შინაარსით ავსებს.

შთაბეჭდილება, რომლის მიხედვითაც ალ. ყაზბეგი მთას მიმართავს, რადგან ამ მხარეს იცნობს, ამ კუთხის შვილია, მწერალს ერთობ ზღუდავს. რასაკვირველია, კონკრეტული კუთხის ასახვა ჯერ კიდევ არ ნიშნავს იმას, რომ ალ. ყაზბეგის შემოქმედების პრობლემატიკა შეზღუდულია, მხოლოდ ამ კუთხითაა შემოფარგლული, მასზე ვერ მალდება, არაა საზოგადო, საყოველთაო მნიშვნელობისა. აღნიშნული მხოლოდ იმაზე მიუთითებს, რომ ჩვეულებრივ ჭეშმარიტად დიდ მხატვრულ ნაწარმოებში საზოგადო იდეალები კონკრეტული მასალის ასახვაში მქლავდება. ასეთია ბევრი ძალიან ცნობილი მწერლის და მათ შორის ალექსანდრე ყაზბეგის შემოქმედებაც. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, ალ. ყაზბეგის თხზულებები თემატიკურად მხოლოდ მითით, მისი ზნე-ჩვეულებებით და ადათ-ტრადიციებით უნდა ყოფილიყო შემოსაზღვრული, მისი შემოქმედების პრობლემატიკაც მასალას ვერ გასცილდებოდა და მხოლოდ ეთნოგრაფიული ღირებულება აღმოჩნდებოდა; მკითხველის ინტერესიც მათ მიმართ კარგა ხნით ადრე შენეულდებოდა, ახლა მარტო წარსულის და კერძოდ ამ მხარის წარსულის, მისი ადათ-ტრადიციების, ცხოვრების წესის გაცნობის სურვილით-და იქნებოდა ნაკარნახევი, რაც ძალიან მცირე საფუძველი აღმოჩნდებოდა უკვდავებისათვის, რასაც ალ. ყაზბეგის შემოქმედება ეზიარა.

მართალია, ალ. ყაზბეგი მთის მასალას ასახავს, მას განიხილავს, მაგრამ არა ვიწრო თვალსაზრისით. მწერალი ახალი თვალსაზრისით იაზრებს ამ მასალას, ახალ სიმაღლეზე აჰყავს, უფრო სწორად მთა ამოსავალია, რათა ზოგადეროვნული და ზოგადსაკაცობრიო საკითხები და-

ყენოს. მართალია, მთიელები, ქართველები თუ მეზობელ ხალხთა წარმომადგენლებია მისი თხზულებების პერსონაჟები, მაგრამ ისინი საერთო ეროვნულ თვისებებს, საერთოდ ადამიანურ გრძნობებს ატარებენ. ამიტომაც მათი გულის ყოველი მოძრაობა, მათი სატკივარი, მისწრაფებები ჩვენთვისაც მახლობელი და გასაგები, ამიტომ ვუთანაგრძნობთ, ან არა მათ, განვიცდით მათ ბედს.

როგორც ითქვა, ალ. ყაზბეგი ილია ჭავჭავაძის რეალისტური სკოლის სახელოვანი ტრადიციების გამგრძელებელია და ამ აზრით, ღირსეული მემკვიდრეც, მაგრამ თქმული იმას სრულიადაც არ ნიშნავს, რომ იგი ილიას იმეორებდეს. ალ. ყაზბეგმა ახლებური მიდგომა გამოამჟღავნა სინამდვილისადმი და ინდივიდუალური სახით წარმოდგა ქართულ მწერლობაში. ილია ჭავჭავაძისათვის ის იყო დამახასიათებელი, რომ მის შემოქმედებას წარმართავდა მკაფიო თვალსაზრისი, უფრო სწორად ვიდრე თხზულების წერას შეუდგებოდა, მას გარკვეული აზრი, იდეა ამოძრავებდა, რომლის შესაბამისად ირჩევდა იგი მასალას. ილიასათვის მნიშვნელოვანი იყო ესა თუ ის პრობლემა, ესა თუ ის იდეა, რომლის მხატვრულ ჩვენებას ემსახურებოდა თხზულების სიუჟეტიც, პერსონაჟიც და გამოსახვის საშუალებებიც. შეიძლება გარკვევით ითქვას, რომ აქ ნაწარმოებში ბატონობს ერთი გარკვეული თემა, რომელიც იქვემდებარებს ყველაფერს დანარჩენს. ილია ჭავჭავაძის პერსონაჟები არსებითად მიმთითებენ არიან გარკვეულ თემაზე, იდეაზე, ერთგვარ რუპორებს წარმოადგენენ გარკვეული იდეისა, ასეთები არიან ლელთ ღუნიაც, „იამშიიცი“, რუსი ოფიცერიც, გიორგიც, არჩილიც, კესოც... როგორც ცნობილია, ასეთია ილია ჭავჭავაძის განსახიერების გზა და მას სხვა არაფერი შეიძლება ეწოდოს, თუ არ სინამდვილის განსახიერების ინტელექტუალური ბირებულისა. სხვაგვარია სინამდვილისადმი მხატვრული მიდგომა ალ. ყაზბეგის ნაწარმოებებში. წინასწარ შემუშავებული აზრი, იდეა კი არა, თვით სინამდვილის განსახიერებაა მისი მთავარი მოთხოვნა. სწორედ სინამდვილის განსახიერების პროცესში იბადება მხატვრული აზრიც. ცხადია პოეტნიკაში მოცემული მიზანსწრაფვა ალ. ყაზბეგის შემთხვევაში არსებობს, მაგრამ იგი არაა საფუძვლით გაცნობიერებული, შეგნებული და ჩამოყალიბებული გარკვეული იდეის სახით. რაც შეიძლება ცხოვრებასთან ახლოს – ასეთია ალ. ყაზბეგის, ისევე როგორც ბევრი სხვა დიდი ხელოვანის მწერლური დევიზი. ალ. ყაზბეგის, როგორც მწერლის ყურადღების ცენტრში უშუალოდ ცხოვრება, უშუალოდ ადამიანები დგანან. პერსონაჟის სულიერი რაგვარობა, მისი ბედი არის აქ მკითხველის უშუალო ინტერესის საგანი. სწორედ ადამიანთან, მის ბედთან არის დაკავშირებული ეროვნულ-პოლიტიკური და სოციალური მომენტები. ალ. ყაზბეგის შემოქმედებაში ეროვნულ-პოლიტიკური გრძნობები დახატულია სხვა გრძნობათა გვერდით, მათთან ურთიერთობაში, მათთან ტოლფასად, თავისთავადი ღირებულების წარმოჩენით. ეს კი იმასაც გულისხმობს, რომ მისი ნა-

წარმოებები ხასიათდებიან მრავალთემიანობით, ერთსა და იმავე ნაწარმოებში ერთმანეთის გვერდით სხვადასხვა თემები იჩენენ თავს და ყველაფერი ეს ადამიანის სულიერი სამყაროს სიღრმეების ჩვენების გზით არის გაშლილი.

აღ. ყაზბეგის გამოჩენა ჩვენს მწერლობაში დაემთხვა ხალხოსან მწერალთა მოღვაწეობას. საზოგადოდ ცნობილია, რომ ხალხოსან მწერალთა ნაწარმოებებში წარმოდგენილი პერსონაჟები, მიუხედავად დიდი სოციალური ღირებულებისა, სულიერი თვალსაზრისით ერთობ გაღარიბებულად წარმოდგენენ მკითხველის წინაშე; ისინი ფაქტობრივად მოცულნი არიან ერთი საზრუნავით, ერთი ინტერესით, მატერიალური საზრუნავით, მათი ინტერესები ყოველდღიურ ყოფით საზრუნავს ვერ სცილდება. ცრუმორწმუნეობით დამძიმებულნი, ყველასაგან შევიწროვებულნი თუ მოტყუებულნი ამიტომაც თითქმის ვერავითარ სულიერ ინტერესებს ვეღარ ამჟღავნებენ. აღ. ყაზბეგმა მიუღებლად ჩათვალა ასეთი მიდგომა. მან ხალხის სულიერ შესაძლებლობათა ძიება დაიწყო და მეტად მრავალფეროვანი სამყარო აღმოაჩინა. პირველ ყოვლისა, იგი სწორედ ადამიანთა სულიერი მხარის დახატვითაა დაინტერესებული. მართალია ეკონომიკურად სრულიადაც არ უღხინთ აღ. ყაზბეგის გმირებს, მაგრამ ჩვენ ამას ვერ ვგრძნობთ, რამდენადაც ისინი არ გახაზავენ თავიანთ სიღუბჭირეს, ეკონომიკურ მოთხოვნებზე მაღლა დგებიან. მათი ფიქრის, ზრუნვის, ტკივილის საგანი გაფაჩიხებული სულიერი შინაარსის ურთიერთობებია. ამისთვის ისინი უყოყმანოდ თავსაც კი გასწირავენ, ფიზიკურ არსებობაზე იტყვიან უარს, თუ ეს საჭირო გახდა.

აღ. ყაზბეგის თხზულებებში ადამიანის ცოცხალი გრძნობებია ქცეული ანალიზის საგნად. ეს გრძნობები კი უდიდესი სირთულით და ნაირფერობით ხასიათდებიან. მართალია, გარეგნულად მარტივად გამოიყურება იმ ხალხის ცხოვრება, ვისი გაცნობაც მკითხველისათვის აღ. ყაზბეგს განუზრახავს, მაგრამ შინაგანად ერთობ რთული და მრავალფეროვანი აღმოჩნდა იგი და ეს დაგვანახა ჩვენმა მწერალმა. ეს შინაგანი სირთულე ხალხის სულიერი ცხოვრების სიმდიდრეს და სავსეობას მოწმობს. აღ. ყაზბეგი ადამიანის სულის სიღრმეებს წვდება და მათ ჩვენთვისაც საჩინოს ხდის. აღ. ყაზბეგი ადამიანის სულის რხევას და დინებას მის დაუნაწევრებელ მთლიანობაში წვდა და შეძლო ასეთად მისი გადმოცემა.

აღ. ყაზბეგმა ჩვენს ლიტერატურაში აქამდე არნახული მხატვრული ძალით გვიჩვენა ცოცხალ გრძნობათა სირთულე, მათი წინააღმდეგობრივი ხასიათი, ანუ როგორც ამბობენ, ამბივალენტურობა. მწერალმა დაგვანახა, რომ ჩვეულებრივ ცხოვრებაში გრძნობები არ არსებობენ სუფთა სახით, აუმიღვრეველნი და შეურყვნელნი. ადამიანის გული ხშირად ხდება ასპარეზი ნაირნაირი შეფერილობის გრძნობათა ჭიდილისა. პირველნი და სოციალური, ღრმად ინტიმური და საზოგადოებრივი ერთმანეთში არიან გადახლართულნი და ადამიანის სულიერ დრამას აპირობებენ. მწერა-

ლი ხშირად ხატავს იმგვარ ვითარებას, როცა ადამიანმა კარგად იცის, რომ რასაც იგი სწადის, ეწინააღმდეგება მისსავე რწმენას თუ საზოგადოებრივ მორალს, მაგრამ მას არ შეუძლია, ძალა არ შესწევს სხვაგვარად მოიქცეს.

აღ. ყაზბეგი ხატავდა ზნეობრივად როგორც ღირსეულ, ასევე უღირს პერსონაჟებს, სულმდაბალ ადამიანებს, რომელთაც ქვენა ზრახვები, ნათელისა და ღამაზის შემღახველი ინსტინქტები ამოძრავებთ. ასეთები ქართველებიც არიან და არაქართველებიც. მწერალი მოწინავე თვალსაზრისზე დგას და მაინცადამაინც რომელიმე ერის შეილთა დამახასიათებელ თვისებად არ მიიჩნია სიმახინჯე, ისევე როგორც ღირსება. ამ აზრით სრულიად უსაფუძვლო იყო აღ. ყაზბეგის ნაციონალისტობაზე საუბარი, რასაც ადგილი ჰქონდა XX საუკუნის 20–30–იან წლებში, აღ. ყაზბეგის პოზიცია ეროვნულია თავისი ხასიათით; მწერალი თავისი ხალხის ეროვნული ღირსების დამცველია და არა უსაფუძვლო განმადიდებელი და ეს თვალსაზრისი საერთოდ ერთიანია XIX საუკუნის ქართველი მწერლებისათვის. აღ. ყაზბეგი ადამიანებში მდაბალი ვნებების გაღვივების, საერთოდ მათი გაბატონების უმთავრეს მიზეზს სოციალურ გარემოში ხედავს. იგი გარემოს დებს ბრალს, თუმცა აღნიშნული ადამიანს სრულიად არ ათავისუფლებს პასუხისმგებლობისაგან და საზოგადოდ პერსონაჟთა განსახიერებისას აღ. ყაზბეგისათვის ამოსავალია ზნეობრივი სამყარო. სწორედ ამ მხარეს აქცევს იგი განსაკუთრებულ ყურადღებას.

აღ. ყაზბეგის გმირები პირდაპირნი და შეუდრეკელნი, სანდონი და კეთილშობილური ზრახვებით აღსავსენი არიან. აღ. ყაზბეგის გმირებს ერთი რამ გამოარჩევთ და აახლოვებთ ერთმანეთთან. ესაა მკაფიოდ გამოვლენილი გრძნობა პიროვნული ღირსების დაცვისა. ამ მხრივ არავითარი განსხვავება არაა ქართველებსა და მთის კავკასიელი ხალხების წარმომადგენლებს შორის. ისინი ფხიზლად დგანან საკუთარი პიროვნული ღირსების დაცვის სადარაჯოზე. მათი ქცევები და მოქმედებები არსებითად ამ გრძნობაზეა დაფუძნებული. არსებითად იგი მოტორის როლს ასრულებს სხვადასხვა შინაარსის მოქმედების დროს. სრულიად ჩვეულებრივი ადამიანი შეიძლება გმირად იქცეს, როცა საქმე პიროვნულ ღირსებას შეეხება. ეს ნიშანი აღ. ყაზბეგის გმირებს მკითხველისათვის საოცნებო ადამიანებად აქცევს. ჩვენ გვხიბლავენ ისინი, მათგანობა გვენატრება, რამდენადაც შეგნება და დაცვა პიროვნული ღირსებისა ყოველთვის არაა ადვილად მოსახერხებელი. ადამიანი ძალზე ხშირად თვალს ხუჭავს, როცა მის პიროვნულ ღირსებას ეხებიან, უფრო სწორად თვითონვე თელავს მას და თითქმის ყოველი ფეხის ნაბიჯზე.

ამ ნიშნით, პიროვნული ღირსების გამახვილებული შეგნებით აღ. ყაზბეგის გმირებთან სიახლოვეს ამჟღავნებენ ვაჟა-ფშაველას ეპიკურ ქმნილებათა გმირები.

Л. М и н а ш в и л и (Тбилиси)

**Великий грузинский художник-летописец
Кавказской эпопеи**

Р е з ю м е

Александр Казбеги вместе с Важа-Пшавела внес в грузинскую литературу горскую тему. Его творчество ознакомило читателя с бытом, обычаями и традициями грузинских горцев (мохевцев и мтиулов) и соседних горских народов, что еще более расширило и углубило наше представление о Родине и соседях – горцах. Он не возвеличил грузин за счет унижения представителей других наций, напротив, с весьма широким видением показал окружающий мир: рядом с грузинами были изображены отважные, готовые принести себя в жертву, черкесы, чеченцы и лезгины.

Александр Казбеги первый и единственный писатель XIX века не только в Грузии, но и на всем Кавказе, который отобразил грандиозную Кавказскую эпопею. Поэтому часто его упоминают наряду с бессмертным автором "Хаджи-Мурата", Львом Толстым и потому его называли грузинским Гомером (Гр. Орбелиани). Отмечалось также, что иногда Ал. Казбеги достигает высот Библии: например, когда описывает вынужденное выселение чеченцев с их исконных земель и переселение в Турцию – "Элисо" (Т. Табидзе).

Грузинский писатель наглядно изображает, насколько близки к грузинам горские кавказские народы, почему религиозные различия не становятся препятствием на пути сближения и союза народов.

Ал. Казбеги дает нам непосредственно прочувствовать, как борются против захватчиков рядом друг с другом грузины и горцы-мусульмане.

В сочинениях Ал. Казбеги часты сцены, в которых участвует народ, большая группа людей: они показаны при исполнении обрядовых ритуалов, сплоченные перед иконами, решающие общинные вопросы. Подчеркивается их единодушие, наполненность общими интересами, твердость и непоколебимость, стремление к одной цели, единый жизненный интерес. На фоне этого показаны действия, душевная драма отдельного героя. Подобные моменты наполняют г е р о и ч е - с к и м содержанием как отдельный персонаж, так и, вообще, все произведение.

Ал. Казбеги начал поиск духовных возможностей народа, высших человеческих чувств и открыл весьма разнообразный мир, сложность и амбивалентность чувств вольных, непосредственных, на первый взгляд простых по природе представителей гор.

Герои Ал. Казбеги может и живут в нужде, но при чтении его произведений мы этого не чувствуем, поскольку они не подчеркивают этого, стоят выше материальных интересов.

Герои Александра Казбеги, как грузины, так и представители других горских кавказских народов, характеризуются утонченным чувством собственного достоинства. Их поведение и действия часто обусловлены именно этим чувством. Вполне обычный человек может стать героем, когда дело касается защиты собственной чести и достоинства. В сочинениях Ал. Казбеги наглядно показано, что человеческое достоинство не должно быть задето, а то он окажет сопротивление, в свою очередь, сопротивление может переместиться с личных интересов в патриотическую плоскость, если окажется, что достоинство ущемлено чужеземной силой.

С точки зрения чувства собственного достоинства сочинения Ал. Казбеги близки сочинениям гениального Важа-Пшавела.

L. M i n a s h v i l i (Tbilisi)

Great Georgian artist-chronicler of the Caucasus epos

S u m m a r y

Aleksandre Kazbegi is the first and unique writer not only in the Caucasus, but also in the whole Caucasus as depicted the grand Caucasus epos in a high literary style. That is why he is often named beside Lev Tolstoy, the immortal author of „Haji Murat“; partly that is why he was called „Homer of the Georgians“ (Grigol Orbeliani). It was also said that Al. Kazbegi reaches the height of the Bible, for instance, when he describes the compulsory exile of the Chechens from their motherland to Turkey (Short story „Eliso“)(Titsian Tabidze).

The Georgian writer of high political and civil consciousness describes to us the fact how close relation there is between the Georgians and the Caucasian peoples living in mountains, how the religion difference is not a hindrance on the way of bringing these peoples together and in close relation. Al. Kazbegi showed us clearly how the Georgians and the Muslim peoples living in mountains fought side by side against the Russian conquerors.

The acute sense of defending of personal self-dignity is characteristic to the heroes of Aleksandre Kazbegi, both the Georgians and the representatives of other Caucasian peoples. They stand awake on the watch of personal dignity. An ordinary man can become a hero when there stands the question of defending the personal dignity. With this sign the heroes of genius Vazha-Pshavela are close to the characters of Aleksandre Kazbegi.

თ. პ ა ი ჭ ა ძ ე (თბილისი)

**კავკასიელთა ყოფა: ისტორიულ-მხატვრული ფაქტი
ინტერკულტურული რეზონანსისათვის**

1932 წელს გერმანიაში გამოიცა გრიგოლ რობაქიძის „კავკასიური ნოველები“ („Kaukasische Novellen“) ლაიფციგი, ტიუბინგენი. მართალია, წიგნს თავად ავტორი „რომანს“ უწოდებდა, მაგრამ იგი ნოველათა კრებულშია კავკასიის ისტორიის, მითოსისა და ეთნოსის თემაზე. ცნობილი ფაქტია, რომ მწერალმა 1931 წელს დატოვა საქართველო და ამდენად, აღნიშნული კრებული მისი ემიგრანტული შემოქმედების ერთ-ერთ პირველ ნიმუშად უნდა მივიჩნიოთ. როგორც ჩანს, გრიგოლ რობაქიძეს ემიგრაციის პირველივე ხანიდან განსაკუთრებული მიზანი ჰქონდა: ევროპული აუდიტორიისათვის გაეცნო თავისი მშობლიური მხარე და არა მარტო კონკრეტულად ქართული ფენომენი, არამედ საზოგადოდ, კავკასიური რეგიონალური გარემო და ისტორია.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამავე პერიოდში, 1932 წელს შეიქმნა რომანი „ჩაკლული სული“, რომელიც შტეფან ცვაიგის ცნობით ამავე წელს იენაში გამოიცა, ხოლო მეორედ „კავკასიური ნოველების“ მსგავსად 1979 წელს დასავლეთ გერმანიაში. ეს რომანი არა მხოლოდ მხატვრული ფაქტია, არამედ ერთგვარად ისტორიული მნიშვნელობის ტექსტია, ერთ-ერთი პირველი მცდელობა ავტორისა, რომ ევროპული საზოგადოების წინაშე წარმოეჩინა საბჭოთა პოლიტიკის ნამდვილი არსი, რეპრესიულ-სადაამსჯელო სისტემების უმძიმესი შედეგებით, დანახული უშუალოდ იმ ადამიანის მიერ, რომელმაც ეს ყოველივე საკუთარ თავზე იწვნია. თავად გრიგოლ რობაქიძის რომანში „მოლექულურად არის განხილული, თუ რა ემართება ადამიანს ბოლშევისტურ არეში, სულ ერთია არის იგი ბოლშევიკი თუ არა ბოლშევიკი. პიროვნების ადგილი, როლი და ფუნქცია სულიერად სრულიად მოუწყობელ და ქაოტურ გარემოში, უმძიმესი ფსიქოლოგიური სტრესითა და სულიერი მეტამორფოზებით აღსავსე ყოფა შემოქმედი ადამიანისა, ფიზიკური და სულიერი რეპრესიების დაუმთავრებელი ჯაჭვი – ამ პროცესების მხატვრული განზოგადებით“ (შტეფან ცვაიგი).

30-იანი წლების დასაწყისში გრიგოლ რობაქიძემ ერთგვარად იწინასწარმეტყველა ის ტრაგიკული მოვლენები და სისხლიანი რეპრესიები, რომლებიც 30-იანი წლების შუახანებში დაატყდა თავს ქართველ ინტე-

ლიგენციას, თუმცა, როგორც ცნობილია, რეპრესიები 20-იანი წლების დასაწყისიდან უკვე ხორციელდებოდა. საბჭოური რეჟიმისაგან იძულებით ემიგრირებული მწერლის პოზიცია ერთგვარი ახსნა-განმარტებაც იყო საზოგადოების წინაშე, თუ რატომ იყო მწერალი ამჟამად ევროპაში და რა იყო –წითელი იდეოლოგიების მიერ ე. წ. „რკინის ფარდით“ იზოლირების ერთ-ერთი მიზეზი დანარჩენი მსოფლიოსაგან. ავტორიტარულ-დიქტატორული რეჟიმის შემოქმედებითი თვალთახედვით რეალურ წარმოჩენას (კულმინაციას რომანში ჩართული თავი „სტალინის პოროსკოპი“ წარმოადგენს) სწორედ ეს მიზანი გააჩნდა. როგორც ავტორი მიაჩნებოდა, ის „მდინარის მესამე ნაპირზე მდგომი“ შემოქმედის პოზიციას აცხადებდა, რომელიც ეპოქალური პოლიტიკური კატაკლიზმებისგან უმძიმეს მდგომარეობაში ჩავარდნილი უძველესი კულტურისა და ტრადიციების მხარის – არა მხოლოდ საქართველოს, არამედ მთელი კავკასიის რეალურ ყოფას აღწერდა, და საბჭოთა ბოლშევიზმის ნამდვილ არსსაც ააშკარავებდა, ამ ყოველივეს „live“-ში მონაწილე პიროვნების პოზიციიდან.

ამ მხატვრულ დოკუმენტური ლიტერატურული ქმნილებისაგან ერთგვარად განსხვავებული მიზანი გააჩნდა „კავკასიურ ნოველებს“.

ისიც აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ გრიგოლ რობაქიძე იმთავითვე იმ ქართველ მოაზროვნეთა რიგს მიეკუთნებოდა, რომელნიც საქართველოს მოიაზრებდნენ კავკასიური ეთნოსტორიული ყოფის უცულობელ ნაწილად, ამ დამოკიდებულებას მისი ფსევდონიმიც ადასტურებს: ჯერ კიდევ ემიგრაციაში მ. რ. „Кавказиели“-ის ფსევდონიმით წერდა (რუსული გამოცემა „Портреты №18, უურნ. „АРС“1920). ამგვარ პოზიციას, სტანდარტულს ვერ ვუწოდებთ, რადგან, ვერ ვიტყვით, რომ მწერლის ამგვარ ისტორიულ-კულტურულოგიურ პოზიციას იმ დროს ყველა იზიარებდა. ამ თვალსაზრისით გასათვალისწინებელია გრიგოლ რობაქიძისავე ლიტერატურული და შემოქმედებითი თანამოაზრების-ქართველ სიმბოლისტთა ჯგუფის, ე. წ. „ცისფერყანწელთა ლიტერატურული კორპორაციის“ წევრების აზრი, რომლებიც უახლეს ქართულ კულტუროლოგიურ პროცესს და ინტელექტუალურ საზრდოს ცალსახად ევროპულ პროცესების წიაღში ეძებდნენ და მის განუყოფელ ნაწილად რაცხდნენ. როგორც ცნობილია, იმდროინდელ ქართველ ემიგრანტთა ძირითადი ნაწილიც მხოლოდ „ევროპისაკენ იყურებოდა“, ეძებდა და ხედავდა რა ქართულ მენტალობასთან საერთო ნივთიერებას ევროპულ კულტურულ-ისტორიულ რეგიონში. „კონცეპტი ჩემი შემოქმედებისა ევროპული და ქართული ერთად... თვითონ ზედაში ქართული ელემენტი უფრო მეტი, ვიდრე ევროპული... ქალწულ ნინოს ჯვარი გამოუჭრია და იგი თავის თმებით შეუხვევია. მითიური წვეთი: უამსა ბედის თავდატეხისა, ვაზის ჯვარს მტევნები გამოუღია, ზედაში ამ მტევნებისა რაინდებს შემოუნახაეთ თასით. თასი „გრაალი“ არის... გრაალი მცველთა ხელშია, წვეთი დიდდება უჩინრად, მოთხრობილი ამბები ღვაგრაია მისი – წერდა გრიგოლ რობაქიძე („სათავენი ჩემი შემოქმედებისა“).

ამდენად, „კავკასიურ ნოველებს“ არა მხოლოდ მხატვრულ-შემოქმედებითი, არამედ ინფორმაციულ-შემეცნებითი დანიშნულებაც გააჩნდათ. მწერლისა და ეთნოგრაფის ფუნქცია აქ ერთთავად იტვირთა ავტორმა. სწორედ ამით აიხსნება ის ფაქტი, რომ მისთვის შთაგონების წყაროდ იქცა ხევსურეთის ყოფის ისტორიული და ყოფითი რეალები, პირველი ნოველდა-“ენგანდი“ იმავე წელს „Insel verlag“-ში სხვა სათაურითაც დაიბეჭდა, ასევე დაიბეჭდა „ბედი ქართლისას“ №10 და 11 ნომრებში; ამ ციკლის ნაწილებია ასევე: კავკასიური მენტალობის პერსონიფიცირებული სიმბოლოს-შამილის ცხოვრების ერთი ეპიზოდის ამსახველი ნოველა „იმამ შამილი“; მთის მითოლოგიური არქეტიპის დალის სახის მხატვრული ტრანსფორმაციის ნიმუშები-ნოველები: „ორი ფოთოლი“ (დალის დობილი) და „დიდი დედა“, ხალხური მუსიკალური ტრადიციის ოდა-ნოველა „ლილე“. კავკასიური თემატიკის ამსახველია 1934 წელს გამოცემული რომანიც „დალი“ (ამხანად დაკარგული).

კავკასიურმა ისტორიებმა თავისი მისია მაშინვე შეასრულეს. შტეფან ცვაიგი (1932, 1934, 1938, 1944 წლები „გველის პერანგის“, „კავკასიური ნოველების“ შესავალი), ებერჰარდ კრენმარი (დოიტშე ცუკუნგ 1934), მარსელ ბრიონი („მეგი“-ს შესავალი 1933, 1946), ვილჰელმ შეფერი ((ბედი ქართლისა 1934, 1944), ტასილიო ფონ შეფერი (ბედი ქართლისა №47,1936), ლეოპოლდ ციგლერი (1938), ფრანკ მარაუნ (ბედი ქართლისა 1944), ნიკოს კაზანცაკისი („ტობა-რაბა“, 1962), ჰანს პეშკე (ოფერბრაუნგ დელ ელემენტ“ შურნ. „ექსპერტი“1936), რომენ როლანი, ფრიდრიხ პოენტეში, რუდოლფ კარმანი – ეს არის არასრული სია იმ გამოხმაურებათა ავტორებისა, ვისთვისაც განსაკუთრებით ახლობელი აღმოჩნდა ე. წ. „კავკასიური მისტერიები“.

„შემოქმედების დასაწყისშივე გრიგოლ რობაქიძემ ფანტაზია მთის სამსახურში ჩააყენა: ქართველთა უძველესი სამშობლოს – მესოპოტამიის ველებზე წარმოიშვა მითი იმ დროისა, როცა იქმნებოდა ბიბლია, რომელიც განსაზღვრავდა ხალხთა სულიერ ჰაბიტუსს. გილგამეშის მითი ღეგენდა ღვთაებრივ იშთარზე და ძველ ბაბილონელთა და ასირიელთა მაგიური შელოცვები წარმოადგენენ მის ნაწარმოებთა თავდაპირველ წყაროს“- „სწორედ ეს განასხვავებს მას, კავკასიელს, ყველა თანამედროვე დასავლეთ ევროპელი მწერლისა და მოაზროვნისაგან. დასავლურ ცნობიერებაში გაბატონებულია ინდივიდუალური მომენტი, აღმოსავლეთში კი პირიქით, განაცხადა, რომ ჩვენ განუყოფლად ვართ დაკავშირებული მთლიანობასთან; ამპარტავნობისა და სულიერი გაღარიბების გამო დასავლეთი იქცა ინდივიდუალისტურ მონად. მაშინ როცა აღმოსავლეთი მთელს სამყაროსთან კავშირში ცხოვრობს და მოქმედებს“ „...რობაქიძის სამყარო: – კავკასია მისი ველური ხეობებით და გოლიათური კლდექედებით. ირანის შიშველი მზით გადარუჯული ზეგანი და ძველი კოლხეთის დაბლობი – სივრცეები, რომელზედაც გაისმის მწვემსების სა-

ლამურის განმარტოებული სევედიანი ჰანგები, ცის კიდურები მოოქროვილი მზის ამოსვლით და მეწამული მზის ჩასვლით, სამყარო ჩაფლული უსახდეროებაში და გამსჭვალული სამშობლოს მეტაფიზიკური სეველით, დაუსრულებლობაში შეჭრილი, რობაქიძის ნაწარმოები (ლამარა) სიმართლეს წარმოგვიდგენს უსასრულო სურნელებას რაც შეზრდია ბაბილონურ მითებს იშტარსა და გილგამეშზე“- წერდა რულოფ კარმანი.

„მას წილი უდევს თანამედროვე ცოცხალ ტრადიციაში, რომელიც შემერულ და იქალტურ, ხეთურ და ებრაულ ტრადიციებს წვედება, სადაც ის უკიდურეს ისტორიულ შორეთში თანდათან იბინდება“-წერდა ლეოპოლდ ციგლერი („თქმულებანი“).

„კავკასიურ ნოველებს“ შესავალი სიტყვა დაურთო შტეფან ცვაიგმა, რომელიც წერდა: „ძველი და ახალი მსოფლიო, ჯადოსნური და რეალური სფეროები ერთდებიან ერთ სრულიად მიუხვეველში, ჩვენთვის ახალ განმსჭვალვაში, რომლის გამართლება მხოლოდ მწერლურ, ამ ეპიკური ხელოვნების ხშირად არაჩვეულებრივ პოეზიურობას შეუძლია, მაგრამ როგორი ცეცხლოვანება მოედინება ამ აღწერისაგან“ ...

ნოველებს წინ უძღვოდა თვით ავტორის წინათქმაც, რომელშიც კიდევ უფრო ხაზგასმული და გამძაფრებული იყო ჩვენ მიერ აღნიშნული მწერლისეული პოზიცია – ერთხელ კიდევ გაესვა ხაზი საქართველოს, ქართველის, ქართულის და აქედან გამომდინარე, კავკასიურისა და კავკასიელის ფენომენისათვის. ამ წინასიტყვაში მწერალი მხატვრულ-შემოქმედებით ანტურაჟში წარმოსახავს საქართველოს ისტორიულ-სარწმუნოებრივი წარსულის და მსოფლიო ცივილიზაციის წინაშე მის, სულიერ და კულტურული მისიის არსს, ქაღდურ ძირებს, ზნეობრივ ფასეულობებს და აცხადებს რომ დღეს საბჭოთა ქვეყნის ერთი რესპუბლიკა კვლავაც ინახავს იმ უძველეს ტრადიციებს და სულიერ სიმდიდრეს, რომელიც მას არგუნა არსთაგამრიგემ...

განსაკუთრებული პოპულარობის გამო ნაწილებს „კავკასიური ნოველებიდან“ ავტორი ვენის, ლაიფციგისა და კელნის რადიოგადაცემებშიც კითხულობდა, (როგორც ცნობილია მწერალი აქტიურად თანამშრომლობდა რადიო „თავისუფლებასთან“), ხოლო 1979 წელს დასავლეთ გერმანიაში „კავკასიური ნოველები“ კიდევ ერთხელ გამოიცა, ავტორისეული წინათქმით, რომელშიც კვლავ გაცხადდა პირუთვნელი მიზანი – ევროპას არა მხოლოდ გაეცნო კავკასია, არამედ ეცნო ის, ვითარცა ოაზისი კულტურისა და ტრადიციისა.

პირველი ნოველა „ენგადი“ პირველ პირშია დაწერილი, მთავარი გმირი, გიორგი ვალუევი რუსული საფილმო საზოგადოების შეთავაზებით, როგორც ქართულის კარგი მცოდნე, ხევსურეთის ექსპედიციაში მონაწილეობს. იმთავითვე ჩნდება მწერლის მიზანი სტუმრებს, უცხოელებს (რუსებს), რომლებიც ქართული მთის სოფლების და ტრადიციების გაცნობა სურთ და გაცნობილის სხვებისთვის გაზიარებაც (ფილმის გადა-

დება), მთავარი გმირი ერთგვარად თანმხლებად, კომპანიონად და ექსკურსიამძღოლადაც კი ევლინება, თუმცა თვითონაც პირველად ხდება იქ. გიორგი ვალუევი – როგორც ჩანს ქართველი არ უნდა იყოს, ანუ როგორც ავტორი თავადვე ამბობს, სანახევროდაა ქართველი, მაგრამ მის პიროვნებაში უფრო ქართული იყო, ვიდრე რუსული. „ხევსურეთში მოგზაურობა მისთვის ფაქტიურად ეროვნული წიადის რომანტიკულ საიდუმლოსთან ზიარება გამოდგა მის „რასსიულ“ გენეტიკურ ფესვებთან უნებლიე მიახლოება, შორეული წარსულის ეგზოტიკური ყოფითი სამყაროს მომენტალური გაელვება“.

ხევსურთა ერთ-ერთ მივარდნილ სოფელში ჩასული ვალუევი, რომლისთვისაც ხევსურები „ერთი უსახელო, ძველი, საუკუნეებში გადასული ხალხის“ მხოლოდდა ცოცხალ დანაშთს წარმოადგენენ, ერთბაშად აღმოჩნდა „ცოცხალი მძლეოსანი მითოსის“ სამყაროში და პირადად შეიგრძნო თბილსაშოიანი და ნაყოფმადლიანი“ მიწის „მაგიური ანდამატური ძალა“. პირველივე გზადშეხვედრილი ფარ-ხმლიანი ხევსური, რომელსაც სახეზე „გამომწვარი აგურისფერი“ დაკრავდა, მისი ძმადნაფიცი გახდა. სწორედ ის იქცა ერთგვარ მედიატორადაც გიორგი ვალუევის ცნობიერებაში ხევსურთა სულიერი თუ ყოფითი სამყაროს შესაცნობად.

მწერალი გატაცებით აღწერს ხევსურთა „ეთნოგრაფიულ თავისებურებებს, რელიგიურ რიტუალებს, ადათ-წესებს“ და მათი უშუალო მონაწილეც ხდება. განსაკუთრებული გავლენა იქონია მასზე წაწლობის ტრადიციამ. გიორგი ვალუევემა საკუთარ თავზე გამოსცადა ამ საოცარი ადათის მთელი რომანტიკა. გირგისა და მხეკალას წაწლობა მალე მგზნებარე სიყვარულში გადაიზარდა, მაგრამ უმკაცრესი და შეუვალი ტრადიცია ქალ-ვაჟს ფიზიკური სიახლოვის უფლებას არ აძლევს და ორივენი იძულებულნი ხდებიან დაემორჩილონ მას. ის რაც გიორგი ვალუევისთვის „ძველისძველი რიტუალის დანაშთია“, ხევსურებისთვის ხელშეუხებელი წესია, რომელიც ფაქტიურად ერთმანეთისაგან მიჯნავს სულსა და ხორცს, გრძნობას და ფიზიკურ ურთიერთობას. მთავარი გმირიც საკუთარ სამყაროში აცნობიერებს ხევსურთა შინასამყაროში დაკანონებულ შეგონებას, რომ „სქესი და სიყვარული სხვადასხვა რამაა“, „იწოდებ მხოლოდ ე. ი. იგზნე დვთიურ-წარუვალი ცეცლეულ ზღვარზე გადალახავ ზღვარს – ფუჭად იქცევა გზნება“. – წაწლობის საიდუმლოც აქაა, მისი მიზეზების ძიება მწერალმა სიყვარულის პლატონურ გაგებას დაუკავშირა „აღბათ ხევსურთა ტომი უძველეს დროში ორდენი იყო ერთგვარი, რომელსაც მიზნად ჰქონდა დასახული ასეთი გზნება და მტკიცება სიყვარულისა“.

ნაწარმოების მთავარი გმირი ხევსურთა პრეისტორიული ადათ-წესების სიდრმისეულმა ფსიქონალიზმა მის აღიარებამდე მიიყვანა. ხევსურთა სახეში იგი ზოგადად მთის, ტრადიციის ერთგულ კაცს განაზოგადებს რომლის „გულისყური უფრო სულისკენ რომაა მიქცეული ვიდრე მატერიალურისკენ]

ამ ციკლის ნაწილია ასევე კავკასიური მენტალობის პერსონიფიცირებული სიმბოლოს შამილის ცხოვრების ერთი ეპიზოდის ამსახველი ნოველა „იმამ შამილი“. აქ მწერალი კავკასიელი ხალხის თავისუფლებისათვის თავგანწირული თვრამეტწლიანი ბრძოლის რამდენიმე სცენას წარმოსახავს. ნოველა შამილის ლეგენდადქცეულ პიროვნულ და ადამიანურ ბუნებას კიდევ ერთხელ ააშკარავებს, მისი უძლიერესი შინაგანი სამყარო, მონოლოთური რწმენა, ტრადიციის და სიტყვის ერთგულება და გამაფრებული პასუხისმგებლობის შეგრძნება საზოგადოების წინაშე – ესეც კავკასიური ფენომენია და მის უმთავრეს ზნეობრივ მიზანსწრაფვად კვლავ ავტორის სურვილი ჩნდება: საზოგადოებას აჩვენოს, რომ ტყვეობაში მყოფი მთიელისათვის, კავკასიელისათვის (გადატანითი, ალეგორიული მნიშვნელობით-სამშობლო)სხვა ტრაველია აღარ არსებობს და არც სხვა საოცნებო და სანატრელი თვინიერი თავისუფლებისა.

მთის მითოლოგიურ არქეტიპის დალის სახის მხატვრულ ტრანსფორმაციას წარმოადგენენ ნოველები: „ორი ფოთოლი, (მეორე სახელწოდება, „დალის დობილი“) და „დიდი დედა“ ეს ნოველები გარკვეულ შემეცნებით ინფორმაციულ ელემენტებს შეიცავს მთის ხალხთა (ამ შემთხვევაში მთიელთა, სვანთა, ფშავთა, ხევსურთა) რიტუალების, სულიერი ღირებულებებისა და შემეცნებითი სამყაროს შესახებ. ხალხური (სვანური) კულტურულ-მუსიკალური ტრადიციის ოდაა ნოველა „ლილე“; კავკასიური მითო-თემატიკის ამსახველია მოგვიანებით, 1934 წელს გამოცემული რომანიც „დალი“ (ამხანად დაკარგული) – როგორც ჩანს, აღნიშნული ნოველები (ორი ფოთოლი, დიდი დედა, ლილე) სწორედ ამ რომანის ადრეული ლიტერატურული ესკიზებია, თვით დალის ფენომენი გრიგოლ რობაქიძის კომენტარით, ქართული მსოფლმხედველობის ე. წ. ქალური თაურის (საწყისის) სახეა.

ევროპისათვის კავკასიის ისტორიულ და სულიერ ფასეულობასთან ზიარებით კი ავტორი იმ ფაქტის წარმონიქნას ცდილობდა, რომ საბჭოური „რკინის ფარდის“ მიღმა „ქალდეას სამშობლოში“ „წარმოუდგენლად სუბსტანციური მსოფლიო სიბრძნე ირეკლებოდა“. XX საუკუნის ოციანი წლებისათვის, მაშინ როცა მსოფლიოს რიგ ქვეყნებში ცივილიზაციის სტერეოტიპულმა და ამბივალენტურმა მდინარებამ წაშალა ტრადიცია და ინდივიდუალიზმი, კავკასიაში ძალაში რჩებოდა და შენახული იყო არაერთი წესი და ტრადიცია არქაული, გნებაუთ, პატრიარქალური ყოფისა, რაც უძველესი კულტურისა და ცივილიზაციის ენაა და მსოფლიო საზოგადოებაც მასთან შეხვედრას უნდა ისწრაფვოდეს.

ლიტერატურა

რობაქიძე 1996 – გრიგოლ რობაქიძე „ჩემთვის სიმართლე ყველაფერი“ კრებული თბილისი.

რობაქიძე, 1998 – გრიგოლ რობაქიძე „გველის პერანგი“, თბილისი.

მითოლოგიური 1972 – მითოლოგიური ლექსიკონი, შედგენილი ნ. გაფრინდაშვილის მიერ, თბილისი.

ნიკოლეიშვილი 2002 – ა.ნიკოლეიშვილი XX საუკუნის ქართული მწერლობა, თბილისი.

Энциклопедия 1962 – Энциклопедия мировой литературы. Москва.

Белый, 1999 – Белый А. «Символизм, как мировоззрение». Москва.

Modernism 1978 – Modernism: A Guide to European Literature 1890-1930 by Malcolm Bradbury and James Mcfarlane.

Т. П а и ч а д з е (Тбилиси)

Кавказское бытие: историко-художественный факт для интеркультурного резонанса

Р е з ю м е

В 1932 году в Германии были изданы «Кавказские новеллы» известного грузинского писателя Григола Робакидзе («Kavkasishe Noveklle», Лейпциг, Тюбинген). Правда, сам автор книгу упоминал романом, но в действительности – это сборник новелл, касающихся мифа и этноса истории Кавказа.

Отмеченный сборник («Кавказские новеллы») является одним из первых итогов эмиграционной деятельности писателя. Видимо, у Григола Робакидзе была особенная цель с первых же дней эмиграции: познакомить европейскую аудиторию со своей родиной, с ее регионом, и не только конкретно с грузинским феноменом, а вообще, регионально-кавказским миром и историей.

Думаем, что этот процесс имел двоякую цель: первое – это описание советского режима с позиций писателя, в данном случае – очевидца всех политических событий, происходящих в 20-30 годы. Надо отметить, что в это же время в 1932-м году вышел роман Григола Робакидзе «Забитый дух», который по справке Штефана Цвейга, в тот же год был издан в Йене, а 1979-м как и «Кавказские новеллы» его напечатали вторично, так как в нем отражался весь спектр репрессивного аппарата и диктаторской политики 30-ых годов. Позиция насильно эмигрировавшего

го из Советского Союза писателя – своеобразное объяснение европейской аудитории, почему он находился в эмиграции и что было причиной изоляции Советского Союза так называемой «железной занавесью» от остального мира.

Знакомя европейского читателя с кавказскими историческими и духовными ценностями, автор старался выявить тот факт, что 20-ые годы прошлого века, когда ряд стран мира был потоплен в обвинительном и стереотипном океане так называемой «новой цивилизацией» за «железную занавесью», на родине Калдей отражалось «непредсказуемо субстанционное мировое знание». На Кавказе осталась и сохранилась не одна традиция, не один ритуал патриархального быта. Это язык, древнейшая культура и цивилизация, к которым и должно стремиться мировое общество.

T. P a i c h a d z e (Tbilisi)

Caucasians life: historical -cultural fact for the intercultural resonance

S u m m a r y

In 1932 in Germany Grigol Robakidze's "Caucasian noveles" ("Kaukasishe Novekken" Leipzig, Tübingen) was published. That is the collected stories relative to Caucasus history, ethnos and mythology. As it known, that the writer in 1931 left Georgia and as much as this noveles are one of the first model of his emigratory creation. As appear, Grigol Robakidze for a start, at first of his emigration had particular object: familiarized oneself with his native land and not merely concrete Georgian phenomenon, but common Caucasian regional environment and history. Herewith, Grigolo Robakidze firstly intend for that Georgians, which considered Georgia to indisputable part of Caucasian ethno-history.

As much as „Caucasian noveles“ had not one artistic-creative but information-cognitive aim and immediately realized his mission in European lecture-hall discovered exceptionally near relation "Caucasian mysteries".

Receive to the animated and historical value for the Europe author expected demonstrate, that 20-years of XX c. when in the greater part of the world flow of the civilization, erased tradition and individualism, in the Caucasus was preserved many order archaic and patriarchal life, what is the language culture and civilization and the world society must had meet with him.

ნ. პოპიაშვილი (თბილისი)

ქალი ნართულ ეპოსში

ნართების ეპოსი ვაჟკაცური, საგმირო თავგადასავლების ეპოპეა. ეს უზარმაზარი ზღაპრულ-მითოლოგიური სამყარო გვხვდება კეთილშობილების, სულგრძელობის, სიკეთისა და სხვა ამაღლებული იდეების გამოსატყულებით. მასში მხატვრულადაა ასახული ნართების წეს-ჩვეულებები: საყოველთაო სათემო წესები, ვაჟკაცობის დაუწერელი კოდექსი – სუსტების გამოსარჩლება, დევ-გმირებთან შერკინება, უფროსუმცროსობის ადათის დაცვა, სტუმრის ღვთის გამოგზავნილად მიხნევა, ღვთაების პატივისცემა და უამრავი ამგვარი, რაც მათ დამცველთა ღირსებაზე და მათ მაღალ ზნეობრივ პრინციპებზე მეტყველებს.

საგანებოდ უნდა შევეხოთ ისეთ თემას, როგორცაა ქალის თავყვანისცემა ნართულ ეპოსში. მართალია, კავკასიელ ხალხთა ფოლკლორში ქალის თავყვანისცემა, მის მიმართ მოწიწება-მოკრძალება საკმაოდ ძლიერადაა წარმონედილი, მაგრამ ისეთი მონუმენტური სახე ქალისა, როგორცაა სათანას სახე ნართულ ეპოსში, ძნელად მოიძებნება სხვაგან. აკად. ვ. აბაევი აღნიშნავს: „ჩვენთვის რომ ეკითხათ, რა არის ნართების ეპოსში ყველაზე შესანიშნავი, დაუფიქრებლად ვუპასუხებდით: სათანას სახე. ქალები ბევრ ეპოსებში ფიგურირებენ, მაგრამ ჩვენ რომელიმე სხვა ეპოსში ამაოდ დავუწყებდით ძებნას ისეთი სიძლიერის, ისეთი მნიშვნელობის, ისეთი გაქანების და ისეთი სიცხოველის ქალის სახეს, როგორიც ნართი სათანაა“¹.

შეიძლება ითქვას, რომ სათანას ციკლი მრავალმხრივ არის გამოჩენილი. ის, რომ ქალი „ღვთის დანაბადია“, აქ პირდაპირ არის გაცხადებული („სათანას დაბადება“). ნართული ეპოსის მიხედვით, იგი ვასთირჯის შვილია. რომ მოიზარდა, იგი „ისეთი ღამაზი და გონიერი ქალი დადგა, რომ მისი სიღამაზე ბნელ ღამეს დღესავით ანათებდა. აზროვნება კი ბასრ დანაზე მახვილი ჰქონდა და ისარზე უფრო მიზანმიმართული“².

სათანა არის დიდებული სახე ოჯახის დიასახლისისა, რომელიც გამოირჩევა ჭკუით, გონიერებით, საზრიანობით. მისი რჩევა ნართებს ყო-

¹ ნართები, ვ. აბაევის წინასიტყვაობა, ცხინვალი, 1988, გვ. 7.

² ნართები, ცხინვალი, 1988, გვ. 57.

ველთვის მოსწონთ. იგი ოჯახის ნამდვილი ბურჯია, მას ბარაქიანი ხელი აქვს, მთელ ნართებს ის აპურებს შიმშილობის დროს. სათანა არამხოლოდ კარგი დიასახლისია, არამედ ნართების ტომისათვის სასიცოცხლო მარაგის დამცველი და სწორად გამნაწილებელიცაა. სათანას როლი ნართების ეპოსში საკმაოდ დამაჯერებელი, საინტერესო და ფართოა.

თუ ნართების ეპოსის წარმოშობა ქრისტიანობამდელ ხანაშია საგულვებელი, სათანას სახის ძიება კიდევ უფრო შორიდან იწყება: „მტკიცება იმისა, რომ სათანას სახე მატრიარქატიდან მოდის – ღია კარის მტვერევას უდრის. მატრიარქატის თვისებები ყველა უძველეს ეპოსში უხვადაა გაფანტული, მაგრამ ისეთი მონუმენტური ქალის ფიგურის არსებობას სწორედ ოსურ ეპოსში, როგორც სათანაა, განსაკუთრებული ისტორიული მნიშვნელობა აქვს“¹.

საინტერესოა ისიც, რომ სათანა ერთდროულად ლამაზი ქალი, მიჯნური, ჯადოქარი და კარგი დიასახლისია. მას შეუძლია შეძრას დედამიწა, ერთ ღამეში მოიყვანოს შვიდ ზამთარს მოსასვლელი თოვლი, ატეხოს ქარიშხალი, ესაუბროს ფრინველებს, ცხოველებს და, ამავდროულად, იყოს დაუცველი და საბრალო, იქვე კი, საზრიანი და ბრძენი. სათანა ნართების ეპოსის მიხედვით მარადიული ქალია. მისი სახე ეპოსს ბოლომდე მიჰყვება თან. სათანა ეპიზოდურად ჩანს ნართების ყველა ციკლში, იგი ნართების დიასახლისია, მასპინძელი, ოჯახის, ტომის, ხალხის კარგი დედა.

სათანას სახე საკუთარ თავში, საკუთარ მოსაზრებებსა და სურვილებში დამაჯერებლად დარწმუნებული ქალის სახეა. მისი გადაწყვეტილებები კი ის კანონზომიერებებია, რომლებიც გარდაუვლად შესასრულებელია. ნართების ეპოსი მოგვითხრობს, თუ როგორ გახდა სათანა ურუზმაგის ცოლი (სათანა და ურუზმაგი დაძმანი არიან).

სათანას გათხოვების დრო რომ მოვიდა, „ფიქრობდა, არჩევდა და ანგელოზებს შორისაც კი ურუზმაგზე ბრძენი და ძალგულოვანი ვერავინ აღმოაჩინა. და გულში ჩაითქვა: „თუ ურუზმაგი შემირთავს, ხომ კარგი, თუ არა და, სულაც არ გავთხოვდები!“

რა ქნას ახლა სათანამ: თავისი პირით თქმას ვერ უბედავს, სხვისი დახმარებით ჩააგდოს გულისხმაში, არც ეს უნდა. ბოლოს მოიფიქრა: „მოდო, რაც არის, არის. მე თვითონ გავუმხელ“².

ძმის უარის გამო სათანა ეშმაკობას მიმართავს და ურუზმაგის ცოლის გარდაცვალების შემდეგ მისი ცოლი ხდება. და აქედან იწყება მისი, როგორც აქტიური, შეყვარებული, გრძნეული, ბრძენი, ძლიერი ქალის როლიც.

ურუზმაგზე გამიჯნურებული სათანა სხვა დროსაც ხშირად მიმართავს გრძნეულებას იმისათვის, რომ ქმარს კიდევ უფრო შეუყვარდეს, რომ კიდევ უფრო მოხიბლოს თავისი სილამაზით, გონიერებით, საზრიანობით.

¹ ნართები, ვ. აბაევის წინასიტყვაობა, ცხინვალი, 1988, გვ. 8.

² დას. ნაშრომი, გვ. 61.

ნართების ეპოსი გვიამბობს:

„გრძნეულმა სათანამ მოხუცებული ქალის იერსახე მიიღო და ურუზმაგს შესწივლა:

– ურუზმაგ, მე ოჯახის დიასახლისად ვეღარ გამოგადგები. სანამ ცოცხალი გყევარ, სხვა ცოლი შეირთე.

ურუზმაგი უარზე დადგა:

– სათანა, სანამ სული გიდგას, სხვა ცოლის შემრთველი არა ვარ!

სათანამ ქმარს ხელმეორედ დაუწყო შეგონება:

– ურუზმაგ, გამიგონე, მე ვეღარაფერში გამოგადგები და ნართების სამივე გვარში მიმხედავის გარეშე დარჩენილი, დაიღუპები. სანამ ცოცხალი ვარ, გირჩევ, ცოლის შერთვაზე იფიქრო!¹

დაუჯერა ურუზმაგმა ცოლს და ბორათების ასული მოიყვანა ცოლად. სათანამ კვლავ ახალგაზრდული სახე დაიბრუნა. დაინახა ეს ურუზმაგმა და ბორათების ასულს ახლოსაც არ გაჰკარებია.

ასე თამამად და ვნებიანად უყვარს სათანას ქმარი, ასე ცდილობს ყოველთვის თავი მოაწონოს, კიდევ უფრო რომ უყვარდეს. ასეთი სიყვარულის ამბავი ალბათ თანამედროვე ლიტერატურული გმირისათვის თუ იქნებოდა დამახასიათებელი, უძველეს დროში კი, როცა ნართული ეპოსი შეიქმნა, ქალის ამგვარი საქციელი მხოლოდ ქალის მნიშვნელოვან როლზე მიგვანიშნებს.

თქმულებაში: „როგორ ეყრებოდა ურუზმაგი სათანას“, ვკითხულობთ:

„ერთხელ ურუზმაგი თავის ცოლს ძლიერ გაუბრაზდა და უთხრა:

– ღვთის გულისათვის, გამშორდი, წადი შენს სამშობლოში! რაც კი მოგწონს ამ სახლში, წაიღე. თუ რამ ძვირფასი განძი გაგეაჩნია, სულ შენი იყოს, ოღონდ თავი დამანებე, აღარ შემოიძლია!

– ძალიან კარგი, – უთხრა სათანამ, – რაკი მეტი გზა აღარ დამრჩენია, უნდა დაგემორჩილო, კაცო. წავალ, ოღონდ ერთი სათხოვარი მაქვს და ამისრულე. მე ნართების პურ-მარილი მიმიღია, ასევე, ნართებსაც ჩემი ნახელავი უგემიათ. უკანასკნელად წვეულება გამართე და ნართები დამიპატიჟე, პატივისცემის ნიშნად მინდა ნუაზანი მივართვა“².

დაეთანხმა ურუზმაგი და წვეულება გამართა. სათანამ საუცხოო სუფრა გაშალა. ნართები ერთი კვირას უსხდნენ უხვ სუფრას, ბოლოს, როცა ყველა წავიდა, ურუზმაგი დათვრა და დაეძინა.

„სათანამ შეაბა ნაპატივები ხარები ურემში, ჯინში თომი ჩააფინა, გადააფარა ხალიჩა, დააგო ზედ ლეიბი, ჩააწვინა მძინარე ქმარი შიგ და თავის სამშობლოსკენ გაუდგა გზას. სახლიდან სრულებით არაფერი არ წამოუღია.

როცა გაივალ და ბარში ჩავიდნენ, ურუზმაგს გამოეღვიძა. ამ ხანში კიდევაც გამოფხიზლდა. ხედავს, გვერდით სათანა უზის, სახრით ხა-

¹ ნართები, გვ. 64.

² დას. ნაშრომი, გვ. 67.

რებს ერეკება და ბორხენას ფოთლებით ბუზებს უგერიებს.

„ეს რა საოცრებაა, რომ ვერაფერი გამიგია?“ – ფიქრობს ურუზმაგი.

– სად მივდივართ, ქალო? – ჰკითხა კაცმა ქალს.

– ალბათ დაგავიწყდა სახლიდან რომ გამომაგდე, არა? სამშობლოში მივდივარ, – უპასუხა ქალმა.

– კარგი და პატიოსანი, მაგრამ ერთი ეს გამაგებინე, მე სადღა მიგყავარ? – ჰკითხა ურუზმაგმა.

– როცა სამშობლოში მისტუმრებდი, ხომ მითხარი: „თუ რამე ძვირფასი განძი გაგანია, შენი იყოს, წაიღეო“. მე ცხოვრებაში შენზე ძვირფასი და საყვარელი განძი სხვა არა გამანია რა და წამოგიყვანე; სხვა განძისთვის ხელიც არ მიხლია“¹.

ასეთია პასუხი ქალისა, რომელსაც მარად მეუღლის გვერდით უნდა ეგულებოდეს თავი. ქალისა, რომელიც ამ სურვილის გამო ათასგვარ ეშმაკობას მიმართავს, რომ კიდევ უფრო ღამაზად და შეთანხმებულად, მარჯვედ და საზრიანად იდგეს ქმრის გვერდით, რათა მის სიბრძნეში დარწმუნებული მეუღლე ერთგულად ცოლქმრულ უღელს.

ამ თქმულებას ბევრი პარალელი შეიძლება დაექნოს სხვადასხვა ხალხის ფოლკლორულ წყაროებში. „ცხადია, ნებისმიერი ხალხის საზღაპრო ეპოსში ხშირად გვხვდება, ეგრეთ წოდებული, მთარული სიუჟეტები. უპირველეს ყოვლისა, იგულისხმება მსგავსი, კლიშირებული რეაქცია ხალხთა ყოფისა და ყოფიერების ანალოგიურ ან თითქმის ერთნაირ სოციალურ-ისტორიულ პირობებზე. ხალხების ხანგრძლივი და მშვიდობიანი კეთილმეზობლობის პროცესში ხდება ესთეტიკური ღირებულებების ბუნებრივი გაცვლა. მით უმეტეს, კავკასიის ხალხებს შორის, რომლებიც, თითქოსდა ბედის მიერ თავმოყრილი არიან მცირე ტერიტორიაზე იმისათვის, რომ ერთმანეთს გაუწიონ კეთილმეზობლობა და გაუმჟღავნონ კეთილი გრძნობები“².

სათანას სახე, მართლაც შთამბეჭდავია ნართების ეპოსში და ქალის როლის ამდენად გავრცობას მკითხველი თქმულებების ყველა ციკლში აღფრთოვანებაში მოჰყავს. მაშინაც კი, როცა ნართი აცას უმცროსმა ვაჟმა, აცამაზმა, მშვენიერებით განთქმული აგუნდა-მზეთუნახავი მოიყვანა ცოლად, მრავალ გამოცდას გაუძლო, მრავალი დაბრკოლება გადალახა და წმინდა ვასთირჯი აგუნდას ხელისმომკიდედ დადგა, პატარძლის ნართებში მიყვანისას სათანას, როგორც ნართების მასპინძელს უმღერიან:

„ოი, ჩვენო დიდებულო დიასახლისო სათანა!

ოი, დოვლათიანი ცხოვრების სათანა!

ოი, შენ გიმღერთო,

¹ ნართები, გვ. 67-68.

² ნაფი ჯუსოთი, შესავალი წერილი წიგნში: „ოსური ფოლკლორი“, თბ., 2002, გვ. 5.

ოი, შენ, ჩვენო დიასახლისო სათანა!¹

ყოველი ასეთი ეპიზოდური როლი ახალი შტრიხით ავსებს სათანას მხატვრულ სახეს. თქმულებებში მისი ეპიზოდური გამოჩენაც კი უკვე ცალკე, მთლიანი და დასრულებული სახეა გმირისა.

მრავალი რამ შეიძლება ითქვას სათანას, როგორც ქალის შესახებ, მაგრამ ალბათ უპირველესად ის, რომ ნართულმა ეპოსმა სწორედ ქალს, სწორედ სათანას დაუკავშირა ლუდის წარმოშობა. „ქალთა შორის უპირველესის და უკეთესის – სათანას პიროვნებასთანაა დაკავშირებული სასმელებს შორის ასევე პირველი და საუკეთესო, ოს-ალანების საყვარელი სასმელის, ლუდის გაჩენა. ეთნოგრაფიული და ლინგვისტური მონაცემები მიუთითებენ ლუდის კულტურის სიძველესა და განსაკუთრებულ გავრცელებულობაზე ოსებში“².

თქმულებაში, „როგორ გაჩნდა ლუდი“ მოთხრობილია, რომ ურუზმაგმა სათანასთან გაბრუებული ჩიტი მიიყვანა, რომელსაც მანამდე სვიისა და ალას მარცვლები აკენკა. „დაფიქრდა გონიერი სათანა და მიხვდა, რამაც გააბრუა ჩიტი. გამოხადა ქერისაგან ლუდი, საფუარად სვიის ყვითელი ფოთლები გამოიყენა და ამის შემდეგ ნართებს მშვენიერი, საამო სასმელით უმასპინძლებოდა“³.

ოსურ ფოლკლორში მრავალი პოეტური ქმნილება ეძღვნება ლუდის ხარშვას, მის წარმოშობას და ყველგან სათანას სახელია მოხსენიებული:

„ოი, ლუდი, ნოყიერი ლუდი,

ნოყიერი ლუდი, ბედის ლუდი.

მას შემდეგ ვისწავლეთ მისი მომზადება.

დიდხანს იცოცხლოს იმ ჩიტმა,

უფრო მეტ ხანს კი – სათანამ!“⁴

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სათანა არამხოლოდ სათანასა და ურუზმაგის ციკლის მთავარი გმირია, არამედ იგი მთელი ნართების ეპოსის, ნართების ხალხის თანამდევი ფიგურაა. ყველა ეპიზოდში, სხვა ცენტრალური გმირების გვერდითაც კი გამორჩეული, განსაკუთრებული სახეა. ქალის როლის ამგვარი გაფართოება და მნიშვნელობა იშვიათია ფოლკლორში. განსაკუთრებით იშვიათი – ზღაპრულ-მითოსურ თქმულებებში. სწორედ ამიტომ მიიჩნევა აკად. ვ. აბაევი: „ყოველივე ეს უფლებას გვაძლევს სათანასა და მასთან დაკავშირებულ სიუჟეტებსა და მოტივებში დავინახოთ ერთ-ერთი ყველაზე თავისებური მოვლენა არამარტო ოსურ, არამედ მსოფლიო ხალხურ-ეპიკურ ტრადიციაშიც“⁵.

¹ ნართები, გვ. 290.

² ნართები, ვ. აბაევის წინასიტყვაობა, ცხინვალი, 1988, გვ. 9.

³ ნართები, გვ. 98.

⁴ ოსური ზეპირსიტყვიერება, თბ., 2005, გვ. 34.

⁵ ნართები, ვ. აბაევის წინასიტყვაობა, ცხინვალი, 1988, გვ. 11.

მრავალი ხალხის ფოლკლორში ფიგურირებს ქალი, როგორც სიწმინდის, სიბრძნის, სიმტკიცის, ერთგულების სიმბოლო. მრავალი ხალხის ზეპირსიტყვიერება იცნობს მიჯნურ ქალებს, მეფე-ქალებს, მხევლებს, დიდებულებს, დედებს, ქაღწულებს, დებსა და ცოლებს, რომლებიც თავიანთი რაინდების გვერდით იბრძვიან, მაგრამ ოსურ ფოლკლორში სხვა გმირი ქალების გვერდით არის ქალის, სათანას სახე, რომელიც ერთნაირად ნაცნობი და პოპულარული გმირია როგორც ნართულ პოეზიაში, ასევე ცალკეულ თქმულებებსა თუ ზღაპრებში და რომელიც ყველგან შეუცვლელია. ალბათ სწორედ ამიტომ, რომ არსად არის მოთხრობილი სათანას აღსასრულის შესახებ. ჩვენ ვიგებთ, როგორ იღუპებიან ცალკეული გმირები, ვიგებთ როგორ დადგა ნართების აღსასრული, რომ მათ გადაწყვიტეს „მარადიულ სიცოცხლეს მარადიული დიდება გვირჩევიანო“, მაგრამ ვერსად ვპოულობთ მინიშნებას სათანას სიკვდილის შესახებ.

ქალი ნართულ ეპოსში მხოლოდ სათანას სახით არ ამოიწურება. მის გვერდით არიან ქალები, რომელთაც ასევე დიდი როლი აქვთ ნართების თქმულებებში.

მზეთუნახავი ძერასა მეუღლის ერთგული ქალია, რომელიც გარდაცვლილ ქმარს ღვთაებასთანაც არ დალატობს.

ნართების ეპოსში, ისევე როგორც სხვა ხალხთა ფოლკლორში ქალი ხშირად განსაკუთრებული რაინდის, მარჯვე, ძლიერი, საჭირიანი ვაჟკაცის მძებნელია. ასევეა ქოსარ-მზეთუნახავი, რომელიც მფრინავ კოშკში ცხოვრობს და იმ რაინდს ელოდება, რომლის ნატყორცნი ისარიც მიაღწევს მის კოშკამდე.

საინტერესოა მთარული სიუჟეტის, ბაყაყად ქცეული ქალის ნართებისეული ვერსია. ბიცენონი ბიცინეთების ასულია, რომელიც ხამიცმა მოიყვანა ცოლად. ქალი ღამით ულამაზესი ასულია, „ისეთი ღამაში იყო, მისი ბრწყინვალეობით მზეს სინათლე მიემატა, დედამიწას – მშვენება. მხრებზე გადმოღვრილი თმა კოჭებამდე სწვდებოდა. მისმა ბრწყინვალეობამ სახლი ისე გაანათა, თითქოს ჭერზე მზეს გამოენათებინოს“¹. ღამით კი ბაყაყად იქცევა. როგორც ცნობილია, ფოლკლორული გმირის ასეთ სახეს აუცილებლად ახლავს აკრძალვა. ქალი ისეთი ჯიშისაა, რომლის დაცინვაზე ავად ხდებიან, ხოლო საყვედურზე იხოცებიან. ხამიცმა ცოლი ნიხასში წაიყვანა. ნართების საუბედუროდ დაბადებულმა სირდონმა ქალსა და ხამიცს დასცინა. ამის გამო ბიცენონი სამშობლოში ბრუნდება. ქალის ფაქიზი ბუნების ამგვარად აღქმა, უთუოდ საინტერესო და მრავლისმთქმელია. „ეპოსი ყოველთვის იდეალურ ყოფას გვიხატავს. ნართების ყოფაც იდეალურია, ანუ ის პასუხობს ხალხის იდეალებს, მისწრაფებებს, იმედებს, მოლოდინებს, რომელთაც დღემდე ყაველი არ გასვლიათ. თუმცა მისი სამყარო გამწარებული წუთისოფლის რეალური ხატიც არის, რომელიც სავსეა გაუტანლობით, მუხანათობით, ვერაგობით, ოინბაზობით,

¹ ნართები, გვ. 209

სულმოკლეობით, ნიჰილიზმით, რაც კიდევ უფრო წარმოაჩენს გმირების კეთილშობილებას, უანგარობას¹.

ქალი ფოლკლორში ხშირად მამაკაცთა გმირობისა და რაინდული თავგადასავლების მთავარი ღერძია. ასევეა ნართების ეპოსშიც. ბათრადი აქულა-მზეთუნახავის შესართავად ქალიშვილისაგან მიღებულ დავალებას ასრულებს. აგუნდა-მზეთუნახავის სიყვარულით შეპყრობილი აცამაზი სიყვარულისგან გაშმაგებული ჯადოსნურ სალამურს ამტვრევს, შემდეგ ქალის პირობას ასრულებს და, ამის მიუხედავად, ქალის მამისაგან უარს იღებს. საბოლოოდ, ისევ ქალს რჩება გადამწყვეტი სიტყვა. საინაგაღდარმა როცა შეატყო, მის ქალიშვილს, აგუნდას სახელოვანი რაინდი აცამაზი გულში ჩავარდნოდა, მხოლოდ მაშინ გადაწყვიტა თავისი ერთადერთი ქალი აცამაზისთვის მიეთხოვებინა.

ნართების ეპოსი იცნობს მამაკაცების გვერდით მეომარ ქალებს, რომლებიც საკუთარი პატიოსნების დასაცავად თუ მტრისგან თავდასაცავად უშიშრად იბრძვიან. ასეთია ხაზნა, ხუგათი მილოს და, რომელიც ლეკებმა მოიტაცეს. ქალი მუხანათ მტერს მოკლავს და თავს ეკლესიას შეაფარებს (საინტერესოა, რომ მას ქართველი მღვდელი შეიფარებს).

ტრადიციულად, მთის ხალხთა წესები იცნობს ქალის უფლებების შემოსაზღვრულობას. განსაკუთრებით კი, მამაკაცებთან ურთიერთობაში. სოსლანის ციკლის თქმულებაში „როგორ შეირთო სოსლანმა ქოსერი“ მოთხრობილია, რომ გზად მიმავალ სოსლანს პატარძალი შეხვდა, რომელსაც გმირი სოფლის ამბავს ეკითხება, ხოლო პატარძალი არ პასუხობს, რადგან ვაისადგა იყო. ოსეთში, ისე როგორც მთის სხვა ხალხებში არსებობდა წესი, რომ პატივისცემის, მორიდების ნიშნად ახალ პატარძალს ოჯახში უფროსებისათვის, განსაკუთრებით კი, მამაკაცებისათვის ხმა არ უნდა გაეცა. „ეს გრძელდებოდა წლებით, ზოგჯერ მთელი სიცოცხლეც. ხმის გაუცემლობის წესს ვაისადინი ერქვა, ხოლო მის შემსრულებელ რძალს – ვაისადგა რძალი“². თავისთავად, ეს ტრადიცია მრავალმხრივ ზღუდავს ქალს. ამავე თქმულებაში ვკითხულობთ, რომ სოსლანი თვითონ სთხოვს პატარძალს დაარღვიოს ტრადიცია და შეკითხვაზე გასცეს პასუხი:

„– თუ ღმერთი გწამს, დაანებე თავი მაგ რიდს და მითხარი, რა იქნა ჩემი სოფელი, სად აიყარა ხალხი?“³. პატარძალიც პასუხობს რაინდის შეკითხვას.

ისეთ მიმე სიტუაციაშიც კი, როგორცაა მტრის თავდასხმა, რძალს ეკრძალება მამამთილთან საუბარი. მან იცის მოახლოებული საფრთხის შესახებ და პატარა ბიჭს გზაგანის ოჯახის უფროსთან ამბის შესატყობინებლად. მხოლოდ მამაკაცს აქვს ნება, დართოს უფლება რძალს,

¹ ზ. კიკნაძე, შესავალი წერილი წიგნში: „ოსური ზეპირსიტყვიერება“, თბ., 2005, გვ. 17.

² ნართები, გვ. 376.

³ იქვე, გვ. 140.

რომ მას ხმა გასცეს. დიდსულოვანი ოჯახის უფროსი ასეც იქცევა, რძალს შენიშნას აძღვეს, რა დროს უმძრახობააო და პირველი თვითონ დაელაპარაკება რძალს, თუმცა მხოლოდ ასეთ მიმე სიტუაციაში. ეს ოსებში და საერთოდ, მთის ხალხში ითვლებოდა მამაკაცის პატივისცემად. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ პატარძალი კუთხეში იდგა მთელი საქორწინო ცერემონიის დროს (რაც ხანდახან რამდენიმე დღე და ღამე გრძელდებოდა). საგულისხმოა ის ფაქტიც, რომ როგორც სალოცავში, ისე ნიხასში ქალი ვერ გაიჭაჭანებდა. მას უფლება არ ჰქონდა კაცებთან ბჭობის, სიტყვის თქმისა.

არანაკლებ მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ქალის დაბადება ოჯახში არ იყო დიდი სიხარულის მომტანი (ეს საერთოდ, მთელ კავკასიაში გავრცელებული თვალსაზრისი იყო, ზეიმობდნენ მხოლოდ ვაჟის დაბადებას). ქმარს ეკრძალებოდა სხვის დასანახად ქალს ან ბავშვს მოფერებოდა. ქალს სახელითაც არ მიმართავდნენ და განზოგადებულ სახელს, დიასახლისს ეძახდნენ. აქ იკითხება ალბათ ტაბუირება, რაც შეიძლება კრძალვას უფრო გამოხატავს, ვიდრე დაკნინება-დამცირებას, როგორც ამას ზოგიერთი მკვლევარი მიიჩნევს.

ბუნებრივია, ასეთი მცირე მიმოხილვითი ნაშრომი ოდნავადაც ვერ ამოწურავს ქალის როლისა და სახის ჩვენებას ნართულ ეპოსში. ნართების ეპოსი მრავალი საინტერესო თემის, სიუჟეტის, ამბის, იდეის საბალოა. აქ ხშირია ის იდეალისტური მიმართებები, რასაც მკითხველი სხვადასხვა ხალხის ფოლკლორში ხშირად ნახავს, თუმცა ნართების ეპოსი ორიგინალური და ინდივიდუალური მსოფლგანცდითაც გამოირჩევა, სადაც ხშირად სწორედ ქალს აქვს მინიჭებული მთავარი როლი და სადაც სწორედ ქალის საშუალებით მიიღწევა მთავარი მიზანი.

ლიტერატურა

- ნართები 1988** – ნართები, ცხინვალი.
ოსური ფოლკლორი 2002 – ოსური ფოლკლორი, თბილისი.
ოსური ზეპირსიტყვიერება 2005 – ოსური ზეპირსიტყვიერება, თბილისი.
ნართები 1947 – ნართები, სტალინირი.
 Сказания о нартах, Цхинвали, 1981.
Калоев 1971 – Калоев Б. А., Осетины, Москва.
Миллер 1992 – Миллер Вс., Осетинские этюды, Владикавказ.
Шегрен 1981 – Шегрен А. М., Обряды похорон, поминки, скачки в книге «Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах», Цхинвали, 1981.

Н. Попиашили (Тбилиси)

Женщина в нартском эпосе

Нартский эпос – это эпопея героических и мужественных приключений. Нас привлекает этот огромный сказочно-мифический мир своей добротой, высокими чувствами и возвышенными идеалами. В нем с помощью художественных приемов показаны нартские обычаи: общинные обычаи, неписанный закон мужества и отваги – защита слабых, борьба с великанами, защита обычаев в отношениях между младшими и старшими, уважение, гостеприимство, прием гостя как посланника Бога, уважение божеств и многое другое, что свидетельствует о высокой нравственности и достоинстве защитников этих обычаев.

Следует специально затронуть тему, касающуюся уважения женщин в нартском эпосе. Несмотря на то, что в фольклоре кавказских народов уважение к женскому полу ярко выражено, но такого монументального лица женщины, как Сатана в нартском эпосе, трудно отыскать где-либо еще. Академик Васо Абаев отмечает: "Если бы нас спросили, что в нартском эпосе самое примечательное, не подумавши бы ответили: лицо Сатаны. Женщины фигурируют во многих эпосах, но мы в другом эпосе напрасно стали бы искать такой значительный женский образ, каким является нартская Сатана".¹

Можно сказать, что цикл Сатаны многосторонне оригинален. О том, что женщина "рождена божеством", здесь прямо сказано ("рождение Сатаны"). Согласно нартскому эпосу, она – дочь Вастырджи. Когда Сатана выросла, была "такая красивая и умная женщина, что ее красота освещала ночь как день. Ум ее был острее ножа, а мышление быстрее пущенной стрелы".²

Сатана – величественный образ хорошей хозяйки, которая отличается умом и сообразительностью. Ее советы нартам всегда нравятся. Она – опора семьи и отличается радушием, она кормила всех нартов во время голода. Образ Сатаны в нартском эпосе крайне разносторонний.

Если происхождение нартовского эпоса восходит к дохристианскому периоду, то образ Сатаны появился еще раньше: "Утверждать, что образ Сатаны берет начало с матриархата, значит вламываться в открытую дверь. Признаки матриархата встречаются во всех древних эпосах, но существование такой монументальной женской фигуры, как Сатана, в осетинском эпосе имеет особую историческую значимость".³

¹ Нарты, предисловие В. Абаева, Цхинвали, 1988 г. стр. 7.

² Нарты, стр. 57.

³ Нарты, предисловие В. Абаева, Цхинвали, 1988 г. стр. 8.

Интересно и то, что Сатана красивая, любимая женщина. Она и волшебница, и хорошая хозяйка. Она может изменить жизнь на земле за одну ночь, нагнать снег семи зим, вызвать ураган, говорить с птицами, животными и в то же время быть незащитной и слабой женщиной, при этом очень умной и рассудительной. Сатана, по нартовскому эпосу – вечная женщина. Ее образ присутствует до конца эпоса. Сатана эпизодически видна в каждом цикле нартского эпоса, она – хозяйка нартов, она – мать народа.

Образ Сатаны – это образ убежденной в собственной силе, в собственных желаниях женщины. Ее решения закономерны, они обязательно должны исполниться. Нартский эпос рассказывает нам, как она стала женой Урузмага (Сатана и Урузмаг – сестра и брат).

Когда пришло время замужества Сатаны, "она думала, выбирала и даже среди ангелов мудрее и сильнее Урузмага никого не нашла. И в сердцах сказала: "Если Урузмаг возьмет меня в жены – хорошо, если нет, то совсем не выйду замуж!"

Что делать Сатане: она сама не могла ему об этом сказать, через другого сказать ему об этом тоже не хотела. В конце концов она решила: "Да будь, что будет. Я сама ему об этом скажу".¹

Из-за того, что брат отказался, Сатана решила его взять хитростью, и после смерти жены Урузмага она становится его женой. И отсюда начинается ее роль, как активной, влюбленной, умной, сильной женщины.

Влюбленная в Урузмага Сатана часто прибегает к волшебству, чтобы еще больше обворожить его своей красотой, мудростью, сообразительностью, чтобы муж ее больше любил.

Образ Сатаны впечатлителен в нартском эпосе и в каждом цикле сказаний приводит читателя в восхищение. И даже тогда, когда младший сын нарта Аца, Ацамаз, приводит в жены Агунду, которая славилась своей красотой, она справилась со многими заданиями и трудностями, и святой Вастирджи стал шафером Агунды. Когда приводят невесту к нартам, то поют Сатане, как хозяйке нартов:

"Ой, наша величественная хозяйка Сатана!
Ой, изобильно живущая Сатана!
Ой, тебе мы поем,
Ой, ты наша хозяйка Сатана!"²

Каждая такая эпизодическая роль новым штрихом наполняет художественный образ Сатаны. Даже ее эпизодическое появление в сказаниях – это уже отдельный, полный и законченный образ героини.

Многое можно сказать о Сатане, как о женщине, но в первую очередь нартский эпос связывает с именем Сатаны возникновение пива. "С личностью Сатаны, самой первой и лучшей среди женщин, связано появление также первого и любимого для осетин напитка – пива. Этнографические и лингвистические данные указывают на древность культуры пива и его особое распространение среди осетин".³

¹ Нарты, стр. 61.

² Нарты, стр.290.

³ Нарты, предисловие В. Абаева, Цхинвали, 1988 г. стр. 9.

В сказании " Как появилось пиво" рассказывается, что Урузмаг привел к Сатане одурманенную птицу, которая поела зерна солода и хмеля. " Задумалась мудрая Сатана и догадалась, почему одурманена птица. Она сварила из ячменя пиво, для брожения использовала желтые листья хмеля , и с этих пор всегда угощала нартов прекрасным напитком".¹

Как уже отмечалось, Сатана героиня не только цикла о Сатане и Урузмаге, но и всего нартского эпоса, ее образ присутствует во всем нартском эпосе. Во всех эпизодах среди главных героев она занимает особое место. Такое расширение женской роли и ее значимости – это редкость в фольклоре, особенно в сказочно-мифических сказаниях. По этому поводу В. Абаев говорит: "Все это дает нам право увидеть в Сатане и связанных с ней сюжетах и мотивах одно из самых своеобразных явлений не только в осетинской, но и в мировой народно-эпической традиции".²

В фольклоре многих народов фигурирует женщина, как символ чистоты, мудрости и верности. В устном творчестве многих народов известны образы любимых женщин: цариц, пленниц, матерей, девственниц, сестер и жен, которые борются рядом со своими рыцарями, но в осетинском фольклоре рядом с другими женщинами-героинями стоит образ Сатаны, которая, будучи одинаково знакомой и популярной героиней как нартской поэзии, так и отдельных сказаний и сказок, везде является незаменимой. Наверное поэтому нигде не говорится о кончине Сатаны. Мы узнаем как погибают отдельные герои, узнаем как погибают нарты, которые "вечной жизни" предпочли "вечную славу", но нигде не находим указаний смерти Сатаны.

Изображение женщины в нартском эпосе не заканчивается только образом Сатаны. Рядом с ней представлены и другие женщины, также играющие большую роль в нартских сказаниях.

Красавица Дзераса – преданная мужу женщина, которая не изменяет умершему мужу даже с божеством. В нартском эпосе, также как и в фольклоре других народов, женщина часто ищет необычного героя: умелого, сильного, умного, мужественного. Такова красавица Косар, которая живет в летающем дворце и ждет того рыцаря, пущенная стрела которого достигнет ее дворца.

Интересна нартская версия широко известного сюжета, согласно которому женщина превращается в лягушку. Биценон – дочь Биценетов, на которой женился Хамыц. По ночам она – женщина необыкновенной красоты: "она была такой красивой, что от ее сияния солнцу прибавлялся свет, земле – красота. Волосы, рассыпанные по плечам, доходили ей до колен. Ее сияние так освещало дом, как будто на потолке светило солнце".³ Днем же она превращалась в лягушку. Как известно, на фольклорного героя такого образа налагается запрет. Те, которые смеются над женщиной такого рода, обязательно заболевают, а когда упрекают – умирают. Хамыц повел свою жену в ныхас (народное собрание). Сырдон, рожденный на несчастье нартов, посмеялся над женщиной и Хамыцом. Вследствие этого Биценон возвращается к себе на родину. Такое восприятие хрупкой природы женщины является несомненно интересным и многозначительным.

¹ Нарты, стр. 98.

² Нарты, стр. 11.

³ Нарты, стр.209

Женщина в фольклоре часто является основным источником героизма и рыцарских подвигов мужчин. Также и в нартском эпосе. Для того, чтобы жениться на красавице Агунде, Батрадз выполняет задание, полученное от девушки. Ацамаз, влюбленный в красавицу Агунду, от злости ломает волшебную свирель, затем выполняет задание девушки, но несмотря на это, он все равно получает отказ от ее отца. Последнее слово остается за девушкой. Когда Сайнаг-алдар узнает, что его дочь влюблена в знаменитого рыцаря Ацамаза, лишь после этого он выдает свою единственную дочь за Ацамаза.

В нартском эпосе встречаются случаи, когда бок о бок с мужчинами сражаются женщины, которые бесстрашно борются с врагом за свою честь. Такова Хазна, сестра Хугата Мило, которую похитили дагестанцы. Женщина убивает коварного врага и скрывается в церкви (следует отметить, что ее приютит священник-грузин).

Традиционно горские народы ограничивают права женщин, особенно во взаимоотношениях с мужчинами. В цикле сказаний о Сослане "Как женился Сослан на Косар" рассказывается, что идущий по дороге Сослан встречает молодую невестку, у которой герой спрашивает о своей деревне, но женщина не отвечает ему, потому что она – "вайсадга". У осетин, как и у других горских народов, был обычай: молодая невестка в знак уважения к старшим, особенно к мужчинам, не должна была с ними разговаривать. "Это длилось годами, иногда всю жизнь. Обычай молчания назывался "вайсадын", а исполняющую этот обычай невестку – "вайсадга невестка".¹ Само собой разумеется, что эта традиция во многом ограничивала женщину. В этом сказании мы читаем, что Сослан сам просит женщину нарушить традицию и ответить ему: "Бога ради, не стесняйся и ответь мне, куда делась моя деревня, куда ушел народ?"² И женщина отвечает на вопрос рыцаря.

Даже в такой тяжелой ситуации, как нападение врага, невестке запрещается разговаривать со свекром. Она узнает о надвигающейся опасности и посылает маленького мальчика с этой вестью к старшему в семье. Только мужчина имеет право разрешить женщине заговорить с ним. Великодушный глава семьи так и поступает: он делает замечание невестке, что сейчас не время молчать, и первый заговаривает с ней, но только в такой тяжелой ситуации. У осетин и горских народов такое поведение женщин считалось выражением уважения к мужчинам. Здесь же надо отметить, что во время свадебной церемонии (которая иногда длилась несколько дней и ночей), невеста стояла в углу. Заслуживает внимания и тот факт, что женщина не могла появляться ни в церкви, ни в ныхасе. Она не имела права обсуждать или принимать какие-либо решения вместе с мужчинами.

Не менее значителен и тот факт, что никто в семье не радовался рождению дочери (такая точка зрения была распространена на всем Кавказе, праздновали только рождение сына). Мужу запрещалось ласкать жену или ребенка при посторонних. К женщине даже по имени не обращались, а называли хозяйкой. Это табу говорит скорее о почтительном отношении к женщине, чем о ее унижении и ущемлении, как это считают некоторые исследователи.

¹ Нарты, стр. 376

² Нарты, стр. 140

Естественно, что в такой краткой статье невозможно исчерпать вопрос о роли и образе женщины в нартском эпосе. Нартский эпос – это источник многих интересных тем, сюжетов, рассказов и идей. Здесь часты те идеалистические направления, которые читатель может найти в фольклоре других народов, но нартский эпос отличается оригинальностью и индивидуальным мироощущением, где нередко именно женщине принадлежит главная роль, и где именно с помощью женщины достигается главная цель.

Литература

- Нарты. Цхинвали, 1988.
 Осетинский фольклор. Тбилиси, 2002.
 Осетинская стихотворная речь. Тбилиси, 2005.
 Нарты. Сталинир, 1847.
 Сказания о нартах. Цхинвали, 1981.
 Калоев Б. А. Осетины. Москва, 1971.
 Миллер Вс. Осетинские этюды. Владикавказ, 1992.
 Шегрен А. М. Обряды похорон, поминки, скачки в книге "Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах". Цхинвали, 1981.

N. P o p i a s h v i l i (Tbilisi)

The face of a woman in the Nart epos

S u m m a r y

Woman is the central, leading figure of the Nart epos. She is characterized with many different features and plays important role in real as well as in mystic passages. She is the one adored every time, and every where, despite the situation: in war, on the battlefield, during peace time. She has all virtues of a leader and everything good comes from her- she is god-made, and herself she is giver of birth and beauty, kindness and wisdom.

In the Nart epos she is often asked for advice and her answer has great value. Sathana, the face of a woman in the Nart epos includes all in herself. Such is the beginnings of the Nart epos.

It must be admitted that later on the role and importance of the woman decreases, she even isn't allowed to talk to a man. She becomes dependent on rules and norms, such as vaisadaga, nomilusoba, etc. But such kinds of things are depicted in the later sayings and it is unusual for the Nart epos.

თ. ქ უ რ დ ლ ვ ა ნ ი ძ ე (თბილისი)

**ადგილობრივი ტრადიციის ასახვა ქართული და
ჩრდილოკავკასიური ზღაპრის სტერეოტიპულ
მედიალურ ფორმულებში**

ჯადოსნური ზღაპრის სამყარო იდუმალებით არის აღსავსე. იგი რეალურ ცხოვრებასთან შეუთავსებელ ამბებზე მოგვითხრობს. ასეთი დაუჯერებელი ამბები თითქოს თხრობის განსაკუთრებულ მანერას უნდა მოითხოვდეს, რათა სახეობრიობის ხასიათით გაიხაზოს მისი სინამდვილესთან დაცილებულობა, მაგრამ სინამდვილეში ჯადოსნური ზღაპრის ენა „რეალისტურ-საყოფიერო“ ენაა. მეზღაპრის სიტყვა ცოცხალი და ყოფითია. მან ახლოს უნდა მიიყვანოს მსმენელი გმირთან, რომელიც ცოცხალ ადამიანად მოიაზრება. გმირთა თავგადასავლის გადმოცემისას მთქმელი ზრუნავს იმაზე, რომ ხილულად მოუთხროს მსმენელს ზღაპრულ იმიერ სამყაროზე და ამავე დროს შექმნას ჯადოსნური ზღაპრის განუმეორებელი სტილი.

საზოგადოდ, ტიპოლოგიური საზღაპრო სიუჟეტების არსებობა მეზღაპრეს მათი გადმოცემისას გარკვეულ ჩარჩოში ამწყვედევს, თუმცა მას ტრადიციით მოპოვებული აქვს სიუჟეტის შიგნით თავისუფლად მანიპულირების უფლება. ამიტომ ვლინდება ყველაზე უკეთ მეზღაპრის ინდივიდუალობა თხრობისას. კარგი მეზღაპრე სტილის შექმნას ახერხებს ტიპობრივი მზა ფორმულების დანიშნულებისამებრ გამოყენებით, ზღაპრის მხატვრული ტექსტის დახვეწისას სიტყვების სწორად შერჩევით. ენობრივი გამოხატვის სხვადასხვა საშუალებით ზღაპრის „მოკაზმვას“ საძირკველი დასდებია გვიან, ხალხური მოთხრობის ხელოვნების ნიმუშად ქცევის პროცესში. ჩანს, ამ დროს გამოჩენილა ზღაპარში შემფასებლური თუ აღწერითი ხასიათის დეტალებიც. მაგრამ ხალხებს ერთმანეთისაგან განსხვავებული დამოკიდებულება გამოუვლენიათ საზღაპრო ტექსტის „მოკაზმვის“ მიმართ. კლასიკურ ქართულ ზღაპარში, მიუხედავად მათი ტიპობრიობისა, თვალში საცემია მონათხრობის ხილულობა, სახეობრივი აზროვნება, ამბის ექსპრესიულად გადმოცემა, სტილის დახვეწილობა და ა. შ. სხვა ხალხთა ზღაპრების გაცნობისას სურათი მეტ-ნაკლებად ჭრელია და ეს მოვლენა კონკრეტული ხალხის მსოფლადქმნას და ჩვევებთან ერთად ადგილობრივი ტრადიციის გამოხატულებად უნდა შეფასდეს.

ჯადოსნური ზღაპრის სტილის ერთი უმნიშვნელოვანესი თვისება არის საზღაპრო მოქმედებათა ხშირი ცვლა, რაც მოქმედების დინამიკურ განვითარებას უზრუნველყოფს. ამის მისაღწევად მეზღაპრე სტერეოტიპულ ფორმულებსაც იყენებს. ზღაპრის მედიალური ფორმულების ერთი ჯგუფი სიუჟეტანაა დაკავშირებული. იგი გვაცნობს პერსონაჟთა გარეგნობას, მიგვითითებს გმირის სწრაფ ზრდასა და ძალაზე, გზისა და დროის ხანგრძლივობაზე, თხრობისას სხვა მოტივზე გადასვლაზე. მეორე – სიუჟეტში განვითარებული მოქმედებისაგან დამოუკიდებელი ფრაზებია, რომლებითაც მეზღაპრე კომენტარს უკეთებს შექმნილ საზღაპრო სიტუაციას ან იყენებს მათ მსმენელთან კონტაქტის განახლებისთვის.

გავეცნოთ ზოგიერთ მათგანს.

გმირის *სწრაფ ზრდაზე* მითითება მეზღაპრეს მისი არაჩვეულებრიობის ხაზგასასმელად სჭირდება. ქართულ საგმრო ზღაპრებში ეს ფორმულები გამართულია ჰიპერბოლით: „ვინც თვით იზრდებოდა, ის ვაჟი წლისა იყო“; (ძიძიგური 1959, 204). ცხერის შვილი „დღეში თითო მათრახის ტარს იზრდებოდა“ (სიბრძნე, I, 1964). მსგავსი ფორმულა გვხვდება ლეზგიურ ზღაპარში: „ვაჟი იზრდებოდა არა თევობით და წლობით, არამედ დღეობით და საათობით“ (ლეზგიური 2006, 47). ზოგჯერ მეზღაპრე სხვა გზით მიგვითითებს გმირის განსაკუთრებულობაზე: „ბიჭი შუბლზე მზითა და ბეჭებზე მთვარით დაიბადა“ (ინგუშური 1983, 45); ახლადბადებულ შვილს „დედამ პირველად ძუძუ რომ მოაწოვა – ბავშვმა გაიარა, მეორედ მოაწოვა – ბიჭმა დაილაპარაკა, მესამედ მოაწოვა და ნამდვილ ჭაბუკად იქცა (იქვე, 33).

ხშირია გმირის განვლილ *შორ გზას ან დროის ხანგრძლივობაზე* მითითებაც: „იარა, იარა, ცხრა მთა გადაიარა“ (ძიძიგური 167). ზღაპარში სვლის ხანგრძლივობა დროის გაურკვეველ მონაკვეთსაც გულისხმობს, თუ საგანგებოდ არ არის მასზე მითითებული. ქართულ ზღაპარში გმირის სვლა სხვაგვარადაც არის გაფორმებული: „მიდის ეს ბიჭი, ჩვენი ენა მალე იტყვის, მიდის...“ (სიბრძნე, I, 244) ან „ზღაპარში ადვილად ითქმის, მაგრამ ჩვენ რა ვიცით, რამდენი გაიარა“ (იქვე). დროის სწრაფი სვლის საჩვენებლად ქართველი მეზღაპრე იყენებს საგანგებო ფორმულებს: „სიტყვა შორს აღარ მიდის და ეს წელიწადიც მალე გავიდა“ (იქვე, 315) და სხვ. ხოლო საზღაპრო მოქმედების ტემპში განგრძობისათვის იშველიებს ფორმულას: „სიტყვა შორს მიდის და შემოვიდა ცხრა არაბი“ (იქვე, 231). ასეთი ფორმულები ჩრდილო კავკასიაში არ გვხვდება, თუმცა გზის გაურკვეველ სიგრძეს ეჭვით გამოხატავენ ჩრდილოკავკასიურ ზღაპარშიც: „ვინ იცის, რამდენი იარა“ (ოსური 1973, 153); „ბევრი იარა თუ ცოტა იარა, მიაღწია იმ მთას“ (ინგუშური, 63). „მარტო ალაჰმა იცის, ცოტა იარა თუ ბევრი იარა“ (ყარაჩაულური 1983, 39); „ბევრი თუ ცოტა, დრო ასე გაფრინდა“ (ყაბარდოული 1961, 391); ჩრდილო კავკასიურ ზღაპარში გზის ხანგრძლივობაზე მისათითებლად ხშირად ზმნას იმეორებენ:

„მიდიოდნენ და მიდიოდნენ“ (ოსური, 7); „დიდხანს მიდიოდნენ, მიდიოდნენ“ (ინგუშური, 83); „მიდიოდნენ, მიდიოდნენ და მივიდნენ“ (აფხაზური 1983, 28); „მიდიოდა-მიაჭენებდა, მიდიოდა-მიაჭენებდა, დიდხანს იყო გზაში“ (ადილეური 1937, 244). ზოგჯერ ჩრდილოკავკასიურ ზღაპარში დროის ხანგრძლივობა კონკრეტულად აღწერილია „სამი“ და „შვიდი“ ციფრით: „იარეს სამი დღე და სამი ღამე“ (აფხაზური, 327). „შვიდი ღამე და შვიდი დღე მიდიოდნენ“ (ინგუშური, 83; ადილეური, 252); „სამოცდასამი დღე მიდიოდა“ (ინგუშური, 83).

ქალის მშვენიერების გამომხატველი უნივერსალური ქართული ტერმინის – „მზეთუნახავი“ = „მზის [გამანაყოფიერებლისაგან] უნახავი“ – მსგავსი არაფერი დასტურდება ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ზღაპრებში. ფორმულები კი მარტივად გვხვდება და რთულიც.

მარტივი ფორმულები: „ქალი ისეთია, თვალადი, ღამაში“ (სიბრძნე, I, 428); „ქალია, როგორც მზეთუნახავი...“ (იქვე, 372); „სამი ქალი – ყველა მშვენიერი“ (აფხაზური, 134); „არაჩვეულებრივი სილამაზის ქალი“ (ოსური, 60; ყაბარდოული, 4); „მზეზე ღამაში ქალი“ (ინგუშური, 51); „თვალთ უნახავი სილამაზის გოგონა“ (ყარაჩაულური, 387); „ქალი ღამაში იყო... ბრწყინავდა“ (ავარული 2006, 119) ... ახლადამოსული ყვავილი მთის მდელოზე (ყაბარდოული, 27).

რთულ ფორმულებში ჩნდება შესადარებელი ობიექტი, უპირატესად მზე, ან მასზე მიმანიშნებელი სიტყვა (ამ მხრივ ქართული და ჩრდილოკავკასიური ტრადიცია ერთხვევა აღმოსავლურს). „ქალი ისეთი ღამაშია, რომ უფრო მშვენიერს ვერც ნახავს კაცის თვალი და ვერც ინატრებს“; (სიბრძნე, I, 10) „ქალი ისეთი ღამაშია, მზეს შეშურდება მისი სილამაზე“ (იქვე, 68); „ქალმა მზესავით გაანათა ბნელი ოთახი“ (ძიძიგური, 87); „ქალის ნეკა თითი ირგვლივ ყველაფერს ანათებდა (აფხაზური, 56); „ქალმა გამოანათა, როგორც მზემ“ (ოსური, 60); „ყველაზე ღამაში მათ შორის, ვინც სახითა და თვალებით დაიბადა“ (ადილეური, 273); „ყველაფერს აცისკროვნებდა ქალის სილამაზე“ (ხუნძური 2006, 44).

ფორმულაში ზოგჯერ ახალი დამოკიდებულება ჩნდება – ქალი ეპაექრება მზეს სილამაზეში: „შენ ჩადი, მე ამოვალ“ (სიბრძნე, I, 396); „[მზე] ნუ ამოხვალ, დღეს მე გავანათებ შენ მაგივრად“ (თაბასარანული, 36).

ჩრდილოკავკასიურ ზღაპრებში კიდევ ახალი მახასიათებელი შემოდის: „ქალის ერთი ლოყა ელავს, როგორც მზე, მეორე – მთვარესავით ანათებს“ (ყარაჩაულური, 117); „მშვენიერი ქალი მზითა და მთვარით შუბლზე“ (ინგუშური, 212).

ქართულის მსგავსად, მზის ატრიბუტი ოქრო და მთვარისა – ვერცხლი ქალის სილამაზის გამოსახატავად გამოიყენება ამ რეგიონის ზღაპრებში: „ქალის თავის ერთი ნახევარი წითელი ოქროსია, მეორე – თეთრი ოქროსი“ (ადილეური, 267); „ქალიშვილი ოქროს თავითა და ვერცხლის

ხელებით“ (ინგუშური, 57).

ჩრდილოკავკასიური ზღაპარი დეტალიზაციით ცდილობს სილამაზის გადმოცემას: „მოდის შავთვალწარბა ქალი შავი ნაწნავით“ (ოსური, 39); „თვალეები შევარდნისა ჰქონდა, თმა ისეთი შავი და ხშირი, რომ შეეძლო დოქი თმაზე გამოება და მდინარიდან წყალი ამოელო“ (თაბასარანული, 36); „სინათლე გამოკრთოდა ქალის სხეულის დაუფარავი ნაწილიდან“ (ყარაჩაულური, 401). ზემოსხეებულ რეგიონში ქართულისათვის სრულიად უცნობი ელემენტი შემოდის: „შეიძლებოდა დაგენახათ როგორ მირაკრაკებდა მშვენიერი ქალის ყელში წყალი“ (ადილეური, 99); „ბროლივით ყელი ისეთი გამჭვირვალე იყო, რომ ჩანდა, წყალი როგორ ჩარაკრაკებოდა“ (თაბასარანული, 36); „ისეთი სუფთა და გამჭვირვალე იყო ქალის ყელი, დაინახავდით წყალი როგორ ჩადიოდა“ (ოსური, 115).

ქართულ ზღაპარში გვხვდება პერსონაჟთა თავგადასავლის გადმოცემის რთული წესი, როცა *მოქმედება პარალელურად ვითარდება*. ამ დროს მეზღაპრე ფორმულების საშუალებით აუწყებს მსმენელს ერთი ამბის დროებით შეწყვეტის და მეორე გმირის თავგადასავლის დაწყების შესახებ. მთქმელი სარგებლობს ფორმულებით: „ესენი ამ მდგომარეობაში დაეცოვით“ (სიბრძნე, I, 210) ან „ახლა ამათ აქ თავი დავანებოთ და გადავიდეთ...“ (იქვე). ახალი ეპიზოდის დაწყებაზე მიგვანიშნებს ფორმულები: „გავეყვით პატარას“ (იქვე, 237) ან „დავუბრუნდეთ ახლა...“ (სიბრძნე, II, 55).

ეს ფორმულები კომპოზიციური დანიშნულებისაა – ერთმანეთთან აკავშირებს ეპიზოდებს.

მედიალური სტერეოტიპული სტილური ფორმულები ზღაპარში კონკრეტული დანიშნულებით ჩნდებიან და ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში ტექსტის მხატვრულ მრავალფეროვნებას უზრუნველყოფენ.

ქართველი მეზღაპრეები მსმენელთან *კონტაქტის განახლებისა და ზღაპრის თხრობის გაჭიანურების თავიდან ასაცილებლად* თხრობაში ურთავენ ფორმულებს, რომელთა პირველი ნაწილი ბოდიშის მოხდას ითვალისწინებს, მეორე ნაწილში კი ისევ გრძელდება ამბის თხრობა: „რალა ბევრი გაგაგრძელო“ (სიბრძნე, I, 409); „თავი რომ არ მოგაწყინოთ“ (იქვე, 410); „ახე იყო თუ ისე...“ (იქვე, 467); „დაუძახა თავის ამხანაგებს, შენ ხარ ჩემი ბატონი და უთხრა...“ (იქვე, 216). ზოგი მეზღაპრე წყვეტს კავშირს ირეალურ სამყაროსთან, უბრუნდება რეალურ ყოფას და რაკი გველი უნდა ახსენოს, ლოცავს მსმენელს და ისევ განაგრძობს სიუჟეტს: „მიდის ეს ვაჟი გზაზე და, დასწყევლოს წმინდა გიორგიმ ჩვენი დამძრახავი, გაშოტილი მცურავი დაინახა“ (სიბრძნე, II, 29). მსმენელთა დალოცვა იციან ინგუშმა მეზღაპრეებმაც: „ყოველივე კარგი რომ გისურვოთ“, ამბობს იგი და განაგრძობს თხრობას (ინგუშური, 88). ამ ფორმულებს უთუოდ ხალისი და განახლება შეაქვს თხრობაში.

ზემოთქმულთან მიმართებაში საინტერესოა ადიღური ზღაპრის მკვლევარის შენიშვნა: „არც ადიღურსა და არც მის მეზობელ ხალხებში არ დასტურდება არც ყურადღების მობილიზაციისა და არც თხრობის სხვადასხვა დონეზე წარმართვისთვის გამოყენებული ფორმულები“ (აღიევა 1986, 133-4).

ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ზღაპრებში იშვიათად ჩნდება მეზღაპრეთა კომენტარები. ქართველ მეზღაპრეთა *კომენტარებში* სიტუაციის შეფასების პარალელურად გამჟღავნებულია პერსონაჟებისადმი მეზღაპრის დამოკიდებულებაც: „თურმე ის რჯულძაღლი შორიდან ზვერაგს...“ (სიბრძნე, I, 400); „უმაღურმა ძმებმა ასფურცელა მიაბეს მუხაზე“ (იქვე, 385); „გაუწყრა ღმერთი იმ სოფდაგრის ცოლსა და შეიყვარა...“ (სიბრძნე, II, 166); „საუბედუროდ, ამ საყდარში ცხრათავიანი დევი ყოფილიყო“ (სიბრძნე, I, 396); „...მაგრამ რას გაუგონებდნენ! სულ ქვევით და ქვევით ჩაუშვეს“ (იქვე, 89). ზოგი მთქმელი ირონიის გამოხატვასაც ასევე ასევე: „ქალმა რომ ჩაიცივა ეს ტანისამოსი, გაიხედა კულზე, გაიპრანჭ-გამოიპრანჭა და თავისი თავი მშვენიერად სცნო...“ (იქვე, 249); „ასე დარჩა ხელმწიფე პირში ჩალაგამოვლებული“ (იქვე, 174); „შავ არაბსა და ქალს სძინავთ გაბრტყელებულს“ (იქვე, 469); „წაიღო ჩემიცა და თქვენი ჭირიც“ (იქვე, 276).

ფოლკლორში იშვიათი არ არის ზღაპრის სტილური ფორმულების სხვა ტიპის ნაწარმოებებში გამოყენების შემთხვევები, რადგან ჟანრები იზოლირებული არ არიან, მთქმელებმა ყველა ჟანრის ნაწარმოებები იციან და ფოლკლორული პროზის „საერთო ადგილებიც“ შეიძლება თავისი შესხედულებით გამოიყენონ.

ქართული და ჩრდილოკავკასიური ზღაპრის სტერეოტიპული მედიალური ფორმულები მეტ-ნაკლებად მსგავსია ერთმანეთისა, თუმცა მსგავსებისასაც კი, ნიუანსების დონეზე ხელშესახებად არის გამოხატული ადგილობრივი ეროვნული ტრადიცია. ზღაპრის ეს მასალა ხალხების ერთმანეთთან საუკუნეობრივი ახლო ურთიერთობის მიუხედავად, პირველ რიგში, ტიპოლოგიურია. საერთო ფონდიდან მომდინარე ფორმულათა ვარიირებაში იმპროვიზაციასაც მიუძღვის წვლილი და ეს ზღაპრის ცოცხალ ყოფაში ტრიალის ფაქტზე მიგვანიშნებს.

ლიტერატურა

- ადიღური 1937 – Адыгейские сказания и сказки, Ростов-на-Дону, 1937.
 აფხაზური 1983 – Абхазские сказки, Сост., обраб. и пер. с абхазского Х. С. Бгажба, Сухуми, 1983.
 აღიევა 1986 – Алиева А. И. Поэтика и стиль волшебных сказок адыгских народов, М., Наука, 1986.
 თაბასარანული 2004 – თაბასარანული ფოლკლორი. „კავკასიური სახლი“, თბილისი, 2004.

ინგუშური 1983 – Сказки и легенды ингушей и чеченцев. М., 1983.

ლეზგიური 2006 – ლეზგიური ფოლკლორი. „კავკასიური სახლი“, თბილისი, 2006.

ოსური 1973 – Осетинские народные сказки. М., 1973.

სიბრძნე 1964 – ხალხური სიბრძნე, II, შემდგ. ა. ღლონტი, თბილისი, 1964.

ყაბარდოული 1961 – Золотая крупинка. Кабардинские сказки. Нальчик, 1961.

ყარაჩაულური 1983 – Карачаево-балкарский фольклор в дореволюционных записях и публикациях. Нальчик, 1983.

ძიძიგური 1959 – ქართული ხალხური ზღაპრები, შემდგ. შ. ძიძიგური, თბილისი, 1959.

ხუნძური 2006 – ხუნძური ფოლკლორი, „კავკასიური სახლი“, თბილისი, 2006.

Т. Курдованидзе (Тбилиси)

Отражение местной традиции в стереотипных медиальных формулах грузинских и северокавказских сказок

Мир волшебной сказки полон таинств. Она повествует о событиях, несоместимых с реальной жизнью. Такие невероятные события должны как бы требовать особой манеры повествования, чтобы характером образности подчеркнуть отдаленность сказки от действительности. Однако язык волшебной сказки, на самом деле, является «реалистически-бытовым» языком. Язык сказочника живой и бытовой. Он должен приблизить слушателя к герою, который осмыслен живым человеком. Передавая приключения героя, сказочник старается создать неповторимый стиль волшебной сказки и, вместе с тем, заботится о том, чтобы слушатель ощутил нереальный мир рассказа.

Существование типологических сказочных сюжетов при их исполнении включает сказителя в определенные рамки; хотя по традиции он имеет право свободно манипулировать внутри сюжета. Поэтому индивидуальность сказочника лучше всего выявляется при повествовании. Стиль сказки опытный сказитель создает путем мотивированного и стремительного развития действия, образного повествования и целенаправленным использованием многочисленных готовых формул. К «наряжению» сказки различными средствами языкового изображения сказочники стали прибегать позднее, в процессе её превращения в образец искусства. Тогда же появились в сказке детали оценочного и описательного характера. Однако народы проявили различный подход по отношению к «наряжению» сказки. В классических грузинских сказках, несмотря на их типологичность, ощутима наглядность рассказанного, образное мышление, экспрессивность передачи событий, отшлифованный стиль и т. д. При знакомстве со сказками других народов картина более или менее пестрая, что следует рассмотреть как отображение неоднородности мироощущения конкретных народов и их местной традиции.

Одним из наиболее значительных свойств стиля волшебной сказки является частое изменение сказочных действий, чем обеспечивается динамическое развитие сюжета. С этой целью сказочник пользуется также стереотипными формулами. Одна группа медиальных формул сказки связана с сюжетом. Она знакомит нас с внешностью персонажей, указывает на быстрый рост и необычайную силу героя, на длину дороги и продолжительность времени, на переход при повествовании на другой мотив. Другая группа – фразы, независимые от развернутых в

сюжете действий; ими сказочник пользуется, комментируя созданные сказочные ситуации или возобновляя контакт со слушателями.

Указание на *быстрый рост* героя сказочнику нужно для подчеркивания его необыкновенности. В грузинских героических сказках эти формулы построены при помощи гиперболы: «кто рос по месяцам, он же выглядел годовалым»; сын овцы «за день рос с древка кнута». Подобная формула встречается в лезгинской сказке: «сын рос не по месяцам и не по годам, а по дням и по часам». Иногда на необыкновенность героя северокавказский сказочник указывает другим способом: «родился мальчик, у которого на лбу сияло солнце, а между лопаток – месяц» или «накормила она мальчика грудью – он стал ходить, накормила второй раз – мальчик заговорил, накормила третий раз – стал он настоящим молодцем» (там же, 33). Для показа пройденного героем *долгого пути* грузинский сказочник использует формулу: «шел он, шел, перешел девять гор» (Дзидз., 167). «Долгий путь» подразумевает также неопределенный отрезок времени, если об этом специально не указано. В грузинской сказке сказочник иногда ставит под сомнение длительность пройденного персонажем пути: «идет юноша, языком легко сказать, идет, наконец пришел...» (мудр., I, 244) или «в сказке легко сказывается, но мы же не знаем, какой путь он прошел» (там же). Для показа быстрого течения времени грузинские сказочники используют такие формулы, как: «слово далеко не идет, и этот год тоже быстро прошел» (там же, 315). Для продолжения сказочного действия в темпе сказочник прибегает к формуле: «слово далеко летит, и тут же вошли девять арабов» (там же, 231). Таких формул не встречаем в северокавказских сказках, хотя неопределенную длину пути выражают и там: «неизвестно, долго ли он шел»; «шел он, много ли, мало ли, дошел до той горы» (ингуш., 83); «один Аллах знает, мало ли, много ли он ездил»; «много ли, мало ли времени так пролетело...». В северокавказской сказке длина пути выражается повторением глагола: «шел да шел» (осет., 7); «долго они ехали-ехали» (ингуш., 83); «все шел, шел и дошел»; «ехал-скакал, ехал-скакал, долго был в пути». В северокавказской сказке продолжительность времени конкретизирована цифрами – три и семь: «шли семь дней и семь ночей» (абхаз., 327); «ехали семь ночей и семь дней» (ингуш., 83; адыг., 252); «шестьдесят три дня шел» (ингуш., 83).

Универсальный грузинский термин, изображающий *женскую красоту* – мзетунахави = невиданная солнцем (оплодотворителем) или невиданная под солнцем – не встречается в сказках других кавказских народов. Формулы же существуют как простые, так и сложные.

Простые формулы: «женщина так стройна, так прекрасна» (мудр., I, 428); «женщина такая, как мзетунахави» (там же, 327); «три женщины – все красавицы» (абхаз., 134); «женщина необыкновенной красоты» (осет., 60; кабард., 4); «женщина – лучше солнца» (ингуш., 5); «девушка невиданной красоты» (карач., 387); «она была красавицей... вся светилась»; «младшая... как юный цветок на горных лугах» (кабард., 27).

В *сложных формулах* появляется сравниваемый объект, в первую очередь, солнце или указывающий на него предмет (в этом отношении грузинская и северокавказская традиции совпадают с восточными): «дева была так красива, что прекраснее ее ни в жизни не найти, ни в мечте не увидеть» (мудр., I, 101); «женщина так красива, что само солнце будет завидовать ее красоте» (там же, 68); «женщина как солнце освещала темную комнату» (Дзидз., 87); «мизинец женщины освещал все вокруг» (абхаз., 56); «дева светила, словно солнце» (осет., 60); «все озаряла ее красота» (аварск., 44); «самая красивая среди тех, которые родились с лицом и глазами» (адыг., 273).

В формулах иногда проявляется новое отношение – женщина соревнуется с солнцем: «...ты сойди, я поднимусь на небо» (мудр., 396); «...ты днем не всходи, я заменю тебя». В северокавказских сказках отмечаются новые характеристики: «одна щека девушки блестит как солнце, вторая – светит как луна» (карач., 117); «очень красивая девушка с солнцем и месяцем на лбу» (ингуш., 212).

Подобно грузинскому, атрибут солнца – золото и луны – серебро используется для изображения женской красоты в северокавказских сказках: «одна половина ее головы – красного золота, другая половина ее головы – белого золота» (адыг., 267); «красавица с золотой головой и серебряными руками» (ингуш., 57).

Иногда сказочники при изображении женской красоты прибегают к детализации: «идет чернобровая девушка с черной косой» (осет., 39); «её глаза были похожи на глаза золотого сокола. У нее были густые и темные волосы, такие длинные, что она могла привязать к ним кувшин и с обрыва доставать из реки воду...» (табасар., 36); «свет исходил от... неприкрытой части ее тела» (карач., 401). В северокавказской сказке появляется неизвестный грузинской новый элемент: «можно было увидеть через ее горло текущую воду» (адыг. 99); «через ее стеклянное горло видна была вода, которую она пила» (табасар., 36); «когда она пила воду, то видно было, как вода бежит в ее горло» (осет., 115).

В грузинской сказке встречаем сложный прием *параллельной передачи приключений персонажей*. В таких случаях сказочник посредством формул сообщает слушателю о временном завершении приключения одного героя и переходе к рассказу о другом герое: «оставим их здесь в таком состоянии» (мудр., I, 210) или «теперь оставим их и перейдем к...» (там же). На начало нового эпизода указывают формулы: «пойдем по следам младшего» (там же, 237) или «вернемся сейчас к младшему брату...» (мудр., II, 55). Эти формулы композиционного назначения – они связывают эпизоды.

Медиальные стереотипные стилистические формулы в сказке появляются с конкретными функциями. При их использовании текст становится художественно разнообразным.

Для *поддержания постоянного контакта* со слушателями и в качестве извинения за затянувшийся рассказ, грузинские сказочники используют традиционные формулы-выражения, в первой части которых содержится извинение, а во второй – сообщение о продолжении действия сказки: «что много говорить, повел...» (мудр., I, 124); «чтобы не наскучить вам, дальше...» (там же, 409); «так было или иначе, дэвы...» (там же, 467); «позвал своих друзей, ты мой господин, и сказал...» (мудр., II, 65). Иногда сказочник прерывает связь с ирреальным миром, возвращается к реальному быту, благословляет слушателей, т. к. по тексту должен упомянуть «змею», а затем продолжает рассказ: «идет юноша по дороге и, пусть проклянет Святой Георгий нашего недоброжелателя, увидел посередине лежащего змея» (там же, 29).

В этой связи интересно замечание А. Алиевой: «Ни в адыгской, ни в сказке соседних адыгам народов нами не выявлены формулы, назначение которых – пробуждение или проверка внимания слушателей, переключение рассказа с одного персонажа на другой» (Алиева 1986, 133-4).

В сказках народов Северного Кавказа редко встречаются комментарии сказочников. В комментариях грузинских сказочников передается их личное отношение к сюжетному действию и персонажам: «оказывается, этот сукин сын, изда- лека поглядывает, когда он заснет» (мудр., I, 400); «неблагодарные братья привязали младшего к дереву» (там же, 385); «к несчастью, в церкви жил девятиглавый дэв» (там же, 396); «младший брат просил поднять его наверх, но разве они вняли бы его просьбе, опускали все ниже и ниже» (там же, 89). Некоторые сказочники в своих комментариях выражают иронию: «когда старая нарядилась, поглядела на себя, начала кривляться и решила, что она прекрасна...» (там же, 249); «так остался государь один у разбитого корыта» (там же, 174); «черный араб и женщина спят с блаженным выражением» (там же, 469); «взял с собой мою и вашу беды» (там же, 276).

Использование стилистических сказочных формул в произведениях другого типа – явление нередкое в фольклоре, поскольку жанры не изолированы друг от друга, сказители знакомы со всеми жанрами, и «общими местами» фольклорной прозы они могут пользоваться по своему усмотрению.

Стереотипные медиальные формулы грузинских и северокавказских сказок более или менее сходны друг с другом, хотя даже при сходстве, на уровне нюансов отчетливо вырисовывается местная национальная традиция. Этот материал сказок, несмотря на вековые близкие отношения, в первую очередь, типологичен. В варьировании традиционных формул свой вклад вносит импровизация, и это указывает на факт активной жизни сказки.

Литература

- Абхазский 1983** – Абхазские сказки, Сост., обраб. и пер. с абхазского Х. С. Бгажба, Сухуми, 1983.
- Аварский 2006** – Аварский фольклор. "Кавказский дом". Тбилиси.
- Адыгейский 1939** – Адыгейские сказания и сказки. Ростов-на-Дону.
- Алиева 1986** – Алиева А. И. Поэтика и стиль волшебных сказок адыгских народов, М., Наука.
- Дзидзигури 1959** – Грузинские народные сказки. Сост. Ш. Дзидзигури. Тбилиси.
- Ингушский 1983** – Сказки и легенды ингушей и чеченцев. М.
- Кабардинский 1961** – Золотая крупинка. Кабардинские сказки. Нальчик.
- Карачаевский 1983** – Карачаево-балкарский фольклор в дореволюционных записях и публикациях. Нальчик.
- Лезгинский 2006** – Лезгинский фольклор. "Кавказский дом". Тбилиси.
- Мудрость 1964** – Народная мудрость, I, сост. М. Чиковани, II, сост. А. Глonti, Тбилиси.
- Осетинский 1973** – Осетинские народные сказки. М.
- Табасаранский 2004** – Табасаранский фольклор. "Кавказский дом". Тбилиси.

Т. Курдованидзе (Tbilisi)

Reflection of local traditions in stereotypical medial formulas of Georgian and North-Caucasian tales

S u m m a r y

Stereotypical medial formulas confirmed in Georgian and North-Caucasian tale epos are compared in this work.

The author studied styled formulas which expressed rapid growth of hero, length of passed way and time, appearance of woman, as well as sentences intended for the commentaries of hearer's attention. Form and content of ready formulas, their art in tale-text and concrete functions are also studied.

The individuality of tale-teller in the best way is revealed, when he takes care of the creation of tale-style, when due skillful use of ready formulas and right selection of words he achieves grinding of artistic text. „Adorning“ of tale by means of different modes of lingual expression was based later, in the process of transformation of folks tale into the example of art. Some people moderately use the ready formulas in text, another – choose simplicity of text.

According to the records of XIX c. Georgians like „adorning“ of the tale text with formulas.

Different formulas intended for the description of heroine's appearance are studied by the author. He finds, that the universal Georgian term „Mzetunakhavi“ hasn't analogy in tales of another Caucasian peoples, though there are many another modes for description of feminine beauty. In simple formulas only the beauty of women is fixed whereas in complicated ones appears sun or another compared object, for example, „Woman was so beautiful, that sun itself envy her beauty“.

There are revealed functions of different formulas which are used for the parallel description of heroes adventures, as well as for maintaining of uninterrupted contact with hearers, or for comments of tale-teller.

Besides of typological stylistic formulas Georgians and North-Caucasians use also original medial formulas which reflect local tradition best of all. Stereotypical medial formulas of these peoples are more or less similar, though typological formulas are variable. Besides of influence of local tradition, in this case improvisation also is of importance, and shows the active life of tale.

М. Н. Х а ч е м и з о в а (Майкоп)

Проблема взаимоотношения литературы и фольклора
(На материале творчества Тембота Керашева)

Проблема взаимоотношения литературы и фольклора в литературоведении всегда актуальна. Опыт исследований показывает, что для выявления национального своеобразия литератур, необходимо учитывать особенности художественного менталитета, традиции народа, религиозные и философские воззрения, этикет, народную педагогику, географическую среду, влияние фольклора и его языка.

История развития художественной мысли тесно связана с историей развития народа. Адыги имеют общность художественной национальной системы, литературу через общий фольклор, который доносит очень многое, отражая большие и малые события в прошлой жизни народа. Переход к профессиональному искусству слова, новому типу художественного сознания являлся важнейшим этапом в их духовной эволюции.

Творческая индивидуальность писателя Тембота Керашева – основателя адыгейской литературы, с именем которого связано формирование эпической традиции в адыгских литературах, раскрывается в художественных национальных образах, обуславливающих нравственно-психологические особенности художественного мира писателя. Выступив в 30-х годах XX столетия, он утверждал новописьменную адыгейскую литературу, опираясь на знания человека, глубоко разбирающегося в вопросах философии, истории, культурологии, этнографии, фольклора и литературы. Творчество его являет собой живую связь между искусством прошлого и настоящего, обеспечивающее непрерывность общеадыгской гуманистической традиции.

Устно-поэтическое творчество адыгов, его идеи, воспетые в нем идеалы являются основой создаваемых писателем образов, помогают постичь суть национального характера, диалектику его развития. Средствами эпического сказа раскрывается сложность и многообразие человеческой натуры, сложность и многообразие характеров.

Сказочные и песенные образы органично вписываются в тексты произведений писателя, способствуя решению его творческого замысла. Так, историческая песня помогает воссозданию образа древнего адыга, его памяти и трагедии. В романе «Состязание с мечтой» Тембот Керашев скажет о песне, кото-

рую спел старик Марух: «...В этом, словно витающем над гулом стихии, одиноком человеческом голосе чувствовались скорбь и вопль отчаявшейся души, которой неоткуда ждать помощи, но которая в то же время, не склонна просить пощады. С диким мужественным гиканьем и неумолимостью голос звал не отступить, а погибнуть, если понадобится, атакая» (П, 201). В романе «Одинокий всадник» героиня также исполняет народные героические песни. Писатель описывает мельчайшие движения души героини через исполнение этих песен, и ощущается авторское отношение к этим песням: привязанность к родной истории, вызывающая боль и восхищение, тоску и надежду, смирение и любовь.

Рассмотрение художественного образа вне исторических условий, вне общественно-социальных процессов и вне художественных фольклорных традиций было бы ошибочно. Тембот Керашев, анализируя факты реальной действительности, показывает и свое видение исторических событий, подает реалии в такой системе понятий, которая необходима для изображения жизни адыгов. Он проецирует изображаемые факты на действительные события, имевшие место в жизни адыгов, упоминает реальные личности, имена которых зафиксированы в фольклоре народа. Так в прозе писателя реальное и фантастическое отражаются друг в друге или незаметно перетекают друг в друга, создавая художественный мир, систему художественных образов, определяемые содержанием процессов объективного мира, контекстом художественной культуры, искусства народа, а также собственным духовным миром и эстетическим сознанием.

В исторических произведениях Тембот Керашев, выдвигая крупным планом образы основных действующих лиц, через их взаимоотношения воссоздает широким планом картины далёкого прошлого. Разные, в своих индивидуальных характеристиках, его герои: Хатхе Мхамет («Дочь шапсугов»), Ерстэм Залоко («Одинокий всадник»), Каймет («Абрек»), Гучипс («Старый абадзехский охотник»), Лаукан («Месть табунщика») и др. как бы дополняют друг друга, и все они вместе образуют определенный архетип адыга. Образы наделены зримыми национальными чертами, которые проявляются в строе мыслей и чувств, в манере поведения, в речи и во внешнем облике. Это уже не обобщенные фольклорные персонажи, в поведении которых доминирует главенствующая черта – готовность совершать героические поступки, а литературные герои, чьи образы составляют художественный мир писателя.

Образ Лаукана («Месть табунщика») олицетворяет историческую судьбу адыга, который никогда не ждал пощады и участия ни от кого. Писатель показывает образ не воина, а простого труженика, которому не чужды все человеческие желания. В данном случае – желание иметь обыкновенное человеческое счастье, сочувствие и сострадание. Это, свойственное человеку ощущение потребности любви, переворачивает жизнь героя. Простое человеческое внимание, хотя и мимолетное, но такое восхитительное, потрясает его до глубины души.

Ничто человеческое не чуждо героям писателя. К значительным духовным ценностным критериям в произведениях Тембота Керашева относится любовь, обретшая философское звучание. Лаукан – потомок махошевского племени адыгов. После окончания русско-кавказской войны все махошевцы были выселены из родных мест в Турцию. Семья Лаукана была уничтожена, а мальчик, убегающий от преследования врагов, оказывается среди чужих ему людей и испытывает в полной мере всю трагедию сиротской жизни. Он рос одиноким, замкнутым и суровым. Только физический труд спасал его от полного отчаяния. Художественный образ Лаукана соответствует жизненной трагедии, которая наложила определенный отпечаток на формирование его характера. Одиночество являлось его уделом, пока он один раз не ощутил сладость мгновенного человеческого тепла, женского участия, и тогда его сердце открылось для большой любви. Одиночество – самая тяжелая кара в ментальности адыга. Писатель приводит народную поговорку: «Зачем человеку блага, если он их не разделит с людьми». И поэтому самое страшное проклятие: «Да пошлет тебя Бог туда, где нет человека».

Тембот Керашев в романе «Одинокий всадник» поставил перед собой задачу, описать, опираясь на фольклорные источники, историю жизни и борьбы национального героя. Роман начинается и кончается образом народного героя Ерстэма Залоко. Основу повествования составляет фольклорная память народа. Писатель непосредственно оживил в произведении суть давно исчезнувших с лица земли времен в многолинейном переплетении характеров, проникновении в сущность исторических событий, показав особенности исторического развития феодальной Черкессии, с ее длительной племенной раздробленностью, которые сделали ее страной многочисленных «одиноких всадников», ищущих правды и справедливости в жизни. Уже в самом начале романа, проникнутом атмосферой социального неблагополучия жизни патриархального адыга, содержащем рассказ о странствующем герое, начинает вырисовываться образ неординарного человека. Реалистически рисуя образ Ерстэма, соединив условно-романтический и традиционно-реалистический подходы в раскрытии образа, писатель выделяет то, что составляло прежде отличительную особенность характера адыга. Мотив путешествия героя заимствован из народных сказаний и позволяет Темботу Керашеву создать своеобразное обозрение мира, целую галерею разнообразных персонажей, совместно воссоздающих динамическую картину жизни. Но в отличие от фольклора, писатель стремится проникнуть в глубины человеческой психики и показать внутренний мир героев, определяя человеческое в человеке.

Судьба горянки вызывает большую заинтересованность у всех поэтов и писателей Северного Кавказа. Все перемены и трагедии жизни рассматриваются через призму женской судьбы. О роли женщины в адыгском обществе народом сложено немало устно-поэтических произведений, написано иностранными путешественниками, писателями и учеными, утверждающими удивительную одинаковую закономерность во всех адыгских литературах – появление и утверждение

женской темы. Исследователи творчества Тембота Керашева считают, что его проникновение в человеческие характеры сильнее сказалось в раскрытии женских образов. «...образ горянки, образ женщины-страдальницы и, пожалуй, воительницы, как он возник в книгах Тембота Керашева, является украшением всего, что создал писатель», – пишет Савва Дангулов [Дангулов 1987, 178].

В традиционной эстетике адыгов очаг, очажное тепло, семья, род связаны тесно с образом женщины. А.Шортанов в книге «Адыгские культы» пишет: «Связь женщин с очагом и очажным огнем находит свое объяснение не только в том, что женщины по роду своих домашних занятий постоянно трудились у очага, ...но в не меньшей мере в том, что очаг был объектом, символически закреплявшим узы кровного родства и хозяйственного единения рода и семьи...» [Шортанов 1992, 40].

Тембот Керашев находит разнообразные типы женщин, в том числе и таких, которых жизнь заставляла выходить на арену общественной жизни, включиться в борьбу за свободу и независимость. Эти образы женщин у писателя соотносятся с образами дев-воительниц из фольклора. Героиня Гулез («Дочь шапсугов») действует во имя защиты чести и свободы своего народа. Неистребимая любовь к своему народу является ведущей чертой ее характера. Естественная мудрость молодой девушки сосредотачивает в себе жизненный опыт предшествующих поколений. С образом Гулез перекликается образ Суанд («Одинокий всадник»), любившей исполнять героические песни на национальном инструменте. Суанд, как и Гулез, выражает совесть и лучшие традиции своего народа. В ней так же, как и в Гулез, «... обострено чувство чести своего сословия...» (Ш,272). Судьба накладывает на нее нелегкую обязанность мести за смерть своих родителей и братьев. Слабая и нежная девушка становится одиноким всадником-воином. Мужественность и женская слабость, горделивость и нежность, решительность и рассудительность – все сочетается в этой хрупкой девушке. Писатель показывает исторически достоверный характер, хотя и в романтическом ореоле исключительности. Образ Суанд, ее борьба, ее жизнь овеяны фольклорной романтикой, но и не теряют жизненной убедительности.

В образе Мэзаго, другой героини романа, автор сосредотачивает с удивительной прозорливостью и глубиной все женские радости и горести, сумев увидеть и показать каждодневный героизм женщины, соответствующий традиционному восприятию образа женщины, хранительницы домашнего очага. Имя Мэзаго означает «Лунная», что приближает к фольклорному эпитету: «луннолика». О красивой женщине говорят в народе – «Она рождена солнцем и луной»... [Хачемизова 2005, 191].

Особое место занимает в творчестве Тембота Керашева образ семнадцатилетней девушки Нафисет – представительницы нового поколения женщин из романа «Дорога к счастью». Характер Нафисет отличается твердостью и целеустремленностью. Она продолжает упрямо двигаться к своей мечте, как и героини народных сказаний, ведь она «... бессознательно начала переносить на

окружающую её жизнь образы и мысли дедушкиных сказок» (1,90).

Отличительной чертой позднего творчества Тембота Керашева является переплетение воссоздаваемой исторической картины с современным опытом писателя, наложение философского, эстетического и просто жизненного опыта на достоверно воссоздаваемые и художественно убедительные фольклорные сюжеты. Писатель словно соединяет два подхода к жизни и два жизненных мироощущения. В этой художественной перемычке двух времен состоит большая поэтическая притягательность.

Некоторые литературоведы находят прозу Тембота Керашева слишком поэтичной, проникнутой лиризмом. Но в лиризме, проникновенности повествования заключается то особое видение мира писателем, что является одной из самых сильных сторон его творчества, сближающей с народным творчеством: раскрывая красоту человека, поэзию его труда, переплетая фантастические и реальные моменты, писатель создает обобщенный лирический образ мира, обладающий многомерным, объемным характером.

Таким образом, прослеживая особенности образного постижения действительности Темботом Керашевым, мы стремились в данной статье показать пути художественного процесса освоения мира им как целостного явления с помощью фольклора и традиционной эстетики адыгов.

Литература

Дангулов 1987 – Дангулов С. А. Художники. Литературные портреты. – Москва.

Шортанов 1992 – Шортанов А. Т. Адыгские культы. – Нальчик.

Хачемизова 2005 – Хачемизова М. Н. Художественный мир Тембота Керашева, – Майкоп.

* Произведения писателя цитируются по изданиям:

Керашев Т. М. Избранные произведения в 3-х томах, Майкоп, 1981-1983.

Тембот Керашев, Избранное, Майкоп, 1997 г.

M. K h a c h e m i z o v a (Maykop)

**Interrelationships between literature and folklore
(as shown by materials of Tembot Kerashev's creativity)**

The problem of interrelationships between literature and folklore is always urgent in literary criticism. Experience of researches shows that in order to reveal national originality of literatures, features of the artistic mentality, tradition of people, religious and philosophical views, etiquette, national pedagogy, the geographical environment, and the influence of folklore and its language should be taken into account.

The history of development of the artistic idea is closely related to a history of development of people. Adyghe have a common artistic national system, the literature and the common folklore informing much and reflecting the great and small events of the past life of people. Transition to professional art of the word, a new type of artistic consciousness, was the major stage in their spiritual evolution.

Tembot Kerashev is the founder of the Adyghe literature. The formation of epic traditions in Adyghe literatures is connected with this writer. Creative individuality of Tembot Kerashev is disclosed in the artistic national images causing moral-psychological features of the artistic world of the writer. Having acted in the 1930s, he established the Adyghe new written literature, basing on profound knowledge of philosophy, a history, cultural science, ethnography, folklore and the literature. His creativity is the alive connection between the art of the past and the present, providing a continuity of the Adyghe humanistic tradition.

Adyghe's folklore, its ideas and ideals glorified in it, are a basis of images created by the writer. They help us to comprehend essence of national character, dialectics of its development. Complexity and variety of a human nature, human characters are disclosed by means of epic narration.

Fantastic and song images enter organically in texts of works of the writer, promoting the solution of his creative ideas. Thus, the historical song helps a reconstruction of an image of ancient Adyghe, his memories and tragedy. In the novel „Competition with Dream“ Tembot Kerashev tells about a song of the old man Marukh: « ... The grief and a cry of the despaired soul which has no place to wait for the help but which, at the same time, does not want to ask for mercy, were felt in this lonely human voice as if it soared above a rumble of the elements. With wild courageous whooping and inexorability the voice called not to recede, and to be lost attacking, if it is required.“ (11, 201).

In the novel „The Lonely Horseman“, the heroine performs national heroic songs as well. The writer describes the smallest movements of the heroine’s soul through performance of these songs and the reader feels the author’s attitude to these songs: attachment to the native history, causing pain and admiration, melancholy and hope, humility and love.

Consideration of an artistic image outside the historical conditions, outside the public-social processes and outside the artistic folklore traditions would be erroneous. Tembot Kerashev, analyzing the facts of reality, shows also his own vision of historical events and gives a reality in such system of concepts which is necessary for depicting the life of Adyghe. He represents the described facts upon the valid events taking place in life of Adyghe and mentions real persons whose names are fixed in folklore of people. Thus, the real and fantastic in prose of the writer are reflected in each other or flow each other imperceptibly, creating the artistic world, the system of artistic images defined by the contents of processes of the objective world, by a context of artistic culture and the art of people, as well as by own spiritual world and aesthetic consciousness.

In historical works, Tembot Kerashev, putting forward images of the basic characters, recreates, through their mutual relations, the wide plan of a picture of the far past. Different in their individual characteristics, his heroes: Khatkhe Mkhmet (“The Shapsughe’s Daughter”), Epstem Zaloko (“The Lonely Horseman”), Kaymet (“Abrek”), Guchips (“The Old Abadzekh Hunter”), Laukan (“Revenge of Horse-Herd”), etc. as though supplement each other, and all of them together form a certain archetype of Adyghe. Images have visible national features displayed in system of ideas and feelings, in a manner of behaviour, in speech and in look. Those are literary heroes whose images make the artistic world of the writer rather than generalized folklore characters in the behaviour of which the predominating feature is readiness to make heroic acts.

The image of Laukan (“Revenge of Horse-Herd”) personifies historical destiny of the Adyghe who never waited for mercy and sympathy from anybody. The writer shows an image not of the soldier but of the simple worker, to whom all human desires are not alien, the desire to have ordinary human happiness, sympathy and compassion. This feeling of need of love, peculiar to the person, overturns life of the hero. Simple human care, though fleeting, but such delightful, shakes him up to depths of soul.

Anything human is not alien to heroes of the writer. In the works of Tembot Kerashev, the love, having acquired philosophical sounding, is referred to significant spiritual value criteria. Laukan is the descendant of the Makhoshevsky tribe of Adyghe. After the termination of the Russian-Caucasian War all the Makhovshets were moved from native places to Turkey. Laukan’s family was destroyed, and the boy, escaping from prosecution of enemies, appears among people alien to him and experiences fully all the tragedy of orphaned life. He grew lonely, closed and severe. Only physical work saved him from full despair. The artistic image of Laukan corresponds to vital tragedy having imposed the certain trace on formation of his character. The loneliness was his destiny. Once he has felt sweet of instant human heat, female sympathy and then his heart has opened for the big love. Loneliness is the heaviest punishment in mentality of

the Adyghe. The writer gives a national saying: „What for are all the blessings to the person if he will not share them with people“. And consequently the most terrible damnation is „Let the God send you to the place where there is no person“.

In the novel „The Lonely Horseman“, Tembot Kerashev has put a task to describe, basing on folklore sources, a history of life and struggle of the national hero. The image of national hero Erstem Zaloko starts and finishes the novel. The basis of a narration is made of folklore memory of people. In the work, the writer has directly recovered the essence of vanished times in a multilinear interlacing of characters, and through penetration into essence of historical events. The writer has shown features of historical development of feudal Circassia, with its prolonged tribe dissociation, that have made it the country of numerous „lonely horsemen“, searching for truth and justice in life. The image of the unordinary person appears already at the beginning of the novel, penetrated with the atmosphere of social trouble of life of the patriarchal Adyghe, containing the story about the wandering hero. Realistically drawing the image of Erstem and having connected conditional – romantic and traditional – realistic approaches in disclosing the image, the writer underlines everything that was a distinctive feature of the character of Adyghe before. The motive of travel of the hero is borrowed from national legends and allows Tembot Kerashev to create an original review of the world, the whole gallery of the various characters recreating in common a dynamic picture of life. But as against folklore, the writer aspires to penetrate into depths of human mentality and to show the private world of heroes, defining human in the person.

The destiny of a woman-mountaineer arouses the great interest in all poets and writers of the Northern Caucasus. All changes and tragedies of life are considered through a prism of female destiny. Numerous folklore-poetic works have been created by people and many works have been written by foreign travellers, writers and scientists about a role of the woman in the Adyghe society asserting a surprising identical law in all Adyghe literatures, namely the appearance and the statement of a female theme. Researchers of Tembot Kerashev's creativity consider that his penetration into human characters had a stronger effect in disclosing female images. „... The image of the woman-mountaineer, the image of the woman – victim and, perhaps, of the woman-fighter, as it has arisen in books of Tembot Kerashev, is an adornment of everything that was created by the writer“, – Savva Dangulov writes [1,178].

In a traditional aesthetics of Adyghes, home, hearth's warmth, the family and a kin are closely related to an image of the woman. A.Shortanov in the book „Adyghe Cults“ writes: „The connection of women with home and with the hearth's fire is accounted for not only by women's domestic occupation related to a constant work at the fire, ... but also by the feature that a home was the object symbolically fixing ties of consanguinity and an economic unity of a kin and the family ...“ [2,40].

Tembot Kerashev finds various types of women including those who were forced to come to arena of public life and to join struggle for freedom and independence. These images of women correspond to the images of maidens – fighters from folklore. Heroine Gulez (“The Shapsughe's Daughter“) operates in a name of protection of honour and

freedom of her people. The ineradicable love to her people is the basic feature of her character. Natural wisdom of the young girl contains life experience of previous generations. The image of Gulez has something in common with the image of Suand ("The Lonely Horseman"), who liked to perform heroic songs playing the national instrument. Suand, like Gulez, expresses conscience and the best traditions of her people. She, just as Gulez, « ... has the aggravated feeling of honour of the estate ...» (III, 272). The destiny imposes a hard duty of revenge for death of the parents and brothers on her. The weak and gentle girl becomes the lonely horseman – the soldier. Courage and female weakness, pride and tenderness, resoluteness and judiciousness – everything is combined in this fragile girl. The writer shows historically authentic character, though in a romantic aura of exclusiveness. The image of Suand, her struggle and her life are covered with folklore romanticism, but they also do not lose vital persuasiveness.

In the image of Mezago, another heroine of the novel, the author concentrates all female ups and downs with surprising insight and depth. He has managed to see and show everyday heroism of the woman corresponding to traditional recognition of an image of the woman as a home keeper. Name Mezago means „Lunar“, that approaches to a folklore epithet: „the moon face“. People tell about the beautiful woman: „She was given birth by the sun and the moon“... [3,191].

The special place in creativity of Tembot Kerashev is occupied by an image of seventeen-year-old girl Nafiset – a representative of a new generation of women from the novel „The Way to Happiness“. Nafiset's character differs in hardness and in purposefulness. She continues to obstinately move to the dream, like heroines of national legends. She „... began to unconsciously transfer images and ideas from grandfather's fairy tales on life surrounding her“ (1,90).

A distinctive feature of Tembot Kerashev's late creativity is the interlacing of a recreated historical picture with modern experience of the writer, imposing philosophical, aesthetic and simply life experience on authentically recreated and artistically convincing folklore plots. The writer as if connects two approaches to life and two vital attitudes. The great poetic attractiveness is in this artistic crosspiece of two times.

Some literary critics find prose of Tembot Kerashev too poetical, penetrated with lyricism. But through lyricism, through emotional narration the writer transfers special vision of the world that is one of the strengths of his creativity, approaching it to national creativity. Disclosing beauty of the person, poetry of his work, binding the fantastic and real moments, he creates the generalized lyrical image of the world having multivariate and volumetric character.

Thus, tracing features of figurative comprehension of reality by Tembot Kerashev, we aspired to show in this paper the ways of artistic assimilating the world by him as an integrated phenomenon using folklore and a traditional aesthetics of Adyghes.

References

Dangulov 1987 – Dangulov S. A. Artists. Literary portraits, Moscow.

Shortanov 1992 – Shortanov A. T. Adyghe cults, Nalchik.

Khachemizova 2005 – Khachemizova M. N. Artistic world of Tembot Kerashev. – Maikop.

* Works of the writer are quoted by editions:

Kerashev T. M. Selected works in 3 volumes, Maikop, 1981-1983;

Tembot Kerashev. Selected works, Maikop, 1997.

დებულება

1. „კავკასიოლოგიური ძიებანი“ არის ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის კავკასიოლოგიის ინსტიტუტის ორგანო.

2. ჟურნალს ხელმძღვანელობს სარედაქციო კოლეგია, რომელიც დამტკიცებულია თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის სამეცნიერო საბჭოს მიერ;

3. ჟურნალში ქვეყნდება ქართულ და უცხოელ მეცნიერთა სამეცნიერო სტატიები კავკასიოლოგიის საკითხებზე: იბერიულ-კავკასიურ ენათა სტრუქტურა და ისტორია, არეალური ლინგვისტიკა, ეთნოლინგვისტიკა, ლინგვისტური თეორიის საკითხები, ეთნოლოგია, კავკასიის ხალხთა ისტორია, ტრადიციული და თანამედროვე კულტურა, არქეოლოგია, ლიტერატურა და ფოლკლორი, რეცენზიები, ასევე, ბიბლიოგრაფიები, მიმოხილვები, მოგონებები.

4. ჟურნალის ძირითადი სამუშაო ენებია: ქართული, რუსული და ინგლისური, აგრეთვე – ფრანგული და გერმანული – დარგის სპეციფიკიდან გამომდინარე;

5. ავტორები სტატიებს დასაბეჭდად წარმოადგენენ გამზადებული სახით, ელექტრონული ვერსიითა და ამონაბეჭდით ორ ენაზე სრულად და მესამე ენაზე რეზიუმე 1,5 ინტერვალთ, 12 შრიფტით.

სტატიის მოცულობა არ უნდა აღემატებოდეს ერთ თაბახს (24 გვერდი)

საილუსტრაციო მასალისათვის გამოყენებული იქნება იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის მიღებული სამეცნიერო ტრანსკრიფცია ლათინურის საფუძველზე;

ციტირებული ლიტერატურა მოყვანილი უნდა იქნეს ტექსტის ბოლოს გაბმული რიგითი ნუმერაციით.

ციტირებისას აუცილებელია მითითებული იქნეს სტატიის სრული სათაური, ჟურნალის ან კრებულის სახელწოდება, ნომერი (ტომი), ადგილი, გამოცემის წელი, გვერდი; თუ ციტირება ხდება წიგნიდან, მაშინ აუცილებელია მითითებული იქნეს სრული სათაური, ადგილი გამოცემის წელი. გვერდი.

გამოუქვეყნებელი ნაშრომების ციტირება დაუშვებელია;

6. არ უნდა იქნეს შეტანილი ტექსტში სიტყვათა შემოკლებანი, გარდა საყოველთაოდ მიღებულისა;

7. სტატიის ბოლოს უნდა იქნეს ნაჩვენები იმ დაწესებულების ადგილმდებარეობა და სახელწოდება, სადაც შესრულებული იყო ნაშრომი, ავტორის ელექტრონული მისამართი, ტელეფონი, ფაქსი.

სტატია თარიღდება რედაქციაში შემოსვლის დღით.

8. სტატიაში არ უნდა იქნეს შეტანილი ცვლილებები და დამატებები, გარდა კორექტურისა;

რედაქციას აქვს უფლება, შეაჩეროს სტატიის ბეჭდვა ან დაბეჭდოს ავტორის ვიზის გარეშე;

9. ავტორი იღებს ჟურნალის ერთ ეგზემპლარს უფასოდ;

10. ჟურნალი გამოდის წელიწადში ერთხელ;

11. ჟურნალის ელექტრონული ვერსია განთავსდება კავკასიოლოგიის ინსტიტუტის ვებ-გვერდზე www.caucasinst.tsu.ge.

Regulation

1. "Caucasiologic papers" is an organ of the Institute of Caucasiology of the Humanities Faculty at the Iv. Javakhishvili Tbilisi State University;

2. Journal is headed by an editorial board, which is approved by a scientific board of TSU Humanities Faculty.

3. In the journal the scientific articles of Georgian and foreign researchers on the following issues are published: structure and history of the Iberian-Caucasian languages, areal linguistics, eihnolinguistics, problems of linguistic theory, ethnology, history of the Caucasian peoples, traditional and modern culture, archeology, literature and folklore, reviews, bibliographies, commentaries, memoirs.

4. Basic working languages of the journal are: Georgian, Russian and English, also French and German depending on the specific character of the field.

5. Authors should present articles in complete form, by electronic version with printing in two languages completely and with summary in the third language, line spacing – 1,5, font size – 12. Full volume of an article should not exceed one printed page (24 p.).

For illustrative linguistic material it is necessary to use scientific transcription as is customary for Iberian-Caucasian languages – on the basis of Latin.

Cited literature should be given at the end of an article with numbering.

During citing, it is essential to indicate full title of an article, name of journal or collection of papers, number (volume), place and year of publishing, page. If citing is made from a book, then it is necessary to indicate its full title, place and year of publication, page. Citing of unpublished works is prohibited.

6. Abbreviations of words should not be in a text, except of generally accepted.

7. At the end of an article it should be noted the location and name of the institution, where the work was performed, also e-mail address, phone and fax numbers of an author.

An article is dated the day receiving in editorial office.

8. Any changes and addenda except proofs should not be entered in an article.

An additorial board has right to hold up publishing an article or to publish it without an author's visa.

9. An author gets one copy free of charge.

10. Journal is published once a year.

11. An electronic version of the journal will be presented on the web-page of the Institute of Caucasiology www.caucasinst.tsu.ge.

Устав

1. «Кавказоведческие разыскания» является органом Института кавказоведения факультета гуманитарных наук Тбилисского государственного университета им. Ив. Джавахишвили.

2. Журналом руководит редакционная коллегия, утвержденная ученым советом факультета гуманитарных наук ТГУ и академическим советом ТГУ.

3. В журнале будут опубликованы научные статьи грузинских и зарубежных ученых, посвященные следующим вопросам кавказоведения: структура и история иберийско-кавказских языков, ареальная лингвистика, этнолингвистика, вопросы лингвистической теории, этнология, история народов Кавказа, традиционная и современная культура, археология, литература и фольклор, рецензии, библиографии, обзоры, воспоминания...

4. Основными рабочими языками журнала являются: грузинский, русский и английский, а исходя из специфики отрасли – французский и немецкий.

5. Авторы представляют статьи в завершенном виде с электронной версией и распечаткой на двух языках полностью и на третьем языке в виде резюме с 1,5 интервалом, 12 шрифтом.

Объем статьи не должен превышать одного печатного листа (24 стр.).

Для иллюстративного материала следует использовать латинскую транскрипцию, принятую для иберийско-кавказских языков.

Цитированную литературу необходимо приводить в соответствующем месте текста.

Сноски должны иметь сквозную нумерацию.

При цитировании необходимо указывать полное название статьи, название журнала или сборника, номер тома, место и дату издания, страницу; если цитата приводится из книги, то необходимо указать полное название книги, место и время ее издания.

Запрещается цитирование неопубликованных работ.

6. В тексте не даются сокращения, кроме общепринятых.

7. В конце статьи следует указать название и адрес учреждения, где была выполнена работа, а также электронный адрес автора, телефон и факс.

Статья датируется со дня поступления в редакцию.

8. В статью не вносятся изменения и дополнения, кроме корректурных. Редакция имеет право опубликовать статью без визы автора.

9. Автор получает один экземпляр журнала бесплатно.

10. Журнал выходит один раз в год.

11. С электронной версией журнала можно познакомиться на WEB-странице Института кавказоведения www.caucasinst.tsu.ge.

ტექნიკური რედაქტორი – ლევან ვაშაკიძე

კომპიუტერული უზრუნველყოფა – თინათინ გაბროშვილი

კავკასიოლოგიური ძიებანი

CAUCASIOLOGIC PAPERS

КАВКАЗОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ